

ΛΕΞΑ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

τομ 5

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

5

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ.
ЛІРО-ЕПІЧНІ ТВОРИ

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 5

**ПОЕТИЧНІ ТВОРИ.
ЛІРО-ЕПІЧНІ ТВОРИ**

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-1

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редакторки тому: Олександра Вісич, Світлана Кочерга

Передмова: Сергій Романов

Упорядкування, коментар: Сергій Романов, Олена Кицан,
Марія Моклиця, Тетяна Данилюк-Терещук, Вікторія Сірук,
Віктор Яручик

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Том 5 об'єднав поетичні твори Лесі Українки, представлені збірками «На крилах пісень», «Думи і мрії» та «Відгуки». Крім того, до видання увійшли поезії і ліричні цикли поза збірками, а також поеми, серед яких — «Роберт Брюс, король шотландський», «Давня казка», «Віла-посестра» та інші.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-720-2

(Т. 5)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

Передмова	17	
ЗБІРКА «НА КРИЛАХ ПІСЕНЬ»	59	558
Сім струн	61	563
Do. Гімн. Grave	61	563
Re. Пісня. Briosо	62	563
Mi. Колискова. Arpeggio	63	564
Fa. Сонет	64	564
Sol. Rondeau	65	565
La. Nocturno	66	565
Si. Settimana	67	566
Зоряне небо	68	566
«Зорі, очі весняної ночі!..»	68	566
«Єсть у мене одна...»	69	566
«Моя люба зоря ронить в серце мені...»	69	566
«Я сьогодні в тузі, в горі...»	69	566
«В небі місяць зіходить смутний...»	70	566
Конвалія	71	567
На провесні	73	568
Contra spem spero!	74	569
«Коли втомлюся я життям щоденним...»	75	570
Мій шлях	77	572
В'язень	78	573

Співець	80	573
Розбита чарка	82	573
Сосна	83	574
«Якщо прийде журба, то не думай її...»	84	574
Сафо	85	574
До мого фортеп'яно (Елегія)	86	575
Досвітні огні	87	578
В магазині квіток	88	579
Надія	90	579
Сльози-перли	91	581
I. «Сторононько рідна! коханий мій краю!..»	91	581
II. «Україно! плачу слізьми над тобою...»	92	581
III. «Всі наші сльози тугою палкою...»	92	581
Сон («Був сон мені колись: богиню ясну...»)	94	582
Сон літньої ночі	97	583
Сонет («Натура гине — вся в оздобах, в злоті...»)	98	584
На роковини Шевченка	99	584
«Скрізь плач і стогін, і ридання...»	100	585
До Натури	101	585
Вечірня година	102	586
Завітання	103	586
На давній мотив	105	587
Пісня («Чи є кращі між квітками...»)	107	588
У путь!	108	588
Подоріж до моря	110	589
I. «Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!»	110	590
II. «Далі, все далі! он латані ниви...»	110	590
III. «Красо України, Подолля!»	111	590
IV. «Сонечко встало, прокинулось ясне...»	111	590
V. «Велике місто. Будинки високі...»	112	590
VI. «Далі, далі від душного міста!»	113	592
VII. «Ой високо сонце в яснім небі стало...»	114	593
VIII. «Вже сонечко в море сіда...»	116	595
IX. «Кінець подорожі...»	117	595

Кримські спогади	118	596
Заспів («Південний краю! як тепер далеко...»)	118	597
1. Тиша морська	118	597
2. Грай, моя пісне!..	120	598
3. Безсонна ніч	120	598
4. На човні	121	598
5. Негода	123	599
6. Мердвен	124	600
7. Байдари	125	600
8. Татарочка	126	600
9. Бахчисарай	126	601
10. Бахчисарайський дворець	127	601
11. Бахчисарайська гробниця	127	601
12. Надсонова домівка в Ялті	128	601
В дитячому крузі	130	602
«На зеленому горбочку...»	130	602
«Літо краснее минуло...»	130	603
«Мамо, іде вже зима...»	131	603
«Тішся, дитино, поки ще маленька...»	132	603
Веснянка	134	603
ЗБІРКА «ДУМИ І МРІЇ»	135	605
Мелодії	137	610
«Нічка тиха і темна була...»	137	611
«Не співайте мені сеї пісні...»	137	611
«Горить моє серце, його запалила...»	138	611
«Знов весна і знов надії...»	138	611
«Дивлюсь я на ясній зорі...»	138	611
«Стояла я і слухала весну...»	139	612
«Хотіла б я піснею стати...»	139	612
Перемога	139	612
До музи	140	612
«То була тиха ніч чарівниця...»	141	612

Давня весна	141	613
«У чорную хмару зібралася туга моя...»	142	613
Невільничі пісні	143	614
Мати-невільниця	143	615
«І все-таки до тебе думка лине...»	145	616
Ворогам (Уривок)	145	617
Північні думи	146	617
До товаришів	147	618
Поет під час облоги	148	619
Товаришці на спомин	151	617
Грішниця	153	623
Хвилина розпачу	160	625
«О, знаю я, багато ще промчить...»	161	625
Ангел помсти	162	626
Fiat nox!	163	627
На вічну пам'ять листочки, спаленому приятельською рукою в непевні часи	165	627
«Слово, чому ти не твердая криця...»	166	628
Відгуки	167	629
Відгуки	167	629
Єврейська мелодія	168	629
Ave regina!	170	631
To be or not to be?..	172	632
З пропащих років	174	632
1. «Я знаю, так, се хворії примари...»	174	632
2. «Обгортá мене туга, болить голова...»	174	633
До товариша	176	633
«Як дитиною, бувало...»	177	635
Романс («Не дивися на місяць весною...»)	178	635
Кримські відгуки	179	635
I. Імпровізація	179	636
II. Уривки з листа	180	636
III. Східна мелодія	182	639

IV. Мрії	183	641
V. Зимова ніч на чужині	186	643
VI. Іфігенія в Тавріді	190	645
VII. Весна зимова	196	649
«...Порвалася нескінчена розмова...»	198	650
У пустині	200	651
На столітній юбілей української літератури	202	654
Зоря поезії (Імпровізація)	204	657
Поворіт	206	658
Забута тінь	208	659
ЗБІРКА «ВІДГУКИ»	211	663
Із циклу «Невольницькі пісні»	213	668
Єврейські мелодії	213	668
I. «Як Ізраїель діставсь ворогам у полон...»	213	669
II. «Єреміє, зловісний пророче...»	213	669
Епілог («Чи сумно вас, чи радісно читать...»)	214	670
Забуті слова	217	670
Віче	218	671
«Завжди терновий вінець...»	221	673
Ритми	223	674
I. «Де поділися ви, голоснії слова...»	223	674
II. «Чи тільки блискавицями літати...»	224	675
III. «Якби оті проміння золоті...»	224	675
IV. «Хотіла б я уплисти за водою...»	225	676
V. «...Ні! я покорити її не здолаю...»	226	676
VI. «Якби вся кров моя уплинула отак...»	227	677
VII. «Ох, як то тяжко тим шляхом ходити...»	228	677
VIII. «Чом я не можу злинати угору...»	229	678
Хвилини	231	678
Lied ohne Klang	231	679
Свята ніч	232	679

«Ви щасливі, пречистий зорі...»	233	680
«Талого снігу платочки сивенької...»	233	681
«Минаю я, було, долини й гори...»	234	681
Пісня («Гей, піду я в ті зелені гори...»)	235	682
«Хочеш знати, чим справді було...»	235	682
«Темна хмара, а веселка ясна...»	236	682
«Ой здається — не журюся, таки ж не рада...»	236	683
«Ой піду я в бір темненький, там суха смерека...»	237	683
Легенди	238	683
Сфінкс	238	683
Ра-Менеіс	239	686
Жертва	243	689
Легенди	244	690
Саул (Монолог)	245	691
Трагедія	249	695
Поезія поза збірками	251	696
Любка	253	698
«Я блукав колись по ріднім краю...»	254	699
Жалібний марш	255	699
«Чого то часами, як сяду за діло...»	257	701
«Шлю до тебе малий сей листочок...»	258	701
«За правду, браття,єднаймося широко...»	259	702
«Дивлюся я на смерть натура, і благання...»	260	702
Вишеньки	261	702
Романси	262	703
I. Питання — Відповідь	262	703
II. На мотив з Міцкевича	263	704
«Коли вже зачепили сі питання...»	264	704
Пророчий сон патріота	266	707
На пам'ять 31-го іюля 1895 року	269	710
Божа іскра	271	712
Slavus-sclavus	273	713

Братові й сестрі на спомин	275	713
«Як я умру, на світі запалає...»	277	714
«Не дорікати слово я дала...»	278	714
«Кров твоя — рубін коштовний...»	279	715
«...Так прожила я цілу довгу зиму...»	280	716
«Ти, дівчино, життям розбита, грай!»	282	716
Прокляття Рахілі (Апокріф)	283	716
«Якби я знав, що їм нема ратунку...»	287	723
«Дивилась я на тебе і в ту мить...»	290	724
Impromptu	291	724
«Як я люблю оці години праці...»	292	726
«Часто кажуть: “ясні зорі...”»	294	727
«Твої листи завжди пахнуть зов’ялими трояндами...» ..	295	728
«Все, все покинуть, до тебе полинуть...»	297	729
«Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...»	298	729
«Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?»	299	730
«Я бачила, як ти хилився додолу...»	300	730
«То, може, станеться і друге диво...»	301	731
«Чи пам’ятаєте, коли я говорила...»	302	732
«Уста говорять: він навіки згинув!»	303	734
«Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі...»	304	734
«Квіток, квіток, як можна більше квітів...»	305	735
Калина	307	737
«В інші гори я полину...»	308	738
«Мрія далекая, мрія минулая...»	309	738
«Ой, я постріляна, порубана словами...»	311	739
«Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист...»	312	739
«Ти хотів би квіток на дорозі моїй?»	313	739
«Де тиї струни, де голос потужний...»	314	740
Осінні співи	315	740
I. До lady L.W.	315	741
II. Осінь	316	741
III. Остатні квітки	317	742
IV. Плач Єремії	317	742
«Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш...»	318	743

«Осінній плач, осінній спів...»	320	744
Ніобея	321	744
«Хто дасть моїм очам потоки сліз?»	323	746
«Гострим полиском хвилі спалахують...»	325	747
На Земмерінгу	326	748
Дим	327	749
«Угорі так яро сяють зорі...»	330	752
«Було се за часів святої Германдади...»	333	753
Бранець (Середньовічний мотив)	334	754
«Я знала те, що будуть сльози, мука...»	337	757
Дочка Іефая	339	758
Спогад з Євпаторії	341	760
«Мої любі, до мене ходіть! я сама...»	343	761
«Люде бояться вночі кладовища...»	345	762
«Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися...»	347	763
Напис в руїні	348	764
Ізраель в Єгипті	350	766
«І ти колись боролась, мов Ізраель...»	352	768
«Коли дивлюсь глибоко в любі очі...»	355	771
«О, не кори мене, любий, за мрії про славу...»	357	771
«Ой не зникли золотії терни...»	358	772
Erzurum ti tradiró	359	772
Пісні з кладовища	360	772
«Я на старім кладовищі лежала...»	360	772
«На кладовищі ми про щастя говорили...»	360	772
Пісні про волю	361	772
I. «Ось вони йдуть. Корогва у них має...»	361	773
II. «Чого марсельську пісню чути?»	362	774
III. «“Нагаечка, нагаечка!”— співають накінець...» ..	364	775
«Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...»	365	776
«Упоєні на бенкетах кривавих...»	366	776
«Ось уночі пробудились думки...»	368	777
Граф фон Ейнзідель	369	777
«Ой в раю, в раю, близько Дунаю...»	373	780

Казка про Оха-Чудодія	374	781
Веселий пан	378	784
Практичний пан	379	784
Пан-політик	380	785
Пан-народовець	381	785
Казочка про край Царя Гороха	383	786
Легенда	384	786
«Тиху задуму вечірнюю...»	386	787
Пророк (з біблійних мотивів)	387	789
Жіночий портрет	388	789
«Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?»	389	790
«В холодну ніч самотній мандрівець...»	390	791
Légende des siècles	391	791
«За горою блискавиці...»	394	792
Народ пророкові	395	792
Полярна ніч (Фантазія)	397	794
Хвиля	400	794
Музині химери (Гумореска)	402	795
Весна в Єгипті	406	797
I. Хамсін	406	797
II. Дихання пустині	407	799
III. Афра	407	799
IV. Вітряна ніч	408	800
V. Вісті з півночі	409	801
VI. Таємний дар	410	801
Сон («Тепло та ясно... чи се Єгипет?»)	412	802
«Князь Володимир за Дніпром...»	413	802
З подорожньої книжки	414	803
I. Pontos Axeinos	414	804
II. У тумані	415	805
III. На стоянці	416	805
IV. Мрії в бурю	419	806
V. Земля! Земля!	421	808
VI. Епілог («Хто не жив посеред бурі...»)	421	809

«Хто вам сказав, що я слабка...»	423	810
На роковини	424	810
ІНШІ РЕДАКЦІЇ	427	812
Га. Сонет	429	812
«Не всі мої квітки пішли з тобою...»	430	812
«Завжди терновий вінець...»	432	812
ЛІРО-ЕПІЧНІ ТВОРИ	435	813
Русалка (Поема в народному стилі)	437	813
Самсон (На біблейську тему)	450	818
Місячна легенда (Поема)	459	825
Роберт Брюс, король шотландський	471	836
Давня казка	485	848
Королівна	511	868
Одно слово (Оповідання старого якута)	515	872
Що дасть нам силу? (Апокріф)	522	878
«Се ви питаєте за тих...»	527	885
Віла-посестра	532	889
Ізольда Білорука	541	903
Про велета (Казка)	549	912
Коментарі та примітки	553	
Номери сторінок, на яких починаються коментарі до відповідних творів, подано курсивом у стовпці праворуч.		
Алфавітний покажчик творів	916	

ПЕРЕДМОВА

Так не завжди трапляється, але самовизначення, на яке вишла вісімнадцятирічна дівчина, упорядковуючи домашню бібліотеку, виявилось наддивовижу точним. Навіть інакше — пророчим, якщо дивитися з точки культурно-історичної перспективи. Щось мало бути в цій маловідомій тоді літераторці. Щось куди вище амбіцій юності, ентузіазму початківки чи властивих її співвітчизникам філолого-патріотичних поривань, аби заявити: «література моя професія».¹

Цитованого листа, котрий починається з вельми прикметного девізу «Ще не вмерла Україна», надіслано з непримітного волинського сільця Колодяжне, родинного гнізда авторки. Перебираючи наявні в тамтешній книгозбірні нечисленні скарби вітчизняного та величезні багатства зарубіжного письменства, вона й ствердить певність свого покликання. І зробить це в документі, який стане основою перекладацького проекту її генерації — фактично програмою культурної реінтеграції національного простору з присмеркової зони колонії до цивілізаційної матриці вільного світу. Розуміння того, що уможливають цей здвиг передовсім власні зусилля, і обертало мешканця на громадянина, а малороса — на українця. І вже наступне покоління українців до наведеного в листі переліку світочів людського духу з певністю додаватиме ім'я його авторки — Лесі Українки.

Однак на час означеного професійного самоутвердження Леся Українка — це тільки авторка трьох десятків поезій, двох ліричних поем, кількох прозових мініатюр та перекладів

¹ Леся Українка. Лист М. Косачу від 26–28.XI(08–10.XII).1889// Листи: 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 73.

(більшість із цього ще й не оприлюднено). Та все ж десятиліття, що минуло від моменту художнього дебюту, сплигло не марно. Від першого вірша «Надія», заримованого в Луцьку в неповні дев'ять років, поетка пройшла непростий творчий і загалом життєвий гарт. Якраз на шляху до повноліття вона й дістала своє приbrane та, як виявилось згодом, головне і справжнє ім'я.

Історія появи в літературі (у найавторитетнішому тодішньому часописі — львівській «Зорі») тринадцятирічної дівчинки з Волині достатньо відома. І, власне, відповідь на питання, чи мав підпис під першим друкованим віршем «Конвалія» правити лише за вказівку на регіонально-етнічне походження авторки (мовляв, негаличанка, нерусинка), можлива не тільки в прямій, сказати б, паспортно очевидній формі. Адже те, що відбулося, — це світоглядно-психологічна персоналізація, навіть ініціація Лариси Косач у творчу особистість Лесі Українки. П'ятиліттям пізніше з часу появи «Надії» (у цім проміжку, свідчить сестра Ольга, теж «щось писалося») мати «силоміць добула» (знову Ольжині слова) від старшої доньки кілька віршів до друку. І саме тоді Ольга Косач / Олена Пчілка «добрала» — яке точне слово! — старшим дітям (син Михайло, у літературі — Обачний, теж «пробував пера») псевдоніми. Утім, авторитет Олени Пчілки не заходив аж так далеко, аби пригнічувати чи свавільно коригувати творчі нахили дітей. А тому ймення Українка слід трактувати швидше як дар-емблему, дар-форму, родинний герб (Українцем іноді підписував свої праці М. Драгоманов), аніж дар-зобов'язання, дар-програму, від якої не вольно відступитися.

Тож найближчій людині донька завдячувала і своїм другим, мистецьким народженням. Адресуючись до історика літератури Омеляна Огоновського, мати цілком мала право вказати: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки — і з певністю можу сказати, що мені се удалося. [...] Не знаю, чи стали б Леся й Мих[айло] укр[аїнськими] літераторами, коли б не я; може б, стали... але хутчій, що ні... Від батька вони не могли б навіть навчитися укр[аїнської] мови, бо він нею не уміє

говорити. Власне, я “наважила” і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, щоб вони змалу пізнали її якнайбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому».^I З плином років, уже на схилі свого віку, Олена Пчілка, роздумуючи над часами, коли обоє її старших дітей ще жили, матиме всі підстави ствердити слушність обраного шляху. Так і самодостатність їхнього дружнього кола вона виводитиме з неможливості «ширити дитячі знайомства» через задану саме нею «виключність їхнього українського напрямку».^{II} Фрагментом з листа до онуки Оксани (учениці української гімназії в Чехословаччині) сказане можна посутньо доповнити: «Ще й те багато прилучилось до розвитку її (старшої доньки. — С. Р.) талану, що виростала вона, так би сказати, в атмосфері інтелігентного й змісненного українства. Хтозна, що саме вийшло б з Лесі, коли б вона росла під іншими впливами. Може, й була б поетесою, та тільки чи була б поетесою українською?.. Час був тоді такий лихий! Дуже мало людей виховувало своїх дітей свідомими українцями (та й тепер таких людей небагато!..).»^{III}

Доба зламу віків, яку згадувала Олена Пчілка й де знаходила такі прикрі паралелі з добою міжвоєнної, для української культури надважлива. Хоч і позбавлене великої ваги подій (за винятком революції 1905–1907 рр.), порубіжжя було часом переломним і навіть кризовим. Нарешті твердо усталилась не тільки сама можливість повноцінної національної культури, а й потреба її модерного, паралельного й суголосного з ідентичністю, розвою. А от розуміння нагальності процесу ще відчутно бракувало. Тому лише поодинокі митці-сміливці, перейшовши спокуси й випробування, наважувались на рішучий вибір — цілковиту посвяту своїй справі. Відтак

^I Пчілка Олена. Лист О. Огоновському від 13(25).II.1892//*Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970.* Київ: Наук. думка, 1971. С. 85; 87.

^{II} Пчілка Олена. З «Автобіографії» (1930)//*Спогади про Леся Українку.* Київ: Темпора, 2017. С. 28.

^{III} Пчілка Олена. Лист до Оксани Шимановської. Осінь. 1925//*Там само.* С. 64.

надважливими ставали сприйняття й підтримка, зокрема тих, чию думку ціновано за об'єктивність і глибину.

На щастя Лесі Українки такі люди були поруч. І передовсім це мати, яка першою визнала її обдарування. Навряд, щоб це повторювалося, а тим паче «рекламувалося» поза родинним колом, однак своїм авторитетом Олена Пчілка підтримувала юну початківцю. «Для Вас скажу, — писала вона Огоновському, — що, по моїй думці, у Лесі значний поетичний талант. На Україні єї вірші дуже всім подобаються. Дав би Бог, щоб она подужчала, то була би не з останніх сил нашої літератури».¹ Тому, як і дароване ім'я, також більше духовним, навіть сакральним слід розглядати й материн подарунок на дев'ятнадцяті іменини доньки — вишуканий альбом-нотатник зі сріблястим тисненням «Poésie». У такі фоліанти панночки списували популярні вірші. Ольга Косач, однак, була достоту певна, що донька спроможна заповнити всі сторінки оригінальними творами. З-поміж іншого, це засвідчує й до цього спонукає дарчий напис. Відкриває його поезія мовою оригіналу найвідомішого французького романтика, де фінальною є така строфа: «Схилившись отут біля тебе, / Даю щонайкращу перлину, / Яку тільки маю у себе, — / Даю тобі думку свою». Далі йде вельми своєрідне святкове віншування, котре теж завершується римованими рядками, тепер уже з А. Фета: «Списала сі вірші в первотворі: думка їх відповідає моїй, а форма віршів, зложена найвеличнішим, незрівняним митцем, Віктором Гюго, нехай буде тобі зразком, бо отсю книжечку признаю для твоїх власних писань. Розглядайся навколо, де не будеш, і пиши, я певна, що тоді в сій книжці з'явиться не мало "poésie". Поезія є всюди, хоч не всякий її бачить: "Тільки пчола пізнає / Мед, затаєний в квітці, / Тільки поет на всьому / Бачить прекрасного слід!"».²

¹ Пчілка Олена. Лист О. Огоновському від 13(25).ІІ.1892. // Там само. С. 86.

² Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Репр. вид. Луцьк: ВАТ Волин. обл. друк., 2006. С. 113-114.

Висловлені побажання зовсім не принагідні, а з огляду на культурну ситуацію то й вельми значущі, навіть програмові. Адже уявлення українців тих часів про завдання літератури найперше визначалися соціополітичними реаліями, окресленими в категоріях стану й статусу «недержавної нації». То ж головна, а іноді єдина мета мистецтва та його «робітників на громадській ниві» (промовистий термін епохи!) полягала в пробудженні, просвіті, напучуванні спільноти. А отже, у праці над здобуттям усе тих же соціально-політичних прав та свобод. І теза про багатих та вільних європейців, котрі, на відміну од поневолених народів, можуть собі дозволити будь-що, навіть таку розкіш, як «мистецтво для мистецтва», вважалася незаперечним аргументом.

Практичним і майже всевладним мірилом актуальності, відповідно й художньої вартості твору, поставала «тенденційність», що в проєкції на особу митця дорівнювала свідомій заангажованості. Нерідко це поняття робилося ще й своєрідним жупелом, яким «побивали» зухвалих мрійників і зятятих індивідуалістів. Ще одному своєму великому навчителю Леся Українка з цього приводу писала: «Та от мене дехто з товаришів корить, що нема в моїх віршах міцної тенденції, що бракує громадських тем, що в мене тільки образи та форма то ще так-сяк, а решта... себто я мислю, що нікуди моя поезія не судна. Ба, що ж робить, хоч і так! десь моя муза вдалась така нетенденційна і вбога, або може й те, що так я незручно вимовляю свої ідеї, — бо таки, сподіваюсь, єсть і у мене якісь там ідеї. Дехто теж нарікав, що я ховаюсь від “народніх” тем і складу мови народньої, лізу в літературщину та “інтелігентствую”, але тут певне вся біда в тому, що я інакше розумію слова: народність, літературність та інтелігенція, ніж як їх розуміють мої критики».¹

Іронія, що бринить у наведених словах, і доречна, і зрозуміла. Дев'ятнадцятирічна поетка безпомилково відчула

¹ Леся Українка. Лист М. Драгоманову від 06(18).XII.1890//Листи: 1876–1897. С. 106.

те найстрашніше, чим за суттю є достохвальна тенденція. Бо ж за будь-якого, навіть найідейнішого підходу, зникають не лише глум і чар мистецтва, а нівелюється сама його природа. Покликання профанується, підмінене утилітарними потребами. Не менш трагічно це позначається на особі митця, самохіть випалена душа котрого стає не годною до творчого лету. Перо, яким рухало натхнення, надалі підкорялося обов'язку і... замовленню. Творець обертається машиною, здатною, мовлячи словами Лесі Українки, хоч і до «замітання плаців». Як наче й натуралістично відгукувалася вона про долю В. Самійленка та І. Стешенка, котрі стали на цей шлях: «з'їли хлопців, зхрупали з душею».^I Самонівеляцію таланту побачить авторка й у випадку молодого поета А. Кримського. Його спроби писати на злобу дня обертаються найгіршим, що може чекати митця, — він стає... нудним. Тому так затято Леся Українка боронитиме своє і своїх колег право на самореалізацію і самототожність, доводячи, як-от у суперечці з І. Гриневецьким, що поезія — це аж ніяк не «коштовна забавка», до якої українцям або ще зарано, або вже запізно братися. І жоден критик ніколи не переконає цю, одну з перших в українській культурі професійних письменниць в тому, що мистецтво для «недержавної нації» може бути зайвим або не на часі. Вона й далі та ще з більшим завзяттям «лізтиме в літературщину» та «інтелігентствуватиме», утверджуючи тим самим (от парадокс для сучасників!) омріяний державницький, власне повноцінний статус рідної країни.

Ясна річ, що Леся Українка зовсім не вважатиме себе авторитетом у таких за визначенням суб'єктивних питаннях як творчість. Її полемічна гострота, запал та іронія мали за джерело самокритичність. Роздумуючи над суперечкою з Гриневецьким, вона на холодну голову таки визнає: «Я тоді завзято спорилась за *raison d'être*^{II} поезії, але тепер то може де з чим би й згодилась, хоч таки не зо всім. Я таки й тепер думаю, що

^I Леся Українка. Лист М. Драгоманову від 28.І(9.ІІ).1894//Листи: 1876–1897.

^{II} Смысл існування (фр.).

коли чийм віршам абсолютно місця не знаходиться, то хіба се через те, що ті вірші погані, а як будуть добрі, то від того не зопсуються, що який час полежать, коли вже тепер на них рано. А щоб для поезії тепер вже було за пізно, то таки тому не вірю, — невже б то наша поезія “отцвела, не успевши расцвeсть”. Бо, по моему, вона ще зовсім не вспіла розцвісти як слід. На мою думку, то в нас тільки тепер дехто починає вчитися версифікації, а більшість то й досі не признає її, а йде за правилами: “не налагай оков на вдохновенье!” та “аби душа щира!”^I

Суперечність, у яку силою обставин утрапляв український митець, не оминула й авторку сказаного. І вона замолоду могла роздумувати про доцільність і «практичний скуток» власних віршів, могла навіть підносити перекладацьку роботу вище оригінальної творчості. Ба більше, визнавати необхідність суспільного чину як обов'язку поета. Однак, і це було вирішальним, завжди ставила первинною органічність творчого самовираження, а не громадську повинність. І тут свої пріоритети відстоювала рішуче: «Впрочим мене люди зовсім не за самий вірш лають, а за те, що я мало ідейна, чи то пак — мало тенденційна, але мені здається, що коли я буду тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як її волос трищатиме нещасний. А вона як схоче, то й сама до мене прийде, тоді я вже її не прожену».^{II} Й утвердженого замолоду постулату поетка триматиметься цілий свій вік. Вироблений принцип «слова-зброї» став основою і творчого, і реального життя. У цьому легко переконатися, проаналізувавши її участь у тогочасних суспільно-політичних, революційних процесах.

На жаль, у громадському житті переважали прикрощі та розчарування. Однак невдачі на цьому полі не могли зупинити того грандіозного проекту національного розвитку, що його розпочали батьки й попередники Лесі Українки і якому замолоду посвятила ся вона. Тому особисті потреби мусили

^I Леся Українка. Лист М. Драгоманову від 03(15).ІІІ.1892//Листи: 1876-1897. С. 172.

^{II} Там само. С. 173.

поступатися або ж поєднуватися з вимогами поточного моменту. «Лякають мене люде, — писатиме авторка зі збуреного революцією Києва, — що не буде мені часу на “вільну” поезію, я обороняюся фразою Ламартіна: “a-t-on besoin du temps pour prier Dieu?”,¹ а сама думаю: якось то буде!..».^{II} І, ясна річ, було не «якось», а так, як вона собі накреслила: громадсько-політичну, культурницьку, просвітницьку працю вдавалося поєднувати (сама дивувалася «гармонії» непокірної музи) з творчим горінням. І це упродовж майже двох безперервних літ перебування на Батьківщині (кінець 1905–початок 1907 рр.).

Побачене й пережите, а письменниця дихала революційним повітрям у трьох центральних містах імперії — Києві, Тифлісі й Петербурзі, — збагатило незанимким доти досвідом. Ні арешти, ні обшуки, ні кров, ні навіть чорна реакція й суспільна депресія, що прийшли на зміну народному піднесенню, не похитнули її волі та переконань. Навпаки, досягнуте багато прояснило, а ще надихнуло, упевнило в собі. «Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, — згадуватиме вона 1905-й, — стільки було в ньому страшних контрастів, “вершин і низин”, буйних надій і трагічних розчаровань, великих перемог і незагойних ран... Тай особисто для мене сей рік <...> теж був таким, — він зміряв силу духа мого, я знаю тепер, щό я можу і чого не можу, та хоч я тільки що плакала, але то собі “нерви”, а я таки знаю, що я ще сильна і що не люде поборють мене».^{III} Вельми промовисто, що цей, по суті, наріжний чинник буттєвого самопозиціонування проявився за таких вікопомних обставин. Відчуття історичного моменту злучилося тут з індивідуальною готовністю взяти відповідальність за країну — її зганьблену минувшину, безрадісне теперішнє і непевне майбуття.

^I Чи потрібен час, щоб молитися Богу? (фр.).

^{II} Леся Українка. Лист А. Кримському від 03(16).XI.1905//Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 239.

^{III} Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 26.II–03.III(11–16.III).1906// Там само. С. 273.

Революційні роки стали періодом найінтенсивнішої праці Лесі Українки в політичному й культурно-просвітницькому полі, що domeжно виснажило фізично й морально. Це, а ще постреволуційна реакція, і спричинили відхід од активної громадської діяльності та цілковиту самопосвяту головній своїй справі — творчості. В основах цього рішення була чи не вперше в українських умовах сприятлива кон'юнктура, за якою національний рух уже мусили уособлювати не лише митці, як це було в попередньому — І. Франко — та передпередньому — Т. Шевченко — періодах. Епоха порубіжжя нарешті виявила можливості політичного — М. Грушевський — і мистецького — Леся Українка — лідерського представлення.

А визначеними для ХІХ–поч. ХХ ст. поставали два шляхи входження українців у національну культуру. Кожен з них представлений і ключовими для своєї епохи постатями. Перший із таких шляхів — демократичний: Т. Шевченко — І. Франко — В. Стефаник (саме він був запропонований народниками порубіжжя в літературний канон). Другий — аристократичний: П. Куліш — М. Драгоманов — Леся Українка (яку в остаточну версію канону ввела генерація 1920–1930-х рр.). У вимірі теорії «філологічної нації», нації, відсутньої на політичній мапі, але створеної і твореної словом, постає і концепція націогенези. У її трактуванні Тарас Шевченко створив Україну, і сталося це в епоху романтизму, коли самостверджувалися великі європейські народи. Іван Франко, і було це в добу реалізму, населив Україну українцями. Лесі Українці ж довелося засвідчити (не навчити!) перед цілим світом, що українці вміють мислити та почувати. І припало це на період модерного націєтворення, а в історії культури Центрально-Східної Європи — раннього модернізму.

Визначальною для окресленого рівня чину робилася спроба мовити від імені та в ім'я спільноти. Інакше кажучи, стати не просто речником свого народу, своєї епохи, а здобути право й можливість вести діалог із цілим світом. Таке до снаги було хіба одиницям, тим, чию місію нащадки згодом дорівнювали пророчій. Україна в нових часах спромоглася на кількох

таких велетів, що приходили в пору найбільших випробувань. Знаково, що останнім закінченим твором Лесі Українки стала написана в далекому Єгипті на початку березня 1913 р. віршована поема-казка «Про велета». У творі зовсім простим ліричним розміром подається чута авторкою ще в дитинстві (згадана, до речі, й у листуванні) оповідка про велета, покараного Богом віковичним сном. Ця неவிбаглива історійка, що так міцно засіла в дитячій пам'яті, згодом переросла в метафору, ідею-символ творчості. А образ став уособленням сповненого прихованої потуги рідного народу, скутого віками рабського сну. Тому обов'язком синів і доньок приспаного в'язня робилося його пробудження від мороку небуття. Дивно... але саме ця «казка» сприймається заповітом письменниці. Заповітом, котрий завершується так: «Кохана стороно моя! / Далекий рідний краю! / Що-раз згадаю я тебе, / то й казку сю згадаю...».¹ Чимось глибинним, чи то мотивами й образами, чи енергетикою слова-автора, або, певніше, усім цим одразу, «заповіт» Лесі Українки невлavimo, невмоливо перегукується, резонує, співдіє із «Заповітом» Шевченка.

Тарас Шевченко, і то не лише в його іконічному вияві, увійшов у життя Лариси Косач ще змалку: дитячі свята, вечори, ювілейні дати життя і творчості митця, що минали з урочими рецитаціями і жанровими сценками, тощо. І хоча серед улюбленої дитячої лектури Косачат «Кобзаря» не називано, необхідність його читання, навіть студювання, була самозрозумілою. В архіві письменниці збереглися виписки з віршів Шевченка та з поеми «Кавказ», датовані межею 1880–1890-х рр. А от на початку березня 1911 р. Леся Українка закінчила твір, над яким довго роздумувала, та все ніяк не могла написати. Мабуть, не випадково ця річ виявилася її останньою поезією. Вірш мав претензійну назву «На роковини» й готувався до півстолітніх роковин Шевченка. Дивовижний твір. Він про любов — ту, яка дарована небагатьом і якою може запалати тільки живе та вірне серце. Серце, яке краще розірветься від напруги почуття,

¹ Леся Українка. Про велета. Казка. Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 749.

аніж збайдужіє чи охолоне. І навіть зупинившись у цьому дочасному, мінливому світі, це серце продовжує пульсувати у вічності й уже для вічності... Бо

Усе знесла й перемогла
Його любови сила.
Того великого вогню
І смерть не погасила.^I

Коли на вихід 1904 р. поетичної книжки «На крилах пісень» своєчасно не було подано жодної фахової рецензії, авторка відреагувала у звичний для себе, іронічний спосіб: «Ну, а в печаті — мовчання. Та щож, поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором».^{II} Однак за такого різновиду іронією в Лесі Українки завжди крилося щось більше. Цього разу, здається, ішлося про співучасть, співпричетність, навіть, у великому сенсі, єдність власної долі-покликання зі шляхом попередника. Принаймні у тих критичних відгуках, що таки з'явилися, її поетичну потугу порівнювано саме зі словом Кобзаря. Чи не першим до такого зіставлення вдався Франко. І зробив це у властивій собі у ставленні до молодих компліментарно-діткливій манері: «Від часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хорої дівчини».^{III} Приязнювання з автором сказаного Леся Українка по-справжньому цінувала, однак взірцем для себе, тим паче учителем, як то писали деякі критики, не вважала. Окрім того, була прикро вражена, що її фізичний стан, про який Франко дізнався приватно, став предметом літературознавчого розгляду.

Натомість важливою для себе постаттю в національному мистецтві Леся Українка називала М. Старицького. Однак,

^I Леся Українка. На роковини. Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 686.

^{II} Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 25.XI(08.XII).1904//Листи: 1903–1913. С. 209.

^{III} Франко І. Леся Українка. Зібрання творів: у 50 т.//Київ: Наук. думка, 1981. Т. 31. С. 267–268.

за уточненнями К. Квітки, лише «яко ліричного поета», і хоч «не прибільшувала вартості його <...> віршів, але ввесь вік поважала його за те, що він серйозно, щиро, з великою працьовитістю розробляв українське слово і правильно в свій час орієнтувався в завданнях і літературному шляху українського поета, ведучи українську поезію на прос[то]рий і достойний шлях європеїзму в той час, коли інші плуталися в нетрях відсталих українофільських теорій, в наш час уже й непонятних».¹ Художні здобутки старшого товариша, як і власні, Леся Українка напряму пов'язувала з новаторськими шуканнями, а отже, еволюцією. Заслуги письменника, як неводнораз підкреслювала, не можуть визначатися тільки тим, що і за найважчих обставин він продовжує писати рідною мовою.

У добу підйому світової літератури важливо було відірватися од патріархально-народницької традиції. У стосунку до поезії це означало вийти із зачарованого кола Шевченкових епігонів. Чи вдалося це наступному після Кобзаря поколінню поетів? Мабуть, узагальнююче відповісти тут не вдасться. Проте в індивідуальному порядку на це можна зважитись. Тим паче, що оцінка діяльності старших товаришів збереглася у свідченнях наступників. Вітаючи М. Старицького з творчим ювілеєм Леся Українка не вдається до перебільшень і славослів'я, бо здобутки колеги співвідносить з реальністю: «Коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!), — тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, Українці певне спогадають добрим словом Ваше ймення. / Мені судилося жити й працювати у тяжку добу, — хто зна, чи діжду я кращої! — я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжка тепер, як би

¹ Квітка К. На роковини смерті Лесі // Спогади про Леся Українку. Київ: Темпора, 2017. С. 228.

прийшлося працювати на непочатому перелозі на неораній ниві».^I

Чи є у цитованому листі щось понад спробу віддати належне трудам і дням визначної людини? Поза сумнівом. Насамперед це усвідомлення ролі подвижників-першопрохідців на шляху освоєння цілинного поля рідної культури. Є тут і вдячність за збережену й примножену традицію, її органічну тяглисть. Але навряд чи доцільно на цих підставах ствердити належність авторки до когорти учнів М. Старицького чи й будь-кого з попередників. Попри щире визнання зробленого, Леся Українка саме на цьому, спільному і головному полі наважилася на дистанціювання від батьків. І з причинами цього не крилася: вікова різниця й несумісність ідейно-естетичних систем.

Навзаєм відповідна несумісність виявлялася й протилежною стороною, передовсім чоловіцтвом. Під свіжими враженнями першої зустрічі М. Павлик, зокрема, писав: «Ну, а Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучиться».^{II} Такі й подібні оцінки, де інтелектуально-творчі чесноти урівнювалися або й нівелювалися фізичними й фізіологічними чинниками, були зовсім не поодинокими. У ті часи потенціал соціокультурної самореалізації жіноцтва фатально обмежувався родинним простором та, за невеликим винятком, сферою мистецтва. І навіть щодо останнього переваги письменника були очевидними. Він у своїй праці міг опиратися на широкий спектр життєвих вражень, тоді як письменниця змушена була покладатися насамперед, а нерідко тільки на особистий, мовлячи словами В. Вулф, «внутрішній досвід». Хіба винятково

^I Леся Українка. Лист М. Старицькому від 22.IV(04.V).1894//Листи: 1876–1897. С. 281.

^{II} Павлик М. Лист М. Драгоманову від 06(18).II.1891//Леся Українка. Документи і матеріали. С. 70.

сильна й цілісна натура могла здолати гендерні обмеження і в житті, й у творчості.

Хай як неохоче, або, навпаки, зовсім охоче, чоловіки визнавали жіночу відповідність «справжнім» і «високим» нормам, робилося це зазвичай у формах дорівняння Іншої до себе, а не визнання Іншої як рівні. От хоча б у знаковій під будь-яким оглядом характеристиці Франка: «читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та сміливими, а притім такими простими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».^I Якої відповіді на свою статтю сподівався цитований критик? Та й чи взагалі сподівався, адже як уважав за потрібне, так і виконав свою працю. Інша річ, що авторку сказане зачепило, хоч вона цього й не показала. Хіба ледь уловною іронією та досить своерідною обороною родинного кола: «Спасибі за Вашу аж надто ласкаву відозву про мої вірші. Боюсь, далєбі, що в мені тепер розівьється *Mania grandiosa!*»^{II} Одно тільки, мушу признатись, трохи неприємно вразило мене се власне параллелі між моїми а маминими віршами, се поставило мене в фальшиве положення... Ну, та не мені говорити про критику про мене ж таки».^{III}

В окреслених реєстрах Франко не сказав молодшій колезі чогось такого, про що б вона вже не чула. Бо ж у суголосних тонах було подано й першу рецензію на її дебютну збірку, авторства О. Маковея. Трактуючи його спеціалізацію як «критика дівочих творів», Леся Українка, проте, не вважала такий підхід ані коректним, ані професійним. «Боюся я, — відписувала вона рецензентові, — що наші критики дивляться на нашу літературу теж з виключного погляду, що вона, мовляв,

^I Франко І. Леся Українка. С. 270–271.

^{II} Манія величі (лат.).

^{III} Леся Українка. Лист І. Франку від 09(21).X.1898 // Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 82.

молода, то не слід її так суворо судити, а навпаки — треба хвалити й заохочувати хоч до якої небудь праці. Коли діло стоїть справді так, то се велика шкода. Не знаю, як хто, а я б хотіла, щоб мене судили пощирости, не вважаючи ні на мою молодість, ні на молодість нашої літератури, а я б тоді віддала, як мені з тим судом обійтися. <...> Не люблю тільки критики ad hominem,^I бо й справді не в тім сила, чи поет молодий, чи старий, хворий чи здоровий, оптиміст чи песиміст у своєму житті, від того вірші його ні кращі, ні гірші.^{II} Не менш виразно поетка акцентуватиме й на упередженості біографічного підходу в оцінках творчого доробку. Ця думка стане лейтмотивом листування з Маковеем, котрий, як згодом і Франко, не втримається од паралелей поміж особистим станом авторки та скерованістю її віршів. І в поясненні своєї позиції вона буде особливо наполегливою: «Але от я не згідна з тим, щоб для зрозуміння чиїх небудь віршів треба знати житєпись автора. Невже справді ми, поети <...> мусимо жити завжді «на розпутті великому» і віддавати людям на осуд, — скажу навіть, на поталу, — не тільки свої думки й роботу, а навіть все життя. Не знаю, як для кого, а для мене та хвилина, коли б я побачила свою докладну біографію в друку, була б найприкрішою хвилиною мого життя, дарма, що в моїй біографії не знайшлось би нічого ні особливо цікавого для людей, ні надто ганебного для мене самої. <...> “Натуру тяжко одмінити” і я можу одмінити тільки напрямом сієї натури, а власне залишити ліріку з заименником я, хоч не знаю, чи багато від того зміниться. Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду, — не думаю я сього».^{III}

Навіть не маючи наміру щось комусь доводити, Леся Українка вже мимоволі мусила переконувати і переконуватись, що література — єдина її професія. Професія, реалізуватися

^I Щодо людини (лат.).

^{II} Леся Українка. Лист О. Маковою від 28.V(9.VI).1893//Листи: 1876-1897. С. 202.

^{III} Там само. С. 200-201.

в якій не може зашкодити нічого, бо натуру, характер, долю — «тяжко одмінити». Вроджений митець творить не тому, що це комусь потрібно, а тому, що інакше не може. «Scribo ergo sum»,^I — перефразувала вона Декарта. А в звірваннях подрузі ствердила не лише власне покликання, а й прямиї і фатальний зв'язок життя й творчості: «Инша праця, не літературна, дала б мені менший зарібок, втомила б мене далеко більше і може навіть затамувала б мій розвиток <...>. Певна річ, що я беллетристики і не думаю покидати, бо то вже моя натура того б не дозволила, тільки ж я багато, раз у раз писати беллетристики ніколи не могла, бо вона занадто палить мене і колиб я, напр[иклад], з рік що дня писала вірші чи прозу красну, то мій Brennmaterial^{II} вичерпався б так, що з мене б тільки облудка лишилась». ^{III} Пов'язаність фізичного існування з творчим процесом у таких складних натур мала особливу природу. Очевидною тут є залежність здоров'я від праці, котрій доводилося — інакше нічого б не вийшло — віддавати себе до решти. І водночас «артистичний організм», як визначив М. Євшан Лесю Українку, у пориві до ідеалу міг виявлятися в усій повноті лишень у творчому акті. Відтак література поставала стимулом та окрасою земного існування і разом одним із чинників його нівеляції. Адже в двобої-виборі поміж жадобою життя, фізичної присутності, і жадобою письма, буття в душі, перевага свідомо надавалася останній. І фактично від перших свідомих кроків авторка зіткнулася з цим парадоксом, а чи точніше — законом свого життя. Законом, пізнавати який вона почала дуже рано і продовжувала це робити цілий свій вік.

У хронологічно-подієвих вимірах історія присутності поетки в літературі не складна. Після дебюту 1884 р. у «Зорі» й десятиліття публікацій у періодиці, 1893 р. у Львові, коштом

^I Пишу — отже існую (лат.).

^{II} Паливо (нім.).

^{III} Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 14(26).XI.1900 // Листи: 1898–1902. С. 216.

родини й за редакцією І. Франка, виходить перша лірична збірка «На крилах пісень». 1899 р. за участі В. Гнатюка там само видано й другу книгу — «Думи і мрії», а 1902-го в Чернівцях за ініціативи місцевого студентства, зокрема В. Сімовича, третю — «Відгуки». 1904 р. у Києві перевидано «На крилах пісень» — том вибраного з попередніх збірок (щоправда, низку творів цензуровано). А от в ідейно-стилістичних вимірах доробок авторки засвідчує непросту художню еволюцію. Починала вона в традиційній народнопісенній манері усталеного кола тем і образів: патріотичні, в емоційно-романтичному стилі заклики, легкі пейзажні замальовки, перші любовні переживання тощо. І тільки «Відгуки» та речі написані після них в усій повноті розкрили талант поетки. Починають переважати універсального закрою історіософські та культурологічні роздуми, поліфонічні пейзажні картини. З'являється заряджена етичним пафосом громадянська поезія, вільна від юначої екзальтованості й газетних штампів, глибокі авторефлексії над мистецьким покликанням, неймовірна, незнаною до того в нашій літературі снаги, інтимна лірика.

Паралельно жанровим та ідейним версталися й стильові шукання. Щоб їх зрозуміти, варто пам'ятати про незмінну в тодішніх умовах залежність вибору авторського стилю від їхньої (і автора, і стилю) відповідності суспільним потребам. Романтизм (старий, утім, і сентиментальний), реалізм (просвітницький, критичний) і навіть «стриманий» натуралізм уважалися найдієвішим інструментарієм вирішення поставлених перед українським письменником завдань. Усілякі ж новочасні західні віяння до цього категорично не надавалися, ба більше, заводили на манівці. Вага мистецького доробку й історична значимість його творця визначалися перш усього відданістю громадсько-культурним уявленням, чи то пак ідеалам. Не буде великим перебільшенням сказати, що в поезії Леся Українка перебрала й перейшла основні етапи стилістичної самопрезентації тогочасної лірики, аби зрештою зупинитися на двох для себе визначальних: неоромантизм і символізм.

І також саме в поезії Леся Українка віддала належне виченню «вимірних» основ реальності цілком у згоді з народницькою концепцією позитивного перетворення дійсності. Її перша художня спроба — поезія «Надія» — стала відруховою реакцією на кривду несправедливого світу — арешт любові тітки Олени. Те, яким темним, трагічним виявом відкривалося життя, і вплинуло на поважність сприйняття власного у ній місця та покликання. Коли дослухатися слів Р.-В. Емерсона, що «мистецтво — це шлях від творця до його творіння», то досвід нашої поетки постане невпинним і щораз упевненішим торуванням цього шляху. Хоча рух до вершин не був стрімким, а тим паче легким. Здобуте давалося не тільки «підготовчою роботою»: освітою, мандрями, здатністю до спостережень, сприйнятливості тощо. Беручи творчість ідеальним «театром духу», Леся Українка свідомою була того, що стати в ньому повноправним і вправним режисером вдасться тільки прийнявши «умови гри», заповідані його природою. І поетичні діалоги з музою — то спроби порозумітися з істинною владаркою цього «театру», узяти її генійкою-покровителькою, власне співавторкою, співторцем.

Вже ранні ліричні рефлексії на ці теми виявляють готовність прийняти волю небес щодо власного життя. Янгол, перелесник, муза, натхнення — усі ці сутності мають надземне походження. У вірші 1895 р. «Божа іскра», який можна узяти своєрідним підсумком передуманого, полеміку прихильників і противників мистецтва розв'язує поет. Поет, що володіє, як порівняти з усіма іншими, унікальним досвідом і тільки ним оперує, побиваючи поради й напучування супротивних сторін. Ті ж обопільно представлені невігласами, яким не даровано, не відкрито суті справжнього, через що пропоновані аргументи такі однаково пласкі й однаково далекі від істини.

Однак тоді авторці ще надважливою була потреба діалогу-порозуміння-домовленості з суспільством. І написаний у травні 1896 р. «Поет під час облоги», видається спробою компромісу. Бо ж день, тобто половину доби / життя / таланту, буде посвячено служінню громаді, а ніч — музі-зорі, яка так

настійливо вабить, кличе до себе. Але швидко з'ясовується, і серцем письменниця це прочувала, штучність, неможливість такої співдії. І це попри зусилля, якими позначена рання творчість, сягнути золотої середини. Знадобилося більше десятиліття шукань (блукань?), аби збагнути істинний сенс творчості, а отже, через неї і нею, сенс буття. Уже наприкінці серпня і всередині вересня 1896 р. з'являються дві, одна за одною, поезії, гідні йменуватися декларацією намірів митця, котрий нарешті віднайшов себе.

У поезії «Ave regina!» до вже задіяних раніше номінацій вищої сутності — музи, чарівниці, зорі — додано ще кілька не менш промовистих — цариця, владарка і найважливіший — богиня. Обрана форма неримованого астрофічного вірша як найкраще відповідала предмету розмови, бо ж ішлося про речі не тільки життєво важливі для авторки, а вічні, від початків закорінені в основах буття. Речі, над якими людина застановлялася здавен і розважатиме, допоки не утратить здатності й потреби творити. Жах від прозріння власної долі, долі як покликання і призначення, бунт слабкої людської природи супроти невідворотності небесного закону вивершуються вибором — свідомим прийняттям рокованого згори. Осердям твору є «мовна партія» музи, що в стосунку до героїні нагадує швидше наказ, аніж діалог, звернення чи навіть пропозицію:

Прокинься, моя бранко, ти мусиш служити мені!
Співай мені пісню, ту пісню, що спить в твоїм серці.
Торкни ту струну в своїй арфі, що досі іще не брєніла,
Всі струни озватися мусять хвалою мені,
Я дам тобі пишні дарунки, забудеш недолю свою.¹

Увесь вірш — це, по суті, авторефлексії над цитованими рядками, що місцями набирають форми нарікань, жалів, голосінь «бранки-невільниці». Свою долю вона схильна дорівнювати рабству, полону, але десь у глибинах відлунює думка про...

¹ Леся Українка. Ave regina// На крилах писень. Збирник творивь. Київ: 1904. С. 196.

благодатність такого полону. Попри утрачені земні блага, цінність котрих повсякчас ставиться під сумнів, зокрема щастя виявляється тільки сном, обіцяні музою нагороди — оманною, героїня вітає горду царицю, визнаючи її владу і своє довічне підданство. І не тільки тому, що все сподіяне сильніше за неї. Ключовою тут є внутрішня відповідність — схильність — готовність до того, що належить звершити.

Твір, який розгортає і закріплює це рішення, резонує з іншою, але багато чим суголосною античної епохою — Відродженням. «To be or not to be?» з усією глибиною гамлетівської одвертості ставить пекучі для авторки питання особистого (а загально, то й цілого її покоління) самовизначення й самореалізації у світі. Виразними є два оприявлені віршем шляхи національного поступу: слідом Шевченка «орати перелogi», або ж, як Куліш, «рубати хащі». Обидві життєтворчі програми лежать в основах загальнопоширеного і в очах молодих уже дискредитованого народництва. Тому вибір ліричної героїні однозначний: вона готова линути з музою і над цілиними ланами, і над неходженими пуццями. Єдине, що на мить зупиняє цю рішучість, — то сумнів і острах — не перед вибором, ні! — згоріти у леті, так і не сягнувши вершин.

У чому ж причина вагань того, хто зважився на політ, але в останній момент, перед поштовхом, виявився пронизаний жалом зневіри й супротиву? Сумніви у власних силах, брак досвіду, навичок, умінь — все це матиме слушність, але не передовсім. Вирішальної ролі набирає розуміння нелюдської міри труднощів, які чекають на шляху до жаданого ідеалу. Бо ж справді — сягнути його майже не реально, а ймовірною, більше ніж імовірною, видається поразка, катастрофа, ніщо. Виявляється, що для поета первинне знання про те, що таке мистецтво і як воно можливе, відкривається трагічною, фатальною природою. Бо ж суть його — у найдалших глибинах буття, межі — у найкритичніших станах індивіда, вияв — у граничних спалахах уяви. З цілковитою очевидністю Лесі Українці збагнути це довелося в переломний період, що припадає на зиму 1900–1901 рр. «Мінська історія», з котрої вона

вийшла письменницею того реєстру, про який говорять категоріями геніальності, заповілася випробуванням не тільки тіла і духу, а й слова. Слова, яке було і тим, і тим, і ще чимось незмірно іншим, вищим. Ніби прочуваючи великі звершення, авторка випробовує силу й межі своєї «єдиної зброї». І її поту-га приголомшує. Свідченням цьому є цикл «Ритми», який, що важливо, писався паралельно з «циклом Мержинського» — циклом інтимної лірики.

Вісім поезій «Ритмів» розгортаються драмою духу, що через вдивляння й проникнення в абсолют цілковито поринає, розчиняється у нім. І, дивовижна річ, тільки доброхить віддавшись на поталу, на самозникнення, на смерть, пісня-душа, як фенікс із попелу, здатна повернутися, оновитися до життя. Наслідком подорожі «на той бік» стає енергія, деструктивно-творчу природу якої слід погамувати й освоїти, спрямувавши в конструктивне русло. Свідченням цієї роботи й постає шоста поезія циклу. Вона всуціль складена із запитів-звернень, адресованих власній душі, що стала свідомою частиною універсуму. Початок твору відкриває важливий ряд питань, суть котрих зводиться до головного: навіщо в людині закладено творче начало й дано можливість керуватися ним? Адже нести тягар знання-творчості, приділення-таланту неймовірно важко: «Якби вся кров моя уплинула отак, / як сі слова. Якби мое життя / Так зникло непримітно, як зникає / вечірне світло!...».¹ Але зникнути, вийти зі світу, перейшовши такі випробування й здобувши право і силу слова, героїня / авторка уже не може. У неї, як сама підкреслює, обов'язок — «будити мертвих, тішити живих». Обов'язок важливіший за особисті прагнення, бажання, навіть за саме її існування. Тому рука тільки сильніше стискає меч.

Підсумковим і ключовим постає завершальний твір циклу. Саме у ньому здобута шляхом смерті-переродження темна енергія нестримного творчого потоку отримує

¹ Леся Українка. VI. «Якби вся кров моя уплинула отак...» // Відгуки: Поезії. Чернівці: Друк. Австрія, 1902. С. 26.

нібито й протилежний, але вкрай необхідний живильний заряд горнього полум'я, духу, уособленого поривом до ідеалу. Низ і верх, земне та небесне, отже, єднаються у цілість, як тіло й душа. Невипадково й у «Завітанні» (1888), першій мистецькій авторефлексії поетки, її почергово навідують два крилаті генії — темний, який «жахом скував» серце, і світлий, що «осяяв променями ідеалу». Однак ідеал — тільки омріяна вершина, ілюзія, ідея, як повторювала сама Леся Українка. Та життя без ідеалу марне, тому людина завжди прагне до нього, хоча й усвідомлює неосяжність жаданого. Але в цих стремліннях, неспокої та стражданнях і народжується те, що робить індивіда особистістю, видобуває сльози «з глибин самого серця». З цього, ущерть переповненого джерела, і бере початок справжнє буття — в істині та любові — буття душі.

Любов для Лесі Українки є першостихією життя, даром безсмертних людям. Але дар цей не дістається готовністю його прийняти. Цього замало навіть для явищ помірнішого реєстру — приязні, поваги, довіри. До того ж, як підказує досвід, що легко приходить — не цінується. Тому узвичаєному тут прийняттю в поетки відповідає здобуття. Перше постає одномоментним почуттєвим поривом, вичерпним уже своєю закінченістю, тоді як друге — вольовим актом, що потребує неперервних зусиль й особливої душевної організації. І під цим кутом інтимна лірика постане оповіддю про те, як навчитися любити. І Леся Українка чи не одразу зосереджується на досвіді-для-себе, на самопізнанні й саморефлексії, не вельми переймаючись тим, чи пов'язане пережите нею з відчуттями інших. Тому й основа її поетичного доробку — «цикл Мержинського» — повністю з'явиться друком лише через пів століття після написання.

Леся Українка — поет, як то кажуть, з історією. І саме ця «історія» багато в чім визначила новий, напевно істинний профіль авторки, що стала водночас і героїнею своїх поезій. Дівочі любовні захоплення Лариси Косач, пов'язані з іменами Максима Славинського й Нестора Гамбарашвілі, знайшли порівняно незначне відбиття в її творчості. Перший «закріпився»

у художній просторіні кількома легкоромантичного характеру поезіями та спільним перекладацьким проектом над Гайнівською «Книгою пісень». Інший, почуття до якого були серйознішими, а ініційований ним розрив трагічнішим, лишив по собі глибші ліричні відгуки. І тільки зустріч і взаємини з Сергієм Мержинським покликали до життя твори, потугу яких годі виміряти інструментарієм логіки й доцільності.

Історію їхнього постання в загальному сенсі можна дорівняти історії народження — через смерть і воскресіння — нової творчої особистості. Почалося ж усе наприкінці 1900 р., коли Леся Українка отримала з Мінська звістку про стрімке погіршення здоров'я коханого. І вже тоді на папір лягають «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...». Хронологічні пласти листа пов'язано з душевними станами авторки, що сама перебуває у міжчассі. А найефемернішим відчувається сучасне — щемливим пахом зов'ялих квітів і розпачливим погуком: «Крізь темряву у простір я простягаю руки до тебе: візьми, візьми мене з собою, се буде мій ратунок. О, ратуй мене, любий! / І нехай в'януть білі й рожеві, червоні й блакитні троянди».¹ Перша драма письменниці мала назвою все ту ж екзотичну, нереальну блакитну квітку. А тепер вона сама переживала з величезною експресією описану чотири роки тому історію «смертельного кохання». Що вона могла, коли до моторошної дзеркальності повторювався / здійснювався в її житті її літературний сюжет? Так само перевести його назад, у літературу. (Про «Одержиму» згодом буде сказано ще точніше — «зробити з цього драму»). Згадується, за інших обставин подане, але суттю своєю відповідне ситуації, Шевченкове звірвання: «Навчений чимось більшим, ніж горе, я розповідав світові себе».

Світ, про який намагалася розповісти Леся Українка, — це, як і в Кобзаря, світ її душі, пориву, жадань. Формами земного часу його можна означити як майбутнє, але це надто умовно й далеко від того, що ввижалося поетці. «Новий світ, нової

¹ Леся Українка. «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...». Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 706.

мрії», символом якого є блакитна троянда, важко описати звичними поняттями. Найближча тут сакральна лексика в таких уже затертих поняттях «раю», «блаженства», «вічності». Останнє, можливо, найбільше відповідає покладеному в підмурівок візій-мрій Лесі Українки. Плинність і порожнеча більшості речей земного світу, які так нагло відкрилися через величезне душевне збурення, остаточно переконали поетку в непроминальності того, що здатне належати кожному, та стає надбанням небагатьох. Свобода, краса, творчість, кохання для більшості лишаються абстракціями. Хоча насправді це сутності, що не зникають, бо є неодмінними й абсолютними складниками ідеалу. Той, хто відчув потребу й повірив у нього, уже не зречеться, бо не годен жити чимось іншим. І вірність Іншому якраз і дозволила в усій повноті розкритися власному «Я» — у відданості, жертвовності, відповідальності.

Означеному комплексові реакцій і поведінки відповідають три наступні після «Твоїх листів...» поезії, написані упродовж однієї доби. «Все, все покинуть, до тебе поинуть, / Мій ти єдиний, мій зламаний квіте, / Все все покинуть, з тобою загинуть, / То було б щастя, мій згублений світе!» — такі рядки стверджують самоцінність узаємин конкретних автора та адресата твору. І однаково виразно тут стверджено велич ідеалу людини й усесильність почуття, котре робить її істотою надчасовою, тобто рівною богам. Заклучна строфа вірша «закріплює» це твердження відвагою, що її виявляє лірична героїня, викликаючи на герць найбільшу потугу земного світу — саму смерть. «Стать над тобою і кликнуть до бою / Злюю мару, що тебе забірає, / Взять тебе в бою чи вмерти з тобою, / З нами хай щастя і горе вмірає».¹ І водночас тут є щось навіть більше — відмова од власної суті, готовність віддати її викупною офірою за те, що незмірно вище, аніж приватне існування.

Мотив сакральної жертви, так певно окреслений на індивідуальному рівні, дістає велике увиразнення у двох завер-

¹ Леся Українка. «Все, все покинуть, до тебе поинуть...». Там само. Ф. 2. Од. зб. 634.

шалних поезіях першої частини циклу. Образи Христа і його послідовниць — святої Вероніки («Я бачила, як ти хилився додолу...») та Марії Магдалини («То, може, станеться і друге диво...») — не лише ставлять реальність життєтвору на універсальні основи, як це було раніше. Тут уже геть знімаються риштування реальності, і зображення в межах одного твору переводиться з профанного, земного часоплину в сакральний, вічний вимір поза простором і часом. Людина (а йдеться тут про всіх: героїв-персонажів, авторку й її коханого, читачів) звільняється від впливу земного тяжіння й втрапляє в обладу вічного, де все можливе й важливе і нічого не втрачається, не зникає. Органічна єдність / співдія приватно-біографічного та універсально-творчого рівнів художнього потоку й забезпечує віршам ту переконливу «ваготу», що про неї мовиться у вимірах ідеалу.

Історія кохання стає для Лесі Українки тим «магічним ключем», що допоміг вийти з індивідуального рівня реально-життєвого сюжету на всезагальні обшири вічних сенсів. У висліді — внутрішня криза й коли не повна онова, то значна перебудова особистості, а отже, нова, зовсім незнана до того, якість творчості. «Мінська історія», яку О. Забужко означає кодами «містичного кохання», справді відкрила Лесі Українці істини, піднятися на рівень розуміння й прийняття яких за інших, буденних умов навряд чи можливо. Виявляється, що любов — то не тільки найбільша потуга земного світу; вона має не меншу силу й у засвіті, вона, якщо згадаємо Святе Письмо, «не перестає». Пересвідчитися в цьому, точніше отримати підтвердження вже знаному, поетка змогла через три місяці по смерті Мержинського. Саме тоді, після періоду мовчання, вона починає знову писати. І робить це в тій новій для себе манері надлюдського, візіонерського пориву, що ним буде позначено здобуття усіх подальших вершин.

Спонукою до цього, як засвідчує одразу кілька віршів, стає поклик коханого, що повертає її до тьми, повертає їй її світ. І вона чує рідний голос, його «таємную душу». Вона наслухає не тому, що сподівається почути, а чує, бо на це нема ради, бо

інакше ніяк: це сильніше за будь-що, навіть за власну незламну волю. Авторка відверто зізнається, що з усіх сил і усіма доступними засобами намагалася збутися цього стану, вийти з діалогу. Проте ні товариські забави, ні забуття сном, ні потужна зброя творчих практик, що завжди діяла безвідмовно, не запевнюють сподіваного безгоміння. Понад те і всупереч усьому: «Голос любого приви́ддя / Бренить тужливо з дивною журбою: / “Я тут, я завжди тут, я все з тобою!”». І вона мусить відповідати, бо: «Кожний раз, як стане він бренити, / Тремтять в моєму серці тиї квіти, / Що ти не міг їх за життя зірвати, / Що ти не хтів їх у труну сховати, / Тремтять і промовляють враз зо мною: / “Тебе нема, але я все з тобою!”».¹ І відповідь ця в тих же регістрах, дослівно й домежно, тими ж тонами й сенсами, що й звернення. Це суттєво, це навіть понад усе (умови, логіку й здоровий глузд), адже уможливило сам діалог, його рівноцінність і повновартість.

Чому ж так настирливо бринить голос коханого? Що це має означати: осторогу, заклик, лихі провістія? Насправді нічого темного чи то більш загрозливого, на що одразу покладає акцент помислива й полохлива людська натура. Леся Українка була іншої вдачі, але навіть не в тому річ. Найстрашніше, що могло б це означати (поклик мертвого за собою), ні злякати, ні здивувати її не в силі. Ще за життя коханого вона виявляла готовність піти з ним (або й за нього) у безвість, у смерть. Однак іти за собою він заборонив. І саме він закликає, спонукає, заповідає жити далі. І поетка вірна слову й обітниці. Хоч би як важко було, вона не має права відступити, скинутись, забутись. Бо це вже навіть не обов'язок, хоча й обов'язок теж, це покликання, приділення, доля:

Ох, як часто мене опановують сни зловорожі,
Сниться все, що я голову радо на страту несу,
Але то тільки сни, — я повинна стоять на сторожі,

¹ Леся Українка. «Уста говорять: “він навіки згинув!..”». Там само. Ф. 2. Од. зб. 687.

Бо мені заповідано в спадок жалобу й красу,
Білий мармур і плющ, і криваві осіннії рожі...¹

Успадковані «краса» як згадка/пам'ять і «жалоба» як її свідчення/ствердження стають складниками тієї великої обіцянки, що вперше прозвучала у «Твоїх листах...» і символ якої — блакитна троянда. Це насправду велика клятва й воістину царський дар (невипадково у віршах з'являється образ царівни, королівни як внутрішній самовияв ліричної героїні/авторки). І тут знову привертає увагу образ-символ квітів, що виступає опорним і наскрізним у ще одному вірші, написаному того ж дня.

У нім поновлено, точніше продовжено, містичний діалог з коханим. Поетка згадує його прохання прикрасити домовину серпанком і живими — обов'язково живими! — квітами, бо ж він «так любив красу». І що було в її силах, вона зробила: знайшла в непривітному Мінську (Мержинського ховали 5 березня) все, що могла дати «скупа весна» того «скупого краю». Але це, звісно, тільки незначна частинка обіцяного, тільки зовнішнє, матеріальне. Недарма ж вона називає ці перші весняні квіти, що пішли в землю разом із тілом небіжчика, «мертвими». У її ж владі незмірно і неймовірно потужніші сили. І хтозна, чи не дорівнюють вони можливостям безсмертних богів:

Квіток просив ти? дам тобі їх більше,
Ніж та ворожая весна дала,
Весна та люта, що тебе забрала.
Я дам живих квіток, зрощу їх крив'ю,
І заблищать вони, немов рубіни, —
Не так, як ті бліді, убогі квіти
Весни лихої, — і не будуть в'януть,
І в землю не підуть, і не умруть.²

¹ Леся Українка. «Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі...». Там само. Ф. 2. Од. зб. 687.

² Леся Українка. «Квіток, квіток, як можна більше квітів...». Там само.

Це ключовий пункт усієї ліричної драми, якою постає «цикл Мержинського». Обіцянка створити новий світ замість утраченого земного здійснюється тут і тепер. Вона втілюється кожним рядком кожного вірша. Бо ж у них одуховленим (натхненним Духом) словом назавжди закріплюється образ коханого. Бо слово, як і кохання, сильніше часу, забуття, смерті.

Покликання поета — словом «вичаровувати» світ, засвідчувати його наявність употужненням існуючих і творенням нових сутностей. І мова тут, як жодна зі стихій, чутлива до «стану і статусу» свого обранця. Його готовність і самопосягання служінню виступають запорукою, рівною тільки відданості ідеалам, що їх прийнято означувати вічними. Єдино в мові й мовою Леся Українка шукала захисту від фатальної минулості існування, яке значення й значущості дістає лишень через переведення у статус буття. І її стихія/муза/мрія, на яку покладалася остання надія, не підвела. Сама авторка почала це розуміти вже в процесі творчості, коли образ коханого отримував все нові й нові закарбування у найміцнішому з матеріалів:

І ти знов оживеш в вінку живому
Живих квіток; ілюзії серпанок,
Серпанок мрій моїх тебе скрасить <...>
Нехай собі минає рік за роком,
Нехай мій вік уплине за водою,
Ти житимеш красою серед квітів,
Я житиму сльозою серед співів.¹

Приватна любовна історія рідко стає історією любові, котра залишається назавжди. Тут доконечним є свідчення не тільки про конкретного автора, героя свого сюжету. Це ще й обов'язково розповідь читачеві — до якої б епохи той не належав — про нього самого, розкриття тих скарбів, що криються в його душі та в неосяжності світу, спрощеного й спотвореного умовностями т. зв. реального життя. Тільки піднімаючись над

¹ Там само.

буденщиною, людина виходить на розуміння справжнього. Яким грандіозним у повноті й всеосяжності нововідкритого мало постати перед Лесею Українкою буття; як виразно в ній вона мусила затямити своє місце, упізнати своє покликання!..

У реєстрах любові, пізнання і співупричетнення розгорталися й спроби поетки зрозуміти та порозумітися зі своїми співвітчизниками. І одразу вона починає зі з'ясування центрального питання часу: хто такий, власне, ким є за станом і статусом її народ? І відповідь, на яку виходить, — звична, навіть узвичаєна. І саме цією звичністю приголомшлива водночас: «раб». Відкриття це не викликало очевидних, здавалося б, у такому випадку ескапізму, зневаги, відчуження. Тут було інше й головне, таке дивне у спадкової дворянки, доньки дійсного статського радника Лариси Косач — доглибне сприйняття власної долі як долі рідного народу.

Чи діти батьків-рабів можуть народитися вільними, а коли ні, то чи здатні здобути свободу, чи спроможні жити нею і в ній? Пошук відповідей на ці питання став нагальним для молодих митців, хай якими болісними могли стати відповіді. Адже соромитись слід не ганебного становища вітчизни-матері, а себе: за те, що довели її до цього. Безталанні діти, які одцуралися найдорожчого і ще й величаються цим, заслуговують хіба зневаги, бридливого жалю. Але не співчуття, не надії:

І кажуть всі: варт віл свого ярма,
Дивіться, як покірно тягне рало!
Ні, ймення слав'янина недарма
Синонімом раба між людьми стало!¹

Право на таке, гостре до нищівності, потрактування долі рідного народу не було доброхіть узятою місією викривача пороків. Чи було цим найменше. Як і тяжіння до пафосу й запевнень у відданості Батьківщині, оспівування її колишньої слави й оплакування непримітного сьогодення. У громадянській ліриці Леся Українка спромоглася на головне — відверту

¹ Леся Українка. Slavus-sclavus// Народ, 1895. № 15–16. С. 255.

розмову про себе й країну. А для цього довелося пуститися в мандрівку пеклом національного несвідомого. Примітним тут є диптих «Пісні з кладовища» (1905), якому передувала написана роком раніше поезія «Люди бояться вночі кладовища...». У ній найповніше увиразнено образ «мертвої душі», введений у літературу М. Гоголем. Пізнавати цей «феномен» поетка починає зі ствердження марноти страху людини перед потойбіччям. Бо насправді остерігатися слід не мертвих а, це банально й парадоксально водночас, остерігатися треба живих. А доповнюючи образ «мертвої душі» образом «живої труни», вона увиразнює не просто портрет сучасника, а людський тип. Такий, на біду, поширений серед співвітчизників.

Те, що душа може вмерти, що її убивцею стає сама людина, Лариса Косач зрозуміла дуже рано. Вірш 1900 р. «Забуті слова» у цім контексті видається доглибною актуалізацією вражень семилітньої дівчинки, якій так нагло почала відкриватися прірва життя. Отже, на етапі пробудження свідомості її опорною антиномією стала жива/мертва душа. Надалі ж — і в юності, і зрілої пори — Леся Українка гостро почуватиме та ретельно відстежуватиме всі «видозміни» своїх внутрішніх станів. Загостреною інтуїцією й надтонкими чуттями митця вона ненастанно «чатуватиме над собою», аби не забути-ся, не заснути на варті, впустивши чесну зброю. Сон, як відомо, «брат смерті», і тому саме він стає відповідником небуття. Інша сентенція, теж відома з античності, підказує і найдієвіший засіб порятунку від забуття: «Біль від роз'ятрених ран збадьорює сонну душу». Отож щоб не випасти з плину буття, не загубитися у його вирі, і потрібне ненастанне чування — рух, бриніння, спів душі. Людина в силі його почати й підтримувати, але може також урвати, збутися. А вже тоді — ніщота, забуття, сон.

Сон/смерть національної душі в засадах має ту ж природу, що й митарства та згасання душі індивідуальної. На цю аналогію Леся Українка теж виходить дуже швидко. Через неї і можна зрозуміти надважливу істину: народ-раб тому не має ніякої ролі в історії, що не спроможний керувати власною

долею. Він годен тільки жити, але не бути. Таке існування, да- лебі, «нижче» небуття, бо це смерть заживо, а смерть народ- женого в стократ ганебніша від смерті ненародженого. А наро- дитися лише для того, щоб не бути — такої долі не заслуговує жоден народ. Тим більше той, який до решти не забув, що ко- лись справді жив і що таке справжнє життя: «Так, ми раби, не- має гірших в світі! / Феллахи, парії щасливіші за нас, / Бо в них і розум, і думки сповиті, / А в нас вогонь Тітана ще не згас».¹ Але племінь цього святого вогню ледь-ледь мріє. Те, що лиши- лося, — тільки трем смиренного животіння, яке, однак, відчу- вається благом, єдиноможливою долею, коли не треба ні дума- ти, ні почувати. У забутті, у супокії й полягає сенс існування, щастя небуття, бо не усвідомлюєш своєї душі, щоб вона нічо- го не прагла, ні за чим не сумувала. Чи ж буває ганебніше при- ділення, ниціше падіння?

Образом заживо похованих насправді апелюється не до сві- ту мертвих, а до світу живих. Тих небагатьох, хто в земному антисвіті виявляє ознаки життя. У російському імперському обширі, коли перейти від ментальної географії до політичної, такими були українці. Не малороси, не хохли, а саме україн- ці — люди, які тією чи тією мірою визнавали, відчували чи бо- дай не відкидали своєї приналежності до рідного простору. Таких є надія розбудити, визволити їхню душу, котра ще не задихнулася.

Мета ця, вочевидь, чимось важливим співмірна з духов- ним, без жодного блюзнірства кажучи, апостольським чи- ном. Бо ж ішлося про те, щоб саме розбудити, воскресити сут- ність-душу, а не просто гальванізувати, урухомити тіло-труп. І трудність полягала як в огромі завдання, так і в слабосило- сті зголошених на його виконання. Їхня особиста недоско- налість — недосконалість неофітів, тобто тієї ж природи, що й усього загалу. Вони не вибрані, а тільки покликані: «Ми па- ралітики з блискучими очима, / Великі духом, силою малі, /

¹ Леся Українка. Товарищці на спомин. Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 710.

Орлині крила чуем за плечима, / Сами ж кайданами прикуті до землі».¹ Тому озброїтись потрібно не тільки любов'ю, а й завзяттям, не лише ентузіазмом і терпінням, а й волею.

Такий шлях і вибір не для інших, а для себе. Він трагічний до абсурду, але свідомий. Свідомий не земною, а горньою суттю, чим єдино й відповідний високому покликанню людини. Бо ж, як упевнилась Леся Українка: «Завжди терновий вінець / буде кращий, ніж царська корона».² У повній редакції цього вірша образи Голгофи і Христа було доповнено / урівноважено / продовжено образами ще однієї гори й ще одного героя — Кавказу і Прометея. Узаємопроекції християнства й античності, які так любила поетка, тут зійшлися без протиставлень. Навпаки, окрім образного, постає ще й ідейно-тематичне доповнення, навіть синтез. Християнський всюдисущий логос-дух поєднано з еллінським генієм філософського бунту-пізнання й творчого неспокою. Життя людини гармонійно урівняно в його духовному й мистецькому скеруваннях. І тому закономірно ідеалом особистості явлено саме митця.

Він єдиний, хто, прийнявши в себе вищі сенси й енергії, го-ден відтворити і «відлунити» їх у світові простори. Але резонувати душею у лад з вічністю здатен далеко не кожен із тих, що тішаться славою обранців муз. Фінал твору віддано визначенню рис образу-портрета Митця. І коли в першій частині вірша провідним символом став «терновий вінець», то в другій — «крик Прометея». Саме в цей голос мусять «попасти», пробуджуючи голос власний, його спадкоємці. А це ті, хто, як лірична героїня Лесі Українки, готові відстоювати власні переконання, омріяний ідеал. Але з усією рішучістю вона налаштована на боротьбу не лише своєю інакшістю — кодексом моралі, честі, любові у світі відносної етики й чуттєвої мертвоти. Саможертва реалізується через бунт — не випадково ж образ Христа доповнено й завершено образом Прометея. Віддати життя? Так, але в бою, хай і задалегідь приреченому. Кинути

¹ Там само.

² Леся Українка. Завжди терновий вінець. Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 649.

виклик усьому і всім — собі, суспільству, долі, Богові. Упасти в бою, але з криком у горлі. Криком прокляття, — і хай здригнуться ті, що заживо сплять; але й зі словом любові — хай збадьоряться ті, хто чуває.

А от світом, де шукали рятунку вражені життям і невпинною з ним боротьбою люди, одвіку була природа. Якщо взяти перші збірки Лесі Українки, то легко помітити основне протиставлення, на якому їх збудовано. На рівні циклів і окремих текстів: красі, любові, гармонії, музиці природних сфер — дисонансом, навіть викликом — витворений, точніше, викривлений людиною світ страждань, неправди й пороків. Однак ці виміри реальності вкрай рідко зводяться в одному творі. Авторка свідомо або ж художнім чуттям уміє розвести, чітко відокремити соціум і природу. Саме в останній вона шукатиме не тільки спочинку та розради від метушливого людського тлумища, а й натхнення, відкриття і відживлення творчих начал.

Леся Українка зовсім рано допевнилась, що через природу і в природі митець може здобути свободу відчуттів і слова, очистити, випрозорити їх від намулу афектів, буденщини, кон'юнктури. Особливими тут здаються два її сонети, написані у 1890 р. Роздуми дев'ятнадцятилітньої поетки, нав'язані пізньою осінню, явно виходять за грані журливих замальовок, позначених легким біографізмом. Віршів, до яких — мовляв, улюбленого жанру молодих — таку поблажливість виявляла критика. Вузловими у творах постають роздуми, підпорядковані законам ліричної форми і законам буття загалом. Твори цікаві й на диво виразним окресленням на́пряму внутрішньої еволюції авторки, на той час ще мало визначеного. І підтвердженням цьому сама історія написання й публікації поезій, над якими йшла робота впродовж двох листопадових тижнів. Загалом для неї ні тоді, ні згодом не був характерним такий тривалий період праці над речами незначного обсягу. Другий твір, записаний на звороті першого, постав, вочевидь, незаплановано, сам собою. Він є продовженням попереднього і саме розвитком тих лейтмотивів, які на початках були другорядними, і міг видатися авторці надміру відвертим,

особистим. Через це вона його закреслила і за життя не оприлюднила (взагалі пощастило, що текст зберігся, а не був знищений, як іноді траплялося з її надто біографічними речами).

Чим же примітні сонети? За суттю вони «пейзажі душі» свого творця, свідчення відкритості світові, безпосередності, дитинності його сприйняття. Власне існування тут не те що нерозривно пов'язується з природою, а взагалі не виокремлюється з неї. Це та дивовижна єдність усього зі всім, усвідомлення чого приступне хіба чуттєвим, внутрішньо розкутим натурам. А ще — це сама правда про буття і про себе, яку людині може повідати тільки саме буття, сама природа.

Однак правда ця далеко не завжди чудова, приємна своєю суттю. Та це не відстрашує і не спиняє. Натурам сильним, а не лише чутливим, вона знаннями дарує розуміння і волю. Волю як одвагу до життя, про необхідність якої так часто писала Леся Українка. І її природа — це, як не дивно, найперше осінь, а не весна. Тільки в останньому пориві барв, токів, сил, словом, на межі розкривається повнота світу. І тільки в зіткненні з неминучим і нескінченним пізнається дочасне й суще. «Натура гине — вся в оздобах, в злоті, — / Останній усміх я́сний посила / І краскою непевною пала, / Немов палаюча вродливиця в сухоті»,¹ — цією строфою, з останнім емоційним рядком-акцентом, найповніше показано чар і жах згасання.

Поглиблення ледь намічених сенсів, ба більше, їхнє випрозорення стається у сонеті-двійнику. Тут уже поетка дає собі волю, не обмежуючись ані символікою, ані метафорами. Безпосередність оповіді задано вже самим зачином: «Дивлюся я на смерть природи, і благання / Я посилаю доленці своїй, / Щоб і мені дала кінець такий, / Щоб я була спокійна в час конання».² Співмірність розгортання особистої долі зі змінами, що їх зазнає світ довкола, напрочуд виразна у першій поезії, тут швидко втрачає свою збалансованість.

¹ Леся Українка. Сонет // На крилах писень... С. 52.

² Леся Українка. «Дивлюся я на смерть природи, і благання...». Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 747.

«Я-автора» переважає і домінує, стаючи центром ліричного сюжету-стержня й водночас точкою концентрування/пульсації відчуттів та емоцій.

Однак ні першим, ні навіть другим твором порушену «тему» не закрито, бо вічного реєстру теми закритими бути не можуть. Роздуми над головними виявами буття — життям і смертю — завжди амбівалентні, оскільки такими є самі ці сутності. А знайдені відповіді можуть бути тільки умовними, бо тільки «для себе». Претендувати на універсальність, що можливо тільки через відособлення, — це згори прирікати себе на манірні розумування й повторення трюїзмів. Власне «прийомів», які, окрім нетривкого спокою і самовтіхи, нічого дати не годні.

Натомість удивляння, проникання, уживання в природу спонукає до роздумів, зрушує питання, відповідей на які годі шукати деінде поза світом довкола і світом у собі злитими водно. Життя у злагоді й співдії з усім здатне, відкривши істину, ще й примирити людину з довколишнім, ба більше, з власною долею. Тоді навіть неминуче, та що там, жах «нескінченності» втрачає свою владу, обертаючись незмінністю гармонії, доцільністю вічного закону. ДOMEЖНО гостро наявність у дії цього закону мусила відчувати молода поетка тоді у засипаному майже мертвим листом Луцьку. Адже покликом захвату й болю зустріла це одкровення: «Натура гине, — вся в оздобах, в золоті...». Зрозуміла й те, що на загин роковано все живе, також і вона сама: «Дивлюся я на смерть натури і благаання...». І тут ніякої фрази, риторичної фігури, розумувань. Це спроба, спроба наблизитись, перейняти, засвоїти.

Спричинене хворобою життя на межі відкривало невидимі, недоступні іншим рівні сприйняття та реакцій, у тім числі й творчих. Посилював це і контакт з реальним світом, коли зв'язок із серцевиною буття, для більшості незворотно й щасливо утрачений, набував обопільної необхідності: творення/реалізації природи через людину й оприсутнення/усвідомлення людини через природу. І ключовою запорукою такої співдії виступає рівність, а не підпорядкованість

узаємин. Відкритість Лесі Українки до діалогу й була передумовою тієї ідейно-чуттєвої виразності та художньої переконливості, якими прикметна її лірика. І джерела цієї поліфонії не в зовнішніх засобах, а з неосяжних глибин душі, що бринить у суголоссі світоладу: «Осінній плач, осінній спів, / посеред літа золотого, / непереможно забренів / із серця мого».¹

Цитований твір хіба умовно можна назвати пейзажним. Суттю своєю це все те ж відкрите авторчине «Я», пейзаж її душі кризь і в єдності з природою. Осінь як пора найбільшого випрозорення світу, пограниччя життя і смерті — особливий час і стан для Лесі Українки. Це найбільше її час і її стан. Корінням звідси й те своєрідне сприйняття власного існування — дочасного, обірваного, трагічного; прочування недовгого віку, відходу на початку зрілості — тому й осінь посеред літа. Чар і сила таких речей у незбагненно майстерній фіксації (мабуть, не те слово, мертво), радше уловлюванні найтонших відтінків буття. Найближче цей спосіб художньої реакції прилягає до музики у її заданості на понадвидиме, у стремлінні вловити невловне, бодай торкнутися, повторюючи за класиком, реєстру «вічних партитур».

Музика, з якої ніби зіткано твори Лесі Українки, так само один із першоелементів самонаповнення її світу. Принципово розуміти, що справа не в мелосі, мелодиці чи музичності (хоча на її вірші написано чимало пісень та романсів). Царина звуку, точніше його стихія, то не орнаментация, не оркестровка слова, а не менш чинний, аніж воно, будівельний матеріал поезії, а нерідко її фундамент, цемент. У пошуках аналогів можна вдатися до практики французьких символістів, зокрема їхніх експериментів на стику мистецтв. І чи не одразу спаде на гадку Верленове гасло «Найперше — музика у слові», втілене його неперевершеною «Осінньою піснею». «Осінні співи» — таку назву має і один з найкращих циклів нашої поетки. Винесене в оглав означення можна прийняти, хай і ситуативно, найбільш відповідним жанром її ліричних одкровенень.

¹ Леся Українка. «Осінній плач, осінній спів...». Там само. Ф. 2. Од. зб. 748.

Здобуття співецького голосу не було для Лесі Українки ані простим, ані, тим паче, одномоментним явищем. Щоб у цьому переконатися, достатньо хоч і побіжно порівняти два суголосні т. зв. мандрівні цикли. Перший із них, «Подорож до моря», створено як безпосередні відгуки сімнадцятилітньої дівчини на першу велику виправу в світ. Зображення, хай і перепущене крізь «фільтри» свідомості, домінує над роздумами. Фіксація індивідуальних переживань урівнюється, а то й затирається проявами зовнішнього світу, які, власне, і є головними. Описовість, замилування, пейзажність у прямому «живописному» вигляді. Коли пригадати відомий ще з античності вислів про «поезію як картину, що промовляє, і малярство як поезію, що мовчить», то текстам-картинам юної авторки увіч бракує саме голосу. І чи не рішучою протилежністю постає цикл 1911 р. «З подорожньої книжки». Він може слугувати ілюстрацією відомого зізнання Рільке, за яким для написання справжнього вірша потрібно прожити ціле життя і побачити весь світ. Мандрівка до Єгипту, що складалася вкрай невдало, обдарувала авторку натхненням того заряду, яким позначено речі останнього періоду. Тепер у її поезіях є все, чого бракувало раннім спробам. І навіть куди більше. Досвід (але чи тільки він!) наділив кожную строфу, кожен образ і малюнок не те що виразністю, а чи там переконливістю. Будь-хто з поціновувачів літератури, хай і не обтяжений особливим смаком, одразу відчує енергетичну потугу читаного, зауважить «густину» фрази, сенсову й образну наповненість картин. Та й чи годиться називати це картинами? Хіба тими, що промовляють.

Досвід Лесі Українки тут є виявом повноцінної творчої еволюції. Варто взяти її т. зв. екзотичні цикли, «кримські» чи «єгипетські», аби побачити, що в обширі авторчиної уяви не тільки ландшафтно-кліматична просторінь. Поступово, але упевнено, вона «фактурує» оповідь явищами архітектури, сюжетами міфів, легенд, елементами побуту, портретами мешканців далеких країв, вуличними мінісценками тощо. Усе це надає їй світові повноти, багатогранності й різнобарв'я, працює на розкриття теми найвідповіднішими засобами.

В окреслених регістрах відбувалося й прямування до історіософських, культурологічних горизонтів. Ці рідкісні в нашій ліриці жанри Леся Українка розробляла з ретельністю мислителя й запалом митця. А побачити це можна на прикладі все тих же улюблених «египетських тем». Хтозна, що саме переважало в їхній розробці, однак алгоритм праці можна спробувати відтворити на матеріалі авторчиної легенди «Ра-Менеіс». Алгоритм цей має цілу історію, розгорнуту і в просторі, й у часі. Першим постає етап осягнення теоретичного матеріалу: робота в 1890–1891 рр. над укладанням підручника «Стародавня історія східних народів», де країні фараонів присвячено найбільше уваги. Другим, майже через десятиліття, є власне етап написання поезії. А вже третім етапом, хай якою несподіванкою це здається, виявиться «зустріч» із викликаною художньою уявою героїнею.

У 1909 р. Леся Українка вперше відвідала країну, про яку так багато знала і стільки написала. І особисті враження стали тим необхідним доповненням, після якого вона могла з певністю засвідчити: «Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував і тепер тільки я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музею».¹ Один із раритетів столичного музею привернув увагу поетки настільки, що вона після перших відвідин планувала разом із Д. Яворницьким «ще раз в єгипетський музей поїхати, на “пані з золотим обличчям” подивитись (там є така одна красавиця)».² Цілком імовірно, що в музейному експонаті Леся Українка впізнала/ побачила героїню своєї легенди, створеної ще 1900 р. Написана на другий день після «Сфінкса», ще однієї легенди, «Ра-Менеіс» продовжила практику поетичного осягнення давньої історії, але в більш епічній, масштабнішій формі.

У не дуже значному за обсягом тексті постає далеке минуле Єгипту, а також, у другій половині розповіді, його непримітне

¹ Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 21.XII.1910(03.I.1910)//Листи: 1903–1913. С. 456.

² Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 02(15).II.1910//Там само. С. 467.

сьогодення. Об'єднує частини твору постать героїні. Важко сказати, чи був у неї реальний прототип, та життєвий шлях Ра-Менеїс на троні є типовим для самовладних фараонів. Змальовуючи її правління, Леся Українка відтворює і своєрідний алгоритм руху, в основних рисах внутрішню тенденцію розвитку подієвої історії давньої країни. Як і годилося «гордій цариці, дочці фараонів», Ра-Менеїс була грізною і безжальною — цілком відповідно абсолютній владі, яку вособлювала. Закінчується ж перша частина розкриттям природи занепаду, що його рано чи пізно переживає кожна держава-цивілізація. І на думку авторки, чи не основною причиною цього є моральна деградація спільноти та, як наслідок, розрив із високою націєтворчою традицією, культурою предків:

Руйнують стали руки безбожних гробниці і храми,
І не раз, як рука, чи повітря, чи сонце торкались
Тисячолітнього трупа, він розпадався на порох,
І сміялись безумні нащадки, що й мумії предків не вічні...¹

У другій частині, дія котрої відбувається у часи авторки, оповідається про подальшу «долю» Ра-Менеїс. Завдяки природним умовам мумія цариці тисячоліття пролежала в пісках, аж поки її не виявив караван арабів-скарбошукачів. А потім сталося те, що було типовим для Єгипту початку ХХ ст. (і що Леся Українка описувала у своєму підручнику): всемогутню владарку «за безумнії гроші» продано європейцям. А далі показано нетривале перебування героїні в Лондоні — столиці новітньої імперії. І тут найпримітнішим постає фінал: остаточна смерть Ра-Менеїс — розклад тіла під впливом клімату. За віруваннями єгиптян, те, що сталося, дорівнює повному знищенню людини, без можливості відродження, воскресіння. Відтак твір Лесі Українки лунає не лише засторогою нової цивілізації у минулості земного панування, а й символом трагічності відриву від рідної землі.

¹ Леся Українка. Ра-Менеїс // На крилах писень... С. 285.

«Ра-Менеіс», як і ціла низка інших поезій виявляють тягіння Лесі Українки до масштабніших задумом і обсягом виконання речей. Це усвідомлювала й сама авторка, ще до появи першої збірки пишучи: «На самих ліричних віршах вже не втриматись! — тісно робиться (хоч се не значить, ніби їх зовсім покинути маю, — того певне ніколи не буде)».¹ Власне, виходити за межі чистої лірики вона почала дуже рано. Вже у чотирнадцять років заримує «Русалку» — першу свою поему. І хоч твір мав учнівський, наслідувальний характер (авторка навіть вагалася з публікацією), він з певністю окреслив напрями її руху. Зокрема, націленість на розроблення культурних пластів: у цім випадку слов'янський фольклор, а далі з'явиться світова міфологія, історія, філософія, релігійні сюжети тощо. Окрім фактажу та принципів роботи з ним, «Русалка» засвідчує такий справді наскрізний інтерес поетки до пізнання людської природи в усій повноті її самовиявів — деструктивній і творчій, емоційній та раціональній, піднесеній і низькій. Закріпленню й розбудові заявлених основ «віддано» наступні ліричні й ліро-епічні твори Лесі Українки. Ідеться про критикованого Франком «Самсона», наскрізь музичну й музикальну «Місячну легенду», а також «Роберта Брюса...» і «Давню казку».

У доробку письменниці 1890-х рр. останні два твори кладуть початок т. зв. «лицарській пенталогії» в жанрі ліро-епосу. А її продовженням стають написані 1901 р. «Королівна» та «Віла-посестра». Визначальними для них виявилися самі обставини появи, адже це межовий час «Мінської історії». Обидві поеми, як і все написане тоді й відтоді, виявляють зовсім нову манеру творчості, про що і йшлося вище. Варто хіба вказати, що, рівняючи до попередніх спроб, наступні твори пенталогії постають увіч поліфонічнішими, живішими, і то саме завдяки наснаженню біографічною компонентою — пережитим і пройденим авторкою. Як це працює, може

¹ Леся Українка. Лист М. Павлику від 10(22).VI.1891//Листи: 1876–1897. С. 133.

засвідчити «Королівна», твір, що по-особливому тяжіє до «циклу Мержинського».

Героїня, ім'я котрої винесено в заголовок, пов'язала свою долю зі «вбогим лицарем без спадку» та ще й чоловіком, відомим своїми амурними подвигами. Тобто, цілковитим нерівнею і за походженням, і за соціомайновим та моральним статусами. У діалозі героїв і відбито особливості станової, гендерної та приватної сфер узаємин жінки й чоловіка. Так, усі застороги чи заперечення свого обранця королівна «побиває» аргументами, силу яких скріплює передусім її внутрішня певність, налаштованість, а вже потім — статусна приналежність. Для неї, противагою чоловікові, не важить ані суспільно-майнове становище, навіть натяк на яке ображає гордість: «Я ж не звикла продавати / свого серця за червінці!», ані зовнішні вияви її маєстату, про які теж зводиться річ: «Та невже я вам миліша / в багряниці та короні, / ніж у простих, темних шатах?». Більше того, її честі не уймають речі, які й для смертельно хворого лицаря залишаються визначальними: те, що він помирає від руки зрадника, а не від ран у поединку, що нікому після його відходу зі світу буде боронити від поговору даму серця, зрештою, що його похорон буде непишним. Усе це горда жінка відкидає владним порухом: «Слави маєте доволі: / ви обранець королівни <...> все чиню по власній волі, / бо на те я королівна». Навіть останні слова лицаря, що обертонами звучать коли не образою їй, то знову запевненням власного спокою, не порушують королівської величі. Лицар, вочевидь, дарма «заклинає коханням» мати «гідність і в жалобі». На це він отримує відповідь, сподівану і таки більше потрібну собі: «Нащо сі страшні закляття? / Се ж найгірше в світі лихо — / непрозора горда туга...».¹ І відповідь ця більше схожа не так на підтвердження дамських чеснот, як на скріплення наперед узятого зобов'язання, запоруку обітниць, що її дотримання — беззаперечне.

¹ Леся Українка. Королівна. Від. рукоп. Ін-ту літ. Ф. 2. Од. зб. 730.

Спроектowana на життєву ситуацію авторки, поема в усій повноті виявляє і її особисті, утім, і етико-психологічні основи, і навіть не так похідні, як паралельні художні установки. «Непрозора горда туга», яка стала весільним здобутком королівни (із лицарем вони беруть духовний шлюб), зробилася цим же й для Лесі Українки. Пережите в Мінську дозволило їй вийти на досвід — як завгодно це можна назвати — містичного, метафізичного, сакрального кохання, яке єдино й уможливує граничне й вічне спілкування з іншою душею, а вже через це — з душею світовою. У цім, згадуючи Платона, і проявляється дія космічного Ероса. Бо ж «любов — як голосить відома сентенція мислителя — це жадова безсмертя і сама є безсмертне божество».

Зовсім природно, що датована тим же 1901 р. «Віла-посестра» і навіть закінчена десятиліттям пізніше остання річ «лицарської пенталогії» «Ізоolda Білорука», розроблені в заявлених епіко-ліричних реєстрах. Суголосною до них постає і поема 1903 р. «Що дасть нам силу?». Хоч і написана на суттєво іншому (євангельському) матеріалі, вона виявляє усю своєрідність авторського освоєння надскладних тем, уміння за незначущою, наче, подією, образом, деталлю прозирнути невідомі глибини. Чого вартує під цим оглядом «зведення» історичної доби в її звичній буденності, пересічності з часом сакральним і вічним, де відбувається найвеличніша подія усіх епох — розп'яття Бога! Здавалося б: один день із життя підкореної Римською імперією, забутої всіма Палестини — і початок нової ери для людства. Цим умінням зосереджуватися на конкретиці реального часу і разом у якийсь дивовижний спосіб виходити на універсальні виміри буття позначено й т. зв. «північну діалогію» Лесі Українки. «Одно слово» й «Се ви питаєте за тих...» через ідейно-художнє віддзеркалення являють «буденний жах» буття у просторах Російської імперії. Буття спотвореного й викривленого, де мешканці не знають слова «свобода», бо не потребують цього права й обов'язку для існування. І водночас буття, де люди найнижчого стану й статусу дають приклад звільнення

від ярма неволі, приклад усвідомленої потреби залишатися собою.

Інтерес Лесі Українки до великих творчих задумів матиме, як відомо, питому реалізацію у драматургії. І тому є загалом рація розглядати її ліричний доробок у проєкціях на головний жанр. Справді, багато накреслених у віршах тем, мотивів, образів, навіть героїв знайдуть яскраве у виразненні у зрілій творчості. Також варто погодитися із думкою, що саме в поезії апробувалися можливості виходу на широкі обрії. Свідченням цього слугують не тільки зусилля драматизації ліричного викладу або так і полишені на рівні віршованих зразків драматичні начерки («Божа іскра» (1895), «Іфігенія в Тавриді» (1898) тощо). Уже самé, від дебютної збірки починаючи, прагнення гуртувати тексти у цикли виказує особливості художнього мислення у масштабних формах. До речі, сучасники такі цикли нерідко сприймали як поеми.

Водночас очевидною помилкою буде узалежнювати набуток поетки від її драматургії, тим паче вважати явищем додатковим або навіть вторинним. Куди відповіднішим бачиться сприйняття лірики частиною неосяжного універсуму Лесі Українки, важливим складником усього нею написаного. Глобальне мислення письменниці, нагальна пекучість і разом вічна актуальність порушуваних тем лучить у дивовижну цілість її різножанровий доробок. На рівні універсальному про нього цілковито можна говорити як про єдиний текст — метатекст. І основа тут залягає саме в ліричному жанрі. Починаючи з «Надії», заримованої восьмилітнім дівчам, і аж до останньої казки «Про велета» авторка незмінно перебуває в українській літературі. У вимірах земного часу її творчий шлях — це майже три з половиною десятиліття. Однак невимірно ні хронологічно, ні в жоден інший спосіб, є присутність Лесі Українки в нашій культурі. Хоч сама вона міркуватиме так: «Як подумати гаразд, то я таки мало жила за 31 рік своєї присутности на світі, років зо два було інтенсивнішого життя, а то все не то вже пів-життя, а 1/4 або й 1/10-життя, всього разом мені тепер і 16 літ ще не скінчилось, коли міряти до

середньої інтенсивності. Тай не тільки мало жила, але й мало працювала, а се ще гірше».¹

Саме означена колізія поміж бажаним і здійсненим, постійне невдоволення собою та своїми творами й вирізняє генія. І звершене за такий насправду невеликий земний вік і на такому накалі духу й думки лишиться в мистецтві, в культурі, в історії назавжди. І свідченням цьому пропонований том. Том, який вмістив увесь відомий на сьогодні поетичний доробок Лесі Українки: трохи більше двох із половиною сотень віршів та дванадцять ліричних і ліро-епічних творів. Вартує прочитати й перечитати ці твори. Не лише заради спростування тези авторчиних сучасників про те, що вона є перш усього «поетом для поетів». Це варто зробити всім. Це варто зробити заради себе, аби побачити і зрозуміти, ким ми були, ким стали та якими можемо бути для світу й для себе. За півтора століття по пришествю генійки нація, котра її народила, і котру народила вона, можуть нарешті зійтися на відверту розмову. Час для такої розмови настав.

Сергій Романов

¹ Лєся Українка. Лист М. Кривинюку від 27.III(9.IV).XІ.1902//Листи: 1898–1902. С. 429.

**Збірка
«На крилах
пісень»**

СІМ СТРУН

(Посвята дядькові Михайлові)

До.

ГІМН. GRAVE.¹

До тебе, Україно, наша бездожня мати,
Струна моя перша озветься,
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця полеться.

По світі широкому буде та пісня літати,
А з нею надія кохана,
Скрізь буде літати, по світі між людьми питати,¹
Де схована доля незнана?

І, може, зустрінеться пісня моя самотня²
У світі з пташками-піснями,
То швидко полине тоді тая гучная згряя
Далеко шляхами-тернами.

Полине за синее море, полине за гори,
Літатиме в чистому полію,
Здійметься високо, високо в небесні простори
І, може, спітка тую долю.³

І, може, тоді завітає та доля жадана⁴
До нашої рідної хати,⁵
До тебе, моя ти Україно мила, кохана,
Моя безталанная мати!

[18]90 р.

¹ Grave—тяжко, поважно, урочисто (італ.).—Тут і далі примітки редактора, якщо не зазначено інше.

РЕ.

ПІСНЯ. BRIOSO.¹

Реве-гуде негодонька,⁶
Негодоньки не боюся,
Хоч на мене пригодонька,
То я нею не журюся.⁷

Гей ви, грізні, чорні хмари!
Я на вас збираю чари,
Чарівну добуду зброю⁸
І пісні свої узброю.

Дощі ваші дрібненькії
Обернуться в перли дрібні,
Поломляться ясененькії
Блискавиці ваші срібні.

Я ж пущу свою пригоду
Геть на туя бистру воду,
Я розвію свою тугу
Вільним співом в темнім луґу.

Реве, гуде негодонька,
Негодоньки не боюся,
Хоч на мене пригодонька,
То я нею не журюся.

[18]90 р.

¹ Briosо—швидко, збуджено, із запалом (італ.).

МІ.
КОЛИСКОВА. ARPEGGIO.¹

Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти, малесенький,⁹
Пізній бо час.¹⁰

Любо ти спатимеш,
Поки не знатимеш,
Що то печаль;
Хутко прийматимеш
Лихо та жаль.¹¹

Тяжка годинонько!
Гірка хвилинонько!¹²
Лихо не спить...
Леле, дитинонько!
Жить — сльози лить.

Сором хилитися,
Долі коритися!
Час твій прийде
З долею битися, —
Сон пропаде...

Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до нас...
Спи ж ти, малесенький,
Поки є час!

[18]90 р.

¹ Arpeggio — як на арфі (італ.); послідовне виконання звуків акорду.

ФА.
СОНЕТ.

Фантазіє! ти сило чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Що будиш мертвих з вічного їх сна,

Життя даєш холодній хвилі в морі!
Де ти, фантазіє, там радощі й весна.
Тебе вітаючи, фантазіє ясна,
Підводимо чоло, похилене в горі.

Фантазіє, богине легкокрила,
Ти світ злотистих мрій для нас відкрила
І землю з ним веселкою з'єднала.

Ти світове з'єднала з таємним.
Якби тебе людська душа не знала,
Було б життя, як темна ніч, сумним.

[18]90 р.

SOL.
RONDEAU.¹

Соловейковий спів навесні
Ллється в гаю, в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю,
І весняні квітки запашні
Не для мене розквітли у гаю, —
Я не бачу весняного раю;
Тії співи та квіти ясні,¹³
Наче казку дивну, пригадаю —
У сні!..

Вільні співи, гучні, голосні
В ріднім краю я чути бажаю, —
Чую скрізь голосіння сумні!
Ох, невже в тобі, рідний мій краю,
Тільки й чуються вільні пісні —¹⁴
У сні?

[18]90 р.

¹ Rondeau—рондо (італ.).

Л.А.
НОСТУРНО.¹

Лагідні веснянії ночі зористі!
Куди ви од нас полинули?
Пісні соловейкові дзвінко-сріблесті!
Невже ви замовкли, минули?

О, ні, ще не час! ще бо ми не дізнали¹⁵
Всіх див чарівливої ночі,
Та ще бо лунають, як перше лунали,¹⁶
Веснянки чудові дівочі.¹⁷

Ще маревом легким над нами вітає
Блакїтна весняная мрія,
А в серці розкішно цвіте-процвітає
Злотистая квітка-надія.

На крилах фантазії думки літають
В країну таємної ночі,
Там промінням грають, там любо так сяють¹⁸
Лагідні веснянії очі.

Там яснії зорі і тихийї квіти
Єднаються в дивній розмові,
Там стиха шепочуть зеленїї віти,
Там гімни лунають любові.¹⁹

І квіти, і зорі, й зеленїї віти
Провадять розмови кохані
Про вічну силу весни на сім світі,
Про чари потужні весняні.²⁰

[18]90 р.

¹ Nocturno—ноктюрн, нічний (італ.).

SI.
SETTINA.¹

Сім струн я торкаю, струна по струні,²¹
Нехай мої струни лунають,
Нехай мої співи літають
По рідній коханій моїй стороні.
І, може, де кобза знайдеться,
Що гучно на струни озветься,²²
На струни, на співи мої негучні.²³

І, може, заграє та кобза вільніше,
Ніж тихії струни мої,
І вільнії гуки її
Знайдуть послухання у світі пильніше;
І буде та кобза — гучна,
Та тільки не може вона
Лунати від струн моїх тихих щиріше.

¹ Settina — назва строфи на сім рядків (італ.).

ЗОРЯНЕ НЕБО

* * *

Зорі, очі весняної ночі!
Зорі, темряви погляди ясні!
То лагідні, як очі дівочі,
То палкі, мов світла прекрасні.²⁴

Одна зірка палає, мов племінь,
Білі хмари круг неї, мов гори,
Не до нас посила вона промінь,
Вона дивиться в інші простори...

Інша зіронька личко ховає
В покривало прозорее срібне,
Соромливо на діл поглядає,
Сипле блідее проміння дрібне.

Ти, прекрасна Вечірня зоре!
Урочисто й лагідно ти сяєш,
Ти на людське не дивишся горе,
Тільки щастя й кохання ти знаєш.

Як горить і мигтить інша зірка!
Сріблом міниться іскра чудесна...
Он зоря покотилась, — то гірка
Покотилась сльозина небесна.

Так, сльозина то впала. То плаче
Небо зорями-слізьми над нами.
Як тремтить тее світло! неначе
Промовля до нас небо вогнями.

Горда, ясна, огниста мова!
Летється промінням річ та велична!
Та ми прагнем лиш людського слова
І німа для нас книга одвічна...

* * *

Єсть у мене одна
Розпачлива, сумна,
Одинокая зірка ясна;
Сеї ж ночі дарма
її кличу, — нема,
Я стою у журбі самотная.

І шукаю вгорі
Я тієї зорі:
«Ох, зійди, моя зірко лагідна!»
Але зорі мені
Шлють проміння сумні:
«Не шукай її, дівчино бідна!»

* * *

Моя люба зоря ронить в серце мені,
Наче сльози, проміння тремтяче,
Рвуть серденько мое ті проміння страшні...
Ох, чого моя зіронька плаче!

* * *

Я сьогодні в тузі, в горі,
Мов у тяжкім сні, —
Отруїли ясні зорі
Серденько мені...

* * *

В небі місяць зіходить смутний,²⁵
Поміж хмарами вид свій ховає,
Його промінь червоний, сумний,²⁶
Поза хмарами світить-палає.

Мов пожежа на небі горить,
Землю ж темніі тіні вкривають,²⁷
Ледве промінь прорветься на мить,²⁸
Знову хмари, мов дим, застилають.

Крізь темноту самотно зорить
Одинокая зірка ясная,
Її промінь так гордо горить,
Не страшна їй темнота нічна!

Гордий промінь в тієї зорі,
Та в нім туга палає огниста,
І сіяє та зірка вгорі,
Мов велика сльоза промениста.

Чи²⁹ над людьми та зірка сумна
Променистими слізьми ридає?
Чи того, що самотна вона³⁰
По безмірнім просторі блукає?..

КОНВАЛІЯ

Росла в гаю конвалія
Під дубом високим,
Захищалась від негоди
Під віттям широким.³¹

Та недовго навтішалась
Конвалія біла, —
І їй рука чоловіча³²
Віку вкоротила.

Ой понесли конвалію³³
У високу залю,³⁴
Понесла її з собою³⁵
Панночка до балю.

Ой на балі веселя³⁶
Музиченька грає,
Конвалії та музика
Бідне серце крає.³⁷

То ж панночка в веселому³⁸
Вальсі закрутилась,
А в конвалії головка³⁹
Пов'яла, схилилась.⁴⁰

Промовила конвалія:⁴¹
«Прощай, гаю милий!
І ти, дубе мій високий,
Друже мій єдиний!»

Та й замовкла. Байдужою
Панночка рукою
Тую квіточку зів'ялу
Кинула додолу.

Може, й тобі, моя панно,
Колись доведеться
Згадать тую конвалію,
Як щастя минеться.

Недовго й ти, моя панно,⁴²
Будеш утішатись⁴³
Та по балях у веселих⁴⁴
Таночках звиватись.⁴⁵

Може, колись оцей милий,
Що так любить дуже, —
Тебе, квіточку зів'ялу,
Залишить байдуже!..⁴⁶

НА ПРОВЕСНІ

Не дивуйте, що квітом прекрасним
Розцвілася дівчина несміла, —
Так під промінням сонечка ясным
Розцвітає первісничка біла.⁴⁷

Не дивуйте, що думи глибокі
Будять речі та сльози пекучі, —⁴⁸
Так напровесні дзвінки потоки
Прудко, гучно збігають із кручі.⁴⁹

Не дивуйте, що серце так рвяно,
Щиро прагне і волі, і діла.
Чули ви, як напровесні рано
Жайворонкова пісня бреніла?

CONTRA SPEM SPERO!¹

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись, —
Жити хочу! Геть думи сумні!

Я на вбогім, сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.⁵⁰

І від сліз тих гарячих розтане⁵¹
Та кора льодовая, міцна,⁵²
Може, квіти зійдуть, і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать,⁵³
І, несучи вагу ту страшную,⁵⁴
Буду пісню веселу співать.⁵⁵

В довгу, темную нічку невидну⁵⁶
Не стулю ні на хвильку очей,⁵⁷
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.⁵⁸

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,⁵⁹
Буду жити! Геть думи сумні!

2 травня [18]90 р.

¹ Без надії сподіваюсь! (лат.).

* * *

Коли втомлюся я життям щоденним,⁶⁰
Щоденним лихом, що навколо бачу,
Тоді я думку шлю в світá далекі,
Блукає погляд мій в країні мрії.
Що бачу я в далекому просторі?
Прийдешність бачу я, віки потóмні.
Мені ввижається, як в тихім ріднім колі
Старий дідусь навчá своїх онуків,
Про давнину́ справдешні байки править,
Про те, що діялось на нашім світі.
Родинне коло діда оточило,
Сини та дóчки, молоді онуки,⁶¹
Одні уважно, пильно вислуха́ють,
У других тиха мрія в очіх сяє.⁶²
Онук щонаймолодший сів близенько⁶³
Край діда і слідкує його рухи
Палким, уважним поглядом блискучим.
Дідусь мовляє тихо, урочисто:
«Щасливі дітки, ви, що народились
В лагідний час, в безпечную годину!
Ви слухаєте, мов страшную казку,
Сю розповідь про давні дикі чáси.
Так, дітки! світ наш красний, вільний
Темницею здавався давнім людім;⁶⁴
Та й справді, світ сей був тоді темниця:
В кормигу запрягав народ народа,
На вільне слово ковано кайдани,
Пів роду людського не звано лю́дьми,
Затято йшов війною брат на брата.
Ви знаєте, що звалося війною?
Тоді війною звали братовбійство⁶⁵
Во ім'я правди, волі, віри, чести,⁶⁶
А кроволиття звалося героїством,⁶⁷
Убожеством там звали смерть голодну,

Багатством — награвані маетки,⁶⁸
Простотою — темноту безпросвітню,
Ученістю — непевнее блукання,
Бездушну помсту звано правосуддям,⁶⁹
А самоволю деспотичну⁷⁰ — правом.
Всім гордим-пишним честь була і слава,
Зневаженим-ображеним — погórда.⁷¹
Загинув би напевне люд нещасний,
Якби погасла та маленька іскра
Любови братньої, що поміж людьми⁷²
У деяких серцях горіла тихо.
Та іскра тиха тліла, не вгасала,⁷³
І розгорілася багаттям ясним,
І освітила темною темноту, —
На нашім світі влада світла стала!..
Се розповідали мені старії люде,⁷⁴
Не за моєї пам'яти було те».⁷⁵
Так говорив дідусь. Онук найменший,
Підвівши чо́ло, ясно подивився,⁷⁶
Уста тремтіли усміхом утішним.⁷⁷
«Дідусю, ти страшні казав нам ба́йки, —
Я радий, що не бачив лихоліття!»⁷⁸

10 липня 1890⁷⁹

МІЙ ШЛЯХ

На шлях я вийшла ранньою весною
І тихий спів, несмілий заспівала,
А хто стрівався на шляху зо мною,
Того я щирим серденьком вітала:
«Самій не довго збитися з путі,
Та трудно з неї збитись у гурті».⁸⁰

Я йду шляхом, пісні свої співаю;
Та не шукайте в них пророчої науки, —
Ні, голосу я гучного не маю!
Коли ж хто сльози лле з тяжкої муки, —
Скажу я: «разом плачмо, брате мій!»
З його плачем я спів з'єднаю свій,

Бо не такі вже гіркі сльози — спільні.
Коли ж на довгому шляху прийдеться
Мені почути співи гучні, вільні, —
В моїй душі для них луна знайдеться.⁸¹
Сховаю я тоді журбу свою,
І пісні вільної жалем не отрую.

Коли я погляд свій на небо зволю, —
Нових зірок на йому не шукаю,
Я там братерство, рівність, волю гожу⁸²
Крізь чорні хмари вглядіти бажаю, —
Тих три величні золоті зорі,⁸³
Що людям сяють безліч літ вгорі...⁸⁴

Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дійду,
Чи без пори скінчу той шлях тернистий, —
Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!

22 мая 1890 р.

В'ЯЗЕНЬ

Сидить в темниці в'язень самотній
І скрізь блукає поглядом, смутній:
То по закуренім, низькім склепінню,⁸⁵
То по стіні, по брудному камінню.
Над головою в його розпустила⁸⁶
Нудьга свої широкі сиві крила.

А думка рветься в той широкий світ,—
Його вкрива тепер весняний цвіт...
«Забудь той світ! міцна твоя темниця!»
І думка пада, мов підбита птиця.
Не плаче бідний в'язень, не ридає,
Сумний, понурий, край вікна сідає.

Перед вікном широка бита путь,
По їй чужі байдужі люде йдуть.⁸⁷
Хто йде, хто їде, — на темницю гляне;
Холодний погляд!.. Ох, як серце в'яне!
В темниці тут жива душа конає,
Ніхто про те не думає, не дбає...

Дорóгою йде жінка молода.
Яка ж сумна, убога та бліда!
І на руках несе малу дитину,
Обгорнену в подерту сірячину.
Яка ж вродлива, гарна, мов картина,
Та безталанна вбогая дитина!⁸⁸

Побачив в'язень пару ту й зрадів,
А тільки вид йому як сніг збілів.
Ох, се ж його дружина молодая!
Ох, се ж його дитинонька малая!
«Здоров був, любий!» — жінка говорила, —
А в голосі її сльоза бренила.

Але весела й жва́венька була
І щебетала дівчинка малá:
«Ку-ку́, ку-ку́! а де ти? тут, татусю?
Візьми на руці, поцілуй Марусю!»
Здавалось, певне, бідному дитяті,⁸⁹
Що татко жа́ртами сховавсь за ґрати.⁹⁰

А татко ручку доні цілував
І гіркими сльозами обливав.
«Ох, ти ж мое дитя кохане, рідне!..»
А жінка мовила: «Радіє, бідне...
Мале, — його ще лихо не діймає;
Вже дру́гий день, як хліба в нас немає.

В неділю ще за той нещасний хліб
Остатню худобу жид заґріб,
Продав за довг остатню корову...»
І сльози жінці перебили мову;
До ка́міня холодно́го припала
І гірко, розпачливо заридала.

Мала дитина почала квилить
І стиха їсти в матері просить.
«Прощай!» — промовила понуро мила,
Дитину до віконця підсадила.
Татусь, цілюючи свою дитинку,
Невільничого хліба дав скоринку...

Він погляд свій услід їм посилав.
Він і тепер не плакав, не ридав,
На очі в його сльози не блищали, —⁹¹
Вони на серце каменем упали.
І в'язень руки заломив з журбою:
«Навіщо ми побралися з тобою!..»

СПІВЕЦЬ

Пишно займались багрянїї зóри
Колись навесні,
Любо лилися в пташиному хорі
Пісні́ голосні́.

Грала промінням, яснім самоцвітом
Порання роса,
І усміхалась весня́ним привітом
Натури краса.

Гордо палала троянда розкішна,
Найкраща з квіто́к, —
Барвою й па́хом вродливиця пишна
Красі́ла садок.

А соловейко троянді вродливій
Так любо співав,
Голосом дивним співець чарівлівий
Садки розвивав.

Слав до вечірньої зóри прощання,
Що гасла вгорі,
Ще ж голосніше співав на вітання —
Поранній зорі...

Вже пролетів, немов пташка зальотна,
Весня́ний той час, —
Осінь холодна, осінь вільготна
Панує у нас.

Тихо спускається нічка осіння, —
Година сумна́;
Місяць холоднее киди проміння;
Здалека лунá.

Пугача віщого крик, — гук єдиний.
Діброва — німа.
Де ж соловейко? де ж спів солов'їний?
Ох, де ж він? — нема!

В вірїй полинув, де вічна вєсна,
Натхненний співець.
Вічно красує там рожа чудесна,
Там теплий вітрець.

Глухо і сумтно кругом на просторі,
Мій гаю сумний!
Кинув співець тебе в тузі та в горі,
Тебе й край рідний.

Тиша така тепер всюди панує,
Лиш в листі сухім
Вітер зітха, мов дріада сумує,⁹²
Із жа́лем глухим.

Чом я не маю огнистого слова,
Палко́го, чому?
Може б, та щира, гарячая мова
Зломила зіму!

І розлягалась би завжді по гаю
Ясна́-голосна́
Пісня, — й розквітла б у рідному краю
Нова́я весна́.

Та хоч би й крила мені солов'їні
І воля своя, —
Я б не лишїла тебе в самотїні,
Країно моя!

РОЗБИТА ЧАРКА

На весіллі брелять чарочки, —
Хай здорові живуть молодята!
Хай живуть, як в гніздечку пташки,
Хай кохаються, мов голуб'ята!

На весіллі хтось чарку розбив, —
Молода на посаді сумує,
Молодий смутно чоло схилив, —
Не журіться, «то щастя віщує!»

На весіллі музика гучна,
То ж то шпарко та весело грає!
Ох, я знаю, комусь-то вона
Безталаннее серденько крає!..

І розбилось від жалю свого
Серце смутне... Чи хто тее чує?⁹³
Чи не скаже хто часом того,
Що розбитее серце віщує?..

[18]91 р.

СОСНА

З вітром весняним сосна розмовляла,
Вічно-зелена сосна,
Там я ходила і все вислухала,
Що говорила вона.
Ой не «зеленого шума» співала
Вічно-смутна сосна...
Ні, не «зеленого шума»!
Чулася в гомоні тяжка зимова дума.

Ранком зимовим діброва мовчала,
Наче замерла сумна,
Тільки рясним верховіттям шептала
Вічно-зелена сосна;
Там я ходила і все вислухала,
Що говорила вона, —
Та не веселя дума
Чулася в гомоні того «зеленого шума»!..

[18]92

* * *

Якщо прийде журба, то не думай її
Рознести у веселошах бучних,
За столом, де веселії друзі твої
П'ють-гуляють при покликах гучних.

Ти не йди в пишний дім, де музика брениць,
Де танцюють веселії пари, —
Там ще гірше сердénько тобі заболить,
Чоло вкриють ще тяжчі хмари.

І в людську течію ти не важся іти,
Де юрба стоголова, як море,
Йде, хвилює, шумить, — в їй поринеш і ти,⁹⁴
Не розійдеться ж там твоє горе.

Краще йди в темний гай, у зелений розмай,
Або в поле, де вітер гуляє,
На дозвіллі із лихом собі розмовляй,
Може, там його вітром розмає.

Або пісню утни голосну́, не смутну́,
Щоб, мовляв, засміялося лихо,
Проженеш тоді, певне, потвору страшну́,
І на серденьку знов стане тихо...

САФО

Над хвилями моря, на скелі,
Хороша дівчина сидить,
В лавровім вінку вона сяє,⁹⁵
Співецькую ліру держить.

До пісні своєї сумної⁹⁶
На лірі вона приграє,
І з піснею тою⁹⁷ у серці
Велика їй туга встає:

В тій пісні згадала і славу
Величну свою, красний світ,⁹⁸
Лукавих людей, і кохання,
І зраду, печаль своїх літ,

Надії і розпач... дівчина⁹⁹
Зірвала лавровий вінець
І в хвилях шумливого моря
Знайшла своїй пісні кінець.

Село Колодяжне. 1884 року, 3-го ноября

ДО МОГО ФОРТЕП'ЯНО

Елеґія

Мій давній друже! мушу я з тобою
Розстатися надовго... Жаль мені!
З тобою звикла я ділитися журбою,
Вповідувать думки, веселі і сумні.

То ж при тобі, мій друже давній, вірний,
Пройшло життя дитячєє моє.
Як сяду при тобі я в час вечірний,
Багато спогадів тоді встає.

Картина повстає: зібравсь гурточок,
Провадить речі, і співа, й гука,
На клавішах твоїх швидкий, гучний таночок
Чиясь весела виграва рука.

Та хто се плаче там, в другій хатині?
Чиє ридання стримане, тяжке?..
Несила тугу кривить такий малій дитині,
Здавило серце почуття гірке.

Чого я плакала тоді, чого ридала?
Тоді ж кругом так весело було...
Ох, певне, лихо серцем почувала,
Що на менє, мов хмара грізна, йшло!¹⁰⁰

Коли я смуток свій на струни клала,
З'являлась ціла зграя красних мрій,
Веселкою моя надія грала,
Далеко линув думок легкий рій.¹⁰¹

Розстаємось надовго ми з тобою!
Зостанешся ти в самоті німій,
А я не матиму де дітисся з журбою...
Прощай же, давній, любий друже мій!

15 марта [18]90 р.

ДОСВІТНІ ОГНІ

Ніч темна людей всіх потомлених скрила
Під чорні, широкиї крила.
Погасли вечірні огні;
Усі спочивають у сні.
Всіх владарка ніч покорила.

Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі!
Щасливий, хто сни має милі!
Від мене сон милий тіка...
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.¹⁰²

Привиддя лихі мені душу гнітили,¹⁰³
Повстати ж не мала я сили...
Зненацька проміння яснє
Од сну пробудило мене, —
Досвітні огні засвітили!

Досвітні огні переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще соняшні проміні сплять, —
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люде робочі.

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мгли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.¹⁰⁴

[18]92 р.

В МАГАЗИНІ КВІТОК

В великому місті в розкішну теплицю
Дівчіна прийшла молода,
Бо серцем почула весну-чарівницю,
Шуміла весняна вода.

І ледве струмки задзвеніли співочі,
Пташкі заспівали дрібні, —
Вчувались дівчїні веснянки дівочі,
Ввижались діброви рідні.

І ледве натуру зо сну зімового
Збудив поцілунок весни, —
Дівчина запрагнула рясту дрібно́го,
Їй проліски снились ясні.¹⁰⁵

Тепер вона тут, в сій розкішній світлиці...
Ох, що се так серце стиска?
Як душно, як тісно, немов у темниці!
Сей пах мов отрута яка!

В теплиці між квітами скрізь похожає
Гурток панночок і панів.
Дівчіна кругом погляда, уважає,
І погляд її посмутнів:

Всі квіти розкішні... Дівчіна зітхнула.
«Чим можу панянці служить?» —
Зненацька чийсь голос дівчина почула, —
То крамар паничик біжить.¹⁰⁶

«Чи є в сій теплиці веснянії квіти?» —
Питає дівчина його.
«Аякже! є різні, — чим маю служити?
Тут можна набути всьогó:

Ось є гіацинти, нарциси і рожі,
Азалії є запашні,
Конвалії свіжі, фіялочки гожі...»
«Ні, пролісків треба мені...»

Здивовано глянув панич; зашарілось
Дівчїні обличчя блїде.
«То панночці пролісків простих схотїлось?
Їх в місті немає нїде!

Тут тїлько садові квітки». — «Дуже шкода».
І вийшла дівчїна смутна.
«Тут мїйські розкшї! тут мїйська вигода!»
Вертає додому сумна.

Зустрілась їй жїнка, на плечїх похилих
Несе щось, убога така.
«Чи купите, панночко, пролісків бїлих?» —
Тремтить із квітками рука.

«Звичайне! А звїдки, я вас попитаю,
Взяли ви сі квіти свої?» —
«Та сила ж квіток тепер всюди по гаю!
Се тут...» Та не чула її

Дівчїна. Згадала околиці рїдні:
Скрїзь квіти, ряст, ясна роса...
На проліски бїлі, на квіти лагїдні
Скотилася тихо сльоза...

НАДІЯ

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:

Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,

Поглянуть іще раз на синій Дніпро, —
Там жити чи вмерти, мені все одно;¹⁰⁷

Поглянуть іще раз на степ, могилкі,
Востаннє згадати палкиї гадкі...

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна.

[Луцьк 1880]

СЛЬОЗИ-ПЕРЛИ

(Посвята Іванові Франкові)

I

Сторононько рідна! коханий мій краю!¹⁰⁸
Чого все замовкло в тобі, заціміло?
Де-не-де озветься пташина несміло,
Немов перед бурею в темному гаю,
І знову замовкне... як глухо, як тихо...
Ой лихо!

Ой де ж бо ти, воле, ти, зоре таємна?
Чому ти не зійдеш на землю із неба?
Осяяти землю безщасною треба!
Ти бачиш, як все в нас покрила ніч темна?
Ти чуєш, як правду неправда скрізь бере?
Ой горе!

О люде мій бідний, моя ти родино,
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
Палають страшні, незагойні рани
На лоні у тебе, моя Україно!¹⁰⁹
Кормигу тяжку хто розбить нам pomoже?
Ой Боже!

Коли ж се минеться? Чи згинем без долі?
Прокляття рукам, що спадають без сили!
Навіщо родитись і жити в могилі?
Як маємо жити в ганебній неволі,
Хай смертна темнота нам очі застеле!¹¹⁰
Ой леле!

[18]91 p.

II

Україно! плачу слізьми над тобою...¹¹¹
Недоле моя! що pomoже ся туга?
Що вдію для тебе сією тяжкою журбою?
Гай, гай, невелика послуга!¹¹²

Ох, слъози палкі— вони душу палили,
Сліди полишили огнисті навіки.
Ті жалі гіркії— вони мені серце зв'ялили!¹¹³
Даремні для нього всі ліки.

Чи ж мало нас плаче такими слъозами?
Чи можем ми, діти, веселими бути,
Як ненька в недолі, в нужді побивається нами?
Де ж тутa веселого слова здобути?¹¹⁴

Говорять, що матері слъози гарячі
І тверде, міцнєє каміння проймають;
Невже найщиріші кривавіі слъози дитячі
Ніякої сили не мають?

III

Всі наші слъози тугою палкою
Спадуть на серце, серце запалає...
Нехай палає, не дає спокою,
Поки душа терпіти силу має.

Коли ж не стане сили, коли туга
Вразить украй те сёрденько замліле,
Тоді душа повстане недолуга,
Її розбудить сёрденько зболіле.

Як же повстане— їй не буде впину,
Заснути знов, як перш, вона не зможе,
Вона боротись буде до загину:
Або загине, або переможе.

Або погибель, або перемога,
Сі дві дороги перед нами стане...
Котра з сих двох нам судиться дорога?..
Дарма! повстанем, бо душа повстане.

Так, плачмо, браття! мало ще наруги,
Бо ще душа терпіти силу має:
Хай серце плаче, б'ється, рветься з туги,
Хай не дає спокою, хай палає!

СОН

(Посвята Александри С-вій)

Був сон мені колись: богиню ясну

Фантазії вбачали мої очі,

І друга любого подобу красну

Богиня прийняла тієї ночі:

Той самий вираз і усмішка мила,

Той самий погляд довгий, розумлівий;

На плечіх лиш барвисті мала крила,

Вінець над чо́лом з лавру святобливий.

Вона іде! Непереможна сила

Мене примушує за нею простувати

По темних, тісних ходниках. Вступила

Вона в якісь таємнії палати.

Чи то свята будова, чи темниця?

Високе і темнее склепіння,

Одно віконце, вузьке, мов стрільниця, —

Крізь нього сиплеться бліде проміння

І падає на стіну; височенний

Оргán¹¹⁵ стоїть там, наче скеля дика,

Де був прикований Тітан страшенний,¹¹⁶

Що забажав освіти чоловіка.

Спинилася богиня і за руку

Взяла мене, і словом говорила:

«Вважай і пам'ятай мої слова й науку:

Тó світовий оргán, і доля так судила,

Що тільки раз він має гук подати,

Страшний той гук, потужний і величний,

По всіх країнах має залунати

І перекинути світовий стрій одвічний.

Страшне повстане скрізь землі рушénня.
І з громом упадуть міцні будови.
Великий буде жах, велике й визволénня!
Тоді спадають всесвітніі окуви.

І правда лавром чо́ло уквітає.
І згине зло, укρίване віками.
В честь волі нової хвалу співець заграє
На вільних струнах вільними руками!

Тож слухай: ти орган порушить можеш
Не дужою, та смілою рукою,
Всесвітне зло тим гуком переможеш,
Здобудеш для землі і щастя, і спокою.

Та знай: твоє життя так миттю згасне,
Як блискавка, що перед громом сві́не,
Не для тебе те світло правди ясне,
Що світ осяє, ні! життя твоє загине!

І вільні струни славити не будуть
Ні твого ймення, ані твого діла, —
Щасливії нещасною забудуть,
Не буде вкрита лаврами могила!»

Промовила і зникла. В самотині
Я застаюся розважать-гадати,
Як визволить той гук, що за́мкнутий в скеліні,
Що має гучно в світі залунати?¹¹⁷

І я стою, неначе скам'яніла.
Знебула думка вже не розважає...
Що се?.. немовби пісня забреніла
Здале́ка, мовби цілий хор ридає.

Глибока, тиха, нерозважна туга
Вникає в серце, каменем лягає;
Ридає хор, мов дикий вітер з луга,
А темрява склепіння застилає.

З віконця ледве-ледве блісне промінь;
Ті хмари темні давлять мою душу,
А серце палить, мов жерущий племінь.¹¹⁸
Ні, гук страшній я видобути мушу!

Хай я загину, та хай сясє мило
Над людьми сонцем правда і надія!
Зважливо простягаю руку, сміло, —
І прокидаюсь... Так! то сон був... мрія!

СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ

(Посвята М. Ставиському)

Сон літньої ночі колись мені снився.

Коротка та літня нічка була,
І сон був короткий, — він хутко змінився
І зник, як на сході зоря розсвіла.

Чудова мрія, розкішна та ясна,
Кохано в ту ніч обгорнула мене,
Приснилась мені люба доля прекрасна,
Приснилось невидане щастя дивне.¹¹⁹

Була я щаслива, безмірно щаслива;
Приснилось мені... та того не списать!
Де в світі є мова така чарівлива,
Щоб справжнєє щастя могла розказать?

Та сон був короткий. Ранесенько-рано
Вже зникла рожева мрія моя, —¹²⁰
Туди полинула, де грала кохано
Злотисто-рожева світлова зоря.¹²¹

Поглянула я, що вже нічка зникала,¹²²
І душу мою обгорнула печаль;
І тихо-тихесенько я промовляла:
«Сон літньої ночі! мені тебе жаль!..»¹²³

Я щастя не маю і в мріях не бачу,
Бо інші мрії у серці ношу,¹²⁴
Коли я часами журюся і плачу, —
Я щастя у долі тоді не прошу.

Для інших і доля, і щастя хай буде,¹²⁵
Собі я бажаю не сну, а життя, —
Хто зó сну прокинувся, хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема воріття!

[18]92 р.

СОНЕТ

Натура гине — вся в оздобах, в злоті,
Останній усміх ясний посила¹²⁶
І краскою непевною пала,
Немов конаюча вродливиця в сухоті.

Недавно ще була вона в турботі,
Жила і працею щаслива була;
Тепер остатнії дарунки роздала
І тихо уміра... кінець її роботи!

Спокійно уміра і листом покриває
Росинки білії, ті сльози самотні
Від сонця ясного і від людей ховає.

Натура ле ті сльози таємні
Того, що хутко ляже в смертнім сні,
В холодній, білій сніговій труні...

4-го Листопаду, 1890 р.

НА РОКОВИНИ ШЕВЧЕНКА

Колись нашу рідну хату
Темрява вкривала,
А чужа сусідська хата
Світлами сіяла.¹²⁷

Та минав ти, наш Кобзарю,
Чужії пороги,
Орав свою вбогу ниву,
Рідні перелоги.

Гомоніла твоя кобза
Гучною струною,
В кожному серці одбивалась
Чистою луною.

Спочиваєш ти, наш батьку,
Тихо в домовині,
Та збудила твоя пісня
Думки на Україні.

Хай же промінь твоїх думок
Поміж нами сяє, —
«Огню іскра великого»¹²⁸
Повік не згасає!

Щоб між нами не вгасало
Проміння величне,
Ти «поставив на сторожі»
Слово твоє вічне.

Ми, як ти, минати будем
Чужії пороги,
Ораць будем свої ниви,
Рідні перелоги.

* * *

Скрізь плач і стогін, і ридання,
Несмілі поклики, слабі,
На долю марні нарікання
І чола, схилені в журбі.

Над давнім лихом України
Жалкуем-тужим в кожний час,
З плачём ждемó тії години,
Коли спадуть кайдани з нас.

Ті сльози розтроюдять рани,
Загоїтись їм не дадуть.
Заржавіють від сліз кайдани,
Сами ж ніколи не спадуть!

Нащо даремнії скорботи?
Назад нема нам ворігтя!
Берімось краще до роботи,
Змагаймось за нове життя!¹²⁹

[18]90 р.

ДО НАТУРИ

Натуро-матінко! я на твоєму лоні
Дитячі радощі і горе виливала,
І матір'ю тебе я щиро звала,
З подякою складаючи долоні.¹³⁰

Ти іскру божую¹³¹ збудила в моїх грудях;
Надія, — їй же першу пісню я співала, —¹³²
Мені провідною зорею стала,
І з нею буду я добра шукати в людях.

Коли ж почую я, що промінь погасає
Надії милої, — тоді, Натуро-ненько,
Прийми мое знебулеє сердеченко,
І проміння нове нехай йому засяє!

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

(Коханій мамі)

Уже скотилось із неба сонце,
Заглянув місяць в моє віконце.
Вже засвітились у небі зорі,
Усе заснуло, заснуло й горе.
Вийду в садочок та погуляю,
При місячёнку та й заспіваю.
Як же тут гарно, як же тут тихо, —
В таку годину забудеш лихо!
Кругом садочки, біленькі хати,
І соловейка в гаю чувати.
Ой чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині!
Ніч обгорнула біленькі хати,
Немов маленьких діточок мати,
Вітрець весняний тихенько дише,
Немов діток тих до сну колише.

ЗАВІТАННЯ

В темну безсонную ніч, в передсвітнюю чорну годину,¹³³
Втомленим очам моїм вельми дивна поява з'явилась:
Темно-червонеє світло, неначе той одблеск пожежі,
Лихо віщуючий, темряву ночі розсунув.
В світлі з'явилася генія темная постать.
Довга та чорная шата, мов хмара, його покривала
І хвилювала в повітрі, як море в негоду,
Сталі холодної полиском крила широкі ясніли;
Кучері чорні та довгі спадали на плечі.
В темних та гострих очах його погляд непевний світився, —¹³⁴
Сумно дивився в простор, і палкиї лилися з них сльози.¹³⁵
Горе тому, в чие серце ті сльози огнистії кануть:
Лихо¹³⁶ та горе, всесвітню нікчемність побачить він разом,
В серці в його запалає той племінь страшенний, жерущий,¹³⁷
Що у тім погляді жевріє, — і безнадійність,¹³⁸
Тяжка,¹³⁹ понура, обгорне його, наче хмара осіння.¹⁴⁰

Скована жахом, я погляд спустила додолу.¹⁴¹
Він же промчав, наче вітер, і зник у просторі.¹⁴²
Темрява знов залягла, ще чорніша, ще глибша.

Вечер був місячний, ясний, і зорі лагідно сіяли;
Тихо було у повітрі, вітрець тільки часом¹⁴³
Легким крильцем повівав — і далеко, далеко
Із-за гори десь доносився гук від вечірнього дзвона.¹⁴⁴
Довгая біла стяга простелилась від срібного сяйва
В хаті моїй, — надто ясно вже світач рогатий
Ночі тієї світив. Якась тінь у тім сяйві з'явилась,¹⁴⁵
Легка, блакитна, прозора і невиразна, як мрія.
Геній то був, але геній¹⁴⁶ не той, що з'являвся
Темної ночі тоді, коли жахом скував мою душу.
Тихо стояв він, і ледве що маяла шата прозора;
Кучері яснії, легкі вилися над чόлом лагідним,
Білії крила сріблясті леліли у місячним сяйві.¹⁴⁷

Ясні очі були, і погляд їх був, наче промінь;¹⁴⁸
Любо всміхався, від усміху того у серці
Радісна, тиха надія, мов квітка лілеї, розквітла.¹⁴⁹
Людська недоля будила не розпач в мені, а бажання
Кращої долі, яснішої, — той ідеал мені сяяв¹⁵⁰
В погляді яснім, і серце за ним поривалося линуць.¹⁵¹
Він подивився на мене журливо¹⁵² — і серцем я вчула,
Що у небесні простори несила моя ще полинуть...¹⁵³
Зник він, як мрія, як срібний туман проти сонця.
З'оря на небі рожева уже починала займатись,
Із-за гори десь доносився гук від далекого дзвона...

НА ДАВНІЙ МОТИВ

— На добридень, ти моя голубко! — ¹⁵⁴
«На добридень, мій коханий друже!»
— Що ж сьогодні снилось тобі, любко? — ¹⁵⁵
«Сон приснився, та дивненький дуже».

— Що ж за диво снилось тобі, мила? —
«Мені снились білії лелії...»
— Тішся, мила, бо лелія біла —
Квітка чистої та любові надії! ¹⁵⁶

«Мені снились білії лелії,
Що хитались в місячному світлі,
Мов гадали чарівнії мрії,
І пишались гордії, розквітлі.

І сіяли дивною красою,
Мов непевні, чарівничі квіти,
І блищали ясною росою,
Що горіла, наче самоцвіти.

Приступила я до квітів ближче, —
Всі лелії раптом затремтіли,
Почали хилитись нижче, нижче,
Та й пожовкли, далі почорніли. ¹⁵⁷

І з лелій тих чорних поспадали
Всі блискучі самоцвітні роси,
На травиці схиленій лежали, ¹⁵⁸
Наче дрібні та ряснії сльози...»

— Дивний сон твій, любко моя гожа...
А мені червоні снились рожі.
«Тішся, милий, бо червона рожа —
То кохання квітка та розкоші!»

— Мені снилося: червоні рожі
Пломеніли в промені злотистім

І були на райські квіти схожі, — 159
Запашній, з листячком барвистим.

Так чудово рожі паленіли
Від кохання й радощі ясної
І цвіли, тремтіли та горіли
Від жаги палкої, таємної.

Приступив я до одної рожі,
Пригорнуть хотів я до серденька, — 160
Зблідли раптом рожі прехороші
І найкраща роженька ясненька.

Та й умиласть буйною росою
Та моя найкраща рожа мила,
Мов підтята гострою косою,
Полягла мені до ніг змарніла...

Засмутилась пара молоденька,
Зрозуміти снів своїх не може,
І додому поверта смутненька.
Дай їм, Боже, щоб було все гоже!..

24 марця [18]90 р.

ПІСНЯ

Чи є кращі між квітками
Та над веснянії?
Чи є в життю кращі літа¹⁶¹
Та над молодії?¹⁶²

Не всихайте, пишні квіти!
Цвітій хоч до літа!
Пождіть літа, доля прийде,
Не тікайте з світа!

Двічі на рік пишні квіти
Та не процвітають;
В життю літа найкращії
Двічі не бувають.

Та ще ж квіти не посохли,
Рута зелененька, —
Не журися, дівчинонько,
Ще ж ти молоденька.

У ПУТЬ!

Хвилини йдуть,
Пора у путь!
Прощай, рідний краю!
Вже хутко я підú.
Тут долé не маю, —
На чужині знайду.

Шукатиму долé в далекій стороні!
Вперед! прагну волé, у свít пора менé!
Бо лéта не ждуть...
Пора менé в путь!

Прощай, товариство, родино-рідна!
Прощай, моя люба дружино смутна!
Я, може, навéки íду в чужий край...
Прощай! — добрим словом мене спогадай!
Я йду, тверда звага
Веде мене на шлях,
У серці одвага,
Хоч сльози на очах...

В далекій чужині
Я сили наберусь
Служити кра́їні,
Або не вернусь...

Я все покидаю: садочки рясні,
І темні дéброви, і ниви ясні,
З собою несу я лиш рідні пісні.

Пора у путь,
Хвилини йдуть!..
Шумлять на прощання
Зеленéї лугí;
Летять розставання
Хвилини дорогí!..

Хоч тяжко країну¹⁶³
Рідную покидать,
Я йду на чужину,
Я мушу поспішать.

Далекая путь,
Хвилини не ждуть!

ПОДОРІЖ ДО МОРЯ

(Посвята сім'ї Михайла Ф. Комарова)

I

Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!
Мене від тебе доленька жене,
Немов од дерева одірваний листочок...
І мчить залізний велитень мене.
Передо мною кілими чудові
Натура стеле, — темнії луги,
Славути красної бори соснові
І Случі рідної веселі береги.¹⁶⁴
Снується краєвидів плетенія,
Розтопленим сріблóm блищать річки, —
То ж матінка-натура чарівниця
Розмотує свої стобарвні ниткі.

II

Далі, все далі! он латані ниви,
Наче плахті,¹⁶⁵ — навкругі розляглись;
Потім укрили все хмари ті сиві
Душного диму, з очей скрився ліс,
Гори веселі й зелені долини
Згинули раптом, як любії сни;
Ще за годину, і ще за хвилину
Будуть далеко, далеко вони!..
Щастя колишнього хвилі злотисті
Час так швидкий пожера, мов огонь, —
Гинуть ті хвилі, мов квіти барвисті,
Тільки й згадаеш: «ох, милий був сон!..»

III

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!
Онде балочка весела,
В ній хороші, красні села,
Там хати садками вкриті,
Срібним маревом повиті,
Коло сел стоять тополі,
Розмовляють з вітром в полі.

Хвилюють лани золотії,
Здається, без краю, — аж знову
Бори величезні, густії
Провадять таємну розмову.
Он ярочки зелененькі,
Стежечкі по них маленькі,
Перевиті, мов стрічечки,
Збігаються до річечки,
Річка плине, берег рвучи,
Далі, далі попід кручи...
Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!..

IV

Сонечко встало, прокинулось ясне,
Грає вогнем, променіє,
І по степу розлива своє світлонько красне, —
Степ від його червоніє.
Світлом рожевим там степ паленіє,
Промінь де летється искристий,¹⁶⁶

Тільки туман на заході суворо синіє,
Там заляга він, росистий.
Он степовее село розляглося
В балці веселій та милій,
Ясно-блакiтним туманом воно повилося,
Тільки на хатоньці білій
Видно зеленую стріху. А далі, — де гляну, —
Далі все степ той без краю,
Тільки вітряк виринає де-не-де з туману;
Часом могилу стріваю.
В небі блакiтнім ніде ні хмаринки, —
Тихо, і вітер не віє.
Де не погляну, ніде ні билинки,
Тиха травиця леліє...

V

Великее місто. Будинки високі,
Людей тих — без ліку!
Веселую чутно музику.
Розходяться людські лави широкі,
Скрізь видно ту юрбу велику.
І все чужина! ох, біда самотньому
У місті широкім!
Себе почувать одиноким!
І добре, хто має к багаттю чийому
Склонитися слухом і оком.
То ж добрії люде мене привітали¹⁶⁷
В далекій країні,
Там друга в прихильній дівчiні¹⁶⁸
Знайшла я. І моря красу споглядали¹⁶⁹
Не раз ми при тихій годині.
На тихому небі заблиснули зорі,
Огні запалали

У місті. Ми тихо стояли,
Дивились, як ясно на темному морі
Незлічені світла сіяли.¹⁷⁰

VI

Далі, далі від душного міста!
Серце прагне бують на просторі!
Бачу здалека, — хвиля искриста
Грає вільно по синьому морі.¹⁷¹

А у тую неділеньку рано
Сине море чудово так грає,
Його сонечко пестить кохано,
Красним-ясним промінням вітає.

Що біліє отам на роздоллі?
Чи хмариночка легкая, біла,
Геть по небі гуляє по волі?
Чи на човні то білі вітрила?

В морі хвиля за хвилею рине,
Море наче здіймається вгору,
А склепіння небеснеє сине
Край свій ясний купає у морю.

Світло там простяглося від сходу, —
Очі вабить стягá та искриста;
Корабель наш розрізує воду —
І дорога блакітно-перлиста

Зостається широка за нами,
Геть далеко розкочує хвилі,
Що сердито трясуть гребеня́ми,¹⁷²
Наче гривами óгирі білі.¹⁷³

А здалека, отам на заході,
Срібнокудрії хвилі кивають, —

«Нереїди» при соняшнім сході¹⁷⁴
Промінь ранній таночком стрівають...

І танцюють химерно та легко, —
Ось близенько вже видно ту зграю,
Аж і знов одкотилась далеко,
Ген біліє в туманному краю...

Море, море! без краю просторе,
Руху повне і разом спокою!
Забуваю і щастя, і горе,
Все наземне, — з'єднатись з тобою

Я жадаю на час, на годину,
Щоб не бачить нічого на світі,
Тільки бачить осяйну долину
І губитись в прозорій блакиті!

VII

Ой високо сонце в яснім небі стало,
Гаряче проміння та й порозсипало.
По хвилях блакитних пливе човен прудко.
От і берег видко! прибули ми хутко.

Ой вже сонечко ясніє та стало на межі,
Освітило акерманські турецькі вежі.¹⁷⁵

Сі круглії вежі й високії мури —
Страшні та суворі, непевні, понурі.
І скрізь у тих мурах стрільниці-бойниці,
При вежах тих сумні «темнії-темниці».¹⁷⁶

В сіх темницях колись наші та приймали горе,
Слали думки крилатії через сине море...

У темних темницях нема ні віконця,
Не видко з них світла, ні ясного сонця;

А світ такий красний, хороший, розкішний!
Під ясным промінням лиман такий пишний!

Його хвиля край берега ясно так синіє,
А дедалі ледве-ледве, мов туман, леліє.

Глянуть на лиман той, — втішається око!
Колись його хвилі вкривались широко
Тими байдаками, легкими чайками,¹⁷⁷
Що плили на сей бік та за козаками:

Швидко рідних визволяти козаки летіли...
За мурами високими вороги тремтіли...

Славо, наша згубо! славо, наша мати!
Тяжко зажуритись, як тебе згадати!
Крів'ю обкипіла вся наша давнина,
Крів'ю затопила долю Україна.

Ой лимане-лиманочку, хвиле каламутна!
Де поділась наша воля, слава наша смутна?¹⁷⁸

Все мина!.. Від слави давньої давнини
Лиш zostались вежі та німії стіни!
Де ходили люті турки-яничари,¹⁷⁹
Там пасуться мирні овечок отари...

Де полягла козацькая голова думлива,
Виріс там будяк колючий та глуха кропива.

Виросла там квітка у темниці, в ямі, —
Ми її зірвали, нехай буде з нами!
Квітка тая, може, виросла з якого
Козацького серця, щирого, палкого?..

Чи гадав той козаченько, йдучи на чужину,
Що вернеться з його серця квітка на Україну?..

Сумно тут усюди, так пусто, так глухо,
У цілому замку немає ні духа,

Коло брами тільки мінарет тоненький,¹⁸⁰
Там курінь приладив вівчарь молоденький.

Та в курені-мінареті вівчаря немає, —
Он він з вежі високої на діл поглядає.

З високої вежі вівчарику видко,
Як котяться хвилі лиманові швидко,
А далі зникають у синьому морі...
Вівчарика погляд блукає в просторі.

Має він простор широкий для думок та гадок!
Що то він тепер гадає, лицарський нащадок?..

VIII

Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі темніє;
Прозора, глибока вода,
Немов оксаміт, зеленіє.

На хвилях зелених тремтять
Червоні іскри блискучі¹⁸¹
І ясним огнем миготять,
Мов блискавка з темної тучі.

А де корабель наш пробіг,
Дорога там довга й широка
Біліє, як мармор, як сніг,
І ледве примітно для ока.

Рожевіє пінистий край;
То іскра заблисне, то згасне...
Ось промінь остатній!.. Прощай,
Веселе сонечко ясне!

ІХ

Кінець подорожі, —
Вже зіроньки гожі
Сіяють на небі ясному,
І вже височенько
Ясний місяченько, —
Вже хутко прибудем додому.

Огні незліченні,
Мов стрічки огненні,
До моря спускаються з міста,
А в пристані грає,
Огнями сіяє
Корабликів згряя барвиста.

За час, за годину,
Тебе я покину,
Величнее море таємне!
І знов мене прийме,
Огорне, обійме
Щоденщина й лихо наземне.

І в рідному краю
Не раз спогадаю
Часини сі любі та милі!
Прощай, сине море,
Безкрає, просторе, —
Ви, гордії, вільнії хвилі!

1888 р.

КРИМСЬКІ СПОГАДИ

(Посвята братові Михайлові)

ЗАСПІВ

Південний краю! як тепер далеко
Лежиш від мене ти! за гóрами крутими,
За долами розлогими, за морем,
Що вже тепер тумáнами густими
Укрилося, бурливе. Та не страшно
Моїм думкам осінньої негоди
На Чорнім морі. Швидче тої чайки
Вони перелетять за темні води.¹⁸²
Вони перелетять у ту країну,
Де небо ще синіє, як весняне,
Де виноград в долині зеленіє,¹⁸³
Де грає сонця проміння кохане.
Туди мої думки полинуть швидко
І привітають ту яснó країну,
Де прожила я не одну днину,
А не була щаслива й на годину...
Та я за те докірливого слова
Тобі не кину, стороно прекрасна!
Не винна ти, що я не маю долі,
Не винна ти, що я така нещасна!

[18]91

1.

ТИША МОРСЬКА

В час гарячий полудневий
Виглядаю у віконце:
Ясне небо, ясне море,
Ясні хмарки, ясне сонце.

Певне, се країна світла
Та злотистої блакиті,
Певне, тут не чули зроду,
Що бува негода в світі!

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі.

З тихим плескотом на берег
Рине хвилечка перлиста;
Править хтось малим човенцем, —
В'ється стежечка злотиста.

Править хтось малим човенцем,
Стиха весла підіймає,
І здається, що з весельця
Щире золото спадає.

Як би я тепер хотіла
У мале човенце сісти
І далеко на схід сонця
Золотим шляхом поплисти!

Поплила б я на схід сонця,
А від сходу до заходу,
Тим шляхом, що проложило
Ясне сонце через воду.

Не страшні для мене вітри,
Ні підводнії каміння, —
Я про них би й не згадала
В краю вічного проміння!

Євпаторія, 1890, 16 серпня¹⁸⁴

2.

ГРАЙ, МОЯ ПІСНЕ!..

Досить невільная думка мовчала,
Мов пташка у клітці замкнута од світа,¹⁸⁵
Пісня по волі давно не літала,
Приборкана тугою, жалем пририта.

Час, моя пісне, у світ погуляти,
Розправити крильця, пошарпані горем,
Час, моя пісне, по волі буяти,
Послухать, як вітер заграв понад морем.

Плинь, моя пісне, як хвиля хибкая, —¹⁸⁶
Вона не питає, куди вона плине;
Линь, моя пісне, як чайка прудкая, —
Вона не боїться, що в морі загине.

Грай, моя пісне, як вітер сей грає!¹⁸⁷
Шуми, як той шум, що круг човна вирує!¹⁸⁸
Дарма, що відгуку вітер не має,
А шум на хвилиночку погляд чарує!¹⁸⁹

Серед чистого моря 1890 р. 17 серпня¹⁹⁰

3.

БЕЗСОННА НІЧ

Цілу ніч до зорі я не спала,
Прислухалась, як море шуміло,
Як таємная хвиля зітхала —
І як серце моє стукотіло.

Ночі темної дивні почвари¹⁹¹
Заглядали в безсоннії очі,
І страшніші, ніж сонні кошмари,¹⁹²
Ті привиддя безсонної ночі.

Думки-гадки, мов птахи нічні,
Налетіли, важкі та суворі.
Ох, непевні ті думи страшні,
Наче хвилі у північ на морі!

Хто одважиться в північ на море
Своє хибке човенце зіпхнути?
Хто поважиться людськеє горе
Світовеє серденьком збагнути?

Той у північ на море поплине,
Хто не думає ранку діждати...
Хай же думка моя вільно лине, —
Я не буду на ранок чекати.

Серед м'року, бурі-негоди
Цілу ніч буде човен блукати;
Як зійде сонце правди та згоди,
Я тоді вічним сном буду спати.¹⁹³

Буде шарпати буря вітрила,
Пожене геть по темному морю.
Ох, коли б мені доля судила
Хоч побачити ранню зорю!

Євнаторія, [18]91 р.

4.

НА ЧОВНІ

Нічко дивна! тобі я корюся.
Геть всі темні думи сумні!
Не змагаюся вже, не борюся,¹⁹⁴
Потопаю в сріблястому сні.

Люде сплять, спить і людськеє лихо, —
Лихо сили не має в сю ніч.¹⁹⁵
Тихо скрізь, і на серденьку тихо,
Десь журба з нього згинула пріч.

Може, тільки сховалась глибоко?
Може, зараз прокинеться знов?..
Та дарма! поки ясне ще око,
Не здіймаймо журливих розмов!
Глянь, як хвилі від срібла блищаться!¹⁹⁶
Глянь, як небо синіє вгорі!
Вабить хвиля на море податсья,¹⁹⁷
Кличе промінь ясної зорі.

.....

Плине білий човник, хвилечка колише,
Хвилечка гойдає;
Плине білий човник, вітер ледве дише,
Ледве повіває.

Білії хмаринки, лебедині крила
Угорі гуляють,
Довгою стягою, що зорю покрила,
Місяця сягають.

Місяченько світло і рожеве, й срібне
Кида-розсипає,
І ряхтить, і сяє світло тее дрібне,¹⁹⁸
Як вогонь палає.

Геть далеко в морі кораблі видніють.¹⁹⁹
Бачу здалеченька,
Як виразно щогли тонкії чорніють
Проти місяченька.

Плиньмо геть за тее корабельне місто,²⁰⁰
Там, де нам прекрасна²⁰¹
Доріженька сяє, де палá огнисто
«Stella maris»¹ ясна.

.....

¹ Зоря морська (лат.).

На човні нас було тільки двоє.²⁰²
Хвилі скрізь вколо нас коливались,
І такі ми самотні обое
Серед того простору здавались.

Я дивилась на тебе, мій брате;
Що гадала, — не вимовлю зроду;
Чим було тоді серце багате,
Поховала я в тихую воду.²⁰³

Може, хвиля тобі розказала
Все, що думала я в тую мить?
Ні! вона те глибóко сховала...
Хай же там моя думонька спить!

Думка спить, і серденько спочило;
Я дивлюсь на обличчя твоє;
Тихе море спокою навчило
Невгамовнее серце моє...

Єваторія, 1891 р., 8 липня²⁰⁴

5.

НЕГОДА

В темний вечер сижу я в хатині;
Буря грає на Чорному морі...
Гомін, стогін, квиління пташині,
Б'ється хвиля, як в лютому горі.

Там на б́ерезі мріє кілками
Морський човен, розбитий, нужденний,
Наче звір, що в пустині пісками
Його вихорь засипав південний;

Мов у неба ратунку благають
Ті останки сумні, нещасливі,
А з туману на них набігають
Грізні, люті вали білогриві.

Вдарить вал і гукне, мов з гармати,
Скрізь по бѣрезі гук залунає;
Хоче море човна розламати,
Трощить, ломить, піском засипає.²⁰⁵

Як розбитий човѣн безталанний
Серед жовтих пісків погибає,
Так чудовий сей край богоданний
У неволі в чужих пропадає.

Наче кінь степовий, вільний, дикий,
Що в пісках у пустині вмірає:
Захопив його вихорь великий,
Кінь упав і в знесиллі конає.

В ньому серце живеє ще б'ється,
В ньому кров не застигла живая,
А над ним вже кружляє та в'ється
Птаства хижого чорная згряя;

Рвуть, хапають, їдять та шматують
При пажернім та лютім ячанні,
І кривавее тіло батують,
Що тремтить при останнім сконанні.²⁰⁶

Сильне море! зберися на силі!
Ти потужне, нема тобі впину, —
Розжени свої буйні хвилі,
Затопи сю нещасну країну!

[18]91 р.

6.

МЕРДВЕН¹

Бѣскиди сиві, червоні скелі,
Дикі, непевні, нависли над нами.
Се, кажуть люде, злих духів оселі
Стали під хмари стінами.

¹ «Чортові сходи». — Примітка Лесі Українки.

З гір аж до моря уступи сягають,
Люде прозвали їх «Чортові сходи»,
Ходять злі духи по них та збігають
Гучні веснянії води.
Люде ж не сміють зійти по тих сходах
Геть на верхівля, туманом повіті,—
Духи поклали по всіх переходах
Скелі, від кручі відбиті;
Хто тільки йтиме по сходах,— задушать,
Кинувши скелею в нього тяжкою,
І подоланного стогін заглушать
Духи луною гірською.

7.

БАЙДАРИ

Дорога довга. Чагарі, долини,
На небі палкому ніде ні хмари.
Ми їдемо, спочинку ні хвилини.

Коли зненацька чую: «ось Байдари!»
Дивлюся: брама, сиві дві скеліни...
О, що се? Чудо чи потужні чари?

Немов заслона впала і відкрила
Натури дивні, краснії дари,
Що досі від людських очей ховались.

Щоб тут жити, треба мати крила!
Вже люде, певне, від тії пори
Тут не живуть, як з раєм попрощались.

Мов невидимая рука тут положила
Границею отсії дві гори,
Що високо до неба поздіймались.

Один зелений б́ескид, другий—темний.
Здалека море хвилі золотії
Шле, наче провість волі і надії...

Чи се той світ, загублений, таємний,
Забутий незабутній рай наземний,
Що так давно шукають наші мрії?..

8.

ТАТАРОЧКА

Там, за містом, понад шляхом битим,
По гарячим каменистім полі
Йде дівча татарське вродливе, —
Молоденьке, ще гуля по волі.

На чорнявій сміливій голівці
Червоніє шапочка маленька,
Вид смуглявий ледве прикриває
Шовком шитая чадра біленька.

То закриє личко, то відкриє, —
А очиці, наче блискавиці,
Так і грають з-попід брівок темних!
Що за погляд в сеї чарівниці!

9.

БАХЧИСАРАЙ

Мов зачарований стоїть Бахчисарай.
Шле місяць з неба проміні злотисті,
Блищать, мов срібні, білі стіни в місті,
Спить ціле місто, мов заклятий край.

Скрізь мінарети й деревá сріблисті
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.

Повітря дише чарівним спокоем,
Над сонним містом легкокрилим роєм
Витають красні мрії, давні сни.

І верховіттям тонкії тополі
Кивають стиха, шепотять поволі,
Про давні часи згадують вони...

10.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ДВОРЕЦЬ

Хоч не зруйнована — руїна ся будова,
З усіх кутків тут пустка вигляда.
Здається, тільки що промчалась тут біда,
Мов хуртовина грізна, раптова.

Тут водограїв ледве чутна мова, —
Журливо, тихо гомонить вода, —
Немов сльозами, краплями спада;
Себе оплакує оселя ся чудова.

Стоять з гарему звалища сумні,
Садок і башта; тут в колишні дні
Вродливі банки вроду марнували.

Колись тут сила і неволя панували,
Та сила зникла, все лежить в руїні, —
Неволя й досі править в сій країні!

11.

БАХЧИСАРАЙСЬКА ГРОВНИЦЯ

Палкого сонця проміні ворожі
На кладовище сиплються, мов стріли,
На те каміння, що вкрива могили,
Де правовірні сплять, піддані Божі.

Ні квітів, ні дерев, ні огорожі...
І серед пустки, наче на сторожі,
Стоїть гробниця. Ті, що в ній спочили,
Навіки в ній своє імення скрили.²⁰⁷

З чужого краю тут співці бували
І тіні бранки любої шукали, —
Витає ж тут інша тінь, кривава:

Ні, тут не лежить краса гарема,
Марія смутна чи палка Зарема, —
Тут спочива бахчисарайська слава!

12.

НАДСОНОВА ДОМІВКА В ЯЛТІ

Смутна оселя!.. В веселій країні,
В горах зелених, в розкішній долині
Місця веселого ти не знайшов,
Смутний співець! умірає в самотині
В смутну оселю прийшов.

Звідси не видно ні моря яснóго,²⁰⁸
Гомону з міста не чує гучнóго,
З бору соснового шум тут іде;
Гори лунають од вітру буйнóго,
Часом де дзвін загує...

Стали в саду кіпариси стіною
Оберегати в оселі спокою,
Лаври — неначе зсушила журба,
Тихо, журливо кива головою,
Віттям плакучим верба.

Все тут журливе кругом сеї хати, —
Та найсмутніші отії кімнати,
Де безталанний поет умірав:
Все тут забрали, що можна забрати, —
Смутку ж ніхто не забрав.

Вікна тьмянії, мов очі слабого,
В хаті порожній самотно, убого,
Висить свічадо на голій стіні,
Мглою повите, — дивитись на нього
Сумно здавалось мені...

Тута остатні «огні догоріли»,
Тута остатні «квітки облетіли»,²⁰⁹
Тільки зосталася муза одна,
Що не лишила співця до могили,
Тута витає сумна.

Тіло поета в далекій чужині, —
Там, у тій самій холодній країні,
Серце на смерть отруїли його! —
Смутная муза літа в самотині,
Кличе поета свого.

В ДИТЯЧОМУ КРУЗІ

* * *

На зеленому горбочку,
У вишневому садочку,
Притулилася хатинка,
Мов маленькая дитинка
Стиха вийшла виглядати,
Чи не вийде її мати.
І до білої хатинки,
Немов мати до дитинки,
Вийшло сонце, засвітило
І хатинку звеселило.

1885 р.

* * *

Літо краснее минуло,
Сніг лежить на полі;
Діти з хати виглядають
В вікна... шкода волі!

Діти нудяться в хатині,
Нудять, нарікають:
«І нащо зіма та люта? —
Все вони питають. —

«Он все поле сніг завіяв,
Хоч не йди із хати!
У замкнуті дивись вікна,
Ніде й погуляти!

Сніг з морозом поморозив
Всі на полі квіти...

Десь зима та не скінчиться!» —
Нарікають діти.

Ждіте, ждіте, любі діти!
Літо знов прилине,
Прийде мила годинонька,
Як зима та згине;

І заквітне ваше поле,
І зазеленіє, —
Знов його весна прекрасна
Квіточками вкриє.

1884 р.

* * *

«Мамо, іде вже зима,
Снігом травицю вкриває,
В гаю пташок вже нема...
Мамо, чи кожна пташина
В вирій на зиму літає?» —
В ньеньки спитала дитина.²¹⁰

«Ні, не кожна, — одказує мати, —
Онде, бачиш, пташина сивенька
Скаче швидко отам біля хати, —
Ще зосталась пташина маленька».

«Чом же вона не втіка?
Нащо морозу чека?»

«Не боїться морозу вона,
Не покине країни рідної,
Не боїться зими навісної.
Жде, що знову прилине весна».

«Мамо, ті сиві пташки
Сміливі, певне, ще й дуже,

Чи то безпечні такі, —
Чуєш, цвірінькають так,
Мов їм про зіму байдуже!²¹¹
Бач — розспівалися як!»²¹²

«Не байдуже тій пташці, мій синку,
Мусить пташка малесенька дбати,
Де б водиці дістати краплинку,²¹³
Де під снігом поживку шукати».

«Нащо ж співає? Чудна!
Краще шукала б зерна!»

«Спів пташині потіха одна, —
Хоч голодна, співа веселенько,
Розважає пташине серденько,
Жде, що знову прилине весна».

[18]91

* * *

Тішся, дитино, поки ще маленька,
Ти ж бо живеш навесні,
Ще твоя думка літає легенька,²¹⁴
Ще твої мрії ясні.

Мрія полине із думкою вкупці
Геть у далекі світа, —
Крил не втинай сизокрилій голубці,
Хай вона вільно літа!

Чи пам'ятаєш ти казку-дивницю,²¹⁵
Як то колись принесла
Тую цілющу-живущу водицю²¹⁶
Дрібна пташина мала?

Їй не страшні були дикі простори,
Скелі і хвилі морські,²¹⁷

Перелітала найвищій гори, —
Мала крильцята прудкі.

Так твоя думка швиденько полине,²¹⁸
Тільки їй волю даси,
І принесе з чарівної країни
Краплю живої роси.

І як приступить журба невсипуща
Та до серденька твого, —
Тая росиця цілюща-живуща²¹⁹
Буде жити його.

Хай же та мрія із думкою вкупці
Лине в незнані світа, —
Крил не втинай сизокрилій голубці,
Хай вона вільно літа!

[18]91 p.

ВЕСНЯНКА

(Сестрі Олесі)

Як яснее сонце
Закине свій промінь ясний
До тебе в віконце, —
Озвись на привіт весняний,
Олесю, серденько,
Співай веселенько!
Весняного ранку
Співай, моя люба, веснянку!

Як бідну первістку,
Дочасну, морози поб'ють
І кущик любистку
Холодні росо поллють, —
Не плач, моя роже,
Весна переможе!
Весняного ранку
Співай, моя люба, веснянку!

Як дрібнії дощі
Заслонять нам світ навесні,
Як нам молодощі
Пов'ються у хмари сумні, —
Не тратьмо надії
В літа молодії!
Весняного ранку —
Співаймо, сестрице, веснянку!²²⁰

На літо зелене
Поїду я геть в чужий край,
Згадай же про мене,
Як підеш по квіти у гай.
Спогадуй, Олесю, —
Сестру свою Лесю!
Весняного ранку
Даю тобі сюю веснянку!

Весняного ранку 6 квітня 1890 р.²²¹

Збірка
«Думи і мрії»

МЕЛОДІЇ

(1893–1894)

* * *

Нічка тиха і темна була.
Я стояла, мій друже, з тобою;
Я дивилась на тебе з журбою,
Нічка тиха і темна була...

Вітер сумно зітхав у саду.
Ти співав, я мовчазна сиділа,
Пісня в серці у мене брєніла;
Вітер сумно зітхав у саду...

Спалахнула далека зірниця.
Ох, яка мене туга взяла!
Серце гострим ножем пройняла...
Спалахнула далека зірниця...

* * *

Не співайте мені сеї пісні,
Не вражайте серденька мого!
Легким сном спить мій жаль у серденьку,
Нащо співом будити його?

Ви не знаєте, що я гадаю,
Як сижу я мовчазна, бліда.
То ж тоді в мене в серці глибоко²²²
Ся пісня сумная рида!²²³

* * *

Горить мое серце, його запалила
Гарячая іскра палкого жалю.²²⁴
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами²²⁵
Чому я страшного вогню не заллю?²²⁶

Душа моя плаче, душа моя рветься,
Та сльози не ринуть потоком буйним,²²⁷
Мені до очей не доходять ті сльози,
Бо сушить їх туга вогнем запальним.

Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люде вжахнулись на сльози мої.

* * *

Знов весна і знов надії
В серці хворім оживають,
Знов мене колишуть мрії,
Сни про щастя навівають.

Весно красна! любі мрії!
Сни мої щасливі!
Я люблю вас, хоч і знаю,
Що ви всі зрадливі...

* * *

Дивлюсь я на ясній зорі,²²⁸
Смутні мої думи, смутні.
Сміються байдужії зорі²²⁹
Холодним промінням мені.

Ви, зорі, байдужії зорі!
Колись ви инакші були,²³⁰
В той час, коли ви мені в серце
Солодку отруту лили.

* * *

Стояла я і слухала весну.
Весна мені багато говорила,
Співала пісню дзвінку, голосну
То знов таємно-тихо шепотіла.

Вона мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені переспівала знов
Те, що давно мені співали мрії.

* * *

Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну,
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну.
Щоб геть аж під яснії зорі²³¹
Полинати співом дзвінким,
Упасти на хвилі прозорі,
Буяти над морем хибким.
Лунали б тоді мої мрії
І щастя мое таємне,
Ясніші, ніж зорі яснії,²³²
Гучніші, ніж море гучне.

ПЕРЕМОГА

Довго я не хотіла коритись весні,
Не хотіла її вислухати,
Тії речі лагідні, знадні, чарівні
Я боялась до серця приймати.
«Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, —
Не чаруй і не ваб надаремне.

Що мені по красі тій веселій, ясній?
В мене серце і сумтне, і темне».

А весна гомоніла: «Послухай мене!
Все кориться міцній моїй владі:
Темний гай вже забув зімування сумне²³³
І красує в зеленім наряді;

Темна хмара озвалася громом гучнім,
Освітилась огнем блискавиці;
Вкрилась темна земля зіллям-рястом дрібним;
Все кориться мені, мов цариці;

Хай же й темнее серце твоє оживе
І на спів мій веселий озветься,
Бо на його озвалося все, що живе,²³⁴
В тебе ж серце живе, бо ще б'ється!»

Тихо думка шепоче: «Не вір тій весні!»
Та даремна вже та осторога, —²³⁵
Вже прокинулись мрії і співи в мені...
Весно, весно, — твоя перемога!

14/V.1893 р.

До музи

Прилинь до мене, чарівнице мила,
І запалай зорею надо мною,²³⁶
Нехай на мене промінь твій впаде,
Бо знов перемогла мене ворожа сила,
Знов подолана я, не маю сил до бою, —²³⁷
Я не журюсь, я знала — се прийде.
Спокійна я, боротися не хочу,
В душі у мене інші бажання:²³⁸
Я тільки думкою на світі буду жить,
Я хочу слухать річ твою урочу
І на своїм чолі твоє сіяння
Почуть бажаю хоч єдину мить.

13/I.1894 р.

* * *

То була тиха ніч чарівниця,
Покривалом спокійним, широким,
Простелилась вона над селом,
Прокидалась край неба зірниця,
Мов над озером тихим, глибоким,
Лебідь сплескував білим крилом.

І за кожним тим сплеском яскравим
Серце кидалось, розпачем билось,
Замірало в тяжкій боротьбі.
Я змаганням втомилась кривавим
І мені заспівати хотілось
Лебединую пісню собі.

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,²³⁹
За нею вслід співучій пташки!²⁴⁰

Все ожило, усе загомонило, —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бренило, —²⁴¹
А я лежала хвора й самотна.²⁴²

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілкі,²⁴³
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.²⁴⁴

Прилинув вітер, і в тісній хатині²⁴⁵
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

1894 року

* * *

У чорную хмару зібралася туга моя,
Огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився,
Ударив перуном у серце,
І рясним дощем полились мої сльози.
Промчалась та буря-негода палкá надо мною,²⁴⁶
Але не зломила мене, до землі не прибила,
Я гордо чолó підвела,
І очі, омиті сльозами, тепер поглядають ясніше,
І в серці моїм переможній співи лунають.²⁴⁷
Весняная сила в душі моїй грає,
Її не зломали зімові морози міцні,
Її до землі не прибили тумани важкі,
Її не розбила і ся перелітная буря весняна.²⁴⁸
Я вийду сама проти бурі²⁴⁹
І стану, — помір'єм силу!

НЕВІЛЬНИЧІ ПІСНІ

(1895–1896)

*Eternal spirit of the chainless mind!
Brightest in dungeons, Liberty, thou art!
For there thy habitation is the heart.
The heart which love of thee alone can bind;*

BYRON. SONNET ON CHILLON

(Ти, вічний дух розкутого ума,
О, Вільність, найясніша ти в темниці,
Бо там в людських серцях твої світлиці,
В серцях, що полонила ти сама).

БАЙРОН. ШІЛЬЙОНСЬКИЙ СОНЕТ

МАТИ-НЕВІЛЬНИЦЯ

Був ясний день, веселий, провесняний, —
До нас у хату крізь вікно одкрите
Вривався гомін голосних потоків,
Що бігли вниз по вулиці нагірній,
Вітрець влітав і, мов пуста дитина,
Скидав додолу від стола папери,
За ним влітала ціла згряя гуків, — ²⁵⁰
Все та давно знайома пісня міста,
Але і в ній нові лунали ноти,
Весняні... Та вони лунали не для нас,
Бо не було весни у нашім серці.
Ота весна, що за вікном сміялась,
Нам принесла новини невеселі,
Тюремні вісті: той сидить в неволі, ²⁵¹
Недавно взятий, той в тюрмі збожеволів,

А той недавно вийшов, але хворий,
Душею й тілом, він же був забраний
Якраз в розцвіті мрій, надій і праці.
Над нами теж, мов туча громовая,
Нависли влади темної погрози.
Така була для нас в той рік весна.

Удвох сиділи ми і розмовляли,
Я сумно слухала товаришки розповідь
І безуважно торочки сплітала
На обрусі (товаришці той обрус
В тюрмі покійна мати вишивала),
Розповідь та була уривчаста і тиха,
Бо голос був приглушений від туги,
І хутко він урвався, мов струна;
У хаті стало тихо, тільки чутно,
Як гралася товаришки дитина
І ляскала маленьким батіжком,
На стільчику рушаючи в дорогу.
Я, дивлячись на неї, проказала:
«Ба, що робити? Не журіться, друже!
Хоч, може, ми і не побачим волі,
Але дитинка ся побачить, певне!²⁵²
Що скажеш ти на се, малий філософ?»²⁵³
Дитинка ясно глянула на мене²⁵⁴
Розумними, цікавими очима,
А мати шпарко мовила до мене:
«Мовчіть, нехай вона сього не чує!²⁵⁵
Ви знаєте, дитиною я часто
Від матері покійної се чула:²⁵⁶
Як виростеш, то будеш вільна, доню.
Вона казала се так весело і твердо,
Що я повірила в свою щасливу долю
І вірила, аж поки не зросла...
Тепер моїй дитині се говорять...
Іди, іди, моє маленьке, грайся!»
Дитина знов до забавок вернулась,

Товаришка взяла шиття, я книжку,
Розмова наша більше не велася.

1895 року

* *
* *

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапашений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.²⁵⁷

Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало, —
Країна ціла може в них втопитись;²⁵⁸
Доволі вже їм литись, —
Що сльози там, де навіть крові мало!

1895 року

БОРОГАМ

(Уривок)

...Вже очі ті, що так було привикли
Спускати погляд, тихі сльози лити,
Тепер метають іскри, блискавиці, —
Їх дикий блеск невже вас не лякає?
І руки ті, не учені до зброї,
Що досі так довірливо одкриті
Шукали тільки дружньої руки,
Тепера зводяться від судороги злоти, —
Чи вам байдуже про такі погрози?
Уста, що солодко співали й вимовляли

Солодкі речі або тихі жалі,
Тепер шиплять від лютооти, і голос
Спотворився, неначе свист гадючий, —
Що як для вас желом язык їх буде?..

1895 року

ПІВНІЧНІ ДУМИ

Годі тепера! ні скарг, ані плачу,
Ні нарікання на долю, — кінець!
Навіть і хвилю ридання гарячу²⁵⁹
Стримать спроможусь. Нестиму вінець,²⁶⁰
Той, що сама положила на себе.
Доле сліпая, вже згинула влада твоя,²⁶¹
Повід життя свого я одбіраю від тебе,
Буду шукати сама, де дорога моя!
Мрії рожеві, тепер я розстануся з вами,²⁶²
Тихо відвожу обійми ясних моїх мрій.²⁶³
Довго проводити буду сумними очами
Подруг моїх легкокрилих зникаючий рій.

Згинули мрії, і темрява слід їх закрила...²⁶⁴
Ледве що зникли, а в мене вже знов над чолом
Полум'ям віють огненні широкиї крила,²⁶⁵
Мрія новая літа надо мною орлом.
Мов зачарована, слухаю голос надземний:²⁶⁶
«Ти блискавицею мусиш світити у тьмі,
Поки зорею рожевою край твій освітиться темний,
Треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі.²⁶⁷
Глянуть всі ті, що живуть у великій темниці,²⁶⁸
Скажуть: “Се в нашій країні настала весна, —²⁶⁹
Грають по небі зірниці, ясні блискавиці,²⁷⁰
Темна ще ніч, та вже хутко минеться вона”». ²⁷¹
Мріє новая! твій голос і крила огнисті²⁷²
Ваблять мене, я піду за тим світлом ясним
Через простори і дикі дороги тернисті,²⁷³
Так, як Ізраель ішов за стовпом огняним.²⁷⁴

Знаю, куди ти мене поведеш за собою:²⁷⁵
Там без упину лютує страшна, невсипуща війна,²⁷⁶
Люде там гинуть у тяжкому лютому бою,²⁷⁷
Кров там не летється, панує там смерть потайна.
Кличеш? Я йду! за тобою усюди долину,²⁷⁸
Знов повернуся у той занапщений край,
Де, може, волі не буде мені до загину,
Мріє нова, з тобою і там буде рай!²⁷⁹

[18]95 р. Софія

ДО ТОВАРИШІВ

О, не забуду я тих днів на чужині,
Чужої й рідної для мене хати,
Де часто так приходилось мені²⁸⁰
Пекучу, гірку правду вислухати.

Уперше там мені суворії питання²⁸¹
Перед очима стали без покрас;
Ті люде, що весь вік несли тяжке завдання,
Казали: «Годі нам, тепер черга на вас,²⁸²

На вас, робітники незнані, молодії...²⁸³
Та тільки хто ви, де? Подайте голос нам.²⁸⁴
Невже ті голоси несміливі, слабії,²⁸⁵
Квиління немовлят — належать справді вам?

Невже на всі великії події,²⁸⁶
На все у вас одна відповідь є —²⁸⁷
Мовчання, сльози та дитячі мрії?²⁸⁸
Більш ні на що вам сили не стає?

Невже се так?..» Я мовчки все приймала;
Чим мала я розбить докори ці?²⁸⁹
Мов на позорищі прикута я стояла,
І краска сорому горіла на лиці...

Що ж, браття, мовчите? Чи втішені собою,²⁹⁰
Що вже й докори сі вас не проймуть?²⁹¹
Чи так задавлені неволею, журбою?
Чи, може, маєте яку яснішу путь?

Подаймо їм велику розвагу,
Скажім і докажім, що ми бойці сами;
А ні, то треба мать хоч ту сумну одвагу—
Сказать старим бойцям: не ждіть, не прийдем ми!

[18]95 р. Соф[ія]

ПОЕТ ПІД ЧАС ОБЛОГИ

У місті панує велика тревога.²⁹²
Туманом окутала вража облога,²⁹³
І голод грозиться страшною рукою,
Від шпигів ворожих немає спокою.²⁹⁴
Збирається в місті за радою рада,
Та згоди немає, панує розрада,
Змагання, непевність і крик: зрада! зрада!
Мов тяжка хвороба, так час там пливе,
Та місто не вмерло, воно ще живе.

Он в церкву ідуть молодята до шлюбу,
Он мати колише дитиноньку любу.
«Ходімо, — говорить дружина дружині, —²⁹⁵
З'єднаємо руки і долю свою!
Як згинуть прийдеться, — в остатній годині²⁹⁶
Побачу край себе дружину мою».

«Спи, — мати співає, — моє немовлятко,
Урожене в люту годину дитятко!
Не будеш ти лиха і голоду знати,²⁹⁷
Поки ще на світі живе твоя мати».²⁹⁸

Іде на стрівання хороший вояк,²⁹⁹
Віта його мила щаслива:

«Чого зажурився, мій любий козак?» —
Питає дівчина вродлива.

«Прощатись прийшов я, кохана, з тобою,
От зараз піду з товариством до бою,³⁰⁰
Несила терпіти лихої напасти,
Волю я в широкому полі пропасти,³⁰¹
Ніж тута, немов у тюрмі, погибати!³⁰²
Тебе тільки, зіронько, жаль покидати...»
Вона подає йому стрільбу грімку,
Чіпляє сама ясну шаблю важку,³⁰³

Цілує і пестить, і щастя бажає,
І, мов на музики, на бій виряжає:
«Хай наша зоря тебе, милий, веде!»
І милий на смерть без вагання іде.

А онде нещасний коханець край брами,³⁰⁴
У розпачі голову стиснув руками:
«Найгірша для мене ся люта година!
Не любить мене чарівниця-дівчина!³⁰⁵
Подвійний мій розпач, подвійний мій жаль,
Моя нерозважна печаль!..»

Он пісня з високого муру лунає.
По мурах одважний співець похожає,
Поет не боїться від ворога смерти,³⁰⁶
Бо вільная пісня не може умерти.
Тож він з ворогами і з лихом жартує³⁰⁷
І вірші, мов легкі стрілки, гартує,³⁰⁸

І кидає пісню в широкий простор;
Скрізь чутно її, на майдані і в полі,
Юрба перейма тую пісню, мов хор.
Все бачить співець у широкім роздолі —³⁰⁹
І небо, і море, красу світову,
І людям співає він пісню нову.³¹⁰

Усе одбивається в пісні, як в морі:
Рожевая зоря й червона кров,³¹¹
І темна ненависть, і ясна любов,
І племінь пожару, і місяць, і зорі.³¹²

Та пісня, як море, і стогне, й рида,
І барвами грає,
І скелі зриває,
Як чиста прозора вода.

Всі слухають пісню: нещасний коханець,³¹³
Щасливая пара, і мати, й дитина,
Співа тую пісню дружині дружина, —
Те знає і тішиться музин обранець,³¹⁴
Бо вдень, серед люду, поети мов діти,³¹⁵
Їм милі тріумфи, і лаври, і квіти,
І вабить їм очі великая слава,
Якої не дасть перемога кривава, —
В надії на неї терновий вінець
Прийма молоденький співець.

Ось день проминув, зник і вечер погожий,³¹⁶
Ніч криє і місто, і табор ворожий,
І дивляться любо небесні очі,³¹⁷
Поснули усі, до спочинку³¹⁸ охочі,³¹⁹
Здрімалася навіть обачна сторожа,³²⁰
Скрізь тихо... Міцна чарівниченька божа, —
Кориться їй все під кінець;
Але не кориться співець.

Ті проміні горді, ясні, золотії,
В ньому розбудили і речі, і мрії,³²¹
Їх стримати — груди тісні!
І прудко, мов іскри з багаття огнисті,³²²
Мов хвилі гірського потоку сріблісті,³²³
Летять голоснії пісні.³²⁴
І ллються, і ллються без примусу, вільно,
Недбалі про славу й вінки,

І линуть з північними вітрами спільно³²⁵
Високо під ясні зірки.

Бренить у них радість, лунає і горе,
Шумить у них спогадів, мрій ціле море,
Навколо них розпач хаосом чорніє,³²⁶
Над ними веселка надій променіє.³²⁷
Не знає поет, чи хто слуха його,³²⁸
Не стримує серця і співу свого,
Співа серенаду ясній своїй зірці,
Та ночі, та музи своїй винозірці,³²⁹
Що з ним була в кожній порі...³³⁰

І пісня чарує облогу ворожу³³¹
І будить на мурах обачну сторожу,
Заснуть не дає до зорі!

12/IV.1896

ТОВАРИШЦІ НА СПОМИН

Товаришко! хто зна, чи хутко доведеться
Провадить знов розмови запальні;
Нехай, — поки від них ще серце б'ється, —
Я вам на незабудь спишу думки сумні.

От, може, вам колись, — часами се буває, —
Розглянути старі шпаргали прийде хіть,
Ваш погляд сі щілки, блукаючи, спіткає
І затримається при них на мить.

І вам згадається садок, високий ганок,³³²
Летючі зорі, тиха літня ніч,
Розмови наші, співи й на останок
Уривчаста, палка, завзята річ.

Не жаль мені, що се вам нагадає
Запеклої ненависти порив.

Що ж! тільки той ненависти не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!

Згадати тільки всі тяжкої муки,³³³
Що завдали борцям за правду вороги,
Кому ж не стиснуться раптово руки
Від помсти лютої жаги?

Ні, жаль мені, що й сей порив погасне,
Як гасне все в душі невольничій у нас.
Ох, може б не було життя таке нещасне,
Якби вогонь ненависти не гас!

Лагідність голубина, погляд ясний,
Патріція спокій — не личить нам.³³⁴
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам?

Так, ми раби, немає гірших в світі!
Феллахи, парії щасливіші від нас,³³⁵
Бо в них і розум, і думки сповиті,
А в нас вогонь Тітана ще не згас.³³⁶

Ми паралітики з блискучими очима,³³⁷
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуем за плечима,
Сами ж кайданами прикуті до землі.

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
Не нам, обідраним невольникам, казати
Речення гордее: «мій дом — мій храм!»³³⁸

Народ наш, мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в вогонь і в воду,
Катам своїх поводитарів оддав.

Одвага наша — меч, політий кров'ю,
Брязчить у піхвах, ржа його взяла.

Чия рука, порушена любов'ю,
Той меч із піхви видобуть здола?
Нехай же ми раби, невільники продажні,
Без сорому, без чести, — хай же й так!
А хто ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..³³⁹

17/VII.1896 р.

ГРІШНИЦЯ

Колись давно в далекій стороні³⁴⁰
Була війна страшна і незвичайна:
Те лихо звалось білою війною;
Без гасел бойових, без гучної музики,
Без грімких вистрілів, без ясних корогов,³⁴¹
Вона була немов лихе повітря,
Що прилітає на совиних крилах.
І полягав вояк за вояком,
Полки зникали, як вали на морі;
На поединки там виходили вночі,
Ховаючи під паху³⁴² короговку.
У темряві густій ніхто не бачив,
Як блискала й щербилась ясна зброя,
Як падав і конав один з борців,
Як ворог загібав його у темну яму,
Не раз іще живого. Старшина
Лічила ранком військо — і багато
Найкращих вояків у йому бракувало:
Ніхто не знав, де й як вони лягли.
В той час найбільше воювали шнуром,
Кайданами, отрутою, підкопом,
А зрада гаслом військовим була.
Часами тільки бомба огнева
Могильну тишу розбивала гучно
І всіх навколо ранила скалками.

Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла
(Тоді йшли всі, жінки й чоловіки,
І навіть діти не сиділи дома).
Вона була при зброї: у руках
Був заступ гострий, а в кишені куля,
Набитая знадобом розривним.
Дівчина йдучи тихо шепотіла,
А на устах був усміх зловорожий:
«Ой, підкопаю вражее гніздо!
Злетять вони угору, мов ті птахи!»
От, підійшла вона під темний мур
Високої будови. Притаїлась,
Перечекала сторожкий патруль
І почала копать завзято, швидко...
До половини підкопала стіну,
Підклала кулю розривну під неї,
А потім добула вогню і запалила
У кулі трут і подалась додому
З надією страшною. Коли раптом
Мов грім ударив, куля розірвала
Завчасу стіну, і каміння гостре
Посипалось навколо, наче град.
І ось один важкий та гострий камінь
Улучив дівчину, і полягла вона,
Немов пририта градом ніжна квітка.
Тут незабаром прилетів патруль,
Знялася заметня, тревога, шуканина,³⁴³
І дівчину знайшли. «Чи мертва, чи зомліла?» —
Питали вояки. «Несіть її в шпиталь!» —
Сказав старший, — «нехай її черниці
Там одволають, потім буде суд!»³⁴⁴
І віднесли в шпиталь зомлілую дівчину.
І прийняли її там сестри милосердні, —
Вони приймали всіх, — приставили до неї
Черницю молоденьку, щоб гляділа.

Лежала цілий день без пам'яті слаба,
Але надвечер їй вернувся тямок,
Одкрила очі, глянула навколо:
Склепіння біле, образ і лампада
І біла ліжка, наче другий образ,
Бліда дівчина в чорному убранню.

ХВОРА.

Де я і хто ти?

ЧЕРНИЦЯ.

Сестро, мир тобі!
Се божая оселя, ти в шпиталі,
А я твоя сестра, тебе гляжу.
Хвала Найвищому, що ти опам'яталась.

ХВОРА.

А чула ти, що сталось сеї ночі?

ЧЕРНИЦЯ.

Хай Бог простить тому, хто се вчинив...

ХВОРА.

Се я!

ЧЕРНИЦЯ.

О, сестро! ти?.. Ти каєшся, запевне!

ХВОРА.

Ні! Каятсья вважала б я за гріх!
Скажи, — ти певне знаєш, — адже в замку
Усі погинули? ніхто з них не зоставсь?

ЧЕРНИЦЯ.

Ні, милував Господь. Одна лиш вежа
Упала, на той час там не було нікого.

ХВОРА.

О, що ти кажеш?!..

(Хвора заридала.)

ЧЕРНИЦЯ.

Вгамуйся, бідна сестро, помолися
Зо мною вкупі Богові святому,
Подякуй, що не дав тобі вчинити зла,

Преси, щоб мир твоїй душі послав він
І в серце повернув забутую любов.
Сльозами змий оту лихую пляму,
Що положив гидкий, ворожий замір.
Аби простив тебе Суддя небесний,
А суд земний для праведних — ніщо.

ХВОРА.

Гадаєш ти, що я боюся суду?
Запевне, бридко між гадюк попасти,
Та я їх не боюсь, суд не страшний для мене, —
Небесний чи земний, для мене все одно,
Однакові для мене рай і пекло,
Бо я не вірю в них.

ЧЕРНИЦЯ.

О Господи, ратуй
Оцю заблукану, нещасну душу!
Послухай, сестро, ти ще молода,
І, може, прийдеться загинути...

ХВОРА.

Дарма.

Не жаль мені, що молодою згину,
А жаль — о, лютий жаль, — що пропаду даремне!

ЧЕРНИЦЯ.

Ніхто даремне в Господа не гине.
Без волі Божої і волос не спаде.³⁴⁵

ХВОРА.

Не хтіла б я тебе вразити, сестро,
Та, бачу, прийдеться розмову залишити,
Бо ми говоримо на різних мовах.

ЧЕРНИЦЯ.

Ні!

У всіх людей одна є спільна мова —
Братерська любов.

ХВОРА.

Любов, ти кажеш?
А я б сказала — щирість...

ЧЕРНИЦЯ.

Прожени
Ненависти дракона геть із серця,
Нехай в йому зостанеться любов,
І ми одна одну запевне зрозумієм,
Як розумів розбійника Христос.³⁴⁶

ХВОРА.

Пожди, кохана сестро, я те бачу,
Що ти мене і жалуєш, і любиш,
Хоч я тобі чужа. Та я б хотіла,
Щоб знала ти, кого і за що любиш,
І як осудиш, то щоб знала за що.
Сядь ближче біля мене, нахили
Лагідне личенько до мене ближче,
Забудь про те, що зве тебе гріхом
Чи праведністю, слухай тільки пильно.³⁴⁷

ЧЕРНИЦЯ.

Боюся я, що втомишся, — ти ж хвора.

ХВОРА.

Дарма! нехай умру, та думка не умре!
В таке безсмертя й я привикла вірить,
Адже у вас є сповідь перед смертю...
Мене жде шибениця, — я те знаю.
Так слухай. Ти все згадуєш любов, —
Вона й моя наставниця єдина.
Мене любов ненависти навчила.
Колись і я була, як ти, лагідна, тиха
І вірила в братерську любов,
Бо при мені були брати кохані,
Родина й ніжні подружки мої;
Образу я сльозами зустрічала
І перед кривдою схиляла чоло,
Коли вона на мене наступала.
Я матері і батькові корилась,
Вони ж були до мене завжди добрі.
Я думала, що лад такий можливий

Між ворогом і бранцем... Коли се
Розпочалося біле лихоліття,
І наше місто зайняла облога;
Боролося воно, змагалось, як уміло,
А потім мусило одперти браму,
І роги ввійшли з тріумфом в неї.
Я бачила тоді, що хто хилився найнижче,
Того найбільш топтали люде й коні.
Мій батько й мати ворогам корились,
А доброти не бачили ніколи.
У мене розум наче потьмарився,
Не знала я, де правда і де кривда,
Я знала тільки, що мені так жаль,
Так жаль на ворогів і жаль на подоланних.
Сумний був час; товариші мої
Пішли у військо, кликали й мене,
Та я в собі тоді не чула сили.
Ті, що zostались, — я їх одцуралась,
Або вони мене, пропала наша згода.
Брати і сестри смутні ходили, —
Той самий жаль гнітив їх, що й мене.
Та що казати? В подоланнім місті
Немає щастя і не може бути!
Хотіла я спершú, як ти, піти в черниці,
У сестри милосердні, та для сього
Потрібна віра, — я її не мала...
Отак життя минало день за днем,
Я бачила, як гинуло найкраще,
Як родичі мої гнили по тюрмах
І як високе низько упадало.
Тоді в мені спалахнула ненависть
До тих, що нищили мою любов.
Ненависть розгоралась більше й більше,
Та я не знала, де її подіти.
Так, може б, я себе вогнем спалила власним,
Та иншее судилося мені.³⁴⁸

Прийшов один товариш і промовив:
«Ходи! ми знову на війну зібрались!
Не ми уб'єм, то нас вони уб'ють;
Ми мусим боронитись, допоможи нам!
Невже ти будеш осторонь сидіти
І споглядать, як ллється братня кров?
Ні, сором се терпіти. Наша смерть
Научить інших, як їм треба жити.
Ходи, — з тобою, певне, й другі підуть».
І я пішла...

ЧЕРНИЦЯ.

А мати? а родина?

ХВОРА.

У ту хвилину я про них забула,
Та, може б, не згадала і тепер,
Якби вдалось мое велике діло.
Я б упилася щастям перемоги, —
Не спогадом, надією жила б.
Але ж тепера я даремне гину
І думаю про той даремний жаль,
Що може вбить мою кохану матір,
Своїх сестер я бачу у жалобі,
Братів у смутку — і даремне все!..
Коли б могла я ще хоч раз побачить
Моїх коханих!..

ЧЕРНИЦЯ.

Сестро, не журись!

Якби ти тільки вірила у те,
В що вірим ми, потішилась би, певне:
Ми віримо, що в іншому, кращім світі
Побачимо усіх, кого любили.

ХВОРА.

Шкодá! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло,
Що люде й «там» не можуть рівні бути.
Моя лагідна мати не злочинка,
Не вбила й не хотіла вбить нікого,

Їй мусить райська брама відчинитись,
А для таких, як я, в раю немає місця.³⁴⁹

ЧЕРНИЦЯ.

Все переможе щире каяття,
І гріх, і пекло перед ним зникають,
І райська брама настези одкрита.
Згадай же, сестро, любую родину,
Пожалуй душу бідну, молоденьку,
За віщо ж має гинути вона?

ХВОРА.

Чернице, спогадай: стоїть у вашій книзі:
«Ніхто не має більшої любови,
Як той, хто душу поклада за друзів».³⁵⁰
Ну, годі, я скінчила, ти вже знаєш,
І як осудиш, то вже знаєш за що.

Умовкла хвора, і черниця тихо
Сиділа, очі в землю опустивши...

15/IX.1896 р.

ХВИЛИНА РОЗПАЧУ

О горе тим, що врожени в темниці!
Що глянули на світ в тюремне вікно.
Тюрма — се ко́ло злої чарівниці,
Ніколи не розіб'ється воно.

О горе тим очам, що звикли бачить зроду
Каміння сіре, вогкий мур цвілий!
Їм сірим здасться все, як небо у негоду,
І світ, немов тюремний двір малий.

О горе тим рукам, що звикли у неволі
Носить кайдани ржаві та важкі,
На волю вирвуться, і там бридкі мозолі
Їм нагадають, хто вони такі.³⁵¹

О горе тим, що мають душу чесну!
Коли вони ще вірять у богів,
Благати мусять силу ту небесну:
«Пошли нам, Боже, чесних ворогів!»

О горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покрие нас і наші імена!

16/IX.1896 р.

* * *
* * *

О, знаю я, багато ще промчить³⁵²
Злих хуртовин над головою в мене,
Багато ще надій із серця облетить,³⁵³
Немов од вихру листячко зелене.³⁵⁴

Не раз мене обгорне, мов туман,
Страшного розпачу отрутнее дихання,³⁵⁵
Тяжке безвір'я в себе, в свій талан
І в те, що у людей на світі є призначення.

Не раз в душі наступить перелом,³⁵⁶
І очі глянуть у бездонну яму,
І вгляжу я в кохання над чолом³⁵⁷
Строкату шапку блазня або пляму.³⁵⁸

Не раз мій голос дико залуна,³⁵⁹
Немов серед безлюдної пустині,
І я подумаю, що в світі все мана
І на землі нігде нема святині.

І, може, приведуть не раз прокляті дні
Лихої смерті грізною примару,
І знову прийдеться покинутій мені
Не жити, а нести життя своє, мов кару.

Я знаю се і жду страшних ночей,
І жду, що серед них вогонь той загориться,
Де жевріє залізо для мечей,
Гартується ясна і тверда криця.³⁶⁰

Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,³⁶¹
Скажіть тоді — Нова людина народилась.³⁶²
А як зломлюсь, не плачте по мені!
Пожалуйте, чому раніше не зломилась!³⁶³

7/IX.1896

АНГЕЛ ПОМСТИ

У темряві таємній серед ночі
До мене часто гість непевний приліта,
Він поглядом жахає і віта,
Мов зірка — Марс кривава, сяють очі.
Всміхається мені страшний посланець,
Я бачу в усміху ненависть і любов,³⁶⁴
На білих крилах червоніє кров,
Мов на снігу зорі вечірньої багрянець.
Він промовля мені слова страшні й великі,
В руках палає меч осяйний, огневий,
І в серці, наче поклик бойовий,
Здіймаються у мене співи дикі.
«Слова, слова, слова! — на них мій гість мовляє, —
Я ангел помсти, вчинків, а не слів,
Не думай же, що твій одважний спів
Других, а не тебе, до бою закликає.
Даю тобі сей меч, дарма, що ти не сильна,
Мій меч не тяжкий для одважних рук.
Чи ти боїшся смерти, кари, мук,³⁶⁵
Ти, що була душею завжді вільна?»

Він подає свій меч, я хочу взяти зброю,
Але не слухає мене моя рука,
І лютість огнева із серця геть зника:
«Іди, — кажу йому, — я не піду з тобою.

Не жаль мені життя, а жаль тії людини,
Що у мені живе, що бачу я в другіх,
Коли ж її уб'ю, хай кара йде за гріх,
Не схочу пережити ганебної години.

Твоя слуга Корд́е, одважня норманка,³⁶⁶
В тіранах бачила тіранів цілий вік,³⁶⁷
Але й в тірані їй з'явився чоловік,
Як над убитим крикнула коханка...».

Зника́ північний гість, та погляд той і мова
Лишають в серці слід кривавий і страшний,
І вдень мені в очах стоїть той гість дивний,
А душу рве й гнітить нескінчена розмова...

ГІАТ НОХ!¹

«Хай буде тьма!» — сказав наш бог земний.³⁶⁸
І стала тьма, запанував хаос,
Немов перед створінням світа. Ні, ще гірше
Був той хаос, бо у ньому́ були
Живі створіння, їх давила тьма.

Скрізь марища з хаосу виринали,
Лиха зараза, голод, злидні, жах —
Несвіцький жах усім морозив душу:
І найодважнішим ставало жаско,
Голодні крики слухаючи й стогін,
Що виринали, наче зо дна моря,
З юрби великої і темної. Здавалась
Ота юрба частиною хаосу

¹ «Хай буде ніч!» (лат.).

І голосом його. Часами розлягалось
У темряві гукання: «Світла! Світла!»
І на відповідь чувся голос дужий
Земного бога з високости трону:
«Хай буде тьма!» І знов тремтів хаос.

О, не один нащадок Прометея³⁶⁹
Блискучу іскру з неба здобував,³⁷⁰
І безліч рук до неї простягалось,
Мов до зорі, що вказує дорогу.
І розсипалась та велика іскра
На іскорки малесенькі, незначні,
І кожний іскорку ховав, неначе скарб,
У попелі холодному віддавна;
Вона не гасла, тліла в тій могилі,
Та не давала ні тепла, ні світла.
А сміливий нащадок Прометея
Знаходив смутну долю свого предка:
Вигнання, муки, нерозривні пута,
Дочасну смерть у дикій самотині...

І досі так, о браття! й досі тьма.
Гей, озовіться! Страшно в сім хаосі.
Я чула голоси одважні, вільні,
Вони лунали, мов гукання в лісі, —
Тепер замовкли, і страшніше тиша
Мені здається, ніж була раніш.
Брати мої, нащадки Прометея!
Вам не орел розшарпав груди горді, —
Бридкі гадюки в серце уп'ялись.
Ви не приковані на тій кавказькій кручі,
Що здалека сіяє сніжним чолом,
Про в'язня звістку людям даючи!
Ні, ви поховані в землянках, звідки навіть
Не чутно брязкоту кайданів, ні стогнання,
Ні непокірних слів...

Гей, царю тьми!³⁷¹

Наш лютий вóроже! Недармо ти боїшся
Кайданів тих залізної музики!
Боїшся ти, що грізні, смутні гуки
Пройняти можуть і камінне серце.³⁷²
А чим же ти заглушиш дикий голос
Хаосу темного, крик голоду й біди
І розпачливе гукання «світла, світла»?
На нього завжді, як луна у горах,
Одважні, вільні голоси озвуться.
«Хай буде тьма!» — сказав ти, — сього мало,
Щоб зглушить хаос і Прометей вбить.³⁷³
Коли твоя така безмірна сила,
Останній³⁷⁴ вирок дай: «Хай буде смерть!»

25/XI.1896 р.

**НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ ЛИСТОЧКОВИ,
СПАЛЕНОМУ ПРИЯТЕЛЬСЬКОЮ РУКОЮ В НЕПЕВНІ ЧАСИ**

Ой палка́ ти була, моя пісне!
Як тебе починала співати,³⁷⁵
В мене очі горіли, мов жар,
І зайнявся у грудях пожар.
Хтіла я тебе в серці сховати,
Та було мое серденько тісне, —
Ой палка́ ти була, моя пісне!

Так, була моя пісня палка́.
Вислухала товаришка спів,
Мов троянда уся паленіла,
І сльоза в неї в очах бреніла
Від гарячих, невтримливих слів,
І тремтіла подана рука...
Так, була моя пісня палка́.

Ти занадто палка́, моя пісне!
Як настала тривожна година,³⁷⁶

Запалилося слово вкінець
І спалило тонкий папірець...
Замість пісні — лежить пожарина.³⁷⁷
Ой, глядіть, знову искорка блисне!³⁷⁸
Ти занадто палка, моя пісне!

26/XI.1896 року

* * *

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно искриться?³⁷⁹
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

Ти, моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова,
Тільки ж ти кров з мого серця проллеш,
Вражого ж серця клинком не проб'єш...

Вигострю, виточу зброю искристу,
Скільки достане снаги мені й хисту,
Потім її почеплю при стіні
Иншим на втіху, на смуток мені.³⁸⁰

Слово, моя ти єдина зброє,
Ми не повинні загинуть обое!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.³⁸¹

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тіранів,³⁸²
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Местники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

25/XI.1896 р.

Відгуки

(1896–1899)

Відгуки

Пролітав буйний вітер над морем,
По безмірнім, широкім просторі;
Білі хвилі здіймались високо,
І знялися од вітру ще вище,
Загукали, як військо вороже,
Заглушили вони буйний вітер.

Пролітав буйний вітер в пустині,
По безкрайому, мертвому полі.
Закрутились пісковаті вихрі,³⁸³
Простяглись геть під небо високе,
Наче велити люті, страшні,³⁸⁴
І розсипались, впавши звисока;
Смерть покрила слід буйного вітру.

Пролітав буйний вітер край вежі,
Що стояла самотно на кручі,
Там знайшов він Еолову арфу.³⁸⁵
Він шарпнув її довгі струни —³⁸⁶
І всі струни озвалися співом,
Легіднішим од вітру дзвінкого.
Буйний вітер замовк, пролетівши,
Але арфа ще довго бренила...

1896

ЄВРЕЙСЬКА МЕЛОДІЯ

Ти не мій! розлучив нас далекий твій край,
І вродлива чужинка забрала!
Ти там, може, знайшов незаказаний рай,³⁸⁷
Я ж без тебе, мов квітка, зів'яла.³⁸⁸

І zostались мені лиш пісні та думки...
Ті пісні наші бранці зложили,
Прислухаючись, як край Євфрату-ріки
Вавілонській верби шуміли.³⁸⁹

Ті пісні не співались, у дні жалібні
Арфи висіли смутно на вітах
І гойдались, неначе журились, сумні,
По веселих утрачених літах.

На мовчазних устах не лунав тихий спів,
Він на крилах думок у пустиню,
У зруйноване божеє³⁹⁰ місто летів
І оплакував рідну святиню:

«Ти в руїнах³⁹¹ тепера, єдиний наш храм,
Вороги найсвятіше сплямили,
На твоїм алтарі неправдивим богам³⁹²
Чужоземці вогонь запалили.³⁹³

Всі пророки твої від тебе відреклись,
І левітів немає з тобою.³⁹⁴
Хто погляне на стіни, величні колись,
Покиває, сумний, головою.

Ти не наш, але вірними будуть тобі
На чужині ізраїльські люде, —³⁹⁵
Що Господь сам обрав за святиню собі,
Те довіку святинею буде!»

Милий мій! ти для мене зруйнований храм, —
Чи я зрадити маю святині
Через те, що віддана вона ворогам
І чужій, неправдивій богині?

26/VI.1896 р.

AVE REGINA!¹

Безжалісна музо! куди ти мене завела?
Навіщо ти очі мені осліпила згубливим промінням своїм?
Навіщо ти серце мое одурила, привабила маревом щастя?³⁹⁶
Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні б умерти зо мною?³⁹⁷
Ти квітами серця мого дорогу собі устелила,
І крив'ю його ти окрасила шати свої,³⁹⁸
Найкращії думи мої вінцем золотим тобі стали.³⁹⁹
Ти, горда цариця, мене повела за собою,
Мов бранку-невільницю в ході твоїм триумфальнім.
Іду я окована міцно, і дзвонять кайдани мої.⁴⁰⁰
Ти, владарко, все одбіраєш од мене,⁴⁰¹
Усі таємні свої скáрби тобі я повинна віддати⁴⁰²
І килим, що виткали мрії, під ноги тобі простелити.
Мое божевілля собі ти взяла за актьора,
Щоб грало закохані ролі тобі на потіху.
Невже тобі заздро, богине, на вбогее щастя мое?
Те щастя — то був тільки сон. Ти голосом гучним
Від нього мене пробудила, гукнувши:
«Прокиньсь, моя бранко, ти мусиш служити мені!
Співай мені пісню, ту пісню, що спить в твоїм серці,⁴⁰³
Торкни ту струну в своїй арфі, що досі іще не брєніла,
Всі струни озватися мусять хвалою мені.
Я дам тобі пишні дарунки, забудеш недолю свою».
Даремне хотіла я арфу свою почепити⁴⁰⁴
На вітах плакучих смутної верби⁴⁰⁵
І дати велику присягу, що в світі ніхто не почує
Невільничих співів моїх.
Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо,
І серце мое затремтіло, і пісня моя залунала,⁴⁰⁶
А ти, моя владарко горда, втішалася піснею бранки,
І очі твої променіли вогнем переможним,⁴⁰⁷
І вабив мене той огонь і про все заставляв забувати.

¹ Радуйся, царице! (лат.)

Все я тобі заспівала, і те, чого зроду нікому,⁴⁰⁸
Навіть самій собі, вголос казати не хтіла.

Все ти від мене взяла. Де ж твої подарунки, царице?
Ось вони, пишні дари: сльози — коштовнії перли,⁴⁰⁹
Людське признання — холодний кришталь,
Смуток мене одягає чорним, важким оксамитом,
Тільки й скрашає жалобу — жалю кривавий рубін.⁴¹⁰
Гарна одежа для бранки, що йде в тріумфальному ході.⁴¹¹
Радуйся, ясна царице, бранка вітає тебе!

1896.VIII.21

TO BE OR NOT TO BE?..¹

Стій, серце, стій! не бийся так шалено.⁴¹²
Вгамуйся, думко, не літай так буйно!
Не бий крильми в порожньому просторі.
Ти, музо винозора, не сліпи
Мене вогнем твоїх очей безсмертних!
Дай руку, притули мене до свого лона.
Тобі я віддала усе, що мала,
Подай мені великую пораду.

Дивись: навколо нас великі перелоги,
І дикі пущі, і високі кручі,
І темні, тихі води. Подивись:
Шляхів нема, а тільки де-не-де
Поплутані стежинки йдуть на безвість.
Он люде — мало їх — оруть ті перелоги,
Он з пущі ледве чутно стук сокири,
З високих круч лунá орлиний клекіт,
Лиш тихі води все стоять мовчазно,
І тільки часом камінь з круч зірветься,
Впаде і кане в темні, тихі води, —⁴¹³
Розійдеться і зникне круг тремтячий.

Скажи мені, порадице надземна,
Куди мені податись у просторі?
Чи⁴¹⁴ маю я здійняти срібло-злото
З своєї ліри і скувати рало,
А струнами сі крила прив'язати,
Щоб тінь не падала на вузьку борозну,
Зайняти постать поряд з тими людьми,
Орати переліг і сіяти, а потім —
А потім ждати жнив, та не для себе?
Чи, може, кинутись туди, у пущу,
І в диких нетрах пробивать дорогу
З сокирою в руках і з тонкою пилою,

¹ Бути чи не бути? (англ.)

Поки який гнилий, великий стовбур
Впаде й задавить серед хащів темних?⁴¹⁵
Чи, може, злинути орлицею високо,
Геть понад кручі, у простор безмежний,
Вхопити з хмари ясну блискавицю,
Зірвати з зірки золотий вінець
І запалати світлом опівночі?
А щоб, коли те світло миттю згасне,
Як метеор, і темрява чорніше,
Страшніше здасться, ніж була раніш?
А щоб, коли не стане в мене сили,
Вогонь обпалить крила й я впаду,
Неначе камінь, що зірвався з кручі,
Туди, у темні води, в глибину,⁴¹⁶
В холодну тишу, і недовго буде
Тремтіти круг на площині води?
Мовчиш ти, горда музо! тільки очі
Спалахнули вогнем, барвисті крила
Широким помахом угору здійнялись
І сплєснули... О, чарівнице, стій!
Візьми мене з собою, линьмо разом!

1896.IX.10

З ПРОПАЩИХ РОКІВ

1

Я знаю, так, се хворії примари, —⁴¹⁷
Не час мені вмірати, не пора.
Та налягли на серце чорні хмари
Лихого пречуття, душа моя вміра!

Вдяглися мрії у смуткові шати
І понесли мене в дивний, мовчазний край,
І там прийняв мене в зеленії палати⁴¹⁸
Плакучих верб і кіпарисів гай.⁴¹⁹

Серпанком чорним жалібниці-мрії
Мені покрили очі, змеркнув світ,
І залунали скарги жалібниї⁴²⁰
Моїх покинутих пісень-сиріт.

Пісні вернулись плакати на могилі
Палкого серця, що носило їх,
Вони були між людьми гості милі,
Та не прийняв ніхто їх за своїх.

1896.XII.28

2

Обгортá мене туга, болить голова,
Стіни й стеля гнітять, мов темниця...
Де ж ви, де, мої щирі, одважні слова?
Де поділась моя чарівниця,

Молода моя муза, і горда, й смутна,
Жалібниця-порадниця тиха?
Я ж без неї тепера така самотна
Серед сього безкрайого лиха.

Сее лихо мое, мов туман восени,
Без краси-блискавиці, без грому,
Без раптового вихрю буйної весни,
Що гуляє по гаю густому.

Навіть муза боїться вступити сюди,
В сей осінній туман небарвистий,
Кличе здалека: «Встань і за мною ходи
Тим шляхом, що сіяє сріблистий.

Кожна зірочка снігу нам буде в очах,
Наче справжня зірка, зоріти,
Будуть зорі встилати розложистий шлях,
Наче шлях тріумфатора квіти.

Будуть сніжні зорі таночки вести⁴²¹
З буйним вітром, мов коло дівоче.
Адже правда, моя вихованко, і ти
До зірок полинула б охоче?..»

Вабить, кличе далекая муза мене,
Мов гарячка наводить примари,
А навколо туман, наче море сумне...
Чом його не розвіють сі чари?

1897.I.19

ДО ТОВАРИША

Чи згадали хоч раз ви про мене в тюрмі,⁴²²
Як про вас я спогадую, хвора?
Як ростинам бракує життя в вогкій тьмі,⁴²³
Так обом нам бракує простора.⁴²⁴

Ох, тепера мене у недолі моїй⁴²⁵
Не один добрий друг потішає:⁴²⁶
«Не годиться журитись в пригоді такій,⁴²⁷
Адже іншим ще гірше буває!»⁴²⁸

Та які се слова і даремні, й нудні,⁴²⁹
Хоч порадики щирі й охочі.
Якби знали сі люде, які то сумні⁴³⁰
Дні без сонця, без місяця ночі!⁴³¹

Та ще гірше, ніж болі й неволя тісна,⁴³²
Ся єдина думка вбиває,⁴³³
Ся розвага людська і ганебна, й страшна.⁴³⁴
«Адже іншим ще гірше буває!»⁴³⁵

В тім і жаль, що хоч би ми черпати могли
Непомірними чашами горе,
Скільки б ми таких кубків гірких не пили, —⁴³⁶
Ще зостанеться цілее море;

В тім і лихо, що, скільки б вінків не плели⁴³⁷
Для робітників діла і слова,⁴³⁸
Скільки б терну на тії вінки не стяли, —⁴³⁹
Ще зостанеться ціла діброва!

19/І.1897 року

* * *

Як дитиною, бувало,
Упаду собі на лихо,⁴⁴⁰
То хоч в серце біль доходив,⁴⁴¹
Я собі вставала тихо.⁴⁴²

«Що, болить?» — мене питали,⁴⁴³
Але я не признавалась —
Я була малою горда, —
Щоб не плакати, я сміялась.

А тепер, коли для мене⁴⁴⁴
Жартом злим кінчиться драма,⁴⁴⁵
І от-от зірватись має⁴⁴⁶
Гостра, зловна епіграма, —

Безпощадній зброї сміху⁴⁴⁷
Я боюся піддаватись,
І, забувши давню гордість,
Плачу я, щоб не сміятись.

2/II.1897

РОМАНС

Не дивися на місяць весною,
Ясний місяць наглядач цікавий,
Ясний місяць підслухач лукавий,⁴⁴⁸
Бачив він тебе часто зо мною⁴⁴⁹

І слова твої слухав колись.
Ти се радий забудь? Не дивись,
Не дивися на місяць весною.

Не дивись на березу плакучу,
На березі журливеє віття
Нагадає тобі лихоліття,
Нагада тобі тугу пекучу,
Що збратаła обох нас колись.
Ти се радий забудь? Не дивись,
Не дивись на березу плакучу.

2/II.1897

КРИМСЬКІ ВІДГУКИ

I

ІМПРОВІЗАЦІЯ

В гаю далекім, в гущавині пишній,
Квіти гранати палкі розцвітають,
Мов поцілунки палкі на устах
Іншим палким поцілункам назустріч,⁴⁵⁰
Мов поцілунки рубінових уст...
Спи, моє серце! нехай там у гаю
Квіти гранати палкі розцвітають...

Вітри північні тремтять, затихаючи,
Між запашними кущами лавровими,
Наче зітхання жаги,
Наче ті лаври стрівання таємнее
Любо ховають од світа цікавого
Листом ласкавим густим...
Спи, моє серце! хай вітри північні⁴⁵¹
В лаврах лагідних тремтять, затихаючи...

До кіпариса магнолія пишная⁴⁵²
Чолом заквітчаним ніжно схилилася,
Як молода до свого нареченого.
Білії квіти тремтять в темних кучерях,⁴⁵³
Але серпанка немає на їх.
Щире кохання, не вкрите серпанками...
Спи, моє серце! хай пишна магнолія
До кіпариса стрункого схиляється.

З темного моря білявая хвилечка
До побережного каменя горнеться,⁴⁵⁴
Пестоші, любощі, сяєво срібнее
Хвиля несе в подарунок йому;

Темне чоло побережного каменя
Хвилі коханій назустріч засяяло.
Пестощі, любощі, сяєво срібнее...
Спи, моє серце! хай хвиля білявая
До побережного каменя горнеться...

1897 Ялта

II УРИВКИ З ЛИСТА

(до І. М. Ст-ка)

Товаришу мій! не здивуйте з лінивого вірша,
Рифми, дочки безсонних ночей, покидають мене,⁴⁵⁵
Розмір, неначе химерная хвиля,
Розбивається раптом об кожную малу перешкоду,
Ви даремне шукали б у ньому дев'ятого валу,
Могутньої хвилі, що такт одбива течії океана.
Думкі навіває мені тепер Чорнее море, —
Дике, химерне воно, ні ладу, ні закону не знає:
Вчора грало-шуміло воно
При ясній, спокійній годині,⁴⁵⁶
Сьогодні вже тихо й лагідно до берега шле свої хвилі,
Хоч вітер по горах шалено жене сиві хмари.
Так би й лежала я завжді⁴⁵⁷ над сею живою водою,
Дивилась би, як без жалю сипле перли вона й самоцвіти
На побережне каміння,
Як тіні барвисті від хмарок злотистих
Проходять по площині срібно-блакитній
І раптом зникають,
Як білая піна рожевіє злегка,
Немов соромливе обличчя красуні,
Як гори темніють, повиті у білі серпанки,
Вони так спокійно стоять,
Бо їх стереже колонада сумних кіпарисів,⁴⁵⁸
Поважних, високих...⁴⁵⁹
.....

Я тільки що знов прочитала
Ваш дужий, неначе у крицю закований,
Міцно узброений вірш.
Як же за нього⁴⁶⁰ я маю віддячити вам?⁴⁶¹
Байку хіба розкажу, а «мораль» ви сами вже виводьте.⁴⁶²

Битим шляхом та крутим⁴⁶³
Їхали ми на узгір'я Ай-Петрі;⁴⁶⁴
Вже поминули сади-виногради рясні, кучеряві,
Що покривають підніжжя гори, наче килим розкішний,⁴⁶⁵
Ось уже й лаврів, поетами люблених,
Пишних магнолій не видко,⁴⁶⁶
Ані струнких кіпарисів, густо повитих плющем,⁴⁶⁷
Ані платанів розкішних наметів.
Тільки стрічалися нам земляки наші, білі берези,
Явори й темні дуби, до негоди та борвію звиклі,
Але й вони вже zostались далеко за нами,⁴⁶⁸
Тільки терни, будяки та полинь товарішили нам у дорозі,
Потім не стало і їх.
Крейда, пісок, червонясте та сіре каміння
Скрізь понад шляхом нависло, неплодне та голе,
Наче льоди на північному морі.
Сухо, нігде ні билини, усе задавило каміння,
Наче довічня турма.
Сонце палке сипле стріли на білу ю крейду,
Вітер здійма порохи,
Душно... води ні краплини... се наче дорога в Нірванну,⁴⁶⁹
Країну всесильної смерти...

Аж ось на шпилі,
На гострому, сірому камені бліснуло щось, наче пломінь:
Квітка велика, хороша, свіжі пелюстки розкрила,⁴⁷⁰
І краплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби,
І терни непокірні.

Квітку ту вчені люди зовуть Saxifraga,⁴⁷¹
Нам, поетам, годиться назвати її «ломи-камінь»
І шанувать її більше від пишного лавру.⁴⁷²

1897 Ялта

III СХІДНА МЕЛОДІЯ

Гори багрянцем кривавим спалахнули,⁴⁷³
З промінням сонця західним прощаючись, —⁴⁷⁴
Так мое серце жалем загорілося,⁴⁷⁵
З милим, коханим моїм розлучаючись.⁴⁷⁶

Геть понад морем, над хвилями синіми⁴⁷⁷
В'ються, не спиняться чаечки білії, —⁴⁷⁸
Де тебе мають шукати на безвісті,⁴⁷⁹
Милий мій, думи мої бистрокрилії?⁴⁸⁰

В себе на вежі вогонь запалила я,
Любий, твого воріття дожидаючись,⁴⁸¹
Хай він просвітить по морю доріженьку,
Щоб не зблудив ти, з чужини вертаючись.

Світе мій! буду тебе дождитися,⁴⁸²
В чорну, смутну фереджію¹ повитая,
І посажу кіпарисову гілочку,⁴⁸³
Буде щодня вона слізьми политая.

А як повернешся, я покажу тобі⁴⁸⁴
Той кіпарис мій в садочку квітчатому,
Здійметься він над всіма мінаретами⁴⁸⁵
В краю сьому на мечеті багатому.

5 ноября 1897
Ялта

¹ Фереджія—покривало магометанок.—Л. У.

IV Мрії

У дитячі любі роки,
Коли так душа бажала
Надзвичайного, дивного,
Я любила вік лицарства.⁴⁸⁶

Тільки дивно, що не принці,⁴⁸⁷
Таємницею укриті,⁴⁸⁸
Не вродливі королівни
Розум мій очарували.⁴⁸⁹

Я дивилась на малюнках
Не на гордих переможців,
Що, сперечника зваливши,
Промовляли люто: «здайся!»⁴⁹⁰

Погляд мій спускався нижче,
На того, хто розпростертий,
До землі прибитий списом,⁴⁹¹
Говорив: «Убий, не здамся!»⁴⁹²

Не здававсь мені величним
Той завзятий, пишний лицарь,
Що красуню непокірну
Взяв оружною рукою;

Тільки серце чарувала⁴⁹³
Бранки смілива відповідь:
«Ти мене убити можеш,
Але жити не примусиш!»⁴⁹⁴

Роки любії, дитячі,
Як весняні води, зникли,
Але гомін вод весняних⁴⁹⁵
Не забудеться повіки.⁴⁹⁶

Він, було, мені лунає
У безсонні довгі ночі

І еднається так дивно
З визерунками гарячки:⁴⁹⁷

Мріє стеля надо мною,
Мов готичнее склепіння,
А гілки квіток сплелися⁴⁹⁸
На вікні, неначе ґрати.

Од вікна до мене в хату
Червонясте світло впало, — ⁴⁹⁹
Чи то вуличнее світло?
Чи то полиски пожежі?

Що се так шумить невпинно?
Навісний, безладний гомін!
Чи в крові гарячка грає,
Чи війна лютує в місті?⁵⁰⁰

Чи се лютий біль у мене
Тихий стогін вириває,
Чи то стогне бранець-лицарь,⁵⁰¹
Знемагаючи на рани?⁵⁰²

«Хто живий у сьому зámку?
Хто тут має серце в грудях?
Другом будь, зійди на вежу,
Подивись на бойовисько!

Подивись на бойовисько,
Хто кого перемагає?
Чи над лавами ще в'ється
Корогва хрещата наша?⁵⁰³

Коли ні, — зірву завої!
Хай джерелом кров поллється,⁵⁰⁴
Будь проклята кров ледача,
Не за рідний край пролита!

Ні, я чую наше гасло!⁵⁰⁵
Ось воно все голосніше...

Зав'яжіть тісніше рани,
Шкода кров губити марне!..»⁵⁰⁶

Так дитячі мрії грали
Між примарами гарячки.
А тепер? — гарячка зникла,
Але мрії не зникають.

І не раз мені здається,
Що сижу я у полоні
І закута у кайдани
Невидимою рукою.

Що в руці у мене зброя
Неполамана зосталась,⁵⁰⁷
Та порушити рукою
Не дають мені кайдани.

Глухо так навколо, тихо,
Не шумить гарячка в жилах,
Не вчувається здалека
Дикий гомін з бойовиська.⁵⁰⁸

Так і хочеться гукнути,
Наче лицарь мрій дитячих:
«Хто живий? Зійди на вежу,
Подивися наоколо!»⁵⁰⁹

Подивись, чи в полі видко
Нашу чесну короговку?
Коли ні, — не хочу жити,
Хай мені відкриють жили,⁵¹⁰

Хай джерелом кров поллеться,
Згину я від згуби крові.⁵¹¹
Будь проклята кров ледача,
Не за чесний стяг пролита!»⁵¹²

Ялта 18/XI.1897 р.

V

ЗИМОВА НІЧ НА ЧУЖИНІ

— Розваж мене, Музо, моя ти порадо!⁵¹³
Так важко в сей вечір на серці мені!⁵¹⁴
Де ж ти забарилась? Колись ти так радо
Летіла на поклик мій в кращій дні.⁵¹⁵

Муза.

Дарма нарікати! Не я забарилась,⁵¹⁶
Я часто край тебе стояла, ждучи
Твого привітання, але ти журилась,
Самотно мовчазній сльози ллючи.⁵¹⁷

— О Музо, не згадуї ту люту годину,
Журби не буди, бо вона сторожка,
Мов хижая птиця, — засне на хвилину,
І зó сну її кожний шелест ляка.

Настрой свою ліру, гучну, невидиму,⁵¹⁸
Струна струні стиха нехай промовля,
І вслід за тобою я голос вестиму,⁵¹⁹
А думка хай вільно по світі гуля.

Муза.

Співай же за мною
Про те, як весною⁵²⁰
Усе відживається знов,
Про квіти весняні
І речі кохані,⁵²¹
Про першу весняну любов.

— Ні, Музо, ся пісня незграйно лунає!
Чомусь я на голос її не звезду,
Мій голос журливеє щось починає,
А струни твої на веселім ладу.
Лишімо сю пісню...

Муза.

Утнімо другої,
Поки не розстроївся лад!
«Підківки искристі!»⁵²²
Дівки танцюристі!
Гей, пари, ставайте всі в ряд!»

— Ми, Музо, не щиро сю пісню співали,
Мені вона завжді чужая була, —
В той час, як навколо усі танцювали,
Я тільки таємнії сльози лила.⁵²³

Муза.

Нема нам з тобою
Веселого строю,
Судились нам інші⁵²⁴ пісні.
Співаймо поважно
Про те, як одважно
Герой уміра на війні.⁵²⁵
Він рад серед бою
Лягти головою,
Аби не впустиць корогви,⁵²⁶
Він чесно поляже,
Товаришам скаже:
«Я вдержав, держіть тепер ви!»

— Ой, Музо! ся пісня двусічна, мов зброя,⁵²⁷
І будить одвагу, й жалю завдає:
Ти згадуєш в пісні погибель героя,
Я згадую в думці безсилля моє.⁵²⁸

Поки я недужа, не клич до відваги,⁵²⁹
В заржавілих піхвах меча не ворущ.⁵³⁰
Мені тепер сумно, я прагну розваги,
Прошу тебе, свіжої рани не руш!

Муза.

Химерні ви, люде! серця ваші хворі⁵³¹
Від всього займаються жалем страшним,
Згадай, як колись ти на ясній зорі⁵³²
Зо мною дивилась під небом рідним.

Чи в сій стороні закривають так щільно
Небесну красу кіпариси сумні,⁵³³
Що пісня твоя не літає так вільно⁵³⁴
До самого неба, як в давній дні?⁵³⁵

Невже отсих гір золота верховина⁵³⁶
Для тебе сумна, мов тюремна стіна?⁵³⁷
Замовкни ж ти, пісне моя лебедина,⁵³⁸
Бо хутко порветься остання струна...⁵³⁹

— Стій, Музо, ображена, горда богине!
Даремне твій спів безнадійно луна,⁵⁴⁰
Скоріш моє серце раптово загине,
Ніж в тебе порветься остання струна!..⁵⁴¹

Згадай, як у літній ночі безхмарні⁵⁴²
Крізь ті кіпариси світили зірки, —⁵⁴³
Були наші мрії хоч смутні, та гарні,
Немов у жалобі вродливі жінки.

Нехай же тепер тумані непрозорі
Вкривають і небо, і серце моє, —
В піснях наших завжді сіятимуть зорі,
Вони там лишили проміння своє.

Згадай, як ми співом стрівали світання.⁵⁴⁴
Мінилася ясна зоря, мов рубін,⁵⁴⁵
Шарілося море від сонця вітання,
По той бік затоки лунав тихий дзвін.

Нехай тепер щастя зайшло, як і сонце,
Марою насунулась ніч дощова,
А завтра знов сонце загляне в віконце
І збужене серце моє заспіва.⁵⁴⁶

Згадай, як удень ми стояли з тобою⁵⁴⁷
На скелі гарячій, на кручі стрімкій,
Я вчилася пісні в морського прибою,
А ти прислухалась, який в ньому стрій.

Нехай я отруена злою журбою,
Та в пісні на всяку отруту є лік;
Ми слухали пісню морського прибою, —
Хто чув її раз, не забуде повік.

Згадай, як захід у вогнистії шати⁵⁴⁸
Верхівля гори одягав крем'яні, —
Палали в гущавині квіти гранати,
А в серці моему палали пісні.

Нехай мої співи й садочки квітчаті⁵⁴⁹
Заснули, оковані сном зимовім, —
Весною й пісні, і квітки на гранаті⁵⁵⁰
Вогнем загоряться новим!⁵⁵¹

29.XII.1897 Ялта

VI ІФГЕНІЯ В ТАВРІДІ

(Драматична сцена)⁵⁵²

Діється в Тавриді, в місті Партеніті,⁵⁵³ перед храмом Артеміди Тавридської.

Місце над морем. Море вдається затокою в скелистий берег. При самому б'єрезі голі, дикі, сіро-червоні скелі, далі узгір'я, поросле буйними зеленощами: лаврів, магнолій, олив, кіпарисів по горі⁵⁵⁴ цілий гай. Високо над кручею невеликий півкруглий портик. Скрізь по узгір'ю межі деревами біліють сходи, що спускаються до храму. З лівого боку, на самій сцені, великий портал храму Артеміди з дорійською колонадою і широкими сходами. Недалеко від храму між двома кіпарисами статуя Артеміди на високому подвійному п'єдесталі; долішня частина п'єдесталу робить чималий виступ, немов олтарь,⁵⁵⁵ на виступі горить вогонь. Від храму до моря йде стежка, виложена мармуром, вона спускається в море сходами.⁵⁵⁶

З храму виходить хор дівчат тавридських у білих одежах і в зелених вінках. Дівчата несуть квіти, вінки, круглі, плісковаті кошики з ячменем і сіллю, амфори з вином та олієм, чарки і фіали. Дівчата прикрашують п'єдестал статуї квітками та вінками і співають.

Хор дівчат.

Строфа.

Богине таємна, велична Артемідо,
Хвала тобі!
Хвала тобі, холодна, чиста, ясна,
Недосяжна!

Антистрофа.

Горе тому, хто зухвалий подивиться
На непокриту богині красу,
Горе тому, хто руками нечистими
Шати пречисті богині торкне, —

Тіні, спотворені місячним сяєвом,
Кращими будуть, ніж образ його,
Рідная мати, на нього споглянувши,
Рідного сина свого не пізна́.

Строфа.

Заступнице міцна коханої Тавриди,
Хвала тобі!
Хвала тобі, потужна, неблаганна
Богине стріл!

Антистрофа.

Горе тому, хто словами безчельними
Грізну богиню образить здола,
Горе тому, хто не склонить покірливо
Гордее чоло — богині до ніг.
Місячний промінь скоріш не дістанеться
До океана глибокого дна,
Аніж не влучить стріла Артемідина
В серце безумця зухвале, палке.

З храму виходить Іфгенія в довгій одежі⁵⁵⁷ і з срібною діадемою
над чолом.

Строфа.

Іде богині жриця наймиліша, —
Віддаймо честь!
Віддаймо честь! її сама богиня
Обрала нам.

Антистрофа.

З краю далекого, з краю незнаного
Нам Артеміда її привела,
Все таємниця в дівчини величній,
Рід її, плем'я і ймення само.
В гаю святому у ніч Артемідину
Жертву таємну приносили ми,
Там показала нам в сяєві срібному
Сюю дівчину богиня сама.

Іфігенія тим часом бере велику чарку в одної з дівчат і фіал у другої, третя дівчина наливає їй в чарку вино, четверта олій у фіал, Іфігенія зливає вино і олій на вогонь, потім посипає олтарь священним ячменем та сіллю, беручи те з кошиків, що подають дівчата.

ІФІГЕНІЯ (приносячи жертву).

Вчуй мене, ясна богине,
Слух свій до мене склони!
Жертву вечірню, сьогодні⁵⁵⁸ подану, ласкаво прийми.
Ти, що просвічуєш путь мореходцям, на хвилях
заблуканим,
Наші серця освіти!
Щоб ми стояли, тебе прославляючи,
Серцем і тілом, і думкою чистий, ⁵⁵⁹
Перед твоїм олтарем.

ХОР.

Слава тобі!
Срібнопрестольная,
Вічно-осаяйна,
Дивно-потужная!
Слава тобі!

ІФІГЕНІЯ.

Ти, переможная, стрілами ясними
Темряву ночі ворожу поборюєш, —
Нам свою ласку з'ясуй!
Темний чари, таємні наслання Еребові, ⁵⁶⁰
Нам поможи побороть!

ХОР.

Слава тобі!
Срібнопрестольная,
Вічно-осаяйна,
Дивно-потужная!
Слава тобі!

Іфігенія віддає дівчатам чарку і фіал, робить знак рукою,
і дівчата йдуть у храм. Іфігенія ворушить багаття на олтарі,
щоб ясніше горіло, поправляє покраси.

ІФІГЕНІЯ (сама).

Ти, срібнолука богине-мисливице,
Чести і цноти дівчат обороннице,
Поміч свою нам подай!..

(Падає на коліна перед олтарем і простягає в розпачі руки до статуї.)

Прости мене, величняя богине!
Устами я слова сі промовляю,
А в серці їх нема...

(Встає, одступає від олтаря і дивиться на море.)

А в серці тільки ти,
Єдиний мій, коханий рідний краю!
Все, все, чим красен людський вік короткий,
Лишила я в тобі, моя Елладо.⁵⁶¹
Родина, слава, молодість, кохання
Зосталися далеко за морями,
А я сама на сій чужій-чужині,
Неначе тінь забутої людини,
Що по Гадесових полях блукає,⁵⁶²
Сумна, бліда, безсила, марна тінь...

(Іде⁵⁶³ на сходи портала і притуляється до колони.)

Холодний мармор, — тільки ж і притулку!
А як було я голову схиляла
До матері коханої на груди⁵⁶⁴
І слухала, як рідне серце билось...
Як солодко було тримать в обіймах
Тоненький стан мого хлоп'ятка-брата,
Мого золотокудрого Ореста...⁵⁶⁵
Латони дочко, сестро Аполлона!⁵⁶⁶
Прости своїй рабині спогад сей!..
Хоч би мені вітри принесли звістку,
Чи там живий ще мій шановний батько

І люба матінка... Сестра моя, Електра,⁵⁶⁷
Вже досі одружилась. А Орест?
Він досі вже на грищах олімпійських
Отримує вінці. Як мусить гарно
Оливи срібне листя одбивати
Против злотистих кучерів його.
Та не за прудкість візьме надгороду,
Хіба за діск, бо завжди Ахіллес
Вінці за прудкість брав. Чи він живий,
Мій Ахіллес?.. Тепер уже не мій, —
Там, може, Еллінка⁵⁶⁸ або троянська бранка
Зове його своїм... О Артемідо,
Ратуй мене від мене, захисти!

(Сходить знов додолу і сідає на найнижчому щаблі сходів під кіпарисом.)

Як зашуміли смутні кіпариси!
Осінній вітер... Хутко вже й зимовий⁵⁶⁹
По сій діброві звірем зареве,
Закрутиться на морі сніговиця,
І море з небом зіллється в хаос!
А я сидітиму перед скупим багаттям,
Недужа тілом і душею хвора;
Тоді ж у нас, в далекій Арголіді,⁵⁷⁰
Цвістиме любо вічна весна,
І підуть в гай аргоської дівчата
Зривати анемони та фіалки.⁵⁷¹
І може... може, спом'януть в піснях
Славутню Іфігенію, що рано
Загинула за рідний край... О Мойро!⁵⁷²
Невже тобі, суворій, грізній, личить
Робити посміхи над бідними людьми?!..
Стій, серце вражене, вгамуйся, горде,
Чи нам же, смертним, на богів іти?
Чи можем ми змагатись проти сили
Землерушителів і громовладців?
Ми, з глини створені... А хто створив нас?

Хто дав нам душу і святий вогонь?
Ти, Прометею, спадок нам покинув⁵⁷³
Великий, незабутній! Тая іскра,
Що ти здобув для нас від заздрих Олімпійців,⁵⁷⁴
Я чую пал її в своїй душі, —
Він, мов пожежі племін, непокірний,
Він висушив мої дівочі сльози
В той час, як я одважно йшла на жертву
За честь і славу рідної Еллади.
Ви, еллінки, що сльози проливали,
Як Іфігенію на славу смерть вели,
Тепер не плачете, що ваша героїня
Даремне на безслав'ї тихо гасне?

(Стає перед олтарем.)

Навіщо ти мене, богине, вратувала,⁵⁷⁵
В далеку чужину завела?
Кров еллінки була тобі потрібна,
Щоб погасити гнів проти Еллади, —
Чому ж ти не дала пролити кров?
Візьми її, — вона твоя, богине!
Нехай вона не палить жил моїх!

(Дістає з-за олтаря жертвний ніж, одкидає плащ, і заміряється мечем проти серця, але раптом пускає меч додолу.)

Ні, се не варт нащадка Прометея!
Коли хто вмів одважно йти на страту,
Той мусить все одважно зострічати!
Коли для слави рідної країни
Така потрібна жертва Артеміді,
Щоб Іфігенія жила в сій стороні
Без слави, без родини, без імення, —⁵⁷⁶
Хай буде так.

(Смутно похиливши голову, іде до моря, спинається на найвищому щаблі сходів, що спускаються в море, і дивиться який час у простор.)

Аргосе, рідний мій!
Воліла б я сто раз в тобі умерти,
Ніж тут жити! Води Стікса й Лети⁵⁷⁷

Не вгасять спогадів про любий рідний край!
Тяжкий твій спадок, батьку Прометею!

Тихою, рівною ходою віддаляється в храм.

Villa Iphigenia
15/I.1898 р.

VII ВЕСНА ЗИМОВА

Тихо і тепло, так наче і справді весна.
Небо неначе спалахує часом від місяця ясного світла,
Міняться білі хмаринки то сріблом, то злотов,⁵⁷⁸
Ледве на місяць наплине прозора хмара,
Кóло на ній засіє, мов одсвіт далекий веселки.
Зорі між дрібними хмарками⁵⁷⁹ наче таночки заводять,
Сніг на верхівлі узгір'я блищить так яскраво,
Що видається не раз, мов займаються раптом вогні вартові;⁵⁸⁰
Матовим сріблом білють дахи на будинках,
Тіні різкі вирізняють балкони, тонкі балюстради,⁵⁸¹
А кіпариси між ними здаються високими вежами замків,
Листя широке магнолій важке, нерухоме
Кованим сріблом здається;
Тінь фантастична латаній лягла на блискучий поміст марморовий.
Лаври стоять зачаровані, жаден листок не тремтить.
Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година.
Вже й на горі, у будинках вогнів не багато лишилось⁵⁸²
Злотов червоним горіти. — Скрізь тихо;⁵⁸³
Тільки потік невидимий гірський, як млинове кóло, шумить;⁵⁸⁴
Пісня часами озветься десь, ледве лунає...⁵⁸⁵
Часом по вулиці люде проходять безгучно, мов тіні;
Море далеко леліє так ніжно, як мрія.
Легкі тумани серпанками сонні долини вкривають.
Тихо і тепло... І сон не бере, і робота не йде.⁵⁸⁶

Я похожаю по своєму балконі, що довгий, високий,
Мов корабельний чердак.⁵⁸⁷ Видко звідти всі гори,⁵⁸⁸
Неба широкий намет і далеке море,
Звідти легше й думкам розлітатись по всіх країнах...
Довго я так похожала, а мрії та думи снувались,
Мов на колівроті прядиво тонке, порветься та й знову прядеться.
Часто літали думки мої в сторону рідну, —
Снігом повита, закована льодом, лежить вона ген за горами.⁵⁸⁹
Інші гори згадалися мені, вулиці інші й будинки,⁵⁹⁰
Тільки той самий ясний місяченько освічує їх в сю хвилину.⁵⁹¹
Хто там спить? хто не спить? в кого в вікні видко світло?...⁵⁹²
Раптом чогось я згадала велику, сувору будову,⁵⁹³
Брами з важкими замками, сторóжу й високу ограду,⁵⁹⁴
А за оградою — вас, мій товаришу, в клітці тюремній.⁵⁹⁵
Щó, коли ви не спите в сю хвилину?⁵⁹⁶
Щó, коли місяць крізь ґрати освічує стіни порожні
Світлом холодним і жаским? — Ви, може, в вікно подивились,
Може, вам видко при місяці місто і вулиці, й гори...
Сон не бере, і робота не йде, ніч така ясна і — довга...
Раптом зійшла я з балкону і двері засунула міцно.
Тяжко чогось мені стало в тому чарівному садочку.⁵⁹⁷
Зорі чогось затремтіли, і небо стемніло, —
Може, туман застелив, може, погляд у мене змінився.

1898. Ялта

* * *

[Пам'яті С. М.]¹

...Порвалася нескінчена розмова.
Тремтить вона, мов порвана струна,
В моєму серці. Від одного слова
Розкрилася в душі моїй труна.

Повсталала туга, сном важким приспана,
Повсталала велитом і досягла до хмар,
Жаль запалав, прибоєм океана
Загомонів страшний його пожар.⁵⁹⁸

Ох, той пожар у других будить силу,
Ту, що Бастілії тіранів розбива,⁵⁹⁹
Що визволя з кайданів волю милу, —
У мене будить він слова, слова!

Товаришу! не можу я мовчати,
Лежить таке прокляття на мені,⁶⁰⁰
Що мушу тугу словом зустрічати:
Вони дзвінки, мої думки сумні.

Часи глухонімії не заглушать
Дзвінких думок, вони бреньять, бреньять, —
Отак невільники руками ледве рушать,
Як на руках кайдани задзвенять.⁶⁰¹

Нехай же дзвонять голосно кайдани,⁶⁰²
Не буду заглушать. Коли б могли⁶⁰³
Вони збудить луну і розтродить рани
В серцях людей, що мохом поросли;⁶⁰⁴

Коли б кайданів брязкіт міг ударить
Перуном в тії заспані серця,⁶⁰⁵
Спокійні чола соромом захмарить
І нагадать усім, що зброя жде борця;

¹ С. М. — Сергій Мержинський.

Коли б та зброя здійнялась до бою,
Загомони́ла б так, мов туча градова́, —
Тоді б замовкли вже сами собою
Кайдани́в брязкіт і такі слова.⁶⁰⁶

14.VII.1898

У ПУСТИНІ

Сказав Господь: «Мені належить помста!⁶⁰⁷
Той, хто не вірить у дива госпóдні,
Не вартий бачить їх. Поки не згине
Остатній з вас, отруених зневір'ям,
Не ввійде мій народ в обітованну землю!» — ⁶⁰⁸
Так говорив Господь через свого пророка, ⁶⁰⁹
І слово божее лунало сумно
Серед пустині. Потім наш пророк
Зійшов на гору, щоб здалека глянуть
На ту недосяжну обітованну землю, ⁶¹⁰
І більше не вернувся. ⁶¹¹ Ми сами
Зосталися у сій німій пустині.
Тепер куди? На схід? на захід сонця?
На північ? на полудне? Все одно!
Лягти б отут, на сей пісок гарячий,
І ждати, поки вихорь налетить
І нам насипле золоту могилу.
Але дітей, маленьких немовлят,
Їх тільки шкода. Чи на те вродились, ⁶¹²
Аби у сповитку пізнати голод, спрагу
І смертю марною загинути в пустині?
Ми підемо пісками навманя, ⁶¹³
Приспавши в серці гадину зневір'я, ⁶¹⁴
Одважно дивлячись дочасній смерті в очі.
Чого боятись нам? Палив нам душу розпач, ⁶¹⁵
Котивсь ⁶¹⁶ по людях, мов лиха зараза, ⁶¹⁷
І серце розтинав, мов гострий меч.
Умер пророк — на нас мов грім ударив. ⁶¹⁸
Хто наш провóдарь? ⁶¹⁹ Та далека мрія,
Недосяжна, як марево пустині.
Ми вже покарані. Страшніше покарати
Сам грізний Бог Адонаї не може. ⁶²⁰

Ходім! ачей се гіркеє страждання⁶²¹
Нащадкам нашим скоротить дорогу
До ясної і певної мети!

9/IX.1898

НА СТОЛІТНІЙ ЮБІЛЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У кожного люду, у кожній країні⁶²²
Живе такий спогад, що в його в давнині
Були золотії вікі, —⁶²³
Як пісня і слово були у шанобі
В міцних сього світа; не тільки на гробі
Складались поетам вінки.

За пишнії хрїї, величнії оди⁶²⁴
Король слав поетам-співцям надгороди,⁶²⁵
Він славу їх мав у руці;⁶²⁶
За ввічливі станси, гучні мадрігали⁶²⁷
Вродливиці теж надгороду давали,⁶²⁸
Не знали погорди співці.

І щонайпишнішиї дами з придворних
Вдавали на сцені субреток моторних,⁶²⁹
Щоб слави і втіхи зажить:⁶³⁰
Сама королева здіймала корону,
Спускалась додолу з найвищого трону
Поетовій мрії служить.

Богам були рівні співці-лавреати
І гордо носили коштовниї шати
У панськім-магнатськім гурті;⁶³¹
Цвіли в них і лаври, і квіти барвисті,⁶³²
І навіть терни їх були позлотисті,
Кайдани — і ті золоті!

* *
* *

Так... в кожній країні є спогади раю!
Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю!
Були й за гетьманів співці;

З них деякі — вічні співи зложили,
А як їх наймення? і де їх могили,⁶³³
Щоб скласти хоч пізні вінці?

Цурались вони кучерявої хрїї
І вабили очі їм иншої мрїї,⁶³⁴
Не вів до палацу їх шлях:⁶³⁵
Не оди складали, а думи народу,
Не в стансах прославили милої вроду,
А в тихих, журливих піснях...

Ті вічні пісні, ті єдинії спадки
Взяли собі другі поети-нащадки⁶³⁶
І батьківським шляхом пішли;⁶³⁷
Ніхто їх не брав під свою оборону,
Ніхто не спускався з найвищого трону,⁶³⁸
Щоб їм уділяти хвали.

Чоло не вінчали лавровії віти,⁶³⁹
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани,
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,⁶⁴⁰
То вже не були золоті...

1898 р.

ЗОРЯ ПОЕЗІЇ

Імпровізація⁶⁴¹

Через тумани лихі, через великеє горе⁶⁴²

Ти світиш мені, моя зоре.

Ти се була, що вставала вогнем опівночі,

Шлях прокладала ясний через темне, бурливеє море⁶⁴³

І чарувала новою надією втомлені очі,

Ти се була, моя зоре!

Хто ти, мрія чи⁶⁴⁴ сон? я не знаю,

Тільки в тебе я вірю і віри повік не зламаю,

А як зламаю, — зломлюсь тоді, певне, сама,

Бо задавить ворожая тьма.⁶⁴⁵

Ти мене до життя пробудила,

Ти мені очі відкрила,⁶⁴⁶

Раптом вирости в мене і сплеснули крила,

І понесли мене вгору шляхом променистим,

Вгору, все вгору,

В тую країну простору,

Де моя зірка зорить світлом рівним і чистим.

В тую країну, де щастя і горе однаково милі,

В тую країну, де усміх і сльози однаково ясні,

В тую країну, де чола підводять похилі,

Де не сльозами, а співом ридають нещасні.

Я не журюся, чи рано, чи пізно загину,

Я не журюся, що світ сей хороший покину,

Я не журюся — нехай там життя моє гасне.

Зоре моя! в тебе світло повік буде ясне.

Інші будуть співці по мені,⁶⁴⁷

Інші будуть лунати пісні,⁶⁴⁸

Вільні, гучні, одважні та горді

Поеднуються в яснім акорді

І полинуть у ті небеса,
Де сіє одвічна краса,
Там на їх обізветься луною
Пісня та, що не згине зо мною.⁶⁴⁹

12/X.1898

ПОВОРИТ

Країно рідная! ох, ти далека мріє!
До тебе все летять мої думки.
Їм страшно й радісно, якась надія мріє...
Так з вірію в свій край летять пташки.

Чи не здається їм, що принесуть з собою
Новії, ще не співані пісні,
Що в краю темному, сповитому журбою,
Блиснуть пісні, мов блискавки ясні?

Се вже було колись... Се вже не раз бувало:
Я на чужину йшла шукать надій—
Як в рідній стороні мені їх бракувало—
І оновлення силі молодій.

Я марила весь час про воріття хвилину
Серед чужого, іншого життя, — ⁶⁵⁰
Та завжді першую колючую тернину
Приносила хвилина воріття. ⁶⁵¹

Холодний зброї блиск, от перше привітання,
Кордонні вартові непривітні...
«Чи ми вертаємось, чи йдемо на вигнання?» —
Питалися мої думки й пісні.

Мене знов обступала тісна, щільна ⁶⁵²
Неволі рідної знайома стіна, ⁶⁵³
І кожна думка там, що народилась вільна,
Враз блідла, мов невільниця сумна.

Там ангел помсти злий, суворий дух темниці,
Проймав мене знов зором огневим
І мрії чистії, мої гірські орлиці,
Геть розганяв мечем своїм кривим.

Спотворено тоді пісні мої бреніли,
Оті нові, неспівані пісні;

Стурбовано думки крилами тріпотіли,
Мов над огнем метелики нічні.

Не раз було мені так прикро, непривітно,
Як у безлистім гаю під дощем,
Мов у глухую ніч і жаско, й неохвітно,
І серце знов заходилося плачем.

Тоді мені ота далекая чужина⁶⁵⁴
Здавалась краєм вічної весни.
Так перелітняя приборкана пташина
Про вирій смутно марить восени.

1899. 5/VI

ЗАБУТА ТІНЬ

Суворий⁶⁵⁵ Дант, вигнанець флорентийський,⁶⁵⁶
Встає із темряви часів середньовічних.
Як ті часи, такі й його пісні,⁶⁵⁷
Він їх знайшов в містичнім темнім лісі,⁶⁵⁸
Серед хаосу дивовижних марищ.⁶⁵⁹
Чий дух одважився б іти за ним блукати⁶⁶⁰
По тій діброві, якби там між терням⁶⁶¹
Квітки барвисті вічні не цвіли?
Зібрав співець мистецькою рукою⁶⁶²
Оті квітки і сплів їх у вінок,⁶⁶³
Скропив його небесною росою⁶⁶⁴
І положив на ранню могилу⁶⁶⁵
Вродливій Беатріче Портінарі,⁶⁶⁶
Що раз колись до нього усміхнулась,
А в другий раз пройшла, не глянувши на нього,⁶⁶⁷
А в третій раз на неї він дивився,⁶⁶⁸
Коли вона в труні лежала нерухома.
Вона була для нього наче сонце,
Що світло, радощі й життя дає,
Не знаючи, кому дає ті дари.
І хоч зайшло те сонце променисте,
Він не забув його ні в темряві понурій,⁶⁶⁹
Ані при хатньому багатті привітному,⁶⁷⁰
Ні на землі, ні в пеклі, ні в раю⁶⁷¹
Він не забув своєї Беатріче.⁶⁷²
Вона одна в піснях його панує,⁶⁷³
Бо в тій країні, де він жив душею,
Він иншої дружини не знайшов.⁶⁷⁴
Він заквітчав її вінцем такої слави,
Якою ні одна з жінок ще не пишалась.⁶⁷⁵
Безсмертна пара Данте й Беатріче,
Потужна смерть не розлучила їх.⁶⁷⁶
Навіщо ж ти, фантазіє химерна,

Мені покажеш якусь убогу постать,⁶⁷⁷
Мов сон зомлілої людини, — невиразну?⁶⁷⁸
Нема на ній вінця, ні ореола,
Її обличчя вкриті покривалом,
Немов густим туманом. Хто вона?
Тож ні один співець її не вславив
І ні один мистець не змалював;
Десь там, на дні історії, глибоко
Лежить про неї спогад. Хто вона?
Се жінка Дантова. Другого ймення
Від неї не зосталось, так, мов зроду
Вона не мала власного імення.⁶⁷⁹
Ся жінка не була провідною зорею,
Вона, як вірна тінь, пішла за тим,⁶⁸⁰
Хто був проводарем «Італії нещасній».⁶⁸¹
Вона ділила з ним твердий вигнання хліб,
Вона йому багаття розпалила
Серед чужої хати. І не раз⁶⁸²
Його рука, шукаючи опори,⁶⁸³
Спіралась на її плече, запевне;
Їй дорогá була його співецька слава,
Але вона руки не простягла,
Аби хоч промінь перейняли єдиний,⁶⁸⁴
Коли погас огонь в очах співецьких,
Вона закрила їх побожною рукою.⁶⁸⁵
Так, вірна тінь! А де ж її життя?
Де ж власна доля, радощі і горе?⁶⁸⁶
Історія мовчить, та в думці бачу я⁶⁸⁷
Багато днів смутних і самотніх,
Проведених в турботному чеканні,
Ночей безсонних, темних, як той клопіт,
І довгих, як нужда, я бачу сльози...
По тих сльозах, мов по росі перлистій,
Пройшла в країну слави — Беатріче!

25.X.1898

**Збірка
«Відгуки»**

ІЗ ЦИКЛУ «НЕВОЛЬНИЦЬКІ ПІСНІ»

ЄВРЕЙСЬКІ МЕЛОДІЇ

I

Як Ізраїель діставсь ворогам у полон,
То рабом своїм бранця зробив Вавілон.⁶⁸⁸

I, схиливши чоло, подоланні борці⁶⁸⁹
Переможцям своїм будували дворці.

Тії руки, що храм боронили колись,⁶⁹⁰
До чужої роботи з одчаю взялись;

Тая сила, що марна була на війні,
Будувала підвалини й мури міцні.

Все здалось до роботи: перевесло й шнур,
Плуг, сокира й лопата виводили мур;

Всяк, хто мав який знаряд, мав працю собі,—
Тільки арфу співець почепив на вербі.

II

Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!⁶⁹¹
Певне, серце Господь тобі дав із твердого криштáлу:
Ти провидів, що люд буде гнить у ворожій тюрмі, —⁶⁹²
Як же серце твоє не розбилось від лютого жалю?

Як ти міг дочекатись, чи справдиться слово твоє?
Роем стріли ворожі на Божее⁶⁹³ місто летіли, —
Певне, чарами ти гартував тоді серце своє,
Що на ньому ламалися навіть ворожії стріли!⁶⁹⁴

По війні ти на звалищах міста лишився один,
І палкі твої сльози точили холодне каміння,
І луна розлягалась така серед смутних руїн,
Аж найдальші нащадки почули твоє голосіння.

Єреміє! ти, вічная туга, тебе не збагну:
Як же серце твоє не розбилось від лютого жалю?
Бо джерело гаряче і скелю зрива крем'яну.⁶⁹⁵
Так, було твоє серце з твердого, міцного кришталю!

2/XII.1899

Епільог

Чи сумно вас, чи радісно читать,⁶⁹⁶
оповідання про велику драму?
То хочеться над вами заридать,
то заспівать з раптового нестямю.

То був якийсь блискучий карнавал,
червона оргія буяла на просторі,
здавалось, налетів дев'ятий вал
і прокотився бурєю по морі.

Дев'ятий грізний вал! У глибині
якісь печери позіхали чорні,
та високо здіймались гребіні
і, тремтячи огнем, здавались необорні.

Плавким багаттям вал на гору наступав,
гора стояла твердо, міцно, стало,
холодна та німа. Розбився вал,
утихла буря — більш валів не стало.

Зоставсь на дрібних хвилях марний шум,
та дрібні камінці безсило торохтіли.
Нещасні камінці! той побережний тлум
ні море, ні гора приймати не хотіли.

Дев'ятий вал... Чи то ж була вода,
що марне так розбилася об кручу?
То ж сіль землі, то ж сила молода
ішла на смерть, на згубу неминучу.

Лягала молодь у труну жива
з одважним усміхом, немов байдужа.⁶⁹⁷
Отак індійська молода вдова
іде вмирати на кострищі мужа,

з вином в руці, весела та хмільна
іде обнять в огні дружину любу.⁶⁹⁸
Хто знає, чи любов, чи просто чад вина
веде її на огнище до шлюбу?

О, то було огнистее вино,
те, що сп'янило молодь героїчну!
По жилах розливалось воно,
палило кров, до хмелю непривичну,

правдиве «п'яне-чоло» з буйних мрій,
святої віри, молодого палу, —
та хто б не кинувся від нього в бій
з широким розмахом збунтованого валу?

Чи сльози, чи квітки від нас належать вам,
підкошені в розцвіті сил герої?
Коли б то так судилося і нам
спалити молодість і полягти при зброї!

Не те судилось нам. Найкращі дні
своєї провесни ми зострівали сумом;
тоді якраз погасли всі вогні
і вкрилось темне море сивим шумом;

порікування дрібних камінців
наводило оспалість і досаду;
минув час оргій, не було вінців,
і на вино не стало винограду;

старі мечі поржавіли, — нових
ще не скували молодії руки;
були поховані всі мертві, а в живих
не бойової вчилися ми науки;

стих карнавал, а тії, що пили,
для нас покинули важке похмілля —
ми, лицарі без спадку, не могли
так бучно справити собі весілля...

О, ви, що полягли в таку смутну весну,
як вдарили недосвіти-морози, —
нащадки не складуть вінців вам на труну,
вам не квітки пристали, тільки сльози!

8/VIII.1900

ЗАБУТІ СЛОВА

То вже давно було. Мені сім літ минало,
а їй, либонь, минуло двадцять літ.⁶⁹⁹
Сиділи ми в садку, там саме зацвітало,
і сипався з каштанів білий цвіт.

Вона не бавила мене і не учила,
я кидала і забавки, й книжки,
щоб тільки з нею бути, вона уміла
єдину забавку — плести вінки.

Я подавала їй квітки, і листя, й трави —
і з рук її не зводила очей.
Здавалося, вона плела не для забави,
а щоб зробити оправу для речей.

В її речах слова котились, наче хвилі,
мов сльози по її замучених братах, —
в вінку, здавалось, блідли квіти білі,
і в'янули слова журливі на устах.⁷⁰⁰

То знов зривалися слова палкі, ворожі,
мов грізні вироки всім тим, що кров лили,
в вінку палали кров'ю дикі рожі,
слова, мов квіти яриї, цвіли.⁷⁰¹

Шумів зелений лист, а голос той коханий
про волю золоту співав мені, —
в вінку мінився злотом ряст весняний,
і золотим дощем лились пісні.

То вже давно було. Давно пора минула
таких червоних необачних слів;
либонь, вона й сама про них забула —
хто дбає про вінки, що замолоду плів?

І я забула їх, не пригадаю й слова
з тих наших довгих, запальних розмов,

а тільки барва їх, мелодія раптова
тепер, як і тоді, мені бунтує кров.

І та мелодія не може зааніміти:
не раз, як тільки лист од вітру зашумить,
чи блиснуть проти сонця ярі квіти,
вона зненацька в думці забренить,⁷⁰²

Неначе хто її поставив на сторожі,
щоб душу в кожний час будить від сна,
щоб не заглухли в серці дикі рожі,
поки нова не зацвіте весна.

9/XII.1900

ВІЧЕ

Ще старість не прийшла, а все минуле
не раз мені стає перед очима,
і я дивлюсь так пильно, мов боюся,
що більш мені не прийдеться побачить
того садочка спогадів моїх,
що міниться барвистими квітками
при світлі мрій, мов при західнім сонці.
Ось і тепер повстав дитячий спогад⁷⁰³
і кличе, й вабить: глянь на мене ще раз!

В дворі старого замчища-руїни⁷⁰⁴
зібрались ми на віче, все поважні,
учені голови, гладенькі й кучеряві,
і віком не малі, — якби зложити⁷⁰⁵
літа усіх, либонь, століття вийшло б!⁷⁰⁶
Ми всі були на зборах, всі дванадцять.⁷⁰⁷
Обачні люде, тямали ми добре,
що ми живем у небезпечний час:⁷⁰⁸
поставили сторожу біля брами, —⁷⁰⁹
як хто надійде, щоб давала гасло, —
і раду радили. Таємне товариство

ми закладали, і ніхто з «великих»
до нього доступу не мусів мати.
Зложили всі обітницю врочисту
ховати таємницю до загину.

Яка ж була мета у товариства?
«Мета?» — «великі» вже б не обійшлися
без сього слова, ми ж були щиріші:⁷¹⁰
в нас не було мети. Було завзяття,
одвага, може, навіть героїзм,
і з нас було доволі. Ще ж до того
була в гурті маленька Жанна д'Арк:⁷¹¹
тоненька, блідолиця, голосочок
бренив, немов дзвінок, її очиці
блакитні блискавиці розсипали,
злотистее волосся розвівалось,
мов оріфламма.⁷¹² В нас її вважали
за речницю великої снаги.
Вона сиділа в замковій бойниці,
неначе в ніші, і навколо неї
було ще досить неба весняного
в тій рамці кам'яній; західне сонце
вінцем її голівку червонило.
Вона держала слово, і багато
великих слів у ньому поміщалося:
братерство, рівність, воля, рідний край...
Так, так, те все було. А далі слово⁷¹³
змінилося у спів, і вся громада
до дзвінкої промови прилучилась.
О, то були такі «червоні» співи,⁷¹⁴
яких, либонь, не чув старезний замок
і в ті часи, коли червона кров
йому красила тверді, сиві мури.
«Гартовані ножі» були в тих співах,⁷¹⁵
а в серці у співців була любов
до тих «великих», що були малими

на бенкеті життя. Летів той спів
геть за зубчаті стіни і котився⁷¹⁶
зеленими меріжками до річки,
немов хотів поплисти за водою
до вбогих сел, що мріли навкруги...

Зубчата тінь від замкового муру⁷¹⁷
все довшала, а далі й двір покрила.
В бойниці небо стало темно-синім,⁷¹⁸
не стало вже червоного віночка
на голові малої Жанни д'Арк,
а ми співали... Раптом наша варта
нам гасло подала: «Гуси, додому,⁷¹⁹
вовк за горою!» — Все затихло миттю:
«великі» йшли!.. Під муром притаївшись,
ми бачили, як постаті незграбні,
хитаючись та пишучи «мисліте»,⁷²⁰
блукали по замковому дворі, —
«великі» йшли з веселої беседи.
Ой, видко, шлях був довгий та трудний,
либонь, їм там судилось ночувати...⁷²¹

Таємне віче розійшлось таємно:
скрадалися ніжки маленькі тихо
у темряві; ніхто не озивався;
ручки стискалися мовчки на прощання;⁷²²
за брамою всі різно подались...

Де ви, мої товариші колишні?
Ми розійшлися, мов стежки по лісі.
Чи ви коли ще згадуєте замок
і всі ті речі, співи, таємниці?
Чи, може, вам — «великим», мудрим людям —
тепер уже не до дитячих мрій?..

10/VIII.1901

* * *

Завжди терновий вінець
буде кращий, ніж царська корона,
завжди величніша путь
на Голгофу, ніж хід тріумфальний.⁷²³
Так одвіку було
й так воно буде довіку,
поки житимуть люде⁷²⁴
і поки ростимуть терни.

Але стане вінцем
лиш тоді плетениця тернова,⁷²⁵
коли вільна душею людина
по волі квітчається терном,
тямлячи вищу красу,
ніж та, що кричить на майданах:
«Гей, хто до мене? Ходіть,
я кожному в руки даюся».

Путь на Голгофу велична тоді,
коли тямить людина,
на що й куди вона йде,
не прагнучи інших тріумфів,⁷²⁶
знаючи иншу величність,
ніж ту, що на троні гукає:
«Я з ласки Бога цариця,
бо, гляньте, — сижу на престолі!»⁷²⁷

Хто ж без одваги й без волі
на путь заблукався згубливу,
плачучи гірко від болю,
дає себе тернові ранить,
сили не маючи тільки,
аби від тернів боронитись, —
Боже, пожальсь тої крові,
що марно колючки напоїть!

Ліпше б вона на обличчі
краскою втіхи заграла,
очі комусь звеселяючи
десь на невинному святі.

30.XI.1900

РИТМИ

I

Де поділися ви, голоснії слова,⁷²⁸
що без вас моя туга німа?
Розточилися ви, як весняна вода,
по ярах, по байраках, по балках.
Чом не станете ви, як на морі вали,
не гукнете одважно до неба,
не заглушите туги прибором гучним,
не розіб'єте смутку моєї душі
міцним на́прасним натиском бурі?

Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла крив'ю свого серця,
щоб ви лилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов иржа.⁷²⁹

Промінням ясним, хвилями буйніми,
пруdkіми искрами, летючими зірками,⁷³⁰
палкіми блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховать, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїли серце,
щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощиком осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть!

26.VIII.1900

II

Чи тільки блискавицями літати⁷³¹
словам отим, що з туги народились?
Чому ж би їм не злинути угору,
мов жайворонка спів, дзвіночком срібним?
Чом не розсипатись над чорною ріллею,
мов дзвінкий дощ, просвічений промінням?
Чом не заграти колом танцюристим,
мов ті листочки, що зриває буря,
мов діамантові сніжинки в хуртовину?⁷³²
Чи тільки зірка тим ясніше сяє,
чим темрява чорніша вколо неї?
Чи тільки в казці вироста калина
з убитої людини і чарує
усіх людей сопілкою дивною?⁷³³
Чи тільки в казці лебідь умірає
не з криком навіснім, а з любим співом?..

26.VIII.1900

III

Якби оті проміння золоті
у струни чарами якими обернути,
я б з них зробила золотую арфу, —
в ній все було б яснє, і струни, й гуки,
і кожна пісня, що на інших струнах⁷³⁴
брєнить, мов голос вітряної ночі,
брєніла б на моїй злотистій арфі
тим співом, що лунає тільки в снах
дітей щасливих. Туга б відкотилась
від гуків тих геть-геть у далину́,
мов білі тумані, пройняті сонцем,
що зда́лека леліють, наче злото,
не хмарою, а мрією здаються.

І жалі всі, в гармонію з'єднавшись,
озвались би, мов хори в емпіреях...⁷³⁵

14.IX.1900

IV

Хотіла б я уплисти за водою,
немов Офелія, уквітчана, безумна,⁷³⁶
за мною вслід плили б мої пісні,
хвилюючи, як та вода лагідна,
все далі, далі...

І вода помалу
мене б у легкі хвилі загортала⁷³⁷
і колихала б, наче люба мрія,
так тихо, тихо...

Я ж, така безвладна,
дала б себе нести і загортати,
пливучи з тихим, ледве чутним співом,
спускаючись в блакїтну, ясну воду
все глибше, глибше...

Потім би на хвилі
зостався тільки відгук невиразний
моїх пісень, мов спогад, що зникає,
забутої балади з давніх часів, —⁷³⁸
в ній щось було таке смутне, криваве,
та як згадати? Пісня та лунала
давно, давно...

А потім зник би й відгук,
і на воді ще б колихались тільки
мої квітки, що не пішли зо мною⁷³⁹
на дно ріки. Плили б вони, аж поки
в яку сагú спокійну не прибились⁷⁴⁰
до білих водяних лілей, — там стали б.
Схилялися б над сонною водою⁷⁴¹
берез плакучих нерухомі віти;

у тихий захист вітер би не віяв;
спускався б тільки з неба на лілеї
і на квітки, що я, безумна, рвала,
спокій, спокій...

3.XII.1900

V

...Ні! я покорити її не здолаю,
ту пісню безумну, що з туги повсталала,
ні маски не вмію накласти на неї,
ні в ясну одежу убрати не можу, —
б'є чорними крильми, мов хижая птиця,
і раниць, як тільки я хочу приборкати
її силоміць. Гей, шалена пісню!
і в кого вдалась ти така непокірна?
Дивись, я сміюсь, коли серце ридає,
і погляд, і голос мені покорились,
я тиха, спокійна. А ти? — наче вітер!
Нема тобі впину. Тобі все одно,
що, стрівши, вогонь доведеш до пожежі,⁷⁴²
що хвилі, спіткавши, розгониш до бурі,
що темні хмари в хаос помішаєш,⁷⁴³
що вбогу хатинку, остатній⁷⁴⁴ притулок
важкою лавіною скинеш в безодню, —⁷⁴⁵
тобі все одно! Той нехай собі плаче,
хто искру⁷⁴⁶ лишив на шляху необачний,
хто човен непевній воді доручив,
хто вийшов в дорогу темньої ночі,
хто вбогу хатину, остатній притулок,
поставив високо над краєм безодні, —
вдалась ти крилатою, мусиш летіть!⁷⁴⁷

Так, вільна, вільна пісня! Я не знаю,
на щастя чи на горе тая воля,
та я ще не скувала їй кайданів;

не знаю я, де взять на них заліза,
і на яким вогні вони куються.
Та певне вже — кувати не кувати,
а прийде час-година — розпадуться.
І стрепенеться визволена пісня,
і вирветься з неволі, як ридання,
що довго стримане, притлумлене таїлось
в темниці серця.

Не просіть потіхи
ви всі, що смутні, від такої пісні.
Нічого в ній лагідного нема.
Вона від туги й розпачу зродилась,⁷⁴⁸
За скритий жаль вона помститись хоче
вогнем, отрутою, мечем двусічним туги.
Коли вам страшно, — геть ідіть з дороги!
Хай пролетить ся пісня одиноко,
як вихорь через море льодовé.⁷⁴⁹
Не треба їй ні сліз, ні спочування,
їй треба тільки волі і простору.
Так божевільний волю здобуває,
щоб гнатися на безвість до загину...

Летить безумна пісня — стережіться!
Бо жаль ваги не має, так, як смерть!

1.ІІ.1901

VI

Якби вся кров моя уплинула отак,
як сі слова! Якби мое життя
так зникло непримітно, як зникає
вечірнє світло!.. Хто мене поставив
сторожею серед руїн і смутку?
Хто наложив на мене обов'язок
будити мертвих, тішити живих
калейдоскопом радощів і горя?

Хто гордощі вложив мені у серце?
Хто дав мені одваги меч двусічний?
Хто кликав брата святую оріфламу⁷⁵⁰
пісень, і мрій, і непокірних дум?
Хто наказав мені: не кидай зброї,
не відступай, не падай, не томись?
Чому ж я мушу слухати наказу?
Чому втекти не смію з поля чести
або на власний меч грудьми упасти?
Що ж не дає мені промовить просто:
«Так, доле, ти міцніша, я корюся!»
Чому на спогад сих покірних слів
рука стискає невидиму зброю,
а в серці крики бойові лунають?..

Кімполюнґ
6 VI 1901

VII

Ох, як то тяжко тим шляхом ходити,⁷⁵¹
широким, битим, курявою вкритим,
де люде всі отарою здаються,
де не ростуть ні квіти, ні терни!
Здалека вабить, мріє те верхівля,
що так палає золотим пожаром!⁷⁵²
Непереможно прагну я поставити
там високо червону короговку,
де й сам орел гнізда не сміє звити!..

Як порива мене палке бажання
піти туди пісками, чагарами,
послухати гірської пущі гомін,
заглянути в таємную безодню,
з потоками прудкими сперечатись,
поміж льоди дістатись самоцвітні,
збудити в горах піснею луну!⁷⁵³

Проводарем хай служить короговка,⁷⁵⁴
нехай тримає на слизькій дорозі,
аж поки на верхівлі не замає,
змагаючись проти гірського вітру.

Коли ж мене на пів дороги стріне
важка лавіна і впаде, мов доля,
на голову мою, тоді впаду я
на сніг нагірний, мов на білу постіль.
Хай по мені не плачуть смутні дзвони,
хай заспіває вільний, дзвінкий вітер,
закрутиться метелиця весела,
і зарояться сніжні зорі колом
та з поцілунками холодними закриють⁷⁵⁵
мені палкі та необачні очі...

16.VIII.190[1]

VIII

Чом я не можу злинути угору,
туди, на те верхівля золоте,
де місяць просвітив біляву хмарку?
Я ж бачила, як хмарка та вродилась:
вона повстала з гучного потоку
туманом білим, парою без барви
і тихо поплила понад водою
глибокими ярами далі вгору,
поволі підвелась, немов насилу,
і вгору подалась. Вона чіплялась
за смерекові гребені зелені,⁷⁵⁶
за уступи обголеної кручі
і за колиби там, на полонині,⁷⁵⁷
немов людина, що з тяжким зусиллям
на гору добувається. І вийшла,
і стала на верхівлі, і всміхнулась
до місяця, мов дівчина білява,

і заясніла, легка та прозора,
мов ясна мрія. Хто у ній пізнає
оту важку, безбарвну, вогку хмару,
що сунулась так тяжко по долині?..

Ой гори, гори, золоті верхівля!
Та нащо ж я до вас так пориваюсь?
Та нащо ж я люблю вас так тужливо?
Невже мені не сужено дістатись
на ваші заповітні високості?
Коли мені не дано крил міцних,
щоб я могла орлицею підбитись
геть високо понад найвищі гори,
то прагну я собі потоків сліз,
гарячих сліз, нестриманих, раптових,
що рвуться з глибини самого серця
джерелами живущої води.
Нехай би з них душа моя повсталала
і з мукою тяжкою подалася
на те верхівля вічно світлянее,
що мріє здалека моїм очам
так неприступно, як і тії гори,
що я на їх лиш мрією літаю.
І, може б, дух мій, наче тая хмарка,
на високості раптом одмінився,
просвічений нагірним, чистим світлом.

Буркут, 4/VII.1901

ХВИЛИНИ

LIED OHNE KLANG¹

Якби мої думи німії⁷⁵⁸
та піснею стали без слова,
тоді б вони більше сказали,⁷⁵⁹
ніж вся отся довга розмова.⁷⁶⁰

Якби мої думи німії
на струни проречисті впали,
зайшлись би плачем мої струни⁷⁶¹
і сміхом дитячим заграли.

Мов хвиля морська в ясну бурю
і темна, й блискуча, й раптова,
і сонцеві рідна й безодні
була б моя пісня без слова.

Важкі побережні скелі⁷⁶²
зрива переможнее море;
невже переможная пісня
важкого жалю не поборе?

Невже моя пісня не хвиля?
Ой леле! Даремні питання...
Німі мої думи, а руки
дають лиш німії стискання...

5.II.1900

¹ Пісня без звуку (нім.).

СВЯТА НІЧ

В темну ніч ми зібрались громадкою йти⁷⁶³
так поважно, немов у пригоді
мали стати кому, а проте без мети,⁷⁶⁴
ми дивились на зорі та й годі.⁷⁶⁵

Тихі, тихі й спокійні в ту нічку були⁷⁶⁶
ліс і поле на цілім просторі,
і, здавалось, неначе ми чути могли,
як спадали летючії зорі.⁷⁶⁷

Всі розмови, нескінчені тут на землі,
десь кінчалися там, між зірками;
проти вічності неба були ми малі,
але небо схилялось над нами.

Ніч без тінів і світло без проміння хвиль...
Все було і далеко, й близенько.
І сіяли нам зорі за тисячі миль,⁷⁶⁸
і між нами світили низенько.

Нам не раз крізь волосся світила зоря,
мов орицвіт у темному листі,
наче ми, перепливши небесні моря,
заквітчалися в краплі сріблїсті.⁷⁶⁹

І немов над святими, зірки золоті
у корону сплітались огнисту.
Отже, й справді, здається, були ми святі
в тую зоряну ніч урочисту.

18/VII.1900

* * *

Ви щасливі, пречистії зорі,
ваші проміні — ваша розмова;⁷⁷⁰
якби я ваші проміні мала,⁷⁷¹
я б ніколи не мовила й слова.⁷⁷²

Ви щасливі, високиї зорі,
все на світі вам видко звисока;⁷⁷³
якби я так високо стояла,
хай була б я весь вік одинока.⁷⁷⁴

Ви щасливі, холоднії зорі,
ясні, тверді, неначе з кришталю;
якби я була зіркою в небі,
я б не знала ні туги, ні жалю.⁷⁷⁵

18/VII.1900

* * *

Талого снігу платочки сивенькії,
дощик дрібненький, холодний вітрець,
проліски в рідкій травиці тоненькії,⁷⁷⁶
се була прівесна, щастя вінець?⁷⁷⁷

Небо глибокеє, сонце ласкавеє,
пурпур і злото на листі в гаю,
пізніх троянд процвітанья яскравеє
осінь віщує — чи то ж і мою?

Що ж, хай надходить! мене навіть радує
душного літа завчасний кінець;
прівесни тільки нехай не нагадує
дощик дрібненький, холодний вітрець!

11/VIII.1900

* * *

Минаю я, було, долини й гори,
і моря гучного непевнії простори,⁷⁷⁸
чужі краї обступлять навкруги,
захопить ніч; на горах чорні тіні,
на морі хвилі, тумани в долині
здаються наче справді вороги.

І серце, хоч і звикле до блукання,
до чужини, до вічного змагання,
чогось, бувало, плаче в тій порі,
немов дитина, в темряві забута,
немов людина, у тюрму замкнута,
аж поки очі не знайдуть зорі, —

тоді затихне плач... І я дивую,
чим серце втішилось? — що золотую
маленьку цяточку вгорі знайшло?
Та що ж йому по тім далекім світі?
Він, може, сам давно погас в блакиті,
поки сюди те проміння дійшло,

погас отак, як тії мрії перші,
як молоді думки, давно померші,
що розбудили вперше дух в мені...
Так що ж! нехай те все давно минуло,
а серце любить, поки не заснуло,
те світло, що живе і без зорі.

Кімполюңґ, 20/VI.1901

Пісня

Гей, піду я в ті зелені гори,
де смереки гомонять високі,
понесу я жалі одинокі
та й пущу їх у гірські простори.

Кину свої жалі
на зелені галі,
пущу бором свою тугу,
чи не знайде другу...

Кімполюңґ, 19/VI.1901

* * *

Хочеш знати, чим справді було⁷⁷⁹
те, що так колись пишно цвіло,⁷⁸⁰
що на серце наводило чари,
світ вбірало в злотисті примари,
те, що сяло, мов чистий кришталь,
а безжалісне й гостре, мов сталь.⁷⁸¹

Приторкнутись ти хочеш близенько,⁷⁸²
придивитись до нього⁷⁸³ пильненько,
скинуть з нього покраси й квітки,
одрізнити основу й нитки, —⁷⁸⁴
адже часом найкраща тканина⁷⁸⁵
під сподом просто груба ряднина!..

Залиши! се робота сумна,
не доводить до правди вона.
Глянь, смереки зеленії коси
повбірались у ряснії роси.
Не питай, чи⁷⁸⁶ то справді роса
самоцвітна, всесвітня краса,⁷⁸⁷
чи то, може, те сонце здурило,⁷⁸⁸
в лелітки дощ холодний змінило;

або, може, то хитрий вітрець
з марних крапель сплітає вінець;
або, може, то винна смерека,
що показує росу здалека...

Буркут, 10/VIII.1901

* * *

Темна хмара, а веселка ясна.
Що ти робиш, дівчино нещасна?
Ореш тугу, сієш на ній смуток,
схаменися, який з того скуток!

Тож не зійде рута
на твоїй ріллі,
а зійде отрута,
жалі не малі.

Хай би туга облогом лежала,
а ти б собі пшениченьку жала.
А в пшениці то мак, то волошки
закрасили б роботоньку трошки.

Ой хто займе постать,
жни та обжинайсь,
як надійде хмара,
то й не оглядайсь!

Буркут, 12/VIII.1901

* * *

Ой здається — не журюся, таки ж я не рада,
чогось мені тяжко-важко, на серці досада.

Ой кину я ту досаду геть на бездоріжжя,
зійшла моя досадонька, як мак серед збіжжя;

а я той цвіт позриваю та сплету віночка,
кину його, червоного, в воду до поточка:

пливи, пливи, мій віночку, до самого моря,
може, буря тебе втопить, чи не збудує горя.

Ой розбила вінка буря, таки ж не втопила,
а від нього синя хвиля геть почервоніла.

Гірка вода в синім морі, гірко її пити;
чом я свою досадоньку не можу втопити?

Буркут, 20/VIII.1901

* * *

Ой піду я в бір темненький, там суха смерека,
як розпалю ясну ватру, видно всім здалека.⁷⁸⁹

Запалала при смереці смолова ялиця;
горить моя досадонька, мов сухая глиця.

Розбуялась досадонька з вогнем на просторі,
розсипала палкі іскри, мов яснії зорі.⁷⁹⁰

Як упаде з гори іскра,⁷⁹¹ наче з неба зірка,
та як влучить в саме серце, — доле ж моя гірка!..

Лежи ж тепер, досадонько, тут у серці тихо,
буду тебе колихати, чи не присплю лихо.

Притулишся до серденька, мов дитина рідна,
буде тобі з мого серця колиска вигідна:

що раз вдарить кров живая, — колиска шибнеться,
Ой спи, дитя, в день і в ночі, поки серце б'ється!..

Буркут, 20/VIII.1901

ЛЕГЕНДИ

СФІНКС

Колись давно під сонцем полудневим,
Серед мовчазної розлогої пустині⁷⁹²
І розпачливо-мертвого простору,⁷⁹³
В душі раба, що зріс в тяжкій неволі,⁷⁹⁴
Вродилась мрія і запанувала
Над ним, своїм творцем, потужно й міцно,
Міцніш від влади сильних фараонів.⁷⁹⁵
І наказала мрія взяти камінь
З гарячих скель лібійської пустині⁷⁹⁶
І з нього витесать дивну подобу⁷⁹⁷
На вічну загадку вікам потомним.

І став тесати раб гарячий камінь.
І все було палким в годину творчу, —
І небо, і земля, і камінь, і різець,
І серце майстра; мов гарячий присок
Летіли з-під різця уламки дрібні.
І згодом на розпеченім піску⁷⁹⁸
З'явився твір, немов жива потвора;
Ліниве тіло лева простяглося,
Мов спекою пригнічене в полудне,⁷⁹⁹
Та загадкова людська голова
Здіймалась гордо і дивилась просто
Камінним поглядом поперед себе;⁸⁰⁰
А на устах був усміх зловорожий.
Той погляд і той усміх був страшніший,
Аніж убійче сонце у пустині.

І та потвора стала в людях богом,
Їй будувалися просторі храми,
З важкими колонадами; а барки,⁸⁰¹

Убрані лотосом, несли їй жертви;
Легенди почали складать про неї,⁸⁰²
Закрашені у густу барву крові;⁸⁰³
Співали їй свої пісні поети,
А вчені будували піраміди⁸⁰⁴
З книжок, що мали загадку вгадати
Очей таємних і ворожих уст.
Там списані були усі імення⁸⁰⁵
Тії потвори: Сонце, Правда, Доля,⁸⁰⁶
Життя, Кохання⁸⁰⁷ і багато інших;⁸⁰⁸
Та краще всіх пристало слово Сфінкс:
Воно таємне, як сама потвора.

25.VII.1900. Зелений Гай

РА-МЕНЕІС

Ра-Менеїс була горда цариця, дочка фараонів,⁸⁰⁹
Гарна й страшна, мов Урея, змія золота,я,⁸¹⁰
Що обвивала подвійний вінець двох Єгиптів,⁸¹¹
Мала чолó діамантове й темні рубінові очі.
Вдача в цариці була, мов Ніла підступній води,
Що випливають з таємних джерел, невідомих нікому;
Влада цариці була, немов африканське сонце,⁸¹²
Мов потужний самум, що не хоче й руїни лишити.⁸¹³
Весь Єгипет стогнав, мов співучий колос⁸¹⁴ у пустині,
Владу важку несучі гордої Ра-Менеїс;
Часом він ворухивсь, наче лев у кайдани закутий,⁸¹⁵
Глухо порікував, наче підземний вогонь,
Тяжко придавлений гнітом гори кам'яної;
Але як тільки з'являлась до люду цариця
З гордим, немов діамантовим, чолом, як тільки⁸¹⁶
В темних, карих очах прокидались рубінові іскри,⁸¹⁷
Миттю лев той народний⁸¹⁸ під ноги цариці лягав,
З усміхом сфінкса цариця йому наступала на шию.

Ра-Менеїс панувала і в храмах нарівні з богами.
Всі камінні богині робились до неї подібні,
Руки майстрів заселили пустиню навколо Єгипту⁸¹⁹
Людом колосів з обличчям гордої Ра-Менеїс.
І не було ні одної струни на єгипетських арфах,
Щоб не співала хвали повновладній цариці Єгипту.⁸²⁰
Ра-Менеїс будувала собі піраміду в пустині, —
Більше лягло там людей, ніж каміння паленого сонцем.
Але не встигла вгорі загостритися царська могила,
Як над Єгиптом було вже одно тільки сонце — небесне:
Ра-Менеїс на пурпурове ложе злягла і не встала.
Тихо лежала цариця в сповивачах, повних бальзаму,⁸²¹
З блідо-злотистим обличчям, неначе з слоневої кости,
А над чолом, як і перше, сіяла корона —
Двох Єгиптів вінець і змія золота Урея...

Ра-Менеїс положили у барку червону,
І поніс її, тихо колишучи, далі, все далі,
Ніл жовтоводий, свята непрозора річка.⁸²²
В білих убраннях жерці в срібній сістри¹ дзвонили,
Плачем великим ридали невільниці чорні,
Шати свої роздираючи, раннячи тіло до крові;⁸²³
Густо-червоні краплі падали в жовту воду;
Арфи сумні голосили, квилили Єгиптянок співи;⁸²⁴
Лотосу квіти блакитні, в'янучи,гнулись додолу.
І плила так червона барка, мов сонце на захід.⁸²⁵
Ледве ж на берег пісківатий, де вже виднілись високі
Гори-могили царські, винесли тіло цариці,⁸²⁶
Люд заступив йому путь. Бачив лев, що розбиті кайдани.⁸²⁷
Білих жерців розігнав, потопив усіх чорних невільниць,
Вирвав арфи в Єгиптянок і на тріски поламав,
Лотосу квіти стоптав і барку спалив на кострищі,⁸²⁸
Тіло цариці закинув далеко в пустиню, в піски,

¹ Сістр—музичний інструмент в давньому Єгипті, подібний до Triangolo наших оркестрів.—Л. У.

Там їй вихри щороку могилу рухому робили.⁸²⁹
Сонце лило свій огнистий бальзам на дочку свою вмерлу.

Час летів, і пройшли над Єгиптом віки незчисленні.⁸³⁰
Вже й могили царські почали западати в руїну,
Вже й імення царські почали западати в непам'ять,⁸³¹
Руйнують стали руки безбожних гробниці і храми,⁸³²
І не раз, як рука, чи⁸³³ повітря, чи сонце торкались
Тисячолітнього трупа, він розпадався на порошок.⁸³⁴
І сміялись безумні нащадки, що й мумії предків не вічні...

Раз на північ ішов караван, щоб одправить за море⁸³⁵
Награбовані скарби з руїн фараонів забутих.⁸³⁶
Попереду везли саркофаг величезний порожній;
Чорний камінь на сонці блищав, мов розпечена бронза,
Ледве сунули десять верблюдів тягар той пекучий.
Раптом передній погонич, ідучи, спіткнувся,⁸³⁷
Глянув додолу й відскочив, ужалений страхом, —
Під ногами у нього лежала гадюча голівка
І палали, мов іскри, на сонці червоні очі.
«Ля Ілляга! — сказав йому шейх каравана, —⁸³⁸
Ся гадюка не з тих, що збавляють життя правовірним.
Гляньте, вона золота, в неї очі — коштовні рубіни.
І власноручно почав підводити з піску ту гадюку;⁸³⁹
Але слідом за змією з піску підвелася зненацька⁸⁴⁰
Мертве обличчя в подвійній короні Єгипта.
Ра-Менеіс підвелася, дивно-нетлінна цариця.⁸⁴¹
І здавалось, мов погляд таємний ховають закриті повіки,⁸⁴²
А бліді уста ледве стримують усміх ворожий.⁸⁴³
Скам'яніли погоничі, вгледівши⁸⁴⁴ мертву царицю.
Тільки шейх правовірний не втратив святого спокою,
Він не лякався жінок, ні живих, ані мертвих,
Звик тільки ціну складать їм на гучних базарах.
Він подумав: «Ся жінка ціни в нашім краї не має,
Але безумнії джаври заплатять безумнії гроші», —⁸⁴⁵
І наказав обережно забрати з піску ту царицю⁸⁴⁶
І покласти її в саркофаг, не грабуючи злота.

Царським ложем здавалася чорна важка домовина,
Як заблищала над нею змія золота Урея.
Але закрилося гучно каміннее віко,
Ра-Менеїс заховалась назавжди від ясного сонця...⁸⁴⁷

Далі пісками сипкими до моря подавсь караван,
Без перешкоди дійшов до приморського людного міста.⁸⁴⁸
Не помилився розсудливий шейх: справді, джаври безумні
Гроші безумні йому заплатили за мертву царицю
І повезли її геть через море на північ.
Там на півночі, далеко, в тім місті, що вкрите туманом,
Де так шумує життя, мов холодний потік верховини,
Люде північні поставили храм для богів всього світа,
Він же гробницею був для всього, що колись панувало,
Тільки боги не були вже богами, а все неживе
Там навіки втеряло надію воскреснути знову.
Отже, в тім храмі покласти хотіли гордю Ра-Менеїс.

Плив корабель, роздираючи хвилі, не день, не годину,
Витримав бурі, не збився з дороги в тумані,
Тишу морську переждав, минув усі скелі підводні,⁸⁴⁹
Далі та далі все мчав, пронизаний вітром холодним;⁸⁵⁰
І чим далі на північ плила неживая цариця,
Тим холодніша ставала пекуча колись домовина,
І виступали на чорному камені сльози солоні;
Як привезли саркофаг до брами новітнього храму,⁸⁵¹
Був він холодний, важкий, мов крижина з північного моря.

Як підняли його білі раби, щоб понести й поставити в храмі,
Руки не здержали, впав саркофаг, і земля застогнала.
Десять рабів він скалічив і сам розколовся надвоє.
Леле! Розбилося ложе гордої Ра-Менеїс.

І сказали один до другóго нові фараони,
Ті, що платили за неї безумні гроші арабам:
«Хай там розбилась труна, але наша цариця зосталась,
Тисячоліття минали, вона ж не змінилася й досі,⁸⁵²
Наша цариця коштовна, владарка Ра-Менеїс».

І відхилили розколоне віко того саркофагу.
Що ж там було? Жмут сповивачів тонких, твердих від бальзаму,
Жовтії кості,⁸⁵³ покритії порохом вогким,
Чорнії пасма волосся, — між пасмами тими⁸⁵⁴
Матовим блиском ясніла подвійна корона Єгипта⁸⁵⁵
І сяяли рубінові очі змії золотої Уреї.⁸⁵⁶

Холод безжалісний, вогкий, ізнищив безсмертну царицю,⁸⁵⁷
Що пролежала віки під єгипетським сонцем жерущим,⁸⁵⁸
Дивну нетлінність і вроду черпаючи з хвиль променистих.
Ра, бог південного сонця,⁸⁵⁹ — в північній країні не правив.
Правив там холод ворожий і вогкість байдужа туману...⁸⁶⁰
Мусіла в землю вернутись гордая Ра-Менеіс.

25.VII.1900. Зелений Гай

ЖЕРТВА

Се було в ті часи, як Мессія живий був між людьми.⁸⁶¹
Се було в ті часи, як його ще на хрест не прибили.
Зготували вечерю для нього апостоли вірні:
хто приніс йому хліба, хто риби, вина та олії;
всі злягли за столами і вкупі з Учителем їли,
і незчулись, як більше від нього взяли, ніж для нього принесли.

Тільки потім, уже по вечері, прийшла до господи
жінка якась «одержима» — їй дав колись поміч Мессія —
і принесла для Мессії олії пахучої міру,⁸⁶²
що не годилась ні в страву, ні в лямпу до світла.
Правду казали апостоли: жертва була непотрібна,⁸⁶³
їх Мессія не звик до царської розкоші, —
нащо йому та олія, що тільки царі уживали?⁸⁶⁴
Чом не сказав він тій жінці: яке тобі діло до мене?
Він же до рідної матері так обізватись одваживсь, —⁸⁶⁵
нащо приймав він олію і тиї гарячії сльози,⁸⁶⁶
що застиляли розширений погляд отій одержимій,
нащо він мовив апостолам: дайте їй спокій, тій жінці?..

1.VIII.1900

ЛЕГЕНДИ

(Товаришці Л. Старицькій-Черняхівській)

У легендах стародавніх⁸⁶⁷
справедливості немає,
все там річ іде про жертви
та кривавії події.

В тих легендах ми читаєм,
як дитяча кров рожева
рани гоїла на тілі
жебрака, старого діда.

Як раз дівчина убога
хрестоносця вратувала⁸⁶⁸
від прокази сараценів,⁸⁶⁹
свого серця кров віддавши.⁸⁷⁰

Як людей лихийі чари
в мертвий камінь обертали,
але кров невинна знову
оживляла те каміння.

Ті легенди червоніють,
наче пишна багряниця,
наче пурпур благородний,
від крові⁸⁷¹ людей невинних.

Та горить у мене серце,
коли я їх пригадаю,—
проти сих легенд червоних
білий світ блідим здається.

1.VIII.1900

САУЛ

(Монолог)⁸⁷²

«...І Дух Господній відступив від Саула
і знітив його дух лукавий від Господа.

...І бувало, як тільки дух лукавий находив на Саула,
брав Давид гусла і грав рукою своєю. І відпочивав Саул,
і добре йому було, і відступав від нього дух лукавий.

...Як вернувся Давид з перемоги над чужинцем...
вийшли жінки, радіючи і промовляючи: переміг Саул
з тисячами своїми, а Давид із тьмами своїми...
І почав Саул підозрівати Давида від того дня і потім.
І нападав дух лукавий від Бога на Саула і пророкував він
посеред дому свого; Давид взявся рукою за гусла,
як і щодня, а спис був у руці Сауловії.
І взяв Саул списа і сказав: приб'ю Давида до стіни!

І вхилився Давид від лиця його двічі...»

(КНИГА ЦАРСТВ I, ГОЛ. 16, СТРІЧКА 14–15;
ГОЛ. 18, СТР[ІЧКА] 6–7, 9–12)

Грай, хлопче, грай, нехай голосить арфа,
хай плачуть струни, як жінки над гробом.
Я сам себе оплакати не можу,
бо сліз нема. Нехай ридає арфа,⁸⁷³
нехай я неоплаканим не згину.

Грай, хлопче, грай! нехай той голос арфи
заглушить голоси в моему серці,
ті голоси пророчі, неспокійні...
О! не на щастя став Саул пророком,⁸⁷⁴
Господь його карає віщим духом!
Саул не знає страху серед бою—

хто бачив, щоб його рука тремтіла?
Хто бачив, як він блідне й одступає?

Прийди ж, поглянь на мене серед ночі,
як я блукаю по своїх хоробах,
безлюдних, темних, і здіймаю руки⁸⁷⁵
і ними голову безумну закриваю,
і блідну, і тремчу, і падаю додолу,
і перед власними думками одступаю,
і власних слів жахаюся пророчих...
То не мої слова — то дух лукавий
мені через мої уста віщує,
що мушу я... Не слухай, хлопче, грай,
не допусти, щоб знов я був пророком.

Грай, хлопче, грай і не дивись на мене.
Вони лагідні, тії чорні очі,⁸⁷⁶
але на дні я бачу щось вороже...
За віщо ти ненавидиш мене?
Що завинив тобі Саул безумний?⁸⁷⁷
Не говори, не говори нічого!
Не я питав тебе, то дух лукавий.
О, зачаруй його, заворожи!
Безсильні проти його всі закляття,
але музика має Божу силу.⁸⁷⁸

Не голосно, — лагідно, ніжно грай,
хай спів твій має силу, як струмочок,
що тихо й ніжно точить твердий камінь.
На серці в мене камінь — хай же спів твій⁸⁷⁹
його підточить і в безодню скине,
в безодню забуття...

Мій любий хлопче,
в той час, коли так солодко говорить
до мене срібний бренькіт струн тонких,⁸⁸⁰
не вірю я ні голосам пророчим,
ні тим ворожим поглядам твоїм.

Хто грає так, ненавидіть не може.
Та й за що б ти ненавидів мене?
Що значать всі славутні перемоги
проти одного руху твоїх рук?
Я тільки вмів людей перемагати,⁸⁸¹
а ти самого духа переміг.

Чи заздрісно тобі на сю корону,
сю багряницю, сее берло? Хлопче,⁸⁸²
повір мені, без них я щасливішим⁸⁸³
і кращим був в той час, як пас отари⁸⁸⁴
на батьківських зелених полонинах.
Негнулася моя висока постать,
і не тьмарився мій веселий погляд,
я простий був і думкою, і серцем.
Гай, гай! Чи міг же хто тоді подумать,
що і Саул колись пророком стане?

Отак, так грай! Нехай брентить легенько
лагідна арфа. Се ж немов дзвіночки
моїх отар... Се мов гірські потоки...
Я вже було й забув їх любий гомін.
Тут у дворці я чую інші гуки,⁸⁸⁵
а в гори я вихожу лиш на бій;
тоді не чутно гомону потоків,
їх заглушають — лютий брязкіт зброї⁸⁸⁶
і сурми військові...

О, що за гук?⁸⁸⁷
Навіщо ти ударив військової?
Не хочу! Годі! Не вражай! Я знаю,
за віщо ти ненавидиш мене.
Ти згадуєш, що я був пастухом
і став царем, а ти вівчарь і досі.
Ти згадуєш про свій славутний вчинок,⁸⁸⁸
як ти звалив пращею філістимця.⁸⁸⁹

Дитина ти, дитяча в тебе й зброя!⁸⁹⁰
Ти, може, хтів улучить горобця,
а дав Господь, що влучив Голіата.⁸⁹¹
Ох, що за погляд! Мов з пращі камінчик!⁸⁹²
Ти от за що ненавидиш мене:
що ти мені не зброєю подобавсь,⁸⁹³
а тільки арфою, що я тебе тримаю
не тільки по неволі, бо ти сам
займаєшся святим огнем, як граєш
перед царем безумним. Жаль тобі
того, кого за ворога вважаєш.
Я так тебе музикою твоєю
скував, зв'язав, немов залізним пупом.
Я царь не тільки тіла, а й душі,⁸⁹⁴
душі твоєї, ти, хлоп'я чорняве!
І ти повстать не можеш проти мене!

Чого ти знов так дивишся на мене?
Підступний погляд твій, немов отрута.
Отрутою боротись проти мене,
отрутою гадаєш? О, не діждеш!
Гей, де мій спис? Приб'ю тебе до мура,
Єхидно клята!..⁸⁹⁵

О моя дитино,
чи се ж я вбив тебе? Ні, ні, мій спис
не зачепив тебе... О, Боже правий,
який же я нещасний і безумний!..
Гей, ви, раби, візьміть сього співця,
надгородіть його, нехай іде додому.
Він більш не буде вже ніколи грати!

.....

Він буде грати, але тут ніколи!
Хіба тоді, як сяде тут на троні.⁸⁹⁶

Адонаї! За що мене караш⁸⁹⁷
пророчим духом і остатню пільгу,

остатню оборону відбіраєш?
Адонаї!

Моя дитино люба!
Мій хлопчику лагідний! Де ти, де ти?
Невже мене ніхто не поратує?

18.XI.1900

ТРАГЕДІЯ

(Товаришці Л. Старицькій-Черняхівській)

Чує лицарь серед бою,⁸⁹⁸
що смертельна рана в грудях,
стиснув панцера міцніше,
аби кров затамувати.

Бачить з вежі гарна дама,
що поблід її коханий,
що рукою стиснув груди, —
посила до нього джуру:

— «Пане лицарю, вас просять⁸⁹⁹
залишити бій кривавий
хоч на ту малу часину,
поки рану перев'яжуть.

Є у нас м'ягкі завої
і бальзам на рану гойний,
там на вежі біла постіль
вже давно для вас готова».⁹⁰⁰

— «Любий джуро! щира дяка
тій, що шле тебе до мене,
але я прийти не можу
на запросини лагідні.

Якби я хоч на хвилину
скинув сей залізний панцер,

кров би кинулась потоком
і життя моє порвала б.

Бо й такі бувають рани,⁹⁰¹
що нема на них бальзаму,
що нема на них завоїв,
окрім панцера твердого».⁹⁰²

— «Ох, мій пане, ся відповідь⁹⁰³
зранить серце ніжній дамі».⁹⁰⁴
— «Коли має дама серце,⁹⁰⁵
Хай його міцніше стисне...»

6.VI.1901 Кімполюґ

Поезія
поза збірками

ЛЮБКА

Була в мамі доня, любка чорнобрива,
Розумная, гарна, та нетерпелива.
Було, часом мама в місто виїзжає, —
Там-то вже пильненько доня виглядає!
От піросла любка, віддали в науку.
Не зле було вчитись, — одну мала муку:
Хотіла дізнатись — життя яке буде,
Як в світі широкім живуть тії люде...
Скінчила науку, — вже весілле мали
Справлять — аж коханця у військо забрали.
Любка дожидала, потім захоріла —
Розважила любку ранняя могила.

1884 р.

* * *

Я блукав колись по ріднім краю⁹⁰⁶

Раю.

І шукав на сім земнім падолі

Долі.

Приблудився під стріхату

Хату.

Там дівчину стрів я винозірку⁹⁰⁷

Зірку.

Промінь ясний ті дівочі

Очі.

Подала вона мені помняту⁹⁰⁸

Мняту.

І на тім мойй пригоді⁹⁰⁹

Годі.

ЖАЛІБНИЙ МАРШ

Вмер батько наш та й покинув нас.
Ох! і смутний настав час,
сиротою наша мати зосталась.

Звідки ж тебе виглядати.
Чи по степах, чи по лугах шукати?
Чи сокола послати?

Батеньку ж наш, та вернися до нас.
Та порадь же ти, батьку, нас,
як без тебе в світі жити при лихій годині?
як без тебе жити Україні?⁹¹⁰

Вирядили ми свого батенька в далеку дорогу,⁹¹¹
А за його Україна-ненька помолиться Богу.
Наш Кобзар в могилі буде тихо спочивати.
Ми ж по йому будем плакати-ридати.

Вмер батько наш та й покинув нас.
Ох і смутний настав час,
сиротою наша мати зосталась.

Гей! Браття милі, батько наш в могилі,
та на Україні слава його не загине.
Бо зостались вічні думки ті величні,
думи його праві на сторожі його слави.

Слава його, браття,
наче те багаття,
сіятиме ясне,
повік не загасне.

Пісня не вмирає,
на весь мир лунає,
щиро та правдиво,
ворогам на диво.

Вмер батько наш та й покинув нас.
Ох і смутний настав час,
мов на небі місяць ясний згас.

В небі один місяць ясненький.
В світі один батенько рідненький,
Наш голубонько сивенький.

Ой! жалю ж наш, туга нас дійма.
Туга нас дійма.
Кобзаря нема.
Кобзаря нашого нема.⁹¹²

То ж по йому плаче-тужить Україна-ненька,
жалібненько!
То ж плаче-тужить Україна-ненька.⁹¹³

* * *

Чого то часами, як сяду за діло,
Або як вже працю кінчаю я сміло,
 Нараз се на мене, мов хмара яка,
 Спадає сумная задума тяжка?
Така то задума спиня мою руку,
Що людськую бачу кругом себе муку,
 Недолю та сльози — і думка зринá:
 Нащо тут здалася ся праця дрібна?..
Недолі й дотепніші люде не вбили,
Що ж з нею подіють слабі мої сили?
 І кидаю працю, бере мене жаль —
 Та друга вже думка розважить печаль:
Все ж, може, ся пісня якую людину
Розважить успіє хоч би на хвилину, —
 І щиро промовленим словом моїм
 Збуджу огонь я у серці чиїм.
А може, й пожиток який з того буде,
І з праці моєї скористають люде...
 І знов мені зваги в душі прибуло!
 І знов я за діло, підвівши чоло!

* * *

Шлю до тебе малий сей листочок,⁹¹⁴
Може, ним я тобі пригадаю,
Сею тріскою з нашого гаю,
Наш далекій Волинській куточок.⁹¹⁵

Озовися, мій друже, до мене,
Твого слова не чула я з літа,
Бо я прагну від тебе привіта,
Як дощу деревце те зелене.

Єсть у мене ще просьба і друга;⁹¹⁶
Цюю просьбу я шлю твоїй музі,
Хай вона, як зозуленька в лузі,
Звеселить твого смутного друга.

Так, я смутна тепер, моя любя,
Засмутила мене моя доля,
Вона мріям найкращим неволя,
Вона всім моїм замірам згуба.

Мої мрії найкращії в'януть,⁹¹⁷
Мов розквітлії в осені квіти,⁹¹⁸
Що розквітлі, щоб зараз змарніти,
Щоб на сонечко раз тільки глянуть.⁹¹⁹

Та чи є нерозважняя туга?
Се питання я шлю твоїй музі, —
Хай вона, як зозуленька в лузі,
Звеселить твого смутного друга.

* * *

За правду, браття, еднаймося щиро,
Єдиний маєм правий шлях,⁹²⁰
Єдину, браття, всі маєм віру,⁹²¹
Єдине серце у грудях.

Нема в нас, браття, ні зради лихої,
Ні кривди ми не боїмось,
Знамена держімо правди святої,
На зраду ми не піддамось.

До нас ходіте усі, хто за правду
Не жалує життя оддать,
Ми приймемо того, мов брата рідного,
Хто правду любить, той наш брат.

* * *

Дивлюся я на смерть природи, і благаання
Я посилаю доленці своїй,⁹²²
Щоб і мені дала кінець такій,
Щоб я була спокійна в час конання.

Ніхто щоб не почув тоді мого ридання.
Та й по мені не мають сльози лить, —⁹²³
Сама в собі я буду жаль носити.
О, доленько моя, сповни моє бажання!

І так наш світ повитий горем та журбою,
Нехай ніхто не плаче по мені,
Нехай не засмучу нікого я собою.

Нехай побачу я в смутні для мене дні
Утіху щирую та усміхи ясні.
Темноти й смутку досить і в труні!

[4-го листопаду, 1890 р.]

ВИШЕНЬКИ

Поблискують черешеньки
В листі зелененькім,
Черешеньки ваблять очі
Діточкам маленьким:

Дівчаточко й хлоп'яточко
Під деревцем скачуть,
Простягають рученята,
Та мало не плачуть.

Раді б вишню з'їсти,
Та високо лізти,
Ой раді б зірвати,
Та годі дістати!

«Ой вишеньки-черешеньки
Червонії, спілі,
Чого ж бо ви так високо
Виросли на гіллі?»⁹²⁴

— «Ой того ми так високо
Виросли на гіллі, —
Якби росли низесенько,
Чи то ж би доспіли?»...

РОМАНСИ

I

ПИТАННЯ

Що ти говориш, любко моя мила?
Се наче грім з ясно́го неба впав!
Чи я тебе не щиро покохав?⁹²⁵
Ні! певне, ти мене ніколи не любила!

Журливо ти хитаєш головою
І кажеш: в нас дороги розішлись!..
О ні, я вірю, — зійдуться колись,
З'єднаємось навіки ми з тобою.

Я поборю найтяжчі перешкоди,
Я маю силу, я мов дуб міцний,
Я дам тобі притулок затишний,
Обороню від лютої негоди.

Мовчиш, мій друже ясний, і зітхаєш...
Твоя душа за мною не жалкує,
А тільки серце вражене сумує,
І жаль тобі, що ти мене кохаєш.

ВІДПОВІДЬ

Не жаль мені, що я тебе кохаю,
Та в нас дороги різно розішлись.
Ні, не кажи: ще зійдуться колись!
Не зійдуться, мій друже, я те знаю.

Мое кохання, то для тебе згуба;
Ти наче дуб високий та міцний,
Я ж наче плющ похилий та смутний.
Плюща обійми гублять силу дуба.

Та без притулку плющ зелений в'яне.
Я не зов'яну, я знайду руїни,
Я одягну обдерті вбогі стіни,
Зелений плющ оздобою їм стане.

В країну смутку вітерець прилине
І принесе мені луну розмови
Від мого дуба любого з діброви
І спогад любих літ повік не згине.

II

НА МОТІВ З МІЦКЕВИЧА

...I znowi sobie zadaję pytanie:
Czy to jest przyjaźń, czy to jest kochanie?¹

Я не кохаю тебе! і не прагну дружиною стати.
Твої поцілунки, обійми і в мріях не сняться мені,
В мислях ніколи коханим тебе не одважусь назвати;⁹²⁶
Я часто питаю себе: чи⁹²⁷ кохаю? Одказую: ні!

Тільки ж як сяду край тебе, серденько, мов птиця, заб'ється,⁹²⁸
Дивлюся на тебе й не можу одвести очей.
І хоч з тобою розстанусь, то в думці моїй застається
Неначе жива твоя постать і кожне слово з речей.

Часто я в думці з тобою великі розмови проважу,
І світять, як мрія, мені твої очі, ті зорі сумні...
Ох, я не знаю, мій друже, сама я не зважу, —
Коли б ти спитав: чи кохаєш? — чи я б тобі мовила: ні?..

¹ ...I знову ставлю собі питання:
Чи то є дружба, чи то кохання? (пол.)

* * *

Motto Чи є, сину, Бог, чи нема,
Бог його знає, а тільки ти
нікого не займай, то й
тебе ніхто не зачіпатиме.

(НАРОДНЯ МУДРІСТЬ)

Коли вже зачепили сі питання
Про Бога й про посмертне оживання,
То й я Вам думку вимовлю свою,
Куди не так, як німець Ваш, поважно,
Але, я думаю, не менш одважно!

Не буду я тепера говорить
Про Зевса, Одіна, про Брану і Єгову,⁹²⁹ —
Вони вже вмерли, їх не оживить, —
Тепер уже пора змінити мову:
Тепер казати треба: Бог деїстів,
Бог скептіків і Бог детерміністів.⁹³⁰
Що скаже Бог деїстів мому серцю?
Я юшки не люблю без соли і без перцю.
Імення Бога скептіків: «Не знаю»,
Щось я такого й Богом не вважаю.
В детерміністів світ налажений так стало,
Що там для Бога місця вже не стало.

Всі три Боги невлад, створить нового трудно,
Та й віршувать на сюю тему нудно.
До того ж на землі у нас так мало волі,
І без богів начальства в нас доволі...

Тепер питання друге. — Далєбі,
Повірте слову, мій шановний друже,⁹³¹
Посмертного життя не хочу я собі,
Мені про нього гірше ніж байдуже.

Туманне «там» подобатись не може,
«Загробний світ» спірітський⁹³² — боронь Боже!

Попасти в пекло, може, се й цікаво,
Але воно занадто вже яскраво
Описано у Данта.⁹³³ І, здається,
Я знаю трошки, що то пеклом зветься.

Піти у рай (хто має сю надію!), —
Немає там ні горя, ні зітхання,
Але нема ні дружби, ні кохання, —
Такого раю я не розумію.

Там, крім набожної, нема літератури,⁹³⁴
Я ж артистичної, як знаєте, натури,
Поезія виключно релігійна,
Як всяка річ занадто тенденційна,
Чогось мене не радує зовсім,
Отак, як ті німецькі мудрі вірші
(Мої здадуться Вам далеко гірші), —
Здається, можна покінчить на сім.

ПРОРОЧИЙ СОН ПАТРІОТА

(Посвята шан[овному] редакторів «Буковини»)

Що за диво, що за нове чудо!..
Перед світом, у святу неділю,
Вельми дивний сон мені приснився,
Що немов я опинився в Римі,
Там я бачив Колізей і Форум,
Капітолій і Тарпейську скелю,⁹³⁵
Звідки давні римляне невдячні
В діл спихали чесних патріотів.
Та те все мене не вдовольнило,
Бо хто бачив Святоюрські вежі,⁹³⁶
Староруські Золоті Ворота,⁹³⁷ —
Що для нього Колізей і Форум,
Капітолій і Тарпейська круча?
Що нам римські цезарі⁹³⁸ і герої?
Таж прецінь у нас князі бували!
Але далі: Ватікан я бачив
І Отця Святого в Ватікані.⁹³⁹
Але й то, панове, ще не диво,
То ж би навіть і у сні був сором
Бути в Римі та й не бачить папи!⁹⁴⁰
Вище всіх червоних кардиналів⁹⁴¹
Він сидів у ясних білих шатах.
На подушці оксамитній долі
Спочивала золота пантофля.
Різних націй вірні католики
На колінах лізли до престолу
Цілувати золоту пантофлю,
Отже й я поліз услід за ними —
Най же й русин буде так, як люде!
Річ святу поцілувавши тричі,
(Один час тому, що батько в плахті!)

Я поглянув на святе обличчя⁹⁴²
І зненацька скам'янів від дива —
Хоч у сні ніщо нас не дивує,
Але ж то було всім дивам диво:
Я побачив руськее обличчя,
Римською тіарою вінчанне!⁹⁴³
Боже мій! та я ж його так часто
Зустрівав у львівськiм семінару!
Він пізнав мене і так промовив:
«Повернися у свою країну,
Понеси їй звістку благодатну,
Що віднині кожний вірний русин
З ласки Бога станеться безгрішним,
Тільки має всім властям коритись,
«Нѣсть бо власті, еже не от Бога».⁹⁴⁴
(Тут я нишком усміхнувся, панове:
Вже сього він міг би нас не вчити!).
А хто хоче просто йти до раю
І в вінці, як мученик, сіяти,
Той повинен прочитати пильно
Цілий річник «Руского Сіона».⁹⁴⁵
(Тут, не знаю чи й признатись, браття,
Защеміло трошки в мене серце.)
Окрім того, я заповідаю
Вірним всім піти в поход хрестовий
Проти всіх плюгавих о[д]чайдушних
Сіячів ворожих, бридких впливів,
Їх нам треба нищити без пардону!⁹⁴⁶
Буде вам за сеє рай на небі,
На землі ж — та поки що, се тайна...»
Тут я крижем впав перед престолом,
Хтiв промовить щось, — але прокинувся
І покликнув голосом великим:
«Гей, на Бога! милі руські браття,
Хоч би всім нам згинуту судилося,

[Мусим мати] свого кардінала!⁹⁴⁷
А вже сам він дійде до престола».
Вже ж бо сон мій не зовсім даремний,
Бо казала так моя бабуся
(То була сама народна мудрість):
Сон, що сниться у неділю рано,
Зроду-звіку не минає дарма.

НА ПАМ'ЯТЬ 31-ГО ІЮЛЯ 1895 РОКУ

Тепер прощай! Хто знає, чи надовго?
Ми, може, хутко будем похожати
По горах київських та по гаях волинських,
А може, поки зійдемося знову,
Води багато утече з річок
І сліз з людських очей. Хто тее знає?⁹⁴⁸
Колись я думала для тебе на прощання
Увити гарне «рондо» чи⁹⁴⁹ «сонет»
І рифмами уквітчати навколо,⁹⁵⁰
Немов гільце весільне, — та шкода!⁹⁵¹
Торік бувало тут, над сим потоком,
Звивала я тобі вінки барвисті,
Тоді ж у мене і квітчасті вірші⁹⁵²
Жартуючи, лилися з-під пера, —
Але тепер нема квіток для мене
Ні в полі, ні в діброві, ні в душі.
Колись я мала той дівочий звичай,⁹⁵³
Як покидала край який надовго,⁹⁵⁴
Збирати квіти з наймиліших міст
І брати їх на пам'ятку з собою, —
Тепер взяла я грудочку землі,
Колись її положать надо мною...
Сестрице любя, я тобі бажаю
Ясного щастя (коли се не мрія!),
Щоб «радою» і радістю ти стала
Усім, кого ти любиш. Я бажаю,
Щоб сее перше і безмірне горе⁹⁵⁵
Було остатнім у твоїм житті.
Коли ж яка смутна́ година прийде⁹⁵⁶
І сльози самохить поллються із очей,
Тоді поглянь, кохана,⁹⁵⁷ на схід сонця
(В ту сторону, де наша Україна)⁹⁵⁸
І пригадай, що десь є хата й серце,

Тобі одкриті завжді. Може, думка⁹⁵⁹
На схід полине, а печаль на захід.⁹⁶⁰
Для мене, сестро, щастя не бажай⁹⁶¹
(Ми з ним чогось не можемо ужитись!),⁹⁶²
Ти побажай мені одваги й сили більше
Сповняти той великий заповіт,
Що я несу з собою на Україну..⁹⁶³
Хай спогад мій між вами буде краще,
Ніж я сама була, — адже здалека
Тумани навіть золотом сіяють, —⁹⁶⁴
Тож «споминайте добрими словами!»⁹⁶⁵
Для мене спогад про те щастя й горе,⁹⁶⁶
Що всі ми вкупі тут переживали,
Тим буде, чим молитва для набожних.
А вас усіх... ні, годі вже! Прощай!⁹⁶⁷

Леся

БОЖА ИСКРА

Вороги:

Геть їх, поетів, навіщо їх співи?
Хто тепер слухать їх рад?
Нас оглушили вже «тихі мотиви»
«Снів» тих «фантазій», «балад»!⁹⁶⁸

Чули ми й тую «громадську тугу», —
Все то слова голосні,
Хату нагріти в зимовую фугу, —
Навіть на те не судні!

Годі тих співів! і так уже сумно,
Посміхом спів ваш бренть...
Слова не тямите мовить розумно,
А віршувать аж горить!

Прихильні:

Ні, не стихайте, солодкі співи,
Всяк з нас їх слухати рад,
Любо колишуть нас тихі мотиви
«Снів» ваших, «мрій» та «балад».

Тільки навіщо той смуток і туга,
Вже ж бо і так ми сумні.
Хай же колишуть, як пестоці друга,⁹⁶⁹
Ваші лагідні пісні!

Ніч налягла безпросвітним склепінням,
Очі й серця нам тьмарить,
Хай же привітним і тихим промінням
Божая іскра горить!

Поет:

Годі вам, гурт ворогів і прихильних,
Марні слова промовлять.
Краще ідіть, научіть божевільних,
Як їм притомними стать!

Бачили ви, як велике багаття
Кида вогонь аж до хмар?
«Божая іскра» — то тяжке прокляття,
Дикий і лютий пожар.

Огнища тóго не може людина
Ні запалить, ні вгасить,
В кого ж запала хоч іскра єдина, —
Вік її буде носить!

SLAVUS-SCLAVUS¹

Слав'янщина! — який величний гук,
Який широкий і містично темний.
І скільки літ і як багато рук
Для неї будували храм таємний.
Посеред храму п'єдестал звели
І статую поставили на ньому,
І вид, немов Ізіді, зап'яли⁹⁷⁰
Покровом щільним идолові своєму.
Стоїть таємна статуя давно,
Час тихо упливає, рік за роком,
І досі ще нікому не дано
В лице їй глянути одважним оком.
А що ж величної Слав'янщини сини,
Німої матері проречисті діти,
Між людьми чим прославились вони?
Чим похвалитись їм, з чого радіти?
Дивіться: з них кожний, як один,
Що світ би здержав на плечах здорових,
Міцний як дуб кремезний слав'янин
Покірно руки склав в кайданах папірових,
Та раз у раз поклони низькі б'є
Перед стовпом, короною вінчанним,
Порфірою укритим; стовп той є
По праву спадщини царем названий.
І кожний весь в крові, в сльозах його лице,
Троїстая нагайка тіло крає,
А він, ховаючись, плете сільце
І братові під ноги простирає.
Колись, бувало, сильний чуженин
Слав'ян-рабів виводив на майдани, —

¹ Слов'янин-раб (лат.).

Тепер, куди не глянь, усюди слав'янин
На себе самохіть кладе кайдани,
І кажуть всі: варт віл свого ярма,
Дивіться, як покірно тягне рало!
Ні, ймення слав'янина не дарма
Синонімом раба між людьми стало!

5.XII.1896

БРАТОВІ Й СЕСТРИ НА СПОМИН

Мені в сю ніч приснився ясний місяць, високе небо, вільний винокол. Блакитне світло сяло і тремтіло, немов огонь таємний чарівниці, а над тополею зоря світила, моя зоря, що скрізь мені сіяла, поки мене не замкнуто від неї в камінній клітці, в чотирьох стінах. Мені приснилась, друзі мої рідні, безсонна ніч одна, що так давно минула, та не забудеться вона повік. В той час була для мене скрізь весна, вона була і в серці, і в природі, блакитні й білі проліски цвіли, і я втішалася весняними квітками, так, мовби всі вони росли для мене... І я тоді жила. Безсонні ночі минали швидче, ніж у сні коханім, снувались думи, пролітали мрії, а спогади з надіями сплітались в один вінок, були там лаври, квіти... були й терни, я потім те дізнала, тоді ж не чула — ніч зачарувала.

Ти знаєш, сестро, як блакитна нічка бентежить серце, думку порива? «Не спи, не спи! — говорить ясний місяць, — бо як заснеш, я промінь наведу, немов стрілу, і вистрелю в сонне око, — присняться марища бліді і невиразні, жах стисне серце і розбудить вмиць. Не спи, не спи, тебе я очарую, і наяву побачиш дивний сон».

Чи⁹⁷¹ знаєш, брате, як лагідна зірка говорить: «Погаси роботу лампу, покинь книжки, забудь свою роботу, поглянь на мене і згадай ті зорі, що десь далеко, там, у парі сяють, я [завжди] в них дивлюсь, мов у свічада, в таку блакитну нічку, як оця».⁹⁷²

Мої кохані, я б сказала вам, не слухайте отих речей підступних, та знаю, що даремне згине рада, бо я сама собі її давала і власна рада марне загубилась. У тую нічку, що давно минула, що я тепер побачила у сні, я довго слухала розмову чарівну ясного місяця й лагідної зорі, а серце стукотіло так раптово, а думи ткали безконечну тканку, мережану при [сяє]ві блакитнім, аж поки сяєво [зроби]лося рожевим, тоді у серці [як]ось⁹⁷³ обізвалось, мов жайворонка [спів, ви]блиснуло, мов промінь... Коли [ясне] весняне раде сонце малу [кімна]ту рясно освітило, то на столі, [на біло]му папері виразно рівні щілочки чорніли...

Про що були мої думки й писання, не буду вам казати, друзі рідні, — бо в вас, наперекір сумним очам, прорветься гама непокірна сміху, і буде жаль мені на сльози, вам на сміх. Тож не питайте, що мені іще примріялось в блакїтному сіянні. Мені в сю ніч приснився місяць ясний, високе небо, вільний винокол...

* * *

Як я умру, на світі запалає⁹⁷⁴
Покинутий вогонь моїх пісень,
І стримуваний племін засіяє,
Вночі запалений, горітиме удень.

І прийде той, чий образ я носила
З піснями вкупі в серденьку своєму.
«Вона для тебе сей вогонь лишила», —
Його пізнавши, скажуть всі йому.

Він гордо скаже: «Ні!» — і гордо здіме чоло,
І гордо піде геть, не глянувши назад.
Як перше не приймав, так і тепер не прийме
Ласкаво-прикрих жалів і порад.

Благаю вас, пісні, мої пісні крилаті,
За ним услід, мов искорки, летіть,
Побудьте з ним в його самотній хаті,
Верніться і мені про нього розкажіть.

Коли коханий мій і там у самотині
Так само гордо відречеться нас,
Тоді, мої пісні, нехай у домовині
Край мого серця поховають вас.

Коли ж він з тугою та з гіркими сльозами
Згадає втрачену, зневажену любов,
Тоді, мої пісні, розстанемось ми з вами,
Лишіть мене в труні, летіть до нього знов.

28.XII.1896

* * *

Не дорікати слово я дала,
І в відповідь на тяжку постанову⁹⁷⁵
Ти дав колючу гілочку тернову,
Без жаху я в вінок її вплела.

Рясніше став колючий мій вінок...⁹⁷⁶
Дарма, я знала се! Тоді ще, як приймала
Від тебе зброю, що сріблом сіяла,
Я в серце прийняла безжалісний клинок.⁹⁷⁷

Тепер мені не жаль ні мук, ні крові,⁹⁷⁸
Готова я приймать і рани, і терни
За марні мрії, за святії сни⁹⁷⁹
Пречистого братерства і любові.⁹⁸⁰

2.II.1897

* * *

Motto: «Дурак — красному рад».

«Кров твоя — рубін коштовний,
Кров твоя — зоря світання,
Кров із серця для поета⁹⁸¹
Надгорода і придбання».

Так поету люде кажуть.⁹⁸²
Звик він вірить у дурниці.⁹⁸³
І радіє крові з серця,
Наче царській багряниці.⁹⁸⁴

Мудрим людям достаються
Поцілунки, лаври, квіти,
А поету на потіху
Все криваві самоцвіти.⁹⁸⁵

Люде всьому знають ціну,
В них ніщо не гине марне,
А поету, як і дурню,
Що червоне, те і гарне!

2.II.1897

* * *

...Так прожила я цілу довгу зиму.
Зима минула, і весна настала, —
Для мене все однакова пора.
Мій час пливе собі так тихо-тихо,
Як по ставку пливе листок сухий.

Чудне життя... Якби часами серце
Живим жалем і болем не проймалось,
Не знала б я, чи⁹⁸⁶ справді я живу,
Чи тільки мріється мені життя крізь сон.
Стіни чотири тісно оточили
Мене навколо: се ж увесь мій світ.
Там, за вікном, я чую, світ инакший
Шумить-гуде, веде свою розмову.
І туркіт повозів, і людські голоси,
Дзвінки трамваїв, гомін паровозів
Зливаються в одну тремтячу ноту,
Мов трéмоло⁹⁸⁷ великої оркестри.
І день і ніч гуде ота музика.
Який шумливий світ там за вікном!
Та я його не бачу. Тільки й видко
Мені з вікна шматок різьби на брамі
Та ще тополю із міського саду,⁹⁸⁸
Крізь неї часом зіронька світила.
Ще видко неба стілько, що в вікні.
Тепер я знаю, що весна надвóрі,
Бо соловейки зда́лека щебечуть,
Лунає гомін листя молодого,
І крізь тополю вже зорі не видко.
Раніш я знала, що була зима,
Бо миготіли за вікном сніжинки
Та срібні визерунки на шибках.
Оце мені уся пори признака...

І жаль мені і думаю я з жалю:
Та чи не так, як оттепер весну,
Я бачила кохання й молодощі,
І все, чим красен людський вік убогий?⁹⁸⁹
Те все було, та тільки за вікном.

25.IV.1897

* * *

Ти, дівчино, життям розбита, грай!
Грай на оцих людьми розбитих струнах,
Ачей же так гармонії осягнеш,
Її ж було в твоїм житті так мало...
О, не вважай, що криком, а не співом,
Акорди перші залунають. Грай.
Адже й твоє життя так починалось.
Де ж потім ти взяла ті ніжні тони,⁹⁹⁰
Що навіть злих людей до тебе привертали?⁹⁹¹
Ти їх знайшла в своїм розбитім серці,
Невже не знайдеш їх в розбитих струнах?
Грай. — Ось оця струна зовсім порвалась,⁹⁹²
Ти не торкай її; ся так ослабла,
Мов тетива в дитячій самострілі,
Торкнись її злегенька, ледве, ледве,
Вона озветься тихо, мов луна
Себе самої. Як рука натрапить
На ту струну, що ствердла від мовчання,⁹⁹³
Шарпни струну безжалісно, потужно
І брязни в неї, наче на пожежу.⁹⁹⁴

ПРОКЛЯТТЯ РАХІЛІ

(Апокріф)

«Чутно крик в Рамі, великий плач і скарги, Рахіль плаче
по дітях своїх і не хоче потішитись, бо їх немає».

(ЄВ. МАТВ. ІІ, 18)

I

З'явилося нове світло в світі,
У Віфлеемі, в тихому селі,⁹⁹⁵
І засвітилася у темному блакиті
Нова Зоря, щоб і старі, й малі
Дорогу знали до свого Мессії,⁹⁹⁶
Малого сина вбогої Марії.⁹⁹⁷
Пішли усі поклон йому віддати,
Волхви, царі і вбогі пастухи,⁹⁹⁸
Втішалася обрана Богом мати,
Сповнялась материнської пихи,
Святої гордості, що кожна мати має,
Як на руках своє дитя тримає,
Бо кожній матері дитя її Мессія,⁹⁹⁹
Давно сподівана¹⁰⁰⁰ і справжена надія.¹⁰⁰¹

О, матері! щасливі тричі ви,
Коли про вашу любую дитину¹⁰⁰²
Не дбають ні царі, ні мудрії волхви,
Коли нова зоря очей не вабить сину,
Тоді не треба кидати госпóди
І йти на безвість у далекий край,
Щоб ратувать від лютої пригоди
Свою дитину, свій єдиний рай,
Так, як Марія сина ратувала,
Свій скарб єдиний, скарб той світовий,

Що сила темная на страту¹⁰⁰³ роковала,
Бажаючи вгасить вогонь новий.

Вночі зібралася мала родина
І подалась в пустиню крадькома,
В пустиню їх зоря провадила сама,
Оберегала їх сторожа янголина.
Безлюднії шляхи пісковаті білили,
По них вигнанці йшли замислені, самі,
Як мрії крила янголів леліли,
А винокол був схований у тьмі...

Шука Мессію Ирод в Палестині,¹⁰⁰⁴
І ллється кров, як навесні вода,
Так падає дитина по дитині,
Як з дерева роса тремтячая спада.¹⁰⁰⁵
Скрізь голосіння, плач і крик великий,
Риданням Іудея пойнялась,¹⁰⁰⁶
В Шеолі темному озвався гомін дикий,¹⁰⁰⁷
І давня Рахіль із гроба підвелась,
По дітях страчених вона ридає,¹⁰⁰⁸
Марою білою до трупів припадає,
Прокляття, скарги, мов пожежі дим,¹⁰⁰⁹
Знялись до неба. Вчув їх Елогім¹⁰¹⁰
І посланця свого послав він до Рахілі.
Із неба злинув Серафім зорею,¹⁰¹¹
Наметом засіяли крила білі,
Як, потішаючи, схилився він над нею.

СЕРАФІМ:¹⁰¹²

Вгамуйся, бідна мати, не ридай!
Нехай тобі сіяє так надія,
Як та зоря нова. Рахіль, згадай:
«З Єгипту має вам прийти Мессія».¹⁰¹³
Радій, Рахіль, Ізраїль оживе,
Мессія дасть йому життя нове!

РАХІЛЬ:

Радіти, кажеш ти? мені радіти?
О, Серафім! у вас на небесах
Не плачуть матері і не вмірають діти,
Вам невідомий смерти страх.
Мессія! що йому до нашої неволи?
Він пан землі, безсмертний Божий син.
Мої сини в понурому Шеолі,¹⁰¹⁴
Не вернеться вже звідти ні один.
Ніхто їх звідти визволить не може, —
Важкий, холодний сон наліг на груди їм...
Ягвэ, страшний Ягвэ!¹⁰¹⁵ Таємний Елогім!
Адонаі-Шаддаі, грізний Боже!¹⁰¹⁶
До тебе я за помстою вдаюсь,¹⁰¹⁷
Тобі я, тінь ображена, молюсь!¹⁰¹⁸
Ніхто не може літери змінити
Твоїх міцних одвічних установ,
Чотирнадцять колін заледве може змити
Пролитую безвинно людську кров, —
Дивись, тепер її пролито ціле море
Для того, щоб живим zostавсь один!¹⁰¹⁹
За кров дітей моїх, за материне горе
Нехай заплатить сей, Марії син!
Бо коли ні, то в день страшного суду
На Йосафатовій долині стану я¹⁰²⁰
І перед зборищем мерців волати буду:
Себе суди, неправий судія!..

Поблід від жалю ясний Серафім
І тихо знявся мовчазний угору,
Закривши вид крилом сіяючим своїм.
Рахіль стояла посеред простору,
Неначе стовп могильний... Чорна мгла¹⁰²¹
Тремтіла й никла під Зорею Сходу,
Що ясне й тихе прбміння лила,
Немов живущу і цілющу воду.

На зірку глянула з ненавистю Рахіль,
Бліді руки здійняла з грізьбою;¹⁰²²
«Гори, проклята зірко! на сто миль
Марії й синові освічуй путь собою.
Маріє, радуйся! твій син, твоя любов,¹⁰²³
Живий, у захисті, та прийде та година,¹⁰²⁴
Даремне згине так твоя дитина,
Як сі мої нащадки. Кров за кров!»¹⁰²⁵

* * *

Якби я знав, що їм нема ратунку,
що близько смерть і згуба неминуча,
то я благав би марева в пустині:
хто мусить погібати на безвідді,
нехай же бачить хоч надію марну,¹⁰²⁶
і поки згаснуть очі, хай блищить їм,
леліючи, далека срібна хвиля,
нехай кивають пальми їм привітно,
мов прохолоду й спокій обіцяють.
Нехай конаючий собі шепоче:
вже близько рай... отут земля обітованна...¹⁰²⁷
І я б сказав: так, брате, се твій рай!¹⁰²⁸
Якби я знав, що хоч нема ратунку,
і не було б неправдою те слово.¹⁰²⁹
Та ще остатній час не зараз прийде,¹⁰³⁰
і марева того для їх боюся,
я їм кажу: «не вірте, то омана», —
почесніше їм гинуть без надії,¹⁰³¹
одважно дивлячись суворій долі в очі,
як людям загартованим годиться,¹⁰³²
ніж пережити марева оману,
і знов побачити пустиню мертву,
і плакати безсило, як дитина,
розпещена й одурена. О, сором!
Якби я знав, що є надія справжня,
що сила є пустиню перейти,
я б не боявся ні того безвіддя,
ні марева, аби воно вело
вперед, а не назад, нехай би навіть
пережили вони яку оману
на пів дороги, все ж би до мети
стояли ближче, все ж би їм скрасило
те марево хоч втому подорожню.
Я б їм сказав: як марево хороше,

такий вам буде справді той оазіс,
куди ми йдемо, збирайтеся ж на силі.
Якби я знав, що тая сила є...

А що ж я знаю? Те, що ми в пустині,
що на безвідді, що на нас чигають¹⁰³³
шакали, барси, тигри, хиже птаство,¹⁰³⁴
і знаю я, що те, за чим народ мій
очима стежить, — марево зрадливе.

Х. Як можеш ти се знати?

Л. Бо я знаю,
що лев з ягням не може мирно жити,
хіба що змінять так свою натуру,
аж прийдеться їм дати інші назви,
як житимуть ті інші, я не знаю
і можу все повірити про їх,
а поки ще ягня ягням, лев левом,
то для ягнят один можливий рай:
той, де зовсім нема левів. Хто хоче
пасти і берегти свою отару,
нехай її боронить, хай приставить
собак і пастухів, сам взявши зброю,¹⁰³⁵
а не навчає тих ягнят покори,
бо й так вони були покірні зроду
і будуть аж довіку, хоч би всіх
мав лев пожерти. І довіку лев
не втомиться ягнят покірних жерти:
котре не з'їв учора, з'їсть сьогодні,
помилує сьогодні, завтра з'їсть,
аби його пустити до кошари.
А ваша віра: не протився злomu!
Бодай той лев сьогодні вас пожер
одразу всіх, як маєте ви скніти
в покірности ягнячій?¹⁰³⁶ Що за радість
і з вашого життя? на що живете?
щоб вовну віддавать сінедріону?¹⁰³⁷
лой напасати для царя-екзарха?¹⁰³⁸

а потім все-таки лев-цезарь прийде¹⁰³⁹
і щонайкращих візьме на обід,
а може, й всіх!

Х. То буде божа воля.

(Легенда про Іак[ова] Ізраеля).¹⁰⁴⁰

Л. Як бридко ти промовив сі слова!
Душа моя од їх перевернулась.
Мов з людських уст овечий голос чую.
Ізраеля нащадок так говорить!
Не дивно, що з нащадками такими¹⁰⁴¹
не може бути вже Єгова в спілці,¹⁰⁴²
як був з їх славним прадідом колись.

Х. Нам невідомі всі шляхи Господні,
тепер Господь нових обранців має.
Обранець Божий той, хто вбогий духом,
а вірою багатий, хто найбільше
боїться Господа.

Л. Ні, власне, той,
хто не боїться!

Х. (мов громом поражений). Що се ти сказав?
Як ти одважився таке промовить?

Л. Я те кажу, що вичитав в Законі.
Там сказано, як предок наш Ізраель
до бою став одважно проти Бога,
і з ним боровся цілу ніч до світа,
і, бачивши його одвагу й силу,
став спільником Ізраелю сам Бог.¹⁰⁴³
Обранець той, хто Бога не боїться,
бо йдуть до спілки тільки рівний з рівним.

* * *

Дивилась я на тебе і в ту мить
нестямилась, як руки самохіть¹⁰⁴⁴
для тебе почали вінок сплітати—
була твоя краса, як ті ґранати...

ІМПРОМТУ¹

Когда цветет никотиана¹⁰⁴⁵
И точно светит из тумана,
 Как будто падшая звезда,
Вся бледная от тайной страсти,
 Все вокруг становится тогда
Покорно непонятной власти.
 И если вы тогда вдвоем
И возле вас сияют очи,
 Горя таинственным огнем,
 Как отраженье звездной ночи,
 И голос милый вам звучит,
 Как будто в тишине журчит
Струя волшебного фонтана,
 Бегите прочь от этих чар,
 Они зажгут в душе пожар,
Когда цветет никотиана.

Когда цветет никотиана,
Все, все тогда полно обмана,
 Опасна ночи тишина,
Как то затишье роковое,
 Когда коварная волна
Хранит молчанье гробовое.
 Вот-вот нахлынет звуков рой
И встрепенется мысль, как птица,
 И вспыхнет в темноте порой
Воспоминания зарница,
 Как будто неизвестный друг
Страницы развернет вам вдруг
Давно забытого романа, —
 О, если дорог вам покой,
 Не прикасайтесь к ним рукой,
Когда цветет никотиана.

¹ Экспромт, імпровізація (фр.).

* * *

Як я люблю оці години праці,
Коли усе навколо затиха
Під владою чаруючої ночі,
А тільки я одна неподоланна
Врочистую одправу починаю¹⁰⁴⁶
Перед моїм незримим алтарем.
Летять хвилини — я не прислухаюсь.
Ось північ вдарила — найкращий праці час, —¹⁰⁴⁷
Так дзвінко¹⁰⁴⁸ вдарила, що стрепенулась тиша¹⁰⁴⁹
І швидче у руках забігало перо.
Години йдуть — куди вони спішаються?
Мені осіння ніч короткою здається,
Безсоння довге не страшне мені,
Воно мені не грозить, як бувало,
Непевною і чорною рукою,
А вабить лагідно, як мрія молода.
І любо так, і серце щастям б'ється,
Думки цвітуть, мов золоті квітки.
І хтось немов схиляється до мене,
І промовляє чарівні слова,
І полум'ям займається від слів тих,
І блискавицею освічує думки.

Передсвітом чорніє ніч надворі
І час гасити світло, щоб його
Не засоромив день своїм сіянням,
Погасне світло; та палають очі,
Аж поки досвітки в вікно тихенько¹⁰⁵⁰
Заглянуть сивими очима і всі річі
Почнуть із темряви помалу виступати,
Тоді мене перемагає сон.

А ранком бачу я в своїм свічаді¹⁰⁵¹
Бліде обличчя і блискучі очі,
А в думці, мов тривога, промайнуть¹⁰⁵²
В дитячих літа[x] чутиї легенди¹⁰⁵³
Про «перелесника». ¹⁰⁵⁴ Розказує, бувало,

Стара бабуся нам, маленьким дітям:
«Була собі колись¹⁰⁵⁵ дівчина необачна...»
Про необачну дівчину, що довго
За кужілем сиділа проти свята,
І не молилася, й на дзвони не вважала,
І спати не лягала, от за те
До неї уночі з'являвся «перелесник»,
Не дьяволом з'являвся, не марою,
Спадав летючою зорею в хату,
А в хаті гарним парубком ставав,
Облесливим речами і очами,
Він їй приносив дорогі дарунки,
Стрічки коштовні й золоті квітки.
Він дівчину квітчав, і молодую
Своєю називав, і коси розплітав їй,
Речами любими затроював їй серце
І поцілунками виймав із неї душу.
На ранок, як співали треті півні,
Зникав той перелесник, а дівчина
Уквітчана, убрана засипала
Камінним сном. А потім цілий день¹⁰⁵⁶
Бліда ходила, мов яка сновида,¹⁰⁵⁷
І тільки ждала, щоб настала ніч,
Щоб з перелесником стояти на розмові,
А тим розмовам був лихий кінець...¹⁰⁵⁸
 «А хто ж був перелесник той, бабуся?» —
Питала я в старої, та вона
Хрестилась тільки завжді і казала:
«Та не при хаті¹⁰⁵⁹ й не при малих дітях,
Не при святому хлібові казати.
Не згадуй проти ночі, бо присниться!»
 Так, я тебе послухала, бабуся,
Не згадую ніколи проти ночі
Про «перелесника», мое свічадо тільки¹⁰⁶⁰
Нагадує мені про нього вдень.

19.X.[18]99

* * *

Часто кажуть: «ясні зорі»¹⁰⁶¹
То найкраще в цілім світі»,
Чи гадає хто при тому,¹⁰⁶²
Що за світом є ще кращі?
Уночі у сонних мріях
Летимо ми геть од світа,
Хто летить в безодню чорну,
Хто в сріблясті емпіреї,¹⁰⁶³
Хто хаос непевний бачить,
Хто з зірками водить коло,
А як тільки сонце гляне,
І хаос, і зорі зникнуть.¹⁰⁶⁴
І хаос, і зорі зникнуть,
Стане рівно, ясно, біло,
Мов у зшиточку чистенькім¹⁰⁶⁵
Школяра, що добре вчиться.
Але єсть на світі люде
Необачні, безпорадні,¹⁰⁶⁶
Що й при світлі сонця бачать
І хаос, і ясні зорі,
Кращі зорі, ніж небесні,
І хаос, темніший пекла.
Люде ті не знають світа,
Як там рівно, ясно, біло.
В тих людей життя буває,
Мов порізнені листочки,
Де написані поеми
Божевільного поета.¹⁰⁶⁷

18.VII.1900

* * *

Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами, ти, мій бідний, зов'ялий квіте! легкі, тонкі пахощі, мов спогад про якусь любов, минулу мрію. І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі, тонко, легко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує і чому я вірити не хочу, не можу. Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама, тепер, коли я знаю інше життя? О, я знала ще інше життя, повне якогось різкого, проїнятого жалем і тугою щастя, що палило мене і мучило, і заставляло заламувати руки і битись, битись об землю в дикому бажанні згинуть, зникнути з сього¹⁰⁶⁸ світа, де щастя і горе так божевільно сплелись... А потім і щастя, і горе обірвались так раптом, як дитяче ридання, і я побачила тебе. Я бачила тебе і раніше, але не так прозора, а тепер я пішла до тебе всею душею,¹⁰⁶⁹ як сплакана дитина іде в обійми того, хто її жалує. Се нічого, що ти не обіймав мене ніколи, се нічого, що між нами не було і спогаду про поцілунки, о, я піду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків! Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш ратувати мене від самої себе. Все, що мене томить, все, що мене мучить, я знаю, ти здіймеш своєю тонкою тремтячою рукою, — вона тремтить, як струна, — все, що тьмарить мені душу, ти проженеш промінем твоїх блискучих очей, — ох, у тривких до життя людей таких очей не буває! се очі з іншої країни...

Мій друже, мій друже, нащо твої листи так пахнуть, як зів'ялі¹⁰⁷⁰ троянди?

Мій друже, мій друже, чому ж я не можу, коли так, облити рук твоїх, рук твоїх, що, мов струни,¹⁰⁷¹ тремтять, своїми гарячими слізьми?

Мій друже, мій друже, невже я одинока згину? О, візьми мене з собою і нехай над нами в'януть білі троянди!

Візьми мене з собою.

Ти, може, маєш яку иншу мрію, де мене немає? О, дорогий мій! я створю тобі світ, новий світ нової мрії. Я ж для тебе почала нову мрію життя, я для тебе вмерла і воскресла. Візьми мене з собою. Я так боюся жити! Ціною нових молодощів і то я не хочу життя. Візьми, візьми мене з собою, ми підемо тихо посеред цілого ліса мрій і згубимось обое помалу, вдалині. А на тім місці, де ми були в житті,¹⁰⁷² нехай троянди в'януть, в'януть і пахнуть, як твої любі листи, мій друже...

Крізь темряву у простор я простягаю руки до тебе: візьми, візьми мене з собою, се буде мій ратунок. О, ратуй мене, любий!

І нехай в'януть білі й рожеві, червоні й блакитні троянди.¹⁰⁷³

7.XI.1900

* *
* *

Все, все покинуть, до тебе поинуть,
Мій ти єдиний, мій зламаний квіте!
Все, все покинуть, з тобою загинуть,
То було б щастя, мій згублений світе!¹⁰⁷⁴

Стать над тобою і кликнуть до бою
Злюю мару, що тебе забірає,
Взять тебе з бою, чи¹⁰⁷⁵ вмерти з тобою, —
З нами хай щастя і горе вмірає.

* * *

Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти,
Так міцно, щільно і закрить од світа,
Я не боюсь тобі життя одняти,
Ти будеш, мов руїна, листом вкрита, —

Плющ їй дає життя, він обіймає,
Боронить від негоди стіну голу,
Але й руїна стало так тримає
Товариша, аби не впав додолу.¹⁰⁷⁶

Їм добре так удвох, — як нам з тобою, —
А прийде час розсипатись руїні, —
Нехай вона плюща сховає під собою.
Навіщо здався плющ у самотині?

Хіба на те, аби валятись долі
Пораненим, пошарпанним, без сили¹⁰⁷⁷
Чи з розпачу повитись на тополі¹⁰⁷⁸
І статися для неї гірш могили?

* * *

Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?
Чи то вони всі вже, мов літні дощі, розточились?¹⁰⁷⁹
Чи, може, вони розійшлися в осіннім тумані¹⁰⁸⁰
І висять тепер надо мною, мов хмари важкі
нерухмані?¹⁰⁸¹

16.XI.1900

* * *

Я бачила, як ти хилився додолу,
Пригнічений своїм важким хрестом,
Ти говорив: «Я втомлений... так, справді...
Я дуже втомлений... Боротися? Навіщо?»¹⁰⁸²
Я самотній і... нема вже сили...»
Ти говорив так просто і спокійно,
Щось в голосі тремтіло, мов сльоза,
Та полиском сухим світилися очі, —
Як завжди... Я стояла біля тебе,
Не зважилась ані за руку взяти,
Ані схилитися до твого чола,
Ані тебе підвести... Я дивилась,
Як ти хилився під своїм хрестом...
...І потім довго я дивилася на тебе,
Тоді, як ми з тобою розлучилися.
Тоді, як тільки образ твій, мій друже,
Привиджувався мені в безсонні ночі,
Все голос твій брентів: «Я втомлений... так, справді...»
І брала я тоді паперу картку білу,¹⁰⁸³
Хотілося мені зібрати тиї сльози,
Що в голосі брентіли невидимо.
Колись отак, — розкаже легенда, —
Хустиною святая Вероніка¹⁰⁸⁴
Зібрать хотіла сльози й піт Христа.
Та на хустині замість поту й сліз
Зостався образ у вінці терновім
Того, хто впав знебулий під хрестом.
О, кождий раз, як я збирала сльози
Твої, мій друже, на папір біленький,
Я бачила те чудо Вероніки...¹⁰⁸⁵

18.XI.1900

* * *

То, може, станеться і друге диво
Євангельське? Прийду, як Магдаліна,¹⁰⁸⁶
Тобі віддять остатню послугу,¹⁰⁸⁷
І саме в ту хвилину, як у тузі
Я буду гірко плакати, що навіки
Тебе втратила, — раптом я побачу,
Що ти воскрес і просіяв від слави
Життя нового і нових надій.
І я впаду в нестямі на коліна,
І руки простяну до тебе, і на ймення
Тебе покличу вголос... Але ти?
Що скажеш ти тоді? Чи,¹⁰⁸⁸ може, й ти
Пошлеш мене веселу звістку дати¹⁰⁸⁹
Твоїм забутливим і потайним друзям,
Що тричі одрікалися від тебе?
І поки я, не тямлячись від щастя,¹⁰⁹⁰
Носитиму по людях любов провість,¹⁰⁹¹
Ти підеш панувати в нову країну слави
І на землі збудуєш рай новий¹⁰⁹²
Для себе і для тих, кого покличеш.
Чи буде ж місце там для Магдаліни?¹⁰⁹³
Однаково, аби вчинилось диво!¹⁰⁹⁴

18.XI.1900

* * *

Чи пам'ятаєте, коли я говорила¹⁰⁹⁵
Оті слова: «Якби мені знаття,
Коли я вмру, я б заповіт зробила,¹⁰⁹⁶
Аби з музикою, що люба за життя,¹⁰⁹⁷
Мене ховали». — Тільки що злетіли
Слова ті з уст, як вже здались на сміх:
«Ви б, може, й танцювать примусити хотіли
На ваших поминках приятелів своїх?»¹⁰⁹⁸
І почалась балачка погребова...¹⁰⁹⁹
Її спогадують, здавалось би, не варт,¹¹⁰⁰
Та я її спогадую до слова,
Бо розбудив в душі поважне щось той жарт.¹¹⁰¹
Моя душа не буде «со святими»,
Не буде «вічна пам'ять» по мені,
Чужі мені пісні з словами тими
І дзвони сі, потвори мідяні.¹¹⁰²
Коли вже треба голосить по трупі,¹¹⁰³
Нехай музика плаче, та без слів, —¹¹⁰⁴
І жаль, і сміх, і плач, і пісня вкупі —¹¹⁰⁵
То буде так, мов лебединий спів.¹¹⁰⁶
А та юрба, що посумує вранці,
Увечері нехай іде в танець.
Се дивно вам — після погребу танці?
Звичайний то смутним пісням кінець!
Та що ж, нехай не зрушу я нічого,
Зірвавшись в безодню забуття,
Аби не ранила так смерть моя нікого,
Як ранило мене мое життя.

* * *

Уста говорять: він навіки згинув!
А серце каже: ні, він не покинув!
Ти чуєш, як брентить струна якась тремтяча?
Тремтять-брентить, немов сльоза гаряча,
Тут, в глибині, і б'ється враз зо мною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Так, завжди, чи в піснях забути хочу муку,
Чи хто мені стискає дружне руку,¹¹⁰⁷
Чи любая розмова з ким ведеться,
Чи поцілунок на устах озветься,
Струна брентить лагідною луною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Чи я спущусь в безодні мрій таємні,
Де постаті леліють ясні й темні,
Незнані й знані, і наводять чари,
І душу опановують примари,
А голос твій брентить, співа з журбою:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Чи сон мені склепить помалу вії,¹¹⁰⁸
Покриє очі, втомлені від мрії,
То крізь важкі, ворожії сновиддя
Я чую голос любого привида,
Брентить тужливо з дивною журбою:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

І кожний раз як стане він брентити,
Тремтять в моєму серці тії квіти,
Що ти не міг їх за життя зірвати,
Що ти не хтів їх у труну сховати,¹¹⁰⁹
Тремтять і промовляють враз зо мною:
«Тебе нема, але я все з тобою!»

Kimpolung 7.VI.[1]901

* * *

Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі,
Ти мені заповідав скрасити могилу твою
В білий мармор і плющ, і криваві осіннії рожі,
Ти мені заповідав носити жалобу мою
Так, як носять в легендах царівни мовчазні, хороші.¹¹¹⁰

Довго ждять мені, друже, ще мармор нетесаний твій,
Ще немає на чому повитись плющу жалібному,
Не цвітуть ще осінні троянди в порі весняній,¹¹¹¹
Камінь, темряву й кров маю тільки ще в серці сумному,¹¹¹²
Не здаюсь я царівною людям в жалобі моїй.¹¹¹³

Ох, як часто мене опановують сни зловорожі,¹¹¹⁴
Сниться все, що я голову радо на страту несу,
Але то тільки сни, — я повинна стоять на сторожі,¹¹¹⁵
Бо мені заповідано в спадок жалобу й красу,
Білий мармор і плющ, і криваві осіннії рожі...

6.VII.1901, Kimp[olung]

* * *

«Квіток, квіток, як можна більше квітів¹¹¹⁶
І білого серпанку на обличчя,
Того, що звуть ілюзією...»¹¹¹⁷ Боже!
Як часто ті слова вчуваються мені
Посеред ночі: «квітів, безліч квітів!
Я ж так любив красу!..» Мій бідний друже,
Я принесла тобі всі квіти, що дала
Скупа весна твого скупого краю,
Я всі збрала і в труну вложила,
Всю ту весну убогу поховала.¹¹¹⁸
Ти спиш в землі між мертвими квітками,
І страшно думати мені про них
І про твій сон, я краще знов укрию
Серпанками ілюзії твій сон,
Щоб не чіпать страшних містерій смерти;
Я досить слухала її прелюдій,
Вони мені морозили всю кров,
Вони мене у камінь обертали;
Я досі вимовить того не можу,¹¹¹⁹
Чого мене навчила пісня смерти.
Ні, ні, мій друже, спи спокійно, спи,
Я не скажу нікому слів таємних.
Квіток просив ти? дам тобі їх більше,
Ніж та ворожая весна дала,¹¹²⁰
Весна та люта, що тебе забрала.
Я дам живих квіток, зрощу їх крив'ю,
І заблищать вони, немов рубіни, —
Не так, як ті бліді, убогі квіти
Весни лихої, — і не будуть в'януть,
І в землю не підуть, і не умруть,
І ти знов оживеш в вінку живому
Живих квіток; ілюзії серпанок,
Серпанок мрій моїх тебе скрасить
Та не закриє, будеш ти сіяти,

Як промінь сонця в мареві легенькім,
Що стелеться по золотому полі.
Нехай собі минає рік за роком,
Нехай мій вік уплине за водою,¹¹²¹
Ти житимеш красою серед квітів,
Я житиму сльозою серед співів.¹¹²²

6.VII.[1]901¹¹²³

КАЛИНА

Козак умірає, дівчинонька плаче:
«Візьми ж мене в сиру землю з собою, козаче!»
— Ой, коли ж ти справді вірняя дівчина,
Буде з тебе на могилі хороша калина.¹¹²⁴
«Ой, що ж тобі, милий, з того за потіха,
Щоб я мала червоніти серед мого лиха?
Ой, що ж тобі, милий, з того за відрада,
Щоб я мала процвітати, як мені досада.
Чи то ж тобі стане миліш домовина,¹¹²⁵
Як я буду зеленіти — німа деревина?»
— Як упадуть роси на ранні покоси,
То не в мою домовину, а на твої коси,¹¹²⁶
Як припече сонце веснянії квіти,¹¹²⁷
Хай не в'ялить моїх костей, тільки твої віти.¹¹²⁸
Ой, так не затужить і рідная ненька,
Як ти, моя калинонько, моя жалібненька...¹¹²⁹
Ой, ще ж над миленьким не зросла й травиця,
Як вже стала калиною мила-жалібниця.
Дивуються люде і малиї діти,
Що такої пригодоньки не видали в світі:¹¹³⁰
«Чия то могила в полі при дорозі,
Що над нею калинонька цвіте на морозі,
Що на тій калині листя кучеряві,
А між цвітом білесеньким ягідки криваві».
Шуміла калина листям зелененьким:
«Ой, що ж се я німа стою над моїм
миленьким?..»¹¹³¹
Поки ніж не крає, дерево не грає.
А хто вріже глибоченько, тому заспіває.¹¹³²
А хто вріже гілку, заграє в сопілку,¹¹³³
То той собі в серце пустить калинову стрілку.

20.VI.

* * *

В інші гори я полину,
але спогад не покину
по зеленій Буковині,
по привітній господині.

Леся Українка

«Прошу споминати, як мене
не буде»

21.VII.1901

* * *

Мрія далекая, мрія минулая
стала сю ніч надо мною,
мов якась постать похила, знебулая
над дорогою труною.

Мріє! таж ми вже навек попрощалися,
гострим ножем розрізнилися,
в сні тільки часом на мить зустрічалися,
але і в сні не мирилися.

В нас не було ні розмови ворожої,
ні голосної образи,
та не було тії хвильки погожої,¹¹³⁴
щоб не принесла урази.

Крапля до краплі — гіркою отрутою
вщерть переповнилась чара...
Нащо те згадувать? Тінню забутою
хай промине тая хмара.

Мріє, не стій при мені жалібницею,
мов наряджаєш до гробу,
нащо ти встала з труни упирицею,¹¹³⁵
вдягнена в чорну жалобу?

За що мені ти журбою великою
очі і серце покрила?
Чи то за те, що гіркою осикою¹¹³⁶
мертвої я не прибила?

Чи то за те, що пісні найщирішії
я на прощання співала?
Чи то за те, що квітки найчистішії
на домовину поклала?

Чи то за те, що ніколи зневагою
я не трівожила тіні?¹¹³⁷

Може, за те, що з сумною одвагою
я не лягла в домовині?

Не докоряй мені, мріє загублена,¹¹³⁸
і не хились надо мною!
Мертва й похована ти, моя люблена,¹¹³⁹
он уже й хрест над тобою.¹¹⁴⁰

Кожда ураза тобі подарована,
мир нехай буде між нами.
Спи ж ти, піснями журби зачарована,
спи під моїми квітками.

10.VIII.1901

Буркунт

* * *

Ой, я постріляна, порубана словами,
душа моя на рани знемагає,
неначе стрілами і гострими мечами,
мене його рука здалека досягає.¹¹⁴¹

Ой ви, слова, страшна, двусічна зброе,
спиніться, дайте спокій на хвилинку,¹¹⁴²
уже ж ми в серце ранені обое,
хоч я не стала з ним до поєдинку.

Не стала я, ой ні, додолу впала,
мої слова не зброя, а ридання,
я вилила усе, що в серці мала,¹¹⁴³
стлумила тільки се одно благання:

«Добий мене, дай згинути одразу!»¹¹⁴⁴
Ох, як сей поклик з серця поривався,
та знала я, що тим завдам уразу,¹¹⁴⁵
і змовкла я, і голос мій порвався,
і заніміло серце. Краща доля¹¹⁴⁶
була тим лицарям, з сидельця збитим, —
по праву давньому була їм щира воля¹¹⁴⁷
гукнути «вбий мене!»... і — бути вбитим.

S.-Remo, 17.XII.1901

* * *

Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист
в'яне, жовкне...
Спів цікади дзвінкий перейшов в тихий свист —
хутко вмовкне...

* * *

Ти хотів би квіток на дорозі моїй?
Нащо сипати їх попід ноги?
Хай живуть вони в ніжній красі чарівній, —
я сама їх знайду край дороги.

До маленьких, низеньких сама нахилюсь,
до високих очима докину,
обережно та ніжно лицем притулюсь,¹¹⁴⁸
стрівши в білім убранні тернину.

Будуть шарпати одіж суворі гілки¹¹⁴⁹
і скривавлять колючками руки,
та гілкам не допоможуть лагідні квітки,
ні, вони надгородять за муки.

Та й за віщо б ті квіти карали мене,
я ж не буду їх рвати руками,
ні під ноги топтати, мов зілля дрібне,
тільки злегка торкнуся устами.

Не плямив поцілунок мій зроду квіток,
чи то пишні були туберози,
чи квітки, що зродив найпростіший садок,
чи до краю вражливі мімози.

23.II.1902

* * *

Де тії струни, де голос потужний,
де тее слово крилате,
щоб заспівали про се лихоліття,
щастям і горем багате?

Щоб понесли все приховане в мурах
геть на просторі майдани,
щоб переклали на людську мову
пісню, що дзвонять кайдани?

Єрусалим мав свого Єремію,¹¹⁵⁰
що голосив серед поля;
чом же свого Єремії не має
наша зруйнована воля?

Полум'ям вічним на жах всім нащадкам
Дантове пекло палає;¹¹⁵¹
пекло страшніше горить в нашім краю, —
чом же в нас Данта немає?

Гей, блискавице, громова сестрице,
де ти? Розбий злиї чари!
Хай ми хоч раз заговоримо громом
так, як веснянії хмари!

24/V.1902

ОСІННІ СПІВИ

I. ДО LADY L.W.¹

Ти як осінь умреш, розіллешся слізьми
над квітками, багрянцем і золотом,
передсмертний твій спів пролетить над людьми — ¹¹⁵²
вітер лине отак над болотом,
де й вода вся важка, мов свічадо тьмяне, ¹¹⁵³
вбрана в ряску й слизьке баговіння,
очерет тільки мертвий свій шелест почне,
обізвавшись на те голосіння,
та й замовкне... і вітер замовкне сумний,
об різку осоку розітнеться...
Так нехай хоч тепер спів брентить голосний!
Може, що на той спів відгукнеться.
Може, щастя, що ходить по ясній луці, ¹¹⁵⁴
геть за річкою, там, на схід сонця, ¹¹⁵⁵
хоч один квіт червоний, що має в руці,
перемінить в твого оборонця.
І від нього ще раз, хоч на мить на одну
спалахнуть злото, квіти й багрянець,
і красу небувалу, дивну, чарівну ¹¹⁵⁶
дасть обличчю остатній рум'янець.
І, мов крик бойовий, обізветься в речах
безнадійне і марне бажання;
і триумфом остатнім заблісне в очах
розпачливе осіннє кохання.
О, тоді не картайся, що сміло береш,
без вагання, палкими руками
небезпечний той дар... Ти як осінь умреш, ¹¹⁵⁷
розіллешся над щастям сльозами... ¹¹⁵⁸

27.VI.1902

¹ Леді Л. В. (англ.)

II. ОСІНЬ

Рветься осінь руками кривавими
до далекого сонечка любого,
кров на шатах препишних¹¹⁵⁹ шаріється,
оксамит і парчу залива.¹¹⁶⁰

Так для сонечка осінь убралася,¹¹⁶¹
мов цариця у свято врочистее,
все, що є на сім світі найкращого,
все збрала на пишний убір.

Але дні все коротшають, міняться,
гляне сонечко й знову захмариться...
Журить осінь-сухитниця сонечко,¹¹⁶²
бо нема в ній весняних надій.¹¹⁶³

Рветься осінь. Терни невидимі¹¹⁶⁴
їй все тіло поранили, змучили,
а вона розпачливо всміхається:
«Сонце, сонечко, глянь, я сміюсь!»

Заховалось за горами сонечко,¹¹⁶⁵
з гір повіяло холодом, вогкістю,
сиві хмари на небо насунули.¹¹⁶⁶
«Ось я йду!» — обізвалась зима.¹¹⁶⁷

Осінь шарпнула шати кривавії,
аж до ніг їй упали, розсипавшись,
непокрита, нічим незахищена,
застогнала: «Іди, бо вже час...»

28.VI.1902

III. ОСТАТНІ КВІТКИ

Ох, розкрились троянди червоні,
наче рани палкі, восени,
так жадібно тремтять і палають —
прагнуть щастя чи смерти вони?

Не осипляться тихо ті квіти,¹¹⁶⁸
не настане життя в них нове,
ні, ударить мороз до схід сонця
і приб'є поривання живе.¹¹⁶⁹

І зчорніють червоні троянди,
наче в ранах запечена кров...¹¹⁷⁰
Ох, нехай же хоч сонця нап'ються,
поки ще їх мороз не зборов!

IV. ПЛАЧ ЄРЕМІЇ

«Як золото стемніло,
змінилося срібло пречисте!»

Ще листя сухе так недавно ясніло...¹¹⁷¹

«Як золото стемніло!..»

Мов око сліпе, мріє озеро млисте...¹¹⁷²

«Змінилося срібло пречисте...»¹¹⁷³

Щось давнє так смутно в душі забреніло...

«Як золото стемніло!..»

На серце лягло щось страшне, урочисте...

«Змінилося срібло пречисте...»

30.VI.1902
Зелений Гай

* * *

Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш
під білим покривом несправджених надій,
кришталі сліз над ним порозсипаєш,
убрані в искри любих, марних мрій,¹¹⁷⁴

І буде спати щастя, мов царівна,
що на шклянній горі знайшла труну,
життя ж твоє, мов нитка, довга, рівна,
протягнеться кудись удалину.

І часто ти безсонними ночами
до любої труни шукатимеш стежок¹¹⁷⁵
і сльози литимеш старечими очами, —
від них сріблом горітиме сніжок.¹¹⁷⁶

Коли ж, утомлена блуканням самотнім,
на сніговій постелі ляжеш ти,
щоб більш не встати, перед сном глибоким
остатню мрію вгледити:

Ось іти

зібрався лицарь молодий в дорогу,
на гору ту шклянну, де щастя спить,
в душі несе і віру, і тривогу,¹¹⁷⁷
пустеля перед ним, як жар, горить.¹¹⁷⁸

Він без дороги йде, все цілиною,¹¹⁷⁹
з усмішкою твоєї стежки мина,¹¹⁸⁰
і бачиш ти, що він вже під горою,
де спить твоя царівна чарівна.

Він на горі єдиним поцілунком
розбив труну і щастя оживив,
отим єдиним, легким подарунком
навік царівну горду покорив,

і взяв її на руки, мов дитину,
і весело у замок свій поніс,
за ними йшла весна, і всю долину
покрив квіток весняних цілий ліс.

Квітки цвітуть і золотом багряним,¹¹⁸¹
немов огнем, долина поїнялась,
співає щастя над своїм коханим,¹¹⁸²
і ні одна сльоза не пролилась.

А ти лежиш, і тіло одиноке¹¹⁸³
смертельний сон і холод обійма,
і мрія та про щастя яснооке¹¹⁸⁴
іде в туман, мов загадка німа...

27.VI.

* *
* *

Осінній плач, осінній спів
посеред літа золотого
непереможно забренів
із серця мого.

Ох то ж за те, що восени,
сумного, млистоного поранку,
я раз невчасно завела
собі веснянку.

30.VI.1902

НЮБЕЯ

Діти, діти мої, чи я ж вас навки втерля?¹¹⁸⁵
За що покарана я? За те, що так гордо впевнялась
на дітей моїх любих, на їх чарівную красу,
і на славний мій рід, що я з Прометєя похожу?¹¹⁸⁶
Що ж, богине страшна, хіба діти мої, що ти вбила,
не найкращі були серед людських і божих дітей?¹¹⁸⁷
Вбити їх ти могла, а сплямити красу не здолала,
і, хоч у горе закована, все ж я дочка Прометєя
і милосердя для себе не буду я в тебе благати!¹¹⁸⁸
Хоч би й хтіла тепер ти мені милосердя подати,¹¹⁸⁹
вже б не змогла, бо скінчилася влада твоя надо мною.
Ось я стою, марморова, в камінних кайданах,
тільки очі мої ллють потоки палючої сліз.¹¹⁹⁰
Сліз моїх зупинити не можеш ти, люта богине,
бо й Прометєївська гордість безсила була проти них.¹¹⁹¹
...Діти, діти мої, мов живими я бачу усіх вас,
тільки постаті ваші в сльозах, мов проміння тремтять...
Ти, найстарша моя, в білих шатах, велична і пишна,
наче постать богині, була ти подібна до мене,¹¹⁹²
тільки тепера ніхто б не пізнав, що я мати твоя.
Мармор оцей не такою мене одягає тепера,
як була я тоді, коли поруч з тобою стояла.
Люба сестричка твоя, голубка, моя жалібниця,
гірко б заплакала, вгледівши бідну матусю,
впала б до третьої доні моєї у рідні обійми,
тая ж одважна була, і розсудлива, й тихо-завзята,
завжди готова усіх захистити одним своїм серцем,¹¹⁹³
тим-то до неї горнулись мої всі малятка,
сльози свої їй несли, вона ж дарувала їм усміх.
Любі мої! Ви і в горі, і в radoщах, все були вкупі,
наче троянди рожеві на кущику спільнім,
а брати коло вас, наче гілля троянди колюче,
всякому рану готові були заподіять,

хто б зневажив сестричок. Мій старший, найперший,
він був мов кедр на верхівлі гори, негнучкий перед вітром, — ¹¹⁹⁴
ох чому і за віщо так марне загинула сила,
що братам додавала одваги і певности в бою?
Тихо схиливсь його брат кіпарісом лагідним та смутним, ¹¹⁹⁵
третій, молодший, мов плющ, його щільно руками обняв, ¹¹⁹⁶
а наймолодший — мій вогник, багаття моє найдорожче —
як він востанне спалахнув! вся батьківська кров обізвалась! ¹¹⁹⁷
Він переможцем здавався в остатню хвилину життя!..
Всі полягли як один, тільки зброя та діски лишились,
он вони між покрасами донь, між ляльками маляток,
марні, зайві, хіба що на тее потрібні,
щоб викликати з очей моїх знову потоки раптові,
якби часом ті сльози спинились в камінних очах.
Ой, не спиняться, ні! будуть литись отак до загину,
а як вихорь зненацька, або землетрус мене скине,
камінь об камінь розіб'є, на дрібний пісок розпорошить,
то джерела гірські понесуть мене в море з риданням,
потім хвилі морські голоситимуть вік надо мною, —
і не вмре моя туга, мій жаль не загине у світі...
...Ох, якби ж хоч одно, хоч найменше зо мною зосталось,
те дитяточко любе, моє немовляточко рідне!
Може б, устоська гожі так міцно могли притулитись
до грудей кам'яних, що збудили б життя в моїм серці,
і гарячая кров поборолла б холодний сей мармор,
і камінні сі руки, простягнені марне у безвість,
знов обняли б тее тільце злотисте і ніжне, мов квітка,
і камінні уста, що поблідли й склепилися в горі,
знов би могли цілувати ті оченьки, іскорки ясні.
Або вже б серце розбилося, і я б як людина сконала,
та не стояла б страшною потворою, каменем в тузі.
Мертва ж бо я і тепер, а тільки живі мої сльози...

30.VI.1902

* * *

«Хто дасть моїм очам потоки сліз?»¹¹⁹⁸
Ні, нащо сльози, то ж не сніг нагірний,
а туга щонайглибша має литись
гіркими хвилями. Нагірний сніг ще може¹¹⁹⁹
розтати від проміння весняного,
в долину збігти джерелом раптовим,
а на верхівлі, що біліло снігом,
віночок зацвіте рясних квіток.
А туга... се як море: перекотить¹²⁰⁰
всі хвили з краю в край, по цілім світі,¹²⁰¹
остатня хвиля пробіжить по сліду
найпершої, а перша дожене
остатню і таким невпинним колом,
без краю, без мети ітимуть хвилі
моєї туги... краще їх спинити...

Нагірний сніг, се жалощі твої.¹²⁰²
Як тільки щастя сонечко пригріє
оті сніги, збіжать вони раптово
і принесуть остатній дар мені,
поринуть в течії моєї туги,
доллють її, повніше стане море,
і голосніше заридують хвилі...
А в серденьку твоєму цвіт весняний,¹²⁰³
то білий, то рожевий, то червоний,
віночком зацвіте і той віночок
заквітчає те щастя молоде,
що поцілунком визволяє серце.¹²⁰⁴

...Чи тільки справді то сніги біліють?
А може, то розжевілася туга,
як те залізо, що біліє біллю,
змінивши на страшнім вогні три барви?
І що, коли не загартує серця,
а спалить і спотворить пал страшний?

І що, коли замість віночка щастя
покриють серце плями від огню?
Ой, що ж тоді моє все море туги
проти сього несвіцького нещастя?¹²⁰⁵
І чим мені залити той вогонь,
щоб не палив того серденька — слізьми?
Чи, може, крів'ю? Так, вона твоя...¹²⁰⁶
бо я готова сльози й кров віддати,
щонайчистішу кров, з самого серця,
щоб тільки пал вгасити і не дати
йому сплямити серця дорогого.

Ой, де ж воно, оте новее щастя,
нехай засвітить, хай мені покаже,¹²⁰⁷
чи то сніги, чи туги лютий пал.
Нехай тоді або доллеться море,¹²⁰⁸
або вже висохне. Тоді й пустиня
холодна й нерухома буде там,
де грала туга бурєю живою,¹²⁰⁹
і не стрівожить жаль спокою смерти.

...Ні, мало і сліз тих, і слів, і думок,
і серця стискання, і болю, й ламання
у розпачі рук, і стогнання, і мук...
Одно застається — мовчання.

1.VII.1902

* * *

Гострим полиском хвилі спалахують¹²¹⁰
після бурі у місячну ніч,
наче військо мечами двусічними
хоче знять вражі голови з пліч.

Зброї полиск і гомін розкотистий,
се неначе повстання гуде,¹²¹¹
наче сила народня узброєна
без упину на приступ іде.¹²¹²

Кожний меч — промінь світла небесного —¹²¹³
впав згори й знов угору зроста,¹²¹⁴
кожний гук — відгук сили одвічної,¹²¹⁵
що руйнує й будує світа.¹²¹⁶

Людське море, ти, сило народня,
з чого ж ти собі зброю скуєш?
Що повстане на місці порожньому
того світа, що ти розіб'єш?..

8.XI.1902. San-Remo

НА ЗЕММЕРІНГУ¹

Кучері темні уквітчала хмарка¹²¹⁷
цвітом з гранати огнистим,
лине туди, де здалека біліє
шпиль своїм чолом пречистим.¹²¹⁸

Лине і щедро квітки розсипає¹²¹⁹
геть по всім небі навколо,¹²²⁰
хоче зогріти палкими квітками¹²²¹
теє холоднее чоло.¹²²²

Квітка торкнула, і сніг загорівся,¹²²³
мов золотее багаття,¹²²⁴
шпиль усміхнувся новою красою,
наче по слову закляття.

Пташкою хмарка летить до шпилечка...¹²²⁵
Ось вони, ось вони в парі!
Як же вони поєдналися щільно¹²²⁶
в спільнім великім пожарі!

1902

¹ Земмерінг—мальовничий гірський перевал у Східних Альпах.

ДИМ

«Для нас у ріднім краю навіть дим
солодкий та коханий...»¹²²⁷ Без упину
я думала собі оці слова,¹²²⁸
простуючи в країну італьянську.¹²²⁹
І мріялись мені далекі села:¹²³⁰
дівчата йдуть, співаючи, з ланів,¹²³¹
клопочуться хазяйки невсипуці,¹²³²
стрічаючи отару та черідку,
господарі вертаються з роботи,
не прискоряючи ходи, поважно,
а нишком поглядають на димок,
що в'ється понад комином низеньким,¹²³³
і думають: «Оце ж воно й вечере...»
І мріялись мені росисті луки
Волинські: здалека чорні ліс¹²³⁴
зубчастим муром, а туман на нього¹²³⁵
безгучним, тихим морем напливає, —
хто в лісі, хто у полі, стережися!¹²³⁶
То котиться пропасниця лукава.
Але ночліжники собі співають,¹²³⁷
простуючи до лісу, на димок, —
се ж там товариші багаття розпалили,
там тепло, сухо, грають роєм іскри,
мов пчоли золоті, вогонь танцює,
там весело: розмови, співи, сміх.
«Простуймо на димок!..»¹²³⁸
І я дивилась¹²³⁹
На ті бездимні села італьянські
(вогню й малого для «поленти» досить),¹²⁴⁰
на рижові поля, страшні «різайї»,¹²⁴¹ —
де невидимкою малярія літає,
не боячись ні диму, ні вогню, —
і слово «чужина́» бренило в думці

за кожним стуком поїзду прудкого.
Тунель! і дим влетів мені в вікно¹²⁴²
гіркою хмарою — поганий дим,
либонь, погане вугля італьянське —
так не душив і дим в курній хатині¹²⁴³
там,¹²⁴⁴ на Поліссі, тож було співали
дружки весільні, аж дзвеніла хата,
не хриплим, чистим голосом, дарма
що голови немов у хмарі мріли;
той дим гриз очі, але все ж не так,
бо він був з дерева, а може, й те, що рідний.¹²⁴⁵

«Sampierdarena!».¹ Слава ж тобі, Боже,
се ж хутко Генуя, там і спочинок,¹²⁴⁶
там буде море і веселе небо,
і давнє місто гордої краси
одважного і вільного народу...
...«Он наша Генуя», — панок старенький
показує мені удалину.
Дивлюся — і не бачу — мла закрила.¹²⁴⁷
«Добродію, чи се тут часто з моря
такий туман встає?» — питаю пана.
«Туман? Се не туман, се просто дим,
се завжді так. Воно й не диво, гляньте!» —
Я глянула — немов високі щогли
у пристані великій, бовваніли
крізь сиву млу тонкі коміни,¹²⁴⁸
та скілько! цілий ліс! — «Багатство наше
отут росте!»¹²⁴⁹ — сказав панок поважно.¹²⁵⁰
У фабриках не кришталеві стіни,
а з вікон те багатство не світилось,¹²⁵¹
щось темне маячіло, як манá.¹²⁵²

Мені згадалось теж приморське місто,
не італьянське, потім друге, третє,
вони стоять над різними морями,

¹ Sampierdarena (Сампірдарена) — остання станція перед Генуєю. — Л. У.

і знову місто, — те вже над рікою
великою, гучною від порогів,
і рейнська круча, де якісь колеса
і день, і ніч глушать гук водопаду...
а потім села, з полем, кучерявим
від бурячиння... А над тим усім
високі непомірно комінї,¹²⁵³
мов сосни в горах — тільки що без гилля...

Ми в'їхали у передмістя. Чорні,
закурені стояли там будинки,
суворі та непришні. По будинках
до вікон хустя прип'ялось, мов злидні,¹²⁵⁴
що їх ні в двері, ні в вікно не випрещ,¹²⁵⁵
а з вікон визирали, мов привиддя,
якісь бліді, невільницькі обличчя.
А над усім той дим, той легкий дим,¹²⁵⁶
що не гризе очей, притьмом не душить,
а тільки небо чисте застилає
і краде людям сонечко веселе,
п'є кров з лиця і гасить людський погляд,¹²⁵⁷
обличчя білить, і чорнить одержу,
і барви всі рівняє сивизною,
ніхто його не чує, але завжди,
і день, і ніч, і в кожну хвилину
безгучно і таємно, та виразно
він промовля: «Я тут, я завжди тут».

Той дим проник мені у саме серце,
і стиснулось воно, і заніміло,
і вже не говорило «чужина́».¹²⁵⁸

San Remo 1903. 21.I

* * *

Угорі так яро сяють зорі,¹²⁵⁹
ні одна не криється за хмари,
наче світлом хочуть напоїти
небо й море, землю й світ надземний,
але небо темне, наче розпач,¹²⁶⁰
у хаосі невиразнім море,
а земля вся тугою чорніє,¹²⁶¹
таємниця криє світ надземний,
невидимі, але гучні крила
вихря-велита і б'ються, й плещуть,
море плаче, й темрява тремтить...

Море плаче голосом великим,¹²⁶²
дужі хвилі ринуть і ридають,
і здіймаються все вгору, вгору,
вище все, аж поки дальнє світло¹²⁶³
тих зірок голов їх доторкнеться,
тільки ледве чиста біль заблісне
на потужних головах, як раптом
наче темна сила їх підкосить,
і поляжуть голови, і люто
море кине подолані хвилі
в чорну ніч... не видно, тільки чутно,
як вони розіб'ються об землю...
А за ними вже нова фаланга¹²⁶⁴
гомонить і світла досягає...¹²⁶⁵
Море плаче, й темрява тремтить.

Нащо те велике змагання?¹²⁶⁶
Адже завтра зійде сонце ясне
і само освітить гори-хвилі
або навіть і найменшу хвильку,
і найменшу рісочку біленьку
тої піни, що покине буря.
І чи буде море вигравати,
чи розстелеться безкраїм плесом,

повним тиші й любого спокою,
сонце дасть йому своє проміння
і прихилить неба гойним світлом.
Ніч мине, як вже не раз минала, —
тож не дарма темрява тремтить.

Нащо те великеє ридання?
Чи то мало в морі хвиль потужних,
чи то сі, що полягли тепера,
вже найкращі з усього братерства?
Адже стільки бачили їх зорі,
адже стільки пестило їх сонце,
адже стільки розкотив їх вітер.
І чому не плакало так море,¹²⁶⁷
коли тихі та лагідні хвилі¹²⁶⁸
марнували силу й вік недовгий,
поливаючи пісок неплідний, —
море тільки усміхалось сонцю,
і велике світло не тремтіло.
А тепер чого так серед ночі
море плаче й темрява тремтить?

І чого так жалує се море?
Чи того, що кращі хвилі будуть,¹²⁶⁹
але сі не вернуться ніколи?
Чи того, що біль ота пречиста
мусить чорній темряві коритись?
Чи того, що й завтра¹²⁷⁰ день скінчиться,¹²⁷¹
що і завтра ніч настане знову,
і подвійно боротьба даремна,
і подвійно розпачлива туга?

Чи не тим так рвуться вгору хвилі,
щоб хоч промінь зоряний вхопити,¹²⁷²
що не вірять в перемогу сонця?
Чи не тим вони отак ридають,
що не досить їм розбиту воду
в спадок іншим хвилям полишити,
але шкода й власної краси?

Хоч тремтить ся темрява безмежна,
але хто збагне її тремтіння?
Чи то жах їй лоно протинає
за невічну і недовгу владу?
Чи то тільки заздрощі неситі¹²⁷³
на життя, на рух, на силу моря?¹²⁷⁴
Чи то лютість нею б'є запекла
на ту біль, на зорі, на проміння?
Чи то радість хижа, зловорожа,
за свої всі темні перемоги?
Так ідуть оці питання марні,
як оті сумні, невидні хвилі:¹²⁷⁵
блиск непевний дальнього сіяння
упаде і зникне, й розіб'ються
думи-хвилі в темному просторі...¹²⁷⁶
Ніч темніє і ясніють зорі,
море плаче й темрява тремтить...

San Remo 24.IV.1903

* * *

Було се за часів святої Германдади:¹²⁷⁷
Кати-ченці взяли еретика
І повели його до Торквемади,¹²⁷⁸
На інквізицію. І чутка є така:
Спочатку мученик мовчав, і тільки сльози
Текли по нерухомому лиці,¹²⁷⁹
Мовчав на допити, мовчав на всі погрози,
Раз застогнав — і мук ще додали ченці.

Раз крикнув. — «Є на каяття надія», —
Сказав великий серцевідець-кат:
«Залізом і вогнем ми виженемо змія
З його душі — і вигоїться брат!
Завдайте ще йому!» І завдали тортури
Несвіцької, нема на неї слів,
Здавалося, впадуть від жаху мури,
Моливсь один з ченців, щоб еретик зомлів.

Він не зомлів. І сталось дивне диво:
Всміхнулися поблідлії уста,¹²⁸⁰
Пригаслі очі спломеніли живо,¹²⁸¹
І мовив мученик: «Ченці, ради Христа,
Давайте ще вогню! Вогонь моя відрада.
О, дайте ще, благаю вас, кати!»
«Спалить його зовсім, — дав вирок Торквемада, —
Надії вже нема. Перемогли чорти».

БРАНЕЦЬ

(Середньовічний мотив)

На країну італьянську¹²⁸²
сильне військо наступило, — ¹²⁸³
за французькими полками¹²⁸⁴
з різних сторін кондотьери.¹²⁸⁵

Всі злетілись, наче галич,¹²⁸⁶
наче тее хиже птаство
на порубаного трупа,
щоб розшарпати до краю.¹²⁸⁷

Де не зможе збройна сила,
там доступить зрада по́тай
і вужем тонким пролізе¹²⁸⁸
від меча й вогню зручніше.¹²⁸⁹

А чого не зможе й зрада,
лютий розбрат доконає,¹²⁹⁰
що зосталось від чужинців,
те свої брати сплюндрують.¹²⁹¹

Горе тим, що йдуть одважно¹²⁹²
у нерівний бій на згубу,
гірше тим, що від отрути
на безслав'ї погибають.

А найгірше тим, що марне
світом нудять у полоні,
як отой бездольний лицарь
Габріель ді Кастельнеро.¹²⁹³

Сам Баяр, найкращий лицарь,¹²⁹⁴
взяв його в полон у полі,
і тепер сидить він бранцем
у французькім таборищі.¹²⁹⁵

Не закутий у кайдани
і не замкнений на вежі,
без сторожі пробуває
у Баяровім наметі.

Здався він на слово чести,
у нерівнім бою впавши,
а Баяр, цнотливий лицарь,
вірить лицарському слову:

дав злотисту шаблю бранцю,
і коня, і свого джуру,¹²⁹⁶
і просив усе лицарство
мати гостем італьянца.

І «гостює» по неволі
Габріель ді Кастельнеро,
жде, як Бога, того часу,
що підуть на різмін бранці.¹²⁹⁷

Сумно дивиться з намету¹²⁹⁸
на околицю препишну:
край веселий італьянський
і в біді красою сяє.

В темнім листі померанці
світять золотом червоним,
а оливи кучеряві
сріблом криють всі левади,¹²⁹⁹

гори наче линуть в небо
чистим, легким візерунком —¹³⁰⁰
але що то там біліє
по узгір'ю темно-синім?

Чи сніги то залягають?¹³⁰¹
Чи то хмари притаїлись?¹³⁰²
Чи цвітуть каштани в гаю?
Чи потоки грають шумом?

Не сніги то, і не хмари,
і не цвіт, і не потоки.
Ох! то куряться димове!
то французи палять села...

Габріель ді Кастельнеро
стиснув шабельку злотисту;¹³⁰³
«Гей, коня!» — гукнув на джуру.
— «До послуги, ясний пане!»

Як почув слова французькі
бідний лицарь італьянський,
шаблю випустив і тихо:
«Ні, не треба» — мовив джурі.¹³⁰⁴

І закрив рукою очі,
темно стало їм і чорно,
наче в'язням безталанним¹³⁰⁵
у «колодязях» венецьких.

Габріель ді Кастельнеро
задрив тим безщасним бранцям,¹³⁰⁶
що Венеція держала
у своїх страшних темницях.¹³⁰⁷

Бо невільники не мали¹³⁰⁸
ані зброї, ані джури,
ні лицарських обов'язків,
тільки мури та кайдани.¹³⁰⁹

San Remo 1903

* * *

Я знала те, що будуть сльози, мука,
багато праці марної, дрібної,
невидної і часто, дуже часто
даремне вжитої. Не тільки надгороди
за все те я не жду, а ледве-ледве
від власного картання захищаюсь
і ледве стримую докори свого серця
за те, що завинила без вини.
Коли часами в сутіні щоденній
яскрава квітка щастя процвіте,
її приймаю не як надгороду, —
як дар, як диво, як нежданий рай,
відкритий на хвилину з ласки неба,
як легендарний з папороті цвіт.¹³¹⁰
А потім, коли знов наплине сутінь,
я думаю: я знала се, я знала,
мовчи, душе, спини свій стогін, серце,
так мусить бути...

Може, хутко прийде
година та, коли в сльозах побачу,
що я навік зів'яла, помарніла,
і квітка щастя раз назавжди зникла,
як легендарний з папороті цвіт.
Заплачу я кривавими сльозами, —
так, певне, плакали вигнанці з раю, —¹³¹¹
але й тоді скажу: я знала се, я знала,
мовчи, душе, спини свій стогін, серце,
так мусить бути...

Хоч би вже не сутінь,
а тьма суворя залягла кругом,
я ще не здамся, буду прислухатись,
чи не заглух в душі мій давній грім,
трівожно думкою загляну в саме серце,
чи в ньому ще спалахують часами

колишні блискавиці, — а як ні,¹³¹²
якщо мене зима пройме до серця,¹³¹³
мою весну таємну переможе,
мої дивниці-квіти поморозить,
то я скажу: ні, я сього не ждала!
Умри, душе, розбийсь, холодне серце,
так жить не варт!¹³¹⁴

Тіфліс. 3.ІІ.1904

ДОЧКА ІЄФАЯ

Пусти мене, мій батеньку, на гори,
де ряст весняний золотом жаріє,
де вітер цвіт з мигдалів обсипає,
хай він мене дощем рожевим скропить,
оплаче цвітом молодість мою.¹³¹⁵

Там, кажуть, з гір усю країну видко, —
нехай востанне я побачу більше,
ніж бачила за все життя коротке,¹³¹⁶
хай стану ближче до ясно́го сонця,
скажу йому: веселеє, прощай!

Пусти мене, мій батеньку, на гори!¹³¹⁷
Зберу всіх подруг, всіх моїх коханих,
я ще ніколи так їх не любила,
як от тепер, востанне, перед смертю.¹³¹⁸
Ми не слізьми заплачемо, — піснями¹³¹⁹
веселе дівування пом'янем.¹³²⁰

Я золотим квіткам віддам всі мрії,
а вітрові свою дівочу волю,
мов пелюстки осиплються бажання,¹³²¹
у світ пушу з піснями всі думки.¹³²²

Хай я сама сирій землі належу, —¹³²³
віддай мене тому, кому обр'ік, —
а те, що я на горах заспіваю,¹³²⁴
належить сонцю, вітрові й весні;
кров кане в землю, а воно полине...

Пусти мене, мій батеньку, на гори!
не бійся ти, що з гір я не вернуся,
що вже не сила стане покидати
хорошого весняного життя, —
ні, — з гір прийду мовчазна і покірна,¹³²⁵
схилюсь, мов квітка,¹³²⁶ на жертвний камінь.

Бо знатиму: хоч би сто літ жила,
такої пісні вже б не заспівала,¹³²⁷
життя такого більше не зазнала б,
як в час прощання на горі високій.
Даруй мені, мій батеньку, той час!¹³²⁸

Пусти мене, мій батеньку, на гори,
Коли ти хочеш, щоб твоя дитина
одважно йшла на передчасну страту,¹³²⁹
очей в сльозах до гір не обертала
і з сонцем не прощалася риданням,
тебе, людей і Бога не кляла!¹³³⁰

4.II.1904. Тіфліс

СПОГАД З ЄВПАТОРІЇ

Море стелеться чорним, важким оксамітом,
небо чорне і хмарне тяжіє вгорі,
тільки де-не-де, мов передсмертним останнім привітом,
промовляє зоря до зорі.

Невидимками крадуться чорні ворожії хвилі,¹³³¹
тихо, тихо, мов хитрих злочинців гурти,
і причаїли гомін, і скрили всі гребіні білі,
ледве дишуть... підкрались і вдарили зразу в борти,¹³³²

потрясли корабель наш і з реготом геть відкотились...
Знову тиша і знов темна сила таємно чига...¹³³³
Од вогнів вартових дві дороги на морі зустрілись.¹³³⁴
смуга¹³³⁵ мертво-зелена й криваво-червона стяга.¹³³⁶

Ледве мріє, мов привид, далеке сонне місто,¹³³⁷
ні вогнів, ані гуків музики до моря не шле.
Тихо так, наче вимерло в світі навколо все чисто,
тільки море зосталось, а в ньому щось чорне і зле.

Чи се ж та «країна світла
і прозорої блакиті»,¹³³⁸
де колись я забувала,
що десь є негода в світі?

Світло зникло, небо змеркло,
і блакить укрили хмари,
від минулого зостались
невиразні, смутні мари.

Де ж ти, наша любя Stella Maris¹ ясна?¹³³⁹
Ти колись нам слала
доріженьку світла, вабила нас красна,
долю віщувала.

¹ Зоря морська (лат.).

Де той білий човник, що по тій дорозі
з нами плив «на чисте»?
Де те все поділось, що тоді нам мрілось,—
ясне, урочисте?

Білий човник, може, десь тут на причалі
тихо спочиває,
Stella Maris, може, завтра без печалі
цілий світ осяє,¹³⁴⁰
тільки те, що мрілось, не питай, де ділось,
не питай... немає...

А тоді: «нас було тільки двоє,¹³⁴¹
хвилі скрізь вколо нас коливались,¹³⁴²
і такі ми самотні обоє
серед того простору здавались.
Я дивилась на тебе, мій брате,
що гадала, не вимовлю зроду,
чим було тоді серце багате,
поховала я в тихую воду».¹³⁴³

Я дивлюсь на сю чорну безодню:
Де то спить моя думонька, де?
Де б не спала, навіки пропала,
так, як любе життя молоде!..

27.VII.1904

* * *

Мої любі, до мене ходіть! я сама.
Поговоримо думами тихо.¹³⁴⁴
Межи мною і вами нікого нема —
не розлучить ні щастя, ні лихо,
я спокійна, не бійтесь, слізьми не заллю
ваші образи любі та милі,
ви живі, бо я живо тепер вас люблю,¹³⁴⁵
ви для мене тепер не в могилі.
Знаю добре — вже вирости квіти й трава
на могилах, що стали над вами,
але там тільки смуток і жах спочива,
вас нема там, ви й досі між нами.
Тільки смутно вам жити: зітханням, слізьми
рідну тінь рідні люде вітають,
ви — непрошені гості між тими людьми,
що найбільше з усіх вас кохають.
Ваше ймення в вигнанні, під карою сліз
заборонено спогад про нього,
образ ваш, мов упир, що з могили приліз,¹³⁴⁶
кров зганяє з обличчя рідного.
Як осиковим кіллям отих упирів,
так хочять забуттям вас прибити,¹³⁴⁷
обсіваються маком дрібниць, марних слів,
аби ви не могли доступити.
Як пробитий упир, ваша вражена тінь
блідне, блідне, і смерть її криє,
між живими і вами росте просторінь, —
рідне серце могилу вам рие...
Не дивіться докірливо, любі мої,
я не винна в сьому перед вами,
вам давала я думи і мрії свої¹³⁴⁸
в час, як бавила інших словами.

Не спиняла я сліз, хоч потоком лились,
поки порох не змила могильний
з ваших образів чистих, і знов, як колись,
тривок з вами живий став і сильний.
Кров з лица, блиск очей я давала для вас
без жалю, не боронячись, вільно,
аж наблизивсь для всіх нас відродження час,
і життя знов поплинуло спільно.
Хоч дрібниці, клопоти і злидні життя
нас надовго, бува, розлучають —
так і перше було — в тім нема забуття, — ¹³⁴⁹
рідні рідну таки зустрічають.
Зустрічають зненацька на тих стежечках, ¹³⁵⁰
де ми вкупі, бувало, ходили,
в пісні голос озветься і слово в думках,
все живе — і зникають могили. ¹³⁵¹
Жах і смерть, все, що прикре й нечисте, зника,
і ніщо не стоїть межи нами...
От і знову настала хвилина така,
я сама, мої любі, — я з вами!
І немає вже сліз в тій жаданій порі,
коли ми стоїмо на розмові, —
ви ж для мене не мертві, страшні упирі,
ви — створіння живої любові. ¹³⁵²

14.VIII.1904

* * *

Люде бояться вночі кладовища,
жаских казок і непевних примар,
страшно і вдень їм сумних катафалків,¹³⁵³
чорної ризи, і ладану, й мар.

Я не боюся того, тільки сумтно
поглядом поїзд сумний проведу;
любії тіні мене проважають¹³⁵⁴
в час, коли я з кладовища іду...¹³⁵⁵

Спогад живий до живої говорить,¹³⁵⁶
мертва могила над смертю мовчить,¹³⁵⁷
і про страшну таємницю під нею
голос похованих в ній не кричить.

Я не боюся — мовчазна могила¹³⁵⁸
нам не з'ясує, що діється в ній.¹³⁵⁹
Вас я боюся, ви, труни живії
мрій наших спільних, любови, надій.¹³⁶⁰

Вас я боюся, ви, зрадники-друзі.¹³⁶¹
Тільки не ваших ворожих речей,¹³⁶²
я не боюся погроз і докорів,¹³⁶³
ні, я боюсь ваших любих очей,

голосу вашого милого страшно,
рухів, обличчів таких чарівних,¹³⁶⁴
все, що в душі вашій діється скрито,
вчую я вмить, прочитаю по них.

Раптом побачу спотворені мрії,¹³⁶⁵
мертві надії, зотлілу любов,
мертва душа гляне в очі марою,
в жилах мені заморозить всю кров.

Мертва душа буде жаско мовчати,
а заговорить могила жива...
я не боюся вночі кладовища,
але страшні мені й вдень ті слова...

15.VIII.1904¹³⁶⁶

* * *

Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися,
поле і гай у серпанки тонкі повилися,¹³⁶⁷
 марево біле покрило і річку, й сагу,¹³⁶⁸
 вітер з полудня несе без кінця ту югу.¹³⁶⁹

Світло сліпить, та не грає веселе проміння,¹³⁷⁰
вітер гуде, та задуха гнітить, мов каміння.
 Так у розлуці з тобою кохання мое
 світить і смутить, буяє й життя не дає.¹³⁷¹

15.VIII. Зелений Гай

НАПИС В РУЇНІ

«Я, царь царів, я, сонця син могутній,
собі оцю гробницю збудував,
щоб славили народи незчисленні,¹³⁷²
щоб тямали на всі віки потомні¹³⁷³
имення»... — далі в крузі збитий напис,¹³⁷⁴
і вже ніхто з нащадків наймудріших
царського ймення прочитати не може.¹³⁷⁵
Хто збив той напис, чи сперечник-владарь,¹³⁷⁶
чи просто час потужною рукою,
то невідомо. Дивним визерунком
багато слів пописано край нього
про славу безіменного владаря,
змальовано царя славетні вчинки:¹³⁷⁷
он царь сидить високо на престолі,
народи подолані йдуть з дарами¹³⁷⁸
коштовними й додолу клоняють чόла,¹³⁷⁹
а він сидить, немов камінний идол
під опахалами з барвистих пер, —
лице його подібне до Тутмеса¹³⁸⁰
і до Рамзеса, і до всіх тіранів.¹³⁸¹
Он далі він, схопивши за волосся
одразу цілий гурт якихсь повстанців,
кривим мечем над ними замахнув, —
лице його подібне до Тарака,¹³⁸²
до Менефтá,¹³⁸³ як і до всіх тіранів.
З тим самим видом він левів полює,¹³⁸⁴
левіафанів¹³⁸⁵ ловить, б'є пташок
і їде полем через людські трупи,
і бенкетує по своїх гаремах,
і на війну жене своїх підданих,
і посилає на роботу люд,
на ту «египетську» страшну роботу,
що має вславити царське имення.

І йде той люд, мов хвилі в океані,¹³⁸⁶
без ліку, без числа на бойовисько,¹³⁸⁷
і тріумфальний шлях своему цареві
багрянцем крові геть широко красить
і стелеться під ноги коням царським.¹³⁸⁸
А хто живим zostався з того люду,
той гине на єгипетській роботі.
З його могили хоче царь зробити
для себе пам'ятник — хай гине раб!¹³⁸⁹

І раб копає землю, теше камінь,
і носить мул з ріки, і ліпить цеглу,¹³⁹⁰
виводить мури; статуї великі,¹³⁹¹
запрігшись, возить самотужки й ставить
і щось буде вічне і величне,¹³⁹²
щось незрівняне і потужно-гарне,
мальоване, мережане, різьблене.
І кожна цегла, статуя, колона,
мережечка, різьба і малювання¹³⁹³
незримими устами промовляє:
«Мене створив єгипетський народ
і тим навек своє імення вславив!»¹³⁹⁴

Умер давно той царь з лицем тірана,
зоставсь по ньому — круг і збитий напис.
Співці, не вгадуйте, ви, вчені, не шукайте,¹³⁹⁵
хто був той царь і як йому на імення:
з його могили утворила Доля¹³⁹⁶
народу пам'ятник — хай згине царь!¹³⁹⁷

28.VIII.1904
Зелений Гай

ІЗРАЕЛЬ В ЄГИПТІ

Хто мене виведе з цього Єгипту,
з краю неволі, з оселі роботи?¹³⁹⁸
Син чоловічий, обранець Господній?

Дух, що з'являвся в огні?

Хто б він не був, хай він швидче приходить.
Боже, ратуй! наша віра вмірає,¹³⁹⁹
марним здається в сій міцній кормизі
волі святий заповіт.

Боже, ти мусиш обітницю справдити!
Чи ж не навіки здобув твоє слово
той, хто колись у нерівному бою¹⁴⁰⁰
навіть Тебе поборов?¹⁴⁰¹

Кров покоління волає до тебе:¹⁴⁰²
глянь з високости на сі піраміди!
В них кожний камінь — проречистий свідок
муки народу твого.

Нащо ми зводимо сії могили?¹⁴⁰³
Нащо ми тешем камінні труни?¹⁴⁰⁴
Чи ми сховаєм у них фараонів,¹⁴⁰⁵
чи поховаєм себе?

Наші батьки вже лягли підмурівком
там, де стоять нечестиві храми,¹⁴⁰⁶
нільській¹⁴⁰⁷ багна загачено трупом
наших безщасних дідів.

Певне ж, тепера вже діти й онуки
темну могилу для себе мурують...¹⁴⁰⁸
Браття, будуймо ж її щонайвище,
хай її бачить Господь,¹⁴⁰⁹

нас хай ратує і власну потугу.¹⁴¹⁰
Бо як не буде Господь ратувати,¹⁴¹¹
встане Ізраель, борець проти Бога,
на бездоріжжа піде.¹⁴¹²

Ніч безпросвітна в пустині заступить,
зійдуться в ній знову Дух та Ізраель,
знов буде бій, тільки бій вже останній,
не на життя, а на смерть,
не за обітниці бій, не за щастя,¹⁴¹³
розпачу й помсти страшне бойовисько,¹⁴¹⁴
зради й зневір'я тяжкий поєдинок.
Вихід один з того — смерть.¹⁴¹⁵
Тіло Ізраеля буде в могилі,¹⁴¹⁶
Дух, що з'являвся в огні, спопеліє,
ся ж осоружна царська піраміда¹⁴¹⁷
буде ще довго стоять...¹⁴¹⁸

28.VIII.1904

Зелений Гай

* * *

І ти колись боролась, мов Ізраель,
Україно моя! Сам Бог поставив
супроти тебе силу невблаганну
сліпої долі. Оточив тебе
народами, що, мов леви в пустині,¹⁴¹⁹
рикали, прагнучи твоєї крові,
послав на тебе тьму таку, що в ній
брати братів не пізнавали рідних,
і в тьмі з'явився хтось непоборимий,
якийсь дух часу, що волав ворожо:
смерть Україні! Та знялась високо
Богданова правиця,¹⁴²⁰ і народи
розбіглися, немов шакали ниці,
брати братів пізнали і з'єднались,
і Дух сказав: «Ти переміг, Богдане.¹⁴²¹
Тепер твоя земля обітованна».

І вже Богдан пройшов по тій землі
від краю і до краю, свято згоди
між ним і духом гучно відбулося
в золотоверхім місті.¹⁴²² Але раптом
Дух зрадив. Знову тьма, і жах, і розбрат.
І знов настав єгипетський полон,¹⁴²³
та не в чужій землі, а в нашій власній.

А далі розлилось червоне море
і розділилося по половині,
і знов злилось до купи й затопило
кого? Ой леле! Новий фараон¹⁴²⁴
пройшов живий через¹⁴²⁵ червоне море,¹⁴²⁶
але їздець і кінь пропав навіки.¹⁴²⁷
Співай, радій, ненависна чужинко,¹⁴²⁸
бий в бубон і лети в танок з нестяму,¹⁴²⁹
кінь і їздець в червонім морі згинув,¹⁴³⁰
тобі зостався спадок на покраси,¹⁴³¹

бо зносиш ти України клейноди,¹⁴³²
святкуючи над нею перемогу.

Такий для нас був вихід із Єгипту,¹⁴³³
немов потоп. Заграло та й ущухло
червоне море, висохло й осталась
безрадісна пустиня після нього,
і став по ній блукать новий Ізраель,
по тій своїй землі обітованній,¹⁴³⁴
немов якась отара безпричальна.
З отарою блукали й пастухи,
вночі за тінню йшли, а вдень з вогнем.
Коли ж у їх з'являвся дух величний,
що вогняним стовпом палав у темі,
а вдень ішов, мов туча грізно-біла,
вони не вірили своїм очам
і врозтіч розбігались манівцями,
і попадали ворогам в полон.

Чи довго ще, о Господи, чи довго
ми будемо блукати і шукати
рідного краю на своїй землі?
Який ми гріх вчинили проти духа,
що він зламав свій заповіт великий,
той, взятий з бою волі заповіт?¹⁴³⁵
Так доверши ж до краю тую зраду,
розбий, розсій нас геть по цілім світі,
тоді, либонь, журба по ріднім краю¹⁴³⁶
навчить нас, де і як його шукать.¹⁴³⁷
Тоді покаже батько своєму сину
на срібне марево удалині
і скаже: «Он земля твого народу!
борись і добувайся батьківщини,
бо прийдеться загинуть у вигнанні¹⁴³⁸
чужою-чуженицею, в неслав'ї».
І, може, дасться заповіт новий,
і Дух нові напише нам скрижалі.¹⁴³⁹

Але тепер? як маємо шукати
свому народу землю? хто розбив нам
скрижалі серця, духа заповіт?
Коли скінчиться той полон великий,
що нас зайняв в землі обітованній?
І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавілон?¹⁴⁴⁰

10.IX.1904.
Зелений Гай

* * *

I

Коли дивлюсь глибоко в любі очі,
в душі цвітуть якісь квітки урочі,
в душі квітки і зорі золотії,
а на устах слова, але не тиї,
усе не ті, що мріються мені,
коли вночі лежу я у пів сні.
Либонь, тих слів немає в жадній мові,
та цілий світ живе у кожному слові,
і плачу я й сміюсь, тремчу і млію,
та вголос слів тих вимовить не вмію...

II

Якби мені достати струн живих,¹⁴⁴¹
якби той хист мені, щоб грать на них,¹⁴⁴²
потужну пісню я б на струнах грала,¹⁴⁴³
нехай би скарби всі вона зібрала,¹⁴⁴⁴
ті скарби, що лежать в душі на дні,
ті скарби, що й для мене таємні,
та мріється, що так вони коштовні,
як ті слова, що вголос невимовні.

III

Якби я всіми барвами владала,
то я б на барву барву накладала,
і малювала б щирим самоцвітом,
отак, як сонечко пречисте літом,
домовили б проречистії руки,¹⁴⁴⁵
чого домовить не здолали гуки,¹⁴⁴⁶
і знав би ти, що є в душі моїй...¹⁴⁴⁷

Ох, барв, і струн, і слів бракує їй...
І те, що в ній цвіте весною таємною,
либонь, умре, загине враз зо мною.

2.XI.1904. Тіфліс

* * *

О, не кори мене, любий, за мрії про славу,
не дорікай за жадобу тернів золотих,¹⁴⁴⁸
сам ти в мені розбудив ту гадюку лукаву,
голос її засичав... а здавалось, навіки затих!

Чи ж не казав ти мені, що злетіла корона злотиста
з мого чола з того часу, як я до роботи взялась¹⁴⁴⁹
тихої, смирної. Зникла поезія чиста
з тої хвилини, як спільна нудьга почалась.¹⁴⁵⁰

Ти се сказав. І спалахнуло соромом чоло
так, наче ганьби тавро ти на ньому поклав.
Погляд блука неспокійний, шукає навколо:
де ж він, той терен злотистий, щоб знов ореол мені дав?¹⁴⁵¹

2.XI.1904. Тіфліс

* * *

Ой не зникли золотії терни,
тільки почорніли,
ой не всохли кривавії квіти,
тільки помарніли.

Зійди, сонце, під моє віконце
та й засвіти ясно,
позолоти мої чорні терни,
нехай буде красно.

Загорися ти, моє сердеченко,
запалай пожаром.
Коли ношу кривавії квіти,
нехай же не даром!

2.XI.1904

ЕРРUR ТІ TRADIRÓ¹

Тебе я, може, зражу. — В ту годину,
Як таємницею весь світ укриє мла,¹⁴⁵²
Приникне геній з поглядом огнистим
І з поцілунком до мого чола.

І я тоді бліда й тремтяча встану,
Покину ліжко і піду за ним.
Крізь темряву піду за гордим і величним¹⁴⁵³
Таємним генієм моїм.

Моїм устам свої слова надасть він,
Одкриє всі дива, що знає сам.
І з серця глибини тоді полинуть
К широким неозорим небесам
Нестримані, одважні, вільні співи.

¹ А все-таки я тебе зраджу (італ.).

ПІСНІ З КЛАДОВИЩА

Я на старім кладовищі лежала,
тиша могильна круг мене співала,
тиша могильна співала: «Засни!
Щастя—то сни!»

Спати? Ох, спить у колисці дитина,
спить у могилі померла людина,
хто ж непомерлий в могилі лежить,
той хіба спить?..

30.IV.1905

* * *

На кладовищі ми про щастя говорили,
і падали слова, і душу крили,
мов палим цвітом, щирії слова...
І смутно колихалася трава,
здавалось, мов усі старі могили¹⁴⁵⁴
ховають те, що ми про щастя говорили...

30.IV.1905

ПІСНІ ПРО ВОЛЮ

I

Ось вони йдуть. Корогва у них має,¹⁴⁵⁵
наче вогонь. Наче дим наступає¹⁴⁵⁶
сива юрба. Сунуть лави тісні,¹⁴⁵⁷
чутно — співають «про волю пісні».¹⁴⁵⁸

«Смело, друзя!» Але пісня ридає,
«Смело, друзя!»¹⁴⁵⁹ Мов на смерть проважає.
Страшно, який безнадійний той спів,
хто ж би під нього боротися вмів?

Ні, не про волю сей спів! Про неволю
плаче й голосить, і тужить до болю
голос сумний, не вважа на слова,
плач погребовий слова покрива.

«Смело, друзя!» Се в тюрму чи на страту¹⁴⁶⁰
хоче додати одваги брат брату?¹⁴⁶¹
Плаче беззбройний над братом-борцем
так, наче в землю ховає живцем.¹⁴⁶²

Врожені в злу розпачливу хвилину,¹⁴⁶³
йшли ми в життя в передсвітню годину,
чули ми спів сей у кожній порі,
він нам казав: не діждеш до зорі!

Що вам до того, ви, врожені зрання?
Личить співати вам пісню кохання
волі своїй, молодій та буйній,¹⁴⁶⁴
рано співать панихиди по ній.

Хай процвіта ваша воля, як рута,¹⁴⁶⁵
нащо здалась вам та пісня-отрута?¹⁴⁶⁶
Вже досхочу зажили її ми,¹⁴⁶⁷
ви ж собі пісню створіте сами.

Пісню нову, щоб сіяла, як промінь,
щоб гомоніла й буяла, як пломінь,
так, щоб червона ясна корогва¹⁴⁶⁸
з піснею вкупі творила дива!

II

Чого марсельську пісню чути?¹⁴⁶⁹
Хіба день слави вже настав?
Хіба розірвані всі пути?
Хіба тіран вже з трону впав?

Де зброя, громадо?
Де військо в рядах?
Чиєю ж се крив'ю
политий нам шлях?¹⁴⁷⁰

Се ж пісня того батальона,
що збройно в поле виступав,
під прапор свого легіона
незламну¹⁴⁷¹ силу закликав.¹⁴⁷²

А наша де зброя?
Де військо в рядах?
Чиєю ж се крив'ю
политий нам шлях?

Чи вже розбито каземати
в царській твердині віковій?
Загомоніли раз гармати —
чи се вже йде остатній бій?¹⁴⁷³

А де ж наша зброя?
Де військо в рядах?
Чиєю ж се крив'ю
политий нам шлях?¹⁴⁷⁴

Чи се на нас ідуть чужинці
здобуту волю руйнують?

Чи за ту волю всі вкраїнці¹⁴⁷⁵
готові одностайне стать?¹⁴⁷⁶

Так де ж наша зброя?
Де військо в рядах?
Чиєю ж се крив'ю
политий нам шлях?

Чи серед вражої батави¹⁴⁷⁷
не мають давні бунчуки?¹⁴⁷⁸
Перед царем свої булави
хіба не клонять козаки?¹⁴⁷⁹

Погляньте ж, де зброя,
де військо в рядах?
Чиєю ж се крив'ю
политий нам шлях?

Ген від Москви аж до Варшави
зачервоніли жупані,
козацтво «здобуває слави»,
спис і нагайка скрізь пани.

На кого ж та зброя
і військо в рядах?
Чиєю ж се крив'ю
политий нам шлях?

А в нас тут «Марсельезу» чути,¹⁴⁸⁰
немов тепера «славний день»,¹⁴⁸¹
немов розірвані всі пути¹⁴⁸²
і вороги розбиті впень.¹⁴⁸³

Де зброя, громадо,¹⁴⁸⁴
де військо в рядах?¹⁴⁸⁵
Чи ж крив'ю не досить¹⁴⁸⁶
политий нам шлях?

III

«Нагаєчка, нагаєчка!» — співають накінець,¹⁴⁸⁷
присвистують, притупують, ще пустяться в танець.
Чого ж се так утішилась, громадонько моя?
По кім же се гуляла так «нагаєчка твоя»?

Се ж по тобі, громадонько, нагаєчка гуля,
тобі ж вона й взнаки далась «восьмого феврала»!
Навіщо ж їй нагадувать такі веселі дні,
щоб знову розгулялася ще по твоїй спині?¹⁴⁸⁸

Над власною наругою жартуєш ти сама,¹⁴⁸⁹
невже ж бо ти, громадонько, зовсім без сороба?
Ще пісня не вродилася, щоб волі заспівать,
а ти мов заходилася знічев'я танцювать.¹⁴⁹⁰

1.VII. Колодяжне 1905

* * *

Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила,
стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей...
А тепера я в тебе остатню надію вложила.

О, не згасни, ти, світло безсонних очей!

Мріє, не зрадь! Ти ж так довго лила свої чари
в серце жадібне мое, сповнилось серце ущерть,¹⁴⁹¹
вже ж тепера мене не одіб'ють від тебе примари,
не зляка ні страждання, ні горе, ні смерть.

Я вже давно інших мрій відреклася для тебе.
Се ж я зрікаюсь не мрій, я вже зрікаюсь життя¹⁴⁹²
Вдарив час, я душею повстала сама проти себе,
і тепер вже немає мені воріття.

Тільки — життя за життя! Мріє, станься живою!¹⁴⁹³
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.¹⁴⁹⁴
Хто моря переплив і спалив кораблі за собою,
той не вмере, не здобувши нового добра.

Мріє, колись ти літала орлом надо мною, —
дай мені крила свої, хочу їх мати сама,
хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною,
а як прийдеться згинуть за тее — дарма!

З.VIII.1905

* * *

Упоені на бенкетах кривавих,
невільники-народи спали довго
у спільній віковій своїй темниці,
і снилися їм гнітки та дикі сни.¹⁴⁹⁵
Ті сни літали, наче хижі птахи,¹⁴⁹⁶
у темряві крилами гучно били,
лякаючи незрячі сонні душі,
то знов ширяли, мов нічнії сови,
безгучно, тихо звужували круги
і налягали зморою на груди,
безформною марою без обличчя,¹⁴⁹⁷
що кров пила із невидимих ран.
І кидались невольники-народи,
стогнали глухо, скрикували з болю,
безладно шарпались і побивались,
та один óдного кривавили крізь сон,
одурені примарами важкими,
і прокидалися на мить у чорній тьмі,
підводили повіки обважнілі
і голосами, хрипкими від змори,
питали в темряви: Чи хутко день?
А темрява відповідала сміхом,
роззявивши беззубу чорну пащу,
і знову їх давила сном важким.
Але крізь сон пронизувались мрії,
мов проміні з далеких тих світів,
що з нами тільки світлом розмовляють
і погляд наш привчають вірити в світло
без плям, без тінів...¹⁴⁹⁸ Мрії передсвітні,
які ви чарівні! Чи є весна,
яка б могла квітками дорівнятись
урочим барвам вашим? Де веселка
така ясна, щоб не здалась блідою
супроти вас? Хто бачив блискавицю,

яскравішу над полиск ваших крил?
Коли бува, щоб заграва червона
своєю кров'ю залила й втопила¹⁴⁹⁹
препишні, ярі багряниці ваші
і ваш вогонь пожаром пойняла?

І марилося невірникам-народам,
що вже вони прокинулись навесні,
і голосно вони вітали ранок,
і руки простягали, і до неба¹⁵⁰⁰
зверталися засклеплені їх очі,¹⁵⁰¹
аж тут повіяв зимний вітерець,
обвіяв змучені палкі обличчя,
умив холодною рососою очі,
розкрились очі, в'язні пробудились¹⁵⁰²
і бачать: побіліла їх темниця,
виразно видко і склепіння, й стіни,
і всю її ширінь, і всю тісноту,
весь бруд, всю цвіль, всю нечисть, і всіх гадів,
і всю страшну трагедію обличчів
невільницьких... А де ж багрянець мрій?¹⁵⁰³
Як довго сон тривав? Чи се весна?
Так де ж її раптові ранні зорі?
З якого краю тут сонце сходить?
Чи, може, се й не день, а біла ніч,
та хвора тьма, та темрява бліда,
що на півночі люде звуть весною?..

7.VIII.1905

* * *

Ось уночі пробудились думки:
«Спиш?» — мені крикнули і залюбки
кров мою пить почали, як вампіри...¹⁵⁰⁴
П'ють без ваги, без жалю і без міри...
Ось налетіла одна промениста,
як метеор, безпричальна, вогниста
і пролетіла... її не спинить...
Чую, що погляд мій гостро зорить,
пильно пронизує темряву чорну, —¹⁵⁰⁵
не подолати її неборну!
Думка пролинула, зсунулась тьма,
ось уже ясної й сліду нема...
Тільки даремне горять мої очі,
тьму освітити немає в них мочі...
Темно... Ох, мучать як думи-вампіри!¹⁵⁰⁶
Годі, лишіть! всю силою віри
я узброююсь тепер проти вас,¹⁵⁰⁷
слухний, бажаний настав тепер час.
Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли б я тую віру зламала,
віра б зламалась у власне життя,¹⁵⁰⁸
в вічність розвитку і в світа буття,¹⁵⁰⁹
власним очам я б не вірила й слуху,
я б не впевнялась ні тілу, ні духу.
Се ж бо для віри найвищя міра!
Думка питає: «І віра та щира?»

3.XII.1905

ГРАФ ФОН ЕЙНЗІДЕЛЬ

Чого в пишнім замку ні в однім вікні
всю ніч аж до ранку не гаснуть огні?¹⁵¹⁰

Чи граф фон Ейнзідель гуляє?
Так чом же ні співів не чуть, ні музик,
а зрідка чувати приглушений крик?
Чи граф фон Ейнзідель вмірає?

Ні, граф фон Ейнзідель і жив, і здоров,
йому тільки в жилах бентежиться кров,
думки не дають йому спати.
І вдень він даремне розваги шука,
а потім по ночах марою блука,
обходить всі зали й кімнати.

Що гляне в вікно, то зостріне пільму
і марища в вічі заглянуть йому,¹⁵¹¹
він мусить заплющити очі,
та з думки не гинуть обличчя бліді
і постаті згорблені, тонкі, худі,
старечі, дитячі, жіночі...

Ті самі, що бачить він в день навспражкі:
усе то піддані його й двораки,
все слуги «від Бога надані».¹⁵¹²
Чого ж вони хочуть? Що винен він їм?
Що він заподіяв підданим своїм?
За що його мучать піддані?

Він з Божої волі, не з власної, пан
і катом ніколи не був для селян,
і панщина в нього лагідна,¹⁵¹³
малиї відбутки і легкі чинші,¹⁵¹⁴
він з світа не звів нічиєї душі, —
за що ж сядь кара негідна?

Чого ж, як він ступить на замковий двір,
у кожних очах зустрічає докір,¹⁵¹⁵

мов Каїн, що вбив свого брата?¹⁵¹⁶
Як піде на лан, де женці його жнуть,
здається, женці його мовчки кленуть:
«Бодай тобі наглая страта!»¹⁵¹⁷

Ми тут, мов у пеклі, за душу твою,
а ти розкошуєш, неначе в раю!¹⁵¹⁸
За що тобі тиї розкоші?¹⁵¹⁹
Така хіба воля небесна була,
щоб кмет їв свій хліб тільки в поті чола,¹⁵²⁰
а пан їв і дарма й за гроші!»

Бренять день і ніч ті мовчазні слова,
болить від них серце, болить голова,
немає потіхи нізвідки.
Граф пити покинув червоне вино—
підданською кров'ю відгонить воно.¹⁵²¹
Не милі напитки й найдки.¹⁵²²

І ворогом стала графиня-жона,
турбот свого пана не тямить вона, —
для неї то марні розмови!¹⁵²³
Спокійно живе серед панських вигод,
їй тільки на думці пишнота клейнод,¹⁵²⁴
забави, турніри та влови.

У неї працюють в покоях дівки,¹⁵²⁵
все шати гаптують, мережать хустки,
нанизують перли дрібненькі.
А графові страшно тих гарних річей:
«Жона бере світло дівочих очей,¹⁵²⁶
щоб з нього робить витребеньки...»

Був син-одиначок, мале пахоля,¹⁵²⁷
тепер він за пажу в дворі в короля,
бо так забажалось графині.

Відко́ли в столицю подавсь його син,
зостався Ейнзідель, як палець, один
у замку своєму, як в пустині.¹⁵²⁸

З кімнати в кімнату, з палат до палат
як тінь сновигає нещасний магнат.

За ним мов слідкують очима
суворі портрети з золочених рам.
Аж граф затремтить і зупиниться сам,
бо холод пройде за плечима,

І руки тремтячі до їх простяга,¹⁵²⁹
і так серед тиші уголос блага.¹⁵³⁰
«Скажіть мені, предки велебні,
хто дав мені панства непрошений дар?
І як мені скинуть сей прикрий тягар,
сі пута, для духа ганебні?»

Мальовані очі, мов справді живі,
йому відмовляють: «Ми всі вартові
твого предковічного права.
Ми лицарі всі без догани й страху,
ми в серці ховали не марну пиху,
а цноти, що зрощує слава.

Глянь, всі ми — закуті в залізо борці,¹⁵³¹
або посивілі в науках ченці,¹⁵³²
ми світачі свого народу.
За нами спокійно жили орачі,
бо ми боронили і вдень, і вночі
плоху гречкосійську породу.¹⁵³³

Лицарські повинності — гірше ярма,
ти скинуть їх прагнеш тепер? та дарма!¹⁵³⁴
У кров переходить лицарство!¹⁵³⁵
Поглянь у свічадо, — чий погляд зорить
з очей твоїх чорних та гострих в сю мить?
Чи є ж проти спадку лікарство?

Якби ж ти той спадок в собі поборов, —
на тебе повстане вся предківська кров
і буде змагатись запекло.
З твоїх пориваннів не буде пуття:
хто так на розпутті прожив все життя,
не піде ні в рай, а ні в пекло...»

* * *

Ой в раю, в раю, близько Дунаю¹⁵³⁶
виросло зело, всім нам весело.¹⁵³⁷
В нього стебельце — з коп'я деревце,
на ньому гілки — золоті стрілки.
А на вершечку квіточка сяє,
квіточка сяє, рай звеселяє.
Десть узялася лютая змія,¹⁵³⁸
розп'яла крило та понад зело,
ясна квіточка потьмарилася,
райська земля засмутилася.¹⁵³⁹
Ой надбіг, надбіг білий молодець,
білий молодець, всім переборець,
вирізавав сучок та зробив лучок,
вломив гілочку, ясну стрілочку,
устрелив змію попід реберце,
попід реберце в самеє серце.¹⁵⁴⁰
А де кров кане, там пожар стане¹⁵⁴¹
та запалають гори-долини
ясним пожаром без пожарини,
райська птиця вся сполошиться,¹⁵⁴²
замахне крилом та понад зелом,
ярая квітка злотом засяє,
нехай же сяє та й не згасає.¹⁵⁴³

КАЗКА ПРО ОХА-ЧУДОДІЯ

В тридев'ятім славнім царстві,
де колись був царь Горох,
є тепер на господарстві¹⁵⁴⁴
мудрий пан, вельможний Ох.

Сам той Ох на корх заввишки,¹⁵⁴⁵
а на сажень борода,¹⁵⁴⁶
знає край і вдовж, і вширшки,¹⁵⁴⁷
і кому яка біда.¹⁵⁴⁸

Чи хто правий, чи неправий,
чи хто прийде сам, чи вдвох, —¹⁵⁴⁹
всіх приймає пан ласкавий,
тільки треба мовить: «Ох!»

На зеленому горбочку
спершу він людей приймав,¹⁵⁵⁰
потім сів у холодочку,
звідти голос подавав.

А як з ранку та й до ранку¹⁵⁵¹
стали люде обридатъ,¹⁵⁵²
Ох зробив собі землянку,
Оха більше не видать.

Але хто те місце знає,¹⁵⁵³
де трухлявий пенъ і мох,
той приходить і волає
або й тихо каже: «Ох!»

Хоч би навіть ненароком
теє «ох!» промовив ти,
знай, що вилізе те боком, —
ворігтя вже не знайти!

Бо затягне з головою¹⁵⁵⁴
трясавиця мохова¹⁵⁵⁵
і з душею, ще живою,
під землею похова.

Під землею ж там — палати,
де вельможний Ох сидить,¹⁵⁵⁶
гарні, пишнії кімнати,
срібло-злото скрізь ряхтить;¹⁵⁵⁷

дорогії самоцвіти,
наче зорі, миготять,
скрізь заморські дивні квіти;
по клітках пташки сидять;

золотії грають рибки
в кришталевих скриньочках;
і ведмеді ходять дибки¹⁵⁵⁸
в рукавичках, жупанках.¹⁵⁵⁹

Враз тебе там обморочать
блиск і пахощі міцні,¹⁵⁶⁰
попугаї заторочать
приказки якісь дивні.¹⁵⁶¹

І безглузді очі втупить
в тебе рибка, мов чига...¹⁵⁶²
Тут ведмедів гурт обступить,¹⁵⁶³
кожен лапу простяга, —

той бере тебе за руку,¹⁵⁶⁴
той торкає за плече;
боронь Боже ворухнутись! —
кров одразу потече.

Бо крізь білі рукавички
враз проб'ються пазурі
гачкуваті, мов гаплички, —¹⁵⁶⁵
так і вп'ються, мов щурі.

Тож, коли вже раз попався, —
наче в пастку бідна миш, —¹⁵⁶⁶
то сиди, мов прикувався,¹⁵⁶⁷
не рушай, мовчи та диш!

Вийде Ох: «Вітай в гостині!¹⁵⁶⁸
Чи волієш нам служити?¹⁵⁶⁹
Чи волієш, може, нині
головою наложити?»¹⁵⁷⁰

Скажеш: «Я служити не згоден», —
зараз цок тебе в лобок,
якщо ти носить не годе
рукавички й жупанок.¹⁵⁷¹

Стань на службу — подарують¹⁵⁷²
рукавички й жупанець,¹⁵⁷³
привітають, пошанують, —¹⁵⁷⁴
тільки ж там тобі й кінець!

Вічно будеш пробувати
у підземному дворі,
більш тобі вже не видати¹⁵⁷⁵
ані сонця, ні зорі.

Де торкнешся — всюди брами,¹⁵⁷⁶
під замком та під ключем...
Деся далеко хтось часами¹⁵⁷⁷
озивається плачем.

Спів на плач відповідає,
плач на спів, так без кінця...
Кажуть, бранка там ридає,
жде юнака-молодця;

коло неї там Жар-птиця¹⁵⁷⁸
співом душу потіша,¹⁵⁷⁹
та сумна міцна темниця,¹⁵⁸⁰
смутна в дівчини душа.¹⁵⁸¹

Якби хотів їй волю дати¹⁵⁸²
хто з хоробрих юнаків,
мусить перше розрубати
сімдесят ще й сім замків...¹⁵⁸³

Вже вам казка обридає?¹⁵⁸⁴
Що ж! хто має «кладенець»,¹⁵⁸⁵
хай замки ті розрубає, —¹⁵⁸⁶
буде казочці кінець!¹⁵⁸⁷

7.III.1906

ВЕСЕЛИЙ ПАН

Далєбі, не стане мочі!¹⁵⁸⁸

Подуріли мужики!

Лізуть в очі поторочі,
пащикують про страйки...

Чи дадуть мені ті хами хоч годину чисту?

Гей, підіте приведіте музику троїсту!

Кажуть, голод в їх почався, —

якщо правда, дуже жаль. —

Я б зібрався, розпитався,

але ж нині маю баль...¹⁵⁸⁹

Що? прийшли оті голодні? — Добре, почекайте!¹⁵⁹⁰

Гей, цимбали! швидко, шпарко враз музики грайте.

Що там? бунт?.. не бійся, Валю, —¹⁵⁹¹

зараз будуть козаки...

Прошу в салю всіх до балю...

Гей, шампана, двораки!

О, вже там дають їм хлосту... що за дикі крики?!

Гей, цимбали! швидче! шпарче! голосніш, музики!!!¹⁵⁹²

7.III.1906

ПРАКТИЧНИЙ ПАН

Я не боюсь бунтівників,
у мене з ними згода,
я не покличу козаків,
мені то невігода.

Як прийде збіжжя розбірають
із хуторів голода,¹⁵⁹³
я вийду сам її стрічать
і розчиню ворота.

Беріть, везіть хоч на возах,
я й сам ще навантажу,
я лиш на власних терезах
мішечок кожний зважу.

Що ж, се товар якраз про вас,
шановні «продуценти»!¹⁵⁹⁴
Я певен, ви мені в свій час¹⁵⁹⁵
заплатите проценти.

Сам грошей править не піду,
я ж не лихвар-жидюга! —¹⁵⁹⁶
Вже я собі таких знайду,¹⁵⁹⁷
що зроблять се для друга.¹⁵⁹⁸

ПАН-ПОЛІТИК

Ба, що робить? скінчився вік лицарства,¹⁵⁹⁹
доводиться не списом, а пером
боротися з Іваном та Петром...¹⁶⁰⁰
Пишу статтю «Про крізіс господарства».¹⁶⁰¹

Я знаю сам, що я не Ціцерон,¹⁶⁰²
а все ж таки, коли я добре схочу,¹⁶⁰³
то хоч кого словами обморочу...
Скажу промову в «партії ворон».

Тепер всяк хам показує натуру,
а нам мовчать? Се був би чистий страм!
Та я готов піддержать сім програм!..
Я становлю свою кандідатуру!

ПАН-НАРОДОВЕЦЬ

Ось послушайте, Іванцю,
я ж добра вам жичу,
я надумав видавати
časopisъ мужичу...¹⁶⁰⁴

Нащо вам здалася тая
мудра політика,
тільки часу марнування —¹⁶⁰⁵
сварка, біятика.

Хай пани ідуть до думи¹⁶⁰⁶
голову сушити,
я вам справи господарські
поможу рішити.

Я навчу вас, як гноїти
землю для пшениці.
Кажете, землі немає?
То пусте, дрібниці!

Розкажу вам, як де в світі¹⁶⁰⁷
сіно косять люде...
В вас немає сіножати?
Ет, якость-то буде!

Розкажу вам, як худобу
треба випасати...
Вам не стало пасовиська?
Чи ж на те вважати?

Ну, навчу вас, як належить
пильнувати ліса...
Ви не маєте вже ліса?
Оттуди до біса!

То хіба навчу сушити
вікове болото...

Як? не маєте й болота?
No, to mniejsza o to!¹

Але ж слухайте, коханку,
я ж добра вам жичу!
Хоч спаліте, а купіте
чáсопись мужичу.

¹ Ну то менше з цим (пол.).

КАЗОЧКА ПРО КРАЙ ЦАРЯ ГОРОХА

Ви чули казочку про край Царя Гороха?
Чи знаєте, чому людей там стало «троха»?
— Хтось з люльки іскру здув, а загасить не зміг,¹⁶⁰⁸
і знявся пожар такий, аж загорівся сніг.
У ратуші пан вїйт зліз на високу вежу¹⁶⁰⁹
і радив притлумить соломою пожежу.
Тут райці всі до стирт, — хто скільки зміг, загриб,
та й жбурнули в вогонь з соломою весь хліб.¹⁶¹⁰
Горіли городи, зникали цілі села,
країна вся була червона та весела.
А потім стало враз так сумно, як вночі, —
де ділись цехові,¹⁶¹¹ лицарство, орачі?
Хоч хто й живий zostавсь, то ледве совав ноги...
Тоді пішли в поход проти людей безроги.

7.III.1906

ЛЕГЕНДА

Було колись в одній країні:
сумний поет в сумній хатині
рядами думи шикував;
вони й «рівнялись», мов піхота,¹⁶¹²
аж тут співця взяла охота¹⁶¹³
і він їм крила подавав.

Крилами думоньки тріпочуть,¹⁶¹⁴
порядку слухати не хочуть,¹⁶¹⁵
розбили всі шеренги вмить!¹⁶¹⁶
І вр́зсип те крилате військо
на життьовее бойовисько¹⁶¹⁷
з тіснї хати в світ летить.

Одна полинула високо,
друга поринула глибоко,
а третя вже гніздечко в'є;
та́ — мов орлиця славу кличе,
а друга чайкою кигиче
або зозулею кує.

Буйна́ шукає сходу сонця,
лагідна в'ється край віконця,
мов ластівка все припада́,
закохана — співа дівчині,
мов соловейко на калині
сльозами-співами рида́...¹⁶¹⁸

Тим часом люде працювигі
розкинули майстерні сігі,¹⁶¹⁹
сільця поставили, пасткі,¹⁶²⁰
по кущиках позасідали,
принадоньки понакладали
та й ну ловить думки-пташки.¹⁶²¹

Так люде, думок наловивши,¹⁶²²
по кліточках розсадовивши,
їх заходились чепурить:
всіх чорнокрилих побілили,
а білих трошки почорнили¹⁶²³
і всіх дали позолотить.¹⁶²⁴

А щоб котра не полетіла,
приборкали усім їм крила —
тепер буянню їх кінець! —
ніжки докупи пов'язавши,¹⁶²⁵
у кошик гарно повкладавши,
несуть співцеві на ралець.

Співець тоді вже не в хатині¹⁶²⁶
і навіть вже не в домовині,
а в Вічній Славі пробував
(се є така країна гарна,
хоч дехто каже — легендарна),
то ж там поет гостей приймав.

Бо то ж якраз тієї днини
були співцеві роковини —¹⁶²⁷
родження й смерти заразом.
Віншують гості, подарунки
виймають, розв'язавши клунки:
«Твоїм добром — тобі ж чолом!»

Пташки тоненько щось пищали¹⁶²⁸
та позолотою бряжчали...
Поет звернувся до гостей:
«Громадонько моя поштива,¹⁶²⁹
де ти набрала сього дива?..»
Він не пізнав своїх дітей!

1906 на роковини Шевченка

* * *

Тиху задуму вечірню
на́прасна буря розвіяла.
Білу чуприну розтріпавши,
сивії брови насупивши,
з чорних очей розсипаючи
то блискавиці палючії,
то градовиння холоднее,
гналась вона навісна.

Перешуміла. Та досі ще
сльози важкі ронить дерево,
бережно-тихо спускаючи
з віття на віття і в діл...
Сумно по гаю осиковім
тіні блукають похилиї,
тіні від хмар дощових.

Матовим сріблом переткані,¹⁶³⁰
наче серпанки жалобнії,¹⁶³¹
між деревами спиняються,
стовбури білі, тоненькії
в тузі німій обіймаючи,
стовбури тихо тремтять.¹⁶³²

Страшно дивитись, як сунуться
тиї серпанки без постатів,
сліпо, непевними рухами,¹⁶³³
наче тіла без душі.

Сунуться марища й журяться
тою журбою нелюдською,¹⁶³⁴
що як людину оплутає,
то заморозить всю кров.

Сумно в гаю заспокоєнім,
вогкою нічцю придавленім.
Жаско не так перед бурею¹⁶³⁵
серце з тривоги стискалося,¹⁶³⁶
як після бурі з нудьги.¹⁶³⁷

21.VI.1906. Зелений Гай

ПРОРОК

(З біблійних мотивів)

Я Духові серцем сказав:
«Навіщо ти будиш мене серед ночі?
Навіщо сі тихі уста розв'язав
і речі надав їм пророчі?
Оспалі тут люде, в них в'ялі серця,
народ сей не вдався на борця».¹⁶³⁸

Мій Дух промовляє мені:
«Ставай, вартовий, без вагання на чати!»¹⁶³⁹
Хоч люде замлілі в рідній стороні¹⁶⁴⁰
на голос твій будуть мовчати,
та слава про них заgrimить до зірок,
що є з їх народу пророк».¹⁶⁴¹

11.XII.1906

ЖІНОЧИЙ ПОРТРЕТ

Ти чесна жінка, ти не продаєш
своєї вроди й пестощів за гроші,
нещирих поцілунків не даєш
за лакомство нещасне, за розкоші.

Ти горда жінка, ти не увійшла
в кубельце, звите дружніми руками,
найтяжчу працю ти собі взяла,¹⁶⁴²
несеш мовчазно довгими роками.

Ти добра жінка, слів терпких нема
у тебе для таких, що «впали низько»,
хоч злидні перетерпіла й сама,
хоч і тобі була спокуса близька.¹⁶⁴³

Ти щира жінка. Тим своє чоло
ти хилиш низько, про таких згадавши,
що продаються; знаєш, як було
їм гірко й солодко, в неволю впавши.

Бо продалась і ти. Не за срібло¹⁶⁴⁴
і не за ласощі, не за дарунки,
але за те пестливеє тепло,
за любі речі та за поцілунки...

Се ж голод серця гнав тебе за тим,
у кого в очах діаманти ясні,
чий сміх тобі здавався золотим,
а кучері були, мов грона рясні.

Не тіло ти, а душу продала,
свій хист і розум віддала в неволю,
у каторгу довічну завдала, —¹⁶⁴⁵
і гірко й солодко тобі до болю.

27.XI.1906

* * *

До «утопії»

Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?¹⁶⁴⁶
Не знаю. Та видиться все те мені,¹⁶⁴⁷
так ясно-виразно стає перед очі,¹⁶⁴⁸
як часом в яскравії, місячні ночі
малюються тіні на білій стіні —
виразні та прості, хоча й таємні,
різкі, хоч тремтячі. Враз хмарка наліне
і тіні змішає, і сутінь поплине,
мов сивий серпанок... хвилина одна —
і знову показує тіні стіна
різкі, хоч непевні. Невже се тополя
відбилась ота, що стоїть серед поля?
Вона тут подібна до вежі. А се
невже той листочок, що вітер несе?
Зовсім він подібний до хижої птиці...
Отак в моїх мріях ідуть плетениці,
непевнії¹⁶⁴⁹ тіні далеких річей,
і раптом зникають від пильних очей,¹⁶⁵⁰
і знов виступають. І тее, що буде,
здається мені вже минулим: ті люде,
їх речі й події знайомі мені,¹⁶⁵¹
мов чула їх в казці, мов бачила в сні
ще здавна, ще змалку... Так, наче сі тіні
жили десь зо мною в незнаній країні.
І я до їх рвуся у ту далечінь,
де спогад про мене вже буде, мов тінь¹⁶⁵²
від того листка, що зірвався до ранку¹⁶⁵³
і в сутіні зник, мов у сивім серпанку...

2.XII.1906

* * *

В холодну ніч самотній мандрівець
в глухім бору знайшов старе кострище.¹⁶⁵⁴
при місяці білів холодний попілець,
чорніло вколо нього пожарище,
стреміло скілька цілих ще дровець,
були сирі ті, що лежали вище,
либонь, отой, хто сей вогонь палив,
не допаливши, кинув і залив.

І мандрівець тремтячими руками
почав багаття згасле ворухить,
знайшов десь іскорку межі трісками,
і втішився, і став її живить.
Затлівся присок дрібними зірками,
та вогник не спалахнув ні на мить,
і мандрівець, прогаявши годину,
подався геть, проклявши пожарину.

А іскра тліла в попелі важкім¹⁶⁵⁵
і ятрилась, мов незагойна рана,¹⁶⁵⁶
все не могла ожить в огні яркім,
і хворий пал той чеврів аж до рана.
На сході сонця у димку тонкім¹⁶⁵⁷
вогню блиснула смужечка багряна.
А поки сонце осіяло бір,
вогонь вже лютував, мов дикий звір.

LÉGENDE DES SIÈCLES¹

Здавен, було, марю: коли б мені сила,
то я б у той храм таємничий вступила,
де світять крізь пільму науки дива,
де людська не хилиться вділ голова,
а гордо здійсмається чоло думливе,
знаття свого певне, і ясне, й щасливе,
де ллеться у душу величний спокій,
немов легендарний цілющий напій.
Гадала: замкнуся у тиху кімнату,¹⁶⁵⁸
на скарби всесвітньої думки багату,
сховаю в книжки всі чуття, мов у труни,
замовкнуть у серці моему всі струни,
сама тільки думка холодна, ясна,
жива в мені буде, вона лиш одна.
Мій розум тоді розів'ється так вільно
і буде зорити без гніву, а пильно
на давні віки, на колишні події,¹⁶⁵⁹
на трупи світів, на померлі надії,
на марища віри, на кості людей,
на зародки звірів, ростин та ідей.
Все злучиться в цілість — природа і люде,¹⁶⁶⁰
що є, що минуло, що сталось, що буде,
і рідне й чуже поєднається щільно¹⁶⁶¹
і житиме в думці моїй нероздільно,
затихнуть навік ворожнеча і болі,
не буде діяти вже й ганьба неволі,
усім моїм мукам настане кінець —
і се буде пильної праці вінець.

* *
* *
*

Так марила... аж надійшла під браму —
не храму, ні, а тільки¹⁶⁶² огорожі,

¹ Легенда віків (фр.).

що там стоїть, неначе на сторожі,
і заступá профанам вхід до храму.
Високий був у брамі тій поріг,
його переступить не кожен міг.
Не перейшла і я, — жадібний зір
промкнувся тільки за поріг до двору,
хотів пробігти по всьому простору¹⁶⁶³
і потьмарився — то страшний був двір,
між трупами світів, ідей, народів
вились, як змії, звої хороводів.
Якісь чужі, незнані племена
людей чи звірів виринали дикі
із сутіні віків, страшні, великі,
зникали з ними враз їх імена...
Од їх лишилися тільки дивні руни.¹⁶⁶⁴
І затремтіли мого серця струни.
Колись так, може, й наша рідна мова
зостанеться на загадку вікам

.....

німим, холодним, дивним трупом слова

.....

.....

Стогнав він під напасницьким бичем,
тіранам груди пробивав мечем,
укупі з бранцями ридав він у полоні,
пророкував у гордім Вавілоні,¹⁶⁶⁵
горів пожаром, в небо линув з димом,
і ріс, і падав з Картагеном, з Римом,¹⁶⁶⁶
і гартувався серед бучних чвар,
від різновірних мучився примар,
на мільон часток він поділився,
і все ж він ні на йоту не змінився.
Коли стрічав гурти рабів німих,
свій голос гучно подавав за них,

і в їх гіркій, давно минулій долі
все бачив образ рідної неволі.¹⁶⁶⁷

.....

Насунула важка червона хмара,
гула в ній громом братобійна чвара,
вона покрила цілую країну
і повернула всю її в руїну.
Замерк мій дух, і серце заніміло,
і слово з уст озватися не сміло,
бо та країна — то була моя...

* * *

За горою блискавиці,
а в долині нашій темно.
У затоці чорні води
плещуться таємно.

Блискавиця в небі лине,
а в затоці потопає,
в чорний гріб вода понура
ясною ховає.

Аж тоді скориться світлу¹⁶⁶⁸
темноводая затока,¹⁶⁶⁹
як звоює небо ціле¹⁶⁷⁰
буря ясноока,

Як проніже блискавиця¹⁶⁷¹
води срібними мечами¹⁶⁷²
і на саме дно загляне
бистрими очами.

Аж тоді на світло світлом
відповість оця затока,
як висока блискавиця
стане ще й глибока.

Балаклава 28.VIII.1907

НАРОД ПРОРОКОВІ

Ти прокляв нас прокльоном¹⁶⁷³ важким
за жорстокість, упертість і зраду.
Сам судив нас і вирок дав сам,
і нікого не кликав на раду.

Скорпіоном язик твій був нам,
ти нас мучив і жалив невпинно,¹⁶⁷⁴
а тепер ще й стоїш проти нас,
мов ображений ти безневинно.¹⁶⁷⁵

Так, тепера здається тобі,¹⁶⁷⁶
що вже й світ не видав стільки муки,
скільки ти від народу прийняв¹⁶⁷⁷
за свої велемудрі науки.

Ой, який же це з тебе пророк,¹⁶⁷⁸
що твоє винозорее око¹⁶⁷⁹
тільки¹⁶⁸⁰ власною бачить біду,
та й тієї не бачить глибоко?

Ти ще скарги розводиш та жаль,
ти, єдиний безсмертний в сім тлумі!¹⁶⁸¹
Адже вічно твій житиме дух¹⁶⁸²
вкупі з словом в прокльонах та глумі.

Хоч побити ми можем тебе,
каміняччя наверхавши силу,
але ж тим тільки вищу тобі
та міцнішу насиплем могилу.

Хоч блиснеш, мов летюча зоря, —
се для твого безсмертя доволі,
ми ж, неначе Молочная путь,¹⁶⁸³
мусим довго світити поволі...¹⁶⁸⁴

А на кожного з нас темна ніч¹⁶⁸⁵
наче ворог у схові чигає,¹⁶⁸⁶

зимні руки — важке забуття¹⁶⁸⁷
із простору віків простягає.¹⁶⁸⁸

Де є камінь такий на шляху,
щоб на нього не збили ми ноги?
Чи бував нам провідарь коли,¹⁶⁸⁹
що не вів манівцем без дороги?¹⁶⁹⁰

Так, зачерствіли наші серця,
мов рілля через довгу посуху,
та за тее не нас ти клени,
проклинай своє браття по духу.

Чи один же такий, як і ти,
нам казав: «Так говорить найвищий».
Инший тóму брехню завдавав:
«Я від Бога», — казав. Хто щиріший?

Адже тільки не хутко діла
виявляють нещирість у слові,
як же маєм одразу, без діл,
пізнавать вашу душу по мові?

О, якби ж ми побачить могли
власним оком хоч раз того бога,
що до нього ви кличете нас!
Як стріла була б рівна дорога.

Ох, якби ж він і нам уділив
світла мудрости з свого проміння,
ти б не кидав прокльонів на нас,
ми б не кидали в тебе каміння.

Та чи був би ти радий, щоб ми
раптом стали, як ти, всевидющі?
Ох! либонь, ти б сконати волів,
як вигнанець-пророк серед пуці...

Ялта. 3.XII.1907

ПОЛЯРНА НІЧ

(Фантазія)

Сиділи ми при згаслому багатті
усі гуртом, — а гурт нас був чималий, —
дивилися, як вогники блакитні
тремтіли і конали, як між вуглям
вилися прудко золоті гадючки
і чезли, а за ними чорний вугіль
сивизною вкривався, наче старів.
Нам хата все тіснішою здавалась,
бо темрява з кутків давно вже вийшла
та й обступала нас, немов облога.
Остатня свічка наша догоріла,
і вже не видно стало ні стола,
ні плям з вина червоного на ньому,
ні чарочок порожніх та побитих,
ніяких решток з бенкету... той бенкет¹⁶⁹¹
немов остатній був на сьому світі,
так сумно нам було тепер по ньому.
Один з нас обізвався: «Як погасне¹⁶⁹²
се вугля — буде чорно, як у гробі».
«То принеси ще топлива», — хтось мовив.
«Принести? Звідки? Ти хіба не чуєш,
як хуртовина грає? Коли хочеш
позбутися життя, то вийди з хати», —
понуро перший відказав і змовк.
«Та що, посидьмо в темряві, братове, —
озвався наймолодший веселенько, —
припас для їжі є, житись будемо
навпомацки, а там настане день...»
«День? Кажеш, день? Ти звідки знаєш?» —
на його всі сердито загукали,
та не збентежився ні крихти хлопець:

«Відомо всім, що ніч бува по дневі,
а день по ночі!» Ще й зареготався.
«Ото сказав! — промовив злісно дід, —
Раденький, що дурненький! Ще й сміється.
“Відомо всім!” Либонь же, й те відомо,¹⁶⁹³
що смерть, бува, і поночі приходить,
і до схід сонця»... — «Ба! Коли вмірати,
то день чи ніч надворі — все одно, —
для мертвого і сонце в небі чорне, —
перечився хлопчина невгамовний, —
ви б краще те подумали, дідусю:
як довга ніч, то й день же буде довгий,
полярний, вічний день!» — «Ніщо не вічне!» —
пробовкнув дід, — ніхто його не слухав,
бо хлопець розбудив надію нашу,
і всі його питали, мов пророка:
«Коли ж той день? Чи довго ще ся ніч?»
«Недовго, ні!» — «А ти ж по чому знаєш?»
«Передсвітом буває найтемніше,
а темряви, як ся, ще не бувало!»
І в голосі озвалась перемога
у юнака. Хто мовив: «Правда! Правда!»,
а хто почав пригадувати вголос,
чи вже давно ся ніч нас обгорнула,
один казав: «два тижні!», другий: «місяць!»,
ще інший: «Де! давніше!» — «Ні, недавно!» —
змагався ще якийсь. «Одно відомо, —
знов дід проворкотів понурим гласом, —
що всі ми й доби, й тижні погубили
в сій клятій тьмі, шкода їх і шукати!
Про найтемнішу ніч — ніхто не знає,
чи се вона остатня... Може, перша
з тих, що без прósвітку». — «Та ну вже, дідусю,
хоч би мовчали. Справді, ви, мов пугач,
віщуєте лихе»... — Жіночий голос
бренив сльозами, тее промовлявши,

зате дитячий, мов злотиста стрілка,
з уст вирвався, аж темрява схитнулась:
«А я вже бачив день!» — «Коли?!» — «Не знаю».
«Який же він?» — «Хороший! Дуже славний!
Червоний, золотий — який ще, мамо?
Ти знаєш, ти тоді мені казала».
«Ет! — байдуже озвалася матуся, —
то був не день, то сполох був, та й годі».
«А ти ж казала!» — «То я помилилась».
Дитина вже заплакати збиралась,
коли замріли в хаті стіни й лави¹⁶⁹⁴
і наш юнак покликнув: «Сонце сходить!
Бач, я казав!» Ми кинулись до вікон.
За сніжною пустинєю далеко
займалося півкругом сяйво. «Де ж там! —
казала жінка, — се ж був знову сполох».
«У сніжні ночі сполохи не сяють, —
промовив дід. — Се просто місяць сходить», —¹⁶⁹⁵

Хвиля

Хвиля йде,
вал гуде —
білий, смілий, срібний, дрібний, —
нападе
на сухе баговіння,
на розсипане каміння,
білим пломенем метнеться,
стрепенеться,
скине з себе все, що ясне,
й гасне...¹⁶⁹⁶
Хвиля смутна,¹⁶⁹⁷
каламутна,¹⁶⁹⁸
вже не ясна, вже не біла,
відпливає посумніла,¹⁶⁹⁹
мов до гробу,
і з плачем до себе горне¹⁷⁰⁰
баговіння тьмяне, чорне,
мов жалобу.¹⁷⁰¹
І зітхає,
і втихає,
рине в море величезне
й чезне...

Чи вона
йде до дна?
Може, буде там покірно,¹⁷⁰²
мов рабиня, тихо, вірно,
колихать малі молюски,
гаптувать прозорі луски,¹⁷⁰³
на коралі класти карби,
вартувати морю скарби,¹⁷⁰⁴
і слугою
під вагою¹⁷⁰⁵

там вона довіку стане
й не повстане?..
 Чи полине¹⁷⁰⁶
межи сестри, межі милі,
 вільні хвилі,
розтечеться, розпливеться,
знову сили набереться,
 потім зрине—¹⁷⁰⁷
 і гучна́,
 і бучна́,
переможно вгору сплесне¹⁷⁰⁸
 і воскресне?

Євпаторія, 8.VII.1908

МУЗИНІ ХИМЕРИ

(Гумореска)

ПОЕТ (сидить за столом, крутить в руках перо над білим аркушем паперу; крутить довго, але папір все зостається білим. Зітхає).

Ой музо-чарівнице,
ти, вірна помішнице,
прилинь до мене з неба!

Муза (прилітає невидимкою з невідомого краю, але, здається, не з неба. По голосу чути, що вона «не в настрою»).

Чого тобі ще треба?

ПОЕТ.

Ох любя, не питай...

Муза.

Як так, то прощай!

ПОЕТ (почуває, що муза хоче зникнути, і хапається затримати її).

Спитай, чого не треба
нешасним слугам Феба!¹⁷⁰⁹
От працювати мушу,
щоб підживити душу,
на вбраннячко дружині,¹⁷¹⁰
на забавки дитині,¹⁷¹¹
собі ж хоч би на хліб...¹⁷¹²

Муза (з понурим сарказмом).

Мені ж на що? на гріб?

ПОЕТ.

Не химеруй, кохана,
бо мусимо до рана
списати сей папір.¹⁷¹³

Муза.

Ти, наче землемір,
призначуєш границі
для «музи-чарівниці»...

ПОЕТ (радісно).

Тісні тобі границі?
Достанем ще з полиці!

(Хоче достати ще паперу.)

Муза (спиняє його).

Не поспішай, ще час!
Дозволь тебе спитати:
який «сюжет» у нас?

Поет (не завважає іронії в питанні музи. Заклопотано).

Тобі се ліпше знати...

Муза.

Ах, так?.. Се кепська справа.

(Беззучно сміється, але поет таки чує той сміх — серцем.)

Поет.

Не будь така лукава!
Ні, музо, будь гречненька,
дотепна, чепурненька,
а про сюжет дарма,
не треба нам ярма!
Нам треба лиш настрою,¹⁷¹⁴
ми очаруем грою
відтінків, барв і слів.

Муза.

Так всякий би волів!

Поет.

Нам треба трохи злости,
і ніжності,¹⁷¹⁵ і млости,
жорстокости, й любові,
і сміху, й сліз, і крові,
і святости, й розпусти...¹⁷¹⁶

Муза (сердито).

Гороху і капусти!
а ще чого? скажи!

Поет.

Єдина! поможи!

(Складає благально руки, муза обертається до нього плечима і скандує собі на пальцях щось без слів, зовсім у невідповідному ритмі. Поет починає гніватись.)

Та доки ще благати?
Ти мусиш помагати!
Се слово тямиш — «мус»?

Муза (байдужо).

До нього рима — «дзус».
Нічого я не мушу
і пальцем, знай, не рушу.
Не я тобі служу,
а ти мій раб, ще й вірний,
ти мусиш бути покірний
всьому, що накажу.
Звелю писати оди...¹⁷¹⁷

Поет (роздражнено перебиває).

Сто літ як вийшли з моди!¹⁷¹⁸
(уципливо) осмілюсь довести —
тепер не в моді й ти.
Якби дізнались друзі,
що я молюся музі,
то був би й сміх і жаль,
попав би я в шпиталь,
неначе божевільний...

Муза (ображена).

Прощай. Тепер ти вільний.
Живи собі по моді!

(Зникає.)

Поет (з одвагою розпачу).

Давно б так!.. я в пригоді
поможу й сам собі,
не пропаду в журбі.

(Хапає перо і пише, що тільки на думку спадає, але спадає таки небагато, через те, погризши доскочу¹⁷¹⁹ перо, поет починає гризти олівця. З тяжкою бідю записує половину потрібного числа аркушів і зітхає ще важче,¹⁷²⁰ ніж перед початком роботи.)

Нехай вже завтра докінчу...
Чи ще багато — полічу...

(Лічить листки.)

Перечитати б... Страшно щось...
Ну що, як знову «не вдалось»?
Та ні, читати не потрібно,
воно написано так дрібно,

а тут і світло гасне...
Все до ладу...

(Задумується.)

Прекрасне
убрання справлю їй — муар,¹⁷²¹ —
дадуть чималий гонорар.
Се буде свято їй тепера...¹⁷²²
А тая муза, то химера!
То стародавня байка, міг...

(Задумується глибше.)

Чого се на душі, мов гніт?
Так якось... мов оскома...
От, просто перевтома!
Ще й сам собі я заважав,
чогось у думці розважав
про речі давнії, забуті,
хто зна коли й від кого чуті,
і так мене кортіло
їм дати душу й тіло.
Але даремна та жага,
ніхто ж не дасть мені й шага
за ті немодні хрії.¹⁷²³

(З болем.)

Та гарні тії мрії.
Такі хороші та знадні,
аж тανε серденько в мені!

(Нестямився, як узав до рук перо¹⁷²⁴ і став писати на яких попало
клаптиках, шпарко, ретельно, з радісним блиском в очах.)

Муза (некликана з'являється і ніжно обіймає поета).

Прости! хоч я не в моді...

Поет (палко стискає її).

Без тебе жити годі!!

10.VII.1909

ВЕСНА В ЄГИПТІ

I

ХАМСІН

Рудий Хамсін в пустині розгулявся,¹⁷²⁵
жагою палений, мчить у повітрі,
черкаючи пісок сухими крильми,
і дише густим полум'ям пекучим.¹⁷²⁶
Якесь весілля дике! Мов сопілка—¹⁷²⁷
співа пісок, зірвавшись зненацька¹⁷²⁸
з важкої нерухомости своєї,
а камінці на бубнах приграють.

Хто ж там у жовтій та сліпучій млі
на честь Хамсінові таночки водить?
Щось віє покривалами тонкими,
так прудко-прудко, крутячись у танці...
Якись таємні вітряні дівчата,
веселі діти смутної пустині?
«Чужинко, не дивись! Засиплю очі!»
І заздро загорнув Хамсін полою
киреї жовтої своїх танечниць.¹⁷²⁹
Ніхто не сміє бачить їх. Араб¹⁷³⁰
серед пустині падає додолу,
як на молитві. «Вже ж! Молись! Молись!
Я давній бог, я той могутній Сет,¹⁷³¹
що тіло Озірісове нетлінне
розшматував і кинув у пустиню.
Ох, як тоді Ізіда заридала!..»

І звеселився спогадом Хамсін,
і вся пустиня мов знялася вгору
і в небо ринула. На жовтім небі
померкло сонце— око Озіріса—
і стало так, мов цілий світ осліп...

5.IV.1910, Гелуан

II ДИХАННЯ ПУСТИНИ

Пустиня дише. Рівний подих, вільний;
гарячий він та чистий, мов святий.
Пісок лежить без руху золотий,
так, як лишив його Хамсін свавільний.

Феллах працює мовчки, тихий, пильний,
будує дім, — там житиме пустий,
летючий рій мандрівців, і густий
зросте навколо сад. Феллах — всесильний.¹⁷³²

Оази робить він серед пустині,
лиш не для себе... Он уже він пише
бігунчик по піддашші... Поколише
гарячий вітер одіж на людині,
обсушить піт... і далі по рівнині
пролине... знов і знов...¹⁷³³ Пустиня дише.

5.IV.1910

III АФРА

Тихо. Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі.
Закам'янів на бананах широкий порепаний лист.
Ніжні мімоси і ті розгорнули листочки гарячі,
мліють без мрії...

Ой, звідки се вирвався свист?!
Сурмлять у сурми і гатять в різкі тарабани!
Гей, схаменіться! Хто сеї музики хотів?¹⁷³⁴
Їм байдуже! Гучно силу свою англичани¹⁷³⁵
берегом Ніла несуть, щоб Єгипет почув і тремтів.

Ледве пройшли, як¹⁷³⁶ замкнулася тиша за ними,
наче в таємному храмі велика запона важка.

Пальми поникли покiрно гiлками¹⁷³⁷ сухими, смутними,
наче на їх налягла невидимого бога рука.

Небо, збiлiле вiд спеки, вже сивiе, мов попелiе,¹⁷³⁸
день до останку згорiв i лишилася нiчка бiда;

свiтла немає, а темрява наче не смiє
в тишу пекучу вступити. Не видко¹⁷³⁹ й зiрок нi слiда.

Так, наче свiт спорожнiв. Не спiва на добранiч пташина.

Тiльки безгучно лiтають великi, чуднi кажани,¹⁷⁴⁰

гасла неначе розносять, щоб стишилася цiла краiна.

Летом своїм оксамитним¹⁷⁴¹ ще збiльшують тишу вони...

6.IV.

IV

ВІТРЯНА НІЧ

Чорна-чорна та глибока нiч —
(є такi тут погляди жiночi). —
Вiтер мчить шалено iз пiвночi,
мов тiкає вiд погонi прiч.

Розiгрiвся щось вiтрець мiй рiдний,
став палкий, неначе той Хамсiн,¹⁷⁴²
запальний, рвачкий Сахари син, —¹⁷⁴³
чи давно ж покинув край мiй бiдний?

Там вiн по конаючих снiгах¹⁷⁴⁴
волочив важкi та вогкi шати,
забiрався холодом до хати
i стогнав, мов пугач по лугах.

Чи його коханням запалила¹⁷⁴⁵
раптом ся пустиня золота,¹⁷⁴⁶
що над нею вiн вогнем лiга,
мов його й не пiвнiч породила?¹⁷⁴⁷

Він влетів до мене у вікно,
наче приском — в темну хату кинув¹⁷⁴⁸
тим дзвінким піском... і геть полинув!¹⁷⁴⁹
Що ж, лети, про мене все одно.

Ти чужий тут став у сій країні,
не приніс для мене ні луни¹⁷⁵⁰
зда́лека, з моєї сторони, —
тільки спів кохання для пустині.

9.IV.

V

ВІСТІ З ПІВНОЧІ

Таки недармо прилітав¹⁷⁵¹
північний гість... Дивлюся ранком —
вже заволочено серпанком
сіреньким небо. Далі став
помалу й дощик накрапати,
і вогким холодом до хати
зайшов притихлий вітерець.
Щось охолонув молодець!..¹⁷⁵²
Чи не сподобались пустині¹⁷⁵³
його зальоти? Чи згадав
далеку милу й зарідав
дрібними слізьми на чужині?¹⁷⁵⁴

Шепоче вітер в мокрім листі:
«Се ж я з твоєї сторони
приніс оці плакучі вісті, —¹⁷⁵⁵
якої ще тобі луни?..»¹⁷⁵⁶

10.IV.

VI Таємний дар

Плакати довго Єгипет не вміє. Умив свої пальми,
руно зелене та буйне ланів понаднільських скропив
і підновив позолоту блискучу в розлогій пустині,
та й усміхається знову, — таємнії радощі Сфінкса!¹⁷⁵⁷

Бачу: єгиптянок очі сміються з-під чорних серпанків, —
жінку Іслам пригнобив, але очі zostалися вільні!..

Співом свій крам вихваляють жінки й чоловіки,
гордо важенною ношу несучи на головах гарних,
так, мов на їх спочивають подвійні Єгипта вінці.¹⁷⁵⁸

Весь у червонім іде водонос, — мов жартуючи, дзвонить
ясним начинням і швидко жадібному люду
воду холодну, солодку, з важкої баклажки вділяє,
жартом її приправляє, з усміхом плату бере.

Вбогі феллахові діти пустують безжурно на сонці; —¹⁷⁵⁹
жваві маленькі головки! Цікаві очиці зорять...

Мов для забави дитячої просять «бакшіш» у мандрівця.

Дав чи не дав, — засміються, неначебто їм і дарма!

От, аби був очерету солодкого дрібний уламок; —¹⁷⁶⁰

смокчуть і раді-веселі, мов панство-багатство посіли.

«Звідки ся радість?» — гадаю... І мариться щось мені
в думці,

так, наче голос таємний забутую править легенду:

«В давню давнину, як Ніл народився в пустині,
мати його положила в розкішну зелену колиску,¹⁷⁶¹

батько з високого неба промінням утішним дивився,
як його син виростав не по днях — по годинах,
в силу вбірався і ніс тую силу до моря...

Отже, при тім народженні зібрались премудрі Гатори,¹
сім їх було і несли вони всі для дитини дари.¹⁷⁶²

Перша сказала: «Даю тобі ситую землю в обладу».

Зважила друга: «Три жнива нехай тобі буде на рік».

¹ Богині долі. — Л. У.

Третя промовила: «Ра буде вічно ласкавий до тебе».
Руку четверта простерла: «Ось пальмовий щит проти Сета».
П'ята мовчазно папірус і лотос, і камінь поклала.
Шоста шепнула: «Ніхто не вгадає твоїх таємниць».
Сьома всміхнулась крізь сльози і мовила щиро:
«З задрощів вічну неволю судили боги твоїм дітям,
я ж у незломную радість озброю народнюю душу, —
гніт Фараонів,¹⁷⁶³ кормига чужинців її не здолає».
Так на початку віків обіцяли премудрі Гатори...
Вірю: до скону віків не порушиться слово богинь!

Єгипет. Гелуан
23–30 марця 1910 р.

СОН

Тепло та ясно... чи се Єгипет?
Так, се Єгипет... синій намет¹⁷⁶⁴
неба високого міниться сяєвом...
Ох, та й високе ж! Як вільно, як радісно.
Так, се Єгипет...¹⁷⁶⁵

Тихо та любо... чи се Україна?
Так, се Україна... Он і садок,
батьківська хата і луки зеленії,
темнії вільхи, ставочок із ряскою.
Так, се Україна...¹⁷⁶⁶

Можна спинитись... годі блукання...
Все буде добре... Рідний мій край¹⁷⁶⁷
вкупі зо мною одужав від злигоднів,
небо не хворе, не плаче, не хмуриться,
люде веселі... і я... не будить...
Все буде добре...

7.IV.1910

* * *

Князь Володимир за Дніпром
на вловах запізнився.
І сам незчувся, як в бору
самотній опинився.

Дарма, таж не боїться князь
ні ворога, ні звіра,
водяників, лісовиків
розпудить нова віра.

Князь може полювати й сам,
аби була охота,
от тільки зморою лягла
полуденна духота.

З ПОДОРОЖНЬОЇ КНИЖКИ

I

PONTOS AHEINOS¹

При б́ерезі гори в жалобі,¹⁷⁶⁸
снігами лямовані хмари¹⁷⁶⁹
всі чорні, мов по́крив на гробі,¹⁷⁷⁰
під ними узгір'я, як мари...¹⁷⁷¹

Така тут земля. А на морі...
Чайки якось хижо кигичуть,
злу радість я чую в тім хорі,
мов згубу на нас вони кличуть.¹⁷⁷²

Рипить корабель, стогне тяжко,
здрігається, наче конає,
угору здіймається важко,
ще важче уділ поринає.

Маленький гурток подорожніх
притих, не почувеш і слова,
лише по каютах порожніх
іде якась жаска розмова:

то вітер часами закине¹⁷⁷³
в віконечка снігом-крупю¹⁷⁷⁴
і в двері покинуті лине,
злий холод несучи з собою.¹⁷⁷⁵

День, вечер, ніч, ранок — все біле,¹⁷⁷⁶
все т́м'яне, ні темне, ні видне;¹⁷⁷⁷
за хмарами сонце зомліло,
від місяця мла тільки блідне.

¹ «Непривітне (негостинне) море» — найдавніша грецька назва нашого Чорного Моря. — Л. У.

Мандруємо вогким туманом¹⁷⁷⁸
назустріч сліпій сніговиці...
Так линуть малим караваном
у вирій запізнені птиці.

16.І. Чорне море, поїд Анатолійським берегом

II У ТУМАНІ

Боже! куди се я плину
сим біловійним туманом?¹⁷⁷⁹
Може, я лину на безвість¹⁷⁸⁰
в вогкі летючі сніги?

Може, то тільки легенда
край той осяяний сонцем,
край той, куди я збиралась¹⁷⁸¹
болі свої віднести?¹⁷⁸²

Може, то казка знадлива
тії смарагдові луки,
плеск тепловоді річки,
злотоіскристі піски?¹⁷⁸³

Може, то відьма-гарячка¹⁷⁸⁴
спогади й мрії збрала,
з них на вогні мого палу
дивний зварила напій

і пройняла мені душу
непереможним безумством
тим, що людину заводить
на бездоріжжя страшні?

Може, і в сніжних пустелях
Fata Morgana¹ панує,
марева срібно-блакитні¹⁷⁸⁵
сіючи в білих снігах?

Може, прокинуся хутко
з сеї примари-омани
десь на безлюднім просторі
і без надій на життя?..

17.І. Море

III НА СТОЯНЦІ

На помості корабельнім
розгорілося багаття,
то матроси розпалили,
щоб заляклі руки гріти.

І крізь мокру сніговицю
бачу я вогонь червоний,
наче сонце, що конає
у молочній білій млі;

а навколо нього мріють
наче тіні чорних птахів —
то матроси італьянські
посідали у плащах.

Ті плащі в Палермі ріднім¹⁷⁸⁶
гріли так ретельно, щиро, —
що ж се трапилося з ними¹⁷⁸⁷
в стороні сій бусурменській?

Пропускають зимний вітер,
наче плетева венецькі,¹⁷⁸⁸

¹ Марєво (лат.).

кожна жилочка тріпоче...
о, зрадливій плащі!

В густій, білій сітці снігу
служка бігає маленький,
наче рибка, що попала
необачна в клятий невод.

Се так гріється хлоп'ятко —
вірить в кров палермітанську,¹⁷⁸⁹
що кружляє в нього в жилах,
більш, ніж в той чужий вогонь.¹⁷⁹⁰

І не чує, як гукають
старші: «Ти чого снуєшся?
чи тобі немає діла?
що за капосне створіння!..»

А від злоти та натуги
ніжна мова італьянська
так спотворилась, мов хижих
прибережних чайок крик.

Та дарма, він звик до того,
звик до лайок і до чайок,
він не думає про тее,
він зовсім про инше марить:

...Ось він вернеться додому
і на сонці серед площі
буде грати лепсько в паці,¹⁷⁹¹
а виграна все за ним!

Потім вкупі з товариством
у гарячий порох ляже
серед вулиці, так просто,
і почне плести, плести...

Аж роти пороззявляють
Кекко, Джанні й Паоліно,
бо вони всьому повірять,¹⁷⁹²
тиї «раки сухопутні».¹⁷⁹³

Вже ж він їм накаже дива!¹⁷⁹⁴
і про зміїв попідводних,
і про Турків-людожерців,
про Великого Могола.¹⁷⁹⁵

А вони йому за тее
найсолодших помаранчів¹⁷⁹⁶
залюбки дадуть, накравши
у єпископа в садку...

Тут його матрос по плечах
стусонув, заклявши люто:
«А не підеш ти з дороги?!
От душа без покаяння!»

Поруч з іншими покірно
сів малий коло багаття
і простяг, мов на молитві,
до вогню ручки тоненькі.

Постать згорбилась легенька,
смагле личко посмутніло,
лиш в очах перебігають
ясні блиски від багаття.

Ох, коли б скоріше, хлопче,
мрії ті твої справились,
бо й на їх позаздрить може¹⁷⁹⁷
який-небудь злий божок...¹⁷⁹⁸

Стоянка в морі. Море проти Самсуна¹⁷⁹⁹

17.1.

IV МРІЇ В БУРЮ

Лежу самотна в накритті важкому,
від холоду чим можу боронюся,
щоб не впинався в тіло пазурами,
і бурю слухаю...

Як тонко свище
шнурок від лота, мов співає пісню!¹⁸⁰⁰
Стерно рипить, мов голосом старечим
на бурю скаржиться, на трудну путь.
Машина бухає і стогне важко,¹⁸⁰¹
мов велетенські груди в агонії...¹⁸⁰²

Вже другий день блукаємо по морю,
втерляли шлях, од берега відбилися.¹⁸⁰³
Ніхто не відає, куди нас кинуть
свавільні хвилі. І здається часом,
що так судилось плавати довіку,
як мореходцям проклятим в легенді.¹⁸⁰⁴

.....

Закрию очі, сплю — не сплю, і марю.
Здається, мовби мчу я у санках
по сніговім шляху, так швидко-швидко,
з замета на замет, з гори в долину.
Рипить сніжок, співає полозок,
санки летять під білії намети
ялин лапатих, поміж колонади¹⁸⁰⁵
струнких, поважних сосен, через ріки
у сталь заковані. Шугає вітер,
а сніжні зорі все мені цілують
чоло гаряче.¹⁸⁰⁶ Без ваги лечу
в шалену сніговицю на погибель...
В діл з кручі раптом кинулись санки...
Ох!.. Прокидаюсь. То міцніє буря.
Гудок ридає, гасла подає.

Стук, брязкіт,¹⁸⁰⁷ падає, що може впасти,
ніхто вже й не вважає — хай там гине! —
всяк сам, неначе краб, держиться чіпко...

Блиснуло сонце, але хвилі чорні,
мов крила птаства хижого... А далі
покрила все сліпа та біла хуга.

.....

І знов я трачу тямок в тяжкій мрії.¹⁸⁰⁸

...Се я лечу на дикому коні.

Упала охляп і держусь за гриву.

Кінь скаче вчвал щосили є, щодуху.

Я чую, як у ньому серце б'ється,

от-от розірветься...¹⁸⁰⁹ Ой, коню, швидче!

За нами мчить зле-лютая погоня,¹⁸¹⁰

якась орда велика, незчисленна,

вона гукає, гоготить, регоче

злорадим сміхом, людоїдським. Чорна,

страшна орда... Ой, коню, коню, швидче!..

Чи то не кулі¹⁸¹¹ тонко заспівали?

Що гримає? Чи грім, чи гаківниці?¹⁸¹²

Що так сичить? бичі з живих гадюк?

Боюся озирнутися. Боюся

зомліти, як углежу їх обличчя

бридкі та дикі, щоб з коня не впасти

і не достатися їм на поталу...

Гей, коню, вчвал!.. Перелетіли прірву.

Орда за нами. Ой, вона ще ближче!

От зараз кинеться і нас розірве,¹⁸¹³

і вип'є миттю нашу кров гарячу,¹⁸¹⁴

і чорним роєм наші трупи вкриє...¹⁸¹⁵

Спіткнувся кінь! Упав...

Ой, мрії-мари!

Страшніші ви, ніж сая справжня буря.

Вже буду краще так, без сну лежати,¹⁸¹⁶

дивитимусь, як тут по білій стелі

від бурних хвиль перебігають тіні,
чигатиму, чи не заблисне промінь,¹⁸¹⁷
і буду слухати без марних жахів
потужний моря спів, та й — будь що буде.

20.І. В морі на бездоріжжі¹⁸¹⁸

V

ЗЕМЛЯ! ЗЕМЛЯ!

Земле чужая, яка ж бо ти рідна для мене!
Мати-землице, ратуй свою бідну дитину!
Зрадило море мене, за любов заплатило знущанням.¹⁸¹⁹
Чуеш? і досі радіють з жарту лихого чайки.
Що ж се? я бачу — і ти постраждала від зради?
Пишна земля візантійська,¹⁸²⁰ наче вдова в простих шатах,
в тяжкім покрові снігів тихо сумує, бо сонце,¹⁸²¹
сонце кохане її — полюбило сперечницю-хмару...¹⁸²²
Мати-землице, потішся! Нехай там зрадливого друга¹⁸²³
звабила инша на час, — діти з тобою zostались,
лихо і зрада, і горе — все їх зближає до тебе,¹⁸²⁴
а як доповниться чаша — вернуться в надра твої.¹⁸²⁵
Щастя такого не має мати-людина ніколи.
Ти щасливіша над всіх. Земле, радій і цвіти!¹⁸²⁶

21.01. Перед Босфором

VI

ЕПІЛОГ

Хто не жив посеред бурі,¹⁸²⁷
той ціни не знає силі,
той не знає, як людині
боротьба і праця милі.

Хто не жив посеред бурі,
не збагне журби безсилля,

той не знає всеї муки¹⁸²⁸
примусового безділля.¹⁸²⁹

Як я заздрила тим людям,
що не мали відпочинку,
поки їх нелюдська втома
з ніг валила на часинку!

День і ніч — вони на варті, —
довгий труд, коротка зміна.
День і ніч — вони в роботі,
аж німіли руки й спина.¹⁸³⁰

Певне, їм тоді здавалось,
що немає гірше муки...
Ох, борці, якби ви знали,
що то є безсилі руки!

Що то є — лежати тихо,
мов сумний розбиток долі,
і на ласку здатись бурі
та чужій сназі і волі.¹⁸³¹

Що ж зосталося такому?
Тільки думати-гадати...
Ви, борці, прийміть сі думи.¹⁸³²
Більш не маю що вам дати.

15–21.I.1911
Чорне море
коло Анатолії
Леся Українка

* * *

Хто вам сказав, що я слабка,
що я корюся долі?
Хіба тремтить моя рука
чи пісня й думка кволі?¹⁸³³

Ви чули, раз я завела¹⁸³⁴
жалі та голосіння, —
то ж буря весняна була,¹⁸³⁵
а не сльота осіння.

А восени... Яка журба,¹⁸³⁶
чи хто цвіте, чи в'яне,¹⁸³⁷
тоді й плакучая верба
злото-багряна стане.¹⁸³⁸

Коли ж суворою зима¹⁸³⁹
покриє барви й квіти —
на гробі їх вона сама¹⁸⁴⁰
розсипле самоцвіти.¹⁸⁴¹

НА РОКОВИНИ

Не він один її любив,
віддавна Україну¹⁸⁴²
поети славили в піснях,
немов «красу-дівчину».

Від неї переймали сміх¹⁸⁴³
і жарти, і таночки,
її байки, немов квітки,
сплітали у віночки.

Той в ній давнину покохав,¹⁸⁴⁴
той мрію молоденьку,
Він перший полюбив її,
як син кохає неньку.¹⁸⁴⁵

Хоч би була вона стара,
сумна, змарніла, бідна,¹⁸⁴⁶
для сина вірного — вона
єдина, люба, рідна;

хоч би була вона сліпа,
каліка, недоріка, —
мов рана ятриться в ньому,
любов його велика.

Вкраїна бачила не раз,¹⁸⁴⁷
як тиї закоханці
надвечер забували все,¹⁸⁴⁸
про що співали вранці,

і, взявши дар від неї, йшли
до иншої в гостину,
вони не знали, що то є
любити до загину.

Він перший за свою любов¹⁸⁴⁹
тяжкі дістав кайдани,¹⁸⁵⁰
але до скону їй служив¹⁸⁵¹
без зради, без омани.

Усе знесла й перемогла
його любови сила.
Того великого вогню
і смерть не погасила.

Інші редакції

ФА.
СОНЕТ

Фантазіє! ти сило чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Збудила мертвих з вічного їх сна,

Мету вказала буйній хвилі в морі, —
До тебе обертаюсь я сумна:
Скажи мені, фантазіє дивна,
Як допомогти в безмірнім людським горі?

Як світ новий з старого збудувати?
Як научить байдужих почувати?
Як розбудити розум, що заснув?

Як час вернуть, що марне проминув?
Як певную мету вказати розпачливим?
Фантазіє! порадь, як жити нещасливим?

* * *

Не всі мої квітки пішли з тобою
В сирую землю, дощ її змочив,¹⁸⁵²
Ту землю, дощ, мій друже, а не сльози,
Я сліз моїх в могилу не лила,
Я кинула в могилу тільки квіти,
Усі ті квіти, що мені дала
Скупа весна твого скупого краю,
Але не всі мої квітки сховались¹⁸⁵³
В сирую землю, бо не все пішло
В могилу, ні, не все, що я любила.
Уста говорять: так, ніколи, більш ніколи!
А серце їм не вірить: чи¹⁸⁵⁴ даремне ж
В мені брентить струна вічно-тремтяча?
Брентить, як любий голос той, що став без гуку
Ще за життя, — він став без гуку
В житті, але не пам'яті моїй,
Не в серці, ні — брентить, брентить той голос,
У кожний час, у кождою хвилину.
Чи я сміюсь, чи плачу, він говорить:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»
Чи хто мені стискає дружнє руку,
Чи я проважу з ким розмову люблю,
Чи поцілунок на устах озветься,
Струна брентить, немов луна далека:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»
Чи я спущусь в глибіню прозору мрії,
Де постаті леліють ясні й темні,
Незнані й знані, і наводять чари,
І душу опановують, — все голос промовляє:¹⁸⁵⁵
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»¹⁸⁵⁶
Чи сон мені склепить палкиї очі,
Розмарені, утомлені від мрії,
То крізь важкі, ворожії сновиддя
Брентить струна тужливим, дивним співом:

«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»¹⁸⁵⁷
І кожний раз на голос того співу
Із мого серця квіти виростають,
Оті, що ти не вмів зірвати за життя,
Що ти не взяв з собою у могилу,
Нехай живуть, нехай жалобу красять
Кривавими рубінами, нехай
Тремтять, як голос той, що промовляє:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Kimrolung 7.VI.[1]901

Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона, завжди величніше путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний; так з предвіка було і так воно буде довіку, поки житимуть люде і поки ростимуть терни. Але стане вінцем лиш тоді плетениця тернова, коли вільна душею людина по волі квітчається терном, гордо й одважно скидаючи з себе¹⁸⁵⁸ квітчасті покраси, тямлячи вищу красу, ніж ту, що кричить на майданах: Гей, люде добрі, ходіть, я кождому в руки даюся! Путь на Голгофу велична тоді, коли знає людина, на що й куди вона йде, не прагнучи інших тріумфів, знаючи вищу величність, ніж ту, що з престола гукає: Я з ласки божої царь, бо, гляньте, сижу на престолі! Хто ж без одваги й без волі дає себе тернові раниць, — сили не маючи досить, аби від тернів боронитись, — Боже, пожальсь тії крові, що марну колючку напоїть, ліпше б вона на обличчі¹⁸⁵⁹ краскою втіхи заграла, очі комусь звеселяючи серед безжурного свята.

Крик Прометея лунає безліч віків скрізь по світі, він заглушає собою потужні громи олімпійські. Тисячі тронів упало і людських, і божих,¹⁸⁶⁰ але титанова круча стоїть, наче вічна твердиня духа того, що, немов ураган, без упину искорку, вхоплену з неба, в могутній вогонь роздимає. Краще брєнять від того урагану пошарпані струни,¹⁸⁶¹ ніж у майстерних руках срібнострунні злотистії арфи, зграино й добірно настроєні до діфірамбів облесних. Так було завжди і так воно буде довіку, поки житимуть люде¹⁸⁶² і поки брєнітимуть струни.

Тільки ж той крик Прометея на струнах удати здолають¹⁸⁶³ руки того, хто у серці искру небесну ховає, рід свій веде з Прометея¹⁸⁶⁴ і предківський спадок шанує, тямлячи иншу красу, ніж ту, що на ярмарку завжди руки до бубна призводить, а ноги до скоків безладних. Той Прометея нащадок,¹⁸⁶⁵ дотепний до струн найдорожчих, руки до крові скалічить об струни незграйні волові, серця риданням домовить тих струн недомовлені жалі, — знаючи добре ціну і музиці, й музикам, і струнам, щирого злота пісень не продасть за злотистую арфу.

**Ліро-епічні
твори**

РУСАЛКА ¹⁸⁶⁶

(Поема в народному стилі) ¹⁸⁶⁷

I

Коло річки, у садочку
Маленька хатина, —
У хатині чорнобрива
Молода дівчина.

Щовечора, як зіронька
До місяця сходить,
Молодая дівчинонька
В садочок виходить.

Тож виходить сама з хати
У ясну нічку, —
А тим часом козаченько
Переплине річку,

Як приверне к бережечку,
Човничок прив'яже, —
Уклониться дівчиноньці,
«Добривечір», скаже.

По садочку собі ходять,
За руки візьмуться,
Розмовляють та радяться,
Коли поберуться.

«Ой коли ж ми поберемось,
Дівчинонько-роже?» —
«У осени, козаченьку,
Як Бог нам поможе!..»

У коханій розмовоньці
Швидко ніч проходить
Блідне місяць, гаснуть зорі,
І сонечко сходить...

Сіда хлопець у свій човник,
Та бере весельце;
Стиснув ручку, махнув веслом
«Прощай, Ксеню, серце!»

II

Осінь надходить, літо минає,
Вже ж за дівчину козак не дбає.
Вже старостоньки скрізь похожають,¹⁸⁶⁸
Ксенину ж хату вони минають.

Йдуть до сусіда в нову хату, —
Сватають¹⁸⁶⁹ в його дочку багату!..
Чує Оксеня смутну новину, —
Що свата милий іншу дівчину;

Уже сьогодні їх заручають,¹⁸⁷⁰
А через тиждень і повінчають...
Наче байдужа дівчина ходить, —
Вийде ж в садочок та й сльози ронить

Рушнички шиті лежать у скрині,¹⁸⁷¹
Вже не клопочуть вони дівчини!
В журбі та в тузі тиждень минає,
По селу ж ходить та «молодая»,

У кожду хату вона вступає,
На дівич-вечір¹⁸⁷² дружок збірає,
І до Оксені заходить в хату, —
Тож на весілля її прохати:

— Прошу, сестрице, тебе, голубко!
За старшу дружку до мене, любко!

— Не можу, серце... я б і радніша:
За дружку в тебе хай стане інша.

— О так, сестрице! о так мовляєш!
Певне, мене ти більш не кохаєш! —
— Не гнівайсь, серце, за мої речі...
Прийду сьогодні на дівич-вечір!

Тебе, сестрице, я не забуду, —
За старшу дружку у тебе буду».

(Згоділась, прийде, хоч тяжко дуже.
Вдасть перед милим, що їй байдуже).
Йде молодая весела з хати, —
Смутна Оксеня випроводжати...

III

У суботу в молодій
Та великий збір,
То ж сходяться подруженьки
До неї у двір.

За столом вже молодая
Сіла на посад,¹⁸⁷³
На лавочках всі дружечки
Посідали в ряд.

Старша дружка жалібної
Почина співать, —
Виспівує і на очах
Слізоньки тремтять.

«Червоная калинонька,
А біленький цвіт;
Ой чи не жаль тобі, Галю,
Молоденьких літ?..»

«Ой час-пора, отець-мати,
Поблагословить,¹⁸⁷⁴
Ой час-пора молоденькій
Та гіллячко звить!»

І гіллячко, і віночок¹⁸⁷⁵
Вже вити пора,
А іще ж того барвіночку
Для вінка нема.

Старша дружка по барвінок
Додому підé,
Бо кращого барвіночку
Немає нігде.

Пішла з жалем дівчинонька
Та у свій садок,
Щоб нарвати барвіночку
Іншій на вінок;

Рвучи його, журливаю,
Пісеньку співа́,
За сьозами ледве може
Вимовлять слова:

«Барвіночку мій хрещатий,
Зелений, дрібний,
Ой я ж тебе викохала,
Хороший, рясний!

Я ж садила, поливала
Тебе навесні,
Я ж думала, на віночок
Здасися — мені!

Здався тепер, барвіночку,
Не мені, другій, —
Бодай би зсох, бодай зов'яв,
Барвіночку мій!..»

Тож нарвала барвіночку,
Віночок звила,
Походила по садочку,
Над річку пішла.

Подивилась у водицю
На личко своє,
Тихо, тихо промовила:
«Горенько ж мое!

Вродо моя хорошая,
На що ти цвітеш?
Без доленьки на сім світі
Марне пропадеш!

Нема щастя, нема долі,
Лиш врода сама...
І кохання зневажене,
Дружини нема!

Забув мене мій миленький,
Іншу полюбив,
І навіки мою долю
Та й занапастив!

То ж він завтра із другою
Піде під вінець...
А я собі під водою
Знайду вже кінець!»

Промовила тее слово,
Стала на горбок...
Нема, нема дівчиноньки,
Лиш плавле вінок.

IV

Вже ж минуло з того часу
Аж три довгі роки,
Як втопилась дівчинонька
У річці глибокій.

Гуля всюди тая слава,
Та вже перестала,
А дівчина під водою
Русалкою стала.¹⁸⁷⁶

Та не має русалонька
І там супокою:
Не втопила свого лиха
Навіть під водою!

Чи таночок з русалками
При місяцю водить,
То все їй той козаченько
З мислоньків не сходить.

Або сяде, чеше коси
У темному гаю,
Її ж думка круг хатини
Милого витає.

Всі русалки, мов рибоньки,
Веселії грають,
А у неї завжди хмари
Чоло укривають.

Тільки ж то їй і розваги,
Як молодик зійде,—
Проти хати миленького
На бережок вийде;

Вийде, ходить по бережку,
Тихенько співає,

Чи не вийде милий з хати, —
Усе виглядає.

А як зайде місяченько,
Почина́ світати, —
Тихо пливе русалонька
В підводні палати.

V

Як навесні починає
Крига розтавати,
Збираються русалоньки
До моря гуляти.¹⁸⁷⁷

Пливе з ними і дівчина
Гуляти до моря, —
У чужий край, у далекий,
Тікати од горя...

Не втече пак! ніщо її
Вже не розважає,
Навіть і там, в чудовому
Південному краю.

Її сестри на дні моря
По пісочку ходять
Шукають перлів та коралів,
І таночки водять,

Веселиї, безжурнії
Ті легкі таночки!
То граються із рибками,
То роблять віночки;

Вона ж сидить геть окреме,
До їх не вступає, —
Та безкраї свої думки
Думає, гадає.

Дожидає, коли з того
Хорошого краю
Повернуться русалоньки
До рідного гаю.

Діждалася, вертаються
Русалки додому
В темну нічку серед бурі,
Блискавиці й грому.

Та й у серці в русалоньки
Спокою немає, —
І грім отой немов її
Трохи розважає.

Вернулася, а тим часом
Вже й літо настало,
А там жнива,¹⁸⁷⁸ бо і жито
Поспівати стало.

І виходить русалонька
В поле виглядати,
Чи не вийде її милий
На лан жита жати.

Вийшов милий з дружиною
На лан жито жати,
І дитинку під копою
Положили спати;

А сами серпи побрали
І постать займають,
Та вдвох собі лагідненько,
Любо розмовляють.

Русалонька на ту пару
Тільки подивилась,
Змінилася у личеньку,
За серце схопилась;

Потім знову подивилась,
Промовила тихо:
«Побрався ти, козаченьку,
Та на своє лихо!

Не завжди там буде щастя,
Де твоя хатина, —
Зостануться сиротами
Жінка і дитина!

Будеш знати, козаченьку,
Як русалка любить,
Скоро ж тебе те кохання
З цього світу згубить!»

Те мовляла, одпливала
У свої палати
І милого не ходила
Більше виглядати...

VI

Стала слава на все село,
Стали поговори, —
Все за того козаченька,
Що чорнії брови.

Ой казали, говорили
По всім селі люде:
«Та вже з того козаченька
Нічого не буде!

Як день божий, смутний ходить
Та думку гадає,
Та щоночі йде над річку,
До темного гаю».

Славлять люди — і дружина
Журиться, бо знає,

Чого милий у гай темний
Щораз доходжає.

То в гай ходить, то в садочок,
Де жила дівчина;
Бачить мила й знає добре,
Чия то причина...

Не вважає козаченько
На ті поговори,
В його серці туга в'ється
Та лютує горе.

Пішов якось у садочок
У місячну нічку,
Походив там коло хати,
Потім в гай над річку.

Пішов, ходить бережечком
Та думку гадає,
Все дивиться на річеньку,
Очей не спускає.

В той час вийшла русалонька
Трохи погуляти,
Потім сіла коло річки
Косоньку чесати;

Побачила козаченька,
Неначе зраділа,
Усміхнулась, — лиш на личку
Щось дуже збіліла.

Ходить смутний козаченько
Та думку гадає,
А русалка чеше коси
Та пісню співає.¹⁸⁷⁹

«Любий козаче, чого ти ходиш
Смутний по темному гаю?

Слухай, козаче, пісню русалки, —
То ж я для тебе співаю!

Ой чи забув ти, серце козаче,
Пісню, що мила співала?
Ой чи забув ти тую дівчину,
Що тебе вірно кохала?

Коли забув ти, чого ж ти ходиш,
Дивишся пильно у воду?
Наче шукаєш у тій водиці
Згублену милую вроду!

Ох, не забув ти, серце козаче,
Пісні, що мила співала!
Ой, не забув же тої дівчини,
Котра так щиро кохала!..

Як не забув ти, — ходи до мене!
Я твоя першая мила!
Зраду забуду, любити буду
Тебе, як перше любила!

Я вже не тая, що була перше,
(Лиш не забула кохати!),
Я вже русалка — і під водою
Маю осяйні палати:

В мене палати кращі од царських,
Із дорогого кришталю,
В мене віночок з чистого злата,
З перлів дрібних та коралю:

Все те для тебе дам я, козаче,
Тії палати й віночок,
Всіх зберу подруг, будем для тебе
Лехкій водити таночок.

Любий козаче, йди ж ти до мене!
Я твоя першая мила,

Зраду забуду, любити буду
Тебе, як перше любила!»

Козак слуха тую пісню,
Слуха, умліває, —
А русалонька до нього
Руки простягає.

Біжить милий до русалки,
Та й не добігає,
Бо із річки — русалочок
Юрба впливає;

Обступили козаченька,
В гаю залунало, —
Наче крик, неначе регіт, —
Далі тихо стало...

Тихо, тихо з неба світить
Промінь місяченька,
Сидить тая русалонька
Біля козаченька.

Похолонув козаченько,
Не чує, не баче,
Як над ним його кохана
Вбивається, плаче:

«Чи се ж тії карі очі,
Що я цілувала,
Чи се ж тее біле личко,
Що я милувала!
Ой чи се ж той козаченько,
Що я виглядала?

Вже ж не гляне він на мене, —
Дарма виглядати!
Вже ж моему миленькому
Світа не видати!

Не озветься до своєї
Любої дівчини—
Він німий лежить, холодний
З моєї причини.

Ой, забула б я, мій милий,
І горе, і зраду,
Лиш устав би ти до мене,
Дав мені пораду!

Нещаслива годинонько,
Що ж я наробила?
Ой нащо ж я свою долю
Та й занапастила!»

І знов тихо, з неба світить
Промінь місяченька.
Ломить руки русалонька
Біля козаченька.

(Волинь, с. Колодяжне. 1885 р., 6 грудня)

САМСОН

(На біблейську тему)

I

Кому се так квітками та вінками,
Та віттям гордее чоло вінчають?
Кого то співами веселими й танками
Ізраїльські дівчата зустрічають?

То йде Самсон,¹⁸⁸⁰ веде потужні лави
З кривавого страшного бойовиська;
Він залучив собі багато слави, —
В сей день розбив він філістимське військо.

І бачить він: там під горою в далі
Стіна його господи забіліла,
Йому назустріч, у жіночому околі,
Іде його хорошая Даліла.¹⁸⁸¹

Стрункий, високий стан, мов пальма в гаю,
Мов у газелі, ясні очі чорні
У філістимлянки; її з рідного краю
Взяли Самсона руки непоборні.

Вона веде його з собою у палати,
Провадить щиру, любую розмову;
Що перемогу славную волів послати,
Вона уголос вихваля Єгову.¹⁸⁸²

Самсонові дивні здались слова дружини,
І він спитав свою Далілу любу:
— За тее дякуеш ти Бога сеї днини,
Що він послав твоєму люду згубу?¹⁸⁸³

— Чужа для мене мого люду доля!
Твої для мене стали рідні люде!
Твоя, Самсоне, лиш єдина воля
Для мене завжди наймилійша буде!

Для тебе відцуралась я родини!
Хоч би збулася я і батька, й брата, —
Кохання нашого щасливії години
Були б для мене милая заплата!

— Даліло, мила, за твоє кохання
Чим можу я тебе надгородити?
Скажи, повідай, моя зоре, те бажання
Хоч би загинуть — мушу я вволити!

— Не хочу, милий, я твоєї згуби!
І за любов любові лиш бажаю:
Щоб не таїв від мене ти нічого, любий,
І щоб усе сказав, що я тепер спитаю.

— Даліло! більш, як я — любить ніхто не може.
Яка ж у мене є від тебе таємниця?!
Питай! Клянусь тобі у тім на ймення Боже,
Скажу тобі я все, — ти дум моїх цариця!

— Отож тебе тепер я запитаю,
Коли ти дав мені ту обіцянку милу;
Чи завжди, як тепер, ти був найдужчий в краю,
І звідки маєш ти таку велику силу?

Я ще дівчиною була в своїй оселі,
Як слава йшла про тебе поміж нами,
Тоді ти ще отам у лісі, коло скелі,
Пас батьківські стада із пастухами. —

Мовляли, йшов якось ти гаєм темним з дому,
Без зброї у руках, без сагайдака, —
Аж ось в гаю від реву, мов від грому,
Звірина й птиця затремтіла всяка;

Рикаючи й трясучи головою,
Спинився лев¹⁸⁸⁴ біля тебе близенько, —
Ти ж необорною схопив його рукою
Й надвое розірвав, мов козеня маленьке.

А потім, — пам'ятаеш ту годину?
Наш люд напав на вашу Палестину,
Тоді надію у тобі єдину
Ізраель мав — і ти обороняв країну.

Та далі вже несила боронитись
Вам стало, — почали вже знемагати;
Пообіцявся ж ворог відступитись,
Як згодиться твій люд тебе віддати.

— І згодивсь я, бо люд почав благати,
Щоб визволив! Хвиль скільки я вагався,
А потім дужі руки дав собі зв'язати
І сам в неволю ворогам віддався.¹⁸⁸⁵

Як привели ж мене у стан ворожий,
І я почув, як вороги знущались,
Я розгнівивсь тоді, в мене вступив дух Божий,
Мов льон горілий пути всі розпались.

Після схопив я щелепи ослині,
Що коло мене там лежали долі,
Багато ворогів поклав я по долині,
Котрі ж zostались, розігнав по полі.

— Скажи ж ти, звідки сила та безмірна,
Що рівної нема їй в Палестині?
Ти обіцяв, обітниця хай буде вірна!
Тепер мусиш ти сказать дружині!

— Ні, милая, лиши своє бажання!
Не можу я тобі відповідати.¹⁸⁸⁶
Не відповім нікому я на те питання,
Хоч би питала в мене рідна мати.

І мовила хорошая Даліла,
Схиливши голову на руку гарну:
— Казав, що все вволиш, про що б я не просила.
Питаю ж я таку дрібницю мърну!..

Самсонові докірлива та мова
У серці тяжко, гостро віддається,
І хоч не мовить він коханій ані слова,
Та звáга твердая вже подається...

Вона ж вмовля його лагідними речами
І прилуча до пестоців благання.
На личку усміх ясний бореться з сльозами,
Що сяють в очах, мов роса порання.

Перед сльозами і благанням ревним
Холодна втримливість як віск розтала, —
Самсон зняв річ до неї голосом непевним,
І таємничо мова залунала:

— Ти хочеш знати, звідки моя сила...
Тож знай: я Богом змалу був обраний,
І вже в той день, як мене мати породила,
Я назореєм Божим був названий.¹⁸⁸⁷

І кучерів моїх ще з того часу
Холоднее залізо не стинало,
І завжди я носив святую ту покрасу,
І святобливість то мою з'являло.

Мій волос має силу превелику,
Мене не подола весь люд ворожий,
Хоч би його зібралось тут без ліку, —
Бо надо мною дух вітає Божий!

Коли б хто міг ті кучері обтяти,
Не вдержав би в руках я й меч булатний;
Тоді зломить мене й маленькому дитяти
Було б не тяжко, — я б лежав безвладний.

Скінчив, умовк і зсунув брови темні,
Немов картавсь, що видав таємницю;
Та швидко залишив картання ті даремні,
Як глянув на Далілу чарівницю.

Вона його так любо пригорнула,
В очах така щира втіха грає,
Від чого ж тая радість спалахнула,
Самсон того не відає, не знає!..

О горе, горе, краю палестинський!
Чи знаєш ти, яка тобі недоля?
Зрадіє ворог твій, люд філістимський,
Бо полягла твоя і влада, й воля!

Самсон, заступник твій, надія та єдина,
Відкрив чужинці свою міць таємну,
Розмовою та поцілунками дружина
Зняла заслону з таємниці темну.

Від боротьби й від щастя утомившись,
Заснув Самсон — і голову думливу
Склонив до милої; вона ж, схилившись,
Вчиня над ним подію ту зрадливу:

Рукою пестить кучері ті чорні,
А в другій гострее залізо має,
Одною кучері до себе любо горне,
А другою їх з голови здіймає.

І підняла з волоссям руку білу,
Після на діл покраса пишна впала, —
Тож гордую, непереможну силу
Рука підступна жінки подолала!

— Вставай, Самсоне! Вороги на тебе! —¹⁸⁸⁸
Покликнула зрадливиця Даліла,
Він встав і глянув сміливо навкруги себе, —
Не знав, що згинула вже його сила.

Як приступили філістимські мужі,
Тоді побачив він свою оману.
Вони йому зв'язали руки дужі
І повели його до свого стану.

— Прощай, Самсоне! — крикнула зрадлива:
Ти думав, що для тебе я забуду
Родину? Ні — Ти гинеш, — дяка се правдива
Від мене за погибель мого люду! —

Самсона у кайдани закували,
З його недолі ворогам забава!
Самсону очі ясні повиймали, — ¹⁸⁸⁹
Плач, люд Ізраїля! В темниці твоя слава!

II

В темній темниці, в кайданах закутий,
Сильний колись-то, Самсон той сидить,
Тяжку думу гада — й незабутий
Жаль його серце знебуле гнітить.

Тяжко Самсон проклинає Далілу,
Що без вагання згубила його,
Жалує тяжко на себе, що силу,
Славу віддав і себе самого —

Та за кохання ехидне, нікчемне...
Серце так рветься! Та нащо той жаль,
Нащо ті сльози, картання даремне?
Помста лиш може вгасити печаль!

Помста... Де ж сила його молодеча?..
Він же і зброї в руці не вдержить,
Не підійме навіть гострого меча,
Сили немає! Невже буде жить

Тая підступниця? Ні, хай сконає!
Єсть же на небі ще правда свята,

За що ж із ним його люд помирає?
Боже, що винна країна ота?..

Гине безславно Самсон в самотині,
Серцем же рветься свій люд визволять.
Люд у полоні тепер, на чужині,
Легко було ворогам подолать.

Край Іудейський, його боронити
Нікому стало, — в неволі сумній
Той оборонець, він лихом прибитий,
Він не допоможе країні рідній!

Він у темниці, в кайдани закутий,
Тяжко картаючись серцем, сидить,
Жаль нерозважений, жаль незабутий
Серце знебуле і рве, і гнітить.

III

Пишає Божая країна
І ясні хвилі Йордана, —
Хоч і в неволі Палестина,
І лютим ворогом забрана...

Вже переможці стали станом
В долині красній та розкішній, —
Під пальмами, над Йорданом,
Далеко чуть їх гомін втішний.

А ватаг їх? О, як для його
Веселий, радісний сей ранок, —
Багато злота дорогого.
І срібла, і вродливих бранок

Добув він. Не війна кривава
Йому дала се, — ні, Даліла:
Її була се мудра справа, —
Вона дух сильний той зломила,

Рад філістимець. Гомін, гуки:
Радіє люд. Божниці димні

Від пахощів; здійнявши руки,
Святці¹ співають вдячні гімни

Своєму божищу Ваалу.¹⁸⁹⁰
У голос бога вихваляють,
Що він віддав їм на поталу
Всю Палестину, і співають

Хвалу Далілі, що придбала
Для свого люду славу вічну;
Вона Самсона подолала,
Зломила силу ту величну.

І утішається Даліла,
Що славою за зраду вкрита.
У очах втіха заясніла,
Усмішка грає гордовита.

Гукає владарь: — Приведіте
Самсона бранця у палати,
Перед мене постановіте,
Його бажаю повидати! —

Покірні кинулися слуги,
Біжать чинить владаря волю;
Ведуть Самсона для наруги.¹⁸⁹¹
Хай бачать всі його долю.

Кайдани тяжкі на Самсоні,
Сліпий, сумний він і без сили.
Ввели його і при колоні
В порога там постановили.

Розлігся гомін, сміх, наруга,
І жарти прикриї чувати:
— Самсоне! Де твоя потуга?
Чи ти забувся воювати?

¹ Жреці. — Л. У.

Самсон стоїть, мов скам'янілий,
Блідий і мовчки вислухає
Оту зневагу: гнів безсилий
У грудях стиснутих бурхає.

Аж ось зненацька він здригнувся,
До його слуху долетіли
Слова вразливі і почувся
Єхидний, прикрий сміх Даліли:

— Здоров, Самсоне! Твоя мила
Тебе вітає! — Тая мова
Самсона серце вкрай вразила,
Не вдержав він гіркого слова:

— О, гадино! Моеї муки
Тобі, несита, ще не досить?! —
Самсон здійняв безсилі руки
І вголос бога помсти просить:

— О, боже помсти, Адонаю!¹⁸⁹²
Вволи мою остатню волю:
Хай з ворогами й я сконаю
Та дай помститись за недолю,

За сором мій і мого люду!
Дай силу давню на хвилину!
Верни мені її, — хай буду
Я знов потужним на годину! —

Вмолив він Бога тим благанням,
В Самсона знову уступила
В остатній час перед сконанням
Незмірняя, нелюдська сила.

Тоді колону обійнявши,
Потряс він дужими руками, —
І стеля рушилась і, впавши,
Його покрила з ворогами!

МІСЯЧНА ЛЕГЕНДА

Поема

(Посвята моїй мамі)

I

Весняної ночі, як в небі високо¹⁸⁹³
Стоять білі хмароньки в крузі;¹⁸⁹⁴
Як вітер шепоче й зітхає глибоко¹⁸⁹⁵
У сонному темному лузі;

Як тихо усюди, і в полі, і в хаті,
Як співи затихнуть дівочі;
Як втомиться мати співати дитяті
Й закриє утомлені очі;

Як сни золотії колишуть дитину
І стелють їй мрії барвисті;¹⁸⁹⁶
Як сам соловейко малий на хвилину
Замовкне в кубелечку, в листі;

Тоді затремтять полохливо, швиденько¹⁸⁹⁷
Скрізь тіні химернії дрібні,¹⁸⁹⁸
І спустить додолу тоді місячєнько,
Мов струни, ті проміні срібні.¹⁸⁹⁹

Тоді від заходу, зо мгли таємної,
З оселі вечірньої мрії,
Луна пронесеться від пісні дивної,¹⁹⁰⁰
Гучної, мов гімни надії,

І янгол величний з зорєю на чолі,
Мов хмарка прозора, поплине,
Сіяючи світлом одвічної волі,
До місяця вгору полине;

І тихо руками до струн променистих
Співець яснокрилий торкнеться,
І легкая згряя акордів¹⁹⁰¹ перлистих
Із неба на землю поллеться.

Той голос надзёмний часами лунає
В піснях соловейка на вёсні, —
І тільки обранець між людьми здолає
Співать тії гімни небесні.¹⁹⁰²

II

У маленькій хатинці, у тихім куточку,
Мати спить і дитина маленька.
У віконце одчиняне линуць з садочку
Урочисті пісні соловейка.

Мати спить, над колискою сина схилившись,
Певне, пісню малому співала,
А тепер, як приспала його, — утомившись,
Край його і сама задрімала.

Спить маленький; матусину руку щільненько
Обняли рученята дрібнії;
Перед ним красні мрії снуються легенько,
Невиразні, але чарівнії.

І крізь сон йому чується спів соловйовий,
Тонкі пахощі квітів з садочку,
У віконце вривається легіт майовий.¹⁹⁰³
Промінь місячний гра на видочку...

Раптом стихло усе... і з небес залунала
Пісня та чарівна янголина.¹⁹⁰⁴
Тую пісню дитина крізь сон почувала, —
І всміхалася любо дитина.

III

Ріс же той хлопчик при неньці коханій,¹⁹⁰⁵

Що обіцяла ясну
Долю і славу дитині жаданій,
Як колихала до сну:

«Спи, любий синоньку! спи, моя врода!
Будеш ти в світі щасливий,
Буде тобі поміж людьми догода, —¹⁹⁰⁶
Ти ж бо у мене вродливий!»...

Виріс той хлопчик, вродливий та гожий,
Гарний, як малево, став,
Голос до того дзвінкий мав, хороший,
Штучно, чудово співав.¹⁹⁰⁷

Слави шукав по світах він усюди —
І запобіг, і знайшов:
Юрбами всюди зіходились люди,¹⁹⁰⁸
Всяк його слухати йшов.

Всі його знали, усі дивували,
Чув він хвалу собі скрізь,
Бачив, як усміхи втішливі грали, —
Тільки не бачив він сліз.

Голос блискучий, мов крига яснїя,
Штучні співи дзвінкі
Тішили так, і юрба навісна¹⁹⁰⁹
Кидала квіти й вінки.

«Слава митцеві!»... Та доля лихая
Зрадила хутко його.
Забавка людям¹⁹¹⁰ знайшлася друга!
Збувся він слави, всього!

Хто так недавно приймав гучну славу,
Світ того хутко забув:

Кинув співець тоді юрбу лукаву;¹⁹¹¹
В рідний свій край повернув.

Бідний мистець! він зневірився в людях!
У глушині самотний,
З гордим, холодним призи́рством у грудях
Жив він забутий, смутний.

IV

Ходить смутний співець по хатині,
Зсунув брови, заломлює руки;
Смутно, гірко йому в самотині,
Серце рветься від жалю, від муки.

Став співець край віконця малого,
Погляд звів геть на небо нічне,¹⁹¹²
Ніч суворо дивилась на нього...
І промовив він слово сумнее:

«Тяжко жити в зрадливому світі!
В серці рани глибокі палають,
Серце вражене буде щеміти,
Поки в землю його не сховають!»...

На устах слово прикре німіе...¹⁹¹³
У садочку так глухо і темно.
Соловейків нема. Вітер віє,
Шелестить верховіттям таємно.¹⁹¹⁴

«Що се? знов я той чад споминаю?!
Ні, я з пам'яті вирву ту славу!¹⁹¹⁵
Я нена́вижу, я прокли́наю
Ту юрбу неправдиву, лукаву!»...

Гордо блиснув очима й зважливо
Чόло вгору підвів на хвилину,¹⁹¹⁶
Потім знов похилився журливо...
Щό згадав він у сюю годину?¹⁹¹⁷

Він згадав, як в сій самій хатині¹⁹¹⁸
З ним була його ньька рідненька,¹⁹¹⁹
Тихо, любо жилося дитині,
І ніщо не сушило серденька.

Любі спогади!.. «Ночі весняні,
Ночі місячні... спів солов'їний...
Потім співи матусі кохані...
Знову спів, — дивний спів, янголиний!..¹⁹²⁰

Хто співав? Де? Коли чув я тее?
Не згадаю!» — покликнув у тузі...
Слав проміння йому золотее
Місяць з неба, сіяючи в крузі.

«Я згадав! я той спів пам'ятаю!
О, якби та юрба неправдива
Вчула, як я тепер заспіваю! —
Скам'яніла б з нестяму та дива!»

І мистець заспівав; але штучно,
Дивно, гостро той спів розлягався,
Якось дико, хоч гордо та гучно,¹⁹²¹
Забренів, затремтів — і порвався.

Заломив же співець тоді руки:
«Ні! минули часи ті щасливі!»...
Полились не мистецькїї¹⁹²² гуки
А ридання гіркі, розпачливі.¹⁹²³

V

Не день, не годину, в журбі та в печалі,
Прожив той співець, як в пустині,
А далі запрагнув гіркі свої жалі
Вповідати щирій людині.

Та люде чужі тих розмов не приймали,
Що людям до жалю чужого?

Одні позіхали, байдуже мовчали,
А другі тікали від нього.

Коли ж хто з своєю журбою до нього,
Неначе до друга, вдавався, —
Співець утікав тоді сам вже від того,
Від жалів чужих він ховався.¹⁹²⁴

Вернувся додому у тяжкій розраді¹⁹²⁵
І сумно схилив своє чоло.

Чи варто ж в людей сіх шукати поради?¹⁹²⁶
Нікчемні тут люде навколо!¹⁹²⁷

Кому я віддав дорогі самоцвіти
Найвищого чистого хисту?
Чи варто ж під ноги їм кидати квіти,
Снувати веселку барвисту?¹⁹²⁸

«Не варто служити химерному світу!
Нехай в самотині загину,
Але вже я більше прекрасного цвіту
Під ноги тій зграї не кину!»

Тьмарилися думки і серце боліло...
Співець підійшов до віконця:
В садочку все квітом весняним біліло,
Сміялося проміння сонця.

Вже сонце котилось до темного бору
І в теплім промінні купало
І ярі лани, і веселую гору, —
Навколо все барвами грало.

І вабило яснее сонце злотисте
Співця з його смутної хати
Туди в теє поле просторее, чисте,
По волі гуляти-блукати.

І вийшов співець геть із хати сумної,
На вулицю вийшов сельскую,

Корився принаді весни чарівної,
Забуть хотів тугу тяжкую.

На вулиці там недалечко стояла
Громадка людей невелика,
Зсередини тої громадки лунала
Журливая, чула музика.

Співець приступив до гурточку малого
Поглянути, щó там такеє?
Там лірник сидів собі долі, — край нього
Поводарь, хлоп'ятко малее.¹⁹²⁹

Щодалі все більше людей прибувало,
Виходили з кожної хати,
Старее й малее до гурту ставало
Сліпого співця вислухати.¹⁹³⁰

Їм лірник співав про колишню неволю,
«Дарémщину-панщину» злую,¹⁹³¹
Про тую нещасну підданську долю,
Про панську сваволю лихую.

А ліра¹⁹³² голосить, квилить жалібниця, —
«Сирітки» сліпець починає.¹⁹³³
Ой, вже не одна у гурті молодиця
Хустиною сльози втирає.

Он плаче в куточку дівчатко маленьке,
В знесиллі схилилось до тина,
Від плачу стинається тіло худеньке:
Сирітка — та бідна дитина!..

Кінчалася пісня; слова жалібнії
Змінилися в слово потіхи:
Що там десь, у Бога, за муки земнії —
Небеснії ждуть нас утіхи.

Слова потішали, а голос і ліра,
Як перш, голосили-ридали,

Лагідна потіха і ясна віра
Зникали, в жалю потопали...

«Нема в світі правди!»¹⁹³⁴ Сей крик розпачливий
Не співом, а плачем озвався.
Сей поклик гіркий, безнадійний, вразливий
Співцеві у серці віддався, —

Мов серце розкраяв... Тяжкії ридання
Співцеві знялися у грудях;
Він кинувся геть, геть від того співання,
Що плачем озвалось по людях.¹⁹³⁵

Пішов він далеко від тої громади,
Але не до білого двору,
Пішов до діброви шукати поради,
До темного смутного бору.

Там довго блукав він по темному борі,
За ним його туга літала.
Вже й нічка настала, засяяли зорі,
І темрява бір залягала.¹⁹³⁶

Співець не вважав ні на тіні ворожі,
Що скрізь від дерев простяглися,
Співець не вважав ні на зіроньки гожі,
Що тихим огнем зайнялися.

Не сходили з мислі йому тії гуки,
То тихі, то сумно-здужалі,
Були в них якісь недоспівані муки,
Якісь недомовлені жалі;

І тяжко йому невиразнії муки
Серденько зболілее стисли, —
Співець розпачливо здійняв свої руки,
В очах йому сльози заблисли.¹⁹³⁷

«Якби мені знову колишня сила,
Якби мені гуки міцнії,

Тоді б мене туга оця не гнітила!..
Ох, співи мої голоснії!..

Коли б же тепер хоч на час, на годину
Вернути співецьку потугу,
Полинув би спів мій на цілу країну,
Домовив би гіркую тугу!

Не марної слави, не сміху пустого, —
Я сліз буду в світі шукати,
Для сліз отих щирих, для смутку святого
Ще варто і жити й співати!»¹⁹³⁸

На небо він глянув очима смутними,
Од місяця пробіні впали
Йому на обличчя стрілами срібними,
В сльозах йому сріблом заграли.

Легіднее світло до серця проникло,¹⁹³⁹
Серденько міцніше забилося,
І все, що давно було з пам'яті зникло,
Зненацька так ясно з'явилося.

І співи матусі, й дитячі мрії,
І місячні ночі на вєсні,
І співи гучні, мов гімни надії.
Забуті співи небесні —

Він все пригадав... Раптом пісня чудова
Навколо геть-геть залунала,
Луну підхопила зелена діброва
І з вітром далеко послала.¹⁹⁴⁰

Відко́ли на світі пісні гомоніли,
Такої не чуто ніколи.
Все стихло, а вільний гуки летіли
Далеко за гори, за доли...

VI

Знов співець у широкому світі,
Знов його наче Бога вітають,¹⁹⁴¹
Люде сиплють і лаври, і квіти,¹⁹⁴²
Дорогі подарунки складають.¹⁹⁴³

Ясна саля вся світлом палає,
Грім плескання, громада без ліку,¹⁹⁴⁴
Гомонить люд, співця викликає, —
Він придбав собі славу велику!

На кону він. Мов хвилі морські¹⁹⁴⁵
Загули, заревли, зашуміли
Голоси невгамовні людські,¹⁹⁴⁶
Знову квіти дощем полетіли.¹⁹⁴⁷

Заспівав, і юрба величенна
Мов життя на той час зупинила;¹⁹⁴⁸
Прислухалась юрба незчисленна,¹⁹⁴⁹
Що та пісня дивна гомоніла:¹⁹⁵⁰

«Мені чо́ло сьогодні квітчає
Сей почесний лавровий вінець,
Я склоняюсь, бо слава вінчає, —
Їй же клониться кожний співець.

Славо, горда та пишна царице!
Хоч склонив своє чоло співець,
Та не вірить тобі, чарівнице,
Як зрадливому морю плавець.¹⁹⁵¹

Не для слави, — для вас, мої браття,
Я свій скарб найдорожчий¹⁹⁵² ховав,
Він чистіший, ніж ясне багаття,¹⁹⁵³
І не легко його я придбав.

Скільки сліз було гірких пролито, —
Їх лічив тільки місяць ясний!

Скільки мўки було пережито, —
Знає те мій садок затишний!

Наче квітка рососою умита,
Так мій скарб від тих сліз розцвітав,
Мов калинонька сонцем пригріта,
Від палкóго жалю виростав.

Місяць промінням смўтним, лагідним
Цїлував його, пєстив, кохав, —
Але сам своїм серденьком бідним
Я життя тому скарбові дав.

Отже скарб сей, єдиний, що маю,
Я вам, браття, тепер віддаю, —
Вам і рідному любому краю, —
Тож прийміте ви пісню мою.

Недомовлені гіркії жалі
В рідній пісні почув я колись,
Бачив тихії сльози печалі,
Що, мов перли, котились-лились.¹⁹⁵⁴

Тїї сльози, ті перли яснії,
Певне, впали у серце мое,
Бо ще й досі на сльози сумнії
Пісня з серця мого устає.

Коли співи мої жалібнії
Знову викличуть сльози чиї,
То над скарби усі дорогиї
Надгорода то буде мені.

Я шукаю тїї надгороди,
Я за нею подався у світ,
Більш, ніж лаври та гомін догоди,
Мені скаже той тихий привіт.

Знайте, браття: хто пісні смутної
Вислухати від мене прийде,

Не забуде він пісні дивної, —
Вона в серце йому западе...¹⁹⁵⁵

Як умру я, імення слаутне
Хутко з пам'яті зникне усім, —
Хутко-хутко усе «незабутне»
Забувається в світі отсім!

Але поки ще буде на світі
Хоч єдина людина сумна,
Доти буде між людьми бреніти
Моя пісня смутна-голосна.

Довго щирими сими словами
До людей промовлятиму я;
Я загину, — та довго між вами
Гомонітиме пісня моя!»...¹⁹⁵⁶

Євпаторія 4 серпня 1891 р.
Зовсім скінчено [18]92 р.

РОБЕРТ БРЮС, КОРОЛЬ ШОТЛАНДСЬКИЙ

(Посвята дядькові М. Драгоманову)¹⁹⁵⁷

ЗАСПІВ

Спогадаймо давнюю давнину,
Спогадаймо повість незабутню
Про далеку вільную країну,
Про стару Шотландію¹⁹⁵⁸ славутню.

Давня повість! і на байку схожа, —
Є в ній певні справи, єсть і мрії,
Але ж правда, наче зірка гожа,
Сипле скрізь проміння золотії.¹⁹⁵⁹

Правда нам світитиме крізь хмари,
Ми ж далеко думкою полинем,
Ми поглянем на військові чвари,
В давній славі спогадом поринем.

I

Вже буде літ п'ятьсот тому, —
На край шотландський вільний¹⁹⁶⁰
Війною йшов король Едвард,¹⁹⁶¹
Англійський владарь сильний.

Зібрав він лицарів своїх,
Все горде, пишне панство,¹⁹⁶²
Щоб то шотландський вільний люд
Забрати у підданство.¹⁹⁶³

По всій Шотландії йде гук¹⁹⁶⁴
Луною голосною:
«До зброї, браття! ось іде
Король Едвард війною!

Гей, миле браття! чи у нас¹⁹⁶⁵
Ясної зброї мало?
Хиба в шотландській стороні
Вже лицарів не стало?»

Лицарство йде, земля гуде;
Зійшлись ворожі лави...
Багато буде сього дня¹⁹⁶⁶
Кривавої забави.

Блищать списи, брязчать мечі¹⁹⁶⁷
І шоломи ясні,¹⁹⁶⁸
Гукають люто вояки,
Ржуть коні воронії.¹⁹⁶⁹

Воюють день, воюють два,
На третій день — ой горе!
Шотландці крикнули: «Біда!
Король Едвард нас боре!»

Англійське військо б'є-січе,
Англійська зброя сіє;¹⁹⁷⁰
Шотландська зброя опада,
Лицарство знемагає.

Аж тут король Едвард спинивсь,
І сурма забреніла,
Знялась над військом корогва,¹⁹⁷¹
Та не барвіста — біла.¹⁹⁷²

Всі стали тихо, всяк свій спис
Додолу похиляє,
Гука герольд:¹⁹⁷³ «Король Едвард
Шотландців призволяє

Лихую зваду залишить,
Спокій вернути краю,¹⁹⁷⁴
Прийти до згоди без війни.
По братньому звичаю.

Так каже наш король: «Хто з вас¹⁹⁷⁵
Погодиться зо мною,¹⁹⁷⁶
Той і маетками й людьми
Владітиме в спокою.¹⁹⁷⁷

Люд простий має нам платить
Податки й десятини, —¹⁹⁷⁸
А лицарь буде вільний пан
Своєї батьківщини».

Всяк лицарь має з королем¹⁹⁷⁹
Ходити у походи,
За те він матиме собі
І ласку, й надгороди.¹⁹⁸⁰

Додолу впали корогви,
Весь гурт шотландський панський¹⁹⁸¹
Враз крикнув: «Згода! Хай живе
Едвард, король шотландський!»

Шотландське лицарство здалось,¹⁹⁸²
Але один зостався
При зброї лицарь молодий —
Робертом Брюсом звався.¹⁹⁸³

Едварду глянув він в лице,
Мов кинув блискавицю,
Здійняв і кинув ворогам¹⁹⁸⁴
Залізну рукавицю.

Потім остроги дав коню,
Кінь вороненький звився,
Помчав у гори, мов стріла,¹⁹⁸⁵
В міжгір'ї темнім скрився.

II

Поїхав Роберт по шотландській землі
Здіймати народне повстання,
Гонців розіслав він по всій стороні
Скликати селян на зібрання.

Коли на широкій долині між гір¹⁹⁸⁶
Зібралась великая рада,¹⁹⁸⁷
Роберт тоді вийшов до люду й сказав:
«Шотландці! вчинилася зрада!

Нема в нас лицарства, нема в нас панів—
Вони вже англійські піддані;¹⁹⁸⁸
Та є ще в країні шотландський народ,
Не звик він носити кайдани!

Повстаньмо ж тепера усі як один,
За діло братерськеє спільне!
Розкуймо на зброю плуги! Що орать,¹⁹⁸⁹
Коли наше поле не вільне?»

Тут всі зашуміли, мов хвилі морські:
«Ходімо, здобудемо волі
Або наші голови вільні, буйні
Складемо на нашому полі!»

І там на широкій долині між гір,
Селяне всі табором стали,
Палили багаття вони цілу ніч,
Все ясну зброю ковали.¹⁹⁹⁰

На ранок узброєне військо було;
Кому ж не дісталось зброї,
Тому не забракло сокири, коси
Та в грудях одваги міцної.

Те військо не мало ясных корогов,¹⁹⁹¹
Ні панцирів срібних, коштовних,

На простих селянських щитах не було
Девізів гучних красномовних.

У цілого війська девіз був один:
«За волю, за рідну країну!»
Хоч слів тих ніхто на щиті не носив,¹⁹⁹²
Та в серці носив до загину.

І так вони вийшли напротив панів,
Роберт їх провадив до бою;
Ні одного лицаря, окрім його,
Не мали Шотландці з собою.

Шотландське лицарство усе перейшло
Служити в англійському війську,
Пішло боронити мечем і щитом
Корону і владу англійську.

В нещасну годину шотландський народ
Кував свою ясну зброю;
У першому бою розбиті були,¹⁹⁹³
Багато лягло головою.

Удруге зійшлися — недоле тяжка!
Знов військо шотландське розбите.¹⁹⁹⁴
Ударили втретє — знов поле кругом¹⁹⁹⁵
Все трупом шотландським укрите.

Міцна була сила потужних панів
І ватаги мудрі знайшлися,
Ні в гори завести, ні в нетри загнать¹⁹⁹⁶
Обачні пани не далися.

Широкі долини, розлогі лани
Шість раз були крив'ю політі,
Шість раз пролунав по Шотландії крик:
«Шотландці, Шотландці розбиті!»¹⁹⁹⁷

Ні зброї вони, ні своїх корогов
Едварду до ніг не зложили,

Та волю й країну свою боронить —
Не стало селянської сили.

Одні полягли, а другі розійшлись,¹⁹⁹⁸
Пішли своє поле орати.
Без війська, без слави зостався Роберт,
Що ж має тепер він почати?

Чи має піти,¹⁹⁹⁹ як шотландські пани,
Едвардові зброю віддати,
Зостатись отут в подоланній землі
Останнього сорому ждати?²⁰⁰⁰

Ні, краще не бачить того і не чуť,
Як гинути буде країна!..
«Прощай, моя рідна країно! прости
Свого безталанного сина.

Хотів би я вільною бачить тебе,
Але не судилося тее...
Далеко тепер, на чужих берегах
Поляжу за діло святеє».

Так мовив Роберт і подався він геть
На берег убогий ірландський,
Він думав повік не вертатися знов
У край безталанний шотландський.

В Ірландію мався прибуť корабель,²⁰⁰¹
Що лицарів віз в Палестину,
На ньому од'їхати хтів і Роберт
У тую далеку чужину.

Укупі з одважним лицарством бажав
Піти у хрестовім поході,²⁰⁰²
Щоб ділу святому останнім життям
І силою стати в пригоді.

III

На безлюдному березі моря
Одинока хатина стоїть,
В тій хатині рибальській убогій
Збройний лицарь самотний сидить.

То Роберт. Він в вікно поглядає,
Чи не мріють оті кораблі,
Що везуть хрестоносців одважних²⁰⁰³
На війну до святої землі.

Ні, не видно нічого на морі,
Не біліють вітрила ясні.
Грає вільне широкее море,
Гомонять його хвилі гучні.

Та Робертові сумно дивитись
На те море веселе буйне,
Як згадає він рідну країну,
Затремтить його серце сумне.

І Роберт, од вікна одступивши,
Ліг на лаву і погляд підвів
На потрісану²⁰⁰⁴ стелю, на стелі
Павутиння павук собі плів,

І знічев'я Роберт задивився
На роботу того павука;
Лицарь бачив, як прялась помалу²⁰⁰⁵
Тая нитка тендітна, тонка,

Як павук по тій нитці спускався,²⁰⁰⁶
Розколихувавсь потім на ній,
Щоб її до стіни причепити,
Далі невід розкинути свій.²⁰⁰⁷

Що гойднеться, то нитка й порветься
І додолу павук упаде,

Але зараз же злазить угору
І нову собі нитку пряде.

Так шість раз той павук обривався
І шість раз він на стелю злізав,
Але всьоме таки удержався²⁰⁰⁸
Й до стіни свою нитку прип'яв.

Тут Роберт раптом скочив на ноги,
Ухопив свою зброю до рук,
І гукнув: «Та невже таки лицарь
Менше має снаги, ніж павук!?!»²⁰⁰⁹

IV

Ой то ж не сокіл винозір²⁰¹⁰
Злетів з гори в долину,
То прилетів юнак Роберт
У рідную країну.

Він на коневі воронім
По краю пробігає,
В останній раз шотландський люд
До бою він скликає:

«До зброї всі! чи ще живе
Міцна одвага ваша?
За волю згинуть ми клялись,
А де ж присяга наша?

Хто волі ще не відцуравсь,
Нехай іде до бою!
Хто пам'ята про славу й честь, —
До зброї! хто за мною?»

Не згас, не згас шотландський дух,
Шотландія повстане!
У сьомий раз, як в перший раз,
Зібралися селяне.

Король Едвард не сподівався
Шотландського повстання,
Його лицарство розійшлося²⁰¹¹
Уже на спочивання.

Зосталась тільки поки що
Мала частина війська,
Безпечна й смілива була
Залога та англійська.

Все розмовляють вояки,
Які з війни достатки,
Які в Шотландії король
Збиратиме податки.²⁰¹²

Серед англійських вояків
Сидять пани шотландські;
Тепер король їм знов вернув
Права й маєтки панські.

Тож завтра кожний з них піде²⁰¹³
До рідної оселі, —
Чого ж сидять вони такі²⁰¹⁴
Смутні та невеселі?

Того, що душу їм гризе²⁰¹⁵
І сором, і досада,
Здається їм, що все кругом²⁰¹⁶
Гукає: «зрада, зрада!..»

Англійські ж лицарі собі²⁰¹⁷
Пісень гучних співають,
І так бадьорно на списках
Їх короги мають.

Селяне тихо підійшли
До війська за горою,
З'явились, наче з-під землі,
І вдарили до бою.

Все зашуміло, загуло,
Мов буря-хуртовина,
Роберт літа на воронім,
Неначе громовина.

Ох, лютий бій, останній бій, —
Щаслив, хто переможе!..
Англійці в розпачі, кричать:
«Ратуй нас, милий Боже!»

До них з границі поспіша
Від короля підмога,
Її стріча шотландський крик:
«Ні, наша перемога!»²⁰¹⁸

Підмога сильна надійшла,
Але шкода, вже пізно!
Женуть Шотландці ворогів,
Гукають вслід їм грізно:

«Не доведеться більше вам
Ламать чужої волі!
Коли життя вам дороге,
Кладіте зброю долі!»

Шотландське військо зайняло
Англійців під горою;
Нема ратунку їм, нема, — ²⁰¹⁹
Складають долі зброю.

Тоді з громади виступа
Роберт і промовляє:
«Отак тепер шотландський люд
Англійцям об'являє:

Наш край віддавна вільний був,²⁰²⁰
Таким повік він буде;
Ви бачили, як прав своїх
Боронять наші люде.

Збіра хай в Англії Едвард²⁰²¹
Податки й десятини,
А всяк Шотландець вільний пан
Своєї батьківщини.

Селянам нашим байдуже
Про ласку й надгороди,
Вони не підуть з королем
За лицарством в походи.

Тепер я вашу зброю всю
У закладі лишаю,
А вас додому відпущу
По братньому звичаю.

Ідїть, Едвардові скажїть,
Як чули, по сїй мовї.
Коли не згодиться на мир, —
Ми знов у бїй готовї».

Англіїцї мовчки одїйшли
Без корогов, без зброї;
Без радоцїв пішли вони
Геть до землі рїдної.²⁰²²

І як в долину вже зїйшли,²⁰²³
Оглянулись на гору,
Роберта вглядїли вони
Серед сїльського збору.

Укрита людом там була
Уся гора зелена,²⁰²⁴
А вище всїх стояв Роберт,
У нїг його знамена.

Лежала і зброя вся ота,
Що на вїйні забрали,
Шотландська зброя й корогви
Навколо нього сяли.

Роберт неначе річ держав,
Змагався, боронився,
Зняв потім ясний свій шолом²⁰²⁵
І людові вклонився.

Англійці чули, як гукнув
Увесь той гурт селянський:
«Хвала і честь! нехай живе
Роберт, король шотландський!»

V

Так Роберт за снагу та одвагу
Королем у Шотландії став,
В Едінбургу, преславному місті,²⁰²⁶
Привселюдно корону прийняв.

Урочиста одправа скінчилась,²⁰²⁷
Вийшов з церкви король на майдан,
Люд гукає: «Робертові слава!
Хай живе! він довіку наш пан!»

Коли сé, раптом стихло гукання,²⁰²⁸
І весь люд мов чекає чого.
З юрби виступив гурт невеликий, —²⁰²⁹
То обрані від люду всього.

З них один наперед виступає,
Короля він поклоном віта,
Поглядає навколо по людях
І таку промову чита:²⁰³⁰

«З ласки Бога й народа обраний,
Наш королю! вітаєм тебе!
Ми підданими влади твоєї
Признаємо охочо себе.»²⁰³¹

Коли ти боронитимеш волю
Й самостійність народу твого,

Ми повік шанувать тебе будем
І любити, як друга свого.

Ти кликнеш на війну, ми зберемось²⁰³²
Під твою корогву всі гуртом,
Ми готові тобі і країні
Послужити мечем і щитом.

Та коли ти забудеш про справу
Чести й волі народу свого,
Схочеш інші, багатші землі²⁰³³
Прилучати до панства твого, —

Ми не підем тоді за тобою,
Щоб чужого добра здобувать,
Нам не тісно у рідній країні
Нам не треба в чужу мандровать!²⁰³⁴

Коли ти серед панських розкошів
Продаватимеш люд свій панам,
Ми сами боронити потрапим
Ті права, що належаться нам.

А коли ти англійській короні
Віддаси королевство своє, —
Знай, що в тую ганебну годину
Пропаде й панування твое.

Ми тебе королем увінчали,²⁰³⁵
Ми тебе й розвінчаєм сами,
І коли проти нас ти повстанеш,
Проти тебе повстанемо ми.²⁰³⁶

Дай нам Боже радіти довіку,²⁰³⁷
Що обрали тебе в королі,
Хай цвіте при тобі та пишає
Вільна воля в шотландській землі!»

«Дай то, Боже!» — Роберт їм відмовив,
«Буду знати, на що я іду,

Дай нам Боже довіку прожити
В щирій згоді, у добрім ладу!»

VI

Щира згода, добрий лад зістався,
Не зламав Роберт свого слова.
Не пропала, не пішла по вітру
Та громадська чесна умова.

Дивувались на шотландську волю
І стороннії чужії люде,
Всі казали: Поки світа сонця
У ярмі шотландський люд не буде!

Не пригас і не пропав ніколи
Вільний дух в шотландському народі.
Стала вільна сторона шотландська
Навіть давнім ворогам в пригоді.²⁰³⁸

Як пізніш Англіїці і Шотландці
Поеднались в спільную державу,²⁰³⁹
То Англіїці вчились від Шотландців,
Як любити волю, честь і славу.

І за те хвала Роберту Брюсу,
Він борцем за рідний край з'явився²⁰⁴⁰
Так! одваги та завзяття в праці
Він в малого павука навчився.

Він здобув собі велику славу,
І не вмере та слава, не поляже,
В пісні, в слові буде вічно жити
І про себе світові розкаже.²⁰⁴¹

ДАВНЯ КАЗКА²⁰⁴²

Може б, хто послухав казки?
Ось послушайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Та чого нам,²⁰⁴³ люде добрі,
За новинками вганяти?²⁰⁴⁴
Може, часом не завадить
І давніше пригадати.

Хто нам може розповісти
Щось таке цілком нове,
Щоб ніхто з нас не відмовив:
«Ей,²⁰⁴⁵ вже ми чували сее!»

Тож, коли хто з вас цікавий,
Сядь і слухай давню казку,
А мені, коли не лаврів,
То хоч бубликів дай в'язку.²⁰⁴⁶

I

Десь, колись, в якійсь країні, —
В якій хочте, в тій і буде,²⁰⁴⁷
Бо у казці²⁰⁴⁸ та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки й мав талан до віршів
Не позичений, а власний.²⁰⁴⁹

На обличчі у поета
Не цвіла урода гожа,²⁰⁵⁰
Хоч не був він теж поганий, —
От собі — людина божа!²⁰⁵¹

Той співець — та що робити!
Видно правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати,²⁰⁵²

Та була у нього пісня²⁰⁵³
І дзвінкою, і гучною,²⁰⁵⁴
Бо розходилась по світі
Стоголосю луною.²⁰⁵⁵

І не був поет самотним, —²⁰⁵⁶
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.²⁰⁵⁷

Тее слово всім давало²⁰⁵⁸
То розвагу, то пораду,
Слухачі йому²⁰⁵⁹ за тее
Ділом скрізь давали раду.

Що могли, то те й давали,
Він зо всього був догодний,
Досить з нього, що не був він
Ні голодний, ні холодний.

Як на вєсні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив²⁰⁶⁰
До діброви на розмову.²⁰⁶¹

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи²⁰⁶² він слухав шум діброви,²⁰⁶³
Чи складав пісні — не знаю!²⁰⁶⁴

Коли чує — гомін, крики,²⁰⁶⁵
Десь мисливські сурми грають,²⁰⁶⁶
Чутно разом як собачі
Й людські голоси лунають.²⁰⁶⁷

Тупотять прудкії коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.²⁰⁶⁸

Як на те ж лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! — кричить він, — обережно!
Віку збавите людині!»

Ще, на щастя, не за звіром
Юрба гналась, тож спинилась,²⁰⁶⁹
А то б, може, на поета
Не конечне подивилась.

Попереду їхав лицарь,
Та лихий такий, крий Боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»²⁰⁷⁰

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як ріфми²⁰⁷¹ повтікають,
Ти мені їх не завернеш»²⁰⁷²

«Се ще также полювання! —
Мовить лицарь з дзвінким²⁰⁷³ сміхом. —
Слухай, ти, втікай лиш краще,²⁰⁷⁴
Бо пізнаєшся ти з лихом!»²⁰⁷⁵

«Ей, я лиха не боюся,
З ним ночую, з ним і днюю.
Ти втікай, бо я, мосьпане,
На таких як ти полюю!

В мене ріфми-соколята
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лицарь, — ще ні разу
Я таких як ти не бачив.
Я тепер не маю часу,²⁰⁷⁶

А то ми б ще подивились,
Хто кого скоріш вполює.
Хлопці, геть його з дороги,
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! —
Мовить наш поет, — несіте.
Та візьміть листки з піснями,²⁰⁷⁷
Он в траві лежать, візьміте».

«Це якийсь-бо божевільний²⁰⁷⁸
Крикнув лицарь. — Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість, —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,²⁰⁷⁹
То подам тобі на бідність,²⁰⁸⁰
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждять я буду, —
Так поет відповідає, —
Хто ж кому подасть гостинця,²⁰⁸¹
Ще того ніхто не знає».

Лицарь вже на те нічого
Не відмовив, геть погнався.
Знову юрба загукала,
І луною гай озвався.

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювали²⁰⁸²
Хоч на сміх яку звірину!²⁰⁸³

Як же сонечко вже стало
На вечірньому упрузі,²⁰⁸⁴
Стихли сурми, гомін, крики,
Тихо стало скрізь у лузі.

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,²⁰⁸⁵
Дехто ще zostався в гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившиися від гурту,
Їде лицарь в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —²⁰⁸⁶
Мовив лицарь і лапнувся
По кишнях, — ой, небоже!
Вдома грошей²⁰⁸⁷ я забувся!»

Усміхнувсь поет на тее:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицарь,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість²⁰⁸⁸
Та на гордощі й багатий:

«Годі жартів! — крикнув згорда.
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я²⁰⁸⁹
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, сине море,
То моє багатство-панство²⁰⁹⁰
І розкішне, і просторе.

При всьому своєму²⁰⁹¹ багатстві
Я щасливий завжді й вільний».
Тут покликнув²⁰⁹² лицарь: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, — поет відмовив, —
Певне,²⁰⁹³ всі ми в божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрогне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світа²⁰⁹⁴ надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буваю,
Мов той дзвінкий вітер в полі;²⁰⁹⁵
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявсь на тее лицарь:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на тее:
Ти щасливий та не дуже.

Я б віддав отой химерний²⁰⁹⁶
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,²⁰⁹⁷
За підхмарний замок гарний.

Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни²⁰⁹⁸
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини».

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну,
І на відповідь гуртові
Він заграв, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго слухав і Бертольдо,²⁰⁹⁹
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь тай годі!»²¹⁰⁰

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

І прийшла сільська молодь,²¹⁰¹
Щоб поета забірати.
І з веселими піснями
Повела його до хати.

II

Літнім вечором пізенько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині.²¹⁰²

Тож сидів поет самотний,²¹⁰³
Слухав співів, що лунали
Скрізь по полі і до нього
У хатину долітали.

Співи стихли потім, хутко²¹⁰⁴
Налетіла літня нічка;
Дерева шуміли з вітром,
Гомоніла бистра річка.

І поет в своїй хатині
Прислухавсь до того шуму,
Погляд²¹⁰⁵ в темряву втопивши,
Він таємну²¹⁰⁶ думав думу.

Коли²¹⁰⁷ чує, — хтось під'їхав
На коні до його хати
І спинився, потім зброя
Почала чиясь бряжчати.

Що за диво! під віконце
Хтось помалу підступає.
Тут поет не втерпів: «Хто там?»
В невідомого питає:

«Якщо злодій, то запевне
Помиливсь ти, любий друже!» —
«Ні, се я, — озвався голос, —
Маю справу, пильну дуже!»

«Хто ж се „я”?» — поет питає.
«Я, Бертольдо, лицарь з гаю»,²¹⁰⁸
Тут поет пізнав той голос:
«А, мисливець! знаю, знаю!

Вибачай, прошу до хати,
Хоч у мене трохи темно,²¹⁰⁹
Та²¹¹⁰ коли я сам у хаті,
Не палю вогню даремно.

Та для гостя запалю вже».
І добув вогню з кресала.²¹¹¹
Перед ним лицарська²¹¹² постать
Владаря²¹¹³ Бертольда стала.

«Добрий вечор!» — «Добрий вечор!»
Став тут лицарь і ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —²¹¹⁴
Далі вже поет озвався.
Лицарь стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...»

Тут поет йому відмовив:²¹¹⁵
«Що ж на се тобі поражу?
А про те, доказуй далі,
Може, чим тебе розважу».

«Закохався я і гину, —
Каже лицарь, — в день і в ночі²¹¹⁶
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочі».

«Що ж? — поет на те говорить. —
То за ручку, тай до шлюбу!» —
«Ох! — зітхає лицарь. — Візьме
Инший хтось дівчину любу!

Під балкон моєї²¹¹⁷ донни
Кожен вечор²¹¹⁸ я прихожу,
І в журбі тяжкій, в зітханнях
Цілу нічку я провожу.

На мою журбу й зітхання
Я відповіді не маю,²¹¹⁹
Чим я маю привернути
Серце милої, — не знаю!

Може б, краще їй припали
До серденька²¹²⁰ серенади?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

«Голос маю, — каже лицарь, —
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ, — поет говорить, —
То не легке полювання,

А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий.
Ні, — химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!»

«Правду кажеш, — мовив лицарь, —
Але ж я тебе благаю,
Щоб поміг мені в сій справі.
Пам'ятаю, як у гаю²¹²¹

Ти своїм чудовим співом²¹²²
Зчарував усю громаду, —
Тільки ти один тепера
Можеш дати мені пораду!

За пораду все, що хочеш,²¹²³
Дам тобі я в надгороду!»
«Ну, на се, — поет говорить, —²¹²⁴
Не надіюся я зроду.

Можу я знайти й без плати²¹²⁵
Для приятеля пораду.
Ось пожди лиш трохи, зараз
Будеш мати серенаду.²¹²⁶

Та мені для сього треба²¹²⁷
Ймення й вроду панни знати».
«Їй на ймення Ізідора,²¹²⁸
А вродлива!.. не сказати!..»²¹²⁹

Більш поет вже не питався,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері,
Зняв з кілочка мандоліну,

Проказав слова Бертольдугу,
Мандоліну дав у руки
І написаній вірші
Децо мовив для науки.²¹³⁰

«От, спасибі!» — мовив лицарь.²¹³¹
Ще ж поет не відозвався,
А вже лицарь був надворі.
На коня! І геть погнався.

І погнався лицарь прудко²¹³²
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна²¹³³ залунала,
Із потоку гуків чулих²¹³⁴
Серенада виринала:

«Гордо, пишно, променисто
Золотії світять²¹³⁵ зорі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!

Найчистіші діаманти
Сяють ясні та прозорі,
Та не може дорівнятись
Ні один з них Ізідорі!

Дорогих перлин коштовних²¹³⁶
Є багато в синім морі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі». ²¹³⁷

Почалась та серенада²¹³⁸
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивитися на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини.

В ту ж хвилину Ізідора
Хутко зникла, наче мрія,
Та зосталася в Бертольда
Квітка з рожі і — надія!²¹³⁹

III

Боже, Боже! що то може
Наробити серенада!..
Зникли в серденьку в Бертольда
Темна туга і досада.

Усміх донни Ізідори
Був дедалі все ясніше,
І щораз вона ставала
До Бертольда прихильніша.²¹⁴⁰

Далі перстень Ізідори²¹⁴¹
На руці у нього сяє,
Нареченною своєю²¹⁴²
Він кохану називає.

Як же бучно, як же втішно
Всім гулялось на весіллі!²¹⁴³
Танцювали, попивали
Від неділі до неділі!²¹⁴⁴

Всіх приймали, всіх вітали,
Всіх уміли вдовольнити,²¹⁴⁵
Тільки нашого поета
Пан забувся запросити.

Звісно, клопоту багато
На весіллі молодому, —²¹⁴⁶
Хто ж би міг ще пам'ятати
Про якогось там сірому?²¹⁴⁷

Час летів, немов на крилах,
І мов сон життя минало,
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподіване настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів²¹⁴⁸
На війну скликає лицарство.²¹⁴⁹

І якраз серед бенкету
В замку нашого Бертольда
Залунала гучна сурма
Королевського герольда.

Прощавай, дружино мила,
Всі розкоші, всі вигоди!
Все те треба проміняти
На далекиї походи.

Залишить Бертольдо мусів
Молодую Ізідору,
У неділю вранці-рано
Вже він вирушив із двору.

Подалося геть за море
Все одважніше лицарство,
Там за морем геть²¹⁵⁰ лежало
Бусурменьське господарство.²¹⁵¹

І пішло одважне військо
Через нетри та пустині,
Не один вояк смутився²¹⁵²
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали²¹⁵³ пісню,
Пісня тугу розбивала.²¹⁵⁴

«Не журись, коли недоля
В край чужий тебе закине,
Рідний край у тебе в серці,
Поки спогад ще не гине.²¹⁵⁵

Не журись, не марно пройдуть
Сії²¹⁵⁶ сльози й тяжка мука:
Рідний край щиріш любити
Научає нас розлука».

Так вони співали, йдучи
Через дикі пустині,
Додавав той спів розваги
Не одній смутній людині.

Попереду всього війська
Три старші виступали,²¹⁵⁷
Карлос, Гвідо і Бертольдо;²¹⁵⁸
За одвагу їх обрали.

Їдуть, їдуть, врешті бачать, —
Три дороги розійшлися.
Розлучились тут найстарші,²¹⁵⁹
Кожний різно подалися...²¹⁶⁰

Карлос вибрав шлях направо,
Гвідо вибрав шлях наліво,
А Бертольд подався просто.
«Дай же Боже нам!»²¹⁶¹ — «щасливо!»

І Бертольдіві спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Бусурменьських міст чимало.²¹⁶²

От вже він на царське²¹⁶³ місто
Погляда одважним оком.
Але тут-то саме доля²¹⁶⁴
Обернулась иншим боком.

Чи то врешті²¹⁶⁵ у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владарь бусурменьський
Міцно так державсь²¹⁶⁶ за царство, —

Тільки твердо так трималось
Місто гордее, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втрете, ще й вчетверте.

Тут прийшлось Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Нескінченна та облога,²¹⁶⁷
Серед війська почалися
Нарікання та тривога.

Приступили до Бертольда
Вояки й гукають грізно:
«Гей, виводь ти нас ізвідси!»²¹⁶⁸
Геть веди, поки не пізно!

Нащо ти сюди на згубу
Підманив нас²¹⁶⁹ за собою?
Чи²¹⁷⁰ ти хочеш, щоб усі ми
Наложили головою?

Осоружне нам се місто!
Хай їй цур, такій облозі!
Хай їй цур, самій тій славі!
Хай їй цур, тій перемозі!»

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно дедалі гірше
Почало репетувати,

Далі кинулось до зброї...
Бог зна, чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «стійте!»
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні.²¹⁷¹

З них один промовив: «браття!
Часу маєте доволі,
Щоб Бертольда покарати,²¹⁷²
Він же й так у вашій волі.²¹⁷³

Ми б хотіли тут в сій справі
Скільки слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже ми почнем співати».

Тут один із них легенько²¹⁷⁴
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицарь,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі, —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...²¹⁷⁵
Чули ви його розповідь:
“Я один — а їх аж триста!”

Ну, тай цей одважний лицарь²¹⁷⁶
Якось вибрався до бою.²¹⁷⁷
І вернувсь живий, здоровий, —
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий?²¹⁷⁸
Се було речення мудре:²¹⁷⁹
“Утікай, поки здоровий!”»

«Утікай, поки здоровий!» —²¹⁸⁰
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю попускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові²¹⁸¹ йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися на приступ²¹⁸²
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, царь в полоні
Бусурманський. Перемога!²¹⁸³
Оттепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на радощах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати,
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати.²¹⁸⁴

«Ви, співці славутні наші,
Ви, краса всього народу!
Ви нам честь відратували,
Вам ми винні надгороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане!
Той, хто сих пісень навчив нас,
Надгороду хай дістане».

«Де ж він, де? — гукнув Бертольдо.
Що ж він криється між вами?»
«Він не тут, — співці говорять, —
На війні не був він з нами.

Він зостався, щоб піснями
Звеселить рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину». ²¹⁸⁵

«Знаю я сього поета
І його величну душу,
І тепер йому по-царськи
Я подякувати мушу.

Тільки б дав нам Біг щасливо ²¹⁸⁶
Повернутися додому —
Срібла-золота насиплю ²¹⁸⁷
Я співцеві дорогому!..» ²¹⁸⁸

IV

Кажуть, весь поміст у пеклі ²¹⁸⁹
З добрих замірів зложився!
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився.

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,
Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято, —
О, тепер було у нього
Срібла-золота багато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Надгороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо — граф заможний!
Він живе в своєму графстві
Наче сам король вельможний.

Та²¹⁹⁰ околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусів
Узнавать²¹⁹¹ його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний,
Правий суд чинив у паньстві,²¹⁹²
До підданих був лагідний.

Але то було не довго,
Він дедалі в смак ввіходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Щож, напитки та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж потрібні²¹⁹³ гроші!²¹⁹⁴

По своїх²¹⁹⁵ далеких війнах
Граф привчився до грабунку,²¹⁹⁶
А потому вже і вдома
Він шукав у тім ратунку.

Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.
Почалися нескінченні
Мита, панщини, податки,²¹⁹⁷

Навіть трудно²¹⁹⁸ розказати,
Що за лихо стало в краю, —
Люде мучились, як в пеклі,
Пан втішався, мов у раю.

Пан гуляв у себе в замку,
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Вже така неволя буде.²¹⁹⁹

Стогін людський розливався,²²⁰⁰
Наче²²⁰¹ хвилию сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною.²²⁰²

Ось одного разу чує
Граф лихі, трівожні вісті,
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті.²²⁰³

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність та про волю
У піснях своїх торочать.²²⁰⁴

Вже й по тюрмах їх сажали,
Та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.²²⁰⁵

«Ну, — гукнув Бертольд, — то байки!
Я візьму співців тих в руки!»
Коли²²⁰⁶ чує десь близенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка, —
В пана хата на помості;
Щож, не дарма люде кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Щож, не дарма люде кажуть,
Що в панів і кров блакїтна!..

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакїтна кров поллеться,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольдо. —
Гей, ловїть співця, в'яжіте!
У тюрму²²⁰⁷ його, в кайдани!
Та скорїш, скорїш біжіте!»

Але тут почув Бертольдо,²²⁰⁸
Як озвався голос долі:
«Я вам ражу побіжіте
Та зловіте вітра в полі».²²⁰⁹

Не турбуйся ти даремне,²²¹⁰
Все одно,²²¹¹ вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицарь,
Врешті, він знайомий пана...»²²¹²

Мов крізь землю провалився
Той співець, утік од лиха.²²¹³
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана!—
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне я²²¹⁴ тепер бажаю
Дать йому за них заплату,²²¹⁵
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його талан співецький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жить в шанобі, в славі.²²¹⁶
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Понесли²²¹⁷ вони поету
Ті запросини веселі.²²¹⁸

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднее,
А коли вони скінчили,
Так відмовив²²¹⁹ їм на тее:

«Ви скажіте своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбіраю.

Хай він сам те пригадає,
Що то я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую, —
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.²²²⁰

Золотих не хочу лаврів,²²²¹
З ними щастя не здобуду, —
Як я ними увінчаюсь,²²²²
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті;²²²³

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив;
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовитую відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине».

Знову слуги подалися
До убогої хатини,
І, підходячи, почули
Тихі гуки²²²⁴ мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать, зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,²²²⁵
Третій день лежить в недузі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі,

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям.
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито²²²⁶ привітався.

Він Бертольдіві погрози
Слухав тихо й усміхався,
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався.²²²⁷

«Ви скажіть своєму пану,²²²⁸
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай волить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам мене прийдеться нести
Аж до нової оселі.²²²⁹

Та й в темниці²²³⁰ буду вільний.
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

А мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая віща птиця.²²³¹

З словом зіллються²²³² в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.²²³³

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»²²³⁴

І довіку²²³⁵ у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусів
Головою наложити.²²³⁶

Та zostалися на волі²²³⁷
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок²²³⁸
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось²²³⁹ повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
І гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та zostався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його й маетки
Він забрав собі у спадок.

Між нащадками знялася²²⁴⁰
Боротьба тяжка завзята,
Та вона ведеться й досі
Ця війна страшна, затята.²²⁴¹

І тепер нащадки графські²²⁴²
Тюрми міцні будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве, —
Ох, тяжке²²⁴³ оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

Київ 12 XI 93

КОРОЛІВНА

— Королівно, ясна панно,²²⁴⁴
ви себе навек згубили!
Що з'єднало вас зо мною,
вбогим лицарем без спадку?

— «Мій лицару,²²⁴⁵ любий пане,
се мені гірка образа, —
я ж не звикла продавати
свого серця за червінці!»

— Королівно, ясна панно,
стану вашому належить²²⁴⁶
багряниця і корона,
а не ся буденна одіж.

— «Мій лицару, любий пане,
та невже я вам миліша²²⁴⁷
в багряниці та в короні,
ніж у простих темних²²⁴⁸ шатах?»²²⁴⁹

— Королівно, ясна панно,
я зовсім безславний лицар,²²⁵⁰
бо від зрадницької зброї
уміраю вдома, в ліжку.

— «Мій лицару, любий пане,²²⁵¹
хай впаде на зраду сором,
слави ж маєте доволі:
ви обранець королівни».

— Королівно, ясна панно,
чує серце, що загину, —²²⁵²
хто ж вас буде боронити
від неслави, поговору?

— «Мій лицару, любий пане,
не боюсь я поговору, —²²⁵³
все чиню по власній волі,²²⁵⁴
бо на те я королівна». ²²⁵⁵

— Королівно, ясна панно,
тяжко буде вам дивитись,
як мене ховати будуть
простим звичаєм, непишно.

— «Ой лицару, любий пане!²²⁵⁶
не вражайте мого серця!
Що мені по всіх пишнотах,
якби мала вас ховати?»²²⁵⁷

— Королівно, ясна панно,
заклинаю вас коханням,
майте гідність і в жалобі,²²⁵⁸
як належить королівні.

— «Мій лицару, любий пане,
нащо сі страшні закляття?
Се ж найгірше в світі лихо—
неprozора, горда туга...»²²⁵⁹

* *
* *

У сільській убогій церкві
грають Requiem органи,²²⁶⁰
хор голосить Miserere,²²⁶¹
люд зітхає De profundis.²²⁶²

В домовині труп лицарський,
біля нього королівна
стала тихо та поважно,
мов до шлюбу нареченна.²²⁶³

Не тремтить серпанок чорний,
що вкрива її обличчя,

і горить спокійним світлом
у руці воскова свічка.

По кутках дівчата плачуть,
а в юрбі йдуть поговори:
«Он ота його кохала...»
«Он ота вінка втерjala...»

«Он ота босоніж бігла
і ловила за стремена...»
«Хто ж ота, що стала поруч
коло гробу?» — «Королівна». ²²⁶⁴

* * *

У палаті королівській
темний смуток і тривога
серед челяді двірської, —
щось король сьогодні гнівний:

очі мечуть стріли гострі,
гучно брязкають остроги,
руки стиснулися міцно
на хресті злотистім шпаги.

На порозі паж маленький ²²⁶⁵
став наляканий, несмілий
і промовив ледве чутно:
«ясна панна там чекає...»

Твердим голосом відмовив
гнівний владарь: «Що ж, хай прийде,
хай почує привселюдно
від отця свого прокляття». ²²⁶⁶

Ще не встиг король скінчити
слів безжалісних, недобрих,
як в юрмі загомоніло:
«Гей, дорогу королівні!»

Поміж лицарів блискучих,²²⁶⁷
поміж дам препишно вбраних
королівна йде поволі
у буденних чорних шатах,²²⁶⁸

без серпанка й покривала,
з непокритою косою;
не спуска очей журливих,
не схиля білого чола.

Затаїло дух лицарство,
пишні дами всі поблідли,
ждуть, мов грому серед бурі,
королівського прокляття.²²⁶⁹

Але що се? тихо й смутно
забренив²²⁷⁰ старечий голос:
«Ти прийшла, кохана доню?
Сядь, спочинь, моя дитино...»

Ледве вчула королівна
ту лагідну, тиху мову,
затремтіла вся і впала,
мов росиночка, додолу.

Мов росинка, що холодна
та бліда трималась довго,
цілу ніч на верховітті,
поки сонце не пригріло...²²⁷¹

У палати королівські
загостили жаль і туга, —
се були найвищі гості,
та прийшли без етикет.²²⁷²

20.VI.1901 Кімполюнг

ОДНО СЛОВО

Оповідання старого якута

Було їх тута три, чужих людей;
тепер нема. Один умер одразу,
як тільки що приїхав, був слабий,
такий, як дівчина, огнем все дихав,
не їв нічого, тільки сніг і лід,
і з того вмер. Другий «чужий»²²⁷³ поїхав
кудись, не знаю може що до дому,
а може далі, ми не розібрали,
як він казав. А третій зоставався
ще довго тут. І сам у хаті жив,
не хтів нікого. Я ходив до нього,
мій син ходив, сусіди теж ходили.
Приходили, він нам казав: сідайте
(і так казав по нашому, навчився
і цього слова, й інших слів багато).
І ми сідали, він давав нам чаю,
і до вогню пускав, і так давав
що небудь, що просили, тільки часом
нічого не було, то так сиділи:
він в книжку дивиться, а ми на нього.
І довго так, аж поки нудно стане.
А спати не давав у нього в хаті.
Казав: «Ідіть, я буду спати сам,
я буду сам», і так покаже палець
один, що так один він буде в хаті.
І вже тоді, як хто не йде, він візьме
за плечі й виведе за двері геть.
Не бив, а так виводив — він ніколи
не бив нас. Як лихий бував, тоді

кричав, ногами тупав, щось багато
по своєму балакав, тільки ми
того не розуміли. Часом так,
хто зна чого він сердився — чужий,
його не розбереш... Ну, все ж був добрий,
не то що наш «тойон». ²²⁷⁴ У нас казали,
що може він дурний, того і добрий?
Але ж дурний хіба на книжці знає?
Він знав куди і звідки річка йде,
і хто від чого хворий, хто умре,
хто видужає. Він багато знав,
дурний того не знає. ²²⁷⁵ Ми питали,
чи він розумний, і чи в нього дома
усі такі. То він сміявся тільки,
нічого не казав, не вмів сказати,
а може не хотів. Він потім знав
багато говорити і пісень
навчився наших, — дивиться на книжку
таку, ще сам зробив, і так співає,
як ми коли співали, геть до слова.
А пастки ставити і невід зтягати
не вмів і не навчився, хоч і хтів. ²²⁷⁶
Морозу він боявся. Рідко-рідко
виходив на мороз. Тоді, як сполох ²²⁷⁷
бувало видко, він тоді виходив,
хоч і мороз, любив на те дивитись.
У їхній стороні нема такого.
У їхній стороні й зимою сонце
і щось таке росте, що в нас нема,
і різне єсть таке, що ми не знаєм. ²²⁷⁸
Він нам хотів про те все розказати,
але у нас ²²⁷⁹ те все ніяк не зветься —
казав «чужий» — нема в нас слів таких.
Він нам по своєму казав слова,
як зветься це і те, я знав тоді,
тепер забув — давно було, старий я, —

тоді ще молодий був. І чужий
був молодий, а борода велика...
Ще поки був здоровий, не така
була та борода, а як заслаб,
то виросла така, що аж по пояс,
так наче в казці... В нас таких немає.²²⁸⁰
Він довго був слабий, — казав, від того,
що сторона йому чужа.²²⁸¹ Хто знає?
Він їв і пив і спав, все як здоровий,
казав: нічого не болить. А схуд
і перше все лежав, дивився в стіну,
ні з ким не говорив і виганяв,
як хто приходив в хату. Потім раз
прийшов до нас у хату сам. Багато
казав нам і співав своїх пісень,
все про таке, що в нас його немає,
ми слухали, а потім всі послули.
Прокинулись — він плаче. Ми питаєм:
«Що хто тобі зробив?» — «Ніхто нічого», —
і пішов, і більше не приходив.
А ми ходили часто до чужого,
як він лежав. Він вже не був лихий,
не виганяв нікого, тільки часто
так якось плакав і сміявся разом,
і все хотів одно якесь там слово
нам розказати так, щоб зрозуміли,
казав, що легше буде, як розкаже.
А ми таки того не розбирали,
то щось таке, що в нас його нема.
Не раз казав, що якби те одно
йому хто дав, то він би був здоровий.
Питали ми, чи то яка ростица,
чи звір, чи птиця, страва, чи одежа.
Казав, що ні. Раз батько мій сказав:
якби тут був твій батько або мати,
брат чи сестра, чи жінка, певне б ти

тоді здоровий був, се ж певне їх
немає тут і може й зветься так,
як в нас ніхто не зветься. Він подумав,
а потім головою покивав
і каже: «Ні, ще гірше б я журився,
якби й вони усі були в сій пущі,
якби й вони без того пропадали,
без чого я тут гину...» Батько мій
спитав його: «А в вашій стороні
того багато є?» Він знов подумав, —
такі якісь у нього стали очі,
як в оленя, що на морозі плаче.
«Ні, каже, в нас його теж небагато,
ми більше мучимось, коли б здобути,
ніж тішимося з нього, але все ж
нам часом хоч здається, що вже маєм,
(хутко
багато матимем, або, що трошки маєм)²²⁸²
або хоч забуваєм, що нема.
Але ж ми живемо хоч трохи...
ну, не знаю, як це по вашому...
не так, як тут живуть».
На це і я сказав: «Та вже ж, у вас
і їжи, й всього більше». — «Ні, не те, —
сказав чужий, — я не про те кажу.
Ну, от коли хто хоче вийти з юрти,
а тут його не пустять, ще й прив'яжуть,
то як по вашому, де він сидить?»
«Та вже ж у юрті!»²²⁸³ — всі ми загукали.
«А як не в юрті, а де-небудь так,
аби це там було, де він не хоче,
то це як зветься?» Тут ми не вгадали:
один казав «у лісі», другий «в полі»,
усе не до ладу, а я мовчав,
бо що так говорити, як не знаєш?
Чужий усе загадував: «Ну добре,

а як то зветься, як хто має пташку
таку, що довго вже сиділа в нього,
і випустить летіти, як сказати,
куди він випустить її?» Знов кажуть
хто «в поле», хто «в тайгу»,²²⁸⁴ а хто «на сніг».
Чужий розсердився та вже до мене:
«Ну, каже, як тебе тойон посадить
в холодну...» «За що він мене посадить?
Я заплатив усе!» кажу чужому,
та й сам розсердився. Той засміявся:
«Ну, каже, не тебе, а так кого,
то що тому найгірше у холодній,
чи те, що їсти й пити не дають,
чи те, що родичів нема в холодній,
чи те, що йти додому не пускають
і не дають робити, що він хоче?»
«Та як кому, хто що найбільше любить»,
сказав мій батько. — Тут чужий зрадів
(не знаю вже чого!) і знов питає:
«Отож, коли хто любить, щоб пускали
ходити скрізь, робити все, що хоче,
то як сказати, що він любить? тільки
одним сказати словом? Ну, хто скаже?»
Тут хто сказав «робити», хто «ходити»,
а хто «не знаю». Зморщився чужий:
«Ні, каже, все не те, немає слова!
Ну, я вам так, без слова розкажу,
ви тільки добре слухайте». «Та добре»,
сказали ми, хоч нам уже обридло,
та жаль було чужого, бо слабий.
Він став казати: «Бачите, для мене
найкраще те, як можна скрізь ходити
і все робити, от цього й немає».
Ми засміялись: видумав чужий!
Він скрізь ходив, куди і ми ходили,
хіба що сам не хтів, коли мороз,

а то ходив на влови і на рибу,
і раз далеко їздив до «чужих»,
і до тойона, та й до нас приходив,
усюди був і все робив, що хтів:
дивився в книжку, сам робив книжки,
і шив, і чай варив, і їв, що хтів,
що тільки мав, не одбірав ніхто.
«Хто ж не дає ходити і робити? —
кажу йому. — Не ми ж?» — «Та ні, не ви!»
«Хіба тойон? Так він коли приїде!
А ти собі тим часом скрізь ходи
і все роби, що хочеш, ми не скажем
тойонові». — «Тойонів тих багато,
не тільки цей один», — сказав чужий.
«Та ті ще далі, ніж оцей, бо зроду
сюди не приїздять, ти їх не бійся,
не знатимуть», — вмовляем ми чужого,
а він махнув рукою: «Що казати вам!
Не знаєте! Куди я тут піду?
І що я тут зроблю у вашій пущі?²²⁸⁵
а геть від вас поїхати не можу,
нема ж мені тут... ех, немає слова!»
Та як замовк чужий, то так до ночі
просидів і до нас не озивався.
Не знаю й досі, що йому зробилось,
що він такий лихий в той вечір був?
І нащо там йому здалось те слово?
Нема, ну то й нема! Багато слів²²⁸⁶
було у нього в книжці, ну й казав би
собі, яке хотів, а ми не знаєм,
у нас нема книжок і мало слів.²²⁸⁷
Еге, не доказав я про чужого.
Так, знаєте, умер він. Я до нього
усе ходив. Питав я раз його,
чого він умирає, чи з морозу,
чи з кого слабість перейшла на нього

(він часом так про інших говорив,
коли хто умірав). «То ж ти розумний, —
сказав я, — знав про інших, — знай про себе».
А він сказав: «Я знаю, я від того
вміраю, що у вас ніяк не зветься,
хоч єсть його без міри в вашім краю,
а те, від чого міг би я ожити,
не зветься теж ніяк, немає слова,
але й його самого в вас нема...
якби було хоч слово, може б, я
ще й жив би з вами...» — і чужий аж плакав,
як те казав, і я заплакав з ним,
бо жаль було чужого, добрий був.
А тее слово раз мені казав
чужий по своєму, та я його забув,
чуже воно, та й що ним називати?
Не треба нам його. Чужим, бач, треба, —
казав чужий, що не один вмірає
отак, як він, і ще умре багато.²²⁸⁸
Уже б ми їм казали тее слово,
як хто з чужих людей отак заслабне,
так що ж, коли його у нас нема.
І що воно й до чого тее слово?
То певне чари, то якесь закляття,²²⁸⁹
коли від того люде умірають...

1903

ЩО ДАСТЬ НАМ СИЛУ?

Апокриф²²⁹⁰

Розпечений весняним гострим сонцем
пашить Єрусалим. Проміння біле
від білих стін і вулиць відбиває,
ряхтить вогнем на золотих покрасах
царських палат, ворожі блискавиці
запалює на кожнім римським списі,
кладе вінці на шоломи спіжеві
центуріонам²²⁹¹ — блиск, вогонь і пал!
Єрусалим готується до свята.²²⁹²
Жінки начиння миють у потоці,
бряжчать мідяні кухлі, грають іскри
від сонця на червоній мокрій глині.
Розбіглись діти по весняні квіти.²²⁹³
Дівчата чешуть коси й заплітають
майстерно у дрібушки з дукачами²²⁹⁴
та радяться, що їм про свято вбрати.
Багато радощів, але ж бо й праці!
Гаптують, шиють, і печуть, і варять,
купують, продають, про свято дбають.
Лиш той не дбає, хто шага немає,
але й такий волів би заробити
гіркою працею, ніж так «не дбати».
Бо гірші злидні в свято, ніж у будень,
буденна одіж наче смертний гріх
темніє серед ясних шат святкових,
лице не блідне з голоду — шаріє,
і легше мовить «хорий», ніж «голоден».²²⁹⁵
На розі, проти храма, вбогий тесля
робітню відчинив. Тай відчиняти

не дуже то було-що: три стіни,
четвертої біг-дасть, от і робітня, —
всім перехідним видко всю роботу,
мов на майдані; видко, як працює,
не розгинаючись, убогий тесля,
зв'язавши ремінцем волосся буйне,
щоб не спадало на високе чоло,
укрите потом рясним²²⁹⁶ та краплистим.
А тесля сам не бачить перехідних.
Очима бачить він роботу й знаряд,
а думкою все злидні невсипущі:
були вони учора, є й сьогодні
і завтра будуть, і нема їм краю.
Ох, та який там край! Хіба ще справді
до краю загризуть... Що день, то більше
в Єрусалимі теслів настає,
і з Сирії насунули,²²⁹⁷ мов хмара,
забрали всю роботу коло храму,
в преторії,²²⁹⁸ коло царських палат,
їх всюди повно, спритні та майстерні,
та запопадливі, масні²²⁹⁹ такі...
В ряди-годи єрусалимським теслям
робота дістається і яка?
«Он вчора три хрести зробив, — недобра,
сумна робота, Богові немила...
нераз бо і невинних розпинають...
А що робить? гріха не знає голод.
Марницю заробив за три хрести.
Така й робота: спішна, от аби-то.
Що ж, я невинен — дорого платити
за дерево сухе не маю звідки...
Ет, якось то простоять зо три дні,
поки до свята, шибениці тиї,²³⁰⁰
а там розп'ятих здіймуть, то хрести
хоч і спалити, невелика шкода!..
Проклята праця!.. А колись було

робив різьбу мистецьку до палат,
до Дому Божого... давно було...
Тепера що? Ціпильна, топорища,
плуги... хрести... таке! А сила йде,
і спина гнеться, репаються руки,
і гине хист... уже б тепер не вдав
різьби такої, хоч би хто й замовив,
минулося... тепер аби хоч як,
хоч без мистецтва хліба заробити...
Так, хліба, хліба і нічого більше...²³⁰¹
Ех, клята праця!» Тесля рубонув
так по ціпильну,²³⁰² аж воно зломилось.
Він кинув спересердя, друге взяв,
не встаючи.²³⁰³ Піт очі засліпив;
втер рукавом і далі теше. Раптом
сокира пощербилась об сучок.
«А будь ти проклята!» шпурнув сокиру
і долі сів, і голову схилив.²³⁰⁴
Так ние спина, руки так горять,
болить все тіло... Аж тепер він тямить,
що він зовсім знебувся, що тепера
вся сила згинула... «Ну що ж, не встану,
сидітиму до ночі так, ще й ляжу,
однаково... І не здійму сокири,
не нагострю й нічого не зроблю
ані сьогодні, ані завтра. Що ж?
Хай з голоду хоч пухнуть жінка й діти.²³⁰⁵
Не маю сили. Згинула. Пропала.
Що верне силу, як її нема?..»
І похиливсь, мов зломлена билина,
і руки, мов зов'ялі, простяглись
і впали аж додолу.
Так сидів він
і не вважав на голосну юрбу,
що вулицею, мов потік, котилась²³⁰⁶
і сміх, і глум, і гомін, і проклони

несла з собою, — так вода весняна
виносить мул і хмиз, і баговіння
зо дна ріки. Юрба текла, текла
і раптом стала, аж в тіснѹ робітню
якийсь гурток зненацька заточивсь,
відпертий натовпом, і трутив²³⁰⁷ теслю,
аж той отямивсь. «Гей, куди ви, люде,
женетесь так?» громадці він гукнув.
«Чи ти тут спав, чи очманів зовсім?»²³⁰⁸
Та се ж сьогодні розпинати мають!²³⁰⁹
Он їх ведуть на страту, а за ними
увесь Єрусалим, старе й мале,
біжить, щоб на видовисько поглянуть,
се тільки ти тут камінем сидиш». — ²³¹⁰
«То їх ведуть? А де ж вони? Чому
ви тут спинились, коли їх ведуть?» —
питає тесля, все мов непритомний.
«Дивіться на дурного! — хтось гукнув, —
та ти ж поглянь, он там напроти тебе
впав серед вулиці один із них. ²³¹¹
Вже втретє падає, та двічі вояки
підводили бичами й стусанами,
а сей раз довго щось вовтузяться над ним, ²³¹²
упав і не встає. Се, кажуть люде,
важкий занадто хрест йому дістався,
нетесаний, сирий та суковатий —
дешевий, звісно! Правда, шкода й коштів,
та видно й тесля шкодував роботи:
дешева рибка, то погана й юшка...»²³¹³
Базікають, а тесля вже й не слуха, ²³¹⁴
він скочив миттю на станок і звідти
поверх голов на вулицю зорить.
А там, посеред сміття та каміння, ²³¹⁵
впав під хрестом на порох шляховий²³¹⁶
син чоловічий. На хресті кора
чорніє пожариною, і тільки

самі кінці ясніють: свіжі рани
завдані вчора дереву сирому
сокирою; як ті бліді рани,
блїде обличчя в страдника, що впав,
виразно червоніють краплі крові
на тім чолі, — не так рясніє піт
в робітника під час гарячий праці.
Безкраю смутні очі мов питають:
«Навіщо ся даремна, зайва мука?
Таж я прийняв по присуду всі кари
і ще прийму. А се хто присудив?» —
«Гей, уставай лиш! Доки будеш спати?!» —
кричать преторіанці²³¹⁷ і бичі
звилися, мов гадюки.²³¹⁸ Крізь одежу
червоні смуги стали пробиватись.
«Не можу... хрест важкий... не маю сили...»²³¹⁹
нешасний простогнав і ліг лицем
у порох шляховий. Преторіанець
підвів бича — та не спустив, бо раптом
спинив його за руку хтось: «Пожди!»
«Ти хто? Чого тобі?» вояк вереснув.
«Я тесля. Я зробив сей хрест важким,
то й мушу я нести його. Давайте.
За сюю працю не візьму я плати».
І взяв хреста. Ніхто не боронив.
І випроставсь похилий стан у теслі,
напружились його зів'ялі руки,
погаслий погляд знову загорівся
великим та палким вогнистим смутком,²³²⁰
і твердою, важкою походом
пішов з хрестом робітник на Голготу,
немов не знав ні праці, ані втоми
до сього часу.²³²¹

13, XI 1903
Тіфліс

* * *

Се ви питаєте за тих,
що тут застрелились на варті?
Та добре, розкажу про них,
хоч то вони й не дуже варті:
були якути — дикуни,
і мова в їх, і вчинки дикі,
хоч і небіжчики вони,
а дурні — все скажу — великі.
Сами скажіть, чого б їм тут
у нас при війську сумувати,²³²²
та в нас такий дикун-якут
повинен просто раювати!
Було їм досить їсти-пить,²³²³
не раз дамо і цукру, й чаю,
а навіть щоб гаразд побить,
то не було того звичаю.
Ні, гріх сказати, в нас не б'ють,
начальство вище близько тут, —
а як там зрідка й стусануть,
то що се значить для якута?²³²⁴
Бо й то сказать, який вояк
із дикуна? одно ледащо!
Але ж у нас, посвідчить всяк,
вони й не скаржились ні на що.
Покірливі були, плохі,
боялись кожного, так, здуру,
бувало, плачуть, як лихі, —
дитячу мали десь натуру!²³²⁵
Обличчя бабські, без борід,²³²⁶
ні бравости у них, ні зросту,
такий, скажу я вам, нарід,
що хоч бери та й скинь їх з мосту.
Було, котрий із них сидить
і туманіє, сльози в очу.²³²⁷

Спитає хто: «Чи що болить?»
А він одно: «Я дому хочу!»
— А де ж той дім? — «Отам, отам!»²³²⁸
покаже навмання рукою:
«там їхати, полям, горам,
лісам, великою водою».
«Чи гарна ж ваша сторона?» —
було, питаєм. «Я не знаю».²³²⁹
А край їх, звісно, дичина,
що ж гарного в якутським краю?
Навчилися трохи говорить
по нашому, то все питали:
«Чого тут небо не горить?»²³³⁰
Зими²³³¹ для того дожидали.
А вже воно давно зима,
сніги, мороз — чого їм треба?
«Зимом сонця в нас нема,
а тут он єсть, бач, серед неба...»
І літом їм було не в лад,
як ніч надійде: «Страшно», кажуть.
А прийде свято — всякий рад, —
вони ж нап'ються й спати ляжуть.
Було їм страшно від розмов.²³³²
«Велике слово, ми не знаєм...»
Боялись коней і коров,²³³³
ми їх, було, й котом лякаєм...
Було, як вулицею йдуть,
за руки держаться, як діти:
«На нас хати ще упадуть...»²³³⁴
Та ми ж їх мусили й глядіти,
бо їм недовго і зблудить
з дороги, як ідуть по місті,
а вміли по лісах ходити,
по всяких нетрях — звірі чисті!
Було, поплинуть по ріці
човном, як пустять їх гуляти,

а ми за ними назирці,
щоб не надумали втікати.
Вони ж причалять до ліска,
де що-найгірша деревина,
березина крива, тонка,
або де на піску соснина,
або знайдуть яке багно,
край нього моху наскладають,
вогонь запалять, порохно
якесь їдять та ще й співають.
Там то й пісні були у них!
Кому такі складать охота?
Ми слухаєм, а далі в сміх:
зовсім рипучий ворота!
Ми в сміх, а ті якути в плач.²³³⁵
«Пускай нас, кажуть, пускай дому».²³³⁶
А ми: «Заплач, куплю калач,
та й сам іззім, не дам нікому!»
Бувало, й шкода їх, дурних,
та вже ж не плакати з ними разом...
Посміємось, питаєм їх,
про що співали. Скажуть, часом:
«От на оленях їде дід,
а баба доїть олениці...
А вітер засипає слід...
мороз великий... сніговиці...»
Ми знов у сміх: «То се такі
пісні якутські? про олені?»²³³⁷
Вони питають: «А які?»
та й знов риплять, немов шалені.
Найгірш було їм на смотрах
та й на маневрах, на параді
(воно то й кожному на страх!
і ми, було, тому не раді).
Вони й не скаржились, а все
так говорили чудернацько:

«Ми боїмось... велике се...
багацько тут всього... багацько...»
А що вже їм зовсім не йшло,
то се солдацькая наука,
се горе вчителю було,
а їм самим пекельна мука.
Коли ж, бувало, й так почнуть
навчать товариші словами,
вони, було, або поснуть,
або кивають головами,
як п'яні... хоч що хоч кажи!
А потім просять дурнуватого:
«Ти голову нам зав'яжи...
багато в ній тепер... багато!»
Бувало, так сами собі
стискають голови руками,
немов хто зна, в якій журбі,
або зав'яжуть рушниками...
А потім обійняв їх сум,
змарніли, зниділи дедалі.
Ми вже й не брали їх на глум,
Бог з ними, що такі невдалі!
«До дому», скіглили²³³⁸ в одно,
але втікати — не посміли,²³³⁹
сами не знали, де воно,
а розпитатися не вміли.
Уже покинули й пісні,
не хтіли спати вже й по ночах,
сиділи все такі сумні.
Були слабі — я взнав по очах —
сами ж не скаржились на біль,
не взяв їх лікар до шпиталю:
«Їм, каже, їхати б відсіль,
а то ще згинуть тут від жалю,
се в них по ріднім краю жаль!»²³⁴⁰
Ну, диво, хоч би край був людський,

то ще б я розумів печаль,
а то ж і край такий — якутський!
Начальство бачить, що не сплять,
на варту посилати стало
таки частенько. Що ж, стоять,
не скаржаться, мов горя мало!²³⁴¹
Лиш, як жаби заскреготять,
чи соловейко защебече,
вони від страху затремтять, —
один одному щось лепече.²³⁴²
Сказав за те старший вояк:
«Балачки, бач, не діло варти!»
Вони тоді помовкли так,
як миші, — бачать, що не жарти.
Та стали вже мовчать і вдень,
як до котрого обізвишся,
то він тобі мовчить, як пень.
Ну, вилаєш або всміхнешся...
Еге ж пак, ви хотіли знать,
як пострілялись ті якути?
Я б вам радніший розказать,
та щоб те знать — там треба бути.²³⁴³
Постріляними їх обох
знайшла їх наша зміна вранці,
були при них і гроші — в мох
загорнені лежали в ранці,
розбою, значить, не було,²³⁴⁴
а ворогів вони не мали,
до того й слідство все прийшло,
що то вони сами стріляли.
Та й вразно стрелили — я чув —
не мучились і півгодинки...
Вже ж то не поединок був,
які там в диких поединки?

Тифліс, 20. IV. 1904

ВІЛА-ПОСЕСТРА

Гей, на Бога, що за дивне диво?
Не знайшов юнак з ким побрататись,
не знайшов між хлопців побратима,
не знайшов межи дівчат посестри,
а надибав вілу-білу в горах.²³⁴⁵
Вілу-білу з поглядом урочим,
обмінявся з нею пірначами,
цілував її в обличчя біле,²³⁴⁶
стиснув руку і назвав: «посестро»,²³⁴⁷
а вона його: «мій побратиме»,²³⁴⁸
та й помчали вкупі геть у гори.
Їдуть поруч по горі зеленій,²³⁴⁹
і говорить побратим посестрі:
«Віло біла, любая посестро,
чі ти бачиш, як чорніе долом?
Чі то галич налетіла²³⁵⁰ чорна,
чі то гору турки²³⁵¹ обступили?»
— «Побратиме, то не чорна галич,
тільки турки гору облягають,
облягають, хмарою вкривають,²³⁵²
хутко нас вони обступлять колом».
— «Віло біла, любая посестро,
утікай, поки здорова, звідси,
в тебе кінь крилатий, чарівницький, —
як майне, то не збіжать і турки
на своїх арабських виноходцях».
— «Бійся Бога, побратиме любий!²³⁵³
Що за слово ти оце промовив?
Чі на те ж браталась я з тобою,²³⁵⁴
аби мала так ганебно зрадить?
Коли хочеш, утікаймо вкупі, —
дужий кінь мій нас обох вратує».

Згорда мовив побратим на тее:
«Неподоба лицарю втікати!»²³⁵⁵
І коневі крила в'яже віла,²³⁵⁶
Щоб не здумав кінь майнути вгору
Потім в'яже поводи докупи,²³⁵⁷
Аби коні врозтіч не розбіглись:
«Се ж я наші долі поєднала».²³⁵⁸
«Віло-біла, любая посестро,
хоч у тебе розум чарівницький,
але в тебе все ж дівоче серце, —²³⁵⁹
як обступлять вороги тісенько,
то коли б ти, сестро, не злякалась».
Не сказала віла біла й слова,
тільки погляд кинула урочий,
наче той пірнач²³⁶⁰ блискучий, гострий.
Ще хотів юнак²³⁶¹ їй щось промовить,
та навколо турки обступили,
заячали, наче люті круки,²³⁶²
зайняли посестру й побратима,
хочуть їм назад в'язати руки,
та в ясир забрати молоденьких,²³⁶³
але ті, немов орли завзяті,
не даються ворогам в неволю,²³⁶⁴
хоч і знають, що не вборонитись,²³⁶⁵
не хотять зганьбити ясну зброю.²³⁶⁶
Скарай, Боже, злого яничара!
Перебив коню на крилах пута.²³⁶⁷
Вілин кінь почув, що крила вільні, —
як шарпнеться, як майне угору,
перервав і поводи шовкові
та й злетів із вілою під хмару.
Тут заляв юнак свою посестру:
«Скарай, Боже, тебе, віло біла,
що зламала ти братерське слово!»²³⁶⁸
Щоб і той не мав довіку щастя,
хто коли збратається з тобою!»

Кинув геть юнак пернач злотистий²³⁶⁹
і зломив надвое гостру шаблю:
«Гинь ти, зброе, коли гине щирість!..»
Бачить віла згубу побратима,²³⁷⁰
в діл спадає, наче стрілка з лука,
та, на лихо, не на гору впала,
а в долину, на зелену сосну,
зачепилась там завоем білим,²³⁷¹
наче хмарка, що сплила з верхівля.²³⁷²
Добува блискучу шаблю віла,
обтинає білу ю намітку,
наче сарна, кидається вгору
до свого юнака-побратима.
Добіга до полонини віла...
Леле, Боже! Там нема ні духа,
тільки чорна вся трава від крові.
Гляне віла: кручі та узгір'я,
та котрим з них турки подалися?²³⁷³
Де вони поділи побратима?
Чі живий він, чи пішов до Бога?
Заридала, загукала віла:²³⁷⁴
«Гей ти, коню, ти, маро крилата!
Де ти там під хмарами ганяєш?
Через тебе згинув побратим мій,²³⁷⁵
поможи мені знайти хоч трупа!»
Кличе віла, і гукає, й свище, —²³⁷⁶
по долинах люде кажуть: «буря!»
Кличе віла, а сама блукає
по узгір'ях, загляда в безодні
все шукає свого побратима.
Потьмарився віщій розум з туги,
і померк урочий погляд з горя, —
Не пізнати що то віла біла.²³⁷⁷
Так блукала три дні і три ночі,²³⁷⁸
викликала огиря з-під хмари,
аж нарешті кінь почув той посвист,

прилетів з просторів невідомих,
впав додолу, мов гаряча куля.
Закипіло серце вілі білій:
«Ой ти, коню, ти, проклята зрадо!
хоч би я могла тебе убити,
все б мені на серці легше стало!..»
Обізвався віщий кінь до неї:
«Не клени, кохана господине,
Якби я тебе не виніс в небо,²³⁷⁹
ви б дістались у полон обое.²³⁸⁰
Не на те ж ти вілою вдалася,
щоб тебе в'язали людські руки!»²³⁸¹
Мовчки віла огиря сідлає,
а на серці мов гадюка в'ється.
Віщий кінь словами промовляє,
потішає господиню любу:
«Не журися, люба господине,
не журися, в тугу не вдавайся,
ми знайдемо твого побратима,
як живий він, ти його вратуєш,
а як мертвий — чесно поховаєш,
та й не буде межі вами зради!»
Мовчки віла на коня сідає
і пуска уздечку геть на вітер.
Кинувсь огирь, наче віща птиця,
де гора — орлом перелітає,
кида в кручу погляд соколиний,
по долинах ластівкою в'ється,
понад містом проліта совою,
темну ніч пройма огненным зором.²³⁸²
Так вони не день, не два літали²³⁸³
аж спинились у Стамбулі місті.
Перебралась віла за туркеню,
в просту одіж, мов яка селянка,²³⁸⁴
ходить скрізь по вулицях, майданах,
де стоять невільники на продаж.

Та шукає свого побратима:²³⁸⁵
Є багато всякого юнацтва,
та немає побратима віли.
Віла йде аж до палат султанських²³⁸⁶
У султана білії палати,
а під ними чорні темніці,
там сидять в неволі бідні бранці,
світа-сонця не видають в очі.²³⁸⁷
Тільки ніч покриє всі дороги,²³⁸⁸
віла йде попід темничні мури,
напускає туману на варту,
насилає сон твердий на неї,
приникає вухом скрізь до мурів,²³⁸⁹
наслухає, чи не чути гуку.²³⁹⁰
Віщий слух у віли-чарівниці,
та мовчить темниця, як могила.
Аж на третю ніч почувла віла,²³⁹¹
як хтось тяжко застогнав за муром:
«Скарай, Боже, тую вілу-білу!..»
Як почувла те стогнання віла:
«Ох і леле! Голос побратима!»
Добуває віла запоясник,²³⁹²
мур довбає, твердий камінь креше,
пробиває шпарочку вузьку,
подає до побратима голос:
«Не клени мене, коханий брате,
Згляньсь на Бога й на святого Йвана!
Я ж тебе не зрадила, єдиний,
зрадив нас обох мій кінь крилатий.
Розрубав на крилах пута ворог —
кінь майнув зо мною попід хмару.²³⁹³
Богом свідчусь²³⁹⁴ — я того не хтіла!
Ось я тут стою біля темниці,
я прийшла тебе поратувати».
Обіззався побратим до віли:
«Щира дяка, любая посестро,

що прийшла мене поратувати.
Шкода тільки — вибралась пізенько,
десь для турків довго чепурилась...»²³⁹⁵
Обкипіло крив'ю²³⁹⁶ серце вілі:
«Побратиме, зглянься на Божу ласку!
Якби ти мене тепер побачив,
не сказав би, що я чепурилась...»²³⁹⁷
Тут юнак лагідно їй промовив:²³⁹⁸
«Помиримось, любая посестро, —
що минуло, того не вернути,
а мене вже ти не поратувеш.
От, спасибі, шпарку прорубала,
хоч побачу промінь у темниці,
поки Бог до себе прийме душу.
Ох, коли б вже він прийняв скоріше!
Десь про мене тут і смерть забула!..»
Знов до нього віла промовляє:
«Не кажи так, милий побратиме,
бо живий живе гадати мусить.
Варта спить, на вулицях безлюдно.
Я віконце ширше прорубаю,
я спущу тобі намітку білу,
ти по ній дістанешся до мене.
Тільки свисну — миттю кінь прилине.
За хвилину ми вже в горах будем!»
Обіззався побратим до віли,
промовляє, мов ножами крає:
«Що минуло, те вже не вернеться,
бо нема для мене волі й в горах.
Вже мені сириця тіло ззіла,²³⁹⁹
а залізо кости перегризло,²⁴⁰⁰
а темниця очі помутила,
горде серце висушив той сором,
що зламав я сам почесну зброю,²⁴⁰¹
що живим до рук дістався туркам.²⁴⁰²
Вже мені тепер життя немиле,

чі в темниці, чі на вільній волі». ²⁴⁰³
Ще до нього віла промовляє,
ще востанне заклінає Богом:
«Я сама спущуся у темницю, ²⁴⁰⁴
я тебе таки дістану звідти. ²⁴⁰⁵
Аби тільки нам дістатись в гори,
я тебе там вигою, мій брате,
я ж не дарма віла-чарівниця —
вмію гоїть всі юнацькі рани». ²⁴⁰⁶
Та на тее побратим до віли
не говорить, тільки словом стогне:
«Шкода праці, любая посестро!
не з юнацьких ран я погибаю. ²⁴⁰⁷
Хоч іди поглянь сама на мене,
то й рука не здійметься, щоб гоїть.
Якщо ти мені посестра вірна,
то зроби остатню послугу:
одбери мені життя, чим хочеш,
аби то була почесна зброя,
поховай десь тіло се стражденне,
щоб над ним злий ворог не знущався. ²⁴⁰⁸
Коли ти мені сього не вчиниш,
то таки зрадливе в тебе серце».
Заридала, затужила віла,
закувала, як зозуля сива:
«Що ти кажеш, побратиме любий?
Чи рука ж моя на те зведеться?» ²⁴⁰⁹
Тут озвався побратим до Бога:
«За що, Боже, покарав так тяжко,
що не дав юнака-побратима, ²⁴¹⁰
а судив посестру — сюю вілу? ²⁴¹¹
От тепер я помочі не маю,
тільки маю жалощі дівочі,
чи й без їх мені не досить жалю?..»
Вже не мовила ні слова віла,
лиш махнула білим завивалом.

Спалахнула ясна блискавиця,
посліпила всю турецьку варту,
пропалила всі темничні двері,
просвітила вілі шлях до брата.
Тільки раз поглянула на нього
віла біла — і замерло серце.
Не юнак лежав там молоденький,
тільки дід старий, як голуб сивий,
весь потертий сировим ремінням,
а крізь рани жовті кості світять.
Він не встав назустріч вілі білій,
тільки стиха брязнув кайданами.
Знов махнула віла завивалом,
освітила ясно всю темницю.
«Ось я тут, поглянь на мене, брате!»
Обізвався побратим на тее:²⁴¹²
«Не добачу: потьмарились очі...»²⁴¹³
І здавила груди віла біла,
щоб не трісло серце з туги-жалю,
не могла здобутися на слово,
тільки ледве здобулась на посвист,
щоб коня прикликати до себе,
миттю кінь почув той тихий посвист —
ось він вже на брамі камінь креше.²⁴¹⁴
Побратим же не сидить, як лицар,
а тремтить і гнеться, як дитина,
і квилить, і стогне, й вілу просить:
«Не неси мене високо, сестро;²⁴¹⁵
серце мліє, моторошно, жаско...
Ох, лиши мене в темниці краще!»
Стиха, стиха віла промовляє,
мов з-під каміння здобувся голос:
«Прихились до мене, побратиме,
я тебе піддержу, ти не бійся».
Обняла посестра побратима,
та лівиця щільно пригортає,²⁴¹⁶

а в правиці запоясник блиснув,²⁴¹⁷
та й убився так глибоко в груди,²⁴¹⁸
що порвав би два життя одразу,
якби віла смертною вдалася.
Але віла при житті зосталась,
тільки серце крив'ю облилося.²⁴¹⁹
Кінь крилатий кров почув гарячу,
знявся вгору, мов кривава іскра,
і помчав далеко, в дикі гори,
та й спинився там на полонині,²⁴²⁰
став копати суходіл копитом,
за хвилину вибив чорну яму.
Тут з коня зіходить віла біла
і здіймає свого побратима,
завиває у намітку білу
і кладе на вічний сон у яму.
Ще ж із ним ховає запоясник,
щоб не йшов на той світ безоружним.
У приполі чорну землю носить,
насипа могилу якнайвище,
аж гора до неба стала ближча.²⁴²¹
Поховала віла побратима,
сіла-впала на коня й гукнула:
«Ой неси мене, неси в простори!
Туга давить, серцю тісно в грудях!»
Кінь злетів високо аж за хмари —
хоче дати простору господині.
Погребовий спів заводить віла —
люде кажуть: «Грім весняний чутно».²⁴²²
Сльози ронить віла в лютім горі —²⁴²³
люде кажуть: «От весняний дощик».²⁴²⁴
Ходять в горах світляні веселки,²⁴²⁵
по долинах оживають ріки,
в полонинах трави ярі сходять,
і велика понадхмарна туга
нам на землю радістю спадає.

ІЗОЛЬДА БІЛОРУКА^{I, 2426}

I

Трістан²⁴²⁷ блукав по лісі,
ловив зелений шум,
хотів йому віддати
своє кохання й сум.

Та ледве де береза
лагідно зашумить,
Ізольдин голос любий²⁴²⁸
він згадує в ту мить.

Крізь віття²⁴²⁹ сине небо
прогляне в вишині, —
Ізольдині він очі
спогадує ясні.

З одчаю на узлісся
іде сумний Трістан,²⁴³⁰
аж там злотистим житом
лиснить розлогий лан.

Ізольду Злотокоосу²⁴³¹
Трістан і тут згадав,
упав²⁴³² у борозенку
і тяжко заридав.

^I Основа сеї поеми взята з середньовічного роману «Трістан та Ізольда», що колись у численних версіях на різних мовах був широко розпросторений по всіх європейських, в тім числі і по славянських сторонах. Зміст його—фатальне та нещасливе кохання лицаря-васала Трістана і його королеви Ізольди Злотокоосої. Се кохання повстало з чарівного дання, любовного напою, випитого через помилку. В деяких версіях згадується щеї друга Ізольда—Білорука, що кохалася з Трістаном тоді, як він був у розлуці з першою милою—Ізольдою Злотокоосою.—Л.У.

Прийшла дівчина жати
і постать зайняла,²⁴³³
почула те ридання
і ближче надійшла.

Мов доля необорна
була її краса,
і чорна мов те горе
була її коса.

Хороші в неї очі
і темні, мов одчай, —
хто гляне в тее²⁴³⁴ пекло,²⁴³⁵
то забуває рай.²⁴³⁶

А голос у дівчини —
мов тої скрипки спів,
що викликає мертвих
на танець із гробів.²⁴³⁷

І вивела Трістана
вона з одчаю тьми
лілейними руками
та спільними слізьми.

Спитав він: «Як ти звешся,
дівчино таємна?» —
«Ізольда Білорука», —
відмовила вона.

«Се ймення — найсвятіше
в сім світі²⁴³⁸ і в раю!
Ізольдо! Ох, Ізольдо!
Прийми любов мою!»

II

«Ти пестив так ніжно мене,
коханий Трістане,
а в очі так сумно дививсь,
аж серденько в'яне.

Мені ти уста цілував
і руки біленькі,
а сльози на коси мої
котились дрібненькі.

Мені ти слова промовляв
палкої любови,
чому ж вислухати не хтів
моєї розмови?»

«Ізольдо, Ізольдо моя,
в очах твоїх темних
хотів би я бачить блакить²⁴³⁹
країв понадземних!

Ізольдо, Ізольдо моя,
коли б твої коси
мінилися золотом так,
як житні покоси!

Твій голос, Ізольдо моя,²⁴⁴⁰
рвачкий та жагливий,
коли б він, як шелест берез,²⁴⁴¹
був тихий, пестливий...».²⁴⁴²

«Не варто журитися тим,
коханий Трістане!
Хрещена мати моя
мені те достане.

Бо мати хрещена моя,
то фея Морґана». —²⁴⁴³
«Біжи ж ти до неї мерщій,
Ізольдо кохана!»

III

«Ой матінко-фее Моргано,
зміни мені вроду мою!
Хай буду білява та ясна,²⁴⁴⁴
мов ангел у Божім раю».²⁴⁴⁵

«Ох, донечко люба Ізольдо,
се ж я тобі вроду дала,
в колиску дарунок принесла,
як ти там лежала мала.

Красі твоїй, доню Ізольдо,
ніхто ще догани не дав». —
«Журлива ся темная врода,
мій милий від неї ридав.

Дай, матінко,²⁴⁴⁶ злота й блакиту,
нехай же я буду ясна,
хай милий мені усміхнеться,
як сая весела весна».

«Гаразд, моя доню Ізольдо,
я золота в сонця візьму,
блакиту морського позичить
попросим русалку саму».

«Навчи мене, матінко-фее,
розмови берез у гаю,
хай буде мій милий щасливий,
як дрібна пташина в маю».

«Ще краще, ніж тиї берези,
шумлять веретенечка фей,²⁴⁴⁷
бо все наймиліше вчуває
в тім гомоні кожен з людей».²⁴⁴⁸

Що схочеш, кохана доню,
тобі я зміню в одну мить,
одного не зможе Моргана —
твоеї душі одмінить».

IV

У темнім лісі знов Трістан
самотну терпить муку,
і жде до себе і не жде²⁴⁴⁹
Ізольду Білоруку.

Коли щось шурхнуло мов птах,
з кущів струсило рóсу,
і враз Трістан побачив там
Ізольду Злотокоосу.

Ті самі очі і коса,
та сама тиха мова...
Душа Трістана в небеса
полинати готова!

«Се ти, єдина моя?
Се ти, моя царице?
З-за моря приплила сюди,²⁴⁵⁰
кохана чарівнице?

Та як же випустив тебе
король той недоріка?
Чи ти для лицаря свого
убила чоловіка?

А де ж твій кубок золотий
і те дання уроче?
Тепер свідомо я до дна
його доп'ю охоче!

Напій кохання нам залле
і згадку²⁴⁵¹ про розлуку». ²⁴⁵² —
«Трістане! Ти хіба забув
Ізольду Білоруку?»

«Вона забудеться тепер,²⁴⁵³
як ночі тінь минула!»
«Трістане! Що коли вона
про тебе не забула?»

«Нехай вона в Єрусалим
іде на прощу боса.²⁴⁵⁴
Тепер до мене прибула
Ізольда Злотокоса!»

«Трістане! в тебе є гріхи,
великі, непростимі.
На їх навряд чи проща є
в святім Єрусалимі».

«З тобою, любя, я готов
іти на вічні муки!»
«Трістане! Годі вже розмов,
поглянь мені на руки!

Згадай, кого ти посилав
сьогодні до Моргани!
Куди ж тепер мене пошлеш
загоїть в серці рани?

Хоч зникла тьма з очей моїх,
зате лягла на душу.
Ти чорний камінь там поклав, —
повік його не зрушу.

Нехай же знов моя коса
чорніє мов жалоба!
Я сеї барви не зміню
від нині вже до гроба».

V

Трістан у недузі лежить,
ослаб мов дитина,
не служать нічого йому
всі чари²⁴⁵⁵ Мерліна.²⁴⁵⁶

А фея Урганда²⁴⁵⁷ з-за гір
сказала лукава:
«Тут може одна допомгти —²⁴⁵⁸
Ізольда Білява.

При тій златокосій тебе
і смерть не поборе».
І вірного друга послав
Трістан геть за море.²⁴⁵⁹

І другові²⁴⁶⁰ так наказав:
«Як згодиться мила, —
ти свій корабель наряди²⁴⁶¹
у білі вітрила.

Як ні — то напни лиш одно,
велике та чорне,
хай потім у нього мій труп
чорнява угорне...».²⁴⁶²

VI

«Піди, піди на берег, Білорука,
прошу тебе, молю тебе, піди!
Там є гора висока та стрімчаста,
на неї злізь і подивись туди,

де море хвилю гонить із півночі.
Вертайся вмить і розкажи мені,
чи не леліють білії вітрила
на виноколі в сизій далині».

І мовчки йде Ізольда Білорука
на берег моря, на високий шпиль...
Ох, щось біліє зда́лека на морі!
Вітрила то чи тільки піна²⁴⁶³ хвиль?..

Вернулася Ізольда Білорука.
Трістан питає: «Що? Яка яса?»
«Щось мріє там далеко у просторі».
«Щось біле?!» — «Чорне, як моя коса».

І враз душа Трістанова порвала
жданья шнурок, що здержував її,
і злинула мов пташка вільнокрила
далеко, у незнанії краї...

.....

«Ходи, ходи, Ізольдо Злотокоса!

Тебе давно Трістан твій вірний жде.
Між скелями не бійся заблудитись, —
Ізольда Білорука проведе.

Іменнями посестри ми з тобою
так як вечірня й ранішня зорі.
Чи то ж не диво, що тепер²⁴⁶⁴ судилось
Розлить нам заграву²⁴⁶⁵ в одній порі?

Колись і я була на час-годину
такою ясною, як ти тепер». —
«Посестро, голос твій мене лякає!
Скажи по правді! Мій Трістан умер?!»

«Ізольдо Злотокоса, Бог розсудить,
чий був²⁴⁶⁶ Трістан, чи твій, чи може мій,²⁴⁶⁷
та бути з ним аж до його сконання
дісталось таки мені самій.

Ти не привезла чорного вітрила,
не жалібна ясна твоя краса,
та милий в гріб не ляже непокритий, —
його покриє чорная коса».

ПРО ВЕЛЕТА

Казка²⁴⁶⁸

Давно, в дитячий любий вік,
в далекім ріднім краю
я чула казку. Чула раз,
а й досі пам'ятаю.
Мені її розповідав
малий сільський хлопчина
без тенденційної мети,
бо він же був дитина.
Ні, він розказував її
з простотою святою
(я може помилку роблю,
що казку в рими строю).
Ми з ним сиділи у садку
вечірньою порою,
в той час, як захід розпалив
пожежу за горою.
Вечірній²⁴⁶⁹ вітер турбував
стареньку нашу грушу,
і щось таємне і жаске
нам заглядало в душу.²⁴⁷⁰
Усе лякало нас: трава,
що тихо майоріла
і гаю дального стіна,
що в заході горіла.
Та навіть в груші тій старій
ми певности не мали, —
хто зна про що її гілки
«на миґах» промовляли?
А найстрашніші нам були

оті ставні тополі,
що вшикувалися в ряди —
запевне з злої волі!
Бо все те, запевняв Лаврін
(так мій товариш звався),²⁴⁷¹
зросло на велеті тому,
що з Богом позмагався.²⁴⁷²
Той велет сильний був колись
не тілом лиш, а й духом,
всі людські пута й кайдани
зривав єдиним рухом.
Його збороти²⁴⁷³ не могла²⁴⁷⁴
ніяка міць ворожа,
поки на нього не прийшла
таємна кара Божа.
Чим велет Бога прогнівив,
того Лаврін не відав.
Питала потім я й старих,
та жаден не повідав.
Не встрілив велета Господь²⁴⁷⁵
своїм ясним²⁴⁷⁶ перуном,²⁴⁷⁷
а тільки сном його накрив,
немов м'якеньким руном.
Сон, кажуть, Божа благодать,
ні, часом кара Божа,
бо трапилась від того сну²⁴⁷⁸
пригодонька негожа.
Ліг велет — думав, на часок,
тай спить уже²⁴⁷⁹ століття,
землею заснітився²⁴⁸⁰ весь
і марить про страхіття.
Бо скористали вороги
з його важкої млості,
безкарно точать з нього кров
і трощать білі кості.²⁴⁸¹
Вже оснували тіло все

залізними дротами,²⁴⁸²
припали до глибоких ран
неситими ротами.
Нераз до серця глибини
сягають хижі руки,
а велет спить камінним сном,²⁴⁸³
хоч терпить люті²⁴⁸⁴ муки.
Часами болісно у сні
наморщить густі²⁴⁸⁵ брови,
тоді стинаються²⁴⁸⁶ й шумлять
гаї, ліси, діброви.
Як дошкулить несвітський біль,
він трохи ворухнеться,
по тілу корчі пробіжать,²⁴⁸⁷
уся земля здрігнеться.
Та не бояться вороги,
гадають: «Ет, примара!»
Але ущухне Божий гнів,
минеться й Божа кара.
І встане велетень з землі,
розправить руки грізні
і вмить розірве на собі
усі дроти залізні.
«Все, що налипло на йому,
одразу стане руба...» —
хлоп'я спинилось. Нам обом
волосся стало дуба.
«Коли ж він встане?» —
тремтячи, спитала я хлопчину.
«За рік, сто рік чи за безрік,²⁴⁸⁸
а може й в сю хвилину».
Тут раптом вихор налетів,
і дерева здрігнули.²⁴⁸⁹
Ми, як сполохані пташки,
до хати враз майнули...

Кохана стороно моя!
Далекий рідний краю!
Що-раз згадаю я тебе,
то й казку сю згадаю...

Єгипет 5.ІІ.1913— Леся Українка

1. Лариса Косач. Київ, 1876–1878 рр.

2. Лариса та Михайло Косачі, Маргарита Комарова.
Одеса, 1889 р.

3. Олена Пчілка і Леся Українка.
Ялта, 1898 р.

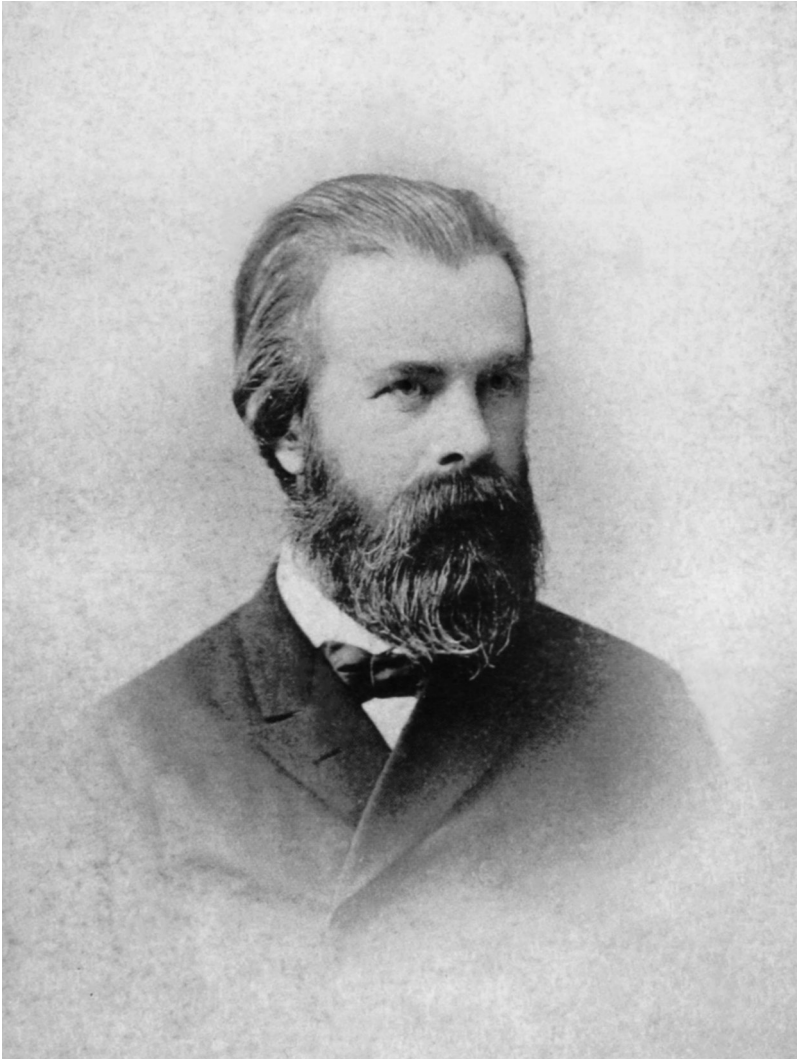
4. Зліва направо, попереду: Олена Пчілка, Леся Українка, Сергій Мержинський; позаду: Ольга Косач, Олександр Драгоманов, Ізидора Косач. Гадяч, 1898 р.

5. Ольга Косач і Леся Українка. Берлін, 1899 р.

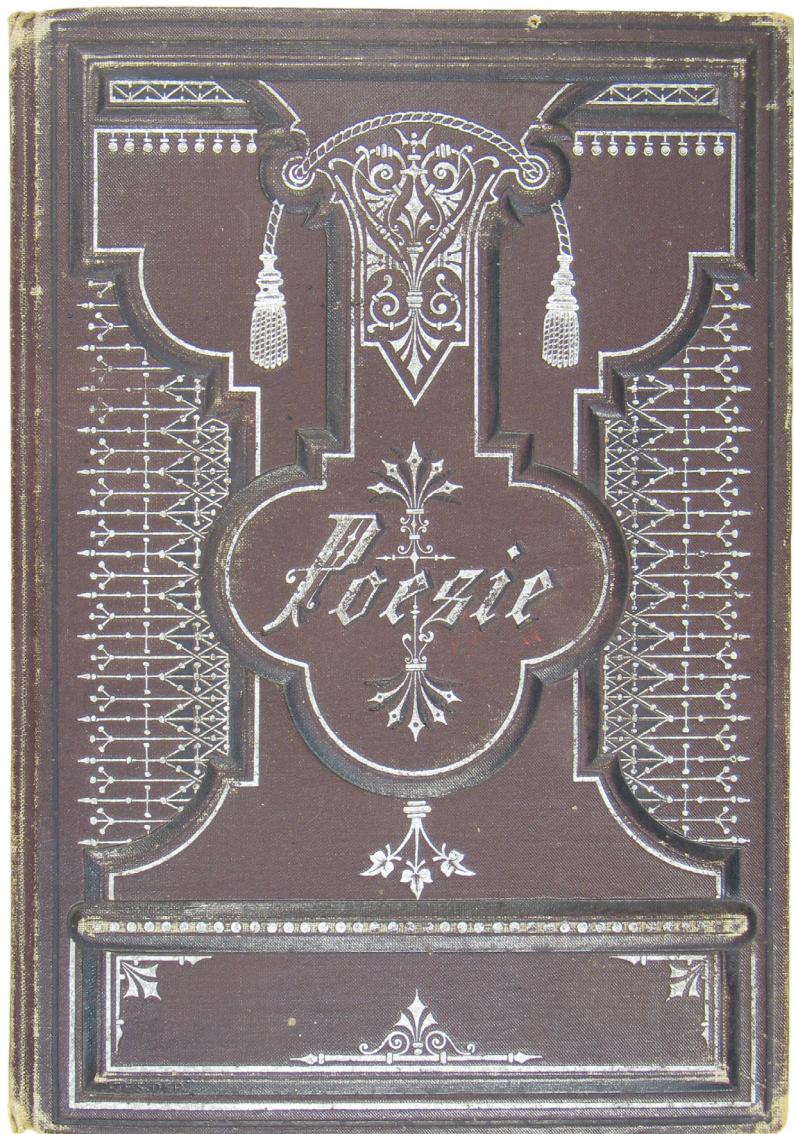
6. Зліва направо: Антон Шимановський, Леся Українка, Петро Косач, Олена Пчілка, Л. Петерсон. «Великий» будинок Косачів у с. Колодяжному, червень 1900 р.

7. Михайло Драгоманов. Київ, середина 1870-х рр.

8. Ольга Косач і Михайло Кривинюк.
Запруддя, 1900 р.

9. Рукописный альбом «Poésie».

Над селом море - одна людина, який досить 15.1.25
на сторінці після попередньої поезії. - (як перекладати)
Сльози-перли.
мимимімі
(Посвята Іванові Франкові)
1, 2, 3

I

Сторінонько рідна! коханий мій краю!
Чого все замовкло в тобі, замімлого?
Де-де озветься пташина кесило,
Нелюв перед бурєю в темному гаю,
У дрову замовкне..... Як глухо, як тиво.....
Ой лихо!

Ой де ж бо ти, волк, ти, горе камина?
Чому ти не зійдеш на землю із неба?
Осядени землю безчасною переба!
Тя багачи, як все в нас покрила міт тивома?
Тя куш, як правду неправда скрізь бере?
Ой горе!

О моде мій Бодний, моя ти родіно,
Браїні мої вбогі, дакуїні в хайдаки!
Палають страхині незагойніі рани
На лоні у тебе, моя Україно!

10. Автограф першої сторінки циклу «Сльози-перли».

Відгуки.

Пролітав дужий вітер над морем,
 По безмірних, широким просторах;
 Твої шквоти здіймались високо,
 І здіймались од вітру ще вище,
 Заурали, як військовий вороже,
 Задумали вони дужий вітер.

Пролітав дужий вітер в пустелі,
 По безкрайному, першій полю,
 Загурбуривсь пісковицею вихри,
 Просіявсь геть під небо високо,
 Наче величезні моги сирині,
 І розсипавсь, внаслідок звисока;
 Смерть покрила слід дужого вітру.

Пролітав дужий вітер край вежі,
 Що стояла самотньо на кручі,
 Знав знайшов він солов'я арду.

Він шарпнув її довилі сфруми
 І всі сфруми озвалася саболом
 Різкимим од дужого вітру.
 Дужий вітер замова, пролетівши,
 Але арда ще довго зрештала.....

1896.

Ритми.

I

Де поділися ви, колоскиі слова,
що без вас моя душа німа?
Розфорилися ви, як весняна вода,
по ярам, по байракам, по балкам.
Чи не спанієте ви, як на морі вали,
не гукнете одважно до неба,
не залезете були притомно суглини,
не розділите смуглу мою душу
міцним найкрасним нафиском дурі?

А не на те, слова, зована вас
і напоїла кривото свого серця,
щоб ви мисли, мов орудя мідя,
і посідали душі, мов урра.
Проміряли дерни, зваляли дурини,
прудили неспрахи, моткали зеркала,
пашини блискавичяни, метални
кофіла і я вас виховав, слова!
Щоб ви муку кірсу будили, а не спані,
щоб краями, жа не зруїли серце,
щоб несею були, а не обвізнями.
Крайайте, річкайте, мавіть убивайте,
не будите філозо доцниаю остиаю,
Пашайте, ці пашіть, жа не вдавiate!

Твої листи завжди пахнуть зов'язлими
лилами трояндами, ти, мій відданий,
говорячий шифр! Листи, форми
пафоси, мов спосіб про якусь
любов, манулу мрії. І навіть так
ми втрачаєш Тенер мого серця, як
сії пафоси, форми, листки, але
невіддирно, невідборно карадуго
вони мені про те, що моє серце
випузе і кому я вірши не могу
не мову. Мій друже, мій мій
друге, створений для мене, як
кожна, щоб я могла сама, Тенер,
коли я знаю мене кривий? О, я
знала ще мене кривий, повне ямак
рожего, крокідого фалеса і фугого
жасфа, що пачило мене і мурило
і заставляло заманувати руки і
дирис, дирис від землі в дивному
Басмані згарути, змакнути з свого

13. Автограф першої сторінки поезії

«Твої листи завжди пахнуть зов'язлими трояндами...»

Поїхав Роберт по шотландській землі:
 Зіймаючи народне повстання,
 Гонців розіслав він по всій стороні:
 Смикнути сечен на добрання.

Коли на турецькій далекій мійк аж
~~Зібралась велика~~
~~Зібралась мода на грабу,~~
 Роберт моді ^{до складу} ~~визнав~~ ^{і сказав} ~~і мав до речі:~~
 «Шотландці! вчинилась зрада!

Змея в нас лизається, мея в нас пахить,
~~Все шотландство наше мав до грабу,~~
 Бома в нас англійські піддані;
~~Ваше шотландство~~
 Та є ще в країні шотландський народ,
 Не зник він носити шабдані.

Повстаньмо й тепер усі як один
 За діло Бранверсаєє спільне!
 Роздуймо ^{на зброю} ~~плуги~~ ^{на мечі!} Що орять,
 Коли наше поле не вієме?"

14. Сторінка автографу поеми «Роберт Брюс,
 король шотландський» з малюнком авторки.

Справді був Герцогом підлий,
Гравий суд чинив у карбованні,
До підданних був милосливий.

№3

Але що було не давно,
Кім де-дали в смирнї виводив,
І по породу в себе в граверстві
Мені звичай заводив.

2) Показався нескінченний
Мені паричок, податка,
Хоча поспішав по дорогах
1) Сидіти, не вберігши,
І сирізь заставив та рогацьки.
І відкопав і погавки.

Навіть трудно розкавати,
Що за мило стало в драго,
Модє мужилась як в немі,
Так внімалась, мов у рого.

3) Так гуляв у себе в димку,
І дрім стогнаки модє,

Тут же тільки показав, що снаги і карбованні
1) Бачити в пернах графа: там він бачив
самодійстві вбивств, а там же три графа, які і не
тако вбивали ні.

15. Сторінка автографа поеми «Давня казка» з правками олівцем рукою Олени Пчілки.

III

Королівна.

— Королівно, яка панно,
ви себе на всі згубили!
Що згодило вас до мною,
вволим лицарем без спадаю?

— „Мій лицару, мій панне,
се великі гріха образа, —
я як не знала продавати
свого серця за первінці!“

— Королівно, яка панно,
Стану вашому намескитъ
Багрянцях і корони,
а не ся будемна одіже.

— „Мій лицару, мій панне,
Та мевре я ваме малима
в Багрянцях та в короні,
простих ^{Гельмича} ~~будемна~~ маган?“

Конвалія.

Росла въ гаю конвалія
Підъ дубомъ высокимъ,
Захищалась блъ негоды
Підъ листемъ широкимъ.

Та не довго навітшала
Конвалія бѣла:
И їй рука чоловѣка
Вѣку вкоротила!

Понесли єѣ изъ гаю
У високу салю,
Повезла єѣ зъ собою
Панночка до балю.

А на балю веселая
Музыченка грає, —
Конвалія та музика
Тяжко серце крас;

Коли панночка въ веселомъ
Вальсѣ закрутилає,
У конваліи головка
Зъ несплы схилилась...

Промовляє бѣдна квітка:
„Прощай, гаю мильй!
„И ты, дубе мій високій,
„Друже мій єдиный!...“

Тай замовкла; байдужою
Панночка рукою
Тую квіточку зовялу
Кинула до долу...

Чи довго ты, моя нанно,
Будеш утѣшатъ ся,
Та на балю у веселыхъ
Танцахъ увиватъ ся?...

Може й тобѣ, моя нанно,
Колись доведе ся
Згадатъ тую конвалію,
Якъ щастє мине ся.

Красна вродє помариє,
Й той, що любить нынѣ, —
Тебе, квіточку зовялу,
Залишитъ, покине!...

Волянє, 1884, 30 Жовтня. *Лєся Украинка.*

ПИГМАЛИОНЪ.

(Оповіданє Олєжи Пиблєки.)

„Que sont — ils rares ces heureux
Pygmaliens, auxquels l'aimable
Déesse a rendu leur idéal — vivant!...“
Georges Sand.

У панї Петровскої буди гостѣ. Ба, не якъ-то й „го-
стѣ“, — свои, мовлявъ, двѣ суєбди та одинъ приїздный
приятель. Гурточкѣ бувъ збраний у невеличкѣмъ покою,
— надто простѣмъ, щобъ єго можна було назвати „сало-
номъ“: нѣ хатня постановка, нѣ кѣлька малюнкѣвъ та фото-
графій по стѣнахъ не мали претенсїи на те пышне назви-
ско; була тѣ собѣ „стол о ва комната“ середнїи руки. То-
варство сѣдло за столомъ, що стоявъ передъ широкою

17. Першодрук
поезїи «Конвалія»
(часопис «Зоря»,
1884 р.).

НА КРИЛАХ ПІСЕНЬ

ТВОРИ

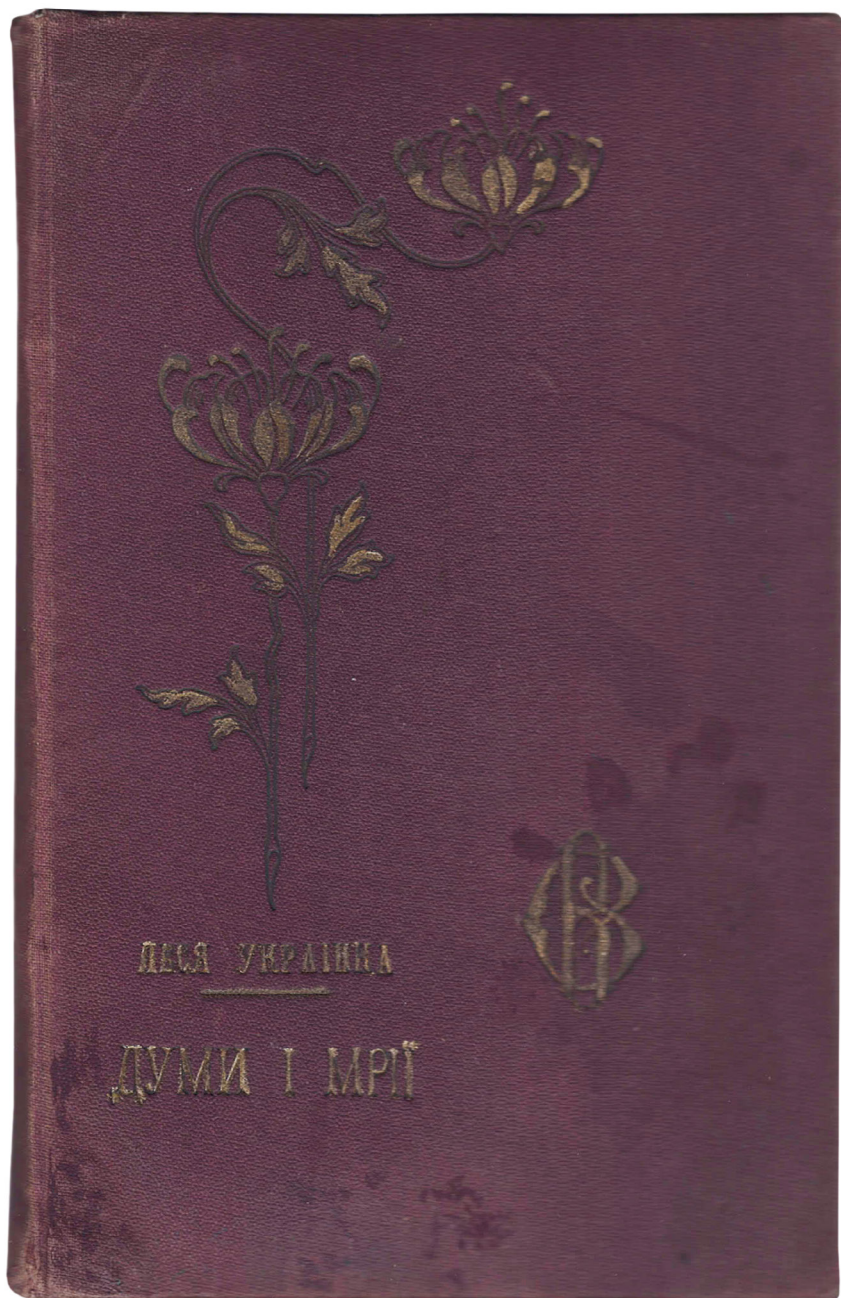
ЛЕСІ УКРАЇНКИ

104557

НАКЛАДОМ АВТОРКИ

ЛЬВІВ 1892.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

19. Обкладинка збірки «Думи і мрії» (Львів, 1899 р.).

20. Обкладинка збірки «Відгуки» (Чернівці, 1902 р.).

Леся Украинка.

На крылахъ писень

збирныкъ творивъ.

К і е в ъ.

Типографія Петра Барскаго, Крещатикъ № 40. соб. домъ.

1904 г.

Ти хотів би квіток на дорозі моїй?

Нащо сипати їх повід ноги?

Хай скупить воши в квітній красі квітній,
А сама їх знайду край дорози.

До лампівань, кизельних сама надилась,
До високих очима дошки,
Обернуто їй кінцею лицем прибуток,
Спривши в білім удранні фермаку.

Будуть марнафу одіж суворі сілван
і саривавидіт конкокакви руди,
Іа сілванам не помакут лалідні квітки,
ні, воши кидиорудит за мурки.

Хай завмю з її квіти карали мене,
Але не буду їх рвати руками,
ні под ноги фопфати, мов зилія дробне,
Рилово змешка фаракуса усбали.

Бранець.

(Середньовічний романс)

На країну шалганську
сильне військо наступило, —
за французовими повстанцями
з різних сторін кондоєтери.

Всі змислись, кате паміть,
кате же вилітє тїасїво
на порубаного друна,
щобъ розшарпати до краю.

Де не зможє збройна сила,
— тамъ доступнївъ зрада пїбай
і вусилєть тамкивъ пролизе
видъ мєта і воєно зручнїше.

А чою не зможє і зрада,
любой розбратъ доконеа;
що зосталось видъ пурканиць,
же свои брата спланидуєть.

Таре тамъ, що пїдуєть одварно
у керивний вій на згубу,

2

Ра-Менеіс.

Ра-Менеіс була горда царича, дочка фараонів,
Гарна і страшна, мов Урей, зм'я залізній,
Що обвивала ~~венець~~ подвійний вінець двох Египетів,
Мала коло діамантове і фемін рубінові очі.
Вдача в царичі була, наче вода підступний Ніл,
Що випливає з таймних джерел, невідомий нікому.
Влада царичі була, мов червоне египетське
Мов пофукані савури, що не хочуть рушити ламаць.
Весь Египет стогнав, мов співучий колос у пучку,
Владу варку несугі гордої Ра-Менеіс.
Часом ворухавсь він, наче лев у пайдани задунай,
Пучко парімував, наче підземний волюн.
Тягаро придавлений гіфою гори Камб'яної.
Але як фемко з'явивлась до меду царича
З гордим, немов діамантовим колом і медве
В фемні, карач огад прокидались рубінові мерці,
Мифно лев фой маредній під ноги царичі лягав,

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

Поетична творчість Лесі Українки — це чотири прижиттєві збірки (остання з них — перевидання трьох попередніх) і 119 поезій поза книжками. Разом із трьома текстами в інших редакціях — 268 віршів. Бібліографія поетки така:

На крилах пісень. Твори Лесі Українки. Накладом авторки. Львів: З друкарні Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1893. 111 с.

Думи і мрії. Поезії Лесі Українки. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові, 1899. 123 с.

Леся Українка. Відгуки: Поезії. Видане акад. тов. «Молода Україна» в Чернівцях. Накладом Николая Грабчука, ул. Кладовища ч. 1. З друкарні «Австрія». Чернівці, 1902. 96 с.

Леся Украинка. На крылах писень. Збирныкъ творивъ. Кіевъ. Типографія Петра Барского, Крещатикъ № 40. Соб. домъ, 1904. 300 с. I–VI с.

Поезії, не введені до збірок, і ті, що писалися після 1902 р., переважно були оприлюднені авторкою в галицьких, буковинських і наддніпрянських часописах, а також антологіях, альманахах та збірниках. Частину творів, які Леся Українка з різних причин свідомо не публікувала за життя, надруковано в часописах Галичини та Наддніпрянщини у 1920–1930-х рр. Остаточо відомий корпус віршів поетки оприлюднено після Другої світової війни у тогочасній львівській і київській періодиці та в двох книжкових виданнях:

Леся Українка. Неопубліковані твори. Львів: Видавництво «Вільна Україна», 1947. 142 с. Упорядницею видання виступила М. Деркач, хоча фактично його підготувала сестра письменниці О. Косач-Кривинюк. Однак через політичні, власне цензурні причини, книга не могла вийти з її іменем.

Леся Українка. Тв.: у 5 т. Київ: Держ. вид-во худ. літ., 1951. Т. 1. Поезії, поеми, легенди 1880–1913. 550 с. Редакторський колектив: О. Бабишкін, М. Грудницька, М. Деркач, В. Курашова, І. Лучник, К. Секарева.

Принцип пропонованого 14-томного зібрання творів — жанрово-хронологічний, однак у блоці поезій задіяно ще й історичний підхід. Тобто збережено композицію трьох оригінальних книг, особисто підготовлених письменницею. Поезії поза збірками подано в хронологічному порядку (зі збереженням авторських циклів). Окремо подано інші редакції деяких віршів. Другу частину тому складають ліро-епічні твори. Попри те, що п'ять із дванадцяти таких творів було опубліковано в перших двох збірках Лесі Українки, їх вирішено подавати жанровим блоком. Зрештою, так зробила й сама авторка у збірці «На крилах пісень» 1904 р.

Визначальними джерелами текстів стали автографи, першодруки та прижиттєві передруки. Окрім того, в роботу було взято авторський робочий примірник перших двох збірок (з якого готувалося видання 1904 р.) та машинопис недрукованих і мало відомих творів Лесі Українки, підготовлений О. Косач-Кривинюк. У двох останніх джерелах максимально відбито авторську волю щодо оприлюднених раніше текстів і текстів, котрі за життя письменниці не друкувалися. Типовою тут може бути творча історія вірша «*Contra spem spero!*» із книги «На крилах пісень». У першодруці поетка випустила шосту та восьму строфи, а в перевиданні збірки 1904 р. зняла ще дві строфи (відповідно сьому та восьму першодруку). Отже, рівняючи до автографа, в останній редакції текст виявився коротшим на чотири строфи. Саме так, згідно заявленої волі, його подано, а вилучені фрагменти відновлено в коментарі. Для неопублікованих творів показовою є історія вірша «Хотіла б я тебе, мов плющ обняти...» із т. зв. «циклу Мержинського». В автографі наявні повноцінні третя і четверта строфи, закреслені, однак, авторкою. Відсутні вони й у машинописі О. Косач-Кривинюк та підготовленому нею першодруці. Отож основний текст подається без цих строф, які, відповідно, відновлені в коментарі.

Датуються твори за автографами (чорновими або чистовими), суміжними текстами в автографах, першодруками, листами, свідченнями інших осіб, особливостями почерку, чорнила та паперу.

Пріоритетним у визначенні основного тексту став принцип авторської волі. У більшості випадків вона виявлялася останньою прижиттєвою публікацією. Твори, автографи яких не збереглися, подаються за останніми прижиттєвими публікаціями зі збереженням їхніх особливостей. Твори неопубліковані за життя подаються за автографами або, якщо їх не знайдено, за першодруками. У певних випадках за автографами відновлено оригінальний графічний запис вірша, авторську лексику та пунктуацію, а ще написання рядків з малої і великої літер. Також авторські виокремлення слів та фраз передаються через підкреслення (наскрізний принцип самої письменниці).

Усі твори звірено за наявними автографами, першодруками і прижиттєвими передруками, а варіанти й відмінності зафіксовано в коментарі. Варіанти слів, рядків та строф, відновлених з автографів і прижиттєвих публікацій, подано зі збереженням граматичних та пунктуаційних особливостей тексту. Якщо у відновлених фрагментах наявні варіанти або викреслення, вони подаються у квадратних дужках. Вказаний різновид дужок використовується й у випадках, які потребують контекстуалізації, тобто подання частини основного тексту.

Особливої уваги потребувала мова поезії Лесі Українки. Упродовж майже трьох десятиліть її творчого шляху, разом із тематикою та поетикою, змінювалася, розвивалася й утверджувалася авторська мовна стратегія. Тому таким важливим було зберегти й показати цей шлях. Водночас неминучими постали й певні уніфікаційні норми: і суто авторські, і відповідні чинному нині правопису. Так, замолоду письменниця послідовно вживала частку «чі», а не «чи» (навіть спеціально просила редактора першої своєї книги І. Франка так її лишити (*Леся Українка. Лист І. Франку від 14.V.1892 // Листи: 1876–1897. С. 179*)). Однак від 1902 р. вона, за незначними винятками, з не меншою послідовністю починає писати «чи». Отож цю норму уніфіковано за останньою авторською волею, а варіанти прописано в коментарі.

Схожа, однак дещо складніша ситуація із закінченнями прикметників у множині. В автографах і майже повсякчас Леся Українка вживає форми на «-ії». Проте в згаданих настановах редакторові вона вказує: «Яснії можна писати й ясніі. За букву і я не стою, але вона має таку саму рацію, як и інші йотовані букви: ю, я, е і т. д; я стою за правдиву фонетичну правопись (радикальну), але коли тим часом не можу нею друкувати, то вже мушу якось з цієїю

обходитись. Врешті мені щось теє і теж спротивилось, можна замінити його йї, або й просто — і, напр[иклад], свої, Україна і т. д.» (Там само. С. 180). Відтак у всіх збірках, випущених у Західній Україні, поставлено форму «-її». У збірці 1904 р. вживаються дві паралельні форми. Однак в автографах послідовно вживаються форми саме на «-її», тож їх за автографами і відновлено. Якщо ж автограф не зберігся, то зазначені форми подаємо за першодруком з усіма його особливостями (скажімо, перші чотири поезії циклу «Зоряне небо», де форма прикметників — «-її»).

Свої особливості має і вживання літер «и» та «і» на початках деяких слів. Так, Леся Українка майже послідовно вживає слова «инший» та «искра». Однак у збірках або першодруках переважно фіксується «іскра» та «інший» або практикується паралельний слововжиток (приміром, у збірці 1904 р. є навіть форма «ынша»). Тому в пропонованому виданні згідно авторського написання відновлюємо форми на «и», за винятком випадків іншої фіксації в автографах та першодруках. Адже від 1900-х рр. письменниця починає паралельно ставити у вказаних словах й літеру «і». Дещо іншу специфіку має вживання літер «и» та «і» у слові «зима». Приміром, у ранній поезії «Мамо, іде вже зіма» (автограф і першодрук) лишаємо вказану форму. Пізніше авторка починає вживати іншу форму, як-от у поезії «Весна зимова» (в автографі), однак «Весна зимова» у збірці «На крилах пісень» 1904 р. (тут подаємо за автографом).

Максимально збережено авторську пунктуацію. Загалом у цьому питанні поетка не була надто вимогливою, вказуючи, наприклад, Франкові, що «Слівце може нехай буде і без комів» (Там само. С. 179). Однак в багатьох випадках у пропонованому виданні пунктуацію витримано згідно сучасних норм. Зокрема й слово «може» та інші вставні слова і конструкції виокремлено комами.

Є своя специфіка й в орфоєпії. Відомо, що для галицьких видавництв Леся Українка зумисне проставляла наголоси чи не в усіх складних словах, бо ж не раз нарікала на неприпустиме перекручування лексики саме на вказаному рівні. Цю особливість деяких автографів не збережено. Натомість за автографами відакцентовано лише ті слова, де наголос необхідний задля збереження віршованого розміру, змісту викладу або передачі його піднесеного тону.

До деяких поезій відновлено авторські посвяти. Зроблено це у випадках прямих авторських вказівок із відповідними

формулюваннями (приміром, вірш «Порвалася нескінчена розмова...» адресований С. Мержинському). Коли ж поетка таке побажання висловлювала, однак не подавала відповідного формулювання, а твір публікувався без посвяти, її не відновлювали. Ця інформація подавалася в коментарі до вірша (наприклад, поезії «До товариша» та «Весна зимова» адресовані М. Кривинюкові).

Листування письменниці, спогади та матеріали інших осіб цитуються за виданнями:

Леся Українка. Листи: 1876–1897. Київ: Комора, 2016. 512 с.;

Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. 544 с.;

Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. 736 с.

Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. 488 с.

Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Репр. вид. Луцьк: ВАТ Волин. обл. друк., 2006. 928 с.

Спогади про Лесю Українку. Київ: Темпора, 2017. Т. I. 368 с.

Спогади про Лесю Українку. Київ: Дніпро, 1971. 484 с.

Посилання на інші цитовані джерела подано за принципом повного бібліографічного опису безпосередньо в тексті коментарів.

За допомогу в поданні й коментуванні поезій з музичним складником (цикл «Сім струн», вірші «Жалібний марш», «У путь») і в доборі ілюстрацій подячне слово належить Ірині Шукіній.

ЗБІРКА «НА КРИЛАХ ПІСЕНЬ»

Першодрук: На крилах пісень. Твори Лесі Українки. Накладом авторки. Львів: 3 друкарні Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1892. 111 с. (На обкладинці книжки місце та рік видання: «У Львові 1893». Збірка вийшла в середині березня 1893 р., а до видавництва рукопис надійшов на початку липня 1892 р.). (Наклад — 600 примірників, як вказувала Олена Пчілка).

Автографи (чорнові або чистові) більшості творів збереглися.

Збірка складається з двох частин, містить 69 поезій (написаних у 1880-х рр.) та три поеми («Самсон» (1888), «Місячна легенда» (1891–1892), «Русалка» (1885)). Більшість поезій (41) згруповано в 6 циклів: «Сім струн», «Зоряне небо», «Сльози-перли», «Подоріж до моря», «Кримські спогади», «Дитячі». Наприкінці книжки подано рубрику «Помилки», де зафіксовано 10 лексичних та 1 орфоепічний недогляди, допущені видавцями. У збірці вміщено один переклад («Остання пісня Марії Стюарт»), який прийнято було вважати оригінальним твором Лесі Українки. Цей текст подається у томі перекладів пропонуваного видання.

Ідея видати першу книгу Лесі Українки з'явилася ще 1891 р. Принаймні восени цього року мати письменниці звернулася із таким проханням-пропозицією до І. Франка. У частині листа, присвяченій літературним справам, авторка зокрема пише: «Коли ж би Ви вже були такі добрі, що хотіли б потрудитися, наглядаючи за друком, то я би воліла надрукувати осібною книжечкою Лесині вірші, котрих набралось вже й багато, коли зібрати все, що друкувалось в “Зорі” й інш[их] часописах, і все, що лежить ще нікуди не посиlane. Я думаю, що як надрукується книжка у Львові, то зможемо перейти й через нашу цензуру і продаватися теж тут так, як Ваші повісті» (Пчілка Олена. Лист Івану та Ользі Франкам. Кін. вересня–поч. жовтня 1891 р. // *Леся Українка. Документи і матеріали*. С. 82–83). Адресат листа відгукнувся невдовзі, даючи свою згоду, він водночас висловив і своє бачення майбутньої збірки: «Щодо видання віршів Лесі Українки, то я радо готов узятися за нього і зробити його швидко своїм коштом у “Літ[ературно]-наук[овий] бібліотеці” або й осібно, в більшому форматі». Далі, ведучи мову про переклади, автор вказує, що «оригінальні вірші могли би рівнобіжно друкуватися осібно і, певно, зробили би більше суцільне враження, ніж коли б були помішані з перекладами.

На всякий спосіб я прошу панну Лесю присилати якнайшвидше, що у неї є, і разом план її книжки, т. є. порядок, в яким вона бажала би бачити уложені свої вірші, а ми вже тут найдалі з новим роком розпочнемо друк» (Франко І. Лист Олені Пчілці. Жовтень 1891 р. // Там само. С. 84).

Однак в силу різних причин справа швидко не пішла. Тільки 17 квітня 1892 р. І. Франко повідомляв М. Драгоманову, що його небога збирається видавати у Львові свою книгу. А початком реалізації задуму можна вважати незабаром надіслані з Колодяжного до Львова два листи. Перший належав Лесі Українці й адресувався Франкові. Авторка зверталася до колеги з підтвердженням попередніх домовленостей та викладала свої, досить скромні умови: «Оце я врешті зладила до друку свої вірші. Висьте були такі ласкаві, що згодились провадити се видання, отож тепер звертаюся до Вас. Побачили ми, що видавати щось за кордоном і коррегувати тут, річ дуже зтяжна, отож мушу я добрих людей трудити своїм виданням. Збірник мій має видаватись моїм коштом, тільки вже Вашим заходом. Я б хотіла, щоб він був такого типу, як наше видання Гейне, що вже досі скінчене. Всі видатки, які треба, — мої, чи на коректу, чи на що слід. Тільки остатню коректу, будьте такі ласкаві, сами протримайте, то вже буде мені на певність, що хоч у моїх віршах і є помилки поетичні, та не буде друкарських. Сами знаєте, яка то біда ті помилки друкарські. [...] Тепер тим часом посилаю першу частину, але незабаром вишлю і другу, бо й та готова; обидві мають в одній книжці друкуватись. Послухавши Вашої ради, я не містила сюди жадних перекладів, бо й справді краще їх окреме видавати. Та може без перекладів книжка якнебудь на Україну протиснеться, хоча й — надія мала! Ото усі мої умови, може чого не домовила як слід, то вибачте, — я не досвідчена в видавецькому ділі. Тепер мені зостається перепросити Вас за прийдешні клопоти, та подякувати за добру волю, з якою Ви беретесь мені помагати вийти на світ з моїми піснями» (Леся Українка. Лист І. Франку від 20.IV.1892 // Листи: 1876–1897. С. 176–177).

Другий зі згаданих листів пішов до Львова не набагато пізніше першого, стаючи, фактично, його доповненням і продовженням. Адресуючись до Ольги Франко, Олена Пчілка надсилає докладніші видавничі вимоги до майбутньої книги і, власне, її наповнення — самі тексти. Як пояснила авторка, вірші Франкові донька не надіслала: «Письмо Лесі Вашему мужу, которое должно было быть дополнением к стихам, пошло раньше — теперь

посылаю стихи. Леся просит печатать ее книжечку в таком формате и таким шрифтом, как ее переводы с Гейне; число экземпляров — 600. / Теперь посылаю 15 страниц (всех таких листочков, нумерованных только с одной стороны, будет 200). Есть желание, чтоб книжка была напечатана так, чтоб стихотворения не лепились непременно одно под другим, а чтобы там, где кончается одно стихотворение и остается еще место, это место оставалось белым, а следующее стихотворение начиналось на новой странице; посылаемые стихи переписаны в таком порядке, как должны быть напечатаны: те, которые следуют в переписке непосредственно одно за другим (как, напр[имер], в начале тетрадки все стихотворения относятся к отделу «Сім струн») — должны и в печати идти без больших белых перерывов, а те, которые в переписке напечатаны на отдельных листочках, должны и в печати так идти. / Больше всего нас озабочивает корректура. Вот в “Зорі” опять напечатаны стихи Лесі с неприятнейшими опечатками [...]. Полагаемся на ласку п[ана] Івана» (Пчілка Олена. Лист О. Франко. Квітень – травень 1892 р. // Леся Українка. Документи і матеріали. С. 88).

Невдовзі після надходження текстів І. Франко узявся до їхнього редагування й компонування збірки, про що й повідомив авторку. Дякуючи йому через день після отриманого листа, Леся Українка подає дванадцять пунктів-відповідей власного бачення книжки. Висловлені зауваги та побажання мали й загально-концепційне, і ситуативно-конкретне наповнення. Основними були такі: «1) Згожуюся з Вами, щоб не zostавляти порожніх карток, так буде краще. Буде дешевше, тай ніхто не подумає, що мався замір побільшити книжку білим папером. Я ж зовсім не інтересуюсь тим, щоб книжка була велика. Ділити на ґрупи не буду, бо се й трудно і не конче потрібно. Чи будуть переклади, чи ні, не знаю ще; хай як видрукується книжка, то побачу, — але й оригінальних вийде спора купка. 2) Загальний титул “На крилах пісень” посилаю. Передмови не буде. Окладинка нехай буде з такого паперу, як та, що на нашому виданні Гейне. [...] 4) Звїзdochки xxx можна повикидати там, де вони між куплетами, але там, де ними починається поезія без назви, нехай зостануться. Отак буде половина по Вашому, половина помоему. Між куплетами однак всеж пропуски потрібні. 5) Наголосків у сьому зшитку єсть доволі, здається, а в першому будьте ласкаві сами проставте. Врешті я вже допевнилась, що наголоски далеко не всім читателям помагають,

бо є такі читателі!.. / Бачите, упертости не показую, з чим згожусь, то слухаю, а решта нехай таки буде помоему (Лєся Українка. Лист І. Франку від 14.V.1892 // Листи: 1876–1897. С. 179–180). Наступні, після п'ятого пункту, авторські побажання стосувалися лексики й орфографії текстів.

Від жовтня 1892 р. І. Франко перебував у Відні, відтак клопоти з нагляду за друком книжки перебрала на себе його дружина. Саме з нею і листувалася Олена Пчілка, ведучи мову про коректуру, пересилку рукописів та вчитаних сторінок, поліграфію, оплату тощо. Очевидно, що в курсі того, як посувається справа, був і сам Франко. У відповідь на один із таких листів (вересень 1892 р.) Олени Пчілки до дружини він радить останній віддати «скрипт Пчілок» до друкарні, не зважаючи на нові зауваги та побажання.

Орієнтовно 15 березня 1893 р. «На крилах пісень» нарешті виходить друком. 1 квітня у часописі «Зоря» опубліковано бібліографічне повідомлення про першу збірку Лєсі Українки. Ще до її появи, 7 березня, О. Маковей у львівському товаристві «Руська бесіда» виголосив доповідь про творчість матері й доньки — Олени Пчілки та Лєсі Українки, де, зокрема, говорив і про майбутню книгу молодої авторки. Захід було організовано «Клубом русинок». Доповідь лягла в основу рецензії О. Маковея, опублікованої 16 березня у львівській газеті «Народна часопись». У двадцятих числах квітня рецензію І. Верхратського на збірку надрукувала львівська газета «Діло». Сама авторка, вже після виходу книги, оцінювала її досить строго. Відписуючи одному з рецензентів, вона зізнається: «На ті ж гадки, що виражені в Вашому листі я трохи гожуся, трохи й ні. Напр[иклад] я сама тепер бачу, що моя книжка вийшла занадто сумна і се шкодить доброму враженню. Взагалі можу сказати, що, хоч і не багато часу минуло, відколи вийшла моя книжка, але як би я видавала її тепер, то видала б інакше. Ну, та що вже! “мудрий лях по шкоді”» (Лєся Українка. Лист О. Маковею від 28.V(9.VI).1893 // Листи: 1876–1897. С. 200).

Наприкінці липня 1893 р. молодший цензор з Одеси А. Певницький подав у Головне управління у справах друку в Петербурзі висновок про заборону розповсюдження збірки «На крилах пісень». У документі, зокрема, йдеться: «Предосудительное направление этих стихотворений проявляется в тоскливых сетованиях на печальную якобы судьбу Малороссии, изнывающей будто бы под чужеземным игом, в желании скорого переворота

ее положения, в сумасбродной мечте о возможности повстанием добыть независимость, в дикой мысли о том, что лучше бы Южной России погибнуть в волнах морских, чем пропадать в неволе у чужих <...>, в решении автора, уроженки Волынской губернии, покинуть родину и поселиться за границей для целей агитации, наконец в фонетическом правописании» (Леся Українка. Документи і матеріали. С. 97).

Зважаючи на цензурну заборону, книгу ввозили в підросійську Україну нелегально. Спогад про таке заборонене читання збірки Лесі Українки залишила Л. Старицька-Черняхівська: «Пам'ятаю, як зараз, той день, коли Леся, молодесенька на той час дівчина, тоненька й висока, у гарному українському вбранні, прийшла до нас з сими двома книжечками. Се було спільне свято. Батько мій наклав на носа пенсне, взяв розрізалку, ласкаво погладив сіроблакитний томик, як люблю дитинку, і почав обережно розрізувати листи. / Се ж було не те почуття, з яким ми беремо тепер нову українську книжку, — се було почуття святобливої радості: ся ж книжка, що переїхала з такою великою небезпекою чи то в конверті, чи то в чийсь широкій кишені з-за кордону, лежала тепер перед нами свіжа й лагідна, як реальна звістка про можливу долю українського слова, про якесь далеке майбутнє життя... / Ми всі, разом з молодим автором, посідали навколо, — батько мій чудово декламував, через те всі любили слухати, як він читав вголос. Перечитано було всі вірші Лесині, деякі по кілька разів. Тато був у захваті, він цілував Лесю і по своїй звичці так душив її, що можна було думати, він її й зовсім зламає в своїх дужих обіймах. Одначе справа не кінчалася тільки хвалою, зараз починалася і пильна критика, але критика дружня, котра бачить хиби твору і, бачачи їх, завдається метою не принизити або висміяти автора, а звертає на них його увагу, щоб він сам зрозумів і завважив їх. Ся критика панувала в нашому колі: старші й молодші автори завжди читали свої твори товаришам і раділися з ними» (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. Київ: Наук. думка, 2000. С. 745–746).

СІМ СТРУН

Першодрук як циклу із семи віршів: На крилах пісень. 1893. С. 3–8.

Чистовий автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 15–24 (альбом «Poésie»).

Датується 1890 р. за автографом, де вказану дату проставлено майже під кожною поезією. Імовірно, вірші циклу творилися між 26 травня і 10 липня 1890 р., оскільки в альбомі «Poésie» вони записані між іншими текстами, датованими вказаними числами.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 44–51).

В автографі присвяти немає. У збірці «На крилах пісень» 1893 р. присвята така: «(Присвята Михайлові Драгоманову)».

Леся Українка планувала подати до циклу ноти, однак, можливо, за порадою І. Франка, відмовилася від цього наміру. У листі до редактора вона з означеного приводу писала: «Скала музична як має бути поганою, то краще хай ніяк не буде. Я взагалі щосьто роздумала її друкувати, — обійдеться й так» (Леся Українка. Лист І. Франку від 14(26).V.1892 // Листи: 1876–1897. С. 179).

Цикл присвячено Михайлові Драгоманову (1841–1895), рідному дядькові по матері, історику, філософу, публіцисту, літературознавцю, фольклористу, видавцеві, громадському діячеві. М. Драгоманов був Учителем Лесі Українки, найавторитетнішою людиною в царинах суспільно-культурного й політичного життя. Збереглося велике листування М. Драгоманова з Лесею Українкою.

До. Гімн. Grave.

1 В автографі: «Скрізь буде по світі шукати, між людьми питати.»

2 В автографі: «І може зустрінесться...».

3 В автографі: «...знайде тую долю».

4 В автографі викреслено: «І може тоді [знов повернесться]...».

5 В автографі: «...вбогої хати».

Re. Пісня. Briso.

Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом. У збірках 1893 р. та 1904 р. твір подано без поділу на строфи та без виокремлення рядків у першій, третій і п'ятій строфах.

6 В автографі: «Ре, гуде...».

- 7 В автографі в цій та останній строфах: «Та...».
8 В автографі викреслено початок рядка: «Я добуду...».

Мі. Колискова. Arpeggio.

- 9 В автографі у цій та останній строфах: «Спи, мій малесенький!».

- 10 Далі в автографі подано таку строфу:

Спи без завадоньки!
Жадної зрадоньки
Ти ще не знав,
Ані розрадоньки
В серці не мав.

- 11 Далі в автографі подано таку строфу (четверту в автографі, третю у першодруці 1893 р. й випущену в збірці 1904 р.):

Туга даремная!..
Доля таємная
Тебе чека.
Ясна чі темная?
Хто зна яка...

- 12 В автографі:

Тяжка хвилинонько,
Гірка годинонько!

Fa. Сонет.

В автографі є два твори під назвою «Fa (Сонет)». Перший подано після поезії «Мі», а другий (із підзаголовком «Fa. Var. 2»), записано після поезії «Sol». За життя авторки друкувався тільки другий варіант поезії, який і було введено до циклу «Сім струн» у збірках 1893 та 1904 рр.

Першодрук: Зоря. 1891. № 4. С. 64. (під назвою «Сонет»).

Іншу редакцію вірша подано у відповідному розділі пропонованого тому.

Sol. Rondeau.

Рондо — літературний та музичний термін. У першому випадку — це віршований твір із 13 рядків, де слова 1-го рядка (кола) повторюються у 8-му та 13-му рядках. У музиці рондо — це композиція, де головна тема (мелодія) контрастно зіставляється з кількома різними епізодами; таких зіставлень-чергувань має бути не менше трьох. Проте музичну форму рондо Леся Українка не використовує, звертаючись до первісного значення слова «rondeau» (фр.) — коло, хоровод, хороводна пісня.

У листі братові Михайлу з Колодяжного авторка за автографом подає першу строфу вірша. Текст поезії супроводжено таким автокоментарем: «Ліси наші гомонять, жита наші хвилюють, садки буйно зеленіють, у нас тепер чистий рай!.. Ой не втерплю — заспіваю!». Далі подається строфа вірша. Після того коментар продовжується: «Я ще ні разу не була в гаю. Гай, гай!.. [...] Вибачай за непевний “поскреб” — годі ся здобути на ліпший. З моєї сторони жертва — писати многотомне посланіє, — чи ти се зможеш оцінити?» (Леся Українка. Лист до М. Косача від 18.V.1890 // Листи: 1876–1897. С. 102.).

13 В автографі: «Тільки співи...».

14 В автографі: «Тільки й...».

La. Nocturno.

Ноктюрн — літературний та музичний термін. У першому випадку — це художній (переважно віршований) твір на теми, навіяні т. зв. нічними пейзажами, настроями, мареннями, мріяннями тощо. У музиці, ноктюрн — це невелика інструментальна (рідше вокальна) композиція лірично-елегійного характеру, образність якої пов'язана з нічними темами й мотивами.

15 В автографі: «...ще ж бо ми...».

16 В автографі: «Іще бо...».

17 В автографі: «Чудові веснянки дівочі».

18 В автографі: «Де промінням грають, де любо так сяють».

19 В автографі:

Де стиха шепочуть зелені віти,
Де гімни лунають любові.

20 Далі в автографі подано таку строфу:

Я вірю в ті чари, я вірю в ту силу,
Бо серцем я їх почуваю,
Провістницю чар тих фантазію милу
Від щирого серця вітаю...

Si. Settina.

В автографі поезія без підзаголовка «Settina».

21 В автографі: «...я торкнула...».

22 В автографі: «Що гучно на співи...».

23 В автографі: «На співи, на струни».

ЗОРЯНЕ НЕБО

Першодрук як циклу з чотирьох віршів: На крилах пісень. 1893. С. 8–10.

Остання, п'ята поезія («В небі місяць зіходить смутний...») друкувалася у збірці 1893 р. після циклу під назвою «Зоря». У виданні збірки «На крилах пісень» 1904 р. ця поезія приєднана до циклу «Зоряне небо», але без назви.

Автографи перших чотирьох поезій не збереглися.

Датується орієнтовно 1891 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 23–26).

«Зорі, очі весняної ночі...»

24 У збірці 1893 р. далі подано таку строфу, яку в збірці 1904 р. випущено:

Різно дивляться яснії зорі,
Кожна зірка інакше сіяє, —
В кого серце у тузі та в горі.
Той виразно по зорях читає.

«В небі місяць зіходить смутний...»

Першодрук: Зоря. 1891. № 12. 15 (27) червня. С. 227 (під назвою «Зоря»; ця ж назва і в автографі).

Автограф: ІЛ. Ф. 77 (О. Кониського). Од. зб. 124. С. 61. Над поезією написано: «Лариса Косач (псевдонім Леся Українка)».

25 В автографі: «В небі місяць блідий та сумний»,.

Редакцію цього рядка авторка окремо погоджувала з І. Франком: «“В небі місяць страшний” справді краще справити, — нехай буде “В небі місяць з’явився сумний”». (Леся Українка. Лист І. Франку від 14(26).V.1892 // Листи: 1876–1897. С. 180).

26 В автографі: «сумний».

27 У збірці 1904 р.: «Землю ж темні...». Подаємо за автографом.

28 В автографі: «Ледве блисне той промінь на мить»,.

29 В автографі та збірках тут і далі: «Чи...».

30 В автографі: «...самотно вона».

Конвалія

Першодрук: Зоря. 1884. № 22. 15 (27) листопада. С. 186.

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 11–12. (Надруковано з певними відмінностями).

Автограф не зберігся.

Датується за першодруком: «Волинь, 1884, 30. Жовтня».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 6–7).

«Конвалія» — перший надрукований вірш Лесі Українки.

О. Косач-Кривинюк з приводу цієї поезії залишила коментар: «В Колодяжанських лісах була сила конвалій і це, здається, були Лесині найулюбленіші квітки. Тому, певне, й один з перших віршів присвячено цій квітці» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 57).

В. О’Коннор-Вілінська про цей твір згадувала таке: «За який час довідалися ми, що в галицькій “Зорі” надруковано вірш Лесі Косач “Конвалія”. То зробило на нас велике враження. Тоді не так легко було побачити свій твір в друку, до такого досягнення йшли тісними воротами. Ми гадали собі, що Лесиному успіху сприяло ім’я її матері і що навіть той вірш виник не без її допомоги. Настільки тоді Леся не виявляла ще своїх блискучих здібностей. Ми похопилися прочитати вірш. Він сподобався нам; тільки підпис “Леся Українка” здався нам дитинським, наївним» (О’Коннор-Вілінська В. Леся Українка // Косач-Квітка Лариса Петрівна (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Книга II. Нью-Йорк: УВАН; Київ: Темпора, 2015. С. 294).

31 У першодруці: «Під листям...».

32 У першодруці: «І їй рука чоловіка».

- 33 У першодруці: «Понесли її із гаю».
- 34 У першодруці: «...салю».
- 35 У першодруці: «Повезла її...».
- 36 У першодруці: «А на балю...».
- 37 У першодруці: «Тяжко серце крае;».
- 38 У першодруці: «Коли панночка в веселім».
- 39 У першодруці: «У конвалії...».
- 40 У першодруці: «З несили схилилась...».
- 41 У першодруці: «Промовляє бідна квітка».
- 42 У першодруці: «Чи довго ти...».
- 43 У першодруці: «...утішаться».
- 44 У першодруці: «Та на балю у веселих».
- 45 У першодруці: «Танцях увиваться».
- 46 У першодруці останню строфу подано так:

Красна врода помарніє,
Й той, що любить нині, —
Тебе, квіточку зів'ялу,
Залишить, покине!..

На провесні

Першодрук: Зоря. 1889. № 9. 1 (13) травня. С. 150.

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 12.

Автограф не зберігся.

Датується орієнтовно 1889 р. за першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 16).

У першодруці та передруках у збірках 1893 та 1904 рр. твір опубліковано під назвою «На провесні».

47 ...первісничка біла — написання цього слова авторка окремо обумовлює у листі до редактора збірки: «Замість “первісничка” хай буде “первісничка”, а що при тім біла, то се нічого, бо вона й така бува, есть то взагалі перша квітка» (Леся Українка. Лист І. Франку від 14.V.1892 // Листи: 1876–1897. С. 180).

48 У першодруці: «...речі і сльози...».

49 У першодруці: «Гучно, прудко...».

Contra spem spero!

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 13–14 (текст — 9 строф).

Передрук: На крилах пісень. 1904. С. 42–43 (текст — 7 строф).

Автограф: Іл. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 11–12 (альбом «Poésie», текст — 11 строф).

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 13–14).

У листі братові Михайлу від 18.05.1890 р. авторка за автографом подає дві строфи вірша — п'яту і (відсутню в першодруці) шосту. Тексту поезії передує таке звернення: «Ressurrexi! (Воскресла! — лат.). От і знов беруся здійсмати “сізіфовий камінь” до гори!.. Позволь при сій нагоді навести тобі цитату мого нового безнадійно-надійного вірша [...]».

Після цитованих двох строф авторка повідомляє: «(Таких віршів маю близько десятка. Гай-гай, — тем багато, а часу так мало!). / Як ти думаєш, чи підійметься? Гей, навряд — не такий то камінь!.. Бо то, бачиш ти, я думаю, що не минути мені ножа чи то кацапського, чи то німецького (мама каже, що зимою поїду до Відня), а вже бо мені так не минеться». Очевидно, що вірш написано в часі тривалого перебування знерухомленої письменниці у гіпсовій пов'язці. У цитованому листі авторка пише: «Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що мое оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак таки зовсім надаремно! [...] От така то твоя сестра ледача, Михайлику! Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи і розривки, а роботи — жаднісенької! перекладу — нікоторого» (Леся Українка. Лист до М. Косача від 18.V.1890 // Листи: 1876–1897. С. 99–100).

50 В автографі: «Буду лить на їх...».

51 В автографі: «Від гарячих тих сліз може зтане».

52 В автографі: «Міцна, тверда кора ледяна.».

53 В автографі: «Буду камінь важенький здійсметь».

54 В автографі: «І, вагу несучи ту страшну».

55 В автографі далі подано таку строфу:

Я співатиму пісню дзвінкую,
Розганятиму розпач тяжкий, —
Може сам на ту гору крутую
Підійметься мій камінь важкий.

- 56 В автографі: «Я у темную нічку невидну».
57 В автографі: «Не стулю й на хвилинку очей»,
58 Четвертий рядок шостої строфи в автографі подано так:
«І шукатиму безліч ночей».

Далі в автографі подано таку строфу:

Буде погляд мій вельми палати,
Може згинуть всі хмари сумні,
Може зірка, як буде сіяти,
Ясний промінь пошле і мені.

Далі в автографі подано 9 і 10 строфи, що в першодруці (збірка 1893 р.) відповідно ідуть як 7 і 8; у збірці 1904 р. ці строфи випущено:

Я не дам свому серденьку спати,
Хоч кругом буде тьма і нудьга,
Хоч я буду сама почувати,
Що на груди вже смерть наляга.

Смерть наляже на груди важенько,
Світ застеле суворая мгла,
Але дужче забьється серденько,—
Може лютюю смерть подола.

- 59 У збірці 1904 р.: «Без надії такі...». Подаємо за автографом.

«Коли втомлюся я життям щоденним...»

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 14–15.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 26–29 (альбом «Poésie»).

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1893 р. (С. 14–15). Строфічну розбивку відновлено за автографом.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено. У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» 1893 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262, С. 14–15) авторка густо покреслила цей вірш, а на полях додала: «Геть».

І. Франко вводив поезію до корпусу «талановито задуманих, але слабо виконаних п'єс» молоді поетки. Він і радив зняти епіграф, з чим авторка не відразу погодилась. У листі до редактора збірки вона зокрема писала: «“A quoï penses-tu?” викиньте, бог

з ним, не треба. / Бачите, упертости не показую, з чим згожусь, то слухаю, а решта нехай таки буде помоему» (Лєся Українка. Лист І. Франку від 14(26).V.1892 // Листи: 1876–1897. С. 180).

60 В автографі подано епіграф із роману В. Гюґо «93» (1872–1873):

A quoi penses tu?
— A l'avenir!
V. Hugo 93.
(«Про що ти думаєш?
— Про прийдешність!» — фр.).

- 61 В автографі: «...й молоді онуки».
62 В автографі: «У других в очі тиха мрія сяє».
63 В автографі: «А наймолодший внук сидить близенько».
64 В автографі також: «людім,».
65 В автографі: «братобійство».
66 В автографі замість «чести» — «влади».
67 В автографі подано такі рядки, взяті в дужки:

Повинністю громадською — уклінність,
Патріотизмом — лютість до чужинців,
Набожністю — запеклість фанатичну,

68 В автографі: «ненаситную захланність; жадобність».
Далі в автографі подано такий рядок, взятий у дужки: «Любов'ю до людей — забавку панську».

- 69 В автографі: «...звали правосуддям».
70 В автографі: «деспотичну».
71 В автографі: «...призирство».
72 В автографі: «Любові...».
73 В автографі: «Але та іскра тиха не погасла».
74 В автографі: «Так розповідали мені старі люди,».
75 В автографі замість цього рядка подано такий рядок: «Я ж не зазнав такого лихоліття».

76 В автографі викреслено: «...[в просторінь] подивився».

77 В автографі викреслено: «...усміхом [надії]».

Далі подано такі рядки з варіантами, взяті в дужки:

Палала в очі туга ідеалу.
І дід побачив і спитав у хлопця:
[І дід спитав найменшого онука]

«Куди ти дивишся, моя дитино?
Що бачиш ти в далекому просторі?»

78 Далі в автографі подано такі рядки, взяті в дужки:

Але в просторі бачу я країну,
Осяйну, наче світло ідеалу,
Неначе світло правди... о, дідусю!
В нас на землі нема такого раю!
Питаєш ти, що бачу я в просторі?
Прийдешність бачу я, віки потомні!

79 В автографі дату проставлено іншим чорнилом.

Мій шлях

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 16.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 3–4 (альбом «Poésie»).

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 35–36).

80 В автографі перша строфа закінчується такими рядками:

Непевна путь, мій друже, в нас обох, —
Ходи! шлях певний швидче знайдем вдвох.

В автографі подано такі чотири рядки наступної строфи:

Ох, довгий шлях сей, тяжко йти по йому,
Найтяжчий для того, хто самотній!
Та не сама я на шляху тяжкому,
Я не сама мандрую в світ широкий.

81 В автографі: «В моїй душі для їх...».

82 В автографі: «Через непевну темряву ворожу».

83 В автографі: «Ті три...».

84 Далі в автографі подано таку строфу:

Коли кому замріють ті зорі,
І він їх привітає гімном вільним,
Хоч не побачу я нічого у просторі,
Не назову співця я божевільним,
Бо часом ясний промінь світовий
Не видно через порох шляховий...

В'язень

Першодрук: Зоря. 1889. № 23. 1 (13) грудня. С. 385.

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 17–18.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 1–4.

Датується 1889 р. за першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 20–22).

85 В автографі: «То по закуреному, низькому склепінню»,. У робочому примірнику першої збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262) олівцем внесено правки: «То по закуренім, низькім склепінню»,.

86 В автографі та збірці 1893 р.: «Над головою в нього...».

87 В автографі та збірці 1893 р.: «По ній...».

88 В автографі та збірці 1893 р.: «Та безталанна убогая дитина!». У робочому примірнику першої збірки олівцем внесено правки: «Та безталанна вбогая дитина!».

89 В автографі: «...дитяти»,.

90 В автографі та збірці 1893 р.: «крати».

91 В автографі та збірці 1893 р.: «На очіх в нього...».

Співець

Першодрук: Зоря. 1889. № 21. 1 (13) листопада. С. 350–351.

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 19–20.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 19–20.

Датується орієнтовно 1889 р. за першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 27–29).

92 ...мов дріада сумує — дріади (з давньогр. «дуб», «дерево») — в давньогрецькій міфології доньки Зевса, німфи дерев, які жили й умирали разом із деревом. Поставали в образі молодих вродливих дівчат. У поезії Лесі Українки — це один із перших прообразів Мавки, героїні драми-феєрії «Лісова пісня» (1911).

Розбита чарка

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 21.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 31 (альбом «Poésies»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746. С. 13; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 10.

У перших двох автографах вірш подано без назви.

Датується 1891 р. за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11).

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 30).

- 93 В автографах такі варіанти початку рядка:
Серце бідне... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11);
Серце хворе... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746).

Сосна

- Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 21–22.
Передрук: Зоря. 1893. № 19. 1 (13) жовтня. С. 368.
Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 702 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 71–72 (альбом «Poésies») та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747 (чистові).
Датується 1892 р. за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11).
Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 31).

«Якщо прийде журба, то не думай її...»

- Першодрук: Зоря. 1891. № 15. 1 (15) серпня. С. 286–287. (Твір опубліковано під заголовком «Розвага»).
- Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 22.
Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 14–15.
Датується орієнтовно 1891 р. за першодруком.
Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 32). Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом.

- 94 В автографі: «...в ній поринеш і ти.»

Сафо

- Першодрук: Зоря. 1884. № 23. 1 (13) грудня. С. 195–196.
Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 23.
Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1407. (Текст має посвяту «Любій Шурі Судовицькій на спомин» і підпис «Леся Косач»).
- Датується за автографом. У першодруці датування таке: «С. Колодяжне 1884 р. 3-ого Листопада».
- Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 8).

«Сапфо» кладе початок україномовної художньої сапфіани.

Сафо (Сапфо) — давньогрецька поетка початку VI ст. до н. е. Як оповідає одна з легенд, Сафо кинулася зі скелі в море через нерозділене кохання до вродливого юнака Фаона. Однак наукового підтвердження ця легенда не має. На думку І. Франка, імовірно відому Лесі Українці, «оповідання пізніших авторів про любовні відносини Сапфо до Фаона та про те, що зраджена або погорджена

ним, вона сама зробила собі смерть, кинувшись в море з високої скали на острові Левкаді, треба признати видумкою, основою на старій, навіть міфологічній традиції» (Франко І. Алкей і Сапфо // Збір. тв.: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1975–1986. Т. IX. С. 361).

За історичними свідченнями, на рідному Лесбосі Сапфо була жрицею храму Афродіти: у тодішній культово-сакральній традиції— її донькою, земним утіленням і самовираженням, її «духом на устах».

На межі 1912–1913 рр. Леся Українка почала писати драматичну поему з умовною назвою «Сапфо». Праця лишилася не закінченою; збереглися тільки фрагменти твору (подані в четвертому томі пропонованого видання).

95 У першодруці: «Лавровим вінком...».

96 У першодруці: «...сумної своєї».

97 В автографі: «тею».

98 У першодруці: «...і той світ,».

99 У першодруці: «Минулись надії...».

До мого фортеп'яно

Першодрук: Зоря. 1892. № 8. 15 (27) квітня. С. 149–150.

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 23–24.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 8–10 (ранні в альбомі «Poésie») та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 17–19. Між автографами суттєві відмінності.

Текст раннього автографа і першодруку більший на три строфи порівняно із текстом збірки «На крилах пісень» 1893 р. У виданні збірки «На крилах пісень» 1904 р. авторка зняла ще дві строфи, і цей текст, скорочений порівняно з автографом на п'ять строф, виявився остаточним.

Датується за раннім автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 40–41).

Щодо цього вірша, то О. Косач-Кривинюк висловила такий здогад: «Хоч Леся й була завжди проти добачання автобіографічних моментів у ліричних віршах, але думаю, що цей вірш суто автобіографічний. Малою Леся, казали, була, хоч і тихенька, але весела і дуже любила танцювати, і вони з Мішею часто й охоче майстерно танцювали “кока”. Потім же вона не раз казала, що коли чує музику до танцю, їй робиться дуже сумно і хочеться плакати» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 42).

Про сам інструмент і першу вчительку музики мемуаристка писала так: «Літом 1880 року до нас у Луцьк приїхала жити з двома маленькими синами батькова сестра Олександра. Між цєю лагідною, доброю “тютю Сашею” і Лесею були ціле Лесине життя надзвичайно ніжні та прихильні відносини. Леся ще в Луцьку тоді дуже багато часу вдіяла тітчиним хлопчикам. Тільки Леся вміла своїми оповіданнями, казками розважати старшого, мінорно настроєного, і заспокоювати та вкоськувати молодшого, упертого та невгамовного. Тьотя Саша тоді в Луцьку, як приїхала, почала вчити Лесю грати на фортепіано (на тому самому “Лесиному”, як воно завжди у нас звалося, бо мама купила його “для Лесі” ще 1876 року, що до нього Леся потім написала вірша “До мого фортепіано”). Ця наука зробила їх відносини ще ніжнішими, ще прихильнішими, бо Леся страшенно любила музику, була до неї дуже здатна (здатна навіть до композиторства, бо часто грала свої власні дуже хороші імпровізації-композиції), а тому до своєї першої учительки музики мала ще й почуття великої вдячності» (Косач-Кривинюк О. *Перебування Лесі Українки в Луцьку // Спогади про Лесю Українку*. 2017. С. 138–139).

Про музичні уподобання й гру Лесі Українки О. Косач-Кривинюк писала й у «Хронології...». Ось один із таких спогадів: «Багато вона грала хоч і не на пам'ять, однак без нот. Грала так найчастіше вечорами, — без світла, в темряві, коли не дуже хтось слухав, — свої імпровізації. Власне, імпровізації, а не зафіксовані композиції, бо кожен раз це було щось інше. Вона й своїх музичних творів, так само, як і чужих, не зачувала, а що не вміла записувати, то й не повторяла ніколи, а завжди імпровізувала щось інше, нове. Це була наче не музика, а розмова з “давнім своїм другом”, фортепіаном, на різні прерізні теми. / Ми дуже любили цю Лесину музику. Вона таки, певне, була вартна, бо не лише ми, Міша і я, що не дуже то зналися на музиці, любили її, а й наша мати, що чула багато хорошої музики, зналася на ній і мала хороший слух, вважала, що Лесині імпровізації хороші. / Коли б Леся не мусіла була покинути вчитися музики, коли б вона набула потрібних теоретичних знань, то з неї був би напевно, — краще, ніж піяніст, — композитор (нарешті, перша жінка-композитор!). Але туберкульоз, що занастив її щастя-долю й саме життя, і в цьому став їй наперешкод. / Мені завжди було вельми шкода себе й Лесі, як вона перестала грати, бо мені її музика давала велику насолоду, а сама Леся її, очевидно, потребувала, як розради, потіхи,

можливості вилити, “покласти на струни”, як вона пише у вірші до фортепіяна, свій смуток, свою журбу, з якою вона “не матиме, де дітись”, без свого друга-фортепіяна, коли не зможе сісти при ньому “в час вечірній”. Впрочім, у її імпровізаціях музичних були не тільки смуток і журба, а бували ті імпровізації бравурні, урочисті, радісно-співучі, веселі. В музиці Леся всю свою душу виявляла своєму другові, то й була та музика така многогранна, як її душа» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 52).

100 У першому варіанті автографу (який має дванадцять строф) подані шоста і сьома строфи, записані без розбивки рядків:

Тепер ота осіння хмара сива
Мене дедалі більше покрива...
Знов смуток? Що ж почну я нещаслива?
Хто ж восени весняночки співа?..
Та серед того тяжкого туману
Світив для мене ясний промінь мій,
Я мала днину не одну кохану,
Я забувала жаль і смуток свій.

У другому варіанті автографу (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747), який має дев'ять строф, та першодруці (збірка 1893 р.) подано шосту строфу, яку в збірці 1904 р. випущено:

Серед недолі, тяжкого туману
Були й для мене прорізи ясні.
Годину мала не одну кохану,
Як забувала всі жалі свої.

У цитованому варіанті автографу наведеній передувала густо закреслена строфа. Ця строфа, яка починається рядком «Тепер ота осіння хмара сива...», повністю подана вище.

101 У першому варіанті автографу (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11) подані дев'ята і десята строфи, записані без розбивки рядків:

Мій друже! ті хвилиноньки яснії,
Я при тобі найбільше мала їх,
Твої кохані струни голоснії
Будили зграї красних мрій моїх.
Хоч я не завжді щиро говорила
З людьми, хоч тяжкий розпач свій

Від рідних, милих, найлюбіших крила,
Та не від тебе, любий друже мій!

У другому варіанті автографу (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747) подано восьму строфу, яку в збірці 1904 р. випущено:

Від мене, друже, не таїв нічого!
Свої всі гуки ти мені віддав,
На тяжке страждання серця мого
Мені лагідную потіху слав.

У ранньому варіанті автографу перший рядок цієї строфи подано так: «А ти, мій друже? ти не крив нічого».

Досвітні огні

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 25.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 69–71 (альбом «Poésie»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 22.

У виданні збірки «На крилах пісень» 1904 р. авторка зняла третю і сьому строфи.

Датується 1892 р. за автографом ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 69–71 (альбом «Poésie»).

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 53–54).

О. Лисенко щодо цього вірша згадував літературний вечір у Києві, на який завітали Олена Пчілка і Леся Українка. Присутні попросили молоду поетку прочитати саме цю поезію: «І ось Леся на невеликій естраді. Молодь довго аплодує своїй улюбленій поетесі. Леся Українка піднімає руку, немов хоче погасити цей шквал щирого захоплення і пошани. Настає тиша. Напружена тиша. І серед неї наростають слова, вони, мов снігова хуртовина, заповнили зал і всіх, хто був у ньому, підхопили і понесли туди, де «досвітні огні» вже горять. <...> Кожне слово полум'яної поетеси, кожен жест її горів і кликав ставати на борню, і тепер перед нами стояла уже не слаба змучена постать, а всевладний титан <...>. І знову буря оплесків. Під оплески Леся якось непомітно зникла з клубу. Більше мені не довелося її бачити» (Лисенко О. З давніх літ // Спогади про Леся Українку. 1971. С. 291–292).

102 В автографіях і першодруці подано третю строфу, яку випущено у збірці 1904 р.:

Розкинула темная ніч свої чари,

Налинули сни, мов ті хмари,
Мов чорнії хмари страшні.
І сняться мені все дивні
Привіддя, непевнії чвари.

103 У першому автографі: «мені груди гнітили».

104 В автографах і першодруці подано сьому строфу, яку випущено у збірці 1904 р.:

З віконечок леться стягá та просвітла, —
Одрадість у серці розквітла.
Огні золотії мигтять,
Одважним промінням зорять,
Мов кличуть: до праці! до світла!

В магазині квіток

Першодрук: Буковина. 1891. № 7. 28 березня. С. 6. (Твір опубліковано під заголовком «Квіти»).

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 26–27.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 23–25. Назва в автографі: «В магазині квіток».

Датується орієнтовно 1890 р.

У робочому примірнику першої збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262. С. 26–27) поезія повністю закреслена. До збірки «На крилах пісень» 1904 р. твір не введено.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1893 р. (С. 26–27). Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом.

105 В автографі викреслено: «Їй [снились первістки] ясні».

106 В автографі: «То крамарь...».

Надія

Першодрук: Зоря. 1887. № 24. 15 (27) грудня. С. 413. (Твір подано з підзаголовком «Пісня заволоки»).

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 28.

Автограф не зберігся.

В рукописі збірки «На крилах пісень» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 27) є авторизована копія М. Косача з датою: «Луцьк 1880». Однак згодом дату було закреслено і під нею невідомою рукою написано: «Леся Українка».

Датується за авторизованою копією.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 5). Строфічну розбивку вірша відновлено за авторизованою копією.

Віршем «Надія» відкривається збірка «На крилах пісень» 1904 р.

В автобіографії 1930 р. Олена Пчілка згадувала про цей твір так: «Лесин перший вірш був: “Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна, надія вернутися знов на Україну”. Ці вірші нав'язні були розмовами з її тіткою Оленою Антонівною Косач, що саме тоді вернулася з адміністративного заслання, куди попала вона за те, що оддала свій паспорт на переїзд за кордон комусь у політичних цілях. Перші поезії Лесині, як і пізніше оповідання Михайлові, я посилала до “Зорі” у Львів» (Пчілка Олена. З «Автобіографії» (1930) // Спогади про Лесю Українку. 2017. С. 30).

Сестра Ольга появу цієї поезії засвідчувала так: «В період часу між одержанням відомости про цей тітчин арешт і осінню 1881 року, коли Леся виїхала з Луцька, написала Леся свій перший вірш “Надія”. Пам'ятаю, що в нас у родині завжди говорилося, і сама Леся це казала, що це перший її вірш. У своєму вірші “До натури” Леся пише (6-й рядок): “Надія, — їй же першу пісню я співала”. Сама Леся казала, що написала цього вірша в Луцьку під впливом враження од тітчиного арешту і заслання; це враження було дуже сильне, бо Леся вельми любила і шанувала тітку Єлену. Можна думати, що вірша написано десь у ближчому часі до тітчиного заслання, про яке звістка, може, й не так скоро дійшла до Лесі, а через декілька місяців, тобто вірша написано не пізніше другої половини 1879-го чи початку 1880-го року, отже, коли Лесі було 8½–9 років» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 34).

Олена Антонівна Тесленко-Приходько (Косач; 1846–1927) — тітка Лесі Українки по батькові. Заарештована в Петербурзі в березні 1879 р. у справі замаху на шефа жандармерії О. Дрентельна. У квітні 1879 р. була вислана з Петербурга в Олонецьку губернію під гласний нагляд поліції.

107 В авторизованій копії: «Там жити, чи вмерти, мені все їдно;»;

У збірці 1893 р.: «Там жити, чи вмерти, мені все їдно;».

Сльози-перли

Першодрук: Народ. 1891. № 7. 1 квітня. С. 115–116. (Цикл із трьох віршів опубліковано під назвою «Ридання»).

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 29–31.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 29–32 (чистовий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 38–39 (альбом «Poésie») перший вірш.

До видання збірки «На крилах пісень» 1904 р. цикл не введено.

Датується орієнтовно 1891 р. за автографом вірша «Сторононько рідна! Коханий мій краю!..» та першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1893 р. (С. 29–31).

Поезію присвячено Іванові Франку (1856–1916), письменнику, перекладачеві, літературному критикові, публіцистові, видавцеві, громадсько-політичному діячеві. І. Франко редагував дебютну збірку авторки «На крилах пісень» (1893), написав одну з перших фахових розвідок про письменницю «Леся Українка» (1898). І. Франко був другом родини Драгоманових-Косачів, збереглося його листування з Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, М. Драгомановим.

Сторононько рідна! коханий мій краю!

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 38–39 (альбом «Poésie»). Вірш подано під назвою «Ридання».

108 У робочому примірнику першої збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262) олівцем закреслено «мій», а зверху над цим словом написано «наш».

109 У робочому примірнику збірки 1893 р. збоку олівцем подано такий варіант закінчення рядка: «На лоні у тебе, нещасна країно!».

110 В автографі: «Хай смертна мгла наші очі застеле!».

«Україно! плачу слізьми над тобою...»

111 У робочому примірнику першої збірки закреслено олівцем слово «Україна» і подано інший варіант початку рядка: «Країно! ми плачем слізьми над тобою...».

112 В автографі викреслена друга строфа:

Чі я ж би такої бажала роботи?
Чі я ж би терпіла бридкі твої пуга?

Багато у серці моїм і одваги, й охоти...
Та й я ж у кайдани закута!

- 113 У збірці 1893 р.: «Ті жалі гіркіі...»; відновлено за автографом.
114 В автографі викреслена наступна строфа:

От знову ридання оті навісній
У грудях мені закипають.
Ой доле! Невже сі ридання тяжкі голосній
Отак надаремне лунають?

Сон

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 32–34.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 17–19.

Датується орієнтовно 1891 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 17–19).

Через вісім років після появи вірша, авторка, звертаючись до його безпосередньої адресатки, зовсім критично відгукнеться про свій твір: «Тим то кажу об'єктивно, що “Казка” (поема «Давня казка». — Ред.) краще ніж “Сон”, бо вона і по формі літературніша і по змісту цікавіша, а “Сон” написаний ще дуже невмілою рукою» (Леся Українка. Лист О. Судовщиковій-Косач від 09(21).ІІІ.1899// Листи: 1898–1902. С. 113).

Поезію присвячено Олександрі Судовщиковій (в одруженні Косач; 1867–1924), подрузі Лесі Українки з дитячих літ, дружині брата Михайла. О. Судовщикова відома в літературі як прозаїк (виступала під псевдонімом Грицько Григоренко), драматург, перекладачка і мемуаристка. Писала українською та російською мовами. Леся Українка цінувала її україномовну художню прозу.

115 *Орган* — Леся Українка дуже любила органну музику. За свідченнями рідних, в часі проживання у Луцьку, вона ходила до костелу Петра і Павла послухати місцевого органіста.

116 *Титан страшенний* — згадано Прометея — героя давньогрецької міфології. Прометей викрав у богів вогонь і передав його людям, а ще навчив їх ремесел та мистецтв. За це Зевс прикував титана до кавказької скелі, куди щодня прилітав орел і виклюпував йому печінку, яка вночі знову виростала. Прометею, щоб звільнитися, варто було попросити милості в Зевса, однак він цього не робив. За однією з версій міфу, звільнив титана Геракл.

Прометей — наскрізний та улюблений образ у Лесі Українки (фігурує в поезіях «Товаришці на спомин», «Fiat pox», «Завжди терновий вінець...», драмі «В катакомбах»). В українському літературознавстві, а згодом і в масовій свідомості усталалося означення Лесі Українки як «доньки Прометея».

117 В автографі та збірці 1893 р. є 14, 15 і 16-та строфи, викреслені в робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262) та вилучені зі збірки 1904 р.:

Тут наступила чорна тьма без сонця.

Я в розпачі ламаю руки, плачу,
Богиню кличу... Коли се з віконця
Я бачу світло, ясний промінь бачу!

Той промінь думки просвітив нездолні.
Ще хвиля й світ весь затремтить від гуку, —
Зрадіють всі невірники бездолні...
Та що се нагле затримало руку?

Ох, я ж загинуть маю!.. І від страху,
Від жалю, розум наче хмари вкрили.
Як тяжко! моє серце повне жаху:
Умру без слави, навіть без могили!..

118 У збірках, очевидно, помилка: «А серце палять...».

Сон літньої ночі

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 35–36.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 72–74 (альбом «Poésies»), де посвяту подано так: «(Посвята М.С.)»; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747, де закреслено шосту строфу.

Датується 1892 р. за автографом ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 33–34).

Назва твору суголосна назві поеми Г. Гейне «Атта троль. Сон літньої ночі» (1843), яку переклала Леся Українка, а також назві однієї з найпоетичніших комедій В. Шекспіра «Сон літньої ночі» (1594–1596).

Поезію присвячено Максимові Ставиському (псевдонім Максима Славинського (1868–1945), історика, письменника, перекладача, публіциста, видавця). Спільно з Лесею Українкою працював над перекладами лірики та поем Г. Гейне, дві книги якого

у їхньому співавторстві вийшли у Львові в 1893 та 1903 рр. М. Славинський залишив спогади про дружбу з родиною Косачів, зокрема Оленою Пчілкою та Лесею Українкою. М. Славинський вважається першим романтичним захопленням юної Лариси Косач.

119 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11: «Приснилося щастя велике дивне».

120 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11: «...чудова мрія моя, —».

121 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11: «...зоря світова».

122 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11: «минала».

123 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11 подано шосту строфу:

Багато ночей з того часу минуло
Осініх, зимових, знов літні пройшли,
Та щастя того, що колись промайнуло,
Ті ночі побачить мені не дали.

В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747 строфу викреслено.

124 У збірці 1904 р.: «Бо інший...».

125 В обох автографах та збірці 1893 р.: «Для інших...».

Сонет

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 36.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 42.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 52).

На звороті цього аркуша автографу записано ще один сонет «Дивлюся я на смерть природи, і благання...». Очевидно, було задумано сонетний диптих під назвою «Сонети». Однак Леся Українка змінила свій задум: другу поезію густо закреслила, а назву диптиха виправила на «Сонет».

126 В автографі тут і далі: «Остатній...».

На роковини Шевченка

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 37–38.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 15–16.

Датується орієнтовно 1889 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 55–56).

В автографі та збірці 1893 р. назва така: «На Роковини Шевченка».

127 В автографі та збірці 1893 р. подано наступну строфу, яку в збірці 1904 р. випущено:

Багатіла чужа хата,
Лиха там не знали; —
Туди й наші українці
Дари доношали.

У робочому примірнику першої збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262) ця строфа була закреслена олівцем, а збоку написано: «не треба».

128 У збірці 1904 р.: «Огню іскра...». Подаємо за автографом.

«Скрізь плач і стогін, і ридання...»

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 38.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 25 (альбом «Poésie»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 45.

У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» 1893 р. авторка поезію закреслила, а збоку написала: «Не треба».

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

Датується 1890 р. за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11).

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1893 р.

129 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11) остання строфа відсутня.

До Натури

Першодрук: Зоря. 1889. № 8. 15 (27) квітня. С. 133. (Твір опубліковано під заголовком «До природи»).

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 38–39.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 18.

Існує копія вірша, зроблена, ймовірно, рукою Олени Пчілки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746. С. 15). У цьому рукописі, починаючи з назви і далі, закреслено слово «Натура», над яким написано слово «Природа».

Датується орієнтовно 1889 р. за першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 12).

130 У першодруці: «З подякою свої складаючи долоні».

131 Зазвичай Леся Українка слово «Бог» і похідні від нього пише з великої літери. Однак в автографі та першодруці (збірка 1893 р.), а також передруці (збірка 1904 р.) цієї поезії слово «божою» написано з малої літери. У рукописній копії Олени Пчілки малу літеру в цьому слові виправлено на велику.

132 Надія, — їй же першу пісню я співала — авторка згадує свій перший вірш «Надія» (1880). Див. коментар до вказаної поезії у пропонованому виданні.

Вечірня година

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 38.

Автограф не зберігся. У рукописі збірки «На крилах пісень» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747) є авторизована копія.

Датується орієнтовно 1889 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 13).

Поезію присвячено Ользі Косач (в дівочтві Драгомановій; 1849–1930), письменниці, перекладачці, редакторці, видавцеві, фольклористці, громадській діячці. У літературі О. Косач виступала під псевдонімом Олена Пчілка й саме вона долучила до літературної праці доньку.

Завітання

Першодрук: Зоря. 1889. № 2. 15 (27) січня. С. 25. (Твір опубліковано під назвою «Завітане»).

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 40–41.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746. С. 10–12.

У рукописі збірки «На крилах пісень» 1893 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 51–52) є список поезій рукою Олени Пчілки. Між текстами автографа і списку багато відмінностей.

Датується 1888 р. за листом Лесі Українки до брата Михайла (вересень 1888 р.).

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 10–11).

133 В автографі: «...темну годину».

134 В автографі: «В чорних та...».

135 В автографі: «Сумно дивились в простор и тяжкіи лилися з их слёзи».

136 В автографі: «Розпач».

137 В автографі: «несвіцький, жеручий».

138 В автографі: «Котрий в очах отих жевріє...». У рукописі Олени Пчілки та в збірці 1893 р.: «Що у очах отих жевріє...».

139 В автографі: «Сумна».

140 В автографі: «...немов хмара...».

- 141 В автографі: «Скована жахом, его провела я очима»,.
- 142 В автографі: «Он же промчався як вітер...».
- 143 В автографі: «Тихо в прозором повітря...».
- 144 В автографі: «...од церковного звону».
- 145 У рукописі Олени Пчілки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747): «Тінь якась в сяйві з'явилась»,.
- 146 В автографі: «Геній».
- 147 В автографі: «Білі сріблястії крила...». У рукописі Олени Пчілки: «Білії крила сріблясті...».
- 148 В автографі: «Яснії очі були, але в очах тих сльози блищали»,.

Далі в автографі подано шість рядків:

Погляд лагідний он мав, але в погляді смуток глибокий,
 Жаль і благанне, надія і туга-журба одбивались.
 Руки до мене простяг і мов кликав кудись за собою.
 Любо всміхався, а сльози котились. Ті сльози
 Падали в серце мені і од сліз тих надія ясна,
 Радосна, тиха надія, мов квітка лелії розквітла.

- 149 В автографі: «...мов квітка лелії, розквітла».
- 150 В автографі: «Кращої долі, щаслившої...».
- 151 В автографі: «В очах тих ясних і серце моє поривалось з ним линуць».
- 152 В автографі: «Он же поглянув журливо на мене...».
- 153 В автографі: «...несила моя полинути...».

На давній мотив

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 41–43.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 5–7 (альбом «Poésie»; твір подано без назви); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 53–55.

Датується за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11).

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 37–39).

- 154 В обох автографах: «Надобридень, милая голубко!».
- 155 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «Що ж сьогодні...».
- 156 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «Квітка то невинности й надії!».
- 157 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «...потім почорніли».
- 158 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «І блідії та смутні стали»,.

159 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «І були до райських квітів схожі, —».

160 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «Пригорнуть її хтів до серденька, —».

Пісня

Першодрук: Зоря. 1888. № 16. 15 (27) серпня. С. 261.

Передрук: На крилах пісень. 1893. С. 43.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746. С. 5; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 26.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

Датується орієнтовно 1888 р. за першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень». 1893. (С. 43).

161 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746): «Чи є кращі в житю літа».

162 В обох автографах далі закреслено таку строфу:

Цвітуть квіти веснянії,
Швидко й посухають.
Мої літа найкращії
Марно пропадають.

У путь!

Першодрук: На крилах пісень. 1893. С. 44–45.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 60–61.

Датується 1891 р. (орієнтовно перед 18 (30) січня).

Подається за збіркою «На крилах пісень». 1904 р. (С. 14–15). Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом.

В автографі та першодруці подано підзаголовок: «На мотив Шумана». До нього авторка зробила таку посторінкову примітку: «Wanderlied. Schumann Pianoforte-Album» (Пісня мандрівника. Шуман. Фортепіанний альбом. — Ред.).

У доробку Р. Шумана лише один твір має назву «Wanderlied», він входить до циклу пісень для голосу в супроводі фортепіано «Дванадцять віршів Юстінуса Кернера», ор. 35, № 3.

163 В автографі викреслено: «...тяжко [родину]».

ПОДОРІЖ ДО МОРЯ

Першодрук як циклу з дев'яти віршів: На крилах пісень. 1893. С. 49–56.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. С. 31–43.

Для видання збірки «На крилах пісень» 1904 р. Леся Українка відредагувала цикл.

Датується 1888 р. за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 57–66).

Цикл присвячено Михайлові Федоровичу Комарову (1844–1913), громадсько-культурному діячеві, критикові, бібліографу, словнику, фольклористу, члену київської, а згодом одеської «Громад», близькому приятелю родини Косачів. М. Комаров працював у нотаріальній конторі в Одесі. Син М. Комарова Богдан, який залишив спогади про Леся Українку, писав у них про батька так: «У дружбі був він людиною певною і щирою. Леся померла 1 серпня, а мій батько пережив її лише на 18 днів. Ще в червні загострилися у нього сердечні напади, а звістка про смерть Лесі Українки підсилила їх, бо цю втрату він переживав дуже тяжко» (Комаров Б. Одеські зустрічі // Спогади про Леся Українку. 1971. С. 140).

До Одеси Леся Українка виїхала потягом на початку липня 1888 р. Маршрут подорожі склався так: від Ковеля, через Ківерці, Луцьк, Рівне, Здолбунів, Славуту, Шепетівку, Полонне, Бердичів, Козятин, Вінницю, Жмеринку, Роздільну. Ліричним щоденником мандрівки і став цикл «Подорож до моря». О. Косач-Кривинюк описувала мандрівку так: «Ця подорож до Одеси — була перша Лесина подорож до моря, якого вона раніш не бачила і яке вона з того часу якось аж пристрасно любила все життя. Не диво, що вся ця подорож у подробицях одбилася в її “Подорожі до моря”, присвяченій сім’ї М. Ф. Комарова. В цьому творі є і прощання з рідним куточком на Волині, звідки “доленька жене”, і спогад про ті місця, через які довелося їхати — Славута, Поділля, передодеські степи, нарешті, “велике місто” (Одеса), де “все чужина”, де “біда самотному [...] себе почувать одиноким”, де “добрії люди” (Комарови) її “привітали”, де вона “друга в прихильній дівчині (Маргариті) знайшла” і з нею “моря красу споглядала не раз”. В VI, VII, VIII і IX розділах цього твору описана перша Лесина подорож морем, з Одеси до Аккерману й назад, яку Леся відбула разом з матір’ю, як мати приїхала до Одеси, щоб забирати Леся додому з лікування, і повезла її до Аккерману, щоб проїхатися морем і подивитися на це старовинне місто» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 75–76).

«Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!..»

164 І Случі рідної веселі береги — на річці Случ минали дитячі роки Лесі Українки, в часі, коли родина ще жила в Звягелі (Новограді-Волинському). О. Косач-Кривинюк писала про той період так: «Любила Леся й Звягель дуже, особливо ж звягельську прекрасну річку Случ з його скелястими берегами, і старий величезний густий сад Завадських. Взагалі звягельський період свого життя Леся згадувала завжди, як щось найпрекрасніше (може, тому, що там вона була ще здорова, а почала слабувати лише в Луцьку) (Там само. С. 42). І ще одна заувага: «Літом (у Звягель. — Ред.) приїздив дядько Михайло Петрович Драгоманов і сам, і з жінкою та старшою дочкою Лідією. Ще з того часу у Міші й Лесі встановилося відношення до цього дядька, як до якогось ідеалу. З їх оповідань він був і розумний, і дотепний, і веселий, розказував надзвичайно цікаво, вчив і навчив їх плавати в Случі (Леся, не дивлячись на хвору руку й ногу, добре плавала все життя) (Там само. С. 38).

«Далі, все далі! он латані ниви...»

165 Наче плахті — плахта — частина українського жіночого одягу, поширеного в центральній, східній та південній частині країни. Плахти виготовляли з вовняних, барвистих (найчастіше темно-червоних), картатих полотнищ, які могли бути довжиною до 4 метрів. Плахту носили як спідницю.

«Сонечко встало, прокинулось ясне...»

166 У збірці 1904 р. тут і далі: «іскристий». Подаємо за автографом відповідно авторському слововжитку.

«Велике місто. Будинки високі...»

167 То ж добрі люди мене привітали — родина Комарових опікувалася Лесею Українкою в часі її перебування в Одесі влітку 1888 р. У Комарових Леся Українка зупинилася, як тільки приїхала в місто, а також жила два тижня після закінчення лікування. О. Косач-Кривинюк згадувала цей період так: «Вся родина Комарових була дуже привітна, добра до Лесі, всі вони її дуже любили (як взагалі всі, хто тільки знав її ближче) і своєю прихильністю потішали її в сумі за домом і тими людьми, яких їй там довелося

покинути. Але ж бачилася Леся з ними не так часто, бо жила не в купі з ними, а в «ліцебном заведенні». Леся зрідка могла їх одвідувати, вони частіше одвідували її, особливо Маргарита та дружина Михайла Федоровича, Любов Болеславівна, надзвичайно хороша, симпатична жінка, що ставилася до Лесі, немов до рідної дочки» (Там само. С. 75).

168 Там друга в прихильній дівчині — ідеться про Маргариту Комарову (1870–1929) — старшу доньку М. Комарова, перекладачку, учасницю гуртка «Плеяда», близьку подругу Лесі Українки. О. Косач-Кривинюк згадувала про це так: «Там (в Одесі. — Ред.) поновилася її (сестри Лесі. — Ред.) давніша (ще з Києва) знайомість з родиною Михайла Федоровича Комарова і зав'язалася дружба “на все життя”, як казала Леся, з його старшою дочкою Маргаритою (Леся звала її найчастіше Гретхен. На Лесин похорон вона прислала вінка з написом “Лесі від її Гретхен”)» (Там само. С. 75). Б. Комаров, наводячи ці рядки у спогадах, пише так: «Найтісніші стосунки у Лесі були з моєю найстаршою сестрою Маргаритою. Здружилися вони, як це часто буває в дівчат, з першої зустрічі. Рита була однолітком з Лесею. <...> Обдарована музичним хистом, вона добре опанувала ще в Києві фортепіано, а в Одесі навчалась у музичній школі. Любов до музики і глибоке розуміння її були одною з тих важливих ланок щирої дружби, що так яскраво спалахнула. <...> У 1893 р. Рита одружилась. Родинні турботи і ряд причин, що перешкодили їй іти шляхом громадського діяча, ослабили дружні зв'язки, але до самої смерті Лесі між ними була любов, як між рідними сестрами» (Комаров Б. Одеські зустрічі... С. 142).

169 І моря красу споглядали — Б. Комаров згадував з цього приводу таке: «В Одесі було три пункти, з яких найчастіше милувалась морем Леся. Першим був центральний бульвар (“Николаєвський”), близько від нас. З того бульвару широко відкривався краєвид на одеський порт з його невпинним рухом і гамором. З цього ж бульвару, від пам'ятника Рішельє, починалися знамениті монументальні гранітні сходи, що вели до самого порту. / Другим місцем споглядання вибрали дівчата бульвар Олександрівського парку (тепер парк Тараса Шевченка). Тоді ще зберігався там мур турецької фортеці Хаджибей. Через широкі амбразури цього муру приємно було дивитись на море: тут кінчалась Одеська бухта і починалося відкрите море — безмежний синій простір, де-не-де білили вітрила рибацьких шаланд.

<...> Любила Леся, і, мабуть, найбільше, третє місце, що лежало на самому березі—Ланжерон. Це вже там, де скінчився порт. Їхати туди “конкою”. Починалася вона на розі Поштової і Рішельєвської, себто близьенько від нашої домівки. / Буваючи на Ланжероні, Леся подовгу просиджувала на березі. Любила підходити до тієї вічно рухливої межі, що зветься побережною лінією, що відділяє суходіл від моря. Чиста, прозора вода плескалась біля Лесиних ніг, а рука, занурена в той плинний кришталь, ловила ласку теплої спокійного моря. А навколо—мальовничі жовті і червоно-жовті берегові скелі. Зовсім близько до берега плавали прозори “парасольки” медуз, або “морських сердець”, як ми їх називали. Викинуті хвилину на берег морські водорості заповнювали повітря незбагненними пахощами» (Там само. С. 142–143).

170 В автографі та збірці 1893 р. подано три завершальні строфи, які випущено в збірці 1904 р.:

В широкім просторі губилося око,
А думка питала, —
Де щастя шукать вона мала,
Любові й надії, — у небі високо?
Чи в морі спокою б шукала?

Ні, думко! даремне в світівім просторі
Притулку шукати,
В безодню дарма поринати;
Любов і надія не в зорях, не в морі, —
Між людьми поради питати!

Шукай, може душу там знайдеш де щиру
І розум величний;
Де правди не згас промінь пишний,
Там треба шукати любові та миру.
Спокій же знайдеш колись вічний!..

«Далі, далі від душного міста...»

У вірші описано подорож до Акерману. Б. Комаров згадує про цю подію так: «Закохана в море, Леся часто мріяла звідати його простори, побувати ген там, за обрієм. Нарешті бажання збулось. Кінчалось літо 1888 року, приїхала Олена Пчілка за Лесею. Ось тоді мій батько влаштував на пароплаві подорож до Акермана. <...> Курсував тоді на цій лінії пароплав «Тургенев» — вранці

відпливав з Одеси, а надвечір повертався. Це старовинний корабель, що пересувався поволі за допомогою двох величезних коліс. Уже в ті часи кораблі з колесами були рідкістю на морі, а старенький «Тургенев» все ще не розлучався з ними і сновигав по гладенькій воді, важко плескаючи лопатами. В бурхливу погоду «Тургенев» злякано ховався в закутку тихої бухти. Взагалі ж то був заслужений пароплав, він не раз потрапляв на сторінки художніх книг і разом з героями якогось твору мандрував далеко за межі Одеси і Чорного моря. <...> Я достеменно не пригадую всіх, хто тоді їхав з Лесею до Акермана. Тільки знаю, що були мої батько й мати, сестри Рита і Люба, був, розуміється, і я, малий причепа. Раненько у неділю порт зустрів нас галасом людей і брязкотом вагонів та тисячоголосим різноманітним гуркотом і свистом машин, кранів і пароплавів. Доки «Тургенев» приймав вантажі, Леся і мої сестри стояли на його палубі й з великим захопленням спостерігали за роботою гігантських кранів. <...> Залишивши порт, пароплав ішов на південний захід, тримаючись берега з правого борту. Ми всі стояли або сиділи на палубі, оглядаючи берег. Батько був у ролі провідника, намагаючись не пропустити найменшого горбика або кущика дерев. Перед нами пропливали дачні місця: Ланжерон, Малий фонтан, Середній фонтан, Великий фонтан... Нарешті так звана дача Ковалевського з височеною вежею» (Там само. С. 143–145).

171 В автографі та першодруці подано другу строфу, яку випущено в збірці 1904 р.:

Тож сповнілось мені те бажання, —
Подались ми на море хутенько,
І по хвилях морських погуляння
Почали ми в неділю раненько.

172 В автографі та збірці 1893 р.: «гребіннями».

173 В автографі та першодруці: «коні ті білі».

174 *Нереїди* — у давньогрецькій міфології морські німфи; метафорично *нереїдами* називають морські хвилі.

«Ой високо сонце в яснім небі стало...»

Б. Комаров описує перебування в Акермані так: «А ось каламутний Дністровський лиман з Акерманом на правому березі. Насамперед вся наша компанія направилась до руїн турецької

фортеці, яка була колись опорним пунктом Оттоманської імперії. Руїни фортеці робили гнітюче враження — мурі товстелезні й високі, подекуди такі грубі, що в них були влаштовані поодинокі крихітні камери-темниці для в'язнів. Страшно було дивитися на глибокі льохи-темниці в землі під мурами. Поверху мурів поросла трава і навіть кущі дерев, в окремих щілинах яскравили польові квіти — на кладовищі страшного минулого розвивалось життя. <...> Побачила Леся тут сліди тяжкої долі своєї любої многотраждальної України. Вилила свої почуття на папері, повернувшись в Одесу. А тоді, в Акермані, вона мовчки слухала Михайла Комарова і Олену Пчілку, котрі розповідали про сумні сторінки з історії України, і лише глибока туга в її юних очах свідчила про страждання душі <...> Повертаючись з Акермана, Леся самотньо і мовчки сиділа на палубі пароплава з правого борту, що звернений до відкритого моря. Її погляд блукав у морському безмежжі» (Там само. С. 144–145).

Щоправда, в листі братові Михайлові Косачу Леся Українка вказує, що в Акермані вони були вдвох із матір'ю: «Описувати своє подоріжжя теж не знаю чи варт, бо може прийшлося би розвезти на довго описання, нехай колись розкажу, а тепер тільки де що про турецьку кріпость скажу (Акерм[ан]). От уже страшна будова, нехай їй цур, високі мурі та товсті, грубі що аж хати в їх видовбані мов келійки, башти круглі тяжкої архітектури, в баштах лежи та темниці з кратами залізними, певно колись там козаки наші сиділи, тепер там дике зілля та квітки ростуть, мама казала: “десь то з наших козаків все те повиростало”. Ми вирвали дві квітки на спомин тай подались швидш до пароходу, геть з тієї кріпости, бо страшно нам там зробилося, пустка така, “ще борони Боже, й головою наложити можна”, ніхто й душі не прийме. А шкода що ми були самі, бо коли б ще хто був, то б не так страшно було і можна було б краще роздивитись усюди і на валу довш постояти, а звідти такий гарний краєвид на дністровський лиман, чисто козацький краєвид, та ба своя душа миліша, ніж усі краєвиди» (Леся Українка. Лист М. Косачу. Вересень–поч. жовтня. 1888 // *Листи*: 1876–1897. С. 58).

175 В автографі та першодруці подано другу строфу, яку випущено в збірці 1904 р.:

Ходім же турецький за́мок оглядати,
Щоб нашу і славу, і лихо згадати, —

Згадать давню славу, козацьку волю,
І тяжку недолю, турецьку неволю.

Тут колись гуляла доля — і воля кривава,
Тяжко-важко доставалась та сумная слава!

176 В автографі та збірці 1893 р.: «При вежах тих сумнії “темні-темниці”».

177 Тими байдаками, легкими чайками — байдак — плоскодонний дерев'яний одношогловий човен; чайка — безпалубний човен, видобаний з колоди й обшитий по бортах дошками. На своїх човнах козаки успішно воювали з військово-морським флотом Оттоманської Порти й навіть захоплювали фортеці на узбережжі.

178 В автографі та першодруці подано сьому строфу, яку випущено в збірці 1904 р.:

Чі на те ж козацтво гинуло в неволі,
Побивалось тяжко, шукаючи долі,
Чі на те лилися криваві ріки,
Щоб усе пропало й забулось навіки?

Та коли судилось марне лицарям загинуть,
То невже про них і гадку нащадки закинуть?..

179 Турки-яничари — елітні військові підрозділи армії Оттоманської Порти. Яничарів набирали переважно з малолітніх хлопчиків сусідніх держав — полонених або взятих як плату за протекторат.

180 Мінарет — висока вежа біля мусульманської мечеті, з якої окличник скликає правовірних на молитву.

«Вже сонечко в море сіда...»

Повернення з Акерману Леся Українка описує і в листі до брата М. Косача: «Поїхали ми собі назад у Одесу. Ну тай море ж було у той день, певне вже так за для нас вигладилось та причепурилось; сине, сине, з білими гребнями, з рожевими отблесками, з темно-зеленими тіннями, з золотими искрами при заході сонця. Я все стояла з того боку парохода, де не видно берега, не хотілось мені его бачити, хотіла я бачить море в цілім просторі его, у всій красі его, а земля заважала б сему» (Там само. С. 58).

181 У збірці 1893 р.: «Червонії іскри...»; у збірці 1904 р.: «Червонії іскри...». Подаємо за автографом.

КРИМСЬКІ СПОГАДИ

Першодрук як циклу з дванадцяти віршів: На крилах пісень. 1893. С. 66–78.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11 (альбом «Poésie»). Збереглися автографи тільки шести поезій, які записано на різних сторінках альбому.

Датується 1890–1891 рр. за автографом і першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 67–85), з відновленням «Заспіву» за першодруком.

У збірці «На крилах пісень» 1893 р. присвята така: «(Посвята братові, Михайлові Обачному)».

Цикл присвячено Михайлові Косачу (літературний псевдонім Михайло Обачний; 1869–1903), ученому-фізику й метеорологу, письменнику, перекладачеві, громадському діячеві, рідному братові авторки. М. Косач з дитинства — найближча Лесі Українці людина. Влітку 1891 р. він приїхав до сестри в Євпаторію і пробув там два тижні (кінець червня–початок липня). У цьому часі було написано кілька поезій майбутніх «Кримських спогадів», зокрема й вірш «На човні», що мав спочатку окрему присвяту братові, поширену згодом на весь цикл.

Перебування в Криму добре впливало на самопочуття авторки, а побачене й відчуте переливалося у вірші. Саме з приїздом М. Косача Лесі Українка відчула новий доплив натхнення, про що й написала матері на другий день після зустрічі брата: «Я тепер по троху вже починаю уліти (так в родині називали власні художні твори. — Ред.) писать, чую, що вже наступає знову мій неухваляний улітний період, отже, значить, писатиму» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 27.VI(9.VII).1891 // Листи: 1876–1897. С. 136). У наступних листах до тієї ж адресатки авторка описує і спільні з братом будні: «Тут так одностайне час проходить, що й на дні мало розділяється. Живемо, купаємось, печемось, що дня однаково. Два сіх остатніх дні так було душно, що аж у ночі приходилось умиватись та віялом обмахуватись; тепер все хмарить і парить і вітром пекучим несе, але дощу нема і певне не буде, бо все вітер хмари розносить. Кна-кна бідна “совіається”. Кна-кна (брат. — Ред.) нічого не робить і не улітить, а тільки читає та спить, та до пізна над морем сидить укупі зо мною. Я потрошку уліти

пишу» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 30 червня–3 липня (12–15 липня 1891 р. // Там само. С. 139). У наступному листі інформації ще більше: «Мені таки добре в цьому сонці та морському повітрі; через плавання у мене розвились мускули на руках і се мені приємно, а то я вже була надто безсилою зробилась за два остатні роки. Давно вже не було тремтіння в руках, як то бувало часто сії зими. З того часу, як Міша приїхав, я більше сижу на дворі, бо він все стремить на березі і придивляється до прибою. Остатнього тижня прибой був дуже великий, такий що аж дошки з купалень виривав і через те ми ніяк не могли вибрати часу поїхати човном, сьогодні море стишується, отже може поїдемо. Тепер настали чудові місячні ночі і море показує свої фокуси, які тільки знає. <...> У морі, звичайне, п'явок та жаб нема, але зате одного дня такий був наплив морських сердець та медуз стілько, що бридко було купатись. Морських “котів” і слиху немає, се, мусить бути, якась легенда. Ми з Кна-кною (братом. — Ред.) далеко в море не заганяємось, перші дні то нас трохи інтересовало, а тепер ми вже привикли до моря і воно до нас, то ми одно до другого дуже спокійно відносимось. Поки Міша зо мною, то мені дуже добре і не скучно жити, але от як він хутко поїде, то вже буде мені дуже прикро» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 7(19).VII.1891 // Там само. С. 139).

У вірші 1904 р. «Спогад з Євпаторії» Леся Українка цитуватиме другу та п'яту поезії циклу.

Заспів

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. ІІ. С. 65. (Твір подано без назви).

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено. Подається за збіркою «На крилах пісень» 1893 р.

182 Цей рядок відсутній у збірці 1893 р.

183 Цей рядок відсутній у збірці 1893 р.

Тиша морська

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. ІІ. С. 29. (Твір подано без назви, з датою на місці заголовка).

184 В автографі вказану дату вірша проставлено на початку. Це ж датування перенесено і в збірку 1893 р. Після вірша вказано лише рік: [18]90. У збірці 1904 р. вказано 19 серпня.

Поезію варто датувати саме 16-им серпня, оскільки в рукописі одразу після нього йде наступна поезія циклу («Граї, моя пісне!..»), датована 17-им серпня.

Граї, моя пісне!..

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. ІІ. С. 30. (Твір подано без назви, з датою на місці заголовка).

- 185 В автографі: «...заперта од світа».
- 186 В автографі викреслено: «...хвиля [морська] хибкая».
- 187 В автографі викреслено: «...як вітер [південний] сей грає».
- 188 В автографі: «...вірує!».
- 189 В автографі: «А шум лиш хвилиночку...».
- 190 В автографі вірша дату проставлено на місці заголовка: «Серед моря 17 серпня». Після вірша вказано лише рік: [18]90. Вказану в пропонуваному виданні дату проставлено після вірша у збірках 1893 і 1904 рр.

Безсонна ніч

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. ІІ. С. 59.

- 191 В автографі: «...дивнії мари».
- 192 В автографі: «Темні, наче громівії хмари».
- 193 В автографі: «Я давно вічним сном...».

На човні

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. ІІ. С. 61–64. (Твір подано без назви, з датою на місці заголовка).

Вірш має окрему присвяту: «Братові на спомин».

Вочевидь, поезія стала відгуком на реальну подію та спонукані нею розмисли. Уже повернувшись до Колодяжного, брат пише їй листа, що починається так: «Ще не згасла наша “Stella maris”, і тут вона так ясно світить, як і тобі, щовечор дивлюся я на неї і згадую тебе — і радуюся і боюся, що ти здорова, і щоб слабість не вернулась. Бережися, моя любя, на Бога, бережися. Чим далі од тебе я, тим більше я за тебе боюся і шкодую тебе, і тобою горжуся, бо ти справді можеш сказати *feci quod potui faciant meliora potentes* (я зробив усе, що міг; хай, хто може, зробить краще (лат.). — Ред.). А тра багато могли, щоб зробити краще од тебе. Пісня твоя не

вмре, не загине. Ти і мама мені здаєтесь Жорж Санд і Сталь нашої літератури. Ви з честю пишете свої ймення [на] скрижалі історії. За нас будучина, відродження демократизму і любові до ближнього, котрі тепер так пригасають у корифеях світової літератури, але зате їх могутче дихання чути у повітрі. Велика весна шле своїх гонців, і ти по правді жайворонок її. Я це тепер ще з більшою певністю тобі кажу. Нам випадає доля першим одпихати човен з хвилевої пристані і пустити у дальшу плавбу, хоч, певно, кінця її ми не зобачим, проте зоря таки нам ясно світить, і ми по зможі дамо добрий керунок човнові у далеку чудовую путь. І він таки дійде своєї мети, і тоді на щасливому березі згадають нас, перших керовничих на великому морі великого діла». У наступному абзаці автор переходить до справ конкретних, але напрочуд пов'язаних зі сказаним перед тим: «Як твої уліти, ти пишеш, що знов до них узялася, але не пишеш до чого власне, а мені цікаво знати, чи легкоскрилений іде (тобто вірш. — Ред.) чи проза чимчикує. Може б ти мені прислала свої вірші, ті, що при мені написала у Євпаторії тими ночами, що ми по морю їздили серед місячного сьйва та срібної хвилі» (Косач М. Лист до Косач Л. (Лесі Українки) від 18.VIII.1891 // Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум. Київ: Комора, 2017. С. 288–289).

- 194 В автографі: «Не змагаюся я...».
- 195 В автографі: «Воно сили не має...».
- 196 В автографі: «Глянь, як море від срібла іскриться,»
- 197 В автографі: «пуститься».
- 198 В автографі: «І ряхтить, і грає...».
- 199 В автографі: «Геть на виноколі кораблі...».
- 200 В автографі: «...за темне корабельне місто».
- 201 В автографі: «Там, де тая красна».
- 202 В автографі: «На човні ми були...».
- 203 В автографі: «Поховала навіки я в воду».
- 204 В автографі дату вірша було проставлено на початку, одразу після посвяти: «8 липня 1891 р. в Євпаторії».

Негода

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 66–68. (Твір подано без назви).

Датується за автографом. У збірках дата відсутня, у збірці 1893 р. написано тільки: «Євпаторія».

205 В автографі та збірці 1893 р. далі подано дві такі строфи, які випущено в збірці 1904 р.:

Сильне море! нащо стільки сили?
Тільки стогін відповідь на неї.
Краще б хвили вже разом покрили
Тую здобич потуги твоєї.

Коли ж треба тобі, сильне море,
Деь подіть свою силу напрасну, —
Обернись на се поле просторе,
Затопи сю країну нещасну!

206 В автографі: «...остатнім сконанні».

Мердвен

Автограф не зберігся.

Мердвен або Шайтан-Мердвен — перевал у західній частині головної гряди Кримських гір висотою 700 м. Це черга великих природних терас, які нагадують велетенську драбину.

Байдари

Автограф не зберігся.

Байдари (кримськотат. — багатий яр) — Байдарська долина у Балаклавському районі Севастополя та с. Байдари (з 1945 р. Орлине) у ній. Байдарська долина зусібіч оточена гірськими масивами, густо порослими лісом.

Татарочка

Автограф не зберігся.

Косачі ще застали автентичний, не поруйнований війнами та більшовицькими репресіями Крим. Ось як описував місцевий люд М. Косач: «Татарва там мила, і татарчата там такі славні діти, що ніде, певне, таких нема, а надто татарочки малі. Очі у них дак такі, що хіба тільки на древніх грецьких малюнках зобачиш» (Косач М. Лист до Косач О. (матері) від 28.VI.1891 // Михайло Косач (Михайло Обачний)... С. 282.

Бахчисарай

Автограф не зберігся.

Бахчисарай (кримськотатар. — сад-палац) — колишня столиця Кримського ханату, як місто відоме з першої третини XVI ст.

М. Косач свої мандри Бахчисараєм описував так: «У ньому я скрізь обернувся <...>. Ради краєвида варт побувати на Чуфут-Кале. Та й Бахчисарай звідти дуже гарний своїми мінаретами та тополями. І всередині він гарний своєю характерністю та незвичайністю <...> Скрізь фонтани. (Тільки у Бахчис[арай] я довідався, що то значить на сході фонтан)» (Там само).

Бахчисарайський дворець

Автограф не зберігся.

Бахчисарайський або Ханський палац — родовий палац династії Гераїв, правителів Криму (1532–1783). Це єдиний у світі зразок кримськотатарської архітектури. Відомий палац і своїм «Фонтаном сліз».

М. Косач свої враження про цю історичну будівлю описує так: «Був у Дворці ханському, гарно і своєбитно жили вони і, видно, таки розкошів заживали. І в кофейнях куняв (дуже мені татарська кава до густу припала)» (Там само).

Бахчисарайський палац оспівали у своїх віршах відомі поети-романтики О. Пушкін і А. Міцкевич.

Бахчисарайська гробниця

Автограф не зберігся.

Ханський цвинтар — історико-архітектурна пам'ятка і священне місце для кримських татар. Тут поховано дев'ять ханів з династії Гераїв, майже пів сотні членів ханських родин, представники татарської знаті.

207 У збірці 1893 р.: «...имення скрили».

Надсонова домівка в Ялті

Автограф не зберігся.

Семен Надсон (1862–1887) — російський поет, автор єдиної поетичної збірки «Вірші» (1885), дуже популярної наприкінці XIX ст.,

особливо серед молоді. Останні роки життя С. Надсона минули в Ялті, де він і помер від сухот.

У родині Косачів поезії Надсона читалися з великим інтересом. Б. Комаров згадував, що в часі одного зі своїх приїздів до Одеси Олена Пчілка подарувала його сестрам книжки цього автора: «Щоб заохотити і нас до художнього слова, вона дарувала свої вірші (“Думки-мережанки”) і переклади та перші твори Лесі та Михася. Взагалі Олена Пчілка любила дарувати нам різні книжки. Пам’ятаю, як одного разу вона всім нам привезла такого “гостинця”. Риті і Любі тоді вручила вона по книжці поезій С. Надсона, в дуже гарній оправі. Це якраз був час надзвичайного захоплення його поезіями» (Комаров Б. *Одеські зустрічі... С. 141*).

Леся Українка рекомендувала творчість С. Надсона для перекладацького проекту «Плеяди», а також сама перекладала його лірику.

208 У збірці 1893 р.: «Звідси не видко...».

209 Тута остатні «огні догоріли», / Тута остатні «квітки облетіли» — цитати з фінальних рядків вірша С. Надсона «Умерла моя муза». В оригіналі ці фрагменти звучать так: «Умерла моя муза!.. Недолго она / Озаряла мои одинокие дни: / Облетели цветы, догорели огни, / Непроглядная ночь, как могила, темна!..».

В дитячому крузі

Першодрук як циклу з чотирьох віршів: На крилах пісень. 1893. С. 103–106. (Твори опубліковано під спільною назвою «Дитячі». Одразу після цього циклу в збірці окремо подано поезію «Веснянка».)

У збірці «На крилах пісень» 1904 р. до циклу введено поезію «Веснянка», а його назву змінено на «В дитячому крузі».

Датується 1884–1891 рр. за автографами та першодруками.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 85–92).

«На зеленому горбочку...»

Першодрук: Перший вінок. Львів. 1887. С. 176–177.

Автограф не зберігся.

Датується за датою у першодруці.

«Літо краснее минуло...»

Першодрук: Перший вінок. Львів. 1887. С. 230. (Твір опубліковано під назвою «Поле».)

Автограф не зберігся.

Датується за датою у першодруці.

«Мамо, іде вже зіма...»

Першодрук: Дзвінок. Львів. 1890. № 22. 15 (27) листопада. С. 169.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 32 (альбом «Poésie»).

Датується за автографом.

210 В автографі: «В мами...».

211 В автографі: «Десть їм...».

212 В автографі: «...розцвірінькалась як».

213 В автографі: «...дістать їй краплину».

«Тішся, дитино, поки ще маленька...»

Першодрук: Ілюстрована бібліотека для молодіжи, міщан і селян. Чернівці. 1891. № 3. С. 33. (Твір опубліковано під назвою «До руської дитини».)

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 34 (альбом «Poésie»).

Датується за автографом.

214 В автографі: «легенько».

215 В автографі: «Чи пам'ятаеш ту...».

216 В автографі: «Тую живущу-цілющу...».

217 В автографі та збірці 1893 р.: «Бескиди й хвилі...».

218 В автографі: «Так твоя мрія...».

219 В автографі: «живуща-цілюща».

Веснянка

Першодрук: Ілюстрована бібліотека для молодіжи, міщан і селян. Чернівці. 1890. № 4. С. 49.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 5.

Датується за автографом.

В автографі посвята відсутня, а в збірці 1893 р. вона така: «Сестрі, Олесі Зірці».

Цикл присвячено Ользі Косач (в одруженні Косач-Кривинюк, літературний псевдонім — Олеся Зірка; 1877–1945), перекладачці, мемуаристці, медичці за фахом, сестрі авторки. О. Косач-Кривинюк з дитинства дуже близька Лесі Українці людина.

Про обставини написання цього вірша О. Косач-Кривинюк згадувала таке: «Найкращої весняної пори 1890-го року Леся була два місяці прикута до ліжка тяжкими “липкими кайданами”. / Лежала вона у “великому” домі колодяжанському в тій кімнаті, де під вікном росли бабунині гадяцькі зілля, — канупер, любисток і зірка, — а біля самого вікна росла “райська” яблунька, та сама, що “давньої весни”, либонь тієї самої 1890-го року, заглянула до Лесі у вікно і послала весняний привіт своїм цвітом. / Лежачи з тяжкою мукою, Леся написала: віршований лист до брата Михайла, мені в альбом “Веснянку” і “Contra spem spero”. <...> У моєму альбомі були листки різної барви, Леся вибрала для “Веснянки” рожевий листочок, а у самому вірші спромоглася підбадьорювати мене, потішати, давати надію» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 127).

220 Далі в автографі подано таку строфу, яку випущено в першодруці та передруках:

Ховаю я сльози,
Співаю пісні голосні,
Хоч люті морози
Прибили мене на весні,
Ти ж, сестро, гуляєш,
Ти лиха не знаєш, —
Весняного ранку
Співай, моя любя, веснянку!

221 У збірці 1904 р. датування таке: «6-го квітня, 1890 р.».

ЗБІРКА «ДУМИ І МРІЇ»

Першодрук: *Думи і мрії. Поезії Лесі Українки*. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові, 1899. 123 с. (Бібліотека «Видавничої спілки», ч. 8) (наклад — 1000 примірників).

Автографи (чорнові або чистові) більшості творів збереглися.

Збірка складається з чотирьох частин, містить 48 поезій (написаних у 1890-х рр.) та дві поеми («Давня казка» (1893) і «Роберт Брюс, король шотландський» (1893)). Більшість поезій (34) згруповано в 3 цикли: «Мелодії», «Невільничі пісні», «Кримські відгуки».

Намір видати другу поетичну книгу з'явився у Лесі Українки ще наприкінці 1898 р. Роздумуючи над творчими планами, вона зазначає й таке: «Час би вже мені видати другий збірник віршів (хоч певне там і перший досить обрид книгарським полицям!), тільки вже се трудніше, бо ненавижу такої роботи, як збирання, переписування і т. и., я занадто лінива для того. Однак, годі про плани, бо ще ніхто не знає, як вони справдяться». (Лєся Українка. Лист М. Павлику від 04(16).X.1898 // Листи: 1898–1902. С. 79). Проте з огляду на тогочасні обставини, зокрема необхідність вдатися до радикальних засобів лікування, цей намір довелося відтермінувати. З кінця січня 1899 р. письменниця перебувала в Берліні, у клініці професора Бергмана, очікуючи на операцію суглоба правої ноги. Зрозуміло, що за таких умов було не до літературних планів, а все ж без згадки про них не обійшлося. За три дні до операції авторка напише все тому ж М. Павлику: «Згодом подумаю і про одно видання своїх віршів і багато про що, тепер же здається, краще ні про що не думати, а так собі ждати слушного часу, бо за день-два все одно ні до чого не додумаюсь» (Лєся Українка. Лист М. Павлику від 22.I(03.II).1899 // Листи: 1898–1902. С. 104). Через три місяці письменниця, ще залишаючись в Німеччині, отримує від Українсько-руської видавничої спілки зі Львова запрошення підготувати й видрукувати у них збірку своїх поезій. Для зразка продукції було надіслано три «спілчанські» книжки, про що авторка й повідомляє Павлика.

Одного дня з листом М. Павлику Лєся Українка відписує і В. Гнатюку, даючи згоду на співпрацю. Умови, які вона застерігає, не були надміру вибагливими, а прохання складними: «Дуже дякую за книжки, що були съте ласкаві прислати мені.

Видання гарненькі, я нічого не маю проти того, щоб мої вірші були так видані. Брошюровка тільки трохи погана, аркуші страх розлітаються, як тільки книжка розрізана, але певне сього вимагає економія, то вже либонь так і буде. / Я весь час мала на меті другу, т[о] е[сть] остатню коректу, інакше справді видання затяглось би ad infinitum (до безконечності (лат.). — *Ред.*). / Будьте ласкаві, скажіть тому, хто переписує мої вірші, аби переписав оглав моїх віршів у зб. “На крилах пісень”, бо я добре не пам’ятаю, які власне з моїх поезій увійшли туди, отже боюся, щоб не умістити до нової збірки щось давнього. / Ще питання: чи повинна збірка складатись тільки з оригінальних річей, чи можуть увійти де-які переклади? <...> Ще одно прохання: при переписуванні віршів кажіть зазначувати дату, яка стоїть під ними, а коли її бракує, то хоч дату того числа часописі, де уміщена пьеса» (*Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 28.IV(10.V).1899 // Там само. С. 120–121*). Невдовзі авторка взялася за переписування творів для майбутньої книги, однак, зважаючи на післяопераційний стан, справа рухалася мляво. «Навіть пісні мої щось примовкли серед хірургічних вражінь. — Повідомлятиме вона О. Кобилянській. — Оце з тяжкою бідою берусь переписувати свої “пісні” для нового видання, тай робота ся йде як з каменя...» (*Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 08(20).V.1899 // Там само. С. 128*). Уже за дев’ять днів у черговому повідомленні Гнатюку утверджено концепцію видання й навіть розпочато переговори про осібний друк перекладів: «Посилку (вірші) отримала, дуже красно дякую. Вибачайте, я чогось ніяк не сподівалась, що то Ви сами маєте переписувати і через те якимсь надто категоричним тоном давала свої розпорядки в сій справі, не беріть мені сього за зле. Про те всеж мушу Вам знову докучати: будьте ласкаві, пришліть мені ще три мої поезії: “Східну мелодію” і “Мрії”, обидві друковані у Вістнику за минулий рік (не пам[ь]ятаю тільки в яких числах), крім того “Поет під час облоги” з Привіта Франку. Тоді вже буде все. Я вже своє все переписала, тепер ще гаразд перегляну, дам порядок і буде готове. Одно тільки, я згадала, що де-які з недрукованих річей маю в Росс[і]ї, а вислати їх мені ніхто не може, бо не знайде без мене, отже не знаю, чи мені їх прийдеться друкувати просто в кінці книжки як Anhang (додаток (нім.). — *Ред.*), чи можна буде завести в хронологічний порядок, чи краще пождати з друкуванням, поки не пришлю все. Се, що маю тут, пришлю Вам звичайне тепер, з Берліна. Переклади справді краще полишити до

слушного часу» (Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 17(29).V.1899 // Там само. С. 131–132).

Після того як видавцям було передано всі необхідні матеріали, робота над книжкою провадилася з особливою ретельністю. Леся Українка, що повернулася на Батьківщину в середині червня, вже у липні отримала коректуру, переглянувши яку, надіслала до Львова. Лист із нею супроводжено таким проханням до Гнатюка: «Зробіть велику ласку, нагляньте особисто, щоб на 24 ст. було надруковано як слід (там з двох куплетів зроблено один і тим затерто навіть значіння віршів, бо діалог збився). Я б навіть хотіла побачити сей листок раніш, ніж вийде книжка, боюсь я таких річей. / Сподіваюсь, можна признати рацію моему бажанню коррегувати самій, бо таки автор завжді має гостріше око, хоч би навіть він був такий короткозорий, як я. Зрештою помилок мало і я вдоволена друком. Не пам'ятаю, чи надісланий був листок з заголовком “Поєми”? Чи се я згубила, чи його не було? Коли не було, то, будьте ласкаві, кажіть надрукувати» (Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 29.VII(10.VIII).1899 // Там само. С. 152). Наступний лист вирішив справу з остаточним погодженням збірки до друку. Авторка вичитувала коректу, перебуваючи в Гадячі, і звідти частинами відсилала її у Львів. Як завжди потерпаючи за видання, укотре просила Гнатюка особисто наглянути за процесом і зробити певні зміни: «Відсилаю Вам остатню форму корректи. Далі віршів додавати не буду — справді, книжка і так чимала — отже се вже кінець. Либонь знула я Вас тими корректами? Вибачайте ласкаво! / Я ще попрошу Вас зробити оглав (спис річей), бо я можу зробити його тільки половину. Дві остатні поезії прошу перестановити, чогось не хочеться мені, аби книжка скінчилася тим сумним “Поворотом”» (Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 22.VIII(01. IX).1899 // Там само. С. 153). Адресат виконав останнє прохання і на місце вказаного твору поставив поезію «Забута тінь», якою і завершується збірка.

Ще перебуваючи в Гадячі, Леся Українка отримала, переглянула й повернула остаточну коректу книжки. Своє враження од видання також подала в листі Гнатюкові: «З друку я вдоволена, хіба ото тільки трохи не гаразд, що епіграф до Нев[ільничих] Пісень уміщений на тому місці, де в нас звичайне друкується тільки: “дозволено цензурою”, тим часом, як йому слід би бути, або на тій же сторінці, що й заголовок, або зовсім на окремій картці (як я і думала). Та се вже навряд, чи можна тепер справити.

Всьому недогляді, запевне винна я сама. Одна помилка залишилась несправленою: на ст[орінці] 81, стр[офа] 7—замість летить треба лежить. Треба вже хоч у “помилках” зазначити, хоч се власливе авторська самопотіха.../Папір, на мою думку, за грубий, але такий, здається, тип видань Спілки. Чи можна хоч скільки примірників видрукувати на тоньшому? Мені б на тім залежало. Чи маю я право хоч на десять примірників сеї книжки? Як що маю, то нехай би вони були на тоньшому папері, а ріжницю коштів я готова навіть приплатити» (Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 27.VIII(08.IX).1899// Там само. С. 156). Видавці випустили книжку в двох версіях: брошурована (ціна 60 крейцарів) та оправлена (ціна 80 крейцарів).

Нарешті наприкінці жовтня 1899 р. «Думи і мрії» виходять друком. Повідомлення про цю подію уміщує «Літературно-науковий вістник», наводячи й зміст книжки. На збірку було подано й кілька відгуків. Зокрема значну частину творів, які в ній вміщено, проаналізував І. Франко у статті «Леся Українка», опублікованій 1898 р. у «Літературно-науковому віснику». У праці «Українсько-руська література і наука в 1899 році», опублікованій газетою «Діло» у 1900 р., Франко називає «Думи і мрії» одним із найзначніших здобутків 1899 р. Високу оцінку згаданий автор підтверджує і в статті «Леся Українка» (1900) для чеського журналу «Slovanský přehled», вказуючи, що після Шевченкового «Кобзаря» «Думи і мрії» найцінніше, що з'явилося в українській поезії. У 1902 р. в журналі «Киевская старина» рецензію на збірку подав Д. Дорошенко.

Зі збіркою «Думи і мрії» Леся Українка виступила й перед ширшою громадою. Ідеться про українське студентське товариство у м. Дорпаті (Тарту), куди письменниця прибула на гостину до брата Михайла. Студенти-українці з нагоди її приїзду влаштували літературну вечірку, де попросили бенефіціантку до виступу. Як згадував один з ініціаторів вечірки П. Горянський: «Л[ариса] П[етрівна] продекламувала єврейські мелодії: 1) “Як Ізраїль дістався ворогам у полон”, 2) “Єреміє, зловісний пророче в залізінім ярмі” (це були тоді ще свіжі, недруковані твори, нова збірка “Відгуки”, видрукувана 1902 року, починається з них). З найбільшим піднесенням, зі справжнім пафосом прочитала гостя і добре відоме вже нам з “Дум і мрій” — “Fiat pox”. Ми гучно вітали виступ Л[есі] У[країнки], вітали не стільки декламатора, як автора. Сама декламація — досить художня і своєрідна — не справила

захоплюючого враження. Правда, була вона бадьорою, без відтинку втоми, знемоги, але їй бракувало стихійного природного ліризму: спосіб читання був незвичний для нас, здавався якимсь штучним, робленим. / Після читання сіли за стіл вечеряти. Сказати перший тост повинен був я. Я говорив про російські впливи над українською культурою, про велике подвижництво діячів рідного слова (в їх числі і Л[есі] У[країнки]), наприкінці підняв шклянку (здається, з пивом) за здоров'я дорогої гості, високоталановитої авторки "Дум і мрій", що зробила б честь і далеко багатшому російському письменству, але віддала свій хист цілком українському народові (щось, пригадую, на кшталт цього). / На цей патетичний, в піднесенні сказаний тост Л[ариса] П[етрівна] не відповіла урочистою промовою. Урочистість, видимо, була їй не до смаку. / Вона одповіла в тоні звичайної розмови. Не визнавала в собі визначного таланту, скромно розцінювала себе як другорядну поетичну силу, що в російському письменстві, багатому на літературні дії maiores (боги, обранці (лат.). — Ред.), не могла б зайняти видатного місця. При таких незначних послугах українському письменству, які поетка досі зробила, її дивує, здається якимсь непорозумінням той пієтизм, з яким молодь ставить до її особи, той ентузіазм, з яким українське петербурзьке студентство зустріло її (Л[ариса] П[етрівна] приїхала до Дорпату з Петербургу)» (Горянський П. Згадка про Лесю Українку // Спогади про Лесю Українку. 1971. С. 176).

Успіх «Дум і мрій» в українській громаді Дорпату відзначав і М. Косач, який тоді викладав у місцевому університеті. Сама ж Леся Українка згадувала про цю подію так: «Несподівано попала я тут на роковини Шевченка в чисто студеньцьку компанію і в таку-ж обстановку. Було три реферати, один з них доволі цікавий, а два так собі, нічого нового, читались вірші, співались пісні; ув'язались до мене, щоб я вірші свої читала (принесли мою книжку), я прочитала зо три, а мені наговорили компліментів немов за тридцять, признатись, дьявольськи ніяково бути в ролі "знаменитой иностранки"... В тій компанії все більше бувші семінаристи, хлопці нічого собі, тільки таки трошки загнічені спеціальним вихованням» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 01(13). III.1900 // Листи: 1898–1902. С. 190).

Рецензент збірки Д. Дорошенко про другу поетичну книжку авторки згадував таке: «Поезія Лесі Українки приймалася молоддю з ентузіазмом як поетичний вислів наших устремлінь і нашої

боротьби. Особливо захоплював нас виданий року 1899 у Львові збірник Лесі Українки “Думи і мрії”. Такі його річи, як “*Contra spem spero*” (цей вірш входив до збірки “На крилах пісень”. — *Ред.*), “Поет під час облоги”, “До товаришки” — зачувалося нами напам’ять. Леся Українка була справжнім нашим поетом, поетом Молодої України (Дорошенко Д. *Сторінка зі спогадів. Косач-Квітка Лариса Петрівна (Леся Українка) // Біографічні матеріали. С. 303.*)

Мелодії

Першодрук як циклу з дванадцяти поезій: *Думи і мрії. 1899. С. 47–53.*

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11 (чистовий; альбом «*Poésie*»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 677; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 678; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701. Збереглися автографи восьми поезій. Автографи поезій не датовано.

В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11 перші три поезії («*Нічка темна і тиха була*», «*Не співайте мені сеї пісні*», «*Знов весна і знов надії*») разом із віршами «*Питання*», «*Відповідь*» і «*На мотив з Міцкевича*» складають цикл «*Романси*». Згодом авторка переформатувала названий цикл, включивши три його поезії до циклу «*Мелодії*». В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701 першу поезію «*Нічка темна і тиха була*» (іде під назвою «*Nocturno*») подано з віршем «*На мотив з Міцкевича*» (текст іде без назви) під спільним заголовком «*Романси (1893–1894)*» із нумерацією арабськими цифрами.

Датується за першодруком.

Подається за збіркою «*На крилах пісень*» 1904 р. (С. 151–162).

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено арабську нумерацію віршів і збоку олівцем написано: «*Цифр не треба*». Відтак у збірці «*На крилах пісень*» 1904 р. нумерацію знято, а поезія від поезії відділена потрійними графічними знаками-візерунками. У вказаній збірці до розділу «*Мелодії*» останнім включений також вірш «*О, знаю я, багато ще промчить*» із циклу «*Невільничі пісні*».

О. Косач-Кривинюк щодо цього циклу подала таку заувагу: «В збірниках Лесиних віршів зазначено, що ці 7 віршів написані 1893–1894 року, але, якщо вони писалися в такому порядку, як поставлені в збірниках, то можна думати, що вони написані 1893 року, бо останній з них був уперше надрукований в ч. 2 “*Зорі*” за 1894 рік, тобто на початку цього року, отже, навряд, щоб навіть остатній був написаний того самого 1894 р., виправлений і посланий до друку за кілька день перед надрукуванням» (Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія... С. 230.*)

«Нічка тиха і темна була...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 47.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 77 (поезію подано під заголовком «Нічна мелодія»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701 (поезію подано під заголовком «Ностурно»).

Датується орієнтовно 1893–1894 р. за датою циклу.

«Не співайте мені сеї пісні...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 47–48.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 677; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 79.

Датується орієнтовно 1893–1894 р. за датою циклу.

222 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «То ж тоді там у серці глибоко».

223 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «Тая пісня...».

«Горить моє серце, його запалила...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 48.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 677; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 80.

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11) вірш має назву: «Прелюдія».

Датується орієнтовно 1893–1894 рр. за датою циклу.

224 У збірці 1899 р.: «Горячая іскра...»; у збірці 1904 р.: «Гарячая іскра...».

225 В автографі: «Чому ж я не плачу? Чому я сльозами».

226 В автографі: «Страшного вогню не вгашу, не заллю?».

227 В автографі: «...потокотом рясним».

«Знов весна і знов надії...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 48.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 677; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 80.

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11) вірш має назву: «Весняна мелодія».

Датується орієнтовно 1893–1894 рр. за датою циклу.

«Дивлюсь я на ясні зорі...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 49.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 677; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 83.

Датується орієнтовно 1893–1894 рр. за датою циклу.

- 228 У збірці 1899 р.: «...яснії зорі»,».
- 229 У збірці 1899 р. тут і далі: «...байдужії зорі».
- 230 У збірках: «...інакші були»,».

«Стояла я і слухала весну...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 49.
Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 677; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 84.
Датується орієнтовно 1893–1894 рр. за датою циклу.

«Хотіла б я піснею стати...»

Першодрук: Зоря. 1894. № 2. 15 (27) січня. С. 35–36.
Автограф не зберігся.
Датується орієнтовно 1893–1894 р. за датою циклу.

- 231 У збірці 1899 р.: «...яснії зорі».
- 232 У збірках: «яснії».

Перемога

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 50.
Автограф не зберігся.
Датується за першодруком.

- 233 У збірці 1899 р.: «...зимування сумне».
- 234 У збірці 1899 р.: «Бо на нього...».
- 235 У збірці 1899 р.: «Та даремна її осторога, —».

До музи

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 51.
Автограф не зберігся.
Датується за першодруком.

- 236 У збірці 1899 р.: «...наді мною».
- 237 У збірці 1899 р.: «Знов подолання...».
- 238 У збірках: «...іншії бажання:».

То була тиха ніч чарівниця...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 51.
Автограф не зберігся.
Датується орієнтовно 1893–1894 рр. за датою циклу.

Давня весна

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 52.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 81–83.

В автографі поезія має сім строф, у першодруці — шість.
Датується за першодруком.

239 В автографі та збірці 1899 р.: «Вона летіла прудко...».

240 В автографі закреслено: «...[веселиї] пташки!», у збірці 1899 р.: «...співучії пташки!».

241 В автографі: «...шуміло та бренило».

242 В автографі: «Скрізь чулося: весна, весна, весна!».

В автографі подано третю строфу, яку випущено в першодруці та збірці 1904 р.:

Вдіброві, в полі всі її стрівали,
А я лежала хвора і сумна,
Скрізь гомін, сміхи радісні лунали,
А я була мовчазна, самотна.

243 У збірках: «гількі». Подаємо за сучасним правописом.

244 В автографі: «...біленькій квітки».

245 В автографі: «...мої хатині».

«У чорную хмару зібралася туга моя...»

Першодрук у складі циклу «Мелодії»: Думи і мрії. 1899. С. 53.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 678. (В автографі твір має порядковий номер «12».)

Датується орієнтовно 1893–1894 рр. за датою циклу.

Для збірки «На крилах пісень» 1904 р. Леся Українка відредагувала закінчення вірша: перекреслила 14-й і 15-й рядки, а 16-й рядок виправила.

Чистовий автограф поезії був надісланий до Львова разом з листом В. Гнатюку з такою приміткою на звороті автографа: «Будьте ласкаві, шановний Добродію, умістити сю поезію в кінці розділу “Мелодії”, здається їх 11, то се буде 12-та. Я якось забула її надіслати, а се згадала, і хотілось би, щоб вона таки була уміщена — може ще не запізно. Щиро поважаюча Вас Л[еся] Українка. 29.VII.1899» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 678).

246 В автографі: «Промчала та...».

247 У збірці 1899 р.: «...переможнії співи лунають».

248 В автографі та збірці 1899 р. є 14 і 15-й рядки (подаємо за автографом):

Нехай там збирається гірша, страшніша негода,
Нехай там узброїться в гостру, огненную зброю,

249 В автографі: «...проти неї».

НЕВІЛЬНИЧІ ПІСНІ

Першодрук як циклу з чотирнадцяти поезій: Думи і мрії. 1899. С. 57–82.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11 (альбом «Poésie»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 631; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 689; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 697; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 710. Збереглися автографи восьми поезій.

Датується за авторською датою циклу.

Подається за збірками «Думи і мрії» 1899 р. (С. 57–82) і «На крилах пісень» 1904 р. (С. 163–164; С. 167–188).

Спочатку цикл складався із семи поезій, опублікованих у 1895 р. в часописі «Народ» під спільною назвою «Невільничі пісні» («Божа іскра», «Мати-невільниця», «І все-таки до тебе думка лине...», «Slavus-sclavus», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів»). Для збірки «Думи і мрії» Леся Українка вилучила з циклу дві поезії — «Божа іскра» і «Slavus-sclavus». До п'яти віршів, що залишилися, авторка додала дев'ять нових, написаних пізніше («Грішниця», «О, знаю я, багато ще промчить...», «Хвилина розпачу», «На вічну пам'ять листочкові...», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Fiat pox!», «Товаришці на спомин», «Поет під час облоги», «Ангел помсти»). Тільки остання із названих поезій у збірці «Думи і мрії» друкувалася вперше, решта творів виходили в часописах та збірниках.

У збірці «На крилах пісень» 1904 р. опубліковано тільки вісім поезій. З огляду на цензуру, назву циклу знято, а більшість поданих тут поезій також втратили чи змінили заголовки і зазнали скорочень.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 53) закреслено олівцем заголовков циклу «Невільничі пісні» і легенько надписано: «Пробудження Італії» (Italian Risorgimento). Закреслено перед цим: «Італьянське пробудження».

Епіграф в автографах поезій відсутній. Подається за першодруком у журналі «Народ». У збірці «На крилах пісень» 1904 р. із

епіграфа подано лише український переклад, замість слова «Вільність» подано слово «воля», яке написано з малої літери.

У листі М. Павлику, відсланому в травні 1895 р. із Софії авторка пише про т. зв. «болгарські» вірші, створені в часі перебування на гостинах у дядька. У майбутньому вони і складуть цикл: «Може бути, що я і хутко виїду, може за тижнів півтора, бо мені батько писав, що ліпше б як би я тепер їхала до дому задля де-яких невиразних причин. Але, певна річ, я хотіла б їхати з усіма разом, [не] хочеться кидати в хаті порожнє місце по собі, так би собі розіхались ми на три дороги, — та певніше, що так воно й буде — дядько й дядина в Париж, Рада і Ліда в Женеву, а я на Україну (а знаєте, таки є щось в сьому слові!..). Окрім сентиментальних причин єсть і другі, реальні, хотілось би понаписувати дещо. Та біда моя, вірші не дають діла робити, сливе всі вечори на них трачу. Що робити, c'est plus fort que moi! (це сильніше за мене (фр.). — Ред.). Ось я покину Вам їх цілу в'язку, однаково їх не везти в Росію, тай робіть з ними що хочете. (Леся Українка. Лист М. Павлику від 09(21).V.1895 // Листи: 1876–1897. С. 355).

Саме через Болгарію авторка пересилала твори до друку в галицьких виданнях. Цей спосіб надсилання через «треті руки» називався способом «розпоротих зайців». Таким чином було направлено шість поезій для часопису «Житє і слово». У листі дядині Л. Драгомановій Леся Українка писала: «Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові (Кастелівка, ІІ, в ред[акцію] «Ж[иття] і Сл[ова]»), як що він їх прийме, то [хай] непременно друкує за моїм підписом — J'у tiens beaucoup (я покладаю на це великі надії (фр.). — Ред.). <...> Як бачите, я не складаю своєї остатньої зброї. Взагалі я тепер дуже лиха і недобра, і гірш усього, що не хочу подобрішати, бо не варт!..» (Леся Українка. Лист Л. Драгомановій від 07(19).XII.1896 // Листи: 1876–1897. С. 421).

Мати-невільниця

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 254–255.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. ІІ. С. 91–93.

Датується за першодруком.

Подається за збіркою «Думи і мрії» 1899 р. Звірено за автографом і збіркою «На крилах пісень» 1904 р. У цій збірці поезію подано без назви і тільки перших тринадцять рядків. Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом.

В автографі поезії Олена Пчілка поряд із заголовком написала «Галя». Вважається, що це вказівка на ймовірну співрозмовницю ліричної героїні — Галину Ковалевську-Деген (1870–1897), подругу Лесі Українки, учасницю літературного гуртка «Плеяда». Г. Ковалевська була донькою друга родини Миколи Ковалевського та Марії Воронцової-Ковалевської. Подружжя належало до революційного кола народовців. М. Воронцову-Ковалевську було заслано на довічну каторгу в сибірське місто Кару. У 1889 р. вона з товаришами-в'язнями отруїлася на знак протесту й солідарності із закатованою жандармами на смерть Надією Сигидою, коханою поета П. Грабовського (т. зв. «Карійська трагедія»). Нагла смерть самої Г. Ковалевської-Деген стала великим потрясінням для Лесі Українки. У листі дядині Л. Драгомановій вона з цього приводу писала: «Настрій же був тяжкий в наслідок многих прикростів, що закінчились настоящим ударом грому: несподівано умерла Галя (дочка Ник[олая] Вас[ильовича]), моя товаришка і посестра. Вона весь свій вік слабувала нервами, поки врешті істерія довела її до самогубства, — вона кинулась під поїзд. Інші думають, що се нещасний випадок, але я думаю, що ні, бо вона не раз намірялась стратити себе. Після неї зосталось двоє малих хлопчиків. Се страшна втрата для всіх нас <...>» (Леся Українка. Лист Л. Драгомановій від 14, 22. III (26. III, 3. IV). 1897 // Листи: 1876–1897. С. 427).

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовок поезії і легенько надписано: «Жінки карбонаріїв».

- 250 В автографі: «За ним влетіла...».
- 251 У збірці 1899 р.: «Тюремні вісти...». Подаємо за автографом.
- 252 В автографі: «То вже дитинка...».
- 253 У збірці 1899 р.: «...фільсоф?». Подаємо за автографом.
- 254 В автографі: «Дитинка глянула на мене ясно».
- 255 У збірці 1899 р.: «...нехай воно сього не чує». Подаємо за автографом.
- 256 У збірці 1899 р.: «Від матери...». Подаємо за автографом.

І все-таки до тебе думка лине

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 255.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 94.

Датується за першодруком.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) олівцем легенько надписано заголовок поезії: «У Лондоні».

257 В автографі: «...з туги-жалю гине».

258 У першодруці: «Україна ціла...».

Ворогам

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 255–256.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «Думи і мрії».

Подається за збіркою «Думи і мрії». Звірено за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (у цій збірці знято назву «Ворогам» і вірш подано з підназвою «(Уривок)»).

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовок поезії і легенько надписано: «Орсіні і [Саггері]». Цей варіант теж закреслено.

Північні думи

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 256.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 85–86.

Датується за автографом. У збірці «Думи і мрії» датування таке: «1895 року».

Подається за збіркою «Думи і мрії». Звірено за автографом і збіркою «На крилах пісень» 1904 р. У цій збірці поезію подано без розбивки на частини і тільки перших сімнадцять рядків. Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовок поезії і легенько надписано: «Anita Garibaldi».

259 У збірці 1899 р.: «...горячу». Подаємо за автографом та збіркою 1904 р.

260 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11): «Стримати зможу, нестиму одважно вінець»,».

261 В автографі: «Доле сліпая, пропала вже влада твоя»,».

262 В автографі та першодруці: «Мрії дівочі...».

263 В автографі: «Тихо від себе одвожу...».

264 В автографі: «...покрила».

265 У збірці 1899 р.: «...широкії крила»,».

- 266 В автографі: «Слухаю мов зачарована голос надземний»,.
У збірці 1904 р. вірш на цьому закінчується.
- 267 В автографі: «Треба світити тим людям...».
- 268 В автографі: «Гляне той люд, що живе у великій темниці»,.
- 269 В автографі: «Скаже: десь в нашій країні настала весна,—».
- 270 У першодруці: «Блискавки грають, спалахують в небі зірниці».
- 271 В автографі: «Темна ще ніч, та вже певне недовга вона».
- 272 В автографі: «Мріє новая, вітаю!».
- 273 В автографі: «Через пустині...».
- 274 ...Ізраель ішов за стовпиом огняним — в часі виходу євреїв з єгипетського полону їх супроводив бог: вдень у стовпі хмари, а вночі у стовпі вогню. У Старому Завіті про це пишеться так: «А Господь ішов перед ними вдень у стовпі хмари, щоб провадити їх дорогою, а вночі в стовпі огню, щоб світити їм, щоб ішли вдень та вночі. / Не відступав удень стовп хмари тієї, а вночі стовп огню з-перед обличчя народу!» (Вих. 13: 21–22).
- 275 В автографі: «Кличеш, — я йду! в ту країну піду за тобою»,.
- 276 В автографі: «Де без упину панує...».
- 277 В автографі: «Люде канають у...».
- 278 В автографі: «Кличеш? Я йду! На край світа з тобою полину»,.
- 279 У першодруці: «Мріє, з тобою і там буде рай!».

До товаришів

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 256.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 87–88. (Твір подано під назвою «Товаришам»).

Датується за автографом. У збірці «Думи і мрії» датування таке: «1895 року».

Подається за збіркою «Думи і мрії». Звірено за автографом.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовок поезії і легенько надписано: «Ученьк Мацціні».

- 280 В автографі: «...доводилось мені».
- 281 У збірці 1899 р.: «...суворії питання».
- 282 В автографі: «...тепер пора на вас».
- 283 У збірці 1899 р.: «молодії».

- 284 В автографі: «Та хто ви, де?..».
- 285 У збірці 1899 р.: «...слабкії,».
- 286 В автографі викреслено: «...суворіі події». У збірці 1899 р.: «...великіі питання».
- 287 В автографі: «На всі питання в вас ...».
- 288 В автографі: «Стогнання, сльози...».
- 289 В автографі: «...тяжкі докори ці?».
- 290 В автографі та першодруці тут і далі: «Чи...».
- 291 В автографі: «...докори вас ніякі не проймуть».

Поет під час облоги

Першодрук: Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники. Львів. 1898. С. 190–193.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 697. С. 1–4. (чорновий). Текст фрагментований, густо покреслений і має чимало виправлень. До різних строф зроблено авторські позначки, які визначають послідовність викладу. На полях закреслено фрагмент, якого немає у прижиттєвих публікаціях вірша:

Співцеві тріумф обіцяє облога,
І більша надія його, ніж тривога.

На третій сторінці автографу, поміж рядками тексту й перед епіграфом, вказано первісну назву вірша: «Облога».

В архіві І. Франка (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 224) є авторизована копія твору, до якого подано епіграф — перефразовані рядки з вірша М. Некрасова «Поет и гражданин»:

Грешно в годину слез и горя
Красу луны небес и моря
И ласки милой воспевать.
Девіз «тенденційних».

Епіграф записаний, вочевидь, з пам'яті, бо цитата не зовсім точна, але зміст її збережений (у М. Некрасова: «Еще стыдней в годину горя / Красу долин, небес и моря / И ласку милой воспевать...»).

Датується за авторизованою копією.

Подается за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. зі збереженням графіки цього видання. Звірено за автографом і збіркою 1899 р.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовок поезії і легенько надписано: «Джусті». Цей варіант закреслено теж. Збоку нерозбірливо написано інше слово.

У листі до матері Леся Українка згадувала про цей вірш так: «А я пишу багато, і прозу, й вірші, і щось середнє між тим і другим, недавно написала чималий вірш “Поет під час облоги”, мусить бути вийшло не погано, бо навіть папа похвалив і порадив послати до друку. Voilà! (Он як! (фр.). — Ред.)» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 18(30).ІХ.1896 // Листи: 1876–1897. С. 412). У ще одному листі до матері авторка вказує: «Ти добре зробила, що дала мого «Співця» в ювілейний збірник (на пошану І. Франка. — Ред.), як би я була дома, то й сама б його дала. Тільки, здається, я його колись посилала самому Ф[ранкові] — Ворон[ий] казав, що Ф[ранко] загубив той транспорт матерьялів, — але як що Ф[ранко] тепер се знайде і помістить у Вістнику, то може вийти ніяково. Але наряд щоб знайшов» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) 13(25). XII.1897 // Листи: 1876–1897. С. 490).

Л. Старицька-Черняхівська згадувала про цей твір у контексті т. зв. «вітровської історії», голосної на той час справи про наругу жандарма над студенткою Марією Вітровою і її самоспалення на знак протесту. Ці події викликали значний суспільний резонанс і акції громадянської непокори. Мемуаристка з цього приводу пише: «Пам’ятаю, саме тоді, в [18]97–[18]98 році, вибухнула ветровська історія, а за нею й другі. Молоді сили завурушилися; майже всі товариші Лесині були так або інак зачеплені сими подіями, тільки Леся, відчуваючи все глибоко і болісно, може, глибше других, лежала нерухомо в ліжку і писала... “Поет під час облоги”» (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. Київ: Наук. думка, 2000. С. 756).

292 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 697) з викресленнями: «[У цілому місті] Над містом [панує] велика тривога,»; в авторизованій копії: «У місті панує велика тривога,». У збірках 1899 р. і 1904 р.: «тревога».

293 В автографі викреслено: «[Його оточила страшная] облога».

294 В автографі викреслено: «Від шпигів [у місті]...».

295 В автографі викреслено такий початок рядка: «Кохана!».

296 У збірці 1899 р.: «...в останній годині».

297 В автографі: «Не будеш ні лиха, ні голоду...».

- 298 В автографі викреслено наступні рядки:
- Як ворог на тебе підійме свій меч,
Сама я здійму йому голову з плеч.
- Он там біля брами кохана пара
- 299 В автографі викреслено: «...[вродливий] юнак».
- 300 В автографі викреслено варіанти рядка:
- «На завтра товариші кличуть до бою»;
«Піду з товариством завзятим до бою».
- 301 В автографі: «Вже краще в...».
- 302 В автографі та авторизованій копії: «...немов у турмі погибати».
- 303 В автографі: «Сама приперізує шаблю важку».
- 304 В автографі: «Нещасний коханець стоїть біля брами».
- 305 В автографі: «Бо иншого любить кохана дівчина».
- 306 В автографі: «Співець не боїться...». Викреслено: «Хай ворог уб'є, не боїться він смерти».
- 307 В автографі: «Поет з ворогами...».
- 308 В автографі: «І вірші, наче гострую зброю [шаблю] гартує»; в авторизованій копії: «...мов лехкиі стрілки гартує».
- 309 В автографі: «І видно співцеві в широкім роздолі».
- 310 В автографі викреслено наступних два рядки:
- що варто боротись, [хоч би до загину] для того, щоб жити,
щоб сеї краси світової зажиги.
- 311 В автографі: «І рання зоря і червона кров»;
- в авторизованій копії: «Рожева зоря і червона кров».
- 312 В авторизованій копії: «...і місяць та зорі».
- 313 В автографі: «І слухають...».
- 314 Далі в автографі між рядками записано тривірш М. Некрасова, який в авторизованій копії винесено в епіграф.
- 315 В автографі: «Бо в день серед юрби співці, наче діти.»; у збірці 1899 р.: «То в день...».
- 316 В автографі викреслено ще два варіанти цього рядка:
- «На небі поблід ясний вечор погожий»;
«Як тільки ж поблідне той вечор погожий».
- 317 У збірці 1904 р.: «небеснії очі». В автографі: «І глянули любоб...». Далі викреслено рядок: «Лючи променистії чари, —».
- 318 В автографі та авторизованій копії: «...до спочивку охочі».

- 319 В автографі викреслено: «Всі люде поснуть...». Далі викреслено рядок: «Після військової загари,»
- 320 В автографі викреслено: «[І навіть на мурах] обачна сторожа».
- 321 В автографі викреслено: «[У серці йому] розбудили [всі] мрії».
- 322 У збірках: «...мов іскри...». Подаємо за автографом.
- 323 В авторизованій копії: «...потока...».
- 324 У збірці 1899 р.: «...голоснії пісні».
- 325 В автографі: «І линуть з вітрами північними...».
- 326 В автографі викреслено: «[Круг неї і] розпач хаосом чорніє,».
- 327 В автографі викреслено: «[І ясна] веселка [думок] променіє,».
- 328 В автографі та авторизованій копії: «...чі хто...».
- 329 ...своїй винозірці — винозірка — далекозора, гострозора дівчина або жінка; прозорливиця.
- 330 В автографі: «...в кожній порі». Далі викреслено рядок: «І пісня брентить і брентить».
- 331 В автографі викреслено: «[Чарує та] пісня...».

Товаришці на спомин

Першодрук: Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники. Львів. 1898 р. С. 1–3.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 710.

Датується за збіркою «Думи і мрії».

Подається за збіркою «Думи і мрії». Звірено за автографом.

У збірці «На крилах пісень» 1904 р. опубліковано лише перші три строфи поезії під назвою «Лист». Наприкінці останньої строфи стоїть кома, а не крапка, як в автографі та першодруці. Це свідчить про те, що далі мало йти продовження, котре було вилучене з цензурних міркувань, а не за авторською волею.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовки поезії і легенько надписано: «Лист з вежі на о. Іскії».

Для збірки «Думи і мрії» Леся Українка опустила три строфи першодруку — 11-ту, 12-ту і 16-ту.

332 В автографі: «...ганок,».

333 У збірці 1904 р.: «...тяжкії муки,».

334 Патріція спокій — патриції — родова аристократія у давньому Римі, представники якої визначали й скеровували державне життя імперії в усіх головних його напрямках.

335 У збірці 1899 р.: «Феллаги...». Подаємо за автографом.

Феллахи — феллах — селянин, як правило бідний, у країнах Близького Сходу та Північної Африки.

Парії — (із санскриту «пропаший», «занепалий») — в Індії каста недоторканих, безправних, виведених поза суспільство людей.

336 ...Тітана ще не згас — ідеться про Прометея. Див. коментар до поезії «Сон» (збірка «На крилах пісень»).

337 В автографі: «Ми паралітики...».

338 В автографі подано 11-та і 12-та строфи, які випущено в збірці 1899 р.:

Наука наша — скарб, закопаний в могилу,
Наш хист — актьор-крепак в театрі у панів,
Непевні жарти тне, сміється через силу,
Поклонами спиняє панський гнів.

Релігія у нас — то морок темний,
Єгипетських жерців деспотія важка,
Закони й право — то устав тюремний,
Родинні зв'язки — нитичка тонка.

339 В автографі подано таку завершальну строфу, яку випущено в збірці 1899 р.:

О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч!

Спартак (біля 109 р. до н.е — 71 р. до н.е) — римський гладіатор-раб, родом з Фракії. У 73 році до н. е. очолив одне з найбільших повстань рабів і гладіаторів проти Риму. Понад десяток разів перемагав у битвах римське ополчення і регулярні війська. Загинув у бою з римлянами на річці Сіларі в Апулії.

Грішниця

Першодрук: Житє і слово. 1897. Т. VI. Кн. 5–6. С. 354–361. (Рубрика «Наш альбом»).

Автограф не зберігся.

Датається за збіркою «Думи і мрії».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р., закінчення твору відновлено за збіркою «Думи і мрії».

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) під заголовком поезії олівцем легенько написано: «Оповідання старого карбонарія».

340 У збірці 1904 р. перший рядок відсутній.

341 ...корогов — корогва — бойовий прапор, знамено.

342 У двох збірках ужито саме таку форму цього слова.

343 У збірці 1899 р.: «...тривога, шуканина».

344 У збірці 1899 р.: «Там одволодають...».

345 Без волі Божої і волос не спаде — переказ слів Христа, які євангеліст Лука подає так: «І будуть вас видавати і батьки, і брати, і рідня, і друзі, а декому з вас заподіють і смерть. / І за Ім'я Моє будуть усі вас ненавидіти. / Але й волосина вам із голови не загине! / Терпеливістю вашою душі свої ви здобудете» (Лк. 21: 16–19).

346 Як розумів розбійника Христос — ідеться про епізод страстей Христових в часі, коли на Голгофі хрест із розп'ятим Ісусом поставили поміж двома хрестами з розбійниками. Євангеліст Лука подає цей епізод у розділі під назвою «Два злочинники, розп'яті з Ісусом»: «А один із розп'ятих злочинників став зневажати Його й говорити: Чи Ти не Христос? То спаси Себе й нас! / Обізвався ж той другий, і докоряв йому, кажучи: Чи не боїшся ти Бога, коли й сам на те саме засуджений? / Але ми справедливо засуджені, і належну заплату за вчинки свої беремо, Цей же жадного зла не вчинив. / І сказав до Ісуса: Спогадай мене, Господи, коли прийдеш у Царство Свое! / І промовив до нього Ісус: Поправді кажу тобі: ти будеш зо Мною сьогодні в раю!» (Лк. 23: 39–43).

347 У збірці 1904 р. у цьому випадку «тільки», але далі по тексту слово подається як «тільки». Подаємо всюди як «тільки».

348 У збірці 1904 р. у тексті поезії трапляється паралельне вживання словоформ «инший — інший». Подаємо всюди як «инший».

349 У збірці 1904 р. на цьому текст обривається.

350 ...хто душу поклада за друзів — слова Христа, які в записі євангеліста Івана звучать так: «Оце Моя заповідь, щоб любили один одного ви, як Я вас полюбив! / Ніхто більшої любови не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх. / Ви друзі Мої, якщо чините все, що Я вам заповідую. / Я вже більше не буду рабами вас звати, бо не відає раб, що пан його чинить. А вас назвав

друзями Я, бо Я вам об'явив усе те, що почув від Мого Отця» (Ів. 15: 12–15).

Хвилинка розпачу

Першодрук: Житє і слово. 1897. Т. VI. Кн. 5–6. С. 362–363. (Рубрика «Наш альбом»).

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «Думи і мрії».

Подається за збіркою «Думи і мрії».

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовки поезії і легенько надписано: «Після подолання Пьемонта Австріяцями 1848 р.».

351 У першодруці подано наступну строфу, яку випущено в збірці 1899 р.:

О горе тим усім, кому судилась слава
Героя у тюрмі, та слава соромна!
Там перемога низька і кривава:
Герой в тюрмі — собака потайна.

«О, знаю я, багато ще промчить...»

Першодрук: Житє і слово. 1897. Т. VI. Кн. 5–6. С. 361–362. (Рубрика «Наш альбом»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 689 (чорновий).

Датується за автографом. У двох збірках твір датовано так: «16/IX.1896 р.».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (поезію у збірці подано останньою у розділі III. «Мелодії»). Звірено за автографом і збіркою «Думи і мрії».

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) олівцем збоку написано: «Можна в другу рубріку».

352 В автографі викреслено пізніший варіант: «...багато [пролетить]». Однак авторка повернулася до первісного варіанта.

353 В автографі викреслено пізніший варіант: «Багато [ще] надій за нами поле[тять]». Однак авторка повернулася до первісного варіанта.

- 354 В автографі: «Немов од вихря...».
- 355 В автографі викреслено: «...[зачумлене] дихання».
- 356 В автографі викреслено варіант: «Не раз наступить той смертельний перелом,».
- 357 В автографі: «І вглежу...».
- 358 В автографі викреслено 4-ту строфу:

Нераз я ще зомлілая впаду
 Перед покритою статуею Ізиди,
 Нераз я з кораблем на дно [морське] піду,
 Шукаючи нової Атлантиди.

- 359 В автографі подано первісний варіант рядка: «Нераз мені мій голос залуна». Зверху олівцем надписано «настрійно».
- 360 У збірці 1904 р. ця строфа відсутня. Відновлено за збіркою 1899 р.
- 361 В автографі: «...на тім огні».
- 362 В автографі викреслено: «Радійте, що...».
- 363 В автографі: «Пожалуйте чому відразу...».

Ангел помсти

Першодрук: Думи і мрії. 1899 р. С. 77–78.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 631; ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 224 (авторизована копія в архіві І. Франка).

Датується 12.IV.1896 за авторизованою копією. Вказану дату проставлено під віршем «Поет під час облоги», який подано в одному документі з «Ангелом помсти».

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) закреслено олівцем заголовок поезії і легенько надписано: «Привид сінйорі Орсіні перед змовою в Паріжі 1825 р.».

- 364 В авторизованій копії: «...ненависть і любов,».
- 365 В автографі та авторизованій копії: «Чі...». В автографі: «...смерті, кари, мук,».
- 366 ...одважня норманка — Марі-Анна-Шарлотта де Корде д'Армон — французька дворянка, родом з Нормандії. В часи якобінського терору заколола кинжалом одного з кровожерних вождів Конвенту Марата. Після вчиненого, дівчина здалася владі та спокійно прийняла суд і страту. Перед тим, як зійти на гільйотину,

відмовилася від священника. У віршованому листі до брата Михайла Леся Українка Шарлоттою Корде називає себе (Леся Українка. Лист М. Косачу. Березень 1890 // Листи: 1876–1897. С. 98).

367 У збірці 1899 р. тут і далі: «В тиранах...».

Fiat nox!

Першодрук: Житє і слово. 1897. Т. VI. Кн. I. С. 14–16.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «Думи і мрії». У першодруці дата така: «25 нояб. 96».

Подається за збіркою «Думи і мрії». Звірено за першодруком.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) над заголовком поезії надписано олівцем «Italia irredenta» (Італія невоз'єднана (італ.). — Ред.). Правки, внесені у робочий примірник збірки, засвідчують прагнення авторки дещо пом'якшити гостроту твору.

368 У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) викреслено олівцем закінчення рядка: «...сказав наш бог земний».

369 ...нащадок Прометея — див. коментар до поезії «Сон» (збірка «На крилах пісень»).

370 У першодруці та збірці 1899 р. тут і далі: «Блискучу іскру...».

371 У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) над словом «царю» надписано олівцем «князю». Очевидно, цей варіант не був остаточним, адже у тексті нічого не викреслювалося.

372 У першодруці: «...камянне серце».

373 У першодруці: «Щоб заглушить...».

374 У першодруці: «Остатній...».

На вічну пам'ять листочкиви, спаленому приятельською рукою в непевні часи

Першодрук: Житє і слово. 1897. Т. VI. Кн. I. С. 13.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «Думи і мрії». У першодруці дата така: «26 нояб. 95».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (вірш подано без назви). Назву відновлено за збіркою «Думи і мрії».

У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261) над заголовком поезії надписано олівцем «Елегія Джусті».

Про цей вірш пише О. Стешенко (Старицька), згадуючи обшук, що передував її арешту за участь в антиурядовій демонстрації: «Прийшли на світанку й по мене, а напередодні, вже не пригадаю хто, не повідомивши мене, привіз цілу в'язку нелегальщини і поклав на шафу, що стояла в передпокої. Робили жандарми у мене трус довго, переглядали кожний нікчемний папірець, а на шафу, що стояла під дверима, не звернули уваги. / Леся потім була страшенно обурена з такого безцеремонного вчинку: у тій в'язці були й Лесині вірші (автограф). Уже після мого ув'язнення хтось спалив всю цю в'язку нелегальних книжок. / З цього приводу Леся і написала свого вірша: “На вічну пам'ять листочкові”» (Стешенко О. Ясній пам'яті товариша // Спогади про Лесю Українку. 1971. С. 329).

375 У першодруці та збірці 1899 р.: «...почала я співати».

376 У першодруці та збірці 1899 р.: «...тривожна година».

377 У збірці 1899 р.: «...летить пожарина».

У листі В.Гнатюку Леся Українка щодо друкарської помилки у цьому рядку зазначає: «Одна помилка зосталась несправленою: на ст[орінці] 81, стр[офа] 7 — замість летить треба лежить. Треба вже хоч у «помилках» зазначити, хоч се властиве авторська самопотіха...» (Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 27.VIII(8.IX).1899// Листи: 1898–1902. С. 157).

378 У першодруці: «...зараз іскорка трісне». У збірках: «...іскорка блисне».

«Слово, чому ти не твердая криця...»

Першодрук: Житє і слово. 1897. Т. VI. Кн. 1. С. 13–14.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «Думи і мрії». У першодруці дата така: «25 нояб. 96».

Подається за збіркою «Думи і мрії». Звірено за першодруком.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

У робочому примірнику збірки (Ф. 2. Од. зб. 1261) над заголовком поезії надписано олівцем «Уміраючий Леопарді».

Імовірно, поява цього вірша пов'язана з дарунком Нестора Гамбарашвілі — студента-грузина, київського квартиранта родини Косачів, романтичного захоплення Лесі Українки.

Принаймні дата написання вірша відповідає даті дарунку. Сам Н. Гамбарашвілі згадував про це так: «На початку літа 1896 р., виїжджаючи із Києва додому в Горі, до батька на вакації, я запитав Лесю Українку, що їй привезти з Грузії. Відповідь була: “Гострий кинджал, як емблему боротьби з ненависним ворогом”. / Я виконав її бажання. Непогано заробляючи уроками, я замовив спеціалістам з холодної зброї дагестанцям в Горі кинджал, невеликий, з кращої криці, ручка і піхви кинджала були зроблені з срібла з гравірівкою і черню. Даруючи цей кинджал Лесі Українці восени 1896 р., після повернення з канікул в Київ, я сказав: “Панночко Леся, будьте тверді у Вашій благородній роботі, як криця цього кинджала, і гострі в слові, як його лезо”» (Гамбарашвілі Н. Мої спогади про Лесю Українку // Спогади про Лесю Українку. 1971. С. 167).

379 У першодруці та збірці 1899 р.: «...іскриться?».

380 У першодруці та збірці 1899 р.: «Іншим на втіху...».

381 У першодруці: «...справжнім мечем...».

382 У першодруці та збірці 1899 р.: «...тиранів,».

Відгуки

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 85.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 633.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 191–192). Звірено за автографом і збіркою «Думи і мрії». Строфічну розбивку вірша відновлено за автографом.

383 У збірці 1899 р.: «вихри».

384 У збірці 1899 р.: «...страшній,».

385 В автографі: «...еолову арфу».

Еолова арфа — у давньогрецькій міфології арфа бога вітрів Еола, що й за найлегшого повію вітру починала видавати музичні звуки; інструмент із натягнутих на дерев'яну рамку жил, який встановлювали на відкритих вітрах частинах будинку.

386 У збірці 1899 р.: «...довгії струни —».

Єврейська мелодія

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1898. Т. 2. Кн. 5. С. 146–147. Назва у першодруці: «Жидівська мелодія». Авторка не

прийняла такий варіант заголовку і вже у збірці «На крилах пісень» 1904 р. повернулася до назви «Єврейська мелодія».

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 86–87.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 644 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 642 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 643 (чистові).

Датується за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. У чорновому автографі закреслено таке датування: «21/VI.1896. Колодяжне». У чистових автографах датування відсутнє. У першодруці датування таке: «Волинь. 26 червня 1896».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 193–194).

Деякі мотиви вірша Леся Українка розвинула у диптиху «Єврейські мелодії» (1899) та в драматичній поемі «Вавилонський полон» (1903).

Імовірно, поява твору пов'язана з постаттю Нестора Гамбарашвілі (1871–1966), студента-грузина, який у 1895–1896 рр. ви-наймав у київському помешканні Косачів кімнату. Юнак був романтичним захопленням поетки, і тому його стосунки й намір одружитися з іншою могли покликати до життя цей вірш.

387 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 642): «Ти там певне...».

388 У чистових автографах: «пов'яла».

389 Вавілонські верби шуміли — Вавилон — столиця Вавілонського царства, держави у Межиріччі, розташовувався на пласкому березі нижньої течії річки Євфрат. Вавілонський полон євреїв датується 597–539 рр. до н. е.

390 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 642): «Божее», в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 643): «божее».

Єрусалимський храм бога Ізраїлю, збудований царем Соломоном близько 960 р. до н. е. було вщент зруйновано царем Навуходоносором II у 587 р. до н. е.

391 У збірці 1899 р.: «руїнах».

392 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 643) і збірці 1904 р.: «На твоїм алтарі ...»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 642): «На твоїм алтарі ...»; у збірці 1899 р.: «На твоїм олтарі...».

393 У чистових автографах: «чужеземці».

394 І левітів немає з тобою — левіти — нащадки Левія, священники вибрані богом Ізраїлю для служіння в його храмі. Однією з форм служіння були славослів'я бога музикою та співом.

395 У чистових автографах: «ізраельські люде, —».

Ave regina!

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 87–88.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 630 (чорновий, твір записано прозою); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 629 (чистовий).

Датується за чистовим автографом. У чорновому автографі датування таке: «1896, VIII.21. Колод[яжне]». У збірці 1904 р.: «21/VIII 1896 року».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 195–197).

396 У чорновому автографі викреслено: «...привабила [піснею слави?]».

397 У чорновому автографі викреслено: «...умерти [укупі] зо мною?».

398 У чорновому автографі: «і кров'ю моею окрасила шати свої».

399 У збірках: «Найкращі...».

400 У чорновому автографі викреслено варіант: «...міцно [і стогін мов пісня лунає]». Далі викреслено: «до пісні вони приграють».

401 У чорновому автографі зверху надписано: «навіть право на вільну смерть».

402 У чистовому автографі: «віддать».

403 У чистовому автографі: «...в моїм серці».

404 У чорновому автографі рядок має інший початок: «Ой леле, даремне...».

405 У чистовому автографі: «віттях».

406 У чорновому автографі далі викреслено: «...на втіху тобі». Далі йдуть рядки: «полинула прудко мов пташка і милому впала на руки і всі мої думи та мрії у голос йому проспівала, непрошене слово сказала і вбила, мов громом, остатню надію мою».

407 У чорновому автографі викреслено: «...променіли [мов зорі]».

408 У чорновому автографі: «Все я тобі проспівала...».

409 У збірці 1899 р.: «...коштовнії перли».

410 У чорновому автографі викреслено: «...жалобу [роспаху й туги]...».

411 У чорновому автографі викреслено: «Гарне убрання...».

To be or not to be?..

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 89–90.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 711.

Датується за автографом. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «10/IX 1896 р.».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 198–200).

Пізніше Леся Українка зробила автопереклад цього вірша на німецьку мову.

«To be or not to be?» — початок одного з головних монологів Гамлета, героя однойменної драми В. Шекспіра, написаної між 1600–1601 рр.

412 В автографі: «шалене».

413 В автографі та збірці 1899 р.: «...в темних, тихих водах, —».

414 В автографі тут і далі: «Чи...».

415 В автографі та збірці 1899 р.: «...темних хащів?..».

416 В автографі та збірках: «глибиню».

З ПРОПАЩИХ РОКІВ

Першодрук як диптиха: Думи і мрії. 1899. С. 90–92.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655 (чорновий) та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 654 (чистовий). У чистовому автографі заголовок циклу закреслений, а потім відновлений невідомою рукою.

Датується за чистовим автографом. У збірках датування першого вірша таке: «XII/28.1896 р.»; другого таке: «19/I.1897 року».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 201–203).

«Я знаю, так, се хворії примари...»

У чорновому автографі поезія мала десять строф. У перших трьох строфах правки відсутні, четверта має декілька варіантів початку. Останні шість строф густо покреслені з численними правками. Вочевидь, письменниця була незадоволена цим твором, а тому перекреслила четверту строфу. Далі відокремила цей фрагмент з чотирьох строф (разом із перекресленою) горизонтальною лінією від наступних строф. Цей фрагмент із шести строф (починається рядком: «Як я умру, на світі запалає...») за життя авторки не публікувався. Як окремих твір під заголовком

«Як я умру, на світі запалає...» був опублікований у виданні «Неопубліковані твори» 1947 р. (С. 7).

417 У збірці 1899 р.: «...хворії примари, —».

418 У збірці 1899 р.: «...зеленії палати».

419 В автографах: «...кіпарісів гай».

420 У збірці 1899 р.: «жалібнії».

«Обгорта мене туга, болить голова...»

421 У збірці 1899 р.: «Будуть сніжнії...».

До товариша

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 92–93.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655 (чорновий олівцем); Слов'янська бібліотека у Празі при Національній бібліотеці Чехії. А-СБНБЧ-Т-ЛШ1-4. (Текст подано в листі до М. Кривинюка). В обох автографах текст подано без назви.

Датується за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 204–205).

Вірш було подано в листі до М. Кривинюка, котрий нещодавно вийшов із ув'язнення. Поезії, записаній без строфічної розбивки, передує авторська заувага: «Я ще мушу належні Вам вірші списати, хоч вони вже й пристарілись, та виправляти вже пізно, отже пишу так, як було написано одразу ще давно (бо торік)» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку. Середина квітня. 1897 // Листи: 1876–1897. С. 431).

Про своє бажання відновити посвяту М. Кривинюкові, авторка писала в листі до матері: «Щодо ініціалів тих “товаришів”, до яких були писані листи-вірші, то я з охотою виставлю їх, і коли не зробила сього, то тільки через те, що не знала, наскільки се буде приємно самим товаришам, а як ти певна, що буде приємно <...>, то простав ініціали. До Стеш[енка] відносяться вірші: Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша... А до Крив[инюка] “Зимова весна” і “Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі”» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 5(18).І.1904 // Листи: 1903–1913. С. 170).

В обох збірках посвята відсутня.

422 В автографах: «Чи... в турмі,». У збірці 1904 р. фінал рядка випущено, а рядок закінчується так: «...про мене...».

423 В автографі (Т-LU1-4): «Так ростинам...».

424 В автографі (Т-LU1-4): «Як обом нам...».

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено другу строфу:

Темна доля забрала [мені вільний світ] життя мого рай.

Вам [забрала його темна сила] його темна сила забрала.

Через весь поневолений рідний наш край

Наче зла хуртовина заграла.

425 В автографі (Т-LU1-4): «От тепера мене при недузї тяжкій».

426 В автографі (Т-LU1-4): «Не один розважа-потішає:».

427 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655): «[Не журіться так дуже...]

Вам не личить журитись пригоді своїй».

428 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655): «Адже людям...». У збірках:
«Адже іншим...».

429 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено: «Люде добрі,
потіха не марна й лиха,». В автографі (Т-LU1-4): «Ох, які сі слова...».

430 В автографі (Т-LU1-4): «Та не знають ті люде...». В автографі
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено: «Та не знають ті люде...».

431 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено п'яту строфу:

Та не знають вони, [як невільників нас] що приваблює нас

[І метелиця вабить зимою] Навіть сніжня буря зимою.

Що нас так порива у безрадісний час

Навіть гомін дощу за турмою.

432 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено: «І не знають
як...». В автографі (Т-LU1-4): «І що гірше, ніж...».

433 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено: «Нас порада...».

434 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено: «Ся [порада]...».

435 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655) викреслено сьому строфу
з варіантами рядків:

Якби знать, що [остатній колючий вінець] остатні на світі

терни

[Наші голови терном квітчали] Нам уквітчають чола

кріваві,

Хай би ранили гостро і люто вони

Ми б стояли, як владарі в славі.

436 В автографі (Т-LU1-4): «...отих кубків гірких не пили, —».

437 В автографі (Т-LU1-4): «...вінців не плели».

438 В автографі (Т-LU1-4): «На робітників...».

439 В обох автографах: «...тиї вінці не стяли, —».

«Як дитиною, бувало...»

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 93.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 728 (чорновий олівцем).

Датується за автографом. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «2/II.1897 р.».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 206).

440 В автографі є ще один, первісний, незакреслений варіант рядка: «Упаду я ненароком»,.

441 В автографі викреслено: «Хоч до серця...».

442 В автографі викреслено: «Я встаю з веселим оком».

443 В автографі викреслено: «Сльози в голосі тремтіли»,.

444 В автографі викреслено: «...коли часами».

445 В автографі викреслено варіанти рядка:

«Мого серця тяжка драма»;

«На дурницю зійде драма».

446 В автографі викреслено варіант рядка: «І готова з уст зірватись».

447 В автографі викреслено: «Я боюсь такого сміху».

Романс

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 94.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 728. (Текст подано без назви.)

Датується за автографом. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «2/II.1897 р.».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 207).

448 В автографі другий і третій рядки першої строфи подано так:

Ясний місяць підслухач лукавий,

Ясний місяць наглядач цікавий,

Далі викреслено рядок: «Тиж світив і тобі він яскравий».

449 В автографі: «Він не раз тебе бачив зо мною»,.

КРИМСЬКІ ВІДГУКИ

Першодрук як циклу із семи віршів: Думи і мрії. 1899. С. 94–115.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 663; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 664; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 665; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 666; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 667; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 668;

ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 669; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 9; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 671; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 673. Збереглися автографи усіх поезій циклу, переважно і чорнові, і чистові.

Датується 1897–1898 рр.

Подається за збірками «Думи і мрії» (С. 94–115) та «На крилах пісень» 1904 р. (С. 208–234).

У листі до сестри Ольги з Ялти Леся Українка щодо майбутнього циклу писала: «Ти інтересувалась моїми новими віршами, то от їх ціла пачка їде з мамою в Київ, — як бачиш, нічого такого “надзвичайного”, мовляв Бердяєв, у них нема, “уліти” (художні твори. — Ред.) якуліти. Єсть у мене і де-які інші писання, та то все “не до громадської відомости” (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі). 10(22).І.1898 // Листи: 1898–1902. С. 11–12).

У листі до матері так само з Ялти Леся Українка обговорювала можливість публікації у часописах деяких поезій циклу: «Вірші мої і Іфігенію пошли у Вістник, тільки не посилай Східню і Єврейську мелодії, Мрії і Зимову ніч на чужині, бо се я звідси послала. У 2-й книжці власне надруковані Сх[ідна] мелодія і Мрії» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері). 28.ІІ(12.ІІІ).1898 // Листи: 1898–1902. С. 31).

Імпровізація

Першодрук у складі циклу «Кримські відгуки: Думи і мрії. 1899 р. С. 94–95.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 663 (чистовий).

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 208–209).

450 У збірках 1899 і 1904 рр.: «Іншим...».

451 У збірці 1899 р.: «...північній».

452 В автографі: «До кіпаріса...»; у збірці 1899 р.: «До кипаріса...».

453 У збірці 1899 р.: «Білії квіти...».

454 В автографі та збірці 1899 р. тут і далі: «...каміння горнеться,».

Уривки з листа

Першодрук у складі циклу «Кримські відгуки»: Думи і мрії. 1899 р. С. 95–97.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 663 (чистовий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 664 (чорновий). Чорновий автограф не датований і без заголовку.

Датується за чистовим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 210–212).

В автографах та збірці «Думи і мрії» посвята відсутня. Готуючи до друку збірку «На крилах пісень» 1904 р., Леся Українка в листі до матері обумовлює посвяту до цього вірша: «Щодо ініціалів тих “товаришів”, до яких були писані листи-вірші, то я з охотою виставлю їх, і коли не зробила сього, то тільки через те, що не знала, наскільки се буде приємно самим товаришам, а як ти певна, що буде приємно (зрештою, т[овариша] Стешенка недовго і спитати), то простав ініціали. До Стеш[енка] відносяться вірші: Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша...» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 5(18).І.1904 // Листи: 1903–1913. С. 170).

Іван Стешенко (1873–1918) — письменник, перекладач, педагог, громадсько-політичний діяч, член УСДРП, ТУП, Товариства Нестора Літописця, НТШ, за часів Центральної Ради її генеральний секретар, а пізніше — міністр освіти. У 1896 р. спільно з Лесею Українкою заснував першу політичну партію Наддніпрянщини — Українську соціал-демократичну групу.

455 У чистовому автографі: «ріфми».

456 У чистовому автографі замість цього рядка: «Без вітру»,.

457 У збірці 1904 р.: «Так би й лежала я завжди...»; подаємо за автографом й відповідно до авторського слововжитку.

458 В автографах тут і далі: «кіпарисів»; у збірці 1899 р.: «кипарисів».

459 У чорновому автографі: «Поважних, ставних». У чорновому автографі далі подано фрагмент, в якому сім останніх рядків викреслено:

Поки я дивлюся на море, гадаю, що й я така вільна,
Як хвиля білява, [що весело сонцю киває
Голівкою ясною з темної синяви моря.]
Оглянись на гори, що з півночі світ заступили,
[Суворою тінню,]
І тїнь мені думку покриє,
І раптом прокинеться спогад,
Що я не на волі, а тільки ланцюг мені довший
На час, на годину дала моя доля лукава,
Дозволила [глянути] вийти за темною гір огорожу,
Немов за ворота тюрми, і глянути втомленим оком

На вічнеє вільнеє море.
 [Нема в] Коли б мені сили, щоб раптом ланцюг розірвати,
 Схопити човен-душогубку і лехке подвійне весельце
 І швидко, мов чайка морська білокрила, полинуть по хвилях
 Геть за далекий обрій, звідки сонечко сходить,
 В новий незнані світа,
 На иншую долю й недолю!..
 Марні мрії! За кожним [пруджим] моїм необачним, незміреним
рухом
 Бряжчить невидимий ланцюг і болем до кости мене протинає,
 Гай-гай, не розірвеш його,
 Не такий його майстер кував!..
 [Щоб моїм недотепним рукам розірвати,
 [Хіба] Тільки час, — він усякі замкі розбива! —
 Сю кормигу розіб'є й мене вкупі з нею...
 Ось які тіні, товаришу, кидають гори на мене,
 Дай вам Боже ніколи не знати [таких] сих тінів
 І не ходити у хмару повитим по світі веселім [по ясному світі].
 Ні, ви не з тих, що живуть у тумані,]

- 460 У збірці 1904 р.: «Його».
- 461 У чорновому автографі: «Чим же за нього віддячити вам, побратиме?».
- 462 У чорновому автографі: «Притчу хіба...».
- 463 У чорновому автографі викреслено: «Битим шляхом [по горі]».
- 464 Ай-Петрі (з грец. Святий Петро) — мальовнича гора у південному Криму, висотою 1233 м.
- 465 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Вище облади тієї ми стали».
- 466 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Ось поминули остатню фалангу».
- 467 У чорновому автографі викреслено: «[Темних] струнких...».
- 468 У чорновому автографі викреслено: «[Далі] Але й вони [не здолали піти вже дедалі]».
- 469 ...дорога в Нірванну — Нірвана — у буддистській філософії стан, вільний від усіх страждань і переживань, блаженство, спокій. Досягається добровільною відмовою од земної суєти.
- 470 У чистовому автографі: «...пелюстки свіжі розкрила».
- 471 У збірці 1899 р.: «Квітку ту вченії...».

Saxifraga (від латин. слів *saxum* — «камінь» і *frango* — «ламати») — рід багаторічних трав'янистих рослин. Квітує білим, жовтим, помаранчевим, червоним квітом.

472 У чорновому автографі викреслено: «І милуватися [добуватися]...».

Східна мелодія

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1898. Т. 1. Кн. 2. С. 140–141.

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 97–98.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 665 (чистовий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 666 (чорновий);

Датується за чорновим автографом. У чорновому автографі та в першодруці поезія має дату «5 листопада 1897 р.». У збірках «Думи і мрії» та «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «Ялта, 27/І. 1897 р.», мабуть, хибне. Адже у січні 1897 р. письменниця не могла бути в Ялті, бо приїхала туди у червні вказаного року.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 213–214).

«Східна мелодія» та наступна поезія циклу «Мрії» — перші твори Лесі Українки, опубліковані в новоствореному часописі «Літературно-науковий вістник». До співпраці у цьому журналі її запросив І. Франко. Відписуючи йому з Ялти, авторка зазначає: «Звістка про скасування Ж[иття] і Сл[ова] була мені сумна не тільки з загальних, але й з особистих причин: зникало поле для моєї праці! Правда, ще раніше тії звістки я якось не знала, чи одкрите се поле для мене після того, як... etc. До “Зорі”, якою вона була остатні роки, я не мала симпатії, отже, “так зостала я ошукана, немов птах над моря водами”... Тепер же я маю тільки подякувати за честь, яку зробили мені Ви і Ваша, чи то пак наша Редакція, запрошуючи мене до роботи, тай взятись до тієї роботи так завзято, як тільки дозволить мені моє зрадливе здоров'я. Для початку посилаю вірші: не здивуйте з їх монотонности, — адже я тут “на заслання”, а вкупі зо мною і моя муза!» (Леся Українка. Лист І. Франку. 07(19).XII.1897 // Листи: 1876–1897. С. 488).

473 У чорновому автографі викреслено: «Гори палали багрянцем і золотом».

474 У чорновому автографі викреслено: «Сонце західнее з ними прощалося».

475 У чорновому автографі викреслено: «Так моє серце [спалахнуло тугою] [...колись загорілося]».

- 476 У чистовому автографі: «З милим-коханам...».
- 477 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
 «Геть понад морем, над синіми хвилями»;
 «Геть понад синіми хвилями моря».
- 478 У збірці 1899 р.: «...білії, —».
- 479 У чорновому автографі викреслено: «Марне шукають тебе на чужині».
- 480 У збірці 1899 р.: «...бистрокрилії?».
- У чистовому автографі: «Любий мій...».
- У чорновому автографі викреслено третю і четверту строфи:

Різні тепер нас моря заколихують,
 По межі нами країни просторії,
 Щож розлучило нас? хвиля противная,
 А чі тумани морські непрозорії.

Весла, стерно і вітрила могутнії
 Можуть боротися з хвилею кожною,
 Яснее світло, на щоглі запалене,
 Світить зорею у тьмі переможною.

- 481 У чистовому автографі: «Милий, твого воріття сподіваючись»,».
- У чорновому автографі далі подано такі рядки:

Світло на [щоглі] вежі у мене запалене.
 [Серце віщує: ми з милим зострінемось]
 [Знайдеш його ти] Щоб не зблудив ти з чужини
 вертаючись,
 [Доле моя! скільки сліз маю вилити?
 В горі твого воріття дожидаючись.]

- 482 У чистовому автографі: «Буду твого воріття дождатися»,».
- 483 У чистовому автографі: «...кіпарісову гілочку»; у першодруці: «кипарісову гильочку»; у збірці 1899 р.: «...гильочку»,»; у збірці 1904 р.: «...гилечку»,». Подаємо за чистовим автографом.
- 484 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Дерево зрощене слізьми і тугою».
- 485 У чорновому автографі викреслено: «Вище над всі мінарети він виросте».

Мінарети — див. коментар до вірша «Ой високо сонце в яснім небі стало...» (збірка «Думи і мрії»).

Мрії

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1898. Т. 1. Кн. 2. С. 141–144.

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 98–101.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 667 (чистовий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 668 (чорновий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 215–217). Вилучений фрагмент подано за збіркою «Думи і мрії» (С. 100–101). Строфічну розбивку вірша відновлено за чистовим автографом.

486 У чистовому автографі: «лицарський».

487 У збірці 1899 р.: «принци». У чорновому автографі викреслено: «Тільки дивно, [не герої]».

488 У чорновому автографі викреслено: «[Перемогою] укриті.».

489 У чорновому автографі викреслено: «Поривали мое серце».

Далі викреслено строфу:

[Інші образи, смутніші,
Я дивилась крізь давнину,
Мов крізь чорнії серпанки,
На кривавих подоланних,
На блідих закутих бранок.

490 У чистовому автографі: «Кажуть гордо так: “здавайся!”».

491 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Під копитами румака».

492 У чистовому автографі: «Шепотів...».

493 У чорновому автографі викреслено: «Ох, як серце поривала». У чистовому автографі: «Але серце...».

494 У чорновому автографі викреслено: «Та заставить жити — ні!».

495 У чорновому автографі викреслено: «Але [шум] вод...».

496 У чистовому автографі: «ніколи».

497 У чорновому автографі викреслена така строфа:

А коли недуга в мене
Тихий стогін виривала,
Мов пригрівка, був той стогін
[Він брнів немов пригрівка]
До легенд середньовічних.

498 У чорновому автографі: «А гільки [плюща] ростин...». У першодруці та збірках: «А гільки...». Подаємо за сучасним правописом.

499 У чорновому автографі викреслено: «Світло падало червоне».

500 У чорновому автографі далі викреслено:

Хто се жалібно так стогне,
Що за гуки тут у хаті?
Жалібні такі та хворі?

501 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Щастям зражений у бою».

502 У чорновому автографі далі викреслено такі рядки:

Щастя зрадило у бою
Незрадливого юнака.

503 Корогва— див. коментар до вірша «Грішниця».

504 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Не за рідний край пролита».

505 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Ох, коли б загоїть рани [...одужать швидче].

506 У збірці 1904 р. вірш закінчується цією строфою.

507 У збірці 1899 р.: «Неполомана...».

508 У чистовому автографі подано наступну строфу:

І холоне серце в грудях,
Мов воно всю кров стеряло,
Але поки я притомна,
Стогін мій не залунає.

509 У чистовому автографі строфу подано так:

Стогін мій не залунає,
Я гукну, мов бранець-лицарь:
«Хто живий зійди на вежу,
Подивись на бойовисько!

510 У чистовому автографі: «...одкриють жили,».

511 У чистовому автографі: «Хай умру від...». У збірці 1899 р.: «...крови». Подаємо за автографом.

512 У чорновому автографі викреслено: «Не за [рідний край]...».

Зимова ніч на чужині

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1898. Т. 2. Кн. 5. С. 143–146.

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 101–105.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 669 (чистовий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 9 і ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670 (чорнові, писані олівцем). У чорновому автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 9 подано лише останні дев'ять строф, без датування.

Датується за чистовим автографом. У першодруці та збірці «Думи і мрії» поезію датовано так: «Ялта. 15 грудня 1897 р.»; у збірці «На крилах пісень» 1904 р.: «Ялта. 5 грудня [1]897 р.». Згідно з автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670), дата «15 грудня 1897 р.» є достовірною лише для перших 15-ти строф, останні дев'ять строф датовані «29. XII.1897 р. Ялта», а тому остаточною датою слід вважати саме її.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 218–222).

У збірці «На крилах пісень» 1904 р. назва така: «Зимова ніч на чужині», у чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) поезія має назву «Ніч на чужині». Назву подаємо за чистовим автографом.

513 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670): «Розваж мене, музо, моя чарівнице». В усіх автографах слово «муза» пишеться з малої літери.

514 У чистовому автографі: «Так тяжко...».

515 У чорновому автографі: «...кращі дні».

516 У чистовому автографі: «Дарма нарікаєш!». У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Не я забарилась, а ти зажурилась».

517 У збірці 1899 р.: «Самотно мовчазнії...».

518 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Настрой [свої струни]...».

519 У чистовому автографі: «У слід...».

520 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено наступний рядок: «В гаю розцвітають квітки».

521 У чистовому автографі: «Про речі...».

522 У збірках: «...іскристі!».

523 У збірці 1899 р.: «Я тільки таємнії сльози...». У збірці 1904 р. випущено фрагмент, починаючи від репліки Музи «Нема нам з тобою...» до слів ліричної героїні «Прошу тебе свіжої рани не руш!». Випущений фрагмент подаємо за збіркою 1899 р.

524 У збірці 1899 р. тут і далі: «інші».

525 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670): «Герой погиба...».

526 ...не впустишь корогви — корогва — див. коментар до вірша «Грішниця».

527 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «...ся пісня, [як меч той] двосічна...».

528 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) далі подано такі строфи, які до чистового автографа не введено. Перша з них викреслена:

[І жаль мені зброї, що ржі на поталу
Віддана у піхвах марніє вона,
Мої ж молодощі минають помалу,
Мов старість безсила... Се пісня сумна!]

Тоді мені будеш цю пісню співати,
Коли оживе моя сила буйна,
Як зброя до пісні почне пригравати,
[Як буде їй збройна рука пригравати]
Тоді веселіше вона залуна.

529 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «[Даремне в мені не буди ти] одваги».

530 У чистовому автографі: «В заржавлених...».

531 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Химерна ти, сестро...».

532 У збірці 1899 р.: «...яснії зорі».

533 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено наступний рядок: «Що ти не бажаєш озватись прихильно».

534 У чистовому автографі: «Що думка...».

535 У збірках: «...давнії дні?».

536 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) є ще інший первісний і незакреслений варіант цього рядка: «Невже се узгір'я з верхів'лям злотистим».

537 У чистовому автографі: «...туремна стіна?».

538 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «[Нехай би ся пісня була] лебедина».

539 У чистовому автографі: «...остатня струна...». У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Розбийся ж ти, ліро моя голосна!».

540 У чистовому автографі: «...роспачливо луна». У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено варіанти рядка:

«Лірі бренить ще струна не одна»;
«Хутко порветься остатня струна»;
«Хай розпач у пісні твоїй не луна».

541 У чистовому автографі: «...остатня струна».

542 У збірках: «Згадай, як у літнії...».

543 В автографах: «...кіпаріси...».

544 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Згадай, як [мене на зорі ти будила]».

545 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Поглянуть на ранньої зірки рубін,». Далі викреслено наступний рядок: «А поруч з тобою над морем ходила».

546 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено наступні рядки:

І тут на чужині
І в нас на Україні
Звьялила всі квіти зима.

547 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) викреслено: «Згадай, як сиділи ми вкупі з тобою».

548 У збірці 1899 р.: «...вогністії шати». У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670): «В той час коли захід в огністії шати».

549 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670): «Тепер мої думи...».

550 У чорновому автографі з викресленнями (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670): «[Пісні] [Тоді наші] На весні і співи і квіти...».

551 У чорновому автографі з викресленнями (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 9): «Огнем [запалають] загоряться яскравим, новим!».

У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 670) після датування викреслено ще одну строфу, написану чорнилом:

О Музо, ти знаєш потужнії чари,
Тремтить мое серце, як в лірі струна,
Ще гори повиті в зимовій хмари,
А в серці моему співає весна...

Іфігенія в Тавріді (Драматична сцена)

Першодрук у складі циклу «Кримські відгуки»: Думи і мрії. 1899 р. С. 106–112.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 671 (чистовий). На першій сторінці рукою Лесі Українки зверху доставлено римську цифру «VI».

Датується за чистовим автографом. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «Ялта. Villa Iphigenia. 15/I.1898 р.».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 223–231).

У листі до матері з Ялти Леся Українка про цей твір писала: «Іфігенію», бачиш, посилаю, вона вже днів три, як написана, та я все не могла зібратись переписати, тим і листа запізнила, — не хотіла посилати без Іфігенії. Монолог, я сама бачу, страх довгий, колись потім, для сцени (!) можна буде скоротить, а для читання се, я думаю, нічого. Коли б се була побитова драма, то такий монолог був-би злочинством, але для драматичної поеми, en style classique (у класичному стилі (фр.). — Ред.), я се допускаю. Се пишу для того, щоб ти і Мих[айло] Петр[ович] (ідеться про М. Старицького. — Ред.) не думали, ніби я зреклась свого принципа виключення монологів з новітньої драми. Іфігенія именно не буде новітньою: в ній буде хор, репліка à parte (про себе, набік (італ.). — Ред.) і може навіть deus ex machina (бог із машини (лат.). — Ред.)!» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері). 21.I(02.II).1898 // Листи: 1898–1902. С. 17–18).

В. О'Коннор-Вілінська про цей твір згадувала таке: «Особлива дружба зміцнилася у Лесі з Людею Старицькою. Їх зв'язувала спільність літературних завдань, громадських, своїх особистих. Коли Старицька написала “Сафо”, Леся найбільше тішилася тим твором. Через який час вона звернулася до неї з такими словами: “Dearest friend (дорогий друже (англ.). — Ред.), ви не сердитесь, що я свою “Іфігенію” під враженням вашої “Сафо” написала» (О'Коннор-Вілінська В. Леся Українка. Косач-Квітка Лариса Петрівна (Леся Українка) // Біографічні матеріали. С. 295).

Давньогрецький міф про Іфігенію Леся Українка прочитала ще в дитинстві, адже серед її улюблених книг були «Міфи класичної давнини» Г. Штоля. У своїй праці німецький дослідник оповідає історію Іфігенії в поданні давньогрецького драматурга Евріпіда (трагедія 408 р. до н. е. «Іфігенія в Авліді»). За сюжетом міфу, грецький цар Агамемнон, котрий задумав похід на Трою, зіткнувся із протидією богині місяця, полювання й лісів Артеміді. За те, що він колись образив її недоречним вихвалянням на полюванні, богиня здійняла над морем несприятливий для подорожі вітер. Від жерця-віщуна Калхаса цар дізнається, що вмилоствити Артеміді можна жертвопринесенням найулюбленішої доньки. Батько спочатку на це не погоджується, однак під тиском

війська зрештою поступається. Не захистив дівчини навіть її наречений, безстрашний Ахілл, якого ледь не каменувала розшаліла юрба. Щоб уникнути кровопролиття серед своїх, Іфігенія зголощується добровільно віддатися у жертву. Однак у той момент, коли Калхас перерізає горло дівчини ножем, Артеміда підмінює її ланню. Урятовану Іфігенію, богиня переносить на береги далекої Скіфії (Криму), де робить жрицею в одному зі своїх храмів (Штоль. Г. *Мифы классической древности: В 2 т. // Москва: Высш. шк., 1993. (Переиздание 1877 г.) Т. II. С. 16–25.* В іншій своїй трагедії «Іфігенія в Тавриді» (418 р. до н.е.) Евріпід оповідає про повернення Іфігенії до Греції. Узнявши за основу переказаний Г. Штолем міф та, вочевидь, обидві трагедії Есхіла, Леся Українка розбудовує свій твір на продовженні історії героїні в часі її служіння в храмі Артемиди в Тавриді.

552 В автографі викреслено означник «...поема».

553 ...в Тавриді, в місті Партеніті — Таврида — одна з історичних назв давнього й середньовічного Криму.

Партеніт (від давньогр. слова «дівочий») — поселення на східному підгір'ї гори Аю-даг у Південному Криму, відоме культом таврійської богині Діви.

554 В автографі та збірці 1899 р.: «і т[ак]е и[нше]».

555 В автографі тут і далі: «алтарь».

556 В автографі далі викреслено: «...оздоблене сфінксами та гіппогріфами».

557 В автографі: «...в довгій білій одежі...».

558 В автографі та збірці 1899 р.: «сьогодні».

559 У збірці 1899 р.: «...чистії».

560 У збірці 1899 р.: «Темнії чари...».

Ереб — народився з хаосу й імлив та є утіленням вічного морозу. З дружиною-сестрою Нюкту (ніч) вони народили Гемер (день), Ефір (повітря), Танатос (смерть), Єрос (любов) та ін. За Платоном, Ереб — це підземне царство темряви, через яке після смерті тіла людські душі проходять у світ мертвих.

561 ...моя Елладо — Еллада — самоназва давньої Греції.

562 ...по Гадесових полях блукає — царство мертвих, володіння бога підземного світу Гадеса.

563 В автографі: «Зіходить».

564 До матері коханої на груди — ідеться про Клітемнестру, дружину Агамемнона, яка боронила доньку від рокованого жертвопринесення.

565 ...золотокудрого Ореста — у трагедії Евріпіда «Іфігенія в Тавріді» Орест припливає до Тавриди, щоб викрасти статую Артеміди. Там він зустрічає сестру й вони разом утікають до Греції. Орест, убивши матір, помстився їй за підступну смерть, заподіяну Агамемнону.

566 Лато́ни дочко, сестро Аполло́на — звернення до Артеміди.

Латона — у давньогрецькій міфології титаніда, кохана Зевса, мати Артеміди та Аполлона. Фігурує у ще одній поезії Лесі Українки — «Нюбея» (1902).

Аполлон — бог світла, бог-лікар і віщун, утілення чоловічої краси, відомий також як Музагет — очільник й покровитель муз. Рідний брат Артеміди.

567 Сестра моя, Електра — Електра (або Леодіка) — донька Агамемнона і Клітемнестри, допомогла урятуватися брату Оресту та разом із ним помстилася матері та її коханцю Егісту за вбивство батька.

568 В автографі та збірці 1899 р.: «еллінка».

569 У збірці 1904 р.: «...зімовий». Подаємо за автографом.

570 В автографі: «А там, у нас...».

Арголіда — край з центром у місті Аргос, один із найбільш заселених і культурно розвинутих регіонів у Давній Греції.

571 В автографі та збірці 1899 р.: «фіялки».

572 О Мойро — Мойра — у давньогрецькій міфології утілення долі, якій підлягали всі, навіть боги.

573 ...Прометею, спадок нам покинув — Прометей — див. коментар до поезії «Сон» (збірка «На крилах пісень»).

574 В автографі: «олімпійців» — ідеться про богів давньогрецької міфології, котрі жили на горі Олімп.

575 В автографі над наступним рядком синім чорнилом та іншою рукою надписано: «В далеку чужину завела?».

576 В автографі: «имення».

577 Води Стікса й Лети — ріки підземного світу.

Стікс — ріка мертвих, через яку човняр Харон за платню перевозив душі мертвих до Аїду. Водами Стіксу, які вважалися смертельно отруйними, клялися боги.

Лета — ріка забуття у царстві мертвих. Душа померлого, яка пила воду Лети, забувала про все, що пережила на землі.

Весна зимова

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1899. Т. 5. Кн. 2. С. 167–168.

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 113–115.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 673.

Датується за автографом. Дата в першодруці: «Ялта, 24-ого січня 1898 р.».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 232–234).

У першодруці текст подано у прозовому записі, без розбивки на рядки.

У збірках «Думи і мрії» та «На крилах пісень» 1904 р. твір називається: «Весна зимова». Назву подаємо за автографом: «Весна зимова».

Авторка мала бажання присвятити поезію М. Кривинюкові. Однак ні у першодруці, ні в збірках «Думи і мрії» та «На крилах пісень» 1904 р. її не проставлено. Готуючи до друку останню із названих збірок, авторка пише з цього приводу матері: «Щодо ініціалів тих «товаришів», до яких були писані листи-вірші, то я з охотою виставлю їх, і коли не зробила сього, то тільки через те, що не знала, наскільки се буде приємно самим товаришам, а як ти певна, що буде приємно <...> то простав ініціали. До Стеш[енка] відносяться вірші: Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша... А до Крив[инюка] “Зимова весна” і “Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі”» (*Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 5(18).І.1904// Листи: 1903–1913. С. 170*).

578 У першодруці: «Міняться білії хмари...».

579 У першодруці: «хмарами».

580 У першодруці: «Що видається нераз мені, ніби займаються раптом огні вартові».

581 У першодруці: «Тіні різкі вирізняють всі мури, балькони...».

582 У першодруці: «...огнів не багато зосталося».

583 У першодруці: «злотом червоним горіти. Тихо...».

584 У першодруці: «Тільки потік...».

585 В автографі: «Та одзивається пісня десь, ледве лунає...».

У першодруці: «та віддзивається пісня десь, ледве лунає...».

586 У першодруці далі подано рядок: «Вабить се місячне світло і ся несподівана люба весна».

587 У першодруці: «немов той чердак корабельний».

- 588 У першодруці: «Видко мені звідти ціле півкрузе узгір'я і».
- 589 В автографі викреслено: «Що оповита,». У першодруці: «що оповита в сніги та окована льодом лежить там, за горами сими».
- 590 В автографі тут і далі: «Инший...».
- 591 У першодруці: «Тільки сей...».
- 592 У робочому примірнику збірки «Думи і мрії» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 114) авторка взяла у дужки наступні п'ять рядків, написавши збоку: «перем[інити]». У збірці 1904 р. подано внесені правки: випущено два рядка та замінено окремий вислів.
- 593 У першодруці: «...понуру будову,».
- 594 У збірці 1904 р. рядок випущено. Подаємо за збіркою 1899 р.
- 595 У збірці 1904 р. змінено закінчення рядка: «А за огорою — вас, мій товаришу бідний;».
- 596 У збірці 1904 р. рядок випущено. Подаємо за збіркою 1899 р.
- 597 У першодруці далі подано: «місячне світло докором заглянуло в серце,».

«Порвалася нескінчена розмова...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1898. Т. 4. Кн. 10. С. 50–51.

Передрук: Думи і мрії. 1899 р. С. 115–116. Твір подано з авторськими скороченнями — опущено шосту і восьму строфи першодруку.

Автограф в архіві М. Павлика: ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 345. Вірш у листі супроводжено такою припискою: «Прошу знайти денебудь місце сим моїм віршам, якщо вони не підійдуть до “Вістника”, і підписать мое звичайне літературне ймення — (інакше не хочу)» (Леся Українка. Лист М. Павлику від 20.VII(1.VIII).1898 // Листи: 1898–1902. С. 65).

Датується за автографом. У першодруці датування таке: «14 серпня 1898».

Подається за збіркою «Думи і мрії». З відновленням присвяти.

Присвяти ні в автографі, ні в першодруці нема. Вперше вона подана в першому томі п'ятитомного зібрання творів Лесі Українки (1951 р.) за бажанням поетки, висловленим у листі до матері: «Над віршами “Порвалася нескінчена розмова...” я прошу надписати: “пам'яті С.М.”» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 5(18).I.1904 // Листи: 1903–1913. С. 170). Присвяту авторка планувала подати до перевидання поезії у збірці «На крилах пісень» 1904 р.

Вірш присвячено Сергію Мержинському (1870–1901) — коханому Лесі Українки, випускнику київського університету

Св. Володимира, громадсько-політичному діячеві. Леся Українка доглядала хворого на сухоти С. Мержинського в останній період його життя. Помер на руках у письменниці в Мінську 3 березня 1901 р.

598 В автографі: «Загомонів його страшний пожар».

599 У першодруці та збірці 1899 р.: «...Бастилії тиранів...». Подаємо за автографом.

Бастилія — фортеця у Парижі, збудована в 1370–1381 рр. Бастилія віддавна була в'язницею для ворогів короля і держави. У липні 1789 р. фортецю захопили революційно налаштовані парижани, а в 1791 р. її повністю зруйнували.

600 В автографі: «Таке лежить прокляття на мені.».

601 В автографі та першодруці: «...кайдани вже дзвенять». В автографі подано наступну строфу:

І там, де на всьому́ лежить печать мовчання,
де стримані і скарги і пісні,
де здавлені проклони і ридання,
вість людям подають кайдани голосні.

602 В автографі та першодруці: «Нехай дзвенять, нехай брешуть кайдани.».

603 В автографі та першодруці: «Не треба...».

604 В автографі подано наступну строфу, яку випущено в першодруці й передруках:

Коли б могли вони там людям нагадати
про поневолених, замучених братів,
посажених поза желізнi грати,
відданих в руки навісних катів;

605 В автографі та першодруці: «Перуном в тиї...».

606 В автографі та першодруці: «...і мої слова».

У пустині

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1899. Т. 5. Кн. 2. С. 166.

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 116–117.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 715 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 716 (чорнові), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 714 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 235–236).

607 У чистовому автографі викреслено такі рядки (подані й у чернетці):

Сказав Господь: «За те, що ви в пустині
Зневірилися в моїй обітниці святій,
Я покараю вас: ніхто з вас не побачить
Обітованої Ізраелю землі.

608 ...в обітованню землю — в основу оповіді покладено біблійну легенду про вихід євреїв на чолі з пророком Мойсеєм з єгипетського полону і їхнє сорокарічне блукання пустелею в пошуках обіцяного богом Ізраїлю — благословенного, багатого краю. Така тривала хода до недалекого в географічному вимірі пункту призначення була необхідною з огляду на те, що в дорозі мали померти ті, хто зріс у рабстві, й народитися нове, вільне покоління. Подані у творі слова мають відповідність у Старому Завіті як переказ народу божої волі вустами Мойсея: «Живий Я! Мова Господня: Поправді кажу, — як ви говорили до ушей Моїх, так Я зроблю вам. / У цій пустині попадають ваші трупи, та всі перелічені ваші всім вашим числом від віку двадцяти літ і вище, що нарікали на Мене. / Поправді кажу, — ви не вийдете до того краю, що Я підносив був на присягу руку Свою, що будете перебувати в нім, — окрім Калева, сина Єфуннеєвого, та Ісуса, сина Навинового. / А діти ваші, що про них казали ви: станете здобиччю ворогові, то впроваджу Я їх, і пізнають вони цей край, яким ви обридили. / І ваші власні трупи попадають у цій пустині! / А ваші сини будуть блукати на пустині сорок літ, і відповідатимуть за зраду вашу, аж поки вигинуть ваші трупи на пустині. / Числом тих днів, що розвідували ви той край, сорок день, будете ви нести ваші гріхи по року за день — сорок літ, і пізнаєте, що значить бути покинутими Мною! / Я, Господь, говорив: Поправді кажу, — оце зроблю всій цій злій громаді, що змовляється проти Мене: у цій пустині вигинуть, і тут повмирають» (Чис. 14: 28–35).

609 ...свого пророка — пророк — у юдейській традиції духовний, а іноді й світський лідер народу, наділений дарами передбачення, зцілення, творення чудес та особливим зв'язком з вищою силою. Бог відкриває свою волю через обраних людей, які, відповідно, доводять її народіві. Також від імені народу пророк говорить із Богом. З-поміж трьох форм духовного лідерства, пророцька визнається найвищою, передуючи первосвященству та священству. Пророки з'являлися в особливо складні періоди в житті народу,

щоб нагадати йому про виняткові стосунки євреїв з їхнім богом Яхве, застерегти від великих лих та катастроф, допомогти звільнитися від моральної та фізичної неволі. У науці поширене уявлення, що пророк — це людина вищого рівня свідомості, сильної індивідуальності, відділеної від колективно-стереотипних форм світосприйняття та реакцій.

610 У чистовому автографі: «Землю».

611 І більше не вернувся — смерть Мойсея у Старому Завіті описано так: «І вийшов Мойсей із моавських степів на гору Невó, на верхів'я Пісгі, що навпроти Єрихону, а Господь дав йому побачити весь край: Гілеад аж до Дану, / і весь Нефталім, і край Єфрема та Манасії, і весь край Юди аж до Останнього моря, / і південь, і рівнину долини Єрихону, пальмового міста аж до Цоару. / І сказав Господь до нього: “Оце той край, що Я присягнув Авраамові, Ісакові та Якову, говорячи: Насінню твоєму Я дам його. Я вчинив, що ти бачиш його власними очима, та туди не перейдеш”. / І упокоївся там Мойсей, Господній раб, у моавському краї на приказ Господа. / І похований він у долині в моавському краї навпроти Бет-Пеору, і ніхто не знає гробу його аж до цього дня. / А Мойсей був віку ста й двадцять літ, коли він помер, та не затемнилось око його, і волóгість його не зменшилась. / І оплакували Мойсея Ізраїлеві сини в моавських степах тридцять день, та й покінчилися дні оплакування жалоби за Мойсеєм» (Повт. Зак. 34: 1–8).

612 У чистовому автографі: «Чи на те...».

613 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 716) викреслено рядок: «Помалу гинучи від втоми та безвіддя.».

614 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 716) викреслено рядки:

І може помсти Бог, страшний Адонаї,
Допустить нам остатнім станом стати
Не далі від обіцяного краю,
Аніж тепер ми стоїмо. О Боже!
[Нехай батьків і матерей...] І може наше гірке страждання
[їх дітям...] Нашадкам нашим скоротить дорогу
До ясної і певної мети.
Пожалуй їх, а нас карай чим хочеш:
Карай вогнем, карай небесним громом,
Заразою, мечем бродячих розбишак,
Ми не впадем з благанням на коліна,
Щоб одвернуть від себе тую кару.

Ми вже покарані. Огонь палив нам серце
[Нам не страшний остатній Божий вирок]
[Огонь зневір'я й туги, він точився]
Одвага розпачі нехай придасть нам силу.

615 У чистовому автографі закреслено інший варіант рядка:
«Ніщо нам не страшне. Палив нам серце розпач».

616 У чистовому автографі: «Точивсь», а в збірці 1899 р.
«Поливсь».

617 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 716) цей і наступні
два рядки подано так:

[Від серця в серце] Точивсь по людях, мов лиха зараза,
І серце розтинав, мов гострий меч.
А як не стало нашого пророка,
Та вість на нас ударила, мов грім.

Далі викреслено рядок: «І ось тепер ми стоїмо в пустині»,».

618 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 716) наступний фраг-
мент з викресленими варіантами подано так:

Замість провóдаря зосталась тільки мрія,
[Як марево далека й недосяжна.]
[За нею ми готові йти на безвість.]
Далека, наче марево в пустині.
І підемо, [не боячися кари] не боячися нічого,
Бо кари гіршої над ту, що знаєм ми
Ми вже покарані. Страшніше покарати
Сам грізний Бог Адонаї не може [...]

619 Хто наш провóдарь — після смерті Мойсея євреїв очолив Ісус
Навин, провoдар, якого призначив його великий попередник.

620 Бог Адонаї не може — Адонаї — буквально «Наш Господь» —
одне з імен бога в юдаїзмі.

621 У чистовому автографі: «Ходім! нехай се...».

На столітній юбілей української літератури

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1899. Т. 5. Кн. 2.
С. 164–165. Твір подано під назвою «На спомин І. Котляревського» з ре-
дакційною приміткою: «Сю поезію Лесі Українки декламував М. Ста-
рицький на святі Котляревського в Києві 26-го грудня 1898 р.»

Передрук: Думи і мрії. 1899. С. 117–119.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14 (повний); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 713 (лише 4 початкові строфи). У повний автограф внесено правки олівцем невідомою рукою.

Датується за збіркою «Думи і мрії». В автографах датування відсутнє.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 237–238).

Графічний запис вірша відновлено за автографом, в якому текст на половині розбивають три зірочки. Ці знаки письменниці ставила у поезіях без заголовків. Можливо, у цьому випадку мали бути дві частини одного вірша або диптих.

В автографах заголовок відсутній. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. до назви подано примітку: «Напечатано в збірнику “Вік”». У листі до дядини Л. Драгоманової Леся Українка виявляє особливості підготовки свята у Києві, зокрема і власної у ньому участі: «А там ще маю роботу для вечера ювілейного (юб[ілей] Котляревського і століття укр[аїнської] літератури). Коли не зроблю того, що обіщала, то мене здіять приятелі» (Леся Українка. Лист Л. Драгомановій. 18(30).ХІ.1898 // Листи: 1898–1902. С. 88).

Л. Старицька-Черняхівська, котра була на ювілейному вечорі, згадувала: «У 1898 році ми бучно одсвяткували столітній ювілей української літератури. Для сього свята Леся написала вірш: “У кожного люду, у кожній країні”; вона не визнавала віршів “*par occasion*” (віршів для okazji (фр.). — Ред.) але ся тема давно вже зростала в її серці, і вірші Лесині вийшли високохороші. На вечорі декламував їх мій батько. Як зараз, пам’ятаю сей момент. Зала була залита публікою понад береги. Вірші Лесині зустріли рясними аплодисментами. Тоді тато мій спустився з естради і, взявши Леся за руку, вивів її перед очі публіки. Се була хороша хвилинка, хороша група! Батько мій мав високу гарну статуру, і коли він, вже старий поет і старий чоловік з довгими сивими вусами, вивів на естраду молоду бліду дівчину, відому вже всім по своїх творах, — загриміли оплески. / Довго стояли вони так вдвох на естраді, довго вклонялась схвильована молода дівчина, довго гриміли оплески... / Се вітала молодь свою любу письменницю і виявляла їй почуття своєї пошани і любові» (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Драматичні твори. С. 754–755).

У своїх спогадах К. Квітка також вказував, що Леся Українка не любила писати твори на замовлення: «Казала, що взагалі *vers d’occasion* (вірші для okazji (фр.). — Ред.) не вмє писати, не була

довольна теж і своїм відомим віршем на столітні роковини нової української літератури» (Квітка К. На роковини смерті Лесі // Спогади про Лесю Українку. 2017. С. 240).

Згадує цей вірш іще один очевидець ювілейного вечора Є. Кротевич, свідчення котрого додають важливих штрихів події: «І самий зміст цього натхненного вірша, і чудова декламація його Старицьким, і піднесеність переважно молодій аудиторії сприяли тій бурі оплесків, яка вибухнула в залі і довго-довго перекочувалася з краю в край бурунами: “Авторку, авторку!..”. Вікна дзвеніли від тої бурі оплесків. / Михайло Петрович зійшов з помосту і, взявши за руку Ларису Петрівну, вивів її на поміст. Ще гучніші оплески й вигуки: «Слава!» залунали в залі. / Це був справжній тріумф, утворений вдячною аудиторією своїй улюбленій поетесі Лесі Українці, яку недавно перед цим так щиро привітав Іван Франко, назвавши її наймужнішою людиною у всій Україні. / Лариса Петрівна, як добре зберегла мені пам’ять, ніби й зовсім спокійно стояла поруч із Старицьким, спокійно теж вклонилася публіці. Тільки зашарілася вся та великі очі її якось надто зосереджено вдивлялися в аудиторію, немовби вивчали людське піднесення. Ще одне міцне враження затвердилося в мені з того часу, а саме, що Леся Українка струнка і ніби досить високого зросту — принаймні не здавалася низькою в порівнянні з Михайлом Петровичем Старицьким, якого в тісному колі його друзів і знайомих, як відомо, за високий зріст прозивали “Михайлом Верстовичем”. / До Старицького підбіг якийсь поліцейський «чин» і став щось йому говорити, але буря оплесків не втихала — і поліцай, безнадійно махнувши рукою, одскочив набік. Як виявилось потім, у програмі не було вірша Лесі Українки, і за це полетів із служби пристав Либідського участку, до якого належала Рогнідинська вулиця, а Старицькому зробили попередження, що надалі за такі “самовільні” вчинки забороняють українські вечори» (Кротевич Є. Леся Українка за життя. (Спогади) // Спогади про Лесю Українку. 1971. С. 259–260).

622 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14) в словах: «кожного», «кож-дій» літеру «д» виправлено олівцем на «н».

623 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «Були “золотії вікі”»,».

624 За пишні хрїї — хрїя — термін риторики — урочища промова на задану тему; короткий дотепний текст з елементами повчань або філософування.

625 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «Співцям сам король роздавав надгороди,»; в іншому автографі: «Король сам співцям роздавав надгороди.»

626 В автографах: «Він долю...».

627 У збірці 1899 р.: «мадригали».

За ввічливі станси, гучні мадригали — жанри лірики:

Станси — поезія із кількох чотиривіршів, кожен з яких містить закінчену думку; строфи в тексті об'єднані спільною темою.

Мадригал — невеликий любовний вірш, часто пісенного розміру; міг виконуватися під музичний супровід.

628 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 713): «Вродливиці їм...».

629 ...субреток моторних — субретка — театральне амплуа комедійної актриси, дотепної, жвавої, кмітливої дівчини, котра допомагає головним героям твору, як правило, закоханій парі.

630 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14) рядок пунктуаційно закінчується крапкою з комою.

631 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14) викреслено: «У панським-лицарським...». В іншому автографі: «У панським-лицарським...».

632 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14) викреслено варіант: «Цвіли в них між лаврами квіти барвисті,».

633 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «А як їм на ймєння?».

634 У збірках 1899 р. і 1904 р.: «...іншії мрії,».

635 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «...до палаців їх шлях:».

636 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «Взяли собі нові...».

637 У збірці 1904 р. вірш на цьому обривається. Закінчення тексту подаємо за збіркою 1899 р.

638 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «...з високого трону».

639 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «Чолá...».

640 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 14): «...дзвонили кайдани».

Зоря поезії

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 119–120.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 651.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 239–240).

641 В автографі підзаголовок взятий у дужки і написаний з малої літери: «(імпрровізація)».

642 В автографі викреслено: «...безмірнеє горе».

643 В автографі викреслено: «...темне, [ворожеє] море».

- 644 В автографі тут і далі: «чі».
645 В автографі викреслено: «...[тоді мене] тьма».
646 В автографі далі викреслено два рядки:

Я [така] колись нерухома лежала,
Лихом прибитая, мовчки страждала, —

- 647 У збірках тут і далі: «Інші...».
648 В автографі викреслено варіант: «Голосніші в них будуть пісні».
649 В автографі викреслено закінчення вірша:

Так, не згине вона!
Се мені та зоря віщувала,
Що з-за темного моря вставала,
А зоря та правдива, ясна.

Поворіт

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 120–121.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 696.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 241–242).

Поезія написана незадовго до повернення авторки з Берліна в Україну (виїхала ввечері 19.VI.1899 р.). Столиця Німеччини вразила Лесю Українку надзвичайно високим рівнем соціального та культурного життя.

У листі до В. Гнатюка Леся Українка висловила побажання переставити цей вірш у збірці «Думи і мрії» на іншу позицію: «Дві остатні поезії прошу перестановити, чогось не хочеться мені, аби книжка скінчилася тим сумним “Поворотом”» (Леся Українка. Лист В. Гнатюку від 22.VIII(1.IX).1899 // *Листи*: 1898–1902. С. 153). Зваживши на волю авторки, В. Гнатюк поставив на завершення збірки вірш «Забута тінь».

- 650 У збірках: «...іншого життя, —».
651 У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 120–121) авторка бере у дужки наступні три строфи, вочевидь, розуміючи, що через цензуру вони не зможуть увійти до видання «На крилах пісень» 1904 р. Відтак у вказаній збірці їх випущено. Подаємо за збіркою 1899 р.

- 652 В автографі: «Знов обступала та знайома тісна, щільна».
- 653 В автографі: «Мене неволі рідної стіна».
- 654 В автографі: «Тоді мені оця...».

Забута тінь

Першодрук: Думи і мрії. 1899. С. 121–123.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 647 (чорновий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 648 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7 (чистові). В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 648) вірш починається з рядка «Мов сон зомлілої людини невиразна?».

Датується за чорновим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 243–245).

Донька композитора М. Лисенка Галина запевняла, що поява цього вірша пов'язана з її матір'ю Ольгою Липською. У своїх спогадах вона пише: «Деся наприкінці [18]90-х років, коли Косачі, здається, уже перебрались на вулицю Саксаганського, у нас сиділа Леся і розмовляла з мамою, а я в протилежному кінці кімнати готувала свої уроки. Та коли зайшла мова про поезію і, зокрема, про жіночу долю в ній, то я почала прислухатись. Леся наводила приклади з світової літератури про те, як найвидатніші поети висвітлювали це питання, вона цитувала уривки з окремих віршів, посилалася на Данте і Беатріче як на зразок глибоких і благородних почуттів кохання, згадувала Шевченкову Катерину і наймичку. Але мати зауважила, що є ще одно зовсім не висвітлене, але болюче питання в цій темі — це гірка доля жінки, що є дружиною генія, дружиною великої чи просто видатної людини. Леся уважно слухала, а моя мама якось збуджено все говорила і говорила, і в її голосі відчувалася скарга на свою долю, на долю жінки, що зреклася власного ім'я і незалежності, зігнувала свій талант і стала придатком свого чоловіка, загубленою тінню. Далі вже відверто говорила про себе, про те, що її ображає і їй болісно, коли чує або вгадує, як про неї запитують:

— Хто вона — ота пані?

— Та се жінка Лисенка...

— Я відчуваю, — казала мама, — що в цій відповіді іде мова не про людину, а про якусь річ... А між тим... хто зна, може, успіх Лисенка не був би таким блискучим без цієї "речі"...

Леся, голубко, гордість наша, ви ж багато можете зробити своїм крицевим словом! Спростуйте цю образу, скажіть своє слово в захист гордої жіночої душі, скажіть, що не тінь вона...

Виходила Леся від нас зосереджена, замислена. В 1900 році померла від родів наша мама. Коли уляглось трохи перше горе, я взялась переглянути мамин архів: книжки, ноти, листи, альбоми тощо. Серед листів побачила книжечку Лесі “Думи і мрії”, видану у Львові в 1899 році. Розгорнула. Між сторінками, де розпочинався вірш “Забута тінь”, лежав згорнутий папірець — то був автограф згаданого вірша. Збірку я вже бачила й читала раніше, бо Леся зараз же нам її подарувала, як тільки одержала з друку, одначе особливої уваги я не звернула на “Забуту тінь”, гарним здався цей вірш, та й все. Але тепер, коли я, порівнюючи з рукописом, знову читала <...> мені раптом все згадалось — та це ж мамині слова в розмові з Лесею, що відбулась два роки тому: “Хто вона? Се жінка Лисенка”» (Лисенко Г. З давнини // Спогади про Лесю Українку. 1971. С. 284).

655 У чорновому автографі викреслено: «Величний».

656 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «флорентинський».

Данте Аліг'єрі (1265–1321) — письменник, провісник епохи Відродження, «батько італійської літератури», який почав писати народною мовою, а не загальноприйнятою латиною. Народився у Флоренції, однак, через програш його політичної партії білих гвельфів, був засуджений до спалення і в 1302 р. назавжди покинув рідне місто. (У 1315 р. очільниками міста був повторно засуджений до страти.) Від часу вигнання поневірявся на чужині, де й помер.

657 У чорновому автографі викреслено варіанти початку рядка:

«Як ті часи, пісні»

«За ним його пісні»

Далі викреслено рядок: «Палає, наче світач негасимий».

658 У чорновому і чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «Знайшов він їх в містичнім темнім гаю».

Головним твором Данте є «Божественна комедія» (1313–1321). Починається твір (частина «Пекло») таким тривіршем: «На півшляху свого земного світу / Я трапив у похмурий ліс густий, / Бо стежку втратив, млою оповиту» (переклад Є. Дроб'язка). Леся Українка переклала дев'ять терцин п'ятої пісні «Пекла» (переклад приблизно датують часом написання «Забутої тіні»).

659 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

У тих піснях, як в чорних водах Стікса,

Одбилося криваве лихоліття.

- 660 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
«Хто б зважився піти за ним блукати»;
«Мій дух не зважився б піти за ним блукати».
- 661 У чорновому автографі викреслено: «В тому хаосі...».
- 662 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

Кому ж він [вистівав] дарував свою найкращу [пісню] мрію,
Кого він завітчав вінцем такої слави,
Якою ні одна з жінок ще не пишалась?

- 663 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7) подано наступний рядок: «Скупав його в таємних водах Стікса»,».
- 664 У чорновому автографі далі викреслено фрагмент із варіантами:

Кому ж він вистівав свої пісні найкращі?
[Кому ж він дарував найкращу пісню?]
[Кому ж він дарував найкращу мрію?]
Кого завітчав він вінцем такої слави,
[Кого він завітчав вінцем такої слави,]
Якою ні одна з жінок ще не пишалась?

- 665 У чорновому автографі викреслено: «[Він той вінець] на ранню...».
- 666 Беатріче Портінарі (1264/1265–1290) — муза й платонічне кохання поета, флорентійка, яку Данте вперше побачив і з якою вперше говорив у дев'ять років. Ще раз із нею він говорив у юності. У 1287 р. Беатріче вийшла заміж за купця Сімоні деї Барді. Після смерті коханої Данте почав роботу над віршами, які пізніше склали одну з перших його великих книг — «La Vita Nuova». Присутня Беатріче й у «Божественній комедії».
- 667 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «А другий раз...».
- 668 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «А третій раз...».
- 669 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «... в темряві вожжій». У чорновому рукописі викреслено наступний рядок: «Вигнання й самотині, і недолі,».
- 670 У чорновому автографі викреслено: «Він не забув його й при хатньому багатті».
- 671 У чорновому автографі: «Нігде, ні на землі...».
- 672 У чорновому автографі викреслено: «Він не [знайшов другої]...».

673 У чорновому рукописі викреслено наступний рядок:
«Її одну шукав він за життя».

674 У збірках: «іншої».

675 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

І по сльозах її, мов по росі перлистій
Пройшла в країну слави — Беатріче.

676 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «Потужна смерть
її не розлучила».

677 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7) подано наступний
рядок: «Що стала поміж їх, немов тремтяча тінь».

678 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «невизначна»,
у збірці 1899 р.: «невизначно». У чорновому автографі викреслено
наступний рядок: «Хто сяя жінка».

679 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «имення».

...не мала власного імення — Данте одружився у 1285 р. із Джем-
мою Ді Манетто Донаті (близько 1267 – після 1333). Дружина наро-
дила Данте трьох (або чотирьох) дітей. Вважається, що у вигнан-
ня за чоловіком Джемма не поїхала; пізніше на чужині до нього
приєдналися тільки двоє синів і донька.

680 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «Вона як вірна
тінь пішла слідом за тим».

681 У чорновому автографі викреслено рядок: «Вона пішла за
ним на безвість, у вигнання».

682 У чорновому автографі викреслено закінчення рядка:
«...Кожний раз».

683 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «підпори».

684 ...хоч промінь перейнять єдиний — у своїх творах Данте дру-
жину не згадує.

685 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «...набожною ру-
кою». У чорновому автографі далі викреслено рядок: «І на чужині
зберегла могилу».

686 У чорновому автографі викреслено: «Де ж власне [щастя]...».
Далі викреслено рядок: «Про те мовчить історія».

687 У чистовому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 7): «Історія мовчить.
Але я бачу в думці».

ЗБІРКА «ВІДГУКИ»

Першодрук: Леся Українка. Відгуки: Поезії. Видане акад. тов. «Молода Україна» в Чернівцях. Накладом Николая Грабчука, ул. Кладовища ч. 1. З друкарні «Австрия». Чернівці, 1902. 96 с.

Автографи (чорнові або чистові) більшості віршів збереглися.

Збірка складається з п'яти частин, містить 30 поезій (написаних у 1899–1901 рр.) та драматичну поему «Одержима» (1901). Перші три частини збірки — поезії, згруповані у три цикли (24 твори): «Невольницькі пісні», «Ритми», «Хвилини», четверта частина — «Легенди» (6 творів).

Пропозицію видати третю поетичну книгу Леся Українка отримала наприкінці 1901 р., перебуваючи у Чернівцях. Звернувшись до авторки у цій справі студент місцевого університету й редактор видавництва «Молода Україна» В. Сімович. Згадував він про це так: «Здається, після її повороту до Чернівців я попросив у неї, щоб для нашого товариства згодилася відступити збірку нових своїх творів — і вона радо дала на це свою згоду. Ніяких умов вона не ставила, а домагалася тільки, щоб видання було “чепурненьке” та щоб коректа була переведена “по-людському”, за рукописом. Щодо правопису, то залишала цілком вільну руку: “Кладіть собі над і дві, а то й чотири точки, де вам подобається, мені однаково. Таке саме я постійно кажу і Франкові, як посилаю свої речі до “Літературно-наукового вістника”. Гонорарів від вас ніяких не хочу, бо ж і так ви грошей не маєте”. / А втім зовсім покладалася на редактора видавництва, себто, на мене. Заявила, що має вже дещо призбираного, дещо піде передруком із “ЛНВ” (“Ритми”), але ж цілу збірку можна буде дістати щойно восени, готову, впорядковану. “Тільки не дуже вже затягайте з друком”, — додала...» (Сімович В. Леся Українка на Буковині. (Спомини) // Листування Лесі Українки з Й. Маковеем. Із додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях. Львів: Накладом видавничої кооп. «Хортиця», 1938. С. 56–57).

Ще перебуваючи на Буковині, Леся Українка починає готувати твори для майбутньої книжки. Про це вона повідомляє сестру Ольгу в середині вересня 1901 р. А вже на кінець місяця в рукописі збірку було укладено. Принаймні на початку жовтня, авторка з Києва просить О. Кобилянську дізнатися у Сімовича, як рухається справа і чи потрібно прислати грошей. Наявність готового рукопису в означений термін підтверджував і сам редактор:

«І справді на осінь у нас у руках була гарно укладена збірка з заголовком “Відгуки”, з підвідділами, як їх бачимо в виданій нами книжечці (“З невільничих пісень”; “Ритми”; “Хвилини”; “Легенди”), з новими творами, понаписуваними то в червні в Кімполунгу, то в серпні в галицькому Буркуті» (Сімович В. *Леся Українка на Буковині... С. 57*). Однак далі особливого просування не сталося, про що в середині листопада й писатиме Леся Українка: «Чи не буде хтось такий добрий запитати п. Сімовича, чому він не обзивається до мене і що там робиться з моїм збірником віршів. До нього писав мій товариш зі Львова (очевидно, М. Павлик. — Ред.) і теж не має відповіді. Я починаю думати, що або мої вірші згубились де, або п. Сімович слабкий; і те і друге рівно неприємно. <...> Я б написала сама до п. Сім[овича], та не знаю, чи він в Черн[івцях], і чи не змінив адреси. Кланяйтесь йому від мене і порадьте обізватись хоч словом до “безталанного поета”, котрого твори він ніби то хтів видавати» (Леся Українка. *Лист О. Кобилянській від 30.X–5.XI(12–18.XI).1901 // Листи: 1898–1902. С. 347*).

Причину свого мовчання В. Сімович згодом пояснюватиме дуже просто. Однак тоді звернутися із цим поясненням до самої авторки, вочевидь, вагався, адже запевнив її від імені громади, що справу залагоджено. «Збірку треба було видати, щоб не знати що! <...> — згадує редактор. — Та, на жаль, ми не мали грошей. За “Карби”, за час вакацій (липень – серпень), поприходило досить багатенько таки грошей. Але ж, замість них, ми від вакаційного адміністратора нашого видавництва, д[обродія] Антона Крушельницького, дістали тільки касовий зшиток і поважну купу книжок, здебільша його таки новел, що й так розходилися дуже пиняво. Що ж було робити? Лаятись, то лаялись, але ради не було. А для “Відгуків” треба було десь викопати гроші, хоч би з-під землі! І тут у допомогу став нам великий “молодоукраїнський патріот”, наш співак, згаданий уже Модест Левицький. Він мав збережені гроші на іспитові такси й позичив їх товариству з тим, що після розпродажу якоїсь частини примірників книжки ми йому позичку повернемо. Ясна річ, що Модестових грошей на чепурне видання — а ми хотіли, щоб було воно чепурне, бо так собі бажала авторка, — що тих грошей не ставало, і в цій нашій скруті став нам у пригоді складач друкарні “Руської Ради” Микола Грабчук, який дався переконати, що на виданні можна заробити. Він порадив, щоб до збірки віршів, які дала нам Леся Українка, додати ще що, щоб книжка була не така тоненька (віршів виходило на 4 аркуші). Тоді

письменниця, не маючи нічого більше готового з лірики, згодилася, щоб передрукувати додатком до збірки драматичну поему “Одержима”, що її надрукував був “Літературно-науковий вістник” у книжці за березень 1902 р. (ст. 167–168), і що в тій збірці могла забрати цілих два аркуші. Цим п[ан] Грабчук цілком задовольнився» (Сімович В. Леся Українка на Буковині... С. 58).

Через півтора тижні, мабуть, після нагадування Кобилянської, редактор відповів авторці, вочевидь якимось пояснивши труднощі процесу, але й запевнивши у його успішному завершенні. У наступному листі до буковинської подруги Леся Українка повідомить: «Вчора отримала листа від п. Сімов[ича], запрошує мене до Черновець, але... скажіть йому те, що я Вам написала. Я сама напишу йому зо Львова, або десь з дороги, а тепер тільки скажу, що поручаю свої вірші (відгуки) опіці Божій та Сімовичевій, коли вже сама мушу вступитись, тільки все ж прошу не випускати їх з друкарні (хоч би вже й зовсім готове було все видання), поки я не перегляну готового примірника, аби в разі потреби можна було додати спис “друкарських помилок”, се, я знаю, нікому крім автора користи не дає, але нехай мені буде хоч тая потіха. От і все, а що до деталей видання, то я щось уже за давністю й сама забула, о чім власне хтіла писати, памятаю тільки, що треба поставити “посвята товарищці Людмилі Старицькій-Черняхівській” в заголовку “Легенд” і “Трагедії”, але се вже, здається[,] відомо. Нехай не журиться малим розміром книжечки, в тім є навіть де-що доброго» (Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 14(27). XI.1901 // *Листи: 1898–1902*. С. 348). Однак справа із друком затягувалася і далі, й авторка вже навіть міркувала над тим, аби її вирішити власним коштом. Але от стягтися ще й на це було вже тоді не так і просто. Про що вона й пише М. Кривинюку в середині березня вже наступного 1902 р. із Сан-Ремо: «З Одержимою тай з Відгуками я нічого порадити не можу, бо фондів для видання своєї поезії не маю не тільки вільних, а жадних. Нехай ждуть до слухного часу. Ті гроші, що я спочатку було призначила на фонд заповомоговий мол[оді] ак[адемічній], таки віддайте туди, а я хутко пришлю вам 10 frs. яко свою звичайну вкладку, не посилати ж її до Києва! На такі гроші можу стягтися, а на більші ніяк не можу. Якби мені можна було надолужати працею, то мені не так було б досадно на такий брак матерьяльних фондів, але ж поле, дозволене мені від лікаря, таке вузьке тим часом, що на ньому не розгуляешся!.. Тай отже виходить, що й до праці я мусіла б ще докладати

“гроша”, якби він у мене був» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 01(14).ІІІ.1902 // Там само. С. 348).

Однак трохи більше як за місяць збірка таки з'явилася. Як згадував утішений редактор, «книжка вийшла (справді чепурна) з кінцем квітня 1902 р., в розмірі 12 на 19, і обіймала 96 сторінок, себто повних 6 аркушів: кожний вірш на окремій сторінці, поодинокі цикли з наголовками посередині сторінки...» (Сімович В. Леся Українка на Буковині... С. 58). Примітно, що сама авторка дізналася про цю подію із преси: «Хтось читав в “Ділі”, що “Відгуки” його вийшли. Рад би їх дістати тут, бо навіть потрібні йому. Коли видавці не мають за що послати, то хтось їм верне за марки, але купувати власну книжку, далекі, встидається! Чей же хтось собі хоч *Notations-Exemplar* (авторський примірник, у рахунок гонорару (нім.). — Ред.) заслужив» (Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 19. IV (2.V). 1902 // Листи: 1898–1902. С. 443). Ясна річ, що книжку авторці було надіслано. І «виданням “Відгуків” (я післав примірник, здається, до Сан-Ремо) Леся Українка була дуже задоволена. Воно їй, як писала, сподобалось» (Сімович В. Леся Українка на Буковині... С. 58). Справді, редактор мав рацію, адже у листі до матері авторка це підтвердила: «<...> моя нова книжечка віршів (“Відгуки”) вже вийшла і мені прислана, гарненько видана і в гарній оправі. Тепер вже всі “уліти з'їхались”» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 23–24.IV(6–7.V). 1902 // Листи: 1898–1902. С. 446).

Очевидно, що не все у цьому виданні було зроблено цілком до ладу, а його вади помітили і авторка, і читачі, і навіть самі видавці. В. Сімович, зокрема, писав: «Правда, я сам бачив, що недобре я зробив, поділивши довмі поодинокі рядки деяких віршів (напр[иклад], легенди “Ра Менеїс”, ст. 47–54, “Жертва”, ст. 55–56) на—два (в оригіналі дактилі всі—їх було п'ять, чи шість ув одному вірші—були в одному рядку)—але з цього боку закидів мені поетка не робила. / Так само тодішній офіційний шкільний правопис у збірці—це теж редакторова справа, але на те він мав Лесин дозвіл. Та той правопис не дуже задовольнив Клима Квітку, який витикав його редакторові в листі (напр[иклад], що я надрукував “Міріам”, не—Міріам). Так само не похвалював Квітка друку, на його погляд, дуже вже таки дрібного...» (Сімович В. Леся Українка на Буковині... С. 59). Щодо правопису видання редактор зробив спеціальне застереження: «Леся Українка вживала вже тоді, як це можна переконатись і з її листів до Маковея, такого більш-менш правопису, яким пишемо сьогодні всі ми» (Там само. С. 78).

Відзначені недоліки книги, коли вважати їх такими, порівняно були не геть критичними, і видавці та рецензенти цілком підставово вважали її дуже вдалою. Як згадував редактор: «Про видання відізвався прихильно й “Літературно-науковий вістник” (книжка за червень 1902 р., ст. 40. відділу “Хроніка й бібліографія”), мовляв, це “перша книжка, видана оздобно на Буковині”, вона “може бути справдішною прикрасою салонів і бібліотек”. Що наше товариство було горде на це видання, що дуже таки гордий на нього був і редактор, і М. Левицький, і Грабчук, та що всі ми тішились, читаючи таку рецензію в журналі, який у нас тоді надавав у письменстві тон — про те нічого й говорити...» (Там само. С. 59). Віддаючи належне всім причетним до видання, В. Сімович особливо виокремлює працю видавця, М. Грабчука: «У “Відгуках” і вибір складу (петіт), і орнамент на кожній сторінці, й палітурки — чомусь із чорногузом та з чортополохами, й жіночою голівкою поміж ними (всередині) — це все його смак... Навіть те, що фірму видавництва, себто, тов[ариство] “Молода Україна”, поміщено на четвертій сторінці обкладинки, — теж справа п. Грабчука (правда, в розі палітурок угорі, з правого боку, дав він нашу блакитно-жовту стрічку, що ми її, студентським звичаєм у Чернівцях, носили на грудях. Папір (гарний, гладкий) добував він сам, сам складав із рукопису в друкарні поза годинами праці (по 6 год. ввечір) і платив друкарні тільки за визику черенок та за машину — тим-то вклад його в видання з грошового боку не був дуже великий. У редакційні справи не встрявав, у всьому слухався редактора, час до часу подаючи тільки свої поради “щодо техніки”. Товариство, крім поверненої М. Левицькому позики та невеликого числа примірників, — не мало ніяких матеріальних зисків» (Там само. С. 77).

На збірку було подано кілька рецензій. Зокрема, допис Р. Гамчикевича у газеті «Діло» за липень 1902 р. викликав навіть невелику полеміку. На його виступ у вересневому числі того ж часопису відгукнувся М. Лозинський. Критична стаття цього автора зумовила й відповідь Гамчикевича, подану в жовтневому номері «Діла». У розділі «Хроніки й бібліографії» львівського «Літературно-наукового вістника» за 1902 р. про «Відгуки» згадав В. Гнатюк, а в «Молодій Україні» — С. Чарнецький. Два редакційних повідомлення вийшло того ж року в часописах «Руслан» та «Гасло». Для чеського журналу «Slovanský přehled» в огляді нової української літератури про «Відгуки» написали О. Луцький у 1902 р. та Б. Лепкий роком пізніше.

До виходу збірки у газеті «Діло» було опубліковано повідомлення: «Леся Українка: Відгуки. Поезії. Чернівці, 1902, стор. 100, мал. 80. Видання акад. тов. “Молода Україна” в Чернівцях, ціна брошур[ованого] з присил[кою]—1 кор., елегантно оправл.—1 кор. 60 сот. Дістати можна в обох руських книгарнях у Львові і у накладчика Николая Грабчука <...>. Се багатий і різnorodний змістом збірник поезій вельми симпатичної і талановитої української поетки. Більша часть тих поезій повстала на галицькім і буковинськім ґрунті, в часі перебування поетки в Карпатах. Внішній вигляд книжки незвичайно гарний, люксусовий, в сецесійнім стилю, друк в двох красках. Одним словом, книжка ся, що е правдивою окрасою нашої літератури, може бути рівночасно окрасою салону, а ціна дуже низька» (Діло. 13(26) квітня. 1902. С. 3).

Цикл «Невольницькі пісні»

Першодрук як циклу з шести віршів: Відгуки. 1902. С. 5–16.

Автографи: ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1858; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 649. Збереглися автографи трьох поезій.

Датується 1899–1901 рр. за збірками «Відгуки», «На крилах пісень» 1904 р. та першодруком (вірш «Епілог»).

Подається за збірками «Відгуки» та «На крилах пісень» 1904 р.

Видавець збірки В. Сімович, згадуючи, яке велике враження справили нові вірші Лесі Українки на тогочасну молодь, виокремлював саме цикл «Невольницьких пісень».

Диптих «Єврейські мелодії»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1900. Т. 11. Кн. 8. С. 122–123.

Автограф: ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1858. С. 4–5 (фонд І. Франка). У фонді під назвою «Наш альбом» уміщено поетичні твори різних авторів, надіслані І. Франкові для «Літературно-наукового вістника» у 1891–1901 рр.

Датується за першодруком і збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 246–247). У цій збірці поезії подано у п'ятій частині, яка називалася «Відгуки». Звірено за автографом, першодруком і збіркою «Відгуки».

В автографі рукою І. Франка назву диптиха виправлено з «Єврейські мелодії» на «Єврейські мельодії». Під такою назвою поезії подано в першодруці та збірці «Відгуки».

Твори авторка відіслала до друку, доклавши їх до листа В. Гнатьюковій й супроводивши таким поясненням: «Посилаю оце для “Вістника” два свої віршики, написані ще зимою та чомусь досі затримані дома» (Леся Українка. Лист В. Гнатьюку від 18(30).V.1900 // Листи: 1898–1902. С. 202).

«Як Ізраїель діставсь ворогам у полон...»

Автограф: ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1858 (чистовий). В автографі та першодруці розбивки на строфи немає.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 246); правопис окремих слів за автографом.

688 У першодруці та збірках 1902 р. і 1904 р.: «Вавилон». Див. коментар до вірша «Єврейська мелодія» (збірка «Думи і мрії»).

689 У першодруці: «І, схопивши чоло...».

690 В автографі: «тії», у першодруці «тиї».

«Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!..»

Автограф: ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1858 (чистовий). В автографі та першодруці розбивки на строфи немає.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 247); правопис окремих слів за автографом.

691 В автографі: «Єреміє, зловісний...».

Єремія (близько 655 р. – близько 586 р. до н. е.) — син священника, пророк, покликаний ще з юності бути вустами божими для єврейського народу; автор пророчих книг Старого Завіту — «Книги пророка Єремії» та «Плачу Єремії». У своїх зверненнях до царів Ізраїлю та євреїв передрікав лиха й страждання (зокрема, передбачив вавилонський полон). За це його називали «пророком, що плаче», осуджували й переслідували не тільки правителі, а й співгромадяни і навіть члени родини. В епізоді, згаданому Лесею Українкою, аби застерегти царя Седекію від наближення біди на державу й народ, Єремія перед зустріччю з ним одяг собі на ший залізне ярмо.

692 В автографі: «турмі».

693 У збірках 1902 р. і 1904 р.: «божее». Подаємо за автографом і першодруком.

694 У збірках 1902 р. і 1904 р.: «...ворожії стріли». Подаємо за автографом і першодруком.

695 В автографі і першодруці: «Бо гаряче джерело...».

Епілог

Першодрук: Молода Україна. 1901. № 5–6. С. 244–248.

Автограф не зберігся.

Датується за першодруком.

Подається за збіркою «Відгуки» (С. 7–9). Звірено за першодруком.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

696 У першодруці: «Чи сумно вам...».

697 У першодруці: «з відважним...».

698 ...обнять в огні дружину любу — ідеться про індійський ритуал «саті» (похідне від імені богині) — добровільне або примусове самоспалення вдови разом із тілом чоловіка. Обряд супроводжувався спеціальною церемонією.

Забуті слова

Першодрук: Молода Україна. 1901. № 7. С. 249–251.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. У збірці «Відгуки» датування таке: «9.VII.1900».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. (С. 248–249), де поезію подано у н'ятій частині «Відгуки».

Щодо цього вірша О. Косач-Кривнюк залишила такий спогад: «Весною 1879 року заарештували в Петербурзі другу батькову сестру, нашу “тьотю Єлю”, енергійну, завзяту людину, разом з тим дуже добру та справедливу. Леся з Мішею знали її з найменшого малечку і дуже любили та поважали за її хорошу, яскраву вдачу. Особливо вони зжилися з нею, як 1878 року під час подорожі наших батьків за кордон вона довго жила з ними у Звягелі. До того її пробування з малою Лесею стосується Лесин вірш “Забуті слова”, написаний 9/XII 1900 року. Крім мистецтва плести вінки, що згадує Леся в цьому вірші, тьотя Єля навчила Лесею мистецтва українського народного вишивання. Сама бо тітка справді по-мистецьки виконувала найрізноманітніші українські стародавні й сучасні вишиванки, а Леся була її гідною ученицею й послідовницею в цьому мистецтві» (Косач-Кривнюк О. Перебування Лесі Українки в Луцьку // Спогади про Лесею Українку. С. 139)

Див. також коментар до вірша Лесі Українки «Надія» (збірка «На крилах пісень»).

699 У збірці 1902 р.: «...двадцять літ».

700 У збірці 1904 р. перший рядок цієї строфи перероблено так: «В речах зривалися слова, палкі, ворожі», далі три рядки строфи випущено, а на їхнє місце введено 2–4-ий рядки наступної строфи. Подаємо цей фрагмент вірша за збіркою 1902 р.

701 У збірці 1902 р.: «...квіти ярії...».

702 У першодруці: «вона нечаяно...».

Віче

Першодрук: Молода Україна. 1901. № 8–9. С. 291–295.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «Відзуки». У першодруці датування відсутнє.

Подається за збіркою «Відзуки». Звірено за першодруком.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

Про цей вірш Олена Пчілка згадувала так: «З міста Звягеля переїхали в місто Луц[ь]к (бо туди перевели на іншу посаду її тата). В Луц[ь]ку ми жили в будинку, що був колись монастирем. Дуже близько біля його був гарний костел і стародавній литовський замок із зубчатими баштами. Він був уже порожній, жити в йому було небезпечно. Десь у його дворі містилася тільки в однім кутку якась військова сторожа. Близько біля замку протікала річка Стир. Діти з своїм товариством часто ходили в той замок гратися. Леся згадує те грання в своєму віршові “Віче”. Та дівчинка, що Леся у тому віршові згадує як Жанну д’Арк, то се вона сама. Так вона говорила пізніш, коли був написаний сей гарний вірш. (Варто вмістити його в реферат). До костелу теж ходила слухати гарного органу. Леся мала в Луц[ь]ку велике товариство, гарно танцювала» (Пчілка Олена. Лист О. Шимановській. Осінь. 1925// Спогади про Леся Українку. 2017. С. 63–64).

О. Косач-Кривинюк подає дещо іншу версію особи ліричної героїні: «Леся розказувала що вони з Мішею та з іншим дитячим товариством дуже любили ходити до руїн луцького замку, що там у них відбувалися і різні гри й “поважні” зібрання (одно з таких зібрань Леся описує в своєму вірші “Віче”, написаному 10 серпня 1901 р.) <...> Історію замку і подій, що в ньому відбувалися, Леся з Мішею добре знали ще тоді. <...> В Луцьку наша родина познайомилася з родиною батькового університетського товариша і земляка-чернігівця Михайла Андрійовича Биковського. Леся й Міша

заприятелювали з його старшою дочкою Марією (Манею Биковською, як її завжди у нас називали, навіть і тоді, як вона вже була по чоловікові Біляєва). Це приятелювання залишилося в Лесі на все життя. /Хто ще міг бути в числі тих 12-ти дітей, що Леся згадує у вірші “Віче”, і хто була маленька Жанна д’Арк, не знаю: не пригадую, щоб Леся розказувала мені про них. Може Жанна д’Арк була молодша Манина сестра Лена Биковська — в неї бо волосся було золотисте і очі блакитні» (Косач-Кривинюк О. Перебування Лесі Українки в Луцьку // Спогади про Лесю Українку. 2017. С. 138).

703 У першодруці рядок на цьому місці відсутній, бо розпочинає наступну строфу перед рядком «В дворі старого замчища-руїни».

704 ...старого замчища-руїни — йдеться про замок Любарта, або Луцький замок. Один з найбільших і найдавніших замків України, будівництво якого датують початком або серединою XIV ст. В’їзну вежу Луцького замку зображено на звороті національної банкноти номіналом 200 грн. із зображенням Лесі Українки.

705 У першодруці: «...якби зложить».

706 У першодруці: «Літа усіх, століття ціле вийшло б!».

707 У збірці 1902 р.: «дванайцять». Подаємо за першодруком.

708 У першодруці: «Що живемо у...».

709 У першодруці: «...коло брами».

710 У першодруці: «без того слова...».

711 Жанна д’Арк (1412–1431) — національна героїня Франції. У ході Столітньої війни виявила небачений героїзм як жінка-воїн і очільниця (відома облога Орлеана у 1429 р.). Потрапивши у полон до бургундців, за десять тисяч золотих була продана англійцям і спалена на вогні як еретичка. У 1920 р. причислена католицькою церквою до лику святих.

712 ...мов орифламма — Орифламма — (від латинських слів «золото» і «полум’я») — прапор у середньовічному французькому війську, який піднімали на списі в час бою.

713 У першодруці: «...А потім слово».

714 У першодруці: «...“червоні” співаки».

715 У першодруці: «...були у співах».

«Гартовані ножі» — можливо, згадується українська народна пісня «Там на горі замок стоїть», де є слова, узяті письменницею у тексті вірша в лапки.

716 У першодруці: «Геть за зубчасті мури...».

- 717 У першодруці: «Зубчаста...».
- 718 У першодруці цей рядок відсутній.
- 719 У першодруці: «Нам знаки подала...».
- 720 ...пишучи «мисліте» — мисліте — літера слов'янської абетки — звивиста «М». Фразеологізм «писати (виписувати) мисліте» означав нетвердо стояти на ногах через сп'яніння.
- 721 У першодруці: «Либонь вони й заночували в замку».
- 722 У першодруці: «...на розстанні».

«Завжди терновий вінець...»

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 15–16.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 649.

Датується за першодруком.

Подається за збіркою «Відгуки». У цій збірці надруковано лише першу частину поезії з датою «30.XI.1900».

Автограф твору суттєво відрізняється від варіанту, вміщеного в збірці «Відгуки», а тому він окремо подається у розділі «Інші редакції» пропонованого тому.

Мотив тернового вінка проведено й у поезії «Не дорікати слово я дала...» (1897), яку за життя авторка не публікувала.

723 У збірці 1902 р.: «на Голготу, ніж хід тріюмфальний». Тут і далі авторську лексику подаємо за автографом.

Голгофа або Кальварія (з арамейської череп, череповище) — згаданий у всіх чотирьох євангелістів пагорб в околицях Єрусалима, на якому було розп'ято Ісуса Христа. Вважалося, що назва походила від черепів страчених, якими викладали підніжжя пагорба.

724 У збірці 1902 р.: «...люди». Подаємо за автографом.

725 ...плетениця тернова — за євангельськими розповідями, перед розп'яттям римські солдати сплели і поклали на голову Христа вінок із колючих гілок терну. У такий спосіб вони, блазнюючи, наділили його символом царського вінця. Євангеліст Матвій описує цю подію так: «Тоді то намісникові вояки, до преторія взявши Ісуса, зібрали на Нього весь відділ. / І, роздягнувши Його, багряницю наділи на Нього. / І, сплівши з тернини вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялися з Нього й казали: Радій, Царю Юдейський!» (Мт. 27: 27–29).

726 У збірці 1902 р.: «...иньших тріюмфів». Тут і далі авторську лексику подаємо за автографом.

727 У збірці 1902 р.: «...сиджу на престолі!». Подаємо за автографом.

Ритми

Першодрук як циклу з восьми поезій: Відгуки. 1902. С. 19–30.

Першодрук 1–6 поезій циклу: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 233–237.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700. Збереглися автографи перших шести поезій. В автографі рукою І. Франка виправлено арабську нумерацію на римську й над заголовком циклу дописано «Нам альбом».

Датується за автографами (1–6 поезій); датування двох останніх поезій уточнено.

Подається за збірками «На крилах пісень» 1904 р. (С. 250–261) та «Відгуки» (С. 24–26). Структуру циклу та графічний запис віршів збережено за збіркою «Відгуки».

У збірці «На крилах пісень» 1904 р. знято нумерацію віршів і випущено шосту поезію циклу.

Перші дві поезії циклу написано в Зеленому Гаю, на Полтавщині. Далі цикл писався у Києві, Мінську, Кімполунзі та завершився у Буркуті.

У листі до І. Франка з Буркута Леся Українка вказувала, щоб її нові поетичні цикли друкувалися окремо: «Посилаю оце скільки віршів і прошу не друкувати їх всі на купу, чогось сього не люблю, а так, щоб Ритми йшли окреме, Хвилини теж окреме, рівно ж і Легенди, все в різних числах, аби не обридати занадто людям моїми творами» (Леся Українка. Лист І. Франку від 16(29).VII.1901 // Листи: 1898–1902. С. 297). Це бажання письменниці було враховано.

«Де поділися ви, голоснії слова...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 233.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Написано в Зеленому Гаю.

728 У першодруці: «...голоснії слова,».

729 У першодруці та збірках 1902 р. і 1904 р.: «іржа». Подаємо за автографом.

730 У першодруці та збірках 1902 р. і 1904 р.: «прудкими іскрами...». Подаємо за автографом.

«Чи тільки ж блискавицями літати»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 233–234.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Написано в Зеленому Гаю.

731 В автографі та збірці «Відгуки»: «Чи тільки ж...».

732 У першодруці: «мов діамантові...».

733 ...сопілкою дивною — цей мотив розвинуто у ще одному вірші Лесі Українки — «Калина» (1901). Згодом він знайде у вираженні й у «Лісовій пісні» (1911), де, щоправда, калину в рукописі драми буде змінено на вербу. Свого часу в Звягелі Леся Українка записала «Казку про дивну сопілку», яка оповідає про вбивство старшим братом молодшого й про калинову сопілку, зроблену з деревця, що виросло на могилі вбитого. Людським голосом сопілка розповідала про вчинений підступ (Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини і Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. Київ: Б.в., 1903. С. 34–37).

«Якби оті проміння золоті...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 234.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700.

Датується за автографом. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «14/IX.1900 року».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

734 У першодруці та збірці 1902 р.: «...інших струнах»; у збірці 1904 р.: «...інших струнах».

735 Емпіреях — у давньогрецькій міфології — найвищий рівень неба, наповнений світлом і вогнем, місце, де жили боги.

«Хотіла б я уплисти за водою...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 234–235.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Написано в Києві.

В автографі викреслено назву: «Adagio pensieroso» (з італ. муз. термін «повільно задумливо»).

Редактор збірки щодо цього твору залишив такий коментар: «Вражіння від збірки, коли я її вперше прочитав, було дуже велике. Пригадую собі, що поему “Саул” та цикл “Ритми”, головню “Хотіла б я уплисти за водою”, я прочитував декому по кілька разів. Безнастанні (але ж які логічні!) переливи почувань, позазначуваних авторкою в цьому вірші відступами, викликували таку бурю в душі, що д-р Теодот Галіп не стримався і, після прочитання останнього вірша, крикнув був: “Ні, це не поезія, це — гіперпоезія!”» (Сімович В. Леся Українка на Буковині... С. 57).

736 Офелія, увітчана, безумна — героїня трагедії В. Шекспіра «Гамлет» (1600–1601), яка, збожеволівши, втопилася у річці, коли розвішувала на гілках дерев вінки з квіток. За однією з версій Офелія вчинила самогубство.

737 В автографі та першодруці далі йде рядок: «немов дитину в тонкий сповиток»,.

738 В автографі та збірці 1904 р.: «забутої баллади...», у першодруці та збірці «Відгуки»: «забутої баллади...».

739 В автографі викреслено: «мої пісні...».

740 ...в яку сагу — сага — невелика затока; іноді морська затока разом з гирлом річки.

741 У збірці 1904 р.: «Схилилися б...».

«Ні! я покорити її не здолаю...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 235–236.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700.

Датується за автографом. У першодруці датування таке: «1.ІІ.1900».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р., де опубліковано тільки першу частину вірша. Другу частину подаємо за збіркою «Відгуки». Строфічну розбивку подаємо за автографом.

Написано в Мінську.

В автографі викреслено назву: «Presto appassionato» (з італ. муз. термін «дуже швидко пристрасно»).

742 В автографі: «...до пожару,».

743 У першодруці: «що темніі...».

744 У першодруці та збірці 1904 р. тут і далі: «останній».

745 В автографі, першодруці та збірці «Відгуки»: «важкою лявіною...».

746 У першодруці та обох збірках: «іскру».

747 У збірці 1904 р. вірш на цьому закінчується.

748 В автографі та першодруці: «вродилась».

749 У збірці 1904 р.: «як вихор через море ледове». Подаємо за автографом.

«Якби вся кров моя уплинула отак...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 236–237.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 700.

Датується за автографом. У першодруці датування таке: «Кім-полонґ, 6/VI.1900».

Подається за збіркою «Відгуки».

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

750 В автографі: «оріфламму».

Орифламма — див. коментар до вірша «Віче».

«Ох, як то тяжко тим шляхом ходити...»

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 27–28.

Автограф не зберігся.

Дата поезії в першодруці неточна; твір слід датувати часом перебування Лесі Українки в Карпатах — 16.VIII.1901 р. У збірках датування таке: «16.VIII.1900».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Відсутні у вірші фрагменти подано за збіркою «Відгуки».

- 751 У збірці 1902 р.: «О, як то тяжко...».
- 752 У збірці 1904 р. три останні рядки цієї строфи випущено.
- 753 У збірці 1904 р. чотири останні рядки цієї строфи випущено.
- 754 Короговка — див. коментар до вірша «Грішниця» (збірка «Думи і мрії»).
- 755 У збірці «Відгуки»: «і з поцілунками...».

«Чом я не можу злинути угору...»

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 29–30.

Автограф не зберігся.

Датування (рік і місяць) поезії в обох збірках неточне; твір слід датувати: 4.VIII.1901.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

756 У збірці 1902 р.: «...гребіні зелені».

757 ...і за колиби — колиба — сезонне житло чабанів та лісорубів у Карпатах.

Хвилини

Першодрук як циклу з десяти поезій: Відгуки. 1902. С. 31–42.

Першодрук 1–4 віршів: Літературно-науковий вістник. 1902. Т. 17. Кн. 1. С. 37–38.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 717; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 718; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 718; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 720 (чорнові та чистові). Збереглися автографи п'яти віршів.

Датується 1900–1901 рр. за автографами та датою, вказаною у першодруці.

Подається за збірками «Відгуки» (С. 40) та «На крилах пісень» 1904 р. (С. 265–278).

У збірці «На крилах пісень» 1904 р. вірші циклу подаються у розділі VI. «Хвилини» (перші п'ять поезій). Шоста, сьома, дев'ята і десята поезії виокремлені у підрозділ «Пісні». Восьму поезію до збірки не введено.

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 717) та першодруці поезії пронумеровано римськими цифрами. В автографі арабську нумерацію переправлено на римську.

Lied ohne Klang

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1902. Т. 17. Кн. 1. С. 37.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 717 (чистовий). В автографі та першодруці назва з римською нумерацією така: «I. Ein Lied ohne Klang».

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Строфічну розбивку подано за автографом.

758 У першодруці та збірці 1902 р. тут і далі: «німії».

759 В автографі: «вони б тоді...».

760 В автографі: «ніж вся моя...».

761 В автографі: «...ті струни».

762 В автографі та першодруці: «Важке побережне каміння».

Свята ніч

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1902. Т. 17. Кн. 1. С. 37–38. У першодруці та збірці «Відгуки» назва така: «Свята ніч».

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 717 (чистовий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 718 (чорновий). У чорновому автографі заголовок відсутній.

Датується за чистовим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Строфічну розбивку подано за автографом.

763 У чистовому автографі: «В літню ніч...».

764 У чистовому автографі: «хтіли стати комусь...».

765 У чорновому автографі викреслено наступну строфу:

Ми дивились на зорі. Хто пісню почне?
Забренить вона, згубиться в полі,
Жодне слово у нас не було голосне,
Жоден сміх не розходивсь

766 В обох збірках: «Тихі, тихі й спокійні були». Подаємо за автографом і першодруком, оскільки це відповідає віршованому розміру (чотиристопний анапест з початковим амфімакром).

767 У першодруці та збірках: «...летючі зорі».

768 У чистовому автографі: «нам сіяли нам зорі за тисячу миль». У чорновому автографі викреслено: «[І були для нас зорі...]».

769 У збірці 1904 р. цю строфу випущено. Відновлюємо за автографом.

«Ви щасливі, пречисті зорі...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1902. Т. 17. Кн. 1. С. 38.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 717 (чистовий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 718 (чорновий).

Датується за чистовим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Строфічну розбивку подано за автографом.

770 У чистовому автографі та першодруці: «ваше проміння...».

771 У чистовому автографі та першодруці: «якби я ваше проміння мала,».

772 У чорновому автографі викреслено: «Я б не мовила більше ні слова».

773 У чистовому автографі: «...видно звисока».

774 У чорновому автографі викреслено: «Я б жила цілий вік одинока».

775 У чорновому автографі далі подано фрагмент із викресленими варіантами:

[Ви казали]
Люде кажуть:
[Часто кажуть]
[Всі ми бачим] ясні зорі
То найкраще в цілім світі,
Чі [гадали ви] гадає хто при тому,
Що за світом є ще кращі?
У ночі, у сонних мріях
Летимо ми геть од світа,
Хто летить в безодню чорну,
Хто в сріблясті емпіреї
Хто хаос непевний бачить,
Хто з зірками водить коло,
А як тільки сонце гляне
І [зірки] хаос і зорі зникнуть,
І хаос і зорі зникнуть,
Стане рівно, ясно, біло,
мов у зшиточку [гарненькім] чистенькім
школяра, що добре вчиться.
Але єсть на світі люде
[божевільні] Необачні, беспорядні,
що й при світлі сонця бачать

І хаос і ясні зорі,
кращі зорі ніж небесні
І хаос темніший пекла,
люде ті не знають світа,
як там рівно, ясно, біло.
[люде ті не знають світа,
Але й світ їх теж не знає
І говорить, що життя їх,
То писання божевільних.]

В тих людей життя буває,
Мов порізнені листочки,
Де написані поеми
Божевільного поета.

«Талого снігу платочки сивенькї...»

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1902. Т. 17. Кн. 1. С. 38.
Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 717 (чистовий).

Датується за автографом. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «11/VII.1900».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Строфічну розбивку подано за автографом.

Редактор збірки щодо цього твору залишив такий коментар: «І тепер я ще думаю, що такий теплий, повен гармонії між словом і формою, високопоетичний вірш, як “Талого снігу платочки сивенькї”, навряд чи знайдеться між усесвітньою лірикою XIX ст.; признатися, — я не находив. Узагалі мені тоді здавалося, — а тепер я певен у тому, — що збірка “Відгуки” — вершок Лесиної ліричної поезії...» (Сімович В. *Леся Українка на Буковині...* С. 57).

776 У чистовому автографі та першодруці: «бліденькї...».

777 У чистовому автографі: «Тож була прівесна, щастя вінець!».

«Минаю я, було, долини, й гори...»

Першодрук у складі циклу «Хвилини»: Відгуки. 1902. С. 37.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Графічний запис поезії подано за збіркою «Відгуки».

778 У збірці «Відгуки»: «...непевнії простори.».

«Пісня»

Першодрук у складі циклу «Хвилини»: Відгуки. 1902. С. 38. Вірш подано без назви.

Автограф не зберігся.

Датується за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Графічний запис поезії подано за збіркою «Відгуки».

«Хочеш знати, чим справді було...»

Першодрук у складі циклу «Хвилини»: Відгуки. 1902. С. 39.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 720 (чорновий).

Датується за збіркою «Відгуки». В автографі текст не датований. У збірці «На крилах пісень» 1904 р. датування таке: «Буркут, 10/VII.1901». Ця дата помилкова, оскільки до Буркута Леся Українка прибула тільки 11 (24) липня.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р. Графічний запис поезії подано за збіркою «Відгуки».

779 В автографі викреслено: «[Ти] хочеш знати, [що] було».

780 В автографі викреслено: «[оте], що так колись цвіло»,

781 В автографі викреслено: «а [холодне] й гостре...».

782 В автографі: «Приторкнутись ти хтів би близенько».

783 У збірці 1904 р. тут і далі: «його». Подаємо за автографом.

784 В автографі: «одрізнити основи, нитки, —».

785 В автографі викреслено варіант рядка: «Чи не [стане] есть ота пишна тканина».

786 В автографі: «чі».

787 В автографі та збірці 1902 р.: «...всесвітна краса».

788 В автографі викреслено варіанти рядка: «Чи не бреше [дурить] те сонце нам очі».

«Темна хмара, а веселка ясна...»

Першодрук у складі циклу «Хвилини»: Відгуки. 1902. С. 41.

Автограф не зберігся.

Датується за датою вказаною у першодруці.

Подається за збіркою «Відгуки».

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

«Ой здається — не журюся, таки ж я не рада...»

Першодрук у складі циклу «Хвилини»: Відгуки. 1902. С. 41.

Автограф не зберігся.

Датується за датою вказаною у першодруці.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Про цей і наступний вірш циклу К. Квітка подав таке свідчення: «Але все ж у розмовах знайомих усе бриніли ноти про необхідність творення в доступній, народній формі. Виразно під впливом сих розмов літом 1901 року в Буркуті було написано два вірші в народному стилі. Хоч вона їх дала до друку, але сама була з їх незагоджена і одного часу, кілька літ пізніше, як почула, що комусь сі вірші подобаються і здаються ліпшими від інших, була дуже здивована» (Квітка К. На роковини смерті Лесі // Спогади про Лесю Українку. 2017. С. 243).

«Ой піду я в бір темненький, там суха смерека...»

Першодрук у складі циклу «Хвилини»: Відгуки. 1902. С. 42.

Автограф не зберігся.

Датується за датою вказаною у першодруці.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

789 У збірці 1902 р.: «як розпалю ясну варту»,»

790 У збірці 1902 р.: «...яснії зорі».

791 У збірці 1904 р. «іскра», подаємо за збіркою 1902 р.

ЛЕГЕНДИ

Першодрук як підбірки з шести творів під назвою «Відгуки»: Відгуки. 1902. С. 45–67.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734; Ф. 2. Од. зб. 735 (чорнові та чистові). Збереглися автографи усіх поезій циклу.

Датується 1900–1901 рр. за автографами.

Подається за збірками «Відгуки» (С. 55–56) та «На крилах пісень» 1904 р. (С. 279–300).

Сфінкс

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 45–46.

Передрук разом із легендою «Ра-Менеїс» під спільною назвою «Єгипетські фантазії» у виданні: Дубове листя. Альманах на згадку про

П. О. Куліша. Упор. М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. Київ, 1903. С. 67–72.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734; авторизований рукопис рукою К. Квітки: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735.

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734) допис рукою Лесі Українки: «До редакції Літературно-наукового вістника».

Датується за автографом ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734. У копії К. Квітки датування таке: «24.VII.1900».

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Очевидно, що в творі йдеться про т. зв. Великого Сфінкса (з арабськ. — Батько Жаху) — найдавнішу монументальну скульптуру на Землі, розташовану на західному березі Нілу в Гізі. Скульптуру (тіло лежачого лева з людським обличчям) витесано з монолітного вапняка. У своєму підручнику «Стародавня історія східних народів» (1890–1891) Леся Українка робить досить докладний опис сфінкса і подає одну з версій того, яку саме силу він символізує: «Недалеко від піраміди Хефрена є великий сфінкс. Він витесаний із цілої скелі і тільки там, де не вистачало скелі, докладено привезеного каменю. Тіло Сфінкса має 57 метрів наздовш, воно сливе ціле засипане піском... З піску виринає тільки голова, що має 9 метрів заввишки, видно, що колись вона була помальована на червоно. Де-не-де вона пооббивана. На ній написано гієрогліфами, що вона з'являє Гармаку, бога зі ходячого сонця...» (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Катеринослав, 1918. С. 96). Через вісім років, у листі до матері з Берліна, Леся Українка ділилася враженнями після відвідин столичного музею: «Найцікавіші здались мені сфінкси, таки справді “таємні істоти” і я не вірю, щоб то були образи раннього сонця, вони всі злорадні, таємні і страшні — чого ж би сонце мало бути таким?» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 19(31).V.1899 // Листи: 1898–1902. С. 137). Коли ж авторка сама вперше приїхала до Єгипту, її оцінка місцевих архітектурних пам'яток виявилася суттєво іншою, індивідуально-неповторною, піднесеною та емоційною: «Бачили ми великі піраміди і великого Сфінкса — се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фотографії і т. и. не можуть дати справжнього поняття про душу сих він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!..» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 21.XII.1909(03.I.1910) // Листи: 1903–1913. С. 455–456).

792 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Серед розлогої мовчазної пустині»,».

793 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 цей рядок відсутній.

794 В душі раба, що зріс в тяжкій неволі — «раб» у цім випадку не пряма вказівка на соціальний статус, а передовсім узагальнений образ (уособлення) єгипетського народу. У «Стародавній історії...» авторський акцент на підневільному, безправному становищі простолюду в стосунках з панівною верхівкою (правителями і жерцями) є одним із найвиразніших — аж до паралелей з українською минувиною: «Був той люд подібний до нашого люду в часи кріпацтва, його робота, його земля були чужою власністю. Проте він поважав, часом і любив своїх царів. Приголомшений темний люд не чув у собі сили до самостійного, вільного життя, він звик до своїх пут, що мусив носити» (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 153–154).

795 ...сильних фараонів — фараон (дослівно: «правитель палацу») — титул абсолютного монарха у Стародавньому Єгипті. Фараони вважалися дітьми богів і мали титул Сина / Доньки Сонця.

796 У копії К. Квітки та збірках 1902 р. і 1904 р.: «...лібійської пустині». В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Лівійської».

...лібійської пустині — Лівійська пустеля — північно-східна частина Сахари, простягається на захід від річки Ніл і займає майже весь захід Єгипту. Лівія — назва Африки у давні часи.

797 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Щоб з нього...».

798 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено «згодом», а зверху надписано «хутко».

799 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...в полудні»; у чистовому: «...в полудне»,».

800 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...перед собою»,».

801 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...колоннадами, і барки».

802 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 та збірці 1902 р.: «легенди почали...».

803 У копії К. Квітки та збірці 1902 р.: «крови». В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...ситу барву крові».

804 ...будували піраміди — грандіозні кам'яні будівлі — царські усипальниці, які також мали релігійно-культові призначення. Найвідомішим є розташований у Гізі давньоєгипетський некрополь, який творять піраміда Хуфу (відома як Велика піраміда і піраміда Хеопса), менша піраміда Хефрена і відносно невелика піраміда Менкаура.

805 У копії К. Квітки та збірці 1904 р.: «...імення». Подаємо за автографом.

806 У копії К. Квітки та збірці 1902 р.: «Тої потвори...».

807 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 ці поняття, окрім «Життя», подаються з малої літери і в лапках.

808 У збірці 1902 р.: «...іньших»; у збірці 1904 р.: «...іньших». Подаємо за автографом.

Ра-Менеїс

Першодрук: Відзуки. 1902. С. 47–54. (Твір опубліковано під назвою «Ра-Менеїс»).

Передрук разом з легендою «Сфінкс» під спільною назвою «Єгипетські фантазії» у виданні: Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Куліша. Упор. М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. Київ, 1903. С. 67–72.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 (перші три аркуші писано рукою Лесі Українки, решта — рукою К. Квітки).

Датується за автографом ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

809 ...дочка фараонів — див. коментар до легенди «Сфінкс».

810 Урея, змія золотая — Урей — змія-кобра, яка була в Стародавньому Єгипті священною, вважалася богинею. Зображення Уреї в короні фараонів символізувало найвищу владу.

811 У збірці 1902 р.: «Єгиптів».

812 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...[немов африканське] мов жеруще єгипетське сонце».

813 Самум — сухий і гарячий вітер, який дме з пустелі короткими сильними поривами.

814 В автографах: «колосс».

815 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 первісний варіант початку рядка: «Часом ворухився він...».

816 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...чолом і ледве».

817 У збірці 1904 р.: «...іскри». Подаємо за автографами.

818 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «народній».

819 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Руки майстрів заселили навколо Єгипту пустиню».

820 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...можновладній цариці Єгипту»; в автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735: «...Єгипта».

821 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735: «Тихо лежала цариця лежала в сповивачах, повних бальзаму».

822 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено: «Ніл [каламутний]...».

823 У збірці 1902 р.: «...крови;».

824 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...Єгиптянки співом».

825 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено: «мов сонце [по небі.]».

826 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 ці два рядки було подано так:

Ледве ж на берег піскови́тий, там, звідки видно високі
Царські могили, [зійшов погребовий той поїзд,
винесли тіло цариці

827 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Путь заступив йому люд—...».

828 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено: «Квіти в воду покидав...», після чого рядок починався так: «Лотосу квіти столочив...».

829 У збірці 1902 р. та в автографах: «вихрі». У копії К. Квітки та збірці 1902 р.: «...рухому могилу робили».

830 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено: «...століття століттів».

831 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Вже имення царів почали...». В обох збірках: «імення». Подаємо за автографами.

832 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...могили і храми,».

833 В автографах тут і далі: «чі».

834 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...він розпадався на порох».

835 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...на море».

836 ...з руїн фараонів забутих— про пограбунки давніх поховань і торгівлю старожитностями, яку в ХІХ ст. жваво вели араби з європейцями, Леся Українка пише у своєму підручнику (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 96–97).

837 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено: «Раптом передній погонич, [верблюдів]...».

838 Ля Ілляга— Ла ілаха ілла-ллах (араб.)— «немає бога, окрім Аллаха»— клич правовірних мусульман.

Шейх— старійшина роду або племені на арабському Сході. У часи прийняття і поширення ісламу— очільник релігійної громади.

839 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 викреслено: «...з піску ту [царицю]».

840 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Але слідом за змією зненацька з піску підвелось».

841 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Ра-Менеїс уявилась, нетлінно-вродлива цариця.»

842 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «І здавалось, мов погляд тамний ховають повіки.»

843 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено: «...[погляд] ворожий».

844 У збірці 1904 р.: «вглядівши». Подаємо за автографами.

845 У копії К. Квітки рядок спочатку подано так: «безумнії джаври безумнії гроші заплатять». Згодом письменниця зверху надписала цифри, змінивши порядок слів на поданий в основному тексті.

Джаври або гяури — у правовірних мусульман означення іновірців.

846 У копії К. Квітки викреслено: «...[підвести] з піску ту царицю».

847 У копії К. Квітки: «...від проміння сонця».

848 У копії К. Квітки: «Без препони...».

849 У копії К. Квітки: «...минув [усі] він і скелі підводні.»

850 У збірці 1902 р.: «Далі і далі...».

851 У копії К. Квітки та збірці 1902 р.: «...саркофаг до брами новітнього храму.»

852 У копії К. Квітки та збірці 1902 р.: «Тисячеліття...». В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...вона ж не [змінялась ніколи] змінялася досі,—».

853 У копії К. Квітки: «Жовті кості», в автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «Жовті кості», у збірці 1902 р.: «Жовтії кості».

854 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 та копії К. Квітки: «Чорні пасма...», у збірці «Відгуки»: «Чорнії пасма...».

855 У копії К. Квітки: «...подвійна корона Єгипта». В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...яснів подвійний вінець Двох Єгиптів».

856 У збірці 1904 р.: «І сяли...». Подаємо за автографом.

857 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...знищив не смертну царицю,»; в копії К. Квітки: «...знищив безсмертну царицю.»

858 У збірці 1902 р.: «жарущим». В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734: «...сонцем [жерущим] огнистим.»

859 Ра, бог пієденного сонця — Ра — бог сонця, верховний бог египетського пантеону, покровитель фараонів, які вважалися його дітьми. Зображався з людським тулубом і соколиною головою.

860 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 734 викреслено рядок: «Хто ж мав дочку його любу знищенню в здобич не дати?».

Жертва

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 55–56.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735.

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено.

861 Мессія живий був між людьми — месія (з давньоєвр. «помазаник») — у юдаїзмі та християнстві — посланець Божий, покликаний звільнити людство від гріхів і зла та встановити на землі Царство Боже. У християнстві месією проголошено Ісуса Христа.

862 ...олії пахучої міру — у центрі євангельського епізоду, актуалізованого в творі, фігурує сестра воскресеного Христом Лазаря Марія (яку прийнято ототожнювати з Марією Магдалиною). Дія епізоду відбувається у Віфанії, у домі Симона прокаженого. Євангеліст Іван пише про це так: «А Марія взяла літру мира, — з найдорожчого нард пахучого, і намастила Ісусові ноги, і волоссям своїм йому ноги обтерла... І пахощі мира наповнили дім. / І говорить один з Його учнів, Юда Іскаріотський, що мав Його видати: / “Чому мира оцього за триста динарів не продано, та й не роздано вбогим?” / А це він сказав не тому, що про вбогих журився, а тому, що був злодій: він мав скриньку на гроші, і крав те, що вкидали. / І промовив Ісус: “Позостав її ти, — це вона на день похорону заховала Мені... / Бо вбогих ви маєте завжди з собою, а мене не постійно ви маєте”» (Ів. 12: 3–8). Інші євангелісти, згадуючи цей епізод, ім'я жінки не називають. Св. Лука, який локалізує дію у домі Симона-фарисея, свідчить таке: «І ось жінка одна, що була в місті, грішниця, як дізналась, що Він у фарисеевім домі засів при столі, алябастрову пляшечку мира принесла, / і, припавши до ніг його ззаду, плачучи, почала обливати слізьми йому ноги, і волоссям своїм витирала, ноги йому цілувала та миром мастила» (Лк. 7: 37–38).

863 Правду казали апостоли — євангелісти вказують, що шкодує за марною витратою не тільки Юда. Євангеліст Матвій, зокрема, пише: «Підійшла до Нього жінка з алебастровою посудиною вельми коштовного мира і вилила йому на голову. / Учні його побачили це і обурилися, і казали: Нащо подібне марнотратство? / Бо можна було б продати це миро за велику ціну і дати бідним. / Але Ісус зрозумів їхнє замішання, і сказав їм: Нащо вчиняєте прикрість жінці? Вона добру справу вчинила для Мене; / Тому

що вбогих завжди маєте поруч, а Мене не завжди маєте; / Коли жінка вилила миро це на тіло Мое, вона приготувала Мене до похорону. / Істину повідую вам: Де тільки буде проповідуватися Євангелія ця по всьому світі, оповідатиметься й про те, що вона вчинила — на спомин про неї» (Мт. 26: 7–13).

864 В автографі викреслено: «Нащо [здалася] йому...».

865 ...до рідної матері так обізватись одваживсь — цей епізод описує євангеліст Матвій: «Коли Він іще промовляв до народу, аж ось мати й брати Його осторонь стали, бажаючи з Ним говорити. / І сказав хтось Йому: Ото мати Твоя й Твої браття стоять онде осторонь, і говорити з Тобою бажають. / А Він відповів тому, хто Йому говорив, і сказав: Хто мати Моя? І хто браття Мої? / І, показавши рукою Своєю на учнів Своїх, Він промовив: Ото Моя мати та браття Мої! / Бо хто волю Мого Отця, що на небі, чинитиме, той Мені брат, і сестра, і мати!» (Мт. 12: 46–50).

866 В автографі: «Нащо прийняв...».

У збірці 1902 р.: «...тії гарячії сльози,». Подаємо за автографом.

Легенди

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 57–58.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 (чистовий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735.

Датується за чистовим автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

В автографах назва така: «Легенди», у збірці «Відгуки»: «Легенди».

В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 посвяту подано так: «Товаришці Л. Старицькій-Черняхівській»; в автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730: «(Посвята товаришці Людмилі Старицькій-Черняхівській)». Після посвяти проставлено римську цифру I; нижче подано підзаголовок «Червоні легенди». Означник «Червоні» було знято в друці, а ще нижче викреслено назву «Заспів».

Про необхідність відновлення посвяти Леся Українка двічі писала О. Кобилянській. Ось перше з таких нагадувань: «Як що мої вірші таки будуть друкуватись, то я прошу поправити там один пропуск: я там забула поставити під заголовками поезій “Легенди” і “Трагедія” — “посвята товаришці Л. Старицькій-Черняхівській”, а тим часом се так повинно бути; прошу п. Сімовича конечно поставити сю посвяту на властивому їй місці» (Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 5.XI(18.XI).1901 // Листи: 1898–1902. С. 347). Цей намір стверджено й через два роки, коли готувалося

перевидання «На крилах пісень». У листі до матері, котра допомагала в роботі над книгою, авторка пише: «Щодо ініціалів тих “товаришів”, до яких були писані листи-вірші, то я з охотою виставлю їх, і коли не зробила сього, то тільки через те, що не знала, наскільки се буде приємно самим товаришам, а як ти певна, що буде приємно, <...> то простав ініціали Здається, у “Відгуках”, по вині корректора, не поставлено над “Легендами” посвяти Людї, як було в рукописі, то треба її відновити» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 05(18).І.1904 // Листи: 1903–1913. С. 170). У збірках «Відгуки» та «На крилах пісень» 1904 р. посвята стоїть під обома вказаними творами.

Людмила Старицька-Черняхівська (1863–1941?) — письменниця, перекладачка, літературний критик, редакторка, громадська діячка, член Центральної Ради, донька М. Старицького, подруга Лесі Українки з дитячих років. Л. Старицька-Черняхівська залишила спогади й кілька літературно-критичних нарисів про Лесю Українку.

867 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 та першодруці: «У легендах...».

868 ...хрестоносця вратувала — хрестоносці — у Середньовіччі лицарі, які брали участь у хрестових походах і війнах за Святу Землю і Гріб Господній у Палестині. Військо хрестоносців формувалося коаліцією християнських орденів ченців-воїнів.

869 Сарацини або маври — так у часи хрестових походів християни називали мусульман.

870 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 викреслено четверту строфу:

як на людях, в землю вритих,
пишні замки будувались
і ставали тії люде
підмурівками столицям;

871 В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730: «крові»; в автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 кінцеве «и» виправлено на «і».

Саул (Монолог)

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 59–63.

Передрук: Розвага. 1905. С. 25–28.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 (перші 1,5 аркуша писано рукою Лесі Українки, решта — рукою К. Квітки).

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Саул (буквально «вимолений») — перший цар Ізраїлю (1029–1005 до н. е.). За однією із версій його помазав на царство пророк Самуїл через веління Боже. За іншою версією юнак став царем після перемоги очолюваного ним війська над амонітянами. Саул гуртував ізраїльські племена, закладаючи основи монаршої влади, укріпив адміністративно-управлінський апарат, створив регулярне військо тощо. Загинув у бою з филистимлянами: поранений кинувся на свій меч. У цьому ж бою загинули три його сини.

Давид — другий цар Ізраїлю (1004–965) — правив Ізраїлем 40 років і за цей час утвердив себе як ідеальний правитель. Був царедворцем і родичем (зятєм) Саула. За однією з версій наблизитись до царя Давиду допомогла його майстерна гра на арфі, за іншою — перемога у поединку над филистимлянцем Голіафом.

У підручнику «Стародавньої історії...» правлінню перших царів Ізраїлю авторка присвятила окремий розділ під назвою «Єдина держава. Саул, Давид та Соломон» (Див.: Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 218–234.).

872 В автографі та збірці 1902 р.: «Монольог».

873 В автографі викреслено: «[у мене] бо сліз нема...».

874 ...пророком — див. коментар до вірша «У пустині» (збірка «Думи і Мрії»).

Біблія вказує, що пророчити Саул почав, коли, помазаний на царство Самуїлом, повертався до батька й зустрів дорогою гурт пророків. Саме тоді на нього й найшов Дух Божий.

875 В автографі викреслено: «[порожніх], темних...».

876 В автографі та збірці «Відгуки»: «очи».

877 Саул безумний — Саул справді був схильний до нападів неконтрольованого гніву й шаленства. Одного разу він ледь не вбив рідного сина Йонатана.

878 У збірках 1902 р. і 1904 р.: «...божу силу». Подаємо за автографом.

879 В автографі викреслено: «Граніт на серці в мене...». У збірці 1902 р. та автографі: «...в мене креміль...».

880 В автографі: «...брєнкїт струн тонких...».

881 ...вмів людей перемагати — в часи свого царювання Саул вів безперервні війни з ворогами Ізраїлю — Моавом, Едомом, Аммонітцями і особливо з филистимлянами.

882 ...сю корону, /сю багрянцю, сее берло— вважається, що символом монаршої влади Саула були його спис, корона і браслет.

883 В автографі: «повірь мені, без них я щасливішим».

884 ...в той час, як пас отари— за одною з біблійних легенд Саул, до того як стрівся з Самуїлом і став царем, пішов шукати батькових віслюків.

885 У збірці 1902 р.: «...иньші гуки,»; у збірці 1904 р.: «інші». Подаємо за автографом.

886 У збірці 1902 р.: «їх заглушає...».

887 В автографі та збірці 1902 р.: «Ой, що за гук?».

888 В автографі: «...славутній вчинок».

889 У збірці 1902 р.: «філістинця». Филістимляни— один із т. зв. «народів моря», які заселяли приміську частину сучасної Палестини. Головні суперники кочівників-евреїв у боротьбі за ці землі.

890 У збірці 1902 р.: «Дитино ти...».

891 У збірці 1902 р.: «Голіята», в автографі: «Голіата».

У творі згадується поєдинок юдейського пастушка Давида та найкращого воїна філістимлян Голіафа. У Старому Завіті цей епізод описано так: «І сказав Давид до Саула: “Твій раб був пастухом свого батька при отарі, і приходив лев, а також— ведмідь, та й тягнув штуку дрібної худоби зо стада, /а я виходив за ним, і побивав його, і виривав те з паці його. А як він ставав на мене, то я хапав його за його гріву, та й побивав його. /І лева, і ведмедя побивав твій раб. І цей необрізаний філістимлянин буде, як один із них, бо він зневажив полки Живого Бога!” /І сказав Давид: “Господь, що врятував мене з лапи лева та з лапи ведмедя, Він урятує мене з руки цього філістимлянина”. І сказав Саул: “Іди, і нехай Господь буде з тобою!” /І зодягнув Саул Давида в свою одіж, і дав мідяного шолома на його голову, і надів на нього панцера. /І прип’яв Давид меч його на одіж свою, та й силкувався йти, бо він не звик був до того. І сказав Давид до Саула: “Не можу в цьому ходити, бо я не звик!” І покидав Давид їх із себе. /І взяв він кия свого в свою руку, і вибрав собі п’ять вигладжених камінців із потоку, і поклав їх у пастушу торбу, яку мав, та в торбину, а його праща— у руці його. І він пішов до філістимлянина. /А філістимлянин підходив усе ближче до Давида, і чоловік ніс щита перед ним. /І подивився філістимлянин, та й побачив Давида, — і злегковажив його, бо той був ще хлопець, рум’яний юнак стрункої постави. /І сказав філістимлянин до Давида:

“Чи я пес, що ти вийшов на мене з києм?” І филистимлянин прокляв Давида своїми богами. / І сказав филистимлянин до Давида: “Ходи ж до мене, а я твоє тіло віддам птаству небесному та звірині польовій”. / І сказав Давид до филистимлянина: “Ти йдеш на мене з мечем і списом та ратищем, а я йду на тебе в Ім’я Господа Саваота, Бога військ Ізраїлевих, які ти зневажив. / Сьогодні віддасть тебе Господь у мою руку, — і я поб’ю тебе, і відітну голову твою з тебе, і дня цього я дам падло филистимського табору птаству небесному та земній звірині. І пізнає вся земля, що є Бог Ізраїлів! / І пізнає вся громада те, що Господь спасає не мечем та списом, — бо це війна Господа, і Він віддасть вас у нашу руку”. / І сталося, коли филистимлянин устав і пішов, і зблизився до Давида, то Давид поспішив і побіг до лави навпроти филистимлянина. / І простяг Давид руку свою до торби, і взяв звідти каменя, та й кинув із праці, — і вдарив филистимлянина в чоло його. І той камінь втявся йому в чоло, — і він упав на обличчя своє на землю. / І отак перемиг Давид филистимлянина пращею та каменем, — і вдарив він филистимлянина, та й убив його, а меча не було в Давидовій руці. / І підбіг Давид, і став на филистимлянина, і вихопив його меча, і витяг його з його піхви, — та й убив його, і відтяв ним йому голову! І побачили филистимляни, що помер їх силач, — і стали втікати!» (Царст. I. 17: 34–51).

892 В автографі: «...з пращи камінчик!».

893 В автографі: «сподобавсь»; у збірці 1902 р.: «...зподобавсь».

894 В автографі: «души».

895 В автографі: «Східно клята».

Від часу перемоги Давида над Голіафом до молодого звитяжця все більше прихилився народ Ізраїлю. Саул сприймав це як зазіхання на власну владу й неодноразово намагався вбити суперника.

896 ...як сяде тут на троні — на царя Ізраїлю Давида ще за життя Саула таємно помазав пророк Самуїл, який посварився з першим царем. Рятуючись від царського гніву, Давид залишає Ізраїль. Він повернеться на Батьківщину тільки після смерті Саула, а повноправним царем стане, перемигши Іш-Бошета — сина і спадкоємця свого попередника.

897 Адонаї — див. коментар до вірша «У пустині» (збірка «Думи і мрії»).

Трагедія

Першодрук: Відгуки. 1902. С. 64–65.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731 (чорновий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 (чистовий), ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735 (чистовий).

Датується за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735).

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730) та збірці «Відгуки» назву подано так: «Трагедія». У цьому ж автографі перед назвою проставлено римську цифру «II» та дописано «До Легенд»; перед назвою проставлено арабську цифру «2».

898 В автографах (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735) та в збірці 1902 р.: «Чує лицар...».

899 В автографах (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 735) та в збірці 1902 р.: «Пане лицару...».

900 В автографах (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731): «вже давно на вас чекає».

901 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731): «Є такі смертельні рани.»

902 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731) далі викреслено фрагмент:

— Пане лицарю, що ж маю
я сказати вашій дамі?
— Хай вона спокійна буде:
я в полон [Ворогам] живцем не дамся.
[Поки панцер кров тамує,
ще рука тримає зброю]
Пане лицарю, ся рана
смерть завдасть прекрасній дамі.

903 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731) викреслено: «Ох, мій пане, [ваша мова]».

904 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731) викреслено: «тяжко зранить кожну даму».

905 В усіх автографах та збірці 1902 р.: «Може, має дама панцер, —».

ПОЕЗІЯ ПОЗА ЗБІРКАМИ

Значна частина поетичної спадщини Лесі Українки лишилася поза її чотирма збірками, включно з виданням «На крилах пісень» 1904 р. Такі вірші виходили друком у різних часописах, збірниках, антологіях та альманахах або за життя письменниці взагалі не публікувалися. Це ранні вірші, поезії, що писалися в часі виходу її поетичних книжок, але до них не увійшли, та поезії, написані після 1904 р. Щодо творів, які авторка не оприлюднювала, то вони публікувалися у галицьких та наддніпрянських часописах 1920–1930-х рр., виданні «Неопублікованих творів» письменниці (Львів, 1947 р.) та першому томі зібрання творів Лесі Українки у 5 томах (Київ, 1951 р.).

Автографи (чорнові або чистові) більшості віршів збереглися.

Розділ містить 116 поезій (написаних у 1884–1911 рр.). Переважно це окремі твори. Однак частина віршів згрупована у п'ять циклів: «Романси» (3 твори), «Осінні співи» (4 твори), «Пісні про волю» (3 твори), «Весна в Єгипті» (6 творів), «З подорожньої книжки» (6 творів) та диптих «Пісні з кладовища».

Історія написання й публікації творів розділу «Поза збірками» має свої особливості. Поезії, котрі авторка оприлюднювала в періодиці, не потрапляли у її поетичні книжки з різних причин: художня незрілість тексту, його ідейно-естетична невідповідність концепції книги, цензурні обмеження тощо. Цікаво, що навіть наміру доповнити перевидання «На крилах пісень» новими творами поетка не дотрималася: «Оце хочу зладити видання своїх віршів таки тут на Україні, витягну де-що з попередніх своїх збірників, що може перейти через сито (цензури. — Ред.), а то ще додаю де-що нового, що назбиралось уже по виданні “Дум і мрій”. Се вже слід зробити, а то якось чудно виходить, що я поет тільки за кордоном, а на Україні — російський журналіст» (Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 14–21. XII. 1900 (26. XII. 1900–2. I. 1901) // Листи: 1898–1902. С. 222). Задум видати книжку в Наддніпрянщині, як відомо, реалізувався тільки через чотири роки. Все ж «призбиране» нове у ліриці увійшло до збірки «Відгуки» (1902).

Після 1904 р. авторка взагалі не мала часу, можливостей і загалом намірів готувати нове видання лірики. Причинами цього стали й інтенсивна праця в драматургії, якій доводилося віддавати усі сили, і принагідність появи ліричних творів. Відтак нові поезії вкрай важко було структурувати в цілість поетичного

циклу—улюбленої манери подачі текстів цього жанру. Окрім того, значна частина новопосталих віршів для стороннього ока не призначалася.

Особливість творів, котрі Леся Українка не віддавала до друку, у тому, що це була свідомо авторська позиція, авторська воля, а не, скажімо, цензурні заборони чи брак коштів для публікації. Причина тут у своєрідній «автобіографофобії» — письменниця вважала, що речі надто особисті не варто виставляти на загальний огляд, як, власне, й особу митця. У часі виходу першої своєї поетичної збірки вона писатиме критикові О. Маковею: «Та все ж таки скажу, що я стою при своїм у справі “виставляння особи автора на позорище”. Тут може говорити більш почуття ніж теоритичний розум, але ж тим міцніше переконання, чим більше воно залежить від почуття. Я все таки думаю, що всяка людина має право боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люде, немов у свою хату, принаймі поки живе господар тієї хати. Може кому й гарною здається та хата зверху, але ж то ще не дає права споглядачеві вриватись до хати в середину і цінувати та оглядати все, що в ній є, без дозволу господаря. Нехай уже як господар умре і хата його піде на громадську власність, тоді уже нехай йдуть і цінують все, що від нього зосталось, бо мертвий не встане боронити скарбів своїх» (Леся Українка. Лист О. Маковею. Вересень 1893 // Листи: 1876–1897. С. 213).

На окреслених позиціях Леся Українка, по суті, лишилася й у часі підготовки своєї другої поетичної книги. Щоправда, тут уже з'являються авторефлексії, як-от у листі подрузі, своячці й також письменниці О. Судовщиковій-Косач. Лежачи у гіпсі після операції на нозі в берлінській клініці, вона писатиме зі властивими собі іронією та самокритичністю, але й із якоюсь особливою відвертістю: «Через такі чисто механічні причини я забула, що я літератор і коли читала твій лист про мої вірші, то здавалось мені, що річ іде не про мене, а про якусь иншу людину, отже, значить, я тепер об'єктивна. Тим то кажу об'єктивно, що “Казка” краще ніж “Сон”, бо вона і по формі літературніша і по змісту цікавіша, а “Сон” написаний ще дуже невмілою рукою. Що до *Chef d'oeuvre* (шедевра (фр.). — *Ред.*), то його певне і зовсім ще нема у нашого автора, або, коли й єсть, то недруковане, бо його найкраща лірика (він все таки лірик *par excellence* (переважно (фр.). — *Ред.*) невидана в світ, та може і не буде видана. Через що? через брак одваги, бо инакше слід би видати, коли вже видавались далеко гірші речі. Тільки,

замість, брак одваги не горожаньської, а — як би се сказати? — одваги стати “на торжищі” і виложити все, що маєш. По моему, сей автор по-дурному робить: або зовсім сховай свою лірику, або май одвагу стати з нею вище “суда глупца” і будь вільний в своїй пісні, як музикант, що вважає тільки на серйозну критику. Наш автор повинен ще добре подумати над сим (Леся Українка. Лист О. Судовицької-Косач від 09(21).ІІІ.1899 // Листи: 1898–1902. С. 113).

Більше як через десятиліття вже знана й авторитетна письменниця однаково вагалася, роздумуючи над тим, чи варто публікувати твори біографічного, приватного плану. Відповідаючи Ф. Петруненьку, який проявляв інтерес до її недрукованих творів, вона писатиме: «В справі «ві[д]копування» (пам’ятаєте вірші Джона Рафаеля Россеті?)... хутко Вам напишу, але то чималий клопіт і тому не знаю, чи одважусь» (Леся Українка. Лист Ф. Петруненьку. Липень 1911 // Листи: 1903–1913. С. 534). Історія згаданого англійського митця, котрий поклав поезії, присвячені рано померлій дружині Елізабет, їй у домовину, а потім відкопав і опублікував їх, тут вельми прикметна. Адже Лесі Українці йшлося про вірші, присвячені С. Мержинському, про існування яких адресат листа знав. Вірші, тільки незначна частина яких (вирвана із загального контексту й загалом нейтральна щодо постаті авторки) була опублікована. Іншу, особливо цінну частину цих поезій оприлюднено лише через пів століття після написання.

Тільки завдяки самовідданості О. Косач-Кривинюк згадані й багато інших творів Лесі Українки вдалося зберегти та згодом оприлюднити. Власне зусиллями сестри було й відчитано, структуровано та підготовлено з рукописів до друку значну кількість поезій. Також вірші письменниці вишукували в періодиці та книжкових виданнях ХІХ–початку ХХ ст. інші дослідники 1920–1930-х рр. Але знаходились та оприлюднювались такі тексти ще й у 1940-х і навіть на початку 1950-х рр. Тільки першим томом п’ятитомного зібрання творів було завершено видання відомих на сьогодні поезій Лесі Українки. Вийшов цей том у 1951 р., якраз до 80-ліття з дня народження письменниці.

Любка

Першодрук: Перший вінок. Львів. 1887. С. 176.

Автограф не зберігся.

Датується за першодруком.

Подається за першодруком.

«Я блукав колись по ріднім краю...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 71.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 724.

Датується серединою 1880-х рр. за допискою в автографі рукою Олени Пчілки: «Лесін вірш, написаний більше жартами, дуже давно (здається в [18]80-ті роки)».

У першодруці вірш датовано 1889 р.

Подається за автографом.

906 У виданні 1947 р.: «Я блукав по ріднім краю...».

907 ...винозірку — винозірка — див. коментар до вірша «Поет під час облоги» (збірка «Думи і мрії»).

908 У виданні 1947 р.: «Подала мені помняту...».

909 У виданні 1947 р.: «І на тій...».

Жалібний марш

Першодрук: Жалібний марш на хор мішаний в 27 роковини смерті Т. Шевченка, муз. М. Лисенка. Видання музичної бібліотеки Львівського «Бояна». Рік не вказано. Текст подано під нотами на 6 аркушах (12 сторінок).

Автограф не зберігся.

Датується 1888 р. за датою приуроченої події — 27-х роковин смерті Т. Шевченка.

Подається за першодруком.

О. Косач-Кривинюк подає такий бібліографічний опис київського видання: «Жалобний марш (до дня 27 роковин смерті Т. Шевченка. 25 лютого 1888). Музика М. Лисенка. Київ, нотопечатня И. Чоколова» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 73). О. Косач-Кривинюк назву подає не точно. За оригіналом обкладинки бібліографічний опис видання такий:

Жалибный маршь (до дня 27-хъ роковынъ смерти Т. Шевченка).

Мишаний хоръ зъ проводомъ фортепяно... цина 60 к.

Для фортепяно... цина 60 к.

Музыка М. Лисенко.

25 лютого 1888 р.

Ор. 42.

Книгарня и музичний магазин Леона Идзиковскаго.

Въ Киѣвѣ, Хрещатик, 29.

Текст «Жалібного маршу» передруковано у виданні: *Леся Українка. Неопубліковані твори*. 1947. (С. 72). У передруці поставлено присвяту: «В 27 роковини смерті Т. Шевченка». У коментарі до тексту вказано, що «Вірш написаний в 1888 році для М. В. Лисенка за його вказівками» (*Леся Українка. Неопубліковані твори*. С. 136).

О. Стешенко (Старицька) щодо цього вірша залишила коментар: «Тут до речі згадати, що ще року 1888 М. В. Лисенко написав фортепіановий жалібний марш, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. Готуючись до роковин Т. Г. Шевченка, Лисенкові припала думка розкласти цей марш на хор. Покійний дядько і вдався з таким проханням до молоденької тоді (Лесі ледве було 17 років) поетеси Лесі Українки. Вона й написала слова до цієї музики. Але чомусь ніхто ніде не згадує, що слова до цього жалібного маршу, написала Леся Українка» (*Стешенко О. Ясній пам'яті товариша // Спогади про Леся Українку*. 1971. С. 324).

К. Квітка пояснює, чому про цю поезію так мало згадок: «Для безсторонності треба завважити, що від часу до часу і діячі чисто культурних напрямів напосідали на Леся, щоб вона зробила те або друге, що було потрібно для даної хвили. Так, наприклад, Леся часто з досадою, хоча і скритою в гумористичнім тоні, згадувала, як вона в ранній молодості мусила написати по вказівках Лисенка текст до “Жалібного маршу”, якого музика була написана раніше. Вказівки були настільки детальні, що, наприклад, до такої ноти треба було приточити склад з голосною “о”, а на другий — з іншою суголосною і т. д. Казала, що вірш вийшов дуже поганий, дуже тішилася тим, що широка громада не знає, що то вона його написала, і казала не раз, що то тільки дуже молодою і з незвичайної поваги до Лисенка вона згодилась на сю роботу, а тепер би нізащо не згодилася. Казала, що взагалі *vers d'occasion* не вміє писати» (*Квітка К. На роковини смерті Лесі // Спогади про Леся Українку*. 2017. С. 240).

910 Цей рядок і попередній співаються одночасно двома різними групами хору. (Тут і далі у цьому вірші: виокремлений курсивом рядок є варіативно зміненим рядком наведеного перед ним основного тексту).

911 У першодруці над словами «...свого батенька...» надписано: «ба.....тень ка» відповідно до тривалостей нот у теноровій партії.

912 Цей рядок басы починають співати раніше, ніж інші групи хору попередній рядок, а закінчують усі одночасно.

913 Цей рядок і попереднє речення співаються двома групами хору: починають одночасно, спочатку завмирає на довгій ноті чоловіча група (останній склад слова «ненька»), останні ж звуки згащують у жіночих голосах на слові «жалібненько!».

«Чого то часами, як сяду за діло...»

Першодрук: Зоря. 1888. № 4. 15 (27) лютого. С. 63.

Автограф не зберігся.

Датується 1888 р. за першодруком.

Подається за першодруком.

«Шлю до тебе малий сей листочок...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 74.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 722.

Датується орієнтовно 1888 р. за свідченнями О. Косач-Кривинюк та особливостями почерку.

Подається за автографом.

О. Косач-Кривинюк датує поезію саме 1888 р. (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 73). Також і в коментарі до першодруку тексту вказано: «Рукопис зберігається в архіві Лесі Українки. Почерк дитячий, так що можна віднести його до 1888 років. Сестра Лесі згадувала, що лист цей був написаний на дерев'яній трісочці до Олександри Судовщикової, пізніше дружини її брата Михайла» (Леся Українка. Неопубліковані твори. С. 137).

О. Судовщикова разом із матір'ю гостювала в Колодяжному від червня і до початку серпня 1888 р.

Про О. Судовщикову див. коментар до поезії «Сон» (збірка «Думи і мрії»).

914 В автографі викреслено перших три рядки:

Ця трісочка з нашого гаю
Може дещо тобі пригадає
Наш далекий куточок Волинській.

915 В автографі викреслено: «Наш [маленький]...».

916 В автографі викреслено: «Ще до тебе...».

917 В автографі викреслено: «Мої мрії, [мов квітоньки]...».

918 В автографі викреслено: «...[у осінь холодну] квіти.».

919 В автографі викреслено: «Щоб на соняшний промінь поглянуть».

«За правду, браття, єднаймося щиро...»

Першодрук: Леся Українка. Твори: в 5 т. 1951. Т. 1. С. 55.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 842 (чорновий, недатований, олівцем у нотатнику авторки). В автографі тексту передую метрична схема першої строфи.

Датується орієнтовно 1889 р. за іншими записами в автографі.

Подається за автографом.

Перші два рядки цього вірша подано на українській банкноті номіналом 200 грн. з портретом Лесі Українки.

920 В автографі викреслено такий початок рядка: «Для нас...».

921 В автографі викреслено наступний рядок, який, очевидно, мав бути завершальним: «Не даймось браття для [нрзб.] кривди».

«Дивлюся я на смерть природи, і благодення...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 3. (Твір опубліковано під назвою «Сонет»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 747. Поезія записана на звороті аркуша з віршем «Натура гине — вся в оздобах, в золоті...». Текст густо закреслений в кожному рядкові та додатково перекреслений навхрест по цілому аркушу. Початковий заголовок для обох віршів: «Сонети».

Датується за автографом. Дата спільна для обох сонетів. У машинописі недрукованих і маловідомих творів Лесі Українки, підготовленому О. Косач-Кривинюк, цю дату продубльовано зі сторінки першого сонета. У першодруці дата така: «4. XI.1890».

Подається за автографом.

922 У першодруці: «...моїй,». В автографі у слові «доленьці» м'який знак густо закреслено.

923 У першодруці та машинописі О. Косач-Кривинюк: «...не можуть сльози...».

Вишеньки

Першодрук: Дзвінок. 1891. № 14. 15 (27) липня. С. 115.

Автограф не зберігся.

Датується 1891 р. за першодруком.

Подається за першодруком.

924 У першодруці тут і далі: «гілі».

РОМАНСИ

Першодруки окремих творів циклу: *Життя й революція*. 1928. № 2. С. 155–156; *Арго*. Київ, 1914. С. 40.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 74–78 (альбом «Poésies»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701.

Датується орієнтовно 1893–1894 р.

Подається за автографами.

В автографі цикл «Романси» налічує п'ять поезій. Так, вірші «Питання» і «Відповідь» у складі циклу стоять під однією римською цифрою «I», а тому, можливо, їх варто сприймати як один твір, тобто як два взаємопов'язані монологи-репліки. Другим у циклі йде вірш «На мотив з Міцкевича», позначений римською цифрою «II». Під номером «III» тут записана поезія «Нічна мелодія» («Нічка темна і тиха була...»), під номером «IV» — «Не співайте мені сеї пісні...», а під номером «V» — «Весняна мелодія» («Знов весна і знов надії...»). Останні три вірші було введено авторкою до циклу «Мелодії» (1893–1894) у збірці «Думи і мрії» (1899).

В автографі ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701 поезію «На мотив з Міцкевича» подано без назви разом із віршем «Nocturno» («Нічка тиха і темна була...») під спільним заголовком «Романси (1893–1894)» із нумерацією арабськими цифрами. Можливо, це була перша спроба укласти вказаний цикл.

Питання

Першодрук: *Життя й революція*. 1928. № 2. С. 155.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 74–75; ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701.

Подається за автографом.

У машинописі недрукованих і маловідомих творів *Лесі Українки*, підготовленому О. Косач-Кривинюк, два перші вірші подано як диптих зі спільним заголовком «Романси» та окремою нумерацією римськими цифрами. Назви віршів збережено і під кожним таке датування: «1892». У виданні «Неопубліковані твори» 1947 р. спільне датування для обох віршів: «1893».

925 В автографі тут і далі: «Чи...».

Відповідь

Першодрук: *Життя й революція*. 1928. № 2. С. 156.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 76–77.

Подається за автографом.

На мотив з Міцкевича

Першодрук: Арго. Київ, 1914. С. 40. У цьому збірнику вірш датовано так: «Писано в 90 рр.».

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 77–78 (альбом «Poésie»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 701. У другому автографі поезію подано без назви разом із віршем «Nocturno» («Нічка тиха і темна була...») під спільним заголовком «Романси (1893–1894)». Під епіграфом вказано автора: «Mickiewicz».

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11).

За епіграф до твору взято два рядки з поезії А. Міцкевича 1825 р. «Niepewność» («Непевність»). Перша строфа вірша польського автора закінчується так: «I tęskniąc sobie zadaję pytanie: / Czy to jest przyjaźń? czy to jest kochanie?» (І сумуючи собі ставлю питання: / Чи то є дружба, чи то кохання? (пол.)). Друга строфа має таке закінчення: «I znowu sobie powtarzam pytanie: / Czy to jest przyjaźń? czy to jest kochanie?» (І знову собі повторюю питання: / Чи то є дружба? чи то кохання? (пол.)).

926 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11) викреслено: «В [думці]...». В іншому автографі: «В думці...».

927 В автографах тут і далі: «чі».

928 У першодруці: «...як птиця, забеться.».

«Коли вже зачепили сі питання...»

Першодрук: Нові шляхи. 1930. № 3. С. 83–84.

Автограф: ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 322.

Датується 1894 р. за листом Лесі Українки до М. Павлика від 27.XI.1894.

Подається за автографом.

У листі до М. Павлика подано оригінальну поезію авторки і переклад німецького вірша невстановленого автора «В небі ми жодного доброго батька не маємо...» (див. восьмий том пропонованого видання). Переклад Леся Українка адресувала отримувачу листа, свою ж поезію, очевидно, написала як відгук чи інтерпретацію німецького оригіналу: «Я переклад зробила для Вашої власне потіхи і прочитання, — правда ж, се досить уже безкорисно? Німецькі вірші здається Вас трошки засмутили і настроїли на поважний лад, у мене ж, як бачите, отримався інший ефект!»

(Леся Українка. Лист М. Павлику від 27.XI.1894 // Листи: 1876–1897. С. 314).

В автографі дрібнішим почерком вгорі аркуша над перекладом написано motto, яке відмежоване від перекладного тексту і стосується саме оригінальної поезії. Його авторка вписала пізніше, коли дві поезії — переклад і оригінальна — вже були на аркуші. У виданні «Неопубліковані твори» 1947 р. вірш подано з motto.

Вірш опубліковано разом з перекладом німецького вірша «В небі ми жодного доброго батька не маємо...» (див. восьмий том пропонованого видання).

929 Про Зевса, Одіна, про Брану і Єзову — Зевс або Зевс-олімпієць — верховне божество давньогрецького пантеону, бог неба, грому і блискавиць, правитель світу богів і людей.

Одін — верховне божество в давньоскандинавській міфології, бог вітру й бурі, а згодом — бог війни і перемоги.

Брана або Брахма — один із трьох вищих богів брахмаїзму та індуїзму, бог, який творить світ. В індуїзмі Брана разом з богами Вішну та Шива складає божественну трійцю (тримурті).

Єзова — або Яхве (з давньоєвр. «сущий») — одне з таємних імен бога в юдаїзмі, яке фігурує в Старому Завіті. Його заборонено вимовляти, натомість вживається означник «Адонаї» («Господь мій»).

930 Бог деїстів, / Бог скептиків і Бог детерміністів — деїзм — спосіб вільнодумства, який виробився у XVII ст. у Західній Європі. Бог у деїстів — це безособова першопричина, твірна основа буття, яка визначає його параметри, закони, й динаміку, однак не впливає і не втручається у реальність світу.

Скептицизм — напрям філософської, а згодом і теологічної думки, відомий ще з античності. Визначальною позицією скептицизму виступає сумнів, але не як заперечення, а як спонукка до пізнання. Скептики могли й не відкидати ідеї бога, однак сумнівалися у його природі, самовиявах, формах релігійного поклоніння тощо.

Детермінізм — філософська й філософсько-теологічна доктрина, за якою всі події та явища вазємопов'язані, а відтак буття причинно обумовлене й наперед визначене. Бог у релігійному детермінізмі постає силою, котра визначає і скеровує існування світу. Вільний від релігії детермінізм таку силу вбачає у законах природи, історичній тягlostі, властивостях матерії тощо.

931 ...мій шановний друже — ідеться про М. Павлика, адресата і поезії, і листа.

932 «Загробний світ» спіритський — Спіритизм — містико-езотерична доктрина і практика, в основі якої ідея існування потойбічного світу духів, зокрема й душ померлих, з якими можна сконтактувати через спеціально підготовлену й здібну людину-медіума та певні магічні дії. До спіритизму, що був дуже популярним на зламі віків, Леся Українка ставилась як до забобону чи містифікації. Відписуючи О. Кобилянській, яка захопилася цим явищем, вона зізнається: «Хтось не дуже радий, що хтось зайнявся тим спіритизмом, хтось того, признає по правді, не любить. Ще коли хтось тим тільки бавиться, то нічого, але коли трактує те поважно, то недобре, бо то дуже шарпає нерви і вже не одного допровадило до сильної нервової хвороби. Надто, коли чиясь сестра “добре медіум”, то їй би слід покинути ту забавку, бо то значить, що її нерви дуже вражливі і приходять на сеансах в дуже подразнений, ненормальний стан. Я знаю два випадки, коли такі медіум (обидві мої знайомі) мусли по якимсь часі такої “духовної служби” вдатися до лікарської помочі, бо дістали напади гострої істерії і не хутко від неї вибавились. Отже то забавка дуже небезпечна і нехай хтось дуже уважає, коли б то не пошкодило і сестрі і комусь, бо і хтось тепер не дуже сильний нервами. <...> Але в такому виді, як тепер, напів забавки, напів хвороби, напів шарлатанерії, спіритизм мене не інтересує, — я тільки раз в житті могла витримати один сеанс до кінця і то потім як заснула, то аж у другій годині дня прокинулась, так то мене знудило і змучило. Я гадаю, що якби такі духи, які звичайно показуються на сальонових сеансах, і справді безперечно істнували, то вони мене теж не інтересували б, принаймі, не більше, ніж інтересують звичайні, безперечно існуючі, але смішні люде, що до старих літ бавляться маскарадами та містифікаціями. Коли тії духи справді існують, то вони недобрі і нещирі: — коли вони все знають, то чому не кажуть просто, без загадок, замилювання очей, при помочі якихсь дурних столиків, мисочок і т. и.? коли не знають нічого, то чому так просто не признаються: не питайте, люде добрі, бо ми такі самі мудрі, як і ви? коли знають, та невільно їм щиро казати, то чому не мовчать, а кокетують з бідними людьми: а я щось знаю, а тобі не скажу!.. У всякім разі такі, якими вони показуються на сеансах, вони дуже подібні до “schöne Masken und Domino” (гарних масок і доміно (нім.). — Ред.)

банальних маскарадів і мені особисто дуже несимпатичні» (Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 13(26).II.1902 // Листи: 1898–1902. С. 396–397).

933 Описано у Данта—Данте—див. коментар до поезії «Забута тінь» (збірка «Думи і мрії»). У «Пеклі», першій частині головного свого твору «Божественна комедія» (1308–1321), Данте змальовує потойбічний світ для грішників.

934 В автографі: «[Окрім] набожної...».

Пророчий сон патріота

Першодрук: Народ. 1895. № 9. 1 мая. С. 135–136 (Твір опубліковано під криптонімом «Н. С. Ж.»).

Передрук окремою відбиткою (Львів, 1895. 4 с.) за тим самим підписом.

Автограф не зберігся.

Датується 1895 р. за першодруком.

Подається за першодруком.

Твір присвячено Осипу Маковею (1867–1925)—письменнику, критику, редактору, громадському діячеві. Редактором чернівецького часопису «Буковина» він працював у 1895–1897 рр. О. Маковей був одним із перших рецензентів і критиків творчості Лесі Українки, листувався з нею.

Поезія постала як реакція на вміщені у «Буковині» (1895 р.) статті «Наші національно-політичні відносини» та «Про своїх людей». У цих дописах висловлювалася підтримка лідерам партії «народовців»—О. Барвінському й А. Вахнянину та уніатському митрополиту С. Сембратовичу. Названі діячі підтримували програму т. зв. «нової ери», тобто угоди з владою (намісником австрійського цісаря в Галичині графом Бадені). Угодовство та готовність покійно йти на співпрацю за будь-яких умов обурили М. Драгоманова та Лесю Українку (яка тоді гостювала в родині дядька в Софії). Наслідком цього й стала поява її вірша-памфлета «Пророчий сон патріота» та статті «Безпардонний патріотизм». У листі до М. Павлика авторка пише про це так: «Замість обіцяного Вол[инського] образка, оце посилаю Вам дві патріотичні штуки, те може ще почекати, а се як зостаріється, то хоч викинь. Як бачте, новий для мене genre (жанр, від фр. «різновид». — Ред.)! ну, що ж, будемо пробувати ще й таку струну. Коли Вам Пророчий Сон не до сподоби (дядько каже, що він нічого собі), то відошліть

його редакторові Бук[овини] як пам'ятку від мене, я все одно винна йому гречність, то нехай буде *se-faute de mieux!* (коли немає нічого кращого (франц.) — Ред.). Вам може чудно що я взяла такий поверховий тон але ж говорити ґрунтовно на такі теми, се значило б стріляти з гармат по горобцях, до того ж було воно сто раз говорено і далеко розумніше, ніж би я могла се зробити. Воно б можна й зовсім нічого не писати, але ж дуже вже розсердили мене сі безпардонні панове, тим більше, що вони мені ще вдома обридли» (Леся Українка. Лист М. Павлику від 09(21).V.1895 // Листи: 1876–1897. С. 354).

Разом із віршем опубліковано й статтю авторки, також із підписом «Н. С. Ж.», «Безпардонний патріотизм» (Народ. 1895. № 9. 1 мая. С. 131–132). Див. сьомий том пропонованого видання.

Вказаний криптонім розкривається так: «Наша славна жірондистка». Існує, щоправда, й інша версія — «Наша спілка жіноча».

935 Колізей і Форум, / Капітолій і Тарпейську скелю — Колізей або амфітеатр Флавіїв — відкрита у 80 році в Римі велична арена-цирк, призначена для постановки й розігрування масових видовищ — гладіаторських боїв, цькування звірів, морських битв тощо.

Форум — площа з прилеглими будівлями в столиці імперського Риму, що призначалася для громадських зібрань, масових видовищ, страт. Центр ділового, економічного й суспільно-політичного життя.

Капітолій — один із семи пагорбів Риму з храмом, де згодом почали проводитися зібрання сенату і народні збори. Центр державно-політичного життя.

Тарпейська скеля — південний схил Капітолійського пагорба, звідки у давнину скидали злочинців і ворогів держави.

936 Святоюрські вежі — собор святого Юра у Львові, збудований на Святоюрській горі. Цей собор — головний кафедральний храм греко-католиків, а з прилеглими будівлями на час художньої оповіді — ще й резиденція митрополита в Галичині.

937 Староруські Золоті Ворота — Золоті ворота в Києві, збудовані 1037 р. Пам'ятка давньоруської архітектури, символ величчя княжої Русі-України.

938 ...римські цезарі — цезар, кесар, цісар, цар (від імені Гая Юлія Цезаря) — титул абсолютного правителя в імперському Римі, а згодом в усій Західній Європі. «Цезарями» іноді називали й римських пап, зокрема це охоче робили їхні критики.

939 Ватікан я бачив — Ватікан або Святійший престол — Держава-місто в Римі, резиденція лідера католицького духовенства святого отця Папи Римського.

940 Бути в Римі та й не бачить папи — народна приказка.

941 ...всіх червоних кардиналів — кардинал — після Папи, найвищий сановник католицького духовенства. Колегія кардиналів обирає нового Папу. Кардинали носять червоний одяг, тоді як Папа — білий.

942 ...поглянув на святе обличчя — на час оповіді Папою був Лев XIII. У 1895 р. він іменував кардиналом українця С. Сембратовича. У 1897 р. Папа заснував Українську колегію у Римі (окрему семінарію для українців), мав плани щодо створення Українського патріархату з центром у Львові.

943 ...руськее обличчя, / Римською тіарою вінчанне — ідеться про львівського митрополита Сильвестра Сембратовича (1836–1898), котрого в 1895 р. Римський Папа іменував кардиналом-пресвітером. Про нього є згадка й у статті Леся Українки «Безпардонний патріотизм».

Тіара — потрійна корона Римського Папи, одягається за особливо урочистих подій.

944 «Нъсть бо власті, еже не от Бога» — фраза із послання ап. Павла до римлян. У перекладі І. Огієнка та в ширшому контексті вона подається так: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від бога» (Рим. 13: 1).

945 ...річник «Руского Сіона» — «Руский Сіон» — церковний часопис, що виходив у Львові в різні роки під різними назвами: «Сіонъ Рускій» (1871), «Рускій Сіонъ» (1872–1880, 1883–1885), «Галицькій Сіонъ» (1880–1882).

946 Їх нам треба нищить без пардону — цей вислів, узятий з допису опонентів, Леся Українка обігрує і в статті «Безпардонний патріотизм».

947 [Мусим мати] свого кардинала — цей рядок у першодруці було надруковано без перших двох слів, на місці яких проставлено ряд крапок. У листі М. Павлику авторка просила виправити цю помилку: «А от одна маленька просьба: у «Сні патріота» є стрічка: «...свого кардинала (звідки взялись сі точки, не розумію, може там було: “мусим мати” свого кардинала”, то се значило, що зачеркнуті слова треба надрукувати) се має вид чудний і навіть підозрений, отже я б хотіла, щоб у найближчому числі

Ви спростували помилку так: мусим мати свого кардинала» (Леся Українка. Лист М. Павлику від 27.V.1895 // Листи: 1876–1897. С. 358). В автографі поетка, мабуть, викреслила ці два слова, а потім знову повернула їх у текст, підкресливши знизу пунктиром. М. Павлик не відчитав позначення, сприйнявши його як ряд крапок, фігуру замовчування.

На пам'ять 31-го юля 1895 року

Першодрук: Нові шляхи. 1930. № 5. С. 48–50. (Твір опубліковано за чорновим автографом і під назвою «Раді на незабудь».)

Передрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 75–76. (Твір подано за рукописом А. Труш під назвою «Раді на незабудь».)

У машинописі О. Косач-Кривинюк вірш подано під назвою «На пам'ять 31-го юля 1895 року» з посвятою в дужках: «(Аріадні Драгомановій-Труш)». Дата вірша в машинописі: «1895 31/VII». Також під назвою «На пам'ять 31-го юля 1895 року» з невеликими відмінностями вірш надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 330–331.

Автографи: ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338 (з архіву М. Павлика під заголовком «Раді на незабудь»); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 682 (з альбому А. Драгоманової під заголовком «На пам'ять 31 юля 1895 року»).

Датується за автографом.

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 682).

В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338) після вірша подано такий коментар: «Сі вірші Лесі Косач написані в альбомі [Рад] Аріадни Драгоманівни на від'їзді із села Владаја К. Софії, в половині авг[уста]. н. ст. 1895. Мова тут про М. П. Драгоманова».

В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 682) після вірша подано коментар із виправленнями, взятими у круглі дужки: «Вірш, написаний Аріадні (Раді) Михайловні Драгомановій-Труш на прощання перед виїздом Лесиним з (с. Владаї) в Болгарії од Драгоманових, у яких Леся пробула з червня 1894 року до (закреслено “липня”. — Ред.) серпня 1895 року». Далі йде примітка О. Косач-Кривинюк: «Оригінал переховується у Аріадни Драгоманової-Труш у Львові. Копію зробила в червні 1943 року Наталія Світязарівна Драгоманова і прислала батькові до Києва, він дав її мені, щоб я скопіювала собі 2/VII 1943 р.»

Вірш адресовано кузині Лесі Українки, молодшій доньці М. Драгоманова Аріадні Драгомановій (1877–1954), замолоду дуже близькій до авторки людині. Після заручин та одруження

Аріадни з художником І. Трушем (січень 1904 р.) сестри віддалилися одна від одної. А. Драгоманова-Труш лишила спогади про Лесю Українку.

948 *Хто тебе знає* — восени 1897 р. А. Драгоманова разом з матір'ю-вдовою Л. Драгомановою повернулася з Софії до Києва.

949 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «чі».

950 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «І ріфмами завітчати...»; у машинописі недрукованих і маловідомих творів Лесі Українки, підготовленому О. Косач-Кривинюк: «і римами завітчати...»; у виданні 1947 р.: «І ритмами завітчати...».

951 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338) далі з викресленим варіантом подано рядки, випущені в чистовому автографі:

Тепер посох садочок мого серця,
не знаю, чи коли й одмолодіє.
[У ньому замість квітів гірше зілля,]

952 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Тоді ж, бувало, і...».

953 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338) викреслено варіанти початку наступного рядка: «Збирати квіти»; «Розстаючись».

954 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338) викреслено початок наступного рядка: «Де провела щасл[...]».

955 *...сеє перше і безмірне горе...* — М. Драгоманов помер 20 червня 1895 року в Софії буквально в Лесі Українки на руках. У листі до матері, написаному із Софії незабаром після похорону, подано деякі подробиці тих сумних подій: «Ми з Радою навіть не плачемо і не скаржимося, але я не знаю як ліпше, чи так як ми, чи так як дядина (дружина М. Драгоманова — Ред.) й Ліда (старша донька М. Драгоманова — Ред.). Бідна Лідочка зовсім розхитала свої нерви, вбилась в безсонниці (я тепер з нею сплю, то бачу!) а дядина, то вже й не казати. Врешті, окрім нервів, вони всі здорові, як і я. У мене надія таки на те село, може там вони трохи поправляться. Гострий період минув, але ж тепер то й видно наслідки. Ти мене простиш, що я не пишу нічого як воно власне сталося і як було потім, я не можу про се писати. Скажу тільки, що сталося то дуже швидко, в скільки минут і він був без пам'яті, так що не мучився, але перед тим остатніх місяців два... Хто знає, може ми егоїсти, що хотіли затримати його при житті. Він поліг на полі честі, в останній день читав свою остатню лекцію...» (*Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 25.VI(7.VII).1895 // Листи: 1876–1897. С. 361*).

956 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Але якщо сумна хвилина прийде [Але як що несправедлива доля]».

957 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «сестрице».

958 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «у сторону нещасної України».

959 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338) ці рядки подано так:

І пригадай, що там у тій країні
Є хата й серце, що для тебе завжді
Одкриті навстежи... І може твоя думка[.]

960 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338) викреслено наступних два рядки:

Я знаю, спогад мій зостанеться на довго
В моїй родині рідній і нехай ...[нрзб] той спогад[.]

961 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Для мене, сестро, не бажай ти щастя».

962 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Ми з ним чомусь...».

963 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Що я везу...».

964 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Бридкі тумани золотом сіяють,—».

965 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338):

Як будете про мене споминати,
То «споминайте добрими словами!».

966 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «Для мене як спогад про те...». Викреслено наступний рядок: «Що я в сей пережила між вами».

967 В автографі (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338): «А вас усіх... не можу більш, прощай!».

Божа искра

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 254.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 89.

Датується 1895 р. за першодруком.

Подається за автографом.

У першодруці разом з поезією «Slavus-sclavus» вірш входив до циклу «Невільничі пісні». Але до збірки «Думи і мрії» авторка жодного з цих текстів не ввела.

- 968 В автографі та першодруці: «...баллад».
969 У першодруці: «Хай нас колишуть...».

Slavus-sclavus

Першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 255.
Автограф не зберігся.
Датується 1895 р. за першодруком.
Подається за першодруком.

У першодруці разом із поезією «Божа іскра» вірш входив до циклу «Невільничі пісні». Але до збірки «Думи і мрії» авторка жодного з цих текстів не ввела.

970 ...немов Ізіді, зап'яли — Ізіда (Ісіда) — у давньоєгипетській міфології богиня родючості, захисниця богів і людей, покровителька материнства та здоров'я. Сестра і дружина бога Осіріса. Вислів «покривало Ізіді», який означає приховану таємницю, набув поширення після вірша Ф. Шіллера «Ідол Ізіді» (1795).

Братові й сестрі на спомин

Першодрук: Радянське літературознавство. 1948. С. 120–121.
Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 4.
Датується за автографом.
Подається за автографом.

В автографі твір подано без розбивки на віршовані рядки; в текстологічному паспорті жанр визначено, як «поезія в прозі». На згинах автограф пошкоджено, тому неможливо відчитати окремі слова або частини слів. Відтворені фрагменти подаються у квадратних дужках.

У першодруці текст подано у прозовій та віршованій формах. У подальших перевиданнях твір подавали з розбивкою на віршовані рядки.

Поезію, імовірно, адресовано рідним Лесі Українки — братові Михайлові та сестрі Ользі. На час написання твору припав період загострення хвороби ноги в авторки й болісний процес лікування ін'єкціями йодоформу.

- 971 В автографі: «Чи...».
972 В автографі викреслено: «...як тепер».

973 Г. Аврахов розшифровує цей фрагмент: «...так щось...». (Аврахов Г. *Леся Українка: Проблеми текстології та історії друку (До дванадцятитомного видання творів, 1975–1979)* // Луцьк: ПВД Твердина, 2007. С. 190–191).

«Як я умру, на світі запалає...»

Першодрук: *Леся Українка. Неопубліковані твори*. 1947. С. 7.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 655 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

За життя Лесі Українки поезія у повному обсязі (дев'ять строф) не друкувалася. Початкові три строфи з дописаною четвертою були опубліковані як перша поезія циклу «З пропащих років». Наступні шість строф, які в автографі відокремлені горизонтальною роздільною рисою, за життя авторки не друкувалися.

Окремим віршем текст подано у виданні: *Леся Українка. Поезії. Поєми* // Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. Радивевський та О. Ставицький. Київ: Дніпро, 1989. С. 247–248.

У зібранні творів Лесі Українки у 12 томах (1975–1979) усі дев'ять строф подано як одну поезію. Окремо у цьому дванадцятитомнику вірш подано в розділі «Інші редакції» під назвою «Я знаю, так, це хворії примари...».

974 В автографі викреслено: «[Так] я умру, [у] світі запалає».

«Не дорікати слово я дала...»

Першодрук: *Літературна газета*. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір подано без строфічної розбивки).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 728 (чорновий). Текст писано олівцем і густо покреслено.

Датується за автографом. У першодруці дата така: «12.XI.1897».

Подається за автографом. Розбивку на строфи зроблено з огляду на специфіку кільцевого римування у катренах: абба. У виданні «Неопубліковані твори» 1947 р. до вірша також застосовано цей строфічний поділ.

975 В автографі викреслено: «[І не змінила] тяжку...».

976 ...колючий мій вінок — мотив тернового вінка Леся Українка згодом розвине у вірші «Завжди терновий вінець...» (1900).

977 В автографі викреслено: «Я в [серці чула вже безжалісний] клинок».

978 В автографі викреслено варіанти цього рядка:
«Не жаль мені, хай плинуть річки крові»;
«Я знала се, нехай же плине кров».

979 В автографі викреслено наступні рядки:

Хороший, любий сон братерства і любові.
За нього [пролилось велике море] пролились річки
людської крові,

980 В автографі викреслено первісний варіант рядка: «І я теж пролила — але своєю».

«Кров твоя — рубін коштовний...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 9.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 728 (чорновий). Текст густо покреслений. Третя строфа замальована найщільніше, вочевидь, Леся Українка найбільше була незадоволена саме нею.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

За мотто до твору взято російську народну приказку, яка в словнику В. Даля подана в такій редакції: «Рад дурак красному».

981 В автографі викреслено варіанти рядка:

«Не журись, коли із серця»;

«Хай твоє»;

«Хай тобі одважне [...]»;

«Хай же кров із свого серця».

982 В автографі: «...муза каже».

983 В автографі викреслено: «...вірить [чарівниці]».

984 В автографі викреслено: «Наче владарь...».

985 В автографі третя строфа густо замальована. У виданні «Неопубліковані твори» 1947 р. цю строфу введено до основного тексту. Так зробили й упорядники першого тому п'ятитомного зібрання творів Лесі Українки (Т. I, 1951 р.). Однак упорядниця першого тому дванадцятитомного зібрання творів письменниці (Т. I, 1975 р.) Н. Вишневська цю строфу з твору вилучає.

«...Так прожила я цілу довгу зиму...»

Першодрук: Літературна газета. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір подано без строфічної розбивки).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 705. В автографі тексту передує цифра «3».

Датується за автографом. У першодруці дата така: «1897».

Подається за автографом.

986 В автографі тут і далі: «чі».

987 Мов трéмоло — тремоло (тремтячий (італ.)) — спосіб гри на музичному інструменті, де один або два звуки чи акорд швидко й багато разів повторюються.

988 В автографі: «...міського саду».

989 В автографі викреслено: «і все, [що красить]...».

«Ти, дівчино, життям розбита, грай!»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 11.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 707 (чорновий).

Датується орієнтовно 1897 р. за особливостями почерку та гатунком паперу.

Подається за автографом.

990 В автографі викреслено: «Хто ж дав тобі...».

991 В автографі викреслено: «...людей [з тобою] привертали?».

992 В автографі викреслено: «...струна [розбита,]».

993 В автографі викреслено: «...від [иржі]».

994 В автографі викреслено: «І [забренить] брязни в неї, [мов у дзвін]».

Прокляття Рахілі (Апокріф)

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1918. Т. 69. Кн. 1. С. 3–5.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 733 (чорновий); Ф. 2. Од. зб. 732 (чистовий, із закресленими останніми вісьмома рядками). У чорновому автографі назва «Прокляття Рахілі» була виправлена на «Проклін Рахілі», а підзаголовок «Легенда» виправлений пізніше на «Апокріф».

Датується орієнтовно 1898 р.

Подається за чистовим автографом.

У першодруці твір подано з редакційною приміткою: «Поема доставлена до редакції кривними Лесі Українки в листопаді

1917 року. Оригінальний рукопис зберігся в Гадячому у матері Л. У. Поема не була авторкою остаточно оброблена до друку».

За епіграф узято провіщення пророка Єремії, яке наводить євангеліст Матвій. У перекладі І. Огієнка цей фрагмент подано так:

«Чути голос у Рамі,
плач і ридання та голосіння велике:
Рахиль плаче за дітьми своїми,
і не дається розважити себе,
бо нема їх...» (Мт. 2: 18).

У листі І. Франкові, датованому 1903 р., Леся Українка, міркуючи про злочин, який чинять письменники, зумисне підпорядковуючи свої твори кон'юктурі, звернеться до образу свого давнішого поетичного апокрифа: «Чому все має право на сльози: і туга материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?.. І скажуть колись люде: коли сей народ пережив і такі часи, і не згинув, то він сильний. / І ще знаєте, що? Ваші діти не загинули, бо ось вони вже в голос обізвались, — певне не тим голосом, якого Ви для них бажали, не співом соловейків, але людським голосом, людською тугою, і, хто знає, може спів соловейків не так проникав би у серце, як сей стогін утоплених дітей Ваших. Все одно, який момент викликав ту скаргу зо дна страшної глибини, але та скарга озвалася не за Вас самих, не за Ваших тільки дітей, то *De profundis* (з глибин (лат.). — Ред.) кожного, хто — потопив своїх дітей, то акт обвинувачення проти всіх, що винні з сього злочину, проти всього, що вимагає сього злочину. Чому ж би се мало бути промовчаним? Я пишу се все, а в думці все одбивається: “Рахиль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає”... Хто була та Рахиль? Може якась невідома жінка часів Ирода? а може “будівниця дому Ізраеля”? Які були її діти? Які були б вони, коли б вирости здорові? Чи памятали б їх люде досі, їх і матір? і чим би їх помянули нащадки? Хто знає... але тепер вони безсмертні, бо туга їх матері безсмертна, а вони живуть в її тузі. Що було б з їх безсмертя, як би їх мати по них не тужила, якби вона схотіла потішитись власне тим, що їх все одно «вже не вернеш», що їх немає? — скільки матерей потішаються тим! — Але ж — “Рахиль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає”...» (Леся Українка. Лист І. Франку від 31.XII.1902 (13.I.1903) // *Листи*: 1898–1902. С. 522).

Рахіль — одна з дружин патріарха Якова, котра народила йому двох синів, зачинателів двох колін Ізраїлю, — Йосифа та Веніаміна. Дорогою з Бет-Елу до Вифлеему Рахіль, народжуючи Веніаміна, померла. Похована у Вифлеемі.

995 У Вифлеемі, в тихому селі — Вифлеем — містечко в Палестині на західному березі ріки Йордан, в біблійні часи належало до земель коліна Юдиного. У Вифлеемі народився Ісус Христос.

996 ...до свого Мессії — див. коментар до поезії «Жертва» (збірка «Відгуки»).

997 У першодруці слово «син» і похідні від нього пишуться з великої літери. У чорновому автографі викреслено: «...[чистої] Марії».

Марія (Маріам) — донька подружжя з галілейського Назарету Йоахима й Анни. Із трьох років і до дванадцяти виховувалася при Єрусалимському храмі в особливій чистоті й благоді, бо дала обітницю дівоцтва. Вже обручена з Йосипом, який мав оберегати її дівоцтво, від архангела Гавриїла отримала звістку, що її обрано матір'ю сина Божого. Дитину вона народжує у Вифлеемі, на землі Давидової династії. За свідченнями євангелістів, була поруч з Ісусом в часі деяких його чинів, зокрема на весіллі в Кані Галілейській, а також на Голгофі. Стосунки із сином лишалися строгими, навіть суворими, адже він відмовляється від природної любові матері заради виконання своєї божественної місії. Про останні роки життя Марії євангелісти нічого не повідомляють. В агіографічних текстах вказано, що вона в молитвах і добрих діяннях доживала віку в домі Івана Богослова.

998 Волхви, царі і вбогі пастухи — волхви, царі — у євангеліста Матвія поклоніння мудреців (волхвів) немовляті Ісусові описано так: «Коли ж народився Ісус у Вифлеемі Юдейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зо сходу, / і питали: Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитись Йому. <...> І ось зоря, що на сході вони її бачили, ішла перед ними, аж прийшла й стала зверху, де Дитятко було. / А бачивши зорю, вони надзвичайно зраділи. / І, ввійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонились Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та смирну» (Мт. 2: 2–11). Тільки в середньовіччі християнські богослови визначили кількість волхвів, «дали» їм імена (Каспер, Мельхіор та Валтасар), царський родовід тощо.

...вбогі пастухи — поклоніння немовляті Ісусові пастухів описує євангеліст Лука: «А в тій стороні були пастухи, які пильнували на полі, і нічної пори вартували отару свою. / Аж ось Ангол Господній з'явивсь коло них, і слава Господня осяяла їх. І вони перестрашились страхом великим... / Та Ангол промовив до них: Не лякайтесь, бо я ось благовіщу вам радість велику, що станеться людям усім. / Бо сьогодні в Давидовім місті народився для вас Спаситель, Який є Христос Господь. / А ось вам ознака: Дитину сповиту ви знайдете, що в яслах лежатиме. / І ось раптом з'явилася з Анголом сила велика небесного війська, що Бога хвалили й казали: / Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля! / І сталося, коли Анголи відійшли від них в небо, пастухи зачали говорити один одному: Ходім до Віфлеему й побачмо, що сталося там, про що сповістив нас Господь. / І прийшли, поспішаючи, і знайшли там Марію та Йосипа, та Дитинку, що в яслах лежала. / А побачивши, розповіли про все те, що про Цю Дитину було їм звіщено. / І всі, хто почув, дивувались тому, що їм пастухи говорили... / А Марія оці всі слова зберігала, розважаючи, у серці своїм. / Пастухи ж повернулись, прославляючи й хвалячи Бога за все, що почули й побачили, так як їм було сказано» (Лк. 2: 8–20).

999 У чорновому автографі викреслено: «В дитині мати бачить світ новий».

1000 У чорновому автографі: «[Давно обіцяна] Від бога дана...».

1001 У першодруці: «...справжня надія».

1002 У чорновому автографі викреслено: «Коли [новонароджену] дитину».

1003 У чистовому автографі викреслено: «згубу».

1004 У чистовому автографі викреслено: «[А там, а там, у рідній] Палестині,». У чорновому автографі після рядка «А там, а там, у рідній Палестині,» викреслено рядок: «Немов раптова люта чума».

Ірод — Ірод I Великий (73/74–4/1 до н. е.) — правитель Юдеї, великий будівничий держави, але й жорстокий та деспотичний владар, відомий нападами божевільної люті (убивав навіть власних синів і сановитих царедворців). Про ставлення до новонародженого Ісуса розлого пише євангеліст Матвій, починаючи оповідь од звістки про прихід месії: «І, як зачув це цар Ірод, занепокоївся, і з ним увесь Єрусалим. / І, зібравши всіх первосвященників і книжників людських, він випитував у них, де має Христос народитись? / Вони ж відказали йому: У Віфлеемі Юдейським, бо

в пророка написано так: /І ти, Віфлеєме, земле Юдина, не менший нічим між осадами Юдиними, бо з тебе з'явиться Вождь, що буде Він пасти народ Мій ізраїльський. /Тоді Ірод покликав таємно отих мудреців, і докладно випитував їх про час, коли з'явилась зоря. /І він відіслав їх до Віфлеєму, говорячи: Ідіть, і пильно розвідайтеся про Дитяtko; а як знайдете, сповістіть мене, щоб і я міг піти й поклонитись Йому. /Вони ж царя вислухали й відійшли. <...> А вві сні остережені, щоб не вертатись до Ірода, відійшли вони іншим шляхом до своєї землі. <...> Спостеріг тоді Ірод, що ті мудреці насміялися з нього, та й розгнівався дуже, і послав повбивати в Віфлеємі й по всій тій околиці всіх дітей від двох років і менше, за часом, що його в мудреців він був випитав. /Тоді справдилось те, що сказав Єремія пророк, промовляючи: /Чути голос у Рамі, плач і ридання та голосіння велике: Рахиль плаче за дітьми своїми, і не дається розважити себе, бо нема їх...» (Мт. 2: 3–12; 16–18).

Палестина — назва земель Царства Ізраїлю в еллінському світі. У 135 р. римський імператор Адріан перейменував Юдею в Палестину.

1005 У чорновому автографі викреслено: «...роса [порання] спада». Далі викреслено варіанти наступного рядка:

«І чутно в Рамі»;

«В Єрусалимі плач, у Віфлеємі крики».

1006 У першодруці: «...найнялась».

1007 В Шеолі темному — Шеол — в юдаїзмі царство мертвих.

1008 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «До неба скарги і прокляття шле»,.

1009 У чорновому автографі далі викреслено рядки і варіанти:

Від скарги матері Ізраїльського люду

Раптової пожежі до неба знявся [...]

Від неї божий трон [...]

Престол Найвищого у небі затремтів,

І лине високо до божого престола

1010 У чорновому автографі далі викреслено рядки:

То посланця свого послав Єгова

Бо сльози матері і богу слухать

Елогім (Елохім; давньоєвр. «бог», «дух») — одне з імен бога в Старому Завіті.

1011 У чорновому автографі викреслено: «І потішаючи слова промовив».

Серафім (давньоєвр. «полум'яний») — серафими — у юдаїзмі та християнстві найвищі в небесній ієрархії янголи-шестикрильці, які оточують престол бога.

1012 У чорновому автографі: «Ангел:». У першодруці: «Серафім».

1013 «З Єгипту має вам прийти Мессія» — у євангеліста Матвія цей епізод має таке пояснення: «ось Ангел Господній з'явивсь у сні Йосипові та й сказав: Уставай, візьми Дитятко та матір Його, і втікай до Єгипту, і там зоставайся, аж поки скажу тобі, бо Дитятка шукатиме Ірод, щоб Його погубити. / І він устав, узяв Дитятко та матір Його вночі, та й пішов до Єгипту. / І він там зоставався аж до смерті Іродової, щоб збулося сказане від Господа пророком, який провіщає: Із Єгипту покликав Я Сина Свого» (Мт. 2: 13–15).

1014 У чорновому автографі викреслено: «Вони в Шеолі там навек поснули».

1015 *Ягв́е́, страшний Ягв́е́* — див. коментар до поезії «Коли вже зачепили сі питання...».

1016 *Адонаї-Шаддаї* — див. коментар до поезії «У пустині» (збірка «Думи і мрії»).

1017 У чорновому автографі викреслено: «Твої слова правдиві не лукаві,».

1018 У чорновому автографі викреслено: «Ти дав Ізраїлю закони праві,».

1019 У чистовому автографі викреслено: «За неї мусить заплатити один!».

1020 На *Йосафатовій долині стану я* — *Йосафатова долина* — в Старому Завіті долина, де бог судитиме всі народи. Юдеї вважають, що там відбуватиметься Страшний суд.

1021 У чорновому автографі далі викреслено рядки:

Неначе стовп могильний. [Простягла]
Бліді руки в сторону заходу [до зорі нової]
Туди, де непрозора [покривала] чорна мгла
З грізьбою лютою...

1022 У чистовому автографі: «Блідії руки...».

1023 У чорновому автографі викреслено: «Радій, Маріє, він живий, твій син».

1024 У чорновому автографі викреслено: «Але недовго будеш ти радіти».

1025 У чорновому автографі викреслено: «[Як діти бідної Рахілі.] Кров за кров». У чистовому автографі викреслено завершальні вісім рядків:

І зникла тінь в підземному Шеолі,
А крик лунав ще довго в чистім полі
[І невиразною луною] Луною до Марії долетів
[До тихої вигнаниці Марії.]
І син її крізь сон зненацька затремтів.
А мати здійняла свій погляд повний мрії,
До зірки, та зоря вже ледве променіла —
На сході заграва мов кров'ю червоніла...

У чорновому автографі закінчення твору з викресленими варіантами подано так:

[Так мовила Рахіль і зникла знов]
[Рахіль знов скрилась] І зникла тінь [у смутному холод-
ному] в таємному Шеолі
А крик лунав ще довго в чистім полі,
І невиразною луною долетів
До тихої вигнаниці Марії,
І син її крізь сон зненацька затремтів.
А мати здійняла свій погляд повний мрії
До зірки, [в небесах] та зоря [що] вже ледве променіла,
На сході заграва [вже] мов кров'ю червоніла.

На окремій сторінці внизу чорнового автографа записано чотиривірш, який, імовірно, міг стати фіналом твору:

Рахіль, спокійно спи в Шеолі таємнім,
[Був]
[І стали] Бо справились твої криваві [люті] мрії;
Був справедливий вічний Елогім:
Даремне був розп'ятий син Марії.

Кров за кров — старозавітний принцип, зафіксований у т. зв. Законі Мойсея: «Зламання за зламання, око за око, зуб за зуба, — яку ваду зробить хто кому, така буде зроблена йому» (Лев. 24: 20).

«Якби я знав, що їм нема ратунку...»

Першодрук: Леся Українка. Твори: в 5 т. 1951. Т. 1. С. 168.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 727 (чорновий).

Датується орієнтовно 1898 р.

Подається за автографом.

1026 В автографі викреслено: «...хоч [води примару]».

1027 В автографі викреслено: «вже близько рай... [для мене... а як ні,]».

1028 В автографі викреслено: «як я негідний, то для тебе, брате,».

1029 В автографі викреслено: «але не хутко ще скінчиться боротьба».

1030 У першодруці та в перевиданнях цей фрагмент подано так:

І не було б неправдою те слово,
але я знаю, що хоч нема рятунку,
та ще останній час не зараз прийде,

1031 В автографі викреслено: «[бо чи не краще] гинуть...».

1032 В автографі викреслено: «в суворій певности, у гордих муках».

1033 В автографі викреслено: «напали».

1034 В автографі викреслено: «[зовки й] шакали...».

1035 В автографі викреслено наступний рядок: «а не впевняється на те, що лев».

1036 В автографі далі викреслено: «та щодня давати вовну,».

1037 ...віддавать сїнедрїону— Сїнедрїон— (давньогр. «зібрання», «рада») — в Юдеї I ст. до н. е. – I ст. н. е. вищий колегіальний орган влади, який формували священники, представники аристократії та законовчителі. Сїнедрїон судив Ісуса Христа.

1038 ...для царя-екзарха— екзарх (давньогр. «зачинатель», «правитель») — високий титул духовного чи світського правителя, який, однак, править тільки у певних межах своєї компетенції. Такими, наприклад, були деякі співправителі чи правителі Юдеї в часі підпорядкування її Римській імперії.

1039 ...лев-цезарь прийде— Цезар— див. коментар до поезії «Коли вже зачепили сі питання...».

1040 (Легенда про Іак[ова] Ізраеля)— Яків— третій старозавітний патріарх. Батько дванадцяти синів— родоначальників дванадцяти колін Ізраїлю. За поєдинок з богом Яків отримав від нього ім'я Ізраїль. Життя Якова викладено у книзі «Буття» Старого Завіту.

1041 В автографі викреслено наступний рядок: «Єгова тую спілку розірвав».

1042 ...вже Єгова в спілці—Єгова—див. коментар до поезії «Коли вже зачепили сі питання...».

1043 ...став спільником Израелю сам Бог—ідеться про біблійний епізод поединку Якова з богом. У Старому Завіті подано такий його опис: «І зостався Яків сам. І боровся з ним якийсь Муж, аж поки не зійшла досвітня зоря. / І Він побачив, що не подужає його, і доторкнувся до суглобу стегна його. І звихнувся суглоб стегна Якова, як він боровся з Ним. / І промовив: Пусту Мене, бо зійшла досвітня зоря. А той відказав: Не пущу Тебе, коли не поблагословиши мене. / І промовив до нього: Як твое ймення? Той відказав: Яків. / І сказав: Не Яків буде називатися вже ймення твое, але Израїль, бо ти боровся з Богом та з людьми, і подужав. / І запитав Яків і сказав: Скажи ж Ім'я Своє. А Той відказав: Пощо питаєш про Ймення Мое? І Він поблагословив його там» (Бут. 32: 25–30).

«Дивилась я на тебе і в ту мить...»

Першодрук: Леся Українка. Твори: в 5 т. 1951. Т. 1. С. 182.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 636 (чорновий). Вірш записано внизу чистого аркушу паперу.

Датується орієнтовно 1898–1899 рр.

Подається за автографом.

1044 В автографі викреслено: «завважила, що руки...».

Impromptu

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 12.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 656.

Датується орієнтовно 1899 р.

Подається за автографом.

Л. Старицька-Черняхівська, цитуючи частину твору, про обставини його написання згадувала таке: «Наприкінці [18]90-х років до Києва почав наїздити наш незабутній друг Григорій Олександрович Мачтет; він цікавився і українськими справами, і українською літературою, познайомився з Лесею, дуже вподобав її і її талант. Раз для спроби попросив він Лесю написати йому вірш по-російськи, і Леся заради жарту подала йому російський вірш.

Мачтет був у захваті від нього. Оскільки я пам'ятаю, починався той вірш так <...>» далі авторка наводить другу строфу твору (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки. С. 751).

І. Косач-Борисова про постання твору розповідає: «У Колодяжному гостював російський поет Григорій Мачтет, той самий, що звідав колись Америку, а потім заслання в Архангельську губернію та Сибір за активну діяльність в народницькому революційному русі, автор відомої пісні “Замучен тяжелой неволей” та роману “И один в поле воин”. Він був у досить дружніх стосунках з родинами Косачів, Лисенків і Старицьких. Вірш Лесі Українки, єдиний, написаний російською мовою, [написано] за таких обставин. Рос[ійський] поет Мачтет гостював у Колодяжному (це було 1896–97 [рр.]), я по інших асоціаціях знаю, що не пізніше 1897 р.) літом. Він запрошував Лесю до співробітництва в якомусь (не пам'ятаю) рос[ійському] журналі, просив дати вірш до друку. Леся рішуче відмовила і сказала, що не пише по-російськи віршів принципово: досить уже наших письменників забрала Росія. На що Мачтет жартома сказав, що, певне, у Лесі не вийдуть добрі вірші по-російськи, і тому вона не хоче так їх писати. Тоді Леся сказала: “Я можу і по-російськи написати непогані вірші, то я Вам зараз доведу, от візьму і напишу зараз, але друкувати їх ніколи не дам згоди”. Пішла до свого письмового стола (це було у Лесиному “білому домику”, що був оточений квітниками, і саме тоді увечері все повітря було насичене пахом нікоціяни — білий татом-квітка, що особливо сильно пахне по заході сонця), і за якийсь короткий час написала нижче поданий вірш <...>». Далі авторка цитує вірш, але, як і Л. Старицька-Черняхівська, міняє місцями строфи (І. Косач-Борисова. Про історію написання поезії Лесі Українки «Імпромпти» // Косач-Квітка Лариса Петрівна (Леся Українка). Біографічні матеріали. С. 127).

Версія Л. Старицької-Черняхівської щодо місця написання твору переконливіша. І. Косач-Борисова переказує, мабуть, почуту від когось із членів родини історію, адже на час згаданої події мала 8–9 років.

1045 ...никотиана — Нікотіана — отруйна однолітня рослина родини пасльонових з гострим ароматом; квітує впродовж червня–жовтня.

«Як я люблю оці години праці...»

Першодрук: Червоний шлях. 1923. № 2. С. 5–6. (Твір опубліковано під назвою «Години праці»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 729 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Віршу передує фрагмент поезії Ади Негрі «La Sfida» в перекладі Лесі Українки російською мовою. Ці слова авторка взяла епіграфом до статті «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннуцио)»:

Я свой летучий стих, блестящий самоцветом,

Бросаю в свет сверкающим букетом

Из молний и цветов.

1046 В автографі викреслено: «[Свою нічну] одправу...».

1047 ...найкращий праці час — Леся Українка зізнавалася, що найкраще їй працюється саме вночі.

1048 В автографі викреслено: «Дзвінкий удар...».

1049 В автографі викреслено наступний рядок: «А далі знов спокійно все кругом».

1050 В автографі викреслено: «Аж поки [ранок не закриє їх]».

1051 В автографі викреслено: «[На ранок] бачу...».

1052 В автографі викреслено: «пролетить».

1053 В автографі викреслено: «...[забуті] легенди».

1054 Про «перелесника» — перелесник — підлесник, літавець, вогняний змій — злий дух в образі летючої зірки або метеора. За однією із версій, перелесниками стають душі умерлих коханих, яких не можуть забути їхні земні партнери. Інша версія вказує на дітей-одмінків, викрадених нечистою силою, а потім знову підкинутих людям. Щодо походження назви, то її прийнято виводити зі старослов'янських слів «прельщати» і «прелестникъ», тобто «спокусник». Найчастіше перелесник спадає з неба в образі втраченого кохання (парубка чи дівчини) до тих, у кого померла кохана людина. Хоч може приходити й до дівчат або хлопців на порі й спокушати їх. О. Кольберг зазначає, що перелесник найчастіше приходиться в подобі молодого, ставного, високого й вродливого парубка з русими косами. Ті, хто любляться з перелесником, поволі марніють, сохнуть, втрачають тяму й зрештою вмирають, найчастіше задушені міцними обіймами демонічного коханця.

Від перелесника можуть бути діти, але вони довго не живуть. За повір'ями, якщо перелесник перелетить чиюсь хату, то вже там неодмінно занепаде господарство, або навіть згорить дім. Позбутися перелесника дуже тяжко, це може зробити неабиякими зусиллями тільки знахар чи ворожка.

Згодом Перелесник стане одним із героїв драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (1911).

1055 В автографі викреслено: «З цікавими очима...».

1056 В автографі викреслено: «[Неначе мертвим] сном...».

1057 В автографі викреслено: «...мов [не при собі,]».

1058 В автографі після рядка «А тим розмова був лихий кінець» викреслено п'ять рядків:

Як свічка танула дівчина необачна,
І ряст недовго їй топтати довелось,
І ще якби вона завчасу схаменулась,
То, може б, ще її пости та молитви
Від перелесника лихого захистили.

1059 В автографі викреслено: «Та цур йому...».

1060 В автографі викреслено: «Про «перелесника», [та тільки вже по дневі]».

«Часто кажуть: “ясні зорі...”»

Першодрук: *Леся Українка. Неопубліковані твори*. 1947. С. 15.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 718.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1061 В автографі викреслено варіанти початку рядка:

«Всі ми бачим [...]»;

«Часто кажуть [...]»;

«Ви казали [...]»;

«Люде кажуть [...]».

1062 В автографі: «Чи...».

1063 ...сріблясті емпіреї—емпіреї—див. коментар до вірша «Якби оті проміння золоті...» (збірка «Відгуки»).

1064 У першодруці та деяких перевиданнях твору цей рядок випущено, а строфа лишалася незакінченою.

1065 В автографі викреслено: «...гарненькім».

1066 В автографі викреслено: «безпорадні, божевільні.».

1067 В автографі викреслено первісний варіант завершальної строфи:

Люде ті не знають світа,
Але й світ їх теж не знає,
І говорить, що життя їх,
То писання божевільних.

«Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 13–14.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 706.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

У виданні «Неопубліковані твори» 1947 р. до поезії подано коментар: «Лист цей призначений для Сергія Константиновича Мержинського, з яким Л[еся] У[країнка] познайомилася в 1897 р. в Ялті. Він помер 1900 в Мінську» (Леся Українка. Неопубліковані твори. С. 134).

Про С. Мержинського див. коментар до вірша «...Порвалася нескінчена розмова...» (збірка «Думи і мрії»).

Поезія відкриває т. зв. «цикл Мержинського», який складають два десятки творів. Перша частина циклу писалася у листопаді–грудні 1900 р. в Києві, після отримання з Мінська звістки про фатальну кризу зі здоров'ям С. Мержинського. Друга — в червні й серпні 1901 р. в Кімполунзі та Буркуті (Буковина), після смерті й похорону коханого. Основу циклу — дванадцять віршів — письменниця так і не оприлюднила (фінальна поезія — «Мрія далекая, мрія минулая...»). Нейтральніші в автобіографічному вимірі твори були опубліковані в збірці «Відгуки» (останні три поезії циклу «Ритми» і завершальні шість поезій циклу «Хвилини»). Поема «Королівна», яка також безпосередньо пов'язана з циклом, з'явилася друком 1912 р. в журналі «Рідний край». Драматичну поему «Одержима», написану в Мінську, біля С. Мержинського, після публікації у «Літературно-науковому вістнику», передруковано й у «Відгуках».

1068 В автографі викреслено: «...з сього [нерозумного] світа,».

1069 У першодруці випущено словосполучення: «всею душею».

1070 Так в автографі. Зберігаємо особливості авторського добору словоформ.

1071 У першодруці: «...облити рук твоїх, що, мов струни,».

1072 У першодруці: «...де ми були колись в житті,».

1073 ...блакитні троянди — перша драма Лесі Українки, написана прозою, мала назву «Блакитна троянда» (1896). Цей твір читав С. Мержинський та намагався сприяти його сценічному втіленню.

«Все, все покинуть, до тебе полинуть...»

Першодрук: *Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 16.*

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 634 (чорновий). Поезія записана на тому ж аркуші, що й наступні вірші: «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...», «Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?». Під останньою поезією вказана дата, яка стосується і двох попередніх творів.

Датується 16.XI.1900 за автографом.

Подається за автографом.

1074 В автографі викреслено варіант рядка: «[Мій ти любий,] світе!».

1075 В автографі: «чі».

«Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...»

Першодрук: *Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 17.*

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 634.

Датується 16.XI.1900 р. за датою в автографі, де записано ще й вірш «Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?», під яким представлено цю дату.

Подається за автографом.

Із плющем себе порівнювала сама Леся Українка, як-от у листі до сестри Ольги: «Не дарма я часом порівнюю себе з плющем, єсть в мені щось сумткове, через те може люде в журбі горнутья до мене, через те може й чуже горе ніколи не здається мені пустим, невартим уваги» (*Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 16(28). XI.1897 // Листи: 1876–1897. С. 200*).

1076 В автографі викреслено третю і четверту строфи:

Плющ укриває листом всі щілини,
І в кожду рану запуска коріння,
Вінцем стає для сумтної руїни,
В його росі блищить на їй проміння.

Коли [одірве] одхилить хто єдиний парост,
Одірве корінь або зробить шпару [рану],
Плющ на руїні не згубливий нарост,
Вони з'єднались у добрану пару.

1077 В автографі викреслено: «...пошарпанним, [і хворим]».

1078 В автографі викреслено: «Чи з розпачу повитись [на тонкій]...».

«Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 8.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 634.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

В автографі поданий текст записано у вісім рядків (з огляду на ширину аркуша паперу). Так само у вісім рядків, розділених на дві строфи, твір представлено в першодруці.

1079 В автографі тут і далі: «Чи...».

1080 В автографі викреслено: «Чи [то] вони [всі] розійшлися...».

1081 В автографі є два рівноправні варіанти заключного рядка. Окрім поданого первісного, є ще один: «І висять вгорі наче хмари важкі, нерухмані?». Можливо, авторка роздумувала над тим, аби вкоротити рядок на одну «зайву» стопу, і тоді вкласти в метричну схему п'ятистопного амфібрахія.

В автографі викреслено рядки, що мали увійти до другої строфи:

Чого ж тії хмари стоять надо мною як мари
І вітер тих хмар не розгонить
Спускаються нижче, світ криють
понурую млою.

«Я бачила, як ти хилився додолу...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 19.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 634.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Г. Аврахов вважає, що цей вірш слід розглядати в парі з поезією «То, може, станеться і друге диво...». Свою думку він мотивує так:

«Обидва твори лишилися недрукованими за життя поетеси, а сумісні дати написання віршів само собою ставлять їх поруч. Належить тільки назавжди прилучити до основного тексту поезії “Я бачила, як ти хилився додолу...” заключний рядок, легко скреслений в автографі Од. зб. 643 невідомо кому належним олівцем: “Я мушу, любий, вірити в дива...”. Ця неодмінна фраза служить перекидним містком до другого вірша і вмотивовує, пояснює його зачин» (Аврахов Г. *Леся Українка: Проблеми текстології та історії друку*. С. 9–10).

1082 В автографі цей рядок утворено з двох первісних, пізніше авторкою фрагментарно викреслених. Знято закінчення першого та початок другого рядка:

Я дуже втомлений... [я втомлений на смерть.]
[Ну, що ж, нехай...] Боротися? Навіщо?

1083 В автографі викреслено: «...листу білу» або «...хустку білу».

1084 ...святая Вероніка — за переказами, благочестива юдейка Вероніка (іноді її ототожнюють з сестрою воскреслого Лазаря Марфою) була серед тих, котрі супроводжували хід Христа на Голгофу. Саме вона дала йому, знебулому від катувань і ваги хреста, лляну хусточку, щоб утерти кров і піт. На хусточці, як вважається, відбився лик Христа. Ця святиня християн зберігається в Соборі св. Петра в Римі.

1085 В автографі олівцем викреслено останній рядок: «Я мушу, любий, вірити в дива». У першодруці рядок відновлено і подано в дужках.

«То, може, станеться і друге диво...»

Першодрук: *Леся Українка. Твори: В 5 т. 1951. Т. 1. С. 11.*

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 634 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1086 Прийду, як Магдаліна — Марія Магдалина (родом з галілейського міста Магдали) — одна з жінок-мироносиць. Зцілена Христом від семи бісів, Марія пристала до гурту його учнів, слугуючи їм своїм майном. Була серед тих небагатіох послідовників Христа, хто лишався з ним на Голгофі. Саме їй янгол сповіщає про воскресіння Христа і першій з-поміж людей являється сам

воскреслий. Євангелісти Матвій та Марко, вказують, що янгол возвістив благу вість гурту жінок, тоді як Іван називає тільки одну: «А Марія стояла при гробі назовні та й плакала. Плачучи, нахилилась до гробу. / І бачить два Анголи, що в білім сиділи, один у головах, а другий у ніг, де лежало Ісусове тіло... / І говорять до неї вони: Чого плачеш ти, жінко? Та відкаже їм: Узяли мого Господа, і я не знаю, де Його поклали... / І, сказавши оце, обернулась назад, і бачить Ісуса, що стояв, та вона не пізнала, що то Ісус... / Промовляє до неї Ісус: Чого плачеш ти, жінко? Кого ти шукаєш? Вона ж, думаючи, що то садівник, говорить до Нього: Якщо, пане, узяв ти Його, то скажи мені, де поклав ти Його, і Його я візьму! / Ісус мовить до неї: Маріє! А вона обернулася та по-єврейському каже Йому: Раббуні! цебто: Учителю мій!» (Ів. 20: 11–16).

Марія Магдалина фігурує і в поезії Лесі Українки «Жертва», також написаній у 1900 р.

1087 В автографі викреслено наступний рядок: «Олій пахучий [коштовний] несучи і сльози».

1088 В автографі тут і далі: «Чі...».

1089 ...веселу звістку дати — євангеліст Іван описує цей діалог між Христом і Марією так: «Говорить до неї Ісус: Не торкайся до Мене, бо Я ще не зійшов до Отця. Але йди до братів Моїх та їм розповіж: Я йду до Свого Отця й Отця вашого, і до Бога Мого й Бога вашого! / Іде Марія Магдалина, та й учням звіщає, що бачила Господа, і Він це їй сказав...» (Ів. 20: 17–18).

1090 В автографі викреслено: «І поки я, [одержана тим щастям]».

1091 В автографі викреслено: «Носитиму по [світі]...».

1092 В автографі викреслено: «і на землі [собі]...»,

1093 В автографі викреслено рядок: «А Магдалина? Що її чекає?..».

1094 В автографі викреслено: «[О все одно], аби...». Далі викреслено останній рядок: «Його побачить досить Магдаліні».

«Чи пам'ятаєте, коли я говорила...»

Першодрук: Україна. 1946. № 2. С. 18.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 721 (чистовий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 649 (чорновий).

Датується 30.XI.1900. Ця дата стоїть у першодруці поезії «Завжди терновий вінець...». У чорновому автографі обидва твори записані на одному аркуші, але без дати.

Подається за чистовим автографом.

Імовірно, що саме до цього тексту в спогадах К. Квітки (в тій частині, де йшлося про відсутність у Лесі Українки особливих «по-смертних побажань») було зроблено, а згодом закреслено такий коментар: «Коли не вважати на один ненадрукований вірш, який писав ще рано. Цей вірш і не буде надрукований. Розпорядження» (Квітка К. На роковини смерті Лесі. С. 290).

1095 У чорновому автографі викреслено варіанти початку вірша:

1. Коли йдучи між людом за труною[:]
2. Проводячи труну ми йшли серед юрби
У мене думка в голос[:]
3. Замовкли молитви, озвались гучні дзвони,
І рушила [труна] серед юрби труна;
Мені в душі озвались інші тони
І думка раптом стала голосна.

У чорновому автографі викреслено первісний варіант першого рядка: «Не зчулася, коли заговорила...».

1096 У чорновому автографі викреслено варіант початку наступного рядка: «[Щоб] Хай грають».

1097 У чорновому автографі викреслено: «[Про музику,] Аби з музикою...».

1098 У чорновому автографі рядок подано так: «Біля труни [товаришів] приятелів своїх?».

1099 У чорновому автографі викреслено варіант рядка: «І далі почалися жарти погребові».

1100 У чорновому автографі викреслено: «...[запевне, що] не варт».

1101 У чорновому автографі далі викреслено рядки:

- Мені чужі набожні мотиви
Нехай би й справді не понурі співи [геніїв мотиви]
Не дзвони, ті потвори мідяні[.]

1102 У чорновому автографі викреслено наступні два рядки:

- Моїй душі рідніші тії твори,
Що відкривають інші небеса.

1103 У чорновому автографі викреслено: «Коли вже треба [зспівать на могилі].»

1104 У чорновому автографі: «Нехай [то буде] голосить музика без слів,—».

1105 У чорновому автографі викреслено: «...і [співи] вкупі—».

1106 У чорновому автографі вірш обривається трьома викресленими рядками:

І може й справді пох
І то не жарт — після погребу танці
Нехай бо й справді — по.

«Уста говорять: він навіки згинув!»

Першодруки: Україна. 1946. № 2. С. 18; Вітчизна. 1946. № 2. С. 20; Радянський Львів. 1946. № 2–3. С. 60.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 687 (чорновий олівцем). Первісний шар тексту — це начисто переписаний вірш, у який згодом авторка вносила правки. Так наклався другий шар тексту, який не критично заважає розібрати перший. Обидва варіанти помітно різняться, а тому друкуються як дві редакції одного вірша, написані в стані глибокої скорботи після смерті С. Мержинського (див. «Не всі мої квітки пішли з тобою» в розділі «Інші редакції»).

Датується за автографом. Подається за автографом.

Первісна редакція твору подається у розділі «Інші редакції» пропонуваного тому.

Це перший вірш, написаний авторкою після смерті С. Мержинського. Його було створено в один день із двома іншими поезіями «Ти не хтів мене взять...» та «Квіток, квіток, як можна більше квітів...». У листі до сестри Леся Українка, описуючи свої будні в горах Кімполунгу, згадує про це так: «Ще, правда, позавчора цілий день, від раня до вечора, писала вірші — вже іменно “стіх найшов”» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 27.V(09.VI).1901 // Листи: 1898–1902. С. 269).

1107 В автографі тут і далі: «Чи...».

1108 В автографі викреслено: «...[нарешті] вії».

1109 В автографі викреслено: «...у труну [забрати]».

«Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі...»

Першодруки: Україна. 1946. № 2. С. 18; Вітчизна. 1946. № 2. С. 20–21.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 687.

Датується за автографом. Дата в автографі — «6.VII.1901» хибна, це описка, бо має бути «7.VI.1901 р.», оскільки в Кімполунзі Леся Українка була в червні вказаного року.

Подається за автографом.

Див. коментар до вірша «Уста говорять: він навіки згинув!».

1110 В автографі викреслено: «Так, як носять в [казках королівни] мовчазні...».

1111 В автографі викреслено: «...ще [кріваві] троянди...».

1112 В автографі викреслено: «...й кров [я ношу]...».

1113 В автографі викреслено: «Не здаюся [королівною, певне]...».

1114 В автографі викреслено: «...опановують [думи,]».

1115 В автографі викреслено: «...я [ще мушу] стоять...».

«Квіток, квіток, як можна більше квітів...»

Першодрук: Вітчизна. 1946. № 2. С. 21.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 687.

Дата в автографі — «6.VII.1901» хибна, це описка, бо має бути «7.VI.1901 р.», оскільки в Кімполунзі Леся Українка була в червні вказаного року.

Подається за автографом.

Через два дні після появи цієї поезії та написаних в один день із нею віршів «Уста говорять: він навіки згинув!...» і «Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі...» Леся Українка листовно звертається до В. Крижанівської-Тучапської. Згадуючи останні дні С. Мержинського, вона розповідає: «Что написать Вам о его послѣдних днях? Все это было безконечно тяжело. Послѣ моих писем к Вам и его, послѣдняго, к Вам (это было вообще послѣднее его письмо, больше он никому не писал) ему становилось все хуже и хуже и наконец я увидѣла высшую мѣру человѣческой слабости и несчастья, — я не могу и не хочу описывать Вам все это, т[ак] к[ак] знаю, что при жизни он был бы этим недоволен: он все время, не раз по ночам, просил меня заботиться, насколько в моих силах, о том, чтобы он не имѣл отталкивающего вида по смерти, просил покрыть его вуалью, украсить цвѣтами, — он говорил, что это мой долг как друга и как поэта (М[ожет] б[ыть] это предразсудки, но они и мнѣ свойственны. — Примітка Лесі Українки). Пусть же будет так! Пусть никто не видит его таким, каким я видѣла его (даже остальные окружающіе не все видѣли). <...> Я держала его

за руку, пока совѣм не прекратились послѣдніе признаки жизни, потом я начала исполнять «долг друга и поэта», но это еще не кончено. Осенью я поѣду устраивать вмѣстѣ с его отцом его могилу (он и об этом просил) и много еще надо сдѣлать, но это пока относится только ко мнѣ» (Лєся Українка. Лист В. Крижанівській-Тучапській від 28.V(10.VI).1901 // Листи: 1898–1902. С. 272).

Див. коментар до вірша «Уста говорять: він навіки згинув!».

1116 В автографі викреслено такий варіант початку вірша:

Скупа весна твого скупого краю
Мені квіток багато не дала,
Тим спогадом собі я серце краю,
Як я тобі в дарунок їх несла.
То був остатній дар.

1117 В автографі тут і далі: «іллюзією».

1118 Далі в автографі викреслено 4 рядки:

Як мало нам квіток дало життя,
А ми ж їх так любили! Чом, мій друже,
Ми не зростили більше їх для себе
В якому зільнику?.. Даремні жалі!

1119 У першодруці: «Я досі того вимовить не можу».

1120 В автографі викреслено: «Ніж та скупа [ненависна] весна мені дала».

1121 В автографі викреслено початок рядка: «Нехай усе минає, хай».

1122 В автографі викреслено інший варіант рядка: «І я з тобою буду співом жити».

Далі викреслено варіанти завершального рядка:

«І нам цвістиме вічна весна!»;
«Іллюзія покриє нас серпанком».

1123 На цьому ж аркуші паперу після дати і горизонтальної риски, якою Лєся Українка позначала закінчення тексту, викреслено ще кілька рядків. Можливо, це мав бути початок нового вірша з цього ж циклу:

Немає сліз, самі слова.
О, якби мені сльози, я б стільки сих слів не точила,
Де мої сльози? Ой туга, верни мені їх!

Калина

Першодрук: Червоний шлях. 1923. № 3. С. 51.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 660 (чорновий олівцем).

Датується за автографом, 1901 р. Дату встановлено за гатунком паперу.

Подається за автографом.

Калина — жіноче дерево сонця, вогню, неперервності роду, яке символізувало красу, незайманість, вірність і загалом період жіночої плідності. Відтак калину широко використовували у дівочих ініціаціях та весільних обрядах. Побутувало повір'я, що калинова сопілка сприяє народженню сина. Відоме й уявлення про калину як про перетворену в дерево людину. Свого часу в Звягелі Леся Українка записала «Казку про дивну сопілку», яка оповідає про вбивство старшим братом молодшого й про калинову сопілку, зроблену з деревця, що виросло на могилі вбитого. Людським голосом сопілка розповідала про вчинений підступ. (Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини і Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. С. 34–37). Суголосні мотиви Лесі Українка розвиває і в драмі-феєрії «Лісова пісня» (1911). Згадано цей сюжет також у вірші «Чи тільки блискавицями літати...» (1900), другому вірші ліричного циклу «Ритми».

1124 В автографі викреслено: «...червона калина».

1125 В автографі: «Чи...».

1126 В автографі викреслено: «То не в мою [тісну хату]...».

1127 В автографі викреслено: «а як стане сонце припикати квіти».

1128 В автографі далі поставлено дві зірочки. Вони позначають вставку двох рядків, які подані наприкінці сторінки і згодом викреслені:

Не будеш німою, бо матимеш гілки,
Тай будеш ти голосити з кожної сопілки.

Далі викреслено ще два рядки:

— Чи я ж тобі, милий, тяжко завинила,
Що вже мене не приймає і твоя могила.

1129 В автографі викреслено початок наступного рядка: «Закляв козак милу».

1130 В автографі викреслено: «Що такої [калиноньки]».

1131 В автографі викреслено наступні два рядки:

Бігли при дорозі маленькі діти,
повтинали на калині тоненький віти.

1132 В автографі викреслено: «А [як] вріже [в саме серце]...».

1133 В автографі викреслено: «[Ріжуть діти] гілку, [грають у] сопілку.».

«В інші гори я полину...»

Першодрук: Літературна газета. № 37. 16 серпня 1940 р.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 6. С. 14.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Вірш записано в альбом Анні Москві. А. Москва (Голота; 1868–1928) — дружина Михайла Москви (1868–1942), громадського діяча, юриста, який спільно з дружиною утримував крамницю («руський склеп», за словами І. Франка) та готель у Вижниці над Черемошем (Буковина). А. Москва запрошувала Лесю Українку на врочистий вечір на її честь, уряджений громадою Вижниці 23 серпня 1901 р. Лесі Українці приїхати на урочистість не вдалося, про що вона листовно й повідомила (Див.: Леся Українка. Лист А. Москві від 08(21).VIII.1901 // Листи: 1898–1902. С. 308).

У першодруці вірш подано разом із листом до А. Москви. У такому ж форматі передруковано в журналі «Вільна Україна» за 18 серпня 1940 р.

«Мрія далекая, мрія минулая...»

Першодрук: Вітчизна. 1946. № 2. С. 21–22.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 681 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1134 В автографі викреслено: «та не діждалась я хвилі погожої.».

1135 ...з труни упирицею — упирі, опирі, дводушники — злі демони, здатні забирати життєву силу людини (випиваючи з неї кров), насилати хвороби, стихійні лиха, голод і т. ін. Назву виводять зі слова «неспалений» («пир» — вогонь), тобто некремований, непохований мрець. Вважалося, що упирі мають два серця і два духа, тому навіть після смерті могли ходити світом. Убити упиря можна осиковим кілком.

1136 В автографі тут і далі: «Чи...».

1137 В автографі викреслено початковий варіант цих двох рядків:

Чи то за те, що без крику, без голосу

Я не трівожила тіні (нижче цей рядок було відновлено. — Ред.).

1138 В автографі викреслено: «Щож, моя мріє, моя ти несужена».

1139 В автографі викреслено: «[Я ж поховала тебе], моя люблена.».

1140 В автографі викреслено початок наступної строфи: «Годі докорів».

«Ой, я постріляна, порубана словами...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 26.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 691 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1141 В автографі викреслено: «мене [твоя]...».

1142 В автографі викреслено: «спиніться, [схаменіться]...».

1143 В автографі викреслено: «я [сльози]...».

1144 В автографі викреслено: «Добий мене, [нехай умру]...».

1145 В автографі викреслено: «...завдам [смертельну] уразу...».

1146 В автографі викреслено: «...Я не сміла».

1147 В автографі викреслено такий початок рядка: «Вони могли гукну [...]».

«Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист...»

Першодрук: Леся Українка. Твори: в 5 т. 1951. Т. 1. С. 229.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 723.

Датується орієнтовно 1901 р.

Подається за автографом.

«Ти хотів би квіток на дорозі моїй?»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 27.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 708.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1148 У першодруці: «прихилюсь».

1149 В автографі тут і далі: «гільки».

«Де тії струни, де голос потужний...»

Першодрук: Молода Україна. 1902. № 4. С. 118–119.

Автограф не зберігся.

Датується за першодруком.

Подається за першодруком.

1150 ...свого Єремію — див. коментар до поезії «Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі...» (збірка «Відгуки»).

1151 Дантове пекло палає — Данте — див. коментар до поезії «Забута тінь» (збірка «Думи і мрії»). У «Пеклі», першій частині головного свого твору «Божественна комедія» (1308–1321), Данте змальовує потойбічний світ для грішників.

ОСІННІ СПІВИ

Першодрук як циклу з чотирьох поезій: Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 1. С. 1–3.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 692 (чистовий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий). У чистовому автографі, надісланому до редакції «ЛНВ», рукою І. Франка зроблено напис «Із поезії Лесі Українки» та замінено нумерацію віршів з арабських цифр на римські.

Цикл датується 1902 р. за чистовим автографом. Перша, друга і четверта поезії циклу датуються за чорновим автографом.

Подається за чистовим автографом.

Влітку 1902 р., перебуваючи в Зеленому Гаю, Леся Українка створила вісім поезій, записавши їх упереміш. Відтак у чорновому автографі, окрім чотирьох віршів циклу, подано ще чотири: «Ні, ти не вмреш, ти щастя похочеш...», «Осінній плач, осінній спів...», «Ніобея» та «Хто дасть моїм очам потоки сліз...». Пізніше авторка відібрала чотири тексти, назвавши кожен із них окремо, та під спільним заголовком «Осінні співи» надіслала до друку. З решти чотирьох творів за життя письменниці у 1908 р. надруковано тільки «Ніобею».

Леся Українка була невдоволена першодруком циклу, оскільки редакція припустилася багатьох помилок. Про це авторка писала І. Франку: «Що се з п. Гнатюком, що аж на Корфу поїхав — чи так заслаб? Се я саме у Вістн[ику] прочитала. Там же вичитала і скільки друк[арських] помилок у моїх віршах, але вже що там!» (Леся Українка. Лист І. Франку від 24.ХІІ.1902(06.І.1903) // Листи: 1898–1902. С. 508).

До Lady L. W.

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 1. С. 1.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 692 (чистовий) та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий).

На думку Г. Аврахова, цей вірш слід розглядати разом із поезією «Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш...», яка в чорновому автографі записана після вірша «Do Lady L.W.» і має таке ж датування. Ці твори становлять двоєдину художню цілість і доповнюють один одного (Аврахов Г. Леся Українка: Проблеми текстології та історії друку. С. 8–9).

Подається за чистовим автографом.

Датується за чорновим автографом.

Назву твору не вдалося розшифрувати. Навряд чи припущення декого з текстологів, що твір адресується до ірландської письменниці Етель Ліліан Войніч (1864–1960), має достатньо підстав.

1152 У чорновому автографі викреслено: «[роспачливий] твій спів...».

1153 У чорновому автографі викреслено такий початок цього рядка: «на болоті вода...» і закреслено наступний рядок: «не рухнеться од вітру...».

1154 У чорновому автографі викреслено таке закінчення рядка: «Може щастя [на луках весни стоячи]».

1155 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Крик почує».

1156 У першодруці: «і красу небувалу, давну, чарівну».

1157 У чорновому автографі викреслено такий початок рядка: «[передсмертний той] квіт...».

1158 У чорновому автографі викреслено такий початок рядка: «[після щастя розлившись] сльозами».

Осінь

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 1. С. 2.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 692 (чистовий) та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий).

Подається за чистовим автографом.

Датується за чорновим автографом.

1159 У чорновому автографі над словом чорнилом написано «роскішних». У першодруці: «препишно».

- 1160 У чорновому автографі викреслено початковий варіант рядка: «заливає все».
- 1161 У першодруці: «урвалася». Вочевидь, помилка.
- 1162 У чорновому автографі викреслено такий початок рядка: «[не приваблює] осінь-сухитниця...».
- 1163 У чорновому автографі викреслено такий варіант рядка: «так як літо й весела весна».
- 1164 У першодруці: «...невидимії».
- 1165 У чорновому автографі викреслено початок наступного рядка: «вітер хмару холодну».
- 1166 У першодруці: «...посунули».
- 1167 У чорновому автографі викреслено: «...глухо каже [зима]».

Остатні квітки

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 1. С. 2–3.
Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 692 (чистовий) та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий).

Подається за чистовим автографом.
Датування в автографі немає.

- 1168 У чорновому автографі викреслено такі варіанти закінчення рядка: «листочки»; «їх листя».
- 1169 У першодруці: «і проб'є...».
- 1170 У чорновому автографі викреслено: «наче [рани, що вже запеклись]».

Плач Єремії

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 1. С. 3.
Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 692 (чистовий) та ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий). У чорновому автографі поезія без заголовку і мала чотири строфи, де перша і третя були викреслені.

Подається за чистовим автографом.
Датується за чорновим автографом.

Єремія — див. коментар до поезії «Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі...» (збірка «Відгуки»).

Узяті авторкою за епіграф слова з біблійного Плачу Єремії в перекладі І. Огієнка подаються так: «Як потемніло золото, / як відмінилося щире те золото добре» (Пл. Єр. 4: 1).

1171 У чорновому автографі викреслено першу строфу:

На листя сухе дощ иржею спадає,
біліється озеро млисте,
мов око погасле. А вітер ридає:
«Як злото стемніло, змінилося срібло пречисте».

1172 У чорновому автографі: «Мов око тьмяне...».

1173 У чорновому автографі викреслено наступну строфу:

Щось ясне, щось любе, не вмерши, змарніло.
«Як злото стемніло»
Змінилось веселе в сумне й урочисте
«Змінилося срібло пречисте».

«Ні, ти не вмереш, ти щастя поховаєш...»

Першодрук: Літературна газета. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір подано без строфічної розбивки).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий олівцем).

Датується за автографом 1902 р., де вірш записано за поезією «Do Lady L.W.», яка датована 27.VI.1902. У першодруці дата така: «27.VI.1902».

Подається за автографом.

На думку Г. Аврахова, цей вірш слід розглядати разом із поезією «Do Lady L.W.», яка в чорновому автографі записана першою. Ці твори становлять двоєдину художню цілість і доповнюють один одного (Аврахов Г. Леся Українка: Проблеми текстології та історії друку. С. 8–9). Однак вірш «Ні, ти не вмереш, ти щастя поховаєш...» не був надрукований у складі циклу «Осінні співи».

1174 В автографі викреслено: «...в искри [давніх вічних] мрій».

1175 В автографі викреслено такий початок рядка: «при місяці шукатимеш...».

1176 В автографі цю строфу закреслено, а потім відновлено. У першодруці строфа відсутня.

1177 У першодруці: «...несе і щастя, і тривогу.».

1178 В автографі викреслено шосту строфу:

холодні искри, то роса для нього,
біленький сніг, то пелюстки лілей,
палкий мороз — пал сонця весняного,
неясний винокол, принада для очей.

- 1179 В автографі викреслено: «Він [напростець іде]...».
- 1180 В автографі викреслено: «з усмішкою [минаючи стежки]». В автографі викреслено наступний рядок: «що сіткою ти колись топтала».
- 1181 В автографі викреслено: «...і злотом червоніли». Далі викреслено початок наступного рядка: «оселя молодятюк».
- 1182 В автографі викреслено: «гукнуло щастя голосом коханим».
- 1183 В автографі викреслено: «А ти сидиш і чуєш холод в грудях».
- 1184 В автографі викреслено початок наступного рядка: «кінчається [...]».

«Осінній плач, осінній спів...»

Першодрук: Вітчизна. 1946. № 2. С. 22.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Ніобея

Першодрук: Нова рада. Київ, 1908. С. 369–370.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 10 (числовий), де початок поезії записаний рукою Оксани Косач, а з середини другої сторінки — Лесею Українкою.

Датується за автографами, де дата однакова.

Подається за чистовим автографом.

У листі до матері Леся Українка пише про намір подати вірш до збірника «Нова рада»: «Поєму “Пол[он] Вавил[онський]” Оксаночка переписала, та тільки й вона, як звичайне переписчики, то строфи невірно поділила (правда, чорновка була дуже недбало, наполовину олівцем написана), то попереставляла строфи, попропускала слова і стрічки, так що прийшлося багато поправляти і дописувати самій. Те саме і з “Ніобеєю”. Сі дві речі я посилаю до того збірника, що ти і Людя (Старицька-Черняхівська. — Ред.) видаєте. Коли Стеш[енко] писав мені про який ще інший, окромий від вашого збірник (ніяк я сього не добьюся від Ст[ешенка]), то може дасте йому “Ніобею”, а коли “зажалуєте”, то нехай Стеш[енко] пожде, бо я тепер не маю нічого наготові, а й так вже раніше обіцяла Вороному та й Чернявському випадає щось дати.

Коли вам се, що тепер посилаю, не сподоба[є]ться, і коли Стеш[енко] до вас належить, то віддайте котрому з сих панів, може їм придасться, тільки не гаючись, бо, здається, їх збірники хутко мають вийти» (*Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 16(29).ІІІ.1903 // Листи: 1903–1913. С. 79–80*).

І. Косач-Борисова свої спогади «Леся Українка в оточенні близьких — родини і друзів» закінчує строфою з «Ніобеї» і коментарем. Працю авторка приурочила до 50-х роковин смерті сестри: «У вірші “Ніобея” Леся говорить про одну з дочок Ніоби:

[...] тая ж одважна була і розсудлива, й тихо завзята,
завжди готова усіх захистити одним своїм серцем,
тим-то до неї горнулися мої всі малятка.
сльози свої їй несли, вона ж дарувала їм усміх. [...]

Отака ж і Леся, як ця дочка Ніобеї» (*Косач-Борисова І. Леся Українка в оточенні близьких — родини і друзів (спогади до 50-ліття її смерті) // Спогади про Леся Українку. 2017. С. 161*).

Давньогрецький міф про Ніобею Леся Українка прочитала ще в дитинстві, адже серед її улюблених книг були «Міфи класичної давнини» Г. Штоля. У своїй праці німецький дослідник оповідає історію Ніобеї в поданні давньоримського поета Овідія. Ніобея — героїня давньогрецького міфу, донька Тантала, дружина фіванського царя Амфіона. Коли всі фіванки за покликом пророкиці Манто почали вшановувати Латону та її божественних дітей, цариця Ніобея одна відмовилася, вимагаючи почестей для себе. Вона пишалася своїми сімома синами та сімома доньками на противагу Латоні, котра народила тільки близнюків — Аполлона та Артеміду. Ображена богиня поскаржилася дітям, зажадавши від них помсти свавільній смертній. Божественні близнюки спочатку вбили із луків синів Ніобеї, а коли та все одно ствердила, що має дітей більше, ніж Латона, вбили ще й доньок. Вражена мати скаменіла від горя, однак і в мертвої з її очей продовжували литися сльози. Налетів вихор і переніс її на гору Сіпіл, де мармурова подоба і далі лле сльози. (*Штоль Г. Мифы классической древности: В 2 т. С. 66–69*).

1185 У чорновому автографі викреслено: «Діти, діти мої, [я ж тепер]...». Далі викреслено рядок: «Чи не лишила мені хоч одної богиня страшна?».

1186 У чорновому автографі викреслено: «І на [силу мою]...».

...я з Прометея похожу — Прометей — див. коментар до поезії «Сон» (збірка «На крилах пісень»).

Далі викреслено рядок: «Ти вже не можеш нічим більше».

1187 У чистовому автографі викреслено: «...були [між дітей і людей, і богів]?».

1188 У чорновому автографі викреслено: «і [пощади] для себе...».

1189 У чорновому автографі: «Хоч би й хтіла тепер ти, люта, мені милосердя подати,».

1190 У чорновому автографі викреслено: «тільки очі [живі] мої...».

1191 У чорновому автографі далі викреслено рядок із варіантами початку наступних:

«Ох коли б хоч одна, хоч найменша мені залишилась,»;

«Зла богиня»;

«люба, ніжна».

1192 У чорновому автографі: «наче з мarmору постать, була ти...».

1193 У чистовому автографі: «завше готова...». Подаємо за чорновим автографом.

1194 У чистовому автографі викреслено наступні рядки:

хто б сказав, що так марне загине та сила,

тихо, тихо схилився на брата, кипарисом лагідним

та сумтним.

...негнучкий перед вітром — найстарший син Ніобеї Ісмен отримав стрілу в груди, коли скакав на коні.

1195 ...кіпарисом лагідним та сумтним — другому сину Ніобеї, Сіпілу, хоча він і втікав на своєму коні, стріла влучила в шию.

1196 ...його щільно руками обняв — третій і четвертий сини Ніобеї Файдім і Тантал були убиті одною стрілою, коли боролися у силловому змаганні.

1197 ...вся батьківська кров обізвалась — наймолодший син Ніобеї Іліоней просив у богів милості, однак стріла Аполлона вразила і його.

«Хто дасть моїм очам потоки сліз?»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 30–31.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 748 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1198 «Хто дасть моїм очам потоки сліз?»—фраза, очевидно, має біблійне походження, бо в книзі пророка Єремії є суголосний вірш: «Ой, коли б голова моя стала водою / а око мое— за джерело сльозі, / то я плакав би вдень та вночі / над побитими доньки народу мого!..» (Єр. 8: 23).

1199 В автографі викреслено такий початок рядка: «[потоками]. Нагірний...».

1200 В автографі викреслено: «...море, [що невпинно]...».

1201 В автографі викреслено початок рядка: «з одного краю...».

1202 В автографі далі викреслено «...любий друже». Далі викреслено рядки:

несужений мій друже, чисті, білі,
вони тебе печуть, та не вогнем,
ні, холодом— адже і сніг пече—

1203 В автографі викреслено: «...твому [там де сніги / лежали чисті, білі,]...».

1204 В автографі далі йде розмежувальна риска.

1205 У виданні 1947 р.: «...несвітського нещастя».

1206 В автографі викреслено: «...Так, [прийми її]».

1207 В автографі викреслено: «...хай [же я побачу]».

1208 В автографі викреслено початок наступного рядка: «і вийде з берегів».

1209 В автографі викреслено: «де грали хвилі...».

«Гострим полиском хвилі спалахують...»

Першодрук: Молода Україна. 1902. № 5. С. 161–162.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 736 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

1210 В автографі: «Гострим полум'ям...».

1211 В автографі викреслено: «[так народне] повстання...».

1212 В автографі є ще один невикреслений варіант початку рядка: «гордо, гучно на...».

1213 В автографі: «Кождий».

1214 В автографі викреслено: «сяє мов оріфламма свята [відблиск вічного світла]».

1215 В автографі викреслено: «кождий крик— відгук сили потужної».

1216 В автографі: «що буде новії світа».

На Земмерінгу

Першодрук: На вічну пам'ять Котляревському. Київ. 1904. С. 121.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 704 (чорновий); Ф. 2. Од. зб. 2 (чистовий). У чорновому автографі назва твору: «Спогад з Земмерінгу».

Датується за чистовим автографом. Дата в чорновому автографі: «San Remo, 16.XI.1902».

Подається за чистовим автографом.

Земмерінг — австрійське містечко за 100 км до Відня, через яке пролягала перша в світі гірська залізнична колія. Леся Українка була в Земмерінзі 20.XI(3.XII).1901 р., дорогою зі Львова до Венеції.

До участі в альманасі «На вічну пам'ять Котляревському» запросив Леся Українку С. Єфремов як представник видавництва «Вік». Перед цим він опублікував у журналі «Киевская старина» полемічну статтю «В поисках новой красоты (заметки читателя)», де гостро розкритикував творчість низки українських письменників (О. Кобилянської, Г. Хоткевича та ін.) за недоречне новаторство, захоплення символізмом, декаденцину тощо. Леся Українка була вкрай обурена цим випадком і написала статтю у відповідь (текст до сьогодні не знайдено). Попри ідейні розходження, поетка зберігала, як сама визначила, «привоїтий» тон у спілкуванні й надіслала йому три вірші. Твори було супроводжено таким дописом: «Посилаю вірші, ще ніде не друкovanі, і при сій нагоді прошу пробачення, що не зробила сього раніше. / Будьте певні, шановний Добродію, що якби Вам була потрібна моя поміч і в якій особистій справі, то я з охотою стала б Вам у пригоді. Коли Ви можете мене закликати до громадської справи, то чому ж би я не могла Вам допомогти в особистій? Я ж про Вашу особу ліпшої думки, ніж Ви про мою літературно-громадську гідність. / На Ваші прилюдні зачіпки я відповідатиму прилюдно, бо вважаю за нечесть мовчати на їх» (Леся Українка. Лист С. Єфремову від 09(22).I.1903 // Листи: 1903–1913. С. 14).

До редакції видавництва «Вік» Леся Українка, окрім вірша «На Земмерінгу», надіслала ще дві поезії — «Бранець» та «Дим». Останній із названих творів не було опубліковано через цензурну заборону. Див. коментар до вірша «Дим».

1217 У чорновому автографі викреслено: «Кучері [чорні]...».

1218 У чорновому автографі викреслено: «шпиль [ясним] [сніжним] чолом пречистим». Викреслено наступний рядок: «Лине і відблиск рожевий на чоло».

- 1219 У чорновому автографі викреслено: «Лине і [відблиск рожевий спадає]...».
- 1220 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «на білосніжне чоло»,».
- 1221 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
 «ось уже квітка лягла й на шпилечок»;
 «лине і цвітом з гранати скрашає»;
 «хоче скрасити палкими квітками».
- 1222 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
 «геть усе небо навколо»;
 «біле холоднее чоло».
- 1223 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
 «Раптом спалахи»;
 «Глянь, як вогнем золотим загорівся»;
 «Ось вона тут і гарячим багаттям»;
 «Лине — і міниться сніг на верхівлі»;
 «Квітка торкнулась — і сніг змінився».
- 1224 У чорновому автографі викреслено: «сніг одмінив золотее багаття».
- 1225 У чорновому автографі викреслено: «Небо розкрилось і рай відслонило».
- 1226 У чорновому автографі: «Глянь, як вони поєдналися щільно».

Дим

Першодрук: *Леся Українка. Тв.: у 7 т., Т. 1. Лірика. Київ; Харків. 1924. С. 298–301.*

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 637–638 (чорновий олівцем і чорнилом). В автографі багато закреслень, виправлень і варіантів.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Леся Українка закінчила вірш 21.I.1903 і вже наступного дня надіслала його до видавництва «Вік», де готувався до друку збірник «На вічну пам'ять Котляревському». Окрім «Диму», авторка подала ще два вірші — «На Земмерінгу» та «Бранець» — з такою супровідною заувагою: «Посилаю вірші, ще ніде не друковані, і при сій нагоді прошу пробачення, що не зробила сього раніше (Леся Українка. Лист С. Єфремову від 09(22).I.1903 // *Листи: 1903–1913. С. 14*). Див. коментарі до віршів «На Земмерінгу» та «Бранець».

Царська цензура не пропустила цю поезію до альманаху. Цензор Федоров, 15 (28) жовтня 1903 р. доповідаючи в Петербурзький цензурний комітет, писав: «Автор возвращается домой из Италии; сердце его рвется к родным селам, лесам, хатам и особенно мил ему дымок, подымающийся из труб родных хат. Ничего этого он не видит в тех местах, по которым проезжает, “и слово “чужина” бринуло в думци за кожним стуком поїзду прудкого”. Но вот автор въезжает в предместье большого фабричного города, окутанное дымом, тем дымом, который застилает ясное небо, крадет у людей веселое солнце, пьет с лица кровь и “гасить людський погляд”. Дым этот проникает в сердце автора: стеснилось сердце, “занимало” и не повторяло уже больше “чужина”» (Леся Українка. Документи і матеріали... С. 174).

У листі сестрі Ользі з Італії Леся Українка згадувала свою подорож зі Львова до Сан-Ремо. Поміж іншого, подала й такий епізод, котрий, імовірно, став першопоштовхом до вірша, написаного через два з половиною місяці: «Дорогою від негоди, протягів і найгірше від диму в тунелях напав мене кашель, але тепер вже минає. Зрештою, почувуюся добре і маю енергію, а се найголовніше. До роботи ще навсправжки не бралась, була втомлена з дороги і листів мала багато писати (тай тепер ще маю)» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) 22.X(4.XI).1902 // Листи: 1898–1902. С. 477).

1227 В автографі далі викреслено фрагмент:

...Так колись
казав [сліпий] старий Гомер, сліпії очі
либонь не гриз тоді легенький дим
з [домашн] багаттів хатніх; жертви й гекатомби
палилися не часто, більше в співах...

...навіть дим солодкий та коханий — уперше цей вираз ужито в Гомеровій «Одіссеї» (Пісня I), згодом її повторить Овідій у «Понтійських посланнях». Трапляється вона й у творах російських письменників — вірші Г. Державіна «Арфа» та комедії О. Грибодова «Лихо з розуму».

1228 В автографі викреслено первісний варіант рядка: «мені бриніли [згадалися] в думці».

1229 ...простуючи в країну італьянську — до Італії, де проживала далека родина Косачів, Леся Українка виїхала з Києва 7 жовтня 1902 р. і через Львів, Відень, Венецію, Мілан, Геную 19 жовтня прибула до Сан-Ремо.

- 1230 В автографі викреслено: «І мріявся мені лагідний вечер:». Далі викреслено рядок: «отари й череди вертають з [поля] паші,».
- 1231 В автографі викреслено: «[а люди] йдуть...».
- 1232 В автографі є ще первісний невикреслений варіант початку: «метушаться хазяйки...».
- 1233 В автографі викреслено: «що в'ється [смушкою] над коміном...».
- 1234 В автографі: «Волині рідної; чорніє ліс ген-ген».
- 1235 В автографі викреслено: «...а туман [хвилює]».
- 1236 В автографі: «Хто в полі, хто у лісі — стережися!». Викреслено наступний рядок: «Верхами їдуть парубки до ліса, —».
- 1237 В автографі поверх варіанту, писаного олівцем, надписано ручкою два рядки:

Та парубоцтву байдуже — співає,
ведучи коней на нічліг у ліс —

- 1238 Наступна частина автографа вже написана чорнилом.
- 1239 В автографі: «І знов картини». Далі викреслено рядок: «і спогади: вогнів купальських дим».
- 1240 ...для «поленти» досить — полента — каша з кукурудзяного борошна, традиційна італійська страва.
- 1241 ...на рижові поля, страшні «різайї» — рисові поля в Італії.
- 1242 В автографі: «Туннель!».
- 1243 В автографі: «...у курній хаті». Курні хати Леся Українка могла бачити в селах Волині, зокрема в родинних мандрівках Ковельщиною. Про одну з таких подорожей згадувала І. Косач-Борисова: «Їздили й ми до села Скулинь, де теж мали знайомих селян. Пригадую, яке це було глухе поліське село в порівнянні з Колодяжним! Воно мало якийсь архаїчний вигляд, в ньому було багато курних хат» (Косач-Борисова І. Колодяжне. Лариса Петрівна Косач-Квітка. Леся Українка. С. 90).
- 1244 В автографі: «в нас...».
- 1245 В автографі далі викреслено фрагмент:

А тут же кашель груди розбиває
від цього диму! поки чужина
ратунок дасть повітрям, сонцем, морем,
коли б ще дим на той світ не загнав...

- 1246 ...се ж хутко Генуя, там і спочинок — у Геную Леся Українка прибула 18 жовтня 1903 р. Свій приїзд у місто вона згадала вже

в листі із Сан-Ремо: «В Генуї переночувала, щоб не в'явитись до Садовских (родичів, у яких мала жити. — *Ред.*) серед ночі та не збивати тривоги, а виїхала в день і отожу у 5 г[один] вчора була тут» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) 20.X(2.XI).1902 // Листи: 1898–1902. С. 475).

1247 В автографі далі подано рядки:

Чи се ж воно, те небо італьянське?
Та де ж воно, те вславленеє [небо] сонце?

1248 В автографі викреслено: «...[високі] коміни».

1249 В автографі викреслено початок рядка: «наше в тих фабриках”...».

1250 В автографі викреслено наступний рядок: «узброївши свій погляд в окулярах».

1251 В автографі викреслено: «...вікон [не світилося багатство]».

1252 В автографі викреслено: «[за вікнами] щось темне...».

1253 В автографі: «високі непомірно коміні, [мов щогли]».

1254 В автографі викреслено: «Звисало з вікон хустя, наче злидні». Далі викреслено рядок: «В будинках тих, — без гордої краси!».

1255 ...мов злидні, / що їх ні в двері, ні в вікно не випрем — злидні — в українському фольклорі уособлення бідності, маленькі істоти, що являються у вигляді худих, знеможених дідків. Живуть невидимо у запічках чи під припічком. У чийй господі замешкають злидні, того посяде велика бідність.

1256 В автографі викреслено: «...той [сивий] дим».

1257 В автографі викреслено: «[і кров зміняє] обличчя білить, а...».

1258 ...і вже не говорило «чужина́» — Леся Українка дуже любила Італію; у свій приїзд туди в часі написання «Диму» навіть зізнавалася: «Взагалі проти Австрії мені Італія, а надто Сан Ремо здається “дома”, — тут і тепліше і привітніше і природа і люде» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) 20.X(2.XI).1902 // Листи: 1898–1902. С. 475).

«Угорі так яро сяють зорі...»

Першодрук: Література і мистецтво. 1941. № 1. С. 35.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 712 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

- 1259 В автографі викреслено перший рядок: «Урочиста і предивна ніч».
- 1260 В автографі викреслено: «але небо [те чорне]...».
- 1261 В автографі викреслено наступний рядок: «ох той світ, що море з небом ділить»,».
- 1262 В автографі викреслено наступний рядок: «цілий люд потужний...».
- 1263 В автографі викреслено: «[так високо, аж далеко] світло».
- 1264 Фаланґа — бойове шикуння військового загону піхоти.
- 1265 В автографі викреслено: «[знов росте і] світла досягає...».
- 1266 В автографі викреслено: «...великеє [ридання?]».
- 1267 В автографі викреслено: «[І не завжді] плакало...».
- 1268 В автографі викреслено: «коли [любі хвилечки] лагідні». Викреслено початок наступного рядка: «свій короткий вік...».
- 1269 В автографі викреслено: «...що [інші] хвилі...».
- 1270 В автографі під цим словом написано: «кожний».
- 1271 В автографі викреслено наступний рядок: «і по кожнім наставала ніч?».
- 1272 В автографі викреслено: «щоб хоч [мить пожити світлом,]».
- 1273 В автографі викреслено: «...заздрощі [запеклі]».
- 1274 В автографі викреслено: «на життя, на рух, [на зорі й хвилі?]».
- 1275 В автографі викреслено: «...невидні, [гучні] хвилі».
- 1276 В автографі викреслено наступний рядок: «А на дворі ніч зорить...».

«Було се за часів святої Германдади...»

Першодрук: З потоку життя. Херсон. 1905. С. 165.

Автограф: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Од. зб. І-4870. Автограф писано ерижкою.

Датується орієнтовно 1903 р. за датою в цензурному примірнику альманаху «З потоку життя» (дозволений до друку 03.XI.1904).

Подається за першодруком.

- 1277 ...за часів святої Германдади — Свята Германдада або Ермандада (з ісп. «святе братство») — створена наприкінці XV ст. кастільським урядом Іспанії народна міліція. Згодом католицькі королі, підпорядкувавши собі цю структуру, перетворили її на інквізиційний орган для боротьби з ворогами держави й церкви.

1278 ...до Торквемади—Фома (Томас) де Торквемада (1420–1498)— засновник інквізиції, перший великий інквізитор Іспанії. Інквізиція, або «Святий відділ розслідування еретичної гріховності», вела справи віровідступників і ересіархів, а також тих, кого підозрювали у зв'язках з нечистою силою. Як методи розслідування широко застосовувалися тортури. Якщо підозрюваний не зізнався і не каюся, його спалювали живцем. У такий спосіб, як вважалося, можна було сподіватися порятувати душу, гублячи гріховне тіло.

1279 В автографі: «текли по непорушному лиці»,».

1280 У першодруці: «...поблідлі уста».

1281 В автографі: «погаслі очі...».

Бранець (Середньовічний мотив)

Першодрук: На вічну пам'ять Котляревському. Київ. 1904. С. 121–124.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 736 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1 (чистовий).

Датується за чистовим автографом.

Подається за першодруком.

У листі до батьків із Сан-Ремо Леся Українка щодо цього твору пише: «А ргорос к[н]ижок: як там цензура з моїми віршами думає? (ідеться про перевидання збірки “На крилах пісень” у Києві. — Ред.). “А может быть — ха-ха! — и помилю?”... Як помилює, то я щей “італьянську поему” пришлю» (Леся Українка. Лист батькам від 25.ХІІ.1902(7.І.1903) // Листи: 1898–1902. С. 510).

Згодом «Бранця» та ще два вірші — «На Земмерінгу» і «Дим» — авторка надішле С. Єфремову для альманаху «На вічну пам'ять Котляревському» з такою супровідною заувагою: «Посилаю вірші, ще ніде не друковані, і при сій нагоді прошу пробачення, що не зробила сього раніше (Леся Українка. Лист С. Єфремову від 09(22).І.1903 // Листи: 1903–1913. С. 14). Див. коментар до віршів «На Земмерінгу» та «Дим».

Очевидно, подана у чистовому автографі дата може вказувати на час остаточного редагування твору. Вірш міг бути створений 1902 р., на користь чого свідчить, зокрема, й те, що в чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 736) його записано перед поезією «Гострим полиском хвилі спалахують», яка датована 8.ХІ.1902.

1282 На країну італьянську — час дії твору орієнтовно можна визначити XIV–XVI ст. Це — доба повсякчасних французько-італійських воєн.

- 1283 У чорновому автографі викреслено: «чорні круки налетіли».
1284 У чистовому автографі: «...французськими повками».
1285 У чорновому автографі викреслено наступні три рядки:

і князів німецьких слуги,
і з Цісарщини піддані,
навіть вільнії швейцарці,

...з різних сторін кондотьери — кондотьер (від італ. — «договір про найм на військову службу») — у XIV–XVI ст. ватажки найманих військових загонів (компаній). Кондотьер, як очільник кампанії, набирив вояків і шукав готового оплатити їхні послуги клієнта. До таких загонів, як правило, вербували чужинців. Не рідко кондотьери зраджували своїх клієнтів.

- 1286 У чорновому автографі викреслено: «...наче [круки]».
1287 У чорновому автографі: «розшарпати до решти». Далі викреслено рядки:

Край веселий італьянський
пожарищами покрився
А чого не змо
Що лишилось від [...]

- 1288 У чорновому автографі викреслено: «і залізе, мов гадюка».
1289 У чорновому автографі викреслено: «від меча й [списів]...».
1290 У чорновому автографі далі викреслено рядки:

он П'ємонт меча гартує
на Тоскану [гордовиту] красномовну,

- 1291 У чорновому автографі далі викреслено строфи та варіанти рядків:

Он знов Генуя препишна
хоче вбить царицю моря,
а з семи верхів свячених
на весь край тече отрута.

І даремне [тінь] дух поета

Не збувається пророче
слово віщого поета,
не приходить Божий лицарь,
І нема
Деж отой

Дим щоденних пожарищів
потьмарив і ясне небо,
а веселі хвилі моря
гороїжаться від щогол.

1292 У чорновому автографі викреслено: «...що [збройно стали]».

1293 Габріель ді Кастельнеро — імовірно, образ вигаданий. Частина «ді» засвідчує аристократичне походження людини, її номінацію через ім'я діда, батька, чи «прив'язку» до земель, які їй належать.

1294 У чорновому автографі викреслено: «Він сидить в шатрі французькім».

Сам Баяр, найкращий лицарь — можливо, йдеться про П'єра де Байара (1475–1524), французького полководця, учасника Італійських походів.

1295 У чистовому автографі викреслено: «у Баяровім наметі».

1296 У чорновому автографі викреслено: «і коня [свого в послугу]».

...і свого джуру — джура — зброєноша у лицарів. Джури набиралися з юнацтва як учні лицарів; брали участь у походах, виконували різного роду доручення.

1297 У чистовому автографі викреслено: «що почнуть міняти бранців». У чорновому автографі: «поки буде розмін бранців».

1298 У чорновому автографі викреслено рядок: «Божий світ крашою сяє».

1299 У чорновому автографі викреслено: «сріблом [гори й доли криють]».

1300 У чорновому автографі викреслено: «чисте ясне і прозоре, —».

1301 У чорновому автографі викреслено: «Чи то хмари...».

1302 У чорновому автографі викреслено: «чи сніги біліють, що не ростали,».

1303 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «і нестямившись гукає:».

1304 «Ні, не треба» — мовив джурі — слово лицаря, навіть дане ворогу, було законом, порушити який не можна було без утрати власної честі.

1305 У чорновому автографі викреслено: «мов невірникам нещасним».

1306 В автографі викреслено: «...[довічним] бранцям,».

1307 ...у своїх страшних темницях— Венеціанська республіка (697–1797) мала сильний державний апарат і розгалужену систему слідства. Вороги держави безслідно зникали у так званих «поцці», в'язницях-колодязях, яких було у Венеції близько двох десятків. В'язниці були навіть у підземеллях Палацу дожів (правителів Республіки).

1308 У чорновому автографі: «Бо не мали тиї в'язні».

1309 У чорновому автографі закреслено такий початок завершальної строфи:

Та нехай же знає ворог
Але в грізне лихоліття [...].

«Я знала те, що будуть сльози, мука...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 36–37.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 725.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1310 ...як легендарний з папороті цвіт— в українському фольклорі побутує повір'я, за яким раз у рік, опівночі на Івана Купала, папороть розцвітає на одну мить маленькими, як вогонь, квіточками. Здобути цю квітку надзвичайно важко, бо її охороняє нечиста сила. Однак той, хто не злякається і, витримавши всі випробування, таки зірве квіт, стане щасливим та отримає чарівні здібності: йому відкриватимуться всі сховані у землі скарби, відчинятимуться усі замки, буде змога закохати у себе будь-кого з обраних тощо.

1311 ...так, певне, плакали вигнанці з раю— згадано біблійну легенду (книга «Буття») про перших людей Адама та Єву, котрих, за порушену заборону, бог вигнав з раю. У Старому Завіті про плач вигнанців не згадується.

1312 В автографі викреслено: «...[коли ж] ні».

1313 В автографі викреслено: «[коли] мене...».

1314 В автографі викреслено закінчення вірша:

Мені себе не жаль,
коли б же ти мені не помарніла,
моя небесна квітко, зоре ясна,
ти, що світила в найтемніші ночі
моїх сумних та хмарних молодощів,

що з [хмари сумніву] бурь, туманів, через море люте
мене вела своїм шляхом злотистим.
Переживи мене! В холодне, тихе море
страшного небуття не побоюся
на хвилях, золотих від твого світла,
поплинути. Красо моя! з тобою
ніщо не страшно, а без тебе — все,
життя, і [молодість] праця, і кохання навіть
мені страшне, — я не стерплю їх, зоре,
як ти погаснеш...

Дочка Іефая

Першодрук: За красою. 1905. С. 5–6.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 641 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 640 (чистовий). У чистовому автографі, записаному чорнилом, у відповідних місцях олівцем дописано початкові рядки тих строф, які авторка хотіла включити до остаточного варіанту з чернетки. Після другої строфи мала йти строфа з початковим рядком «Зберу всіх подруг...», після третьої строфи мали йти дві строфи, що починалися відповідно словами «Хай я сама сирій землі належу...» та «Ні, я прийду...».

Датується за чистовим автографом. У першодруці дата така: «Тифліс (Кавказ) 1904».

Подається за першодруком. Звірено за автографами.

У першодруці до тексту подано такий коментар: «Іефай, судія над Ізраелем, вибираючись в похід проти ворогів, обіцяв Богови в жертву в разі перемоги те, що перше зустрине його дома при повороті. Коли Іефай, розбивши ворогів, вертав до дому, назустріч вийшла його дочка одначка. Довідавшись, що батько обрір її в жертву, вона не сперечалась, тільки просила пустити її попрощатися з світом, на гори» (За красою. Чернівці. 1905. С. 5).

У листі О. Кобилянській авторка щодо свого вірша пише: «Хтось листів не міг писати, а так дещо міг. Хтось послав поезію до Кракова, до збірника на честь Когось, та не знаю, чи не спізнився» (Леся Українка. Лист О. Кобилянській від 22.VI (05.VII).1904 // Листи: 1903–1913. С. 184). Поезію «Дочка Іефая» Леся Українка надіслала до літературно-художнього альманаху «За красою». Видання готував О. Луцький на честь О. Кобилянської. Книга мала вийти в Кракові, однак з'явилася друком 1905 р. в Чернівцях.

В основу твору покладено біблійну легенду про суддю Ізраїлю Іефая, або, в перекладі І. Огієнка, Їфтаха. Як воєначальник Їфтах воював з ворогами своєї країни, зокрема амонітами. Про один із таких походів Старий Завіт оповідає так: «І обіцяв Їфтах обітницю Господеві й сказав: “Якщо справді даси Ти Аммонових синів у мою руку, / то станеться, — виходячий, що вийде з дверей мого дому навпроти мене, коли я вертатимусь з миром від Аммонових синів, то буде він для Господа, і я принесу його в цілопалення”. / І прийшов Їфтах до Аммонових синів воювати з ними, а Господь дав їх у його руку. <...> / І прийшов Їфтах до Міцпи до свого дому, аж ось виходить навпроти нього дочка його з бубнами та з танцями! А вона була в нього тільки одна, — не було в нього, окрім неї, ані сина, ані дочки. / І сталося, як він побачив її, то роздер одежу свою та й сказав: “Ах, дочко моя! Ти справді повалила мене, і ти стала однією з тих, що нещасливлять мене. Бо я дав Господеві обіта, і не можу відмовитися від нього”. / А вона відказала йому: “Батьку мій, ти дав обітницю Господеві, — зроби мені, як вийшло з твоїх уст, коли Господь зробив тобі пімсту на твоїх ворогів, на Аммонових синів”. / І сказала вона до свого батька: “Нехай буде мені зроблена оця річ: відпусти мене на два місяці, і нехай я піду й зйду на гору, і нехай оплачу дівування своє я та приятельки мої”. / А він сказав: “Іди!” І послав її на два місяці. І пішла вона та її приятельки, і оплакувала дівування своє. / І сталося в кінці двох місяців, і вернулася вона до батька свого, а він учинив над нею свою обітницю, яку обіцяв був, і вона не пізнала мужа. І сталося це звичаєм в Ізраїлі: / рік-річно ходять Ізраїлеві дочки плакати за дочкою гілеадянина Їфтаха, чотири дні в році» (Суд. 11: 30–40).

1315 У чистовому автографі далі викреслено рядок, що йшов рефреном: «Пусти мене, мій батеньку, на гори!». Викреслено його і на початку всіх наступних строф.

1316 У чистовому автографі: «ніж бачила за все мое життя».

1317 У чистовому автографі рядок викреслено. Олівцем вгорі надписано: «Зберу всіх подруг», а далі подана наступна строфа.

1318 У чорновому автографі: «як оттепер...».

1319 У чорновому автографі: «ми будем плакать не слізьми, піснями».

1320 У чорновому автографі: «...пом'янем». У чистовому автографі ця строфа відсутня.

1321 У чистовому автографі порядок рядків інший:

у світ пущу з піснями всі думки.
мов пелюстки, осиплються бажання,

1322 У чистовому автографі далі викреслено рядок: «я душу всю віддам весні коханій».

1323 У чистовому автографі далі подано писані олівцем рядки:

не бійся ти, що з гір я не вернуся...
ні, я прийду

Далі подано нову строфу, писану чорнилом:

Я з гір прийду мовчазна і покірна,
схилюсь мов квітка на жертвний камінь...

1324 У чорновому автографі викреслено: «але мої пісні, думки і мрії».

1325 У чистовому автографі зверху, над початком рядка олівцем написано: «Ні, я прийду», тоді рядок набуває вигляду: «Ні, я прийду мовчазна і покірна».

1326 У першодруці: «цвітка».

1327 У чорновому автографі далі викреслено рядок: «краси такої більше не побачу».

1328 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «а потім не журися по дитині».

1329 У чистовому автографі: «...на ту дочасну страту».

1330 В автографах: «...і бога не кляла!».

В автографах вірш закінчується рядком: «Пусти мене, мій батеньку, на гори!».

Спогад з Євпаторії

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 38–39.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 703 (чорновий чорнилом). В автографі є два шари правок: перший вносився у процесі роботи, другий — пізніше (олівцем). Легенько олівцем перекреслено фрагмент від слів «А тоді: “нас було тільки двоє...” до «...Поховала я в тихую воду»». Але це викреслення є невиразним і не доведеним до кінця. Можливо, авторка зробила це випадково, не збираючись вилучати строфу.

Датуються за автографом.

Подається за автографом.

Вірш написано як спогад про перебування Лесі Українки в Євпаторії у 1891 р. До неї тоді приїздив брат Михайло. Власне тому

в поезії і подаються автоцитати з присвяченого братові ліричного циклу «Кримські спогади» (збірка «На крилах пісень»).

1331 В автографі первісний варіант рядка подано так: «невидимками чорнії хвилі»,

1332 В автографі викреслено: «ледве [чутно]...». Окрім поданого закінчення рядка, цей рядок містить первісний невикреслений варіант: «...раптом в борти». Останню правку зроблено олівцем.

1333 В автографі викреслено варіанти наступного рядка:

«Від огню вартового»;

«Ген у темі, десь далеко вогні вартові засвітились».

1334 В автографі спочатку було: «Від вогнів...».

1335 В автографі викреслено: «смужка».

1336 В автографі далі викреслено рядок: «тільки й сліду по тім, що не все».

1337 В автографі викреслено первісний варіант рядка: «Тільки й сліду по тім, що не все».

1338 ...«країна світла / і прозорі блакіті» — автоцитата з вірша 1890 р. «Тиша морська» (цикл «Кримські спогади»).

1339 *Stella Maris* — згадано образ із вірша 1891 р. «На човні» (цикл «Кримські спогади»).

Як вказувала О. Косач-Кривинюк, «*Stella Maris*» — це назва корабля (Леся Українка. Неопубліковані твори. С. 135.).

1340 В автографі викреслено: «світ весь осіяє». Нові правки зроблено олівцем.

1341 В автографі викреслено такий початок рядка: «Спогадай:...». Нову правку зроблено олівцем.

1342 В автографі наступні чотири рядки легенько перекреслено олівцем в одну лінію (ймовірно, випадково).

1343 ...поховала я в тихую воду — автоцитата двох строф з вірша 1891 р. «На човні» (цикл «Кримські спогади»).

«Мої любі, до мене ходіть! я сама...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 40–41.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 679 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1344 В автографі викреслено: «...стиха».

1345 В автографі викреслено: «[мов живих, так] я живо...».

- 1346 ...мов упир, що з могили приліз — упир — див. коментар до вірша «Мрія далекая, мрія минулая».
- 1347 В автографі викреслено: «[забуттям до могили] прибити».
- 1348 В автографі викреслено: «я давала вам...».
- 1349 В автографі викреслено: «так і [зроду] було...».
- 1350 В автографі викреслено: «[Я стрічаю вас, любі,] на тих...».
- 1351 Наступних чотири рядки в автографі було викреслено.
- 1352 В автографі викреслено: «...моєї любові».

«Люде бояться вночі кладовища...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 42.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 679. В автографі після рядка «в час, коли я з кладовища іду» викреслено десять рядків.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

- 1353 В автографі викреслено: «страшно [зустріти їм хід погребовий]».
- 1354 В автографі викреслено: «щось [мені] про любов мені тихо говорять».
- 1355 В автографі викреслено навхрест наступні рядки, з яких до першодруку увійшла лише перша строфа:

Я не боюсь їх, я з тугою руки
в день і в ночі простягаю до них.
Ох, якби можна з країни розлуки
викликать постаті любих, рідних!
[Спогади-душі зо мною лишились,
будуть зо мною, поки я жива,]
погляду, дотику, слова бракує...
ох, якби мала портрети-слова!..
[рухи, і голос, і погляд коханих,
я б не боялась, любила б я їх...]

- 1356 В автографі викреслено варіанти рядка:
«Спогади-душі зо мною говорять»;
«Спогад живий там зо мною говорить».
- 1357 В автографі викреслено наступний рядок: «цвіти цвітуть і трава зеленіє».

- 1358 В автографі викреслено: «...мовчання могила».
- 1359 В автографі викреслено варіанти рядка:
«[людям не скаже,] що...»;
«нам не [покаже], що...».
- 1360 В автографі викреслено: «рідних мені мрій...».
- 1361 В автографі викреслено: «Вас я боюся, — [колишнії друзі]».
- 1362 В автографі викреслено: «[Страшно мені не] ворожих...».
- 1363 В автографі викреслено: «[Страшно мені не] погроз...».
- 1364 В автографі викреслено: «рухів коханих і барв чарівних,».
- 1365 В автографі викреслено: «[Там я пізнаю] спотворені...».
- 1366 В автографі після дати викреслено ще два рядки:

Се так було: минуло десять літ
після остатнього стрівання з нею.

Н. Вишневська вважала, що ці рядки є початком нової поезії, яка не отримала продовження, а тому рядки й було закреслено. На думку дослідниці, їх слід подати у розділі «Незавершені твори. Начерки» (Вишневська Н. Лірика Лесі Українки: Текстологічне дослідження. Київ: Наук. думка, 1976. С. 272).

«Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися...»

Першодрук: Літературна газета. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір подано без строфічної розбивки).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 679.

Датується за автографом 1904 р.; рік встановлено за іншими записами в автографі (вірш «Люде бояться вночі кладовища»). У першодруці дата така: «Зелений Гай, 15-VIII.1904».

Подається за автографом.

- 1367 В автографі викреслено початок рядка з варіантами: «[річка] [берег, і] поле і...».
- 1368 В автографі викреслено початок рядка: «[маревом білим прозорим] покрило...».
- Сага — затока, іноді з гирлом річки.
- 1369 Юга — снігова буря; імла.
- 1370 В автографі викреслено початок рядка: «[Соняшне] світло...».
- 1371 В автографі викреслено: «світить і [сушить]...».

Напис в руїні

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1905. Т. 30. Кн. 4. С. 1–2.

Передрук: Вільна Україна. 1906. № 3. С. 37–38 (у відредагованій версії). Вірш опубліковано разом із поезією «Ізраель в Єгипті» під спільною назвою «Єгипетські барельєфи». Текст у передруці на 3 рядки коротший.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 683; авторизована копія рукою К. Квітки: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 684. В автографі викреслено частину заголовка: «...у пустині» і дописано «...в руїні».

Датується за автографом.

Подається за авторизованою копією.

1372 В автографі викреслено: «щоб славили [мене віки потомні]».

1373 В автографі викреслено: «щоб [згадували всі]...».

1374 Тут і далі подаємо за автографом. В авторизованій копії: «імення». У журналі «Вільна Україна»: «далі круг і збитий напис».

1375 В автографі викреслено: «того імення...».

1376 ...чи сперечник-владарь — у підручнику зі стародавньої історії Леся Українка обстоює саме цю версію (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 151).

1377 В автографі викреслено: «змальовано [його]...».

1378 В автографі викреслено: «чужі посли несуть йому дари».

1379 В автографі викреслено рядок: «щонайкоштовніші, а він сидить».

1380 ...до Тутмоса — Тутмос — у давньому Єгипті в різні часи правило чотири фараони з таким іменем. Можливо, йдеться про Тутмоса I, третього фараона вісімнадцятої династії (роки правління: 1504–1492 до н. е.), відомого своїми завойовницькими походами й великим будівництвом. Після нього правили його син Тутмос II та онук Тутмос III.

1381 В автографі тут: «тиранів». Але оскільки далі переважає вживання «тіранів», то зберігаємо таке написання.

...до Рамзеса — Рамзес — у давньому Єгипті в різні часи правило одинадцять фараонів з таким іменем. Можливо, йдеться про Рамзеса II Великого, фараона дев'ятнадцятої династії (роки правління: 1279–1213 до н. е.). Рамзес Великий був успішним воєначальником, мудрим політиком і будівничим. Вважається, що при ньому міг жити Мойсей.

1382 ...до Тарака — Тахарка — йдеться про фараона двадцять п'ятої (т. зв. ефіопської) династії, який правив у 689–663 рр. до н. е. Відомий війнами з асирійцями.

1383 ...до Менефті́ — Меренпта́х — ідеться про фараона дев'ятонадцяті династії, який правив у 1212–1202 рр. до н. е. Син Рамзеса II, відомий війнами в Азії та придушенням повстання в Палестині.

1384 У журналі «Вільна Україна»: «З лицем тим самим...».

1385 Відновлюємо за автографом. В авторизованій копії та журналі «Вільна Україна»: «левіатанів».

1386 У журналі «Вільна Україна»: «Іде той люд...».

1387 В автографі викреслено: «без ліку, без числа, — [лягають трупом]».

1388 В автографі викреслено: «і [килимом стає] під ноги...».

1389 В автографі викреслено: «...[нехай же] гине раб!».

1390 У журналі «Вільна Україна»: «приносить мул з ріки і робить цеглу.».

1391 В автографі викреслено: «...мури, [статуй ідоли царські,]».

1392 В автографі викреслено: «...і [прекрасне]».

1393 В автографі та журналі «Вільна Україна» ці два рядки подано так:

і кожна статуя, колонна, малювання,
мережечка, різьба і навіть цегла

1394 У журналі «Вільна Україна» цей рядок відсутній. В автографі далі викреслено одинадцять рядків:

Мандрівнику, спинись, коли в пустині
побачиш де таку царську гробницю,
хто б він не був той царь, що там спочив,
ти не йому поклонись, спинившись.

Умер давно той царь з лицем тірана,
умер давно народ, йому підданий,
умерло ймення, і загибла пам'ять,
зосталася по їх дивна будова:
царю могила, пам'ятник народу.

А що здобув той царь з лицем тірана?
собі могилу, пам'ятник...

1395 У журналі «Вільна Україна»: «Співці, не марьте, вчені, не шукайте.».

1396 В автографі викреслено: «з його труни створить схотіла Доля».

1397 У журналі «Вільна Україна»: «...хай гине царь!».

Ізраель в Єгипті

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1905. Т. 30. Кн. 4. С. 2–3.

Передрук: Вільна Україна. 1906. № 3. С. 36–37. Вірш опублікований разом із поезією «Напис в руїні» під спільною назвою «Єгипетські барельєфи».

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 683 (чорновий); авторизована копія рукою К. Квітки: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 684.

Датується за чорновим автографом.

Подається за авторизованою копією.

Провідні мотиви цього вірша Леся Українка згодом розвине в діалозі «В дому роботи, в країні неволі» (1906).

1398 У чорновому автографі викреслено: «...з [дому] роботи?».

...з краю неволі, з оселі роботи — єгипетське рабство тривало 210 років, (приблизно у 1600–1400 рр. до н. е.). За переказами євреї прийшли в Єгипет вільними людьми ще з прабатьком Яковом і всіма родоначальниками дванадцятьох колін Ізраїлю. Згодом єгиптяни почали їх визискувати та гнобити як чужинців і навіть ворогів. Відтак стався вихід євреїв з Єгипту на чолі з пророком Мойсеєм.

1399 У збірці: «вмирає».

1400 У чорновому автографі викреслено: «той, [кого люде недарма назвали]».

1401 ...навіть Тебе поборов — ідеться про патріарха Якова. Див. коментар до вірша «Якби я знав, що їм нема ратунку...».

1402 У першодруці: «...взиває до тебе:».

1403 У чорновому автографі та журналі «Вільна Україна»: «...сиплемо сії могили?». В автографі зверху над словом «сиплемо» написано «будуємо».

1404 У першодруці: «...камінні труни».

1405 ...уних фараонів — фараон — див. коментар до вірша «Сфінкс» (збірка «Відгуки»).

1406 У першодруці: «...нечестивії храми».

1407 У першодруці: «нільській».

1408 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «в краю неволі, в оселі роботи,».

1409 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

хай вона здійсниться в небо докором
вище тії вавилонської вежі,

щож коли правда на небі не вмерла,
Бог не

Далі викреслена строфа з варіантом першого рядка, яка потім взята з обох боків у дужки:

[І коли справді нам сужене вмерти,]
І коли [справді поляже] згине навіки Ізраель
в краю неволі, в оселі роботи,
згине з ним віра в святі заповіти,
з ним — сам Егова умре.

1410 У чорновому автографі викреслено: «Боже, ратуй своє власне безсмертя.»

1411 У чорновому автографі викреслено: «...не буде [його] ратувати».

1412 У чорновому автографі: «і манівцями піде». В авторизованій копії викреслено: «[і манівцями] піде», надписано «на бездоріжжа...».

1413 У чорновому автографі викреслено: «...не за [владу]».

1414 У чорновому автографі викреслено: «...помсти, [ненависти звада]».

1415 У чорновому автографі викреслено наступну строфу, яку, проте, подано у журналі «Вільна Україна»:

Та як загине навіки Ізраель
в дикій пустині, у тьмі безпросвітній,
згине з ним віра в святі заповіти,
з ним сам Егова умре.

1416 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:

«Ляже Ізраеля тіло в пустині,»;
«Кущ негасимий зовсім спопеліє»;
«Божий вогонь переміниться в попіл».

1417 У чорновому автографі викреслено: «...[страшна] піраміда». ...царська піраміда — див. коментар до вірша «Сфінкс» (збірка «Відгуки»).

1418 У чорновому автографі викреслено останню строфу:

Хто мене виведе з сього Єгипту,
з краю неволі, з оселі роботи?
Дух безтілесний, чи син чоловічий?
Хто б він не був — хай іде!

«І ти колись боролась, мов Ізраель...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 44–45.
Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 657.
Датується за автографом.
Подається за автографом.

1419 В автографі викреслено: «... [щоб] леви [рикали,]».

...мов леви в пустині рикали — фраза зі старозавітного псалма, котра в перекладі І. Огієнка подається так: «як лев, що шматує й ричить» (Пс. 21: 14).

1420 Богданова правиця — ідеться про Зиновія-Богдана Михайловича Хмельницького (1595–1657) — лідера національно-визвольних змагань 1648–1657 рр., творця козацької держави — Війська Запорозького, її першого гетьмана (1648–1657). Здобувши у війнах з Польщею незалежність країни, гетьман почав її розбудову. Та внаслідок складного політичного й соціально-економічного становища, спричиненого зокрема й постійними війнами з сусідами, та заради легітимності своєї влади Б. Хмельницький змушений був вирішувати долю України під протекцією котроїсь із сильніших держав. Балансування між Річчю Посполитою (в намаганні отримати якнайповнішу автономію), Османською Портою та Московією (у сподіванні військово-політичного союзу) вивершилося вибором протекторату останньої із названих сил. Однак московсько-польське, т. зв. Віленське перемир'я (1656 р.) змусило гетьмана шукати союзу з Трансильванським князівством та Швецією. Супроводжувала цей процес ненастанна протидія московським зусиллям з підпорядкування України. Плани Б. Хмельницького зруйнувала хвороба та смерть.

1421 В автографі викреслено наступний рядок: «Коли ти йшов з Пиляви, в Київ».

1422 В автографі викреслено: «в церквах золотоверхих...».

...в золотоверхім місті — ідеться про Київ, тріумфальний в'їзд до якого Б. Хмельницького на чолі козацького війська відбувся 30 грудня 1648 р. Гетьмана вийшло зустрічати ціле місто на чолі з духовенством. Саме тоді Єрусалимський патріарх Паїсій провів обряд посвячення Б. Хмельницького на гетьмана України.

1423 В автографі викреслено: «[Потім] настав...».

1424 В автографі викреслено: «кого? [Кого]...».

...фараон — див. коментар до вірша «Сфінкс» (збірка «Відгуки»).

1425 В автографі є ще один первісний варіант слова: «поміж».

1426 ...пройшов живий через червоне море — згадано епізод біблійної легенди про вихід євреїв, ведених пророком Мойсеєм, з єгипетського рабства. За велінням бога Ізраїлю, фараона та його військо, яке гналося за євреями, затопило море, що розійшлося перед євреями-втікачами. У Старому Завіті цей епізод подано так: «І простяг Мойсей руку свою на море, і Господь гнав море сильним східнім вітром цілу ніч, і зробив море суходолом, і розступилася вода. / І ввійшли Ізраїлеві сини в середину моря, як на суходіл, а море було для них муром із правиці їхньої та з лівиці їхньої. / А єгиптяни гналися, і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря. / І сталося за ранньої сторожі, і поглянув Господь на єгипетський табір у стовпі огня й хмари, та й привів у замішання єгипетський табір. / І поскидав колеса з колесниць його, і вчинив, що йому було тяжко ходити. І єгиптяни сказали: Утікаймо від ізраїльтян, бо Господь воює за них з Єгиптом! / І промовив Господь до Мойсея: Простягни свою руку на море, і нехай вернеться вода на єгиптян, на їхні колесниці й на комонників їхніх. / І простяг Мойсей руку свою на море, і море вернулося, коли настав ранок, до сили своєї, а єгиптяни втікали навпроти нього. І кинув Господь єгиптян у середину моря! / І вернулась вода, і позакривала колесниці та комонників усьому фараоновому військові, що ввійшло за ними в море. Ані жоден із них не зостався! / А Ізраїлеві сини йшли суходолом у середині моря, а море було для них муром із правиці їхньої та з лівиці їхньої. / І визволив Господь того дня Ізраїля з єгипетської руки. І бачив Ізраїль мертвих єгиптян на березі моря» (Вх. 14: 21–30).

1427 В автографі є ще один первісний варіант рядка: «але козак з конем пропав навіки».

...їздець і кінь пропав навіки — біблійний образ із т. зв. «Вдячної пісні» Мойсея, проспіваної після чудесного порятунку євреїв від фараона, який зі своїм військом потонув у морі. В перекладі І. Огієнка цей уривок подано так: «Тоді заспівав Мойсей та Ізраїлеві сини оцю пісню Господеві, та й проказали, говорячи: Я буду співать Господеві, бо дійсно звеличився Він, коня й верхівця його кинув до моря! / Моя сила та пісня Господь, і Він став на спасіння мені! Це мій Бог, і прославлю Його, Він Бог батька мого, і звеличу Його!» (Вх. 15: 1–2).

1428 В автографі викреслено: «Співайте, тіштеся, жінки-чужинки».

1429 В автографі викреслено: «і бийте в бубни і танки заводьте».

...і лети в танок з нестяму — епізод зі Старого Завіту, поданий відразу після «Вдячної пісні» Мойсея: «Бо коли ввійшов був до моря кінь фараона з колесницею його та з його комонниками, то Господь повернув на них води морські, а Ізраїлеві сини пішли сухо-долом у середині моря. / І взяла бубна пророчиця Маріям, сестра Ааронова, а за нею повиходили всі жінки з бубнами та з танцями. / І відповіла їм Маріям: Співайте для Господа, бо дійсно звеличився Він, коня й верхівця його кинув до моря!» (Вх. 15: 19–21).

1430 В автографі викреслено: «кінь і їздець [погинули]...».

1431 В автографі викреслено: «[а вам] зостався...».

1432 В автографі викреслено: «ви зносите...». Викреслено наступний рядок: «на бенкеті в її спустілій хаті».

Клейноди (нім. «коштовність») — символи влади козацьких очільників (гетьмана, полковників) — булава, пірнач, стяг тощо; ширше — скарб, цінності.

1433 ...вихід із Єгипту — див. коментар до вірша «Ізраель в Єгипті».

1434 ...по тій своїй землі обітованній — див. коментар до вірша «У пустині» (збірка «Думи і мрії»).

1435 В автографі викреслено: «той, [заповіт, що вз]».

...взятий з бою волі заповіт — див. коментар до вірша «Якби я знав, що їм нема ратунку...».

1436 В автографі викреслено: «тоді [ми може знатимем]».

1437 В автографі викреслено: «[покаже], де і як...». Далі викреслено рядок: «Тоді ми знатимем, що є».

1438 В автографі викреслено: «...загинуті в полоні».

1439 ...і Дух нові напише нам скрижалі — згадано епізод зі Старого Завіту, коли бог Ізраїлю на горі Сіон дає Мойсею Скрижалі Заповіту. У перекладі І. Огієнка цю легенду подано так: «І Мойсей покvapно вклонився до землі, і впав, / та й сказав: Якщо я знайшов милість в очах Твоїх, Владико, то нехай же Владика йде серед нас, бо народ цей твердоший. І Ти пробачиш нашу провину та наш гріх, і зробиш нас спадком Своїм. / А Він відказав: Ось Я складаю заповіта перед усім народом твоїм. Я чинитиму чуда, які не були творені на всій землі і в жодного народу. І побачить увесь народ, серед якого ти знаходишся, чин Господній, що Я чиню його з тобою, який він страшний!» (Вх. 34: 8–10).

1440 ...загине новий Вавілон — див. коментар до вірша «Єврейська мелодія» (збірка «Думи і мрії»).

«Коли дивлюсь глибоко в любі очі...»

Першодрук: Літературна газета. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір надруковано без строфічної розбивки, а в дужках подано підзаголовок: «(Триптих)»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 662 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1441 В автографі викреслено наступний рядок: «струн срібних, щирозлотих, як проміння»,».

1442 В автографі спочатку був інший порядок слів: «якби мені той хист...». Далі викреслено рядок: «так грать, як той, що оживляв каміння».

1443 В автографі викреслено варіанти першого слова: «[надземну] пісню...», «[тривожну] пісню...».

1444 В автографі викреслено варіанти рядка:

«нехай би душу всю вона забрала»,»;

«нехай би перли всі вона збрала»,».

1445 В автографі викреслено: «[Тоді б] домовили...».

1446 В автографі викреслено: «чого [домовити не вмiли руки]».

1447 В автографі викреслено: «і знав би ти, яка любов моя».

«О, не кори мене, любий, за мрії про славу...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 47.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 662 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1448 В автографі викреслено: «...за жадобу [злотистих] тернів...».

1449 В автографі викреслено варіанти закінчення рядка:

«...з того часу, як я [трудовицею стала]»;

«...[похилилась покірно]».

1450 В автографі викреслено: «з тої хвилини, [я тобі рівною стала]».

1451 В автографі викреслено наступні два рядки:

О сило зречення? та сила й тебе ще надломить,
квіте мій ніжний.

«Ой не зникли золоті терни...»

Першодрук: Вітчизна. 1946. № 2. С. 22.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 662 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Errur tí tradiró

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 65.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 645 (чорновий).

Дати в автографі немає. Датується орієнтовно 1904 р. за гатунком паперу й стержнем олівця.

Подається за автографом.

1452 В автографі викреслено: «Як землю й море вкриє...».

1453 В автографі викреслено: «[У] темряву...».

ПІСНІ З КЛАДОВИЩА

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 49–50.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 694 (чистовий чорнилом). Вірші записані на одному аркуші паперу.

Датується за автографом. Дата під кожним віршем подана окремо.

Подається за автографом.

1454 В автографі викреслено варіант рядка: «замислено [мовчали] стояли скрізь могили».

ПІСНІ ПРО ВОЛЮ

Першодрук як циклу з трьох поезій: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 54–57.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 695 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

В автографі поезію «Чого марсельську пісню чути?» подано третьою після вірша «Нагаечка, нагаечка!» — співають накінець...». Порядок віршів у циклі було змінено пізніше через проставляння римських цифр.

Цикл постав під враженнями від подій революції 1905 р., розгортання якої Леся Українка спостерігала у Тифлісі (Тбілісі), Петербурзі та Києві. У цей рік вона багато працювала у суспільно-громадській і політичній царині, а також, що дивувало її саму, в літературі. У листі А. Кримському з революційного Києва авторка писала: «Тим часом, в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжди бувало!). Мені якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині про її “громадські обов’язки”, так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурливої юрби. Я навіть не розумію, яка приємність сій сітоупенне-Muse (громадянці-музі (фр.). — Ред.) воловодиться тепер з таким недолугим створінням, як я» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 03(16). XI.1905 // Листи: 1903–1913. С. 239–240).

«Ось вони йдуть. Корогва у них має...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 54.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 695 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1455 В автографі викреслено: «[Червоний прапор] має».

...корогва — див. коментар до вірша «Грішниця» (збірка «Думи і мрії»).

1456 В автографі викреслено: «[мов полеминь. Мов військо] наступає».

1457 В автографі викреслено: «...[Йдуть ряди] тісні».

1458 В автографі викреслено: «і гучно розлягаються пісні». Викреслено наступний рядок: «“Пісні про волю”, каже хтось мені».

1459 «Смело, друзя!» — революційна пісня на слова народника І. Михайлова, створена 1865 р. Зі зміненими словами, пісня стала гімном народовольців.

1460 В автографі викреслено: «...[Чи] в тюрму...».

1461 В автографі викреслено: «ви посилаєте поклики “брату”».

1462 В автографі викреслено п’яту і шосту строфи:

Ох, коли іншої пісні не знаєш,
краще мовчи: се ж ти духа вгашаєш.
Чи панахиди вже править пора
в час, коли воля під прапор збира?

Знаю сей спів! [Спів сей отрута] він [се чиста] неначе отрута,
спів сей створила в кайдани закута
[рабська] бідна душа. Ще-бо змалку труїв
всіх нас, урожених в північ, сей спів.

1463 В автографі викреслено: «Врожені в [північ, в глухую [у люту] годину].

1464 В автографі викреслено: «волі [святій, вашій]...».

1465 В автографі викреслено: «Хай [процвітає], як [ярая] рута».

1466 В автографі викреслено: «Хай же забудеться тая отрута».

1467 В автографі викреслено варіанти рядка:

«Врожені в північ пили її ми,»;

«вже її досить наслухались ми».

1468 В автографі викреслено: «...червона [свята] корогва».

«Чого марсельську пісню чути?»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 55–56.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 695 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1469 В автографі викреслено: «Чого [співають]...».

...марсельську пісню чути — марсельська пісня, або Марсельеза — французька революційна пісня на слова і музику Руже де Ліля, написана 1792 р. Спочатку це була пісня французьких добровольчих загонів, потім і до нині — гімн Франції. З новими словами П. Лаврова («Отречемся от старого мира»), стала одним із гімнів російських революціонерів кінця XIX – початку XX ст.

1470 ...политий нам шлях — інформуючи матір про ситуацію в Тифлісі, Леся Українка в одному з листів згадує і події в грузинській столиці 5 лютого 1905 р., коли урядовими військами було розстріляно демонстрацію: «В Тифлісі був теж один такий “весняний” день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах...» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 06(19).II.1905 // Листи: 1903–1913. С. 215).

1471 В автографі є ще невикреслений варіант слова: «залізну».

1472 В автографі викреслено: «[за військом військо] закликав».

1473 В автографі викреслено інший варіант цієї строфи:

Чи вже Бастілію розбито
отам на березі Неви?
Брати, все поле трупом вкрито,
чи се ж подолані не ви?

1474 В автографі викреслено два наступних рядки:

Загомоніли десь гармати —
чи се почався перший бій

1475 В автографі викреслено: «[Хіба вже наші] всі...».

1476 В автографі викреслено: «в поход готові виступать».

1477 ...вразої батави — батава чи батова — вишикуване військо;
загін вояків; юрба.

1478 ...давні бунчуки — бунчук — військовий штандарт — древо
з металевою кулею та насадженими один на одного пофарбованими
кінськими хвостами. Один із символів влади в Козацькій
республіці.

1479 В автографі викреслено: «[Чи вже] Хіба не [хилять]...».

1480 В автографі викреслено: «[Але ж марсельську пісню] чути».

1481 В автографі викреслено: «либонь, день славний вже на-
став».

1482 В автографі викреслено: «[либонь] розірвані...».

1483 В автографі викреслено: «і наш тиран вже з трону впав».

1484 В автографі викреслено: «Навіщо ж нам зброя».

1485 В автографі викреслено: «[чи] військо...».

1486 В автографі викреслено: «вже крив'ю доволі».

«Нагаечка, нагаечка!» — співають накінець...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 57.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 695 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1487 В автографі викреслено закінчення рядка: «...Се що за
пісня».

«Нагаечка, нагаечка!» — студентська революційна пісня, скла-
дена 1899 р., коли в Петербурзі під час революційних заворушень
козаки побили нагайками студентів. Складено пісню на танцю-
вальний мотив, де як приспів повторюється: «Нагаечка, нагаечка,
нагаечка моя, / Так вспомни-ка, нагаечка, восьмое февраля» (8 лю-
того 1899 р. сталося згадане побиття студентів-страйкарів).

- 1488 В автографі викреслено: «...по нашій же спині?».
- 1489 В автографі викреслено варіанти рядка:
«Зневажена, ображена, ридаш ти сама»;
«Над власною зневагою жартуєш ще сама».

- 1490 В автографі викреслено: «а ти [вже]...».

В автографі викреслена остання строфа з варіантами слів:

[Так чорнії] [Бувало так] Чи ми, немов невільники під ляскіт
канчука,
[втішаючи плантаторів] на втіху злим плантаторам [садили]
ударим тропака?

Чи се ми [сподіваємось] хочем, здавшись на Божу благодать,
[з] такою «карманьолю» тиранів [подолать] налякать?

«Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...»

Першодруки: Україна. 1946. № 2. С. 18; Вітчизна. 1946. № 2. С. 22–23.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 680 (чорновий олівцем). Автограф густо покреслений.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

- 1491 В автографі викреслено: «[в душу мою] сповнилось...».
- 1492 В автографі викреслено: «[я відречуся тепер вже] не мрій, а [живого життя]». Цей варіант подано і в збірці 1947 р.
- 1493 В автографі викреслено: «Тільки — життя за життя [я тепер вимагаю,]».

Далі викреслено варіанти рядка:

«А не мрії за мрії»;

«Як колись вимагала за мрії нових собі мрій».

- 1494 В автографі викреслено: «Слово, станься тілом ти, слово».

«Упоєні на бенкетах кривавих...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 52–53.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 680 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

- 1495 В автографі є ще первісний невикреслений варіант закінчення рядка: «...[строкаті буйні] сни».

- 1496 В автографі викреслено: «...[мов нічні] птахи».

- 1497 У першодруці: «...на обличчя». В автографі викреслено: «...без обличчя [і без форми]».
- 1498 У першодруці: «тіней».
- 1499 В автографі викреслено: «...кров'ю [потопила]...».
- 1500 В автографі викреслено: «...простягали, і [в простори]».
- 1501 В автографі викреслено: «дивилися їх невидючі очі»,
- 1502 В автографі викреслено: «розкрились [вони] очі...».
- 1503 В автографі викреслено наступний рядок: «З якого краю тут сонце сходить?».

«Ось уночі пробудились думки...»

Першодрук: Червоний шлях. 1923. № 3. С. 50.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 693 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1504 Вампіри — у західноєвропейському фольклорі та художній літературі істоти ночі, демонічні створіння, котрі п'ють кров, прокушуючи жертві горло. Вампіром людина стає, коли її вкусить вампір. Бояться сонця, часнику, святої води. В українському фольклорі вампірам відповідають упіри.

1505 В автографі викреслено варіанти рядка:

«Темряву ночі пронизує»;

«Пильно пронизує темряву ночі, —».

1506 В автографі викреслено: «Темно... Ох [думи, голодні] вампіри»,. Далі викреслено рядок: «кров таки п'ють, без жалю і без міри».

1507 В автографі викреслено: «[розум узброїла я] проти вас».

1508 У цьому рядку над невикресленим рядком зроблено вторинну правку чорнилом: «зникла б і віра». Тоді рядок звучав би так: «зникла б і віра у власне життя». Але цей варіант теж не задовільнив авторку, а тому був викреслений.

1509 В автографі первісний невикреслений варіант цього рядка: «в вічність матерії, в світа буття».

Граф фон Ейнзідель

Першодрук: Рідний край. 1913. № 1. С. 6–9.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 680 (чорновий). Початок твору записано олівцем, далі чорнилом.

Датується орієнтовно 1905 р за іншими записами в автографі.
Подається за першодруком.

В автографі поезія називається «Диявольське навождення» і має підзаголовок «(Німецька легенда XVI віку)».

Можливо, умовним прототипом героя твору міг бути німецький філософ-матеріаліст Йоганн Август фон Ейнзідель (1754–1837). Він був атеїстом, критикував феодальні основи суспільного устрою, релігію як форму панування й контролю, обстоював утопію «золотого віку», де всі люди будуть рівними й щасливими.

1510 В автографі: «вогні».

1511 В автографі: «і марища в очі...».

1512 В автографі викреслено: «від Бога наданій слуги».

1513 В автографі викреслено наступний рядок: «він жодної з світа не стратив душі».

1514 ...легкі чинші — чинш — грошовий податок чи оброк в натуральній формі за право користування землею.

1515 В автографі: «у кожних...».

1516 ...мов Каїн, що вбив свого брата — біблійна легенда про синів перших людей Адама і Єви. Старший брат Каїн із заздрощів убив молодшого — Авеля. У Старому Завіті про це оповідається так: «І був Авель пастух отари, а Каїн був рільник. / І сталося по деякім часі, і приніс Каїн Богові жертву від плоду землі. / А Авель, він також приніс від своїх перворідних з отари та від їхнього лою. І зглянувся Господь на Авеля й на жертву його, / а на Каїна й на жертву його не зглянувся. І сильно розгнівався Каїн, і обличчя його похилилось. / І сказав Господь Каїнові: Чого ти розгнівався, і чого похилилось обличчя твое? / Отож, коли ти добре робиш, то підіймеш обличчя своє, а коли недобре, то в дверях гріх підстерігає. І до тебе його пожадання, а ти мусиш над ним панувати. / І говорив Каїн до Авеля, брата свого. І сталося, як були вони в полі, повстав Каїн на Авеля, брата свого, і вбив його. / І сказав Господь Каїнові: Де Авель, твій брат? А той відказав: Не знаю. Чи я сторож брата свого? / І сказав Господь: Що ти зробив? Голос крови брата твого взиває до Мене з землі. / А тепер ти проклятий від землі, що розкрила уста свої, щоб прийняти кров твого брата з твоєї руки» (Бут. 4: 2–11).

1517 В автографі викреслено наступні рядки:

Покинув він пити червоне вино,
підданською крі[...]

- 1518 В автографі викреслено: «а ти [собі в замку]...».
1519 В автографі: «...сії роскоші?».
1520 ...щоб кмет або кметь — селянин, землероб (староруськ.)
1521 В автографі: «підданською крів'ю...».
1522 В автографі інакший порядок рядків:

Граф пити покинув червоне вино —
підданською крів'ю відгонить воно.
Не милі напитки й наїдки.
Бренять день і ніч ті мовчазні слова,
болить від них серце, болить голова,
немає потіхи [ратунку] нізвідки.

- 1523 В автографі викреслено: «вночі спочива у перинах».
1524 ...лишнота клейнод — клейноди — див. коментар до вірша
«І ти колись боролась, мов Ізраель...».
1525 В автографі викреслено: «У неї в покоях [марніють] дівки».
1526 В автографі викреслено: «Жона [взяла] світло з дівочих
очей,».
1527 ...мале пахоля — пахолок — слуга нижчого рангу; дитина,
хлопчик.
1528 В автографі викреслено наступну строфу:

У день він даремне розривки шука,
а потім по ночах марою блука,
зітхає і скрикує з болю,
аж слуги зриваються раптом зо сна́:
«Се що з нашим паном? Ото новина!
Вгадай же ту панську волю!..»

- 1529 В автографі: «...до них...»
1530 В автографі: «... на голос блага».
1531 В автографі викреслено: «[Незламні були межі нами]
борці».
1532 В автографі викреслено: «[і розумом ясні, побожні] ченці».
1533 В автографі викреслено інший варіант останніх трьох
рядків:

Закуті в залізо як день, так і ніч
з німецьких країв виганяли ми пріч
нікчемну чужинців породу.

1534 В автографі: «...їх хочеш тепер...».

1535 В автографі далі викреслено три рядки:

Ейнзідель чолом до налюя припав:
«О Боже, невже я навіки пропав
і втратив небесне царство?..»

«Ой в раю, в раю, близько Дунаю...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 67.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 690 (чорновий олівцем).

Датується орієнтовно 1905 р. за особливостями почерку.

Подається за автографом.

1536 ...близько Дунаю — Дунай в українському фольклорі не тільки реальна ріка, а й вода взагалі, а також містична, райська ріка. Окрім того, Дунай — це дорога між земним та потойбічним світами або дорога у чужий, інший світ.

1537 В автографі є ще первісний невикреслений варіант: «Вирросло зело дивно-весело».

...вирросло зело — імовірно, йдеться про світове дерево — світову вісь, що сполучала небо, землю й підземний світ (під таким деревом розташовано вхід до підземного світу, а через крону можна дістатися до світу небесного).

1538 ...лютая змія — змія, змій — символ мудрості та знання і водночас уособлення зла. Імовірно, у вірші актуалізовано міф про рай і крилатого змія, котрий руйнує та створює світи.

1539 В автографі викреслено: «[аж уся] земля...».

1540 В автографі викреслено наступні рядки:

лютая змія іздрігнулася,
покрай Дунаю простягнулася.

...попід реберце в самеє серце — перемога героя над змієм — давній міфологічний сюжет. Відгомін цього міфу вчувається у християнській легенді про Георгія-змиеборця.

1541 В автографі викреслено наступні рядки:

райські діброви [загорілися] горять-палають,
райські птиці [жар птиці з раю] розлетілися.

1542 ...райская птица — очевидно, йдеться про жар-птицю — містичну і безсмертну пташку райського світу, яка символізувала

щастя, таємні знання і можливості. Жар-птицю рідко вдається побачити і піймати смертній людині.

1543 В автографі ще є такий невикреслений варіант рядка: «нехай же сяє, всіх звеселяє».

Казка про Оха-Чудодія

Першодрук: Молода Україна. 1912. № 4. С. 16–19.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 658 (чорновий); Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського Ф. Х. Од. зб. 11 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

У чорновому автографі твір має заголовок: «Казка про Оха-Чудотвора».

У першодруці прикметники множини подано через «ії» (молодії). Окрім слова «золотії», в автографі ці прикметники закінчуються на «ий». Тут враховано особливість написання автографа. Не враховано і написання кожного рядка з великої літери в першодруці.

Можливо, ця поезія, разом із віршами «Веселий пан», «Практичний пан», «Пан-політик», «Пан-народовець», «Казочка про край царя Гороха», задумувалася і творилася як певний цикл. Опосередковано про це може свідчити й те, що вірші писалися в один час і на однакових аркушах паперу.

Казка «Про Оха-Чудодія» — українська народна казка, відома у багатьох записах із варіаціями, переважно від назвою «Ох». Ох — підземний дух, володар Лісового царства, який людям, котрі покликають його, свідомо чи не свідомо вимовивши «ох», з'являється в образі низенького зеленого дідуся з довгою бородою. Він живе під землею, куди веде хід через пеньок або могилу. Туди на службу й випробування він бере юнаків. Як і господар, його оселя, дружина й діти — всі зеленої барви. Ох володіє магією, підступний і використовує людей для власної вигоди. Звільнитися від його влади можна або хитрощами, або викупом.

1544 У чорновому автографі викреслено: «[справувавсь] на...».

1545 У чорновому автографі викреслено: «[Був він] сам [малий той Ох] на корг заввишки».

...на корх заввишки — корх або кірх — давня міра довжини, яка дорівнює ширині долоні або чотирьох пальців.

- 1546 ...а на сажень борода — сажень — давня міра довжини, яка дорівнює 2,134 м.
- 1547 У чорновому автографі викреслено: «[знав свій] край...».
- 1548 У чорновому автографі: «де багатство, де біда».
- 1549 У чорновому автографі: «чи хто прийде вдвох, чи втрьох,».
- 1550 У чорновому автографі: «спершу гості він приймав».
- 1551 У чорновому автографі викреслено: «А як з вечора...».
- 1552 У чорновому автографі: «стали гості...».
- 1553 У чорновому автографі викреслено: «Але хто [накине оком]».
- 1554 У чорновому автографі викреслено: «Бо [тебе] затягне [зараз]».
- 1555 У першодруці: «трясавица». Подаємо за автографом.
- 1556 У чорновому автографі викреслено: «де [жиє] вельможний Ох,».
- 1557 У чорновому автографі викреслено: «...аж горить».
- 1558 У чорновому автографі викреслено: «[ведмежата] [хижі звірі] ходять...».
- 1559 У чорновому автографі викреслено: «у льокайських каптанках».
- 1560 У чорновому автографі: «...гніткі».
- 1561 У чорновому автографі: «приказки бог зна які,».
- 1562 У чорновому автографі викреслено: «в тебе [рибоньки німі]».
- 1563 У чорновому автографі викреслено: «[Раптом звірів] гурт...».
- 1564 У чорновому автографі викреслено: «[ось один] бере за руку».
- 1565 У чорновому автографі: «крючкуваті, мов...».
- 1566 У чорновому автографі викреслено: «...[сіра] миш».
- 1567 У чорновому автографі: «то сиди [немов найнявся]».
- 1568 У чорновому автографі викреслено: «[Прийде] Ох: [“тебе питає,]».
- 1569 У чорновому автографі викреслено: «Чи на службу ти прийшов».
- 1570 У чорновому автографі викреслено вісімнадцяту і дев’ятнадцяту строфи, але дев’ятнадцята увійшла до першодруку. Вісімнадцяту строфу подано так:

В нас і те і друге вільно, —
скаже ввічливо пан Ох.

Стережись тоді вже пильно,
щоб не вийшло з тебе двох.

- 1571 У чорновому автографі викреслено: «каптанок».
- 1572 У чорновому автографі викреслено такий початок рядка: «А як годен...».
- 1573 У чорновому автографі викреслено: «шихом шитий...».
- 1574 У чорновому автографі: «...очарують».
- 1575 У чорновому автографі викреслено: «[там ніколи] не...».
- 1576 У чорновому автографі: «Де [не глянеш] [не підеш] поткнешся — всюди [двері]».
- 1577 У чорновому автографі: «Деся здалека...».
- 1578 У чорновому автографі викреслено: «А співає то...».
- Жар-птиця — в українському фольклорі — магічна, «райська» пташка, пір'я котрої світиться золотим вогнем. Піймати жар-птицю означало дістати магічні здібності, здобути щастя.
- 1579 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
«[смутну бранку] потіша,»;
«[душу піснею втіша]».
- 1580 У чорновому автографі викреслені варіанти рядка:
«та міцна її темниця»;
«та міцна темниця бранки».
- 1581 У чорновому автографі: «і сумна її душа».
- 1582 У чорновому автографі викреслено: «Якби хтів [її дістати]».
- 1583 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

або висадить плечима
всі ті брами із [д]верей
і як вилетить жар-птиця
наче полемінь з тюрми,
осіє мов зірниця.
- 1584 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
«Може вам обридла казка?»;
«Може вам обридло слухать?».
- 1585 У чорновому автографі викреслено: «[Ну], хто...».
- ...має «кладенець» — меч-кладенець — в українському фольклорі магічна зброя, що нею перемагається будь-який ворог, розрубуються найміцніші замки та ланцюги, долається нечиста сила.
- 1586 У чорновому автографі викреслено: «...[всі] розрубає».
- 1587 У чорновому автографі викреслено: «[зробить] казочці...».

Веселий пан

Першодрук: Шершень. 1906. № 16–17. 28 квітня. С. 7. (Твір подано під псевдонімом «Лука»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 658 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Див. коментар до вірша «Казка про Оха-Чудодія».

1588 В автографі викреслено рядок: «Що се робиться на світі?».

1589 В автографі викреслено: «...[в мене] баль...».

1590 В автографі викреслено: «[Се] прийшли...».

1591 В автографі викреслено: «...я дам вам раду».

1592 В автографі викреслено: «...[вдарьте враз] музики!!!».

Практичний пан

Першодрук: Шершень. 1906. № 18. 5 травня. С. 3, 6. (Твір подано під псевдонімом «Лука»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 658 (чорновий).

Датується 1906 р. за іншими записами в автографі.

Подається за автографом.

Див. коментар до вірша «Казка про Оха-Чудодія».

1593 В автографі викреслено: «із [фальварку]...».

1594 ...«продуценти» — продуцент — виробник, у цьому випадку селянин.

1595 В автографі викреслено: «Я [знаю]...».

1596 У першодруці: «Я ж не лихвар — катюга!». В автографі викреслено варіанти початку рядка: «[чи ж я] [як той]...».

1597 В автографі викреслено: «[Я іншого кого] знайду».

1598 В автографі викреслено: «що [зробить]...». Далі викреслено рядки:

Я тільки напишу папер, —
кому те відать треба[.]
про «крізіс господарства»
як не тепер, то вже в четвер.

Пан-політик

Першодрук: Шершень. 1906. № 15. С. 6. (Твір подано під псевдонімом «Лука»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 658.

Датується 1906 р. за іншими записами в автографі.

Подається за автографом.

Див. коментар до вірша «Казка про Оха-Чудодія».

1599 В автографі викреслено: «...[минув вже] вік...».

1600 У першодруці: «Боротися з Грицьком, Стецьком, Петром...».

1601 В автографі викреслено: «Пишу [доклад]...». У першодруці чомусь використано саме цей варіант початку рядка.

1602 ...що я не Ціцерон — Марк Тулій Ціцерон (106–43 рр. до н. е.) — давньоримський державний діяч, філософ, письменник, оратор, відомий своїм красномовством.

1603 В автографі викреслено: «...[тільки] схочу».

Пан-народовець

Першодрук: Шершень. 1906. № 16–17. 28 квітня. С. 3. (Твір подано під псевдонімом «Лука»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 658 (чорновий).

Датується 1906 р. за іншими записами в автографі.

Подається за автографом.

Див. коментар до вірша «Казка про Оха-Чудодія».

В автографі закреслено перший варіант назви твору: «Пан-не-політик».

1604 В автографі закреслена друга строфа:

Не мужичу, ні, «людову»,
[ви простіть] вибачте на слові, —
там я буду боронити
[справу народову] справи народіві.

1605 В автографі викреслено: «тільки [грошам марна втрата]».

1606 У першодруці: «...до Думи».

1607 В автографі викреслено: «Я навчу вас, як належить».

Казочка про край Царя Гороха

Першодрук: Шершень. 1906. № 18. 5 травня. С. 3. (Твір подано під криптонімом «Л.У.»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2, Од. зб. 658.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Див. коментар до вірша «Казка про Оха-Чудодія».

«Казка про царя Гороха» оповідає про давні часи, коли правив добрий цар. Хоч і був він трохи простуватий, однак людям за його правління жилося мирно, спокійно й заможно. В основі казки міф про «золоті часи».

1608 У першодруці: «Хтось іскру з люльки здув...».

1609 У ратуші пан вїт — у середньовіччі ратуша була головною адміністративною будівлею міста, яку очолював виборний або призначений голова — вїт. У ратуші засідали «райці» (радники), які й вирішували всі міські справи.

1610 У першодруці: «З соломою в вогонь жбурнули добрий хліб...».

1611 ...де ділись цехові — у середньовіччі міські ремісники ділилися на групи (цехи) за професійним спрямуванням.

Легенда

Першодрук: Шершень. 1906. № 8. 24 лютого. С. 3.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 658 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 674 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за чистовим автографом.

Редакція «Шершня» вилучила четверту та дев'яту строфи.

1612 У чорновому автографі викреслено: «[стояли думи], мов...».

1613 У чорновому автографі викреслено: «[аж тут співцю прийшла] охота».

1614 У чорновому автографі викреслено: «Крильцями [думи стрепенули]».

1615 У чорновому автографі викреслено: «знялися вгору, полинули —».

1616 У чорновому автографі викреслено: «[ряди розстроїлися] вмить».

- 1617 У чорновому автографі викреслено: «пустилося на...».
- 1618 У чистовому автографі ця строфа перекреслена навхрест олівцем.
- 1619 У чорновому автографі викреслено: «...[тоненькі] сіті».
- 1620 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «та й нум ловить думки-пташки».
- 1621 В обох автографах викреслено наступну, шосту строфу. Подаємо за чистовим автографом. У дужках наведені варіанти з чорнового автографу:

Траплялось, пасткою заглúшать,
 [чи ненароком]
 в руках незна́рошне задушать,
 [не зможуть виплутать] поки розплутають з сільця,
 за те ж котру живцем піймають,
 в окрему кліточку сажають
 [та шей наклеють] припнуть з іменням папірця.

- 1622 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «і там напишуть все достоту».
- 1623 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «скри- вавлених позолотили—».
- 1624 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «по- кращали думки всі вмить!».
- 1625 У чорновому автографі викреслено: «лапки гарненько...».
- 1626 У чорновому автографі викреслено: «Співець [тим часом із хатини]».
- 1627 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

коли родився він і вмер
 і смерті й разом уродин.

- 1628 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:
 «Пташки [помучені]...»;
 «Пташки [щось тихо пропищали]».
- 1629 У чорновому автографі викреслено: «Се дивно, що такі потвори».

«Тиху задуму вечірнюю...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 59.
 Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 709 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1630 В автографі первісний невикреслений варіант рядка: «Місячним світлом переткані,». Його ж подано і в першодруці. Але варто надати перевагу останньому за часом написання рядкові.

1631 В автографі викреслено: «[в тінів] серпанки...».

1632 В автографі викреслено: «[дзвінко осики] тремтять.».

1633 В автографі викреслено: «сліпо, [невинно]...».

1634 В автографі викреслено варіанти рядка:

«тугу таємну нелюдську,»;

«злюю журбою, нелюдською,».

1635 У першодруці: «Не так перед бурею жаско,».

1636 У першодруці цей рядок відсутній.

1637 В автографі викреслено інший варіант рядка: «як [оттепер в заспокоєнім]».

В автографі викреслено варіанти наступного рядка:

«сльзьми наскрізь пересиченім»;

«сльзьми важкими упоєнім».

Н. Вишневська відчитує два шари тексту останньої строфи:

1.

Жаско. Не так перед бурею
серце з тривоги стискалося,
як оттепер в заспокоєнім
[сльзьми наскрізь пересиченім]
важкими упоєнім...

2.

Смутно в гаю заспокоєнім,
Вогкою ніччю придавленім,
Жаско не так перед бурею,
як після бурі з нудьги.

(Вишневська Н. Лірика Лесі Українки. С. 285).

Поданий у пропонованому виданні варіант останньої строфи вперше виокремив Г. Аврахов, однак розділові знаки він проставив за сучасними вимогами. Пунктуацію відновлюємо за чорновим автографом:

Сумно в гаю заспокоєнім,
вогкою ніччю придавленім.

Жаско. — Не так перед бурею
Серце з тривоги стискалося,
Як після бурі з нудьги.

(Аврахов Г. *Леся Українка: Проблеми текстології та історії друку*. С. 166).

Пророк (з біблійних мотивів)

Першодрук: *Рідний край*. 1906. № 51–52. С. 12.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 699 (чорновий).

Датується за автографом. Дата «11.XII.1906 р.» приписана чорним чорнилом і, очевидно, помилкова, оскільки за першодруком поезія датується «11.XI.1906».

Подається за першодруком. Строфічну розбивку вірша подано за автографом.

Див. коментар до вірша «У пустині» (збірка «Думи і мрії»).

1638 В автографі викреслено наступні рядки з варіантами:

До серця промовив мій Дух:
не в день а в ночі йде сторожа на чати.
«[Збудив я тебе і поставив на чати,]»
щоб в озері соннім став рух.
«[Де мертвая тиша, там треба знять рух]».

1639 В автографі викреслено: «не вдень, а вночі йде сторожа на чати»; [збудив я тебе і поставив на чати].

1640 В автографі викреслено: «щоб в озері соннім став рух»; [де мертвая тиша, там треба знять рух].

1641 В автографі викреслено: «що є [встав] межи ними...».

Жіночий портрет

Першодрук: *Леся Українка. Неопубліковані твори*. 1947. С. 62.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 646 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

В автографі четверта строфа закреслена навхрест. Але згодом, відмовившись від цього рішення, авторка повертає строфу до основного тексту вертикальною хвилястою лінією.

1642 В автографі викреслено: «[ярмо подружнє самохіть] взяла».

1643 В автографі викреслено наступні рядки:

а ти не «впала». Чом же ти чола
не можеш гордо зняти перед тими,
що продають себе задля срібла,
ганяючись за примхами пустими,

[за діамантами, за гомоном забав].
Ти не гордуєш тими, що себе
за діаманти продали в неволю?

1644 В автографі викреслено: «Ти продала себе...».

1645 В автографі викреслено наступний рядок: «і тяміш се,
[Том] і тим свого чола».

«Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 63.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 688.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

В автографі рукою Лесі Українки справа над віршем зроблено напис: «До “утопії”». У першодруці цей напис подано як заголовок. Однак очевиднішим здається потрактування цього напису не як назви твору, а як можливого відсилання до статті письменниці «Утопія в белетристиці», написаної того ж 1906 р. (див. сьомий том пропонованого видання).

Вірш перегукується з поезією російського автора В. Брюсова «Творчість», яку Леся Українка задіює в драмі «Блакїтна троянда» (1896).

1646 В автографі викреслено: «...Чи й буде, [коли]?».

1647 В автографі викреслено: «...Та видиться-[сниться] мені,».

1648 В автографі викреслено: «...[як в] місячні ночі».

1649 В автографі викреслено: «далеких».

1650 В автографі викреслено: «[ідуть] і зникають...».

1651 В автографі викреслено початок рядка: «і всіх їх...».

1652 В автографі викреслено: «де я може буду сама немов тїнь».

1653 В автографі викреслено початок рядка: «на білій стїні...».

«В холодну ніч самотній мандрівець...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 58.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 635 (чорновий олівцем).

Датується орієнтовно 1906 р. за особливостями почерку і паперу.

Подається за автографом.

1654 В автографі викреслено: «...знайшов [багаття]».

1655 В автографі викреслено: «...в попелі [тяжкім]».

1656 В автографі викреслено: «і [жевріла]...».

1657 В автографі викреслено варіанти рядка:

«А рано сонце встало в промінні палкім»;

«не погас — в димку малім»;

«Назустріч сонцеві в»

(цей початок рядка подано у виданні 1947 р. — Ред.).

Légende des siècles

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 60–61.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 676.

Датується орієнтовно 1906 р. за особливостями почерку.

Подається за автографом.

В автографі пропущено кілька рядків, замість яких проставлено ряд крапок.

1658 В автографі викреслено: «Ще марю, бувало, про...».

1659 В автографі викреслено: «...на [кріваві] події».

1660 В автографі викреслено: «Все [зілється]...». Далі викреслено наступний рядок: «[І все те] для мене усе те однакове буде».

1661 В автографі викреслено: «[своє] й чуже...».

1662 Так в автографі, попри узвичаєну практику авторського вживання слова «тільки».

1663 В автографі викреслено: «[як блискавка] по...».

1664 В автографі викреслено варіанти початку рядка:

«[Зостались загадкові] дивні...»;

«[На скелях виступали] дивні...».

...дивні руни — давньогерманське письмо. Руни, які мали ку-тасту форму, вибивалися або вирізалися на камені, дереві, металі тощо. У середньовіччі рунічне письмо пов'язували з таємничими магічними знаннями.

1665 ...у гордім Вавілоні — Вавилон — див. коментар до поезії «Єврейська мелодія» (збірка «Думи і мрії»).

1666 ...з Картагеном, з Римом — Карфаген — фінікійська держава на півночі Африки з однойменною столицею. Засновано Карфаген у IX ст. до н. е., а зруйновано Римом у 146 р. до н. е. в часи т. зв. Пунічних воєн.

Рим — монархія, республіка, а потім імперія на Апеннінському півострові з однойменною столицею. Постає у середині VIII ст. до н. е. й занепадає 478 р. через навалу варварів.

1667 В автографі викреслено: «[він] бачив...».

Далі викреслено чотири рядки, перші два неможливо повністю прочитати через закреслення:

на просторі віків він...
крівавою зорею він зорів.
Бо дивне лихо, те було нове,
воно живе тепер, повік живе.

«За горою блискавиці...»

Першодрук: Літературна газета. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір подано без строфічної розбивки.)

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 650 (чорновий олівцем). В автографі останню строфу спочатку закреслено, а потім відновлено.

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1668 В автографі викреслено варіанти рядка:

«Аж тоді вже покориться»;
«Аж тоді хіба повеселіє»;
«Аж тоді на світло світлом».

1669 В автографі викреслено варіанти:

«ся смутная затока,»;
«відповість оця затока,».

1670 У першодруці: «Як звоєє ціле небо».

1671 В автографі викреслено: «як [розорє]...».

1672 В автографі викреслено: «[хвилі гострими] мечами».

Народ пророкові

Першодрук: Рідний край. 1908. № 2. С. 6.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 685 (чорновий). Автограф обривається на словах «що не вів манівцем без дороги?».

Датується за першодруком.

Подається за першодруком.

В автографі вірш називається: «Народ до пророка».

1673 У першодруці тут і далі: «проклоном». Подаємо за автографом.

1674 В автографі викреслено варіанти рядка:
«без жалю ти картав нас невинно»;
«він труїв нас і жалив невинно»;
«що звертає він з битого шляху».

1675 В автографі: «...нами невинно».

1676 В автографі: «І тепера...».

1677 В автографі викреслено: «скільки ти [серед] [звідав від нас]».

1678 ...пророк — див. коментар до вірша «У пустині» (збірка «Думи і мрії»).

1679 ...винозореє око — зірке, прозорливе око.

1680 У першодруці: «тільки». Подаємо за автографом.

1681 В автографі: «...в сім тлумі?».

1682 В автографі викреслено: «вічно житиме [гордий твій] дух».

1683 В автографі викреслено: «ми народ, як...».

Молочная путь — Чумацький шлях, скупчення зірок і сузір'я у видимому спектрі неба; назва галактики, до якої належить Земля.

1684 В автографі: «...світитись поволі».

1685 В автографі: «і про те ще ворожая ніч».

1686 В автографі: «щохвилини на всіх нас чигає,».

1687 В автографі викреслено: «зимні руки [свої]...».

1688 В автографі далі викреслено 9, 10 і 11 строфи:

Ти запрягся в залізне яромо
самохіть, то й [неси його радо] ходи в нім терпляче,
ми ж не знаємо, хто нас запряг,
і гризе нас те путо боляче.

Ти кленеш наші душі тверді
і серця наші черстві та вперті,
як їм бути м'якими, поглянь:
[якби м'яккі вони в нас були]
ми ж голодні і босі, й обдерті.

Бігли ми за пророками вслід
до Ваала, потім до Нініба,
всім служили богам — ні один
не подав ні [поради] ратунку, ні хліба.

1689 В автографі викреслено: «Чи бував коли-небудь пророк». У першодруці: «Чи бував...».

1690 В автографі викреслено: «щоб не [збився ніколи]...».

Далі викреслено 13 і 14 строфи:

Тож найбільший пророк наш блукав
сорок літ вкупі з нами в пустині,
хоч із ним розмовляв сам Господь
віч-на-віч з огняної купини.

А до нас не подав ще наш Бог
з власних уст ні єдиного слова,
як же можемо тямити ми,
що є справжня небесная мова?

Полярна ніч (Фантазія)

Першодрук: Червоний шлях. 1923. № 2. С. 3–5.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 698.

Датується орієнтовно 1908 р. за особливостями почерку і паперу.

Подається за автографом.

1691 В автографі викреслено: «... з бенкету, [яким недавно]».

1692 В автографі викреслено: «...Догорить».

1693 В автографі викреслено такий початок рядка: «Без тебе знає».

1694 В автографі: «лаві».

1695 В автографі саме таке пунктуаційне закінчення твору. Можливо, авторка мала намір продовжити вірш (на аркуші для цього залишено ще достатньо місця).

Хвиля

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1912. Т. 57. Кн. 1. С. 4. (Твір подано під назвою «Хвиля»).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 719 (чорновий олівцем). В автографі вірш подано без заголовку.

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

Леся Українка не вважала цю поезію довершеною, а відтак не кваліфікувала її друком. Про це вона зокрема пише матері: «...теж саме відноситься і до “Хвилі” — я зовсім згожуюсь з твоїм присудом

про неї, доказ тому, що вона три роки ждала посилки до друку (писана ще в Євпаторії). Тепер послана більше на доказ того, що й “старі” поети можуть, коли хочуть, “дзеньки-бреньки” писати, і писали їх раніше, ніж той великий приклад подали “молоді”, та тільки не спішайтесь з тим межі люде, бо вважають се марницею [(]для того й точна дата стоїть під віршиком)» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 20.ХІІ.1911 (02.І.1912) // Листи: 1903–1913. С. 563).

1696 В автографі викреслено: «й миттю згасне...».

1697 В автографі викреслено: «І вода».

1698 В автографі викреслено варіанти рядка:

«вся руда»;

«від піску вся».

Далі викреслено рядок з варіантами: «знов відкотиться до моря» [тихо вертається до моря].

1699 В автографі викреслено: «відпливає [повна горя]».

1700 В автографі викреслено: «І до себе [хвиля] горне».

1701 В автографі викреслено два наступні рядки:

мов свою розбиту силу

хоче скласти у могилу.

1702 В автографі викреслено: «[і заляже там]...».

1703 В автографі викреслено: «гаптувати срібні...».

1704 В автографі: «...[морські] скарби».

1705 В автографі викреслено: «Там довіку пробувати й не стогнати».

1706 В автографі викреслено наступний рядок: «і не згине».

1707 В автографі викреслено: «[вгору] зрине».

1708 В автографі: «...валом сплесне».

Музині химери (Гумореска)

Першодрук: Вітчизна. 1946. № 2. С. 23–25.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 795 (чорновий олівцем).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

Про цей твір Леся Українка писала матері: «Тоді, як лагодила ту посилку, хотіла тобі одну невеличку річ переписати, та тоді якось не стало сили, а потім я подумала, що воно якесь наче

фельетонне (зветься “Музині химери”, тема— що муза ніколи не хоче робити того, що “мусить”, а тільки те, що забагнеться). Воно вже теж років три як написано, та все вилежується. Взагалі ж усі ті речі, що я вважала вартими друку, остатніми часами були довгі, як ти й сама завважила» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 20.XII.1911 (02.I.1912) // Листи: 1903–1913. С. 563–564).

1709 В автографі викреслено: «[мені, рабові] Феба».

Феб або Аполлон— у давньогрецькій міфології бог світла, а також Музагет— покровитель муз і мистецтв.

1710 В автографі викреслено варіант рядка: «щоб одягти дружину».

1711 В автографі викреслено варіант рядка: «та виховать дитину».

1712 В автографі викреслено варіант: «[насушний мати] хліб».

1713 В автографі викреслено наступні рядки:

інакше трудна рада.

Ти ж рада чи не рада.

Муза. В такого я награда,—

1714 В автографі викреслено варіант рядка: «писатимем по волі».

1715 В автографі викреслено: «пристрасти».

1716 У словах «злости», «ніжності», «млости» кінцеве «и» виправлене на «і», однак у словах «жорстокости» і «святости» «и» залишено.

1717 В автографі викреслено варіант рядка: «Співай поважній оді...».

1718 В автографі викреслено варіант рядка: «Тепер вони не в моді!».

1719 В автографі викреслено: «кілька раз».

1720 В автографі викреслено варіант рядка: «...і хоче зітхнути легше, але...».

1721 Муар— шовкова тканина з хвилеподібними переливами.

1722 В автографі викреслено варіант рядка: «Се буде свято нам усім».

1723 ...немодні хрії— хрія— див. коментар до вірша «На столітній юбілей української літератури» (збірка «Думи і мрії»).

1724 В автографі викреслено: «олівця».

ВЕСНА В ЄГИПТІ

Першодрук як циклу з шести поезій: Рідний край. 1910. № 43. С. 6–7; № 44. С. 5–6.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий).

Датується 1910 р. за першодруком.

Подається за першодруком.

В автографі після поезії «Афра» подано поезію «Сон», яка за життя Лесі Українки не друкувалася. В автографі поезії «Таємний дар» відсутні останні дванадцять рядків, які збереглися в автографах перекладів «Ліричних пісень Давнього Єгипту» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 895).

За автографом відтворено написання великих і малих літер у рядках.

Наміри знову писати на актуальну для себе тематику, очевидно, виникли в Лесі Українки під впливом мандрівки до Єгипту, а також початої 1910 р. роботи з підготовки до друку підручника «Стародавня історія східних народів». Ці наміри авторка озвучує ще в листі до Б. Грінченка з Гелуана: «Збираюсь писати єгипетські вражіння, але ще ні слова не написала. Хороша се сторона, і я вже звикла любити її не як чужу» (Леся Українка. Лист Б. Грінченку від 20.I(02.II).1910 // Листи: 1903–1913. С. 466). Трохи більше ніж за місяць із того ж Гелуана письменниця інформуватиме матір: «За остатні дні хоч воспрянула духом, та під впливом хамсіну могла тільки на єгипетські теми писати: “Хамсін”, “Дихання пустині”, “Афра” (се такі мої вірші)» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 29.III(11.IV).1910. Там само. С. 473). А вже в листі, написаному наступного дня, подано й попередню назву циклу: «Люба мамочко! Посилаю тобі “Єгипетську весну” — се поки що» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 30.III(12.IV).1910 // Там само. С. 474). Коли цикл було закінчено, авторка повідомлятиме Н. Кибальчич: «Літературні здобутки мої теж невеличкі: написала маленький цикл віршів “Єгипетська весна” (послала в Рідний] Кр[ай])» (Леся Українка. Лист Н. Кибальчич від 11(24).IV.1910 // Там само. С. 476–477).

Хамсін

Першодрук: Рідний край. 1910. № 43. С. 6.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

У першодруці до вірша подано такі коментарі:

«Хамсін — єгипетська назва південного вітру великої сили; сей вітер більше відомий європейцям під назвою “самум”. Зімою його не буває, він починає віяти з весни» (С. 6).

«Є стародавня легенда про те, як злий бог Сет убив доброго бога Озіріса, а потім Ізіда, жінка Озірісова, шукала свого чоловіка, щоб оживити його» (С. 6).

У підручнику «Стародавня історія східних народів» поданий у вірші міфологічний сюжет має таке потрактування: «Розлючені люде, не мігши змагатися з богами, почали битися затято межі собою. Тоді увесь світ сплямований кров'ю та гріхами почав скаржитися до бога на людей і просив, щоб бог послав від себе ратівника, щоб вигубив зло і вирятував людей. Бог послав Озіріса, що вернув світові спокій, научив людей віри святої та добрих звичаїв, а після того сам став суддею мертвих. Є теж розповідь, що Озіріса забив його брат Сет, а потім його оживила жінка його Ізіда, а син Горос помстився за нього. Ся розповідь запевне була зложена пізніше XVII династії, бо до того часу Сета не вважали за лихого бога, а вже пізніше його образи були позбивані і він почав уважатися за бога зла от як Ангра-Маніу перський. Таким він з'являється в “трактаті про Ізіс та Озіріса”. Підземне сонце, Озіріс, стався царем і суддею мертвих, Анубіс, давній бог, сторож могил з головою шакала, став помічником бога смерті і відродження. Люде сподівалися, що й вони воскреснуть, як Озіріс, і кожна душа людська неначе прилучалася, в понятті єгиптян, до душі Озіріса, принаймі в погребових молитвах про мертвого завжди говориться Озіріс такий то (як, напр., у нас говориться покійний такий-то, Іван, чи там як). Сам Апіс, що при житті вважався за постать бога Фта, по смерті звався Озіріс-Апіс, з сеї назви греки зробили Сарапіс і так звався олександрійський найстарший бог» (*Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 144*).

У листі до матері авторка розкриває обставини, які визначили появу цього і двох наступних творів циклу: «Ох, якби ти бачила того рудого демона хамсіна, як він світ у жовтий кошмар змінє! Справді злий дух — Тіфон!.. А потім уже був “тихий хамсін” без піску та каміння летючого в повітрі, тільки з жовтим колоритом та з +30° R “у холодку”; а потім ще було “дихання пустині”, з тою ж t°, але вже без жовтого колориту, а потім була “афра” — мертва тиша з білим від спеки небом (t° все та сама), нарешті північний вітер і — дощ. Тепер маємо t° гомерового олімпу і розкошуємо. А то

були так[і] “египетські ночі”, що ми мало не подурили. Гелуан наполовину спорожнів від масового панічного втікання наїздних. Але я вдоволена, бо хотіла знати, що то є справжня Африка. Тепер знаю» (Леся Українка. Лист О.Косач (матері) від 29.III(11.IV).1910 // Листи: 1903–1913. С. 473).

1725 В автографі викреслено «...в пустині», надписано: «...в Єгипті...».

1726 В автографі викреслено: «...[тьм'яним] полум'ям...».

1727 В автографі викреслено закінчення рядка: «...З тонким свистом».

1728 В автографі викреслено: «[бренить] пісок...».

1729 В автографі викреслено варіант рядка: «своїх танечниць [таємних та жвавих] невидимих».

...киреї жовтої — кирея — різновид довгого суконного плаща, міг бути з рукавами.

1730 В автографі викреслено: «Феллах».

1731 В автографі викреслено закінчення: «...Сет, [батьків твоїх]».

Дихання пустині

Першодрук: Рідний край. 1910. № 43. С. 6–7.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

У першодруці до вірша подано такий коментар:

«Феллахами звуться прості люде в Єгипті» (С. 6).

1732 В автографі викреслено: «[садок] зросте...».

1733 В автографі викреслено: «пролине... [і замре] ще і ще...».

Афра

Першодрук: Рідний край. 1910. № 43. С. 7.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

У першодруці до вірша подано такий коментар:

«Афра — важка, гаряча тиша в природі» (С. 7).

1734 В автографі цей рядок із викресленими варіантами подано так:

«Гей, схаменіться! [Дарма їм. Чи можна пустиню будити зо сну]»;

«Гей, схаменіться! [Сю тишу так різати]»;

«Гей, схаменіться! Навіщо? Хто вашого співу хотів».

1735 ...силу свою англичани — внаслідок переможної війни 1882 р. з єгиптянами Британська імперія встановила протекторат над Єгиптом на наступні сорок років. У захопленій країні стояли англійські військові залоги, а з Британії приїздило багато туристів. У листах Леся Українка відгукувалася про англійців у Єгипті дуже іронічно.

1736 В автографі: «і».

1737 В автографі та першодруці: «гільками».

1738 В автографі викреслено варіанти наступного рядка: «ніч [покриває його] проступила на ньому, бо вже день до останку згорів».

1739 В автографі: «видно».

1740 В автографі: «Тільки [мовчазно] нечутно ...».

1741 В автографі: «оксамітним».

Вітряна ніч

Першодрук: Рідний край. 1910. № 44. С. 5.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий).

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

У першодруці до вірша подано такий коментар:

«Хамсін, або Самум, — південний вітер» (С. 5).

1742 В автографі: «Хамсин».

1743 В автографі викреслено: «...[пустині] син».

1744 В автографі викреслено: «Се ж він...».

1745 В автографі викреслено: «[Тут] його...».

1746 В автографі викреслено: «тут ося...».

1747 В автографі викреслено: «мов його [Сахара]...».

1748 В автографі: «і мов приском...».

1749 В автографі викреслено: «[вулишним] піском...».

1750 В автографі викреслено: «не приніс [найменшої]...».

Вісті з півночі

Першодрук: Рідний край. 1910. № 44. С. 6.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий). Твір подано під назвою: «Вість із півночі».

Датується за автографом.

Подається за першодруком.

1751 В автографі: «Таки не дарма...».

1752 В автографі викреслено наступний рядок: «Гай, гай! Невже [либонь] твої зальоти».

1753 В автографі: «Чи то не до смаку пустині».

1754 В автографі викреслено: «[гіркими] слізьми...».

1755 В автографі викреслено: «приніс [такі] плачущі...».

1756 В автографі: «просила ж ти сама луни!...».

Таємний дар

Першодрук: Рідний край. 1910. № 44. С. 6.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий).

Датується орієнтовно 14 (30) квітня 1910 р. за кінцевою датою циклу в першодруці.

Подається за першодруком.

У першодруці до вірша подано такі коментарі:

«“Бакшіш” — властиво дарунок, але так звать і милостину» (С. 6).

«Гатори — давне-египетські богині долі» (С. 6).

«Ра — бог сонця» (С. 6).

«Сет — лихий бог» (С. 6).

1757 У першодруці: «...таємні...».

Сфінкс — див. коментар до вірша «Сфінкс» (збірка «Відгуки»).

1758 ...лодвійні Єгипта вінці — подвійна корона правителів Єгипту т. зв. «пшент», яку складали «дешрет» (червона корона Нижнього Єгипту) та «хеджет» (біла корона Верхнього Єгипту).

1759 В автографі: «...пустують безжурно навколо».

1760 В автографі: «...дрібний уламок».

1761 В автографі: «...в зелену розкішну колиску».

1762 В автографі викреслено: «Сім їх було [тих богинь і несли вони Долі дарунки]».

1763 ...зніт Фараонів — фараон — див. коментар до вірша «Сфінкс» (збірка «Відгуки»).

Сон

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 66.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 632 (чорновий олівцем). В автографі вірш подано після поезії «Афра» (цикл «Весна в Єгипті»).

Датується за автографом.

Подається за автографом.

1764 В автографі викреслено закінчення рядка: «...нігде ж не бува».

1765 В автографі викреслено продовження рядка: «...А що ж як [Запевне, се] він...».

1766 В автографі викреслено продовження рядка: «...запевне вона».

1767 В автографі викреслено: «Все буде добре...[більше нема]».

«Князь Володимир за Дніпром...»

Першодрук: Леся Українка. Твори: В 5 т. 1951. Т. 1. С. 469.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 661 (чорновий олівцем).

Датується орієнтовно 1910 р. за листом до О. Косач (матері).

Подається за автографом.

У листі до матері з Єгипту Леся Українка повідомляє про свою поточну працю: «Люба мамочко! Посилаю тобі “Єгипетську весну” — се поки що. “Перун” уже початий, але ще не скінчений» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 30.ІІІ(12.ІV).1910 // Листи: 1903–1913. С. 474). Можливо, вірш був частиною згаданої в листі поеми з часів прийняття християнства Руссю і боротьби нової віри з язичництвом.

Героєм вірша виступає київський князь Володимир Великий або Володимир Хреститель (бл. 960–1015), який 988 р. прийняв християнство з Візантії й охрестив Русь. Затятий язичник, князь став не менш затятим християнином, який нещадно боровся зі старою вірою. Згодом православна церква проголосила Володимира святим, рівноапостольним князем.

З ПОДОРОЖНЬОЇ КНИЖКИ

Першодрук як циклу з шести поезій: Літературно-науковий вісник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 193–196.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Дата чистового автографу всього циклу: «15–21.І.1911. Чорне море коло Анатолії». Окремі вірші датуються за чорновим автографом.

Подається за першодруком. Звірено за автографами.

Чорновий автограф олівцем і майже нечитабельний. Заголовок циклу «З подорожньої книжки» в чорновому автографі немає. Він з'явиться у чистовому автографі, як і римська нумерація віршів. У чорновому і чистовому автографах порядок строф різниться. Перед тим, як переписати вірш начисто, письменниця змінила порядок строф, зазначивши це цифрами на полях сторінки. У чорновому автографі між віршами «Хто не жив посеред бурі...» та «Хто вам сказав, що я слабка...» записаний уривок «Чисте рівне плесо моря...», який у чистовому автографі до складу циклу вже не включений (див. шостий том пропонованого зібрання творів).

У кількох листах Леся Українка розкривала обставини появи циклу, котрий писався під час її другої подорожі до Єгипту. Особливо важкою стала мандрівка морем з Батумі до Стамбула, яка відбувалася за вкрай несприятливих погодних умов на маленькому пароплавчику. Прибувши до столиці Туреччини, письменниця написала матері: «Нарешті я добилася до Стамбула — після 10 днів розпрепоганої їзди. Було всього: і буря, і холод, і блукання по морю цілих 2½ доби. Замість 5 днів, я їхала з Батума до Конст[антино]поля 10 день! Добре, що ніхто не міг поїхати, щоб мене провозити в Єгипет, бо все одно допомгти мені на пароході ніхто не міг би (до Батума і на пароход мене провів Кльоня і се було дуже важно, бо я сама не добилась би крізь сніги до парохода, а К[льоня] знайшов якихсь людей, що прокопали дорогу, і вів мене, майже ніс на своїх плечах!). (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 21.І(03.ІІ).1911 // Листи: 1903–1913. С. 504).

Згодом із властивим собі оптимізмом авторка відзначала (лист із єгипетського Гелуана): «Їхала я якраз в період великих штормів на Чорному морі, що кінчались подекуди й катастрофами. А я ще була на маленькому італіянському пароході, правда дуже дешево, але за те уряженому по літньому (зовсім без грубок), і жити там можна було тільки під трьома ковдрами тай то ще убравшися

в найтеплішу одягу, яка лише була. Отак я і їхала тиждень до Цареграду, а вже аж там дісталася на ліпший парохід і в добрі умови. Ну, мені й той переїзд пішов на користь, бо... знічевья я хоч 5 віршів написала заляккою від морозу рукою в книжечці для записування видатків (*habent sua fata libelli!*) (І книжки мають свою долю! (лат.). — *Ред.*)), а як би ж мене проважав хто з непришучої братії, то яка б йому була потіха *dopo tante strapazze?*.. (Після стількох неприємностей (італ.). — *Ред.*) дивіться, яка неподобна буває людська натура: поки жилося літерально по-собачому — в холоді, в голоді (бо не дуже-то можна їсти під час бурі!), то я писала, можна сказати, *par force* (через силу (фр.). — *Ред.*), — тепер же, в теплі та в добрі, хоч мене на кілочок повісьте, — нічого не хочеться робити, і як що й роблю, то тільки “з патріотичного обов'язку”. Хтіла б знати, чи більше є таких людей, як я?» (Леся Українка. Лист Н. Кибальчич від 01(14). III.1911. Там само. С. 516–517).

Друга частина подорожі вже зі Стамбула до Гелуана відбулася комфортним румунським пароплавом і склалася без пригод.

Pontos Axeinos

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 193.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

1768 У чорновому автографі викреслено первісний початок вірша: «Чайки якомсь хижо кигичуть»,».

1769 У чорновому автографі викреслено: «над снігом ті чорнії хмари».

1770 У чорновому автографі викреслено: «[немов покривало] на гробі»,».

1771 У чорновому автографі викреслено: «страшне все, мов пекла примари.».

1772 У чорновому автографі викреслено: «мов згубу на [ворога]...».

1773 У чорновому автографі викреслено: «то вітер [знадвору]...».

1774 У чорновому автографі викреслено: «в віконце дощем або снігом».

1775 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

і скаржаться двері й віконця
і кожна дощечка стогне

- 1776 У чорновому автографі викреслено: «...все [тьмяно],».
- 1777 У чорновому автографі викреслено первiсний варіант рядка: «ні видно, на темно, лиш біло».
- 1778 У чорновому автографі викреслено: «Пливемо кудись у тумані».

У тумані

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 193.
Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

У чорновому автографі заголовок відсутній.

- 1779 У чорновому автографі викреслено: «сим [непрозорим]...».
- 1780 У чорновому автографі викреслено: «криючись глибше, все глибше».
- 1781 У чорновому автографі викреслено: «серце довірливе серце».
- 1782 У чорновому автографі викреслено: «широ повірило сну».
- 1783 У чорновому автографі викреслено: «чула я може в піснях?».
- 1784 У чорновому автографі викреслено: «[То чарівниця] гарячка».
- 1785 У чорновому автографі викреслено: «...злото-блакiтні».

На стоянці

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 194.
Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

У чорновому автографі твір подано без заголовка.

- 1786 У першодруці: «...в Палермі ріднім». Подаємо за автографом.
Палермо — місто на Сіцилії, адміністративний центр однойменної італійської провінції. Звідти була команда корабля, на якому плывла авторка.

- 1787 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «що ж се з ними починилось?».
- 1788 ...наче плетева венецькі — венеційські плетива відомі з XV ст. Ці вироби, власне, не плетуться, а шийються голкою і мають надзвичайно тонкі й вибагливі форми та візерунки.
- 1789 У чорновому автографі викреслено: «...в кров [свою веселу]».
- 1790 У чорновому автографі викреслено: «...[скупий] вогонь».
- 1791 ...буде грати лепсько в паці — паці — гра, суть якої полягає у вибиванні кісткою надкопитного суглоба тварини різних фігур за певними правилами.
- 1792 У чорновому автографі викреслено: «бо хіба ж вони не [знають] тямлять».
- 1793 У чорновому автографі викреслено: «ті дурні міщанчуки?».
- 1794 У чорновому автографі викреслено: «Про дива він їм розкаже».
- 1795 ...про Великого Могола — Великий Могол — титул правителів держави тимурідів, яка існувала на територіях сучасних Індії, Пакистану, Афганістану та Бангладеш у 1526–1540 та 1555–1858 рр.
- 1796 У першодруці: «померанчів».
- 1797 У чорновому автографі викреслено: «бо невже ж і їм позаздрить».
- 1798 У чорновому автографі викреслено: «Доля мачуха скупа».
- 1799 Море проти Самсуна — Самсун — портове місто на півночі Туреччини.

Мрії в бурю

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 195–196.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

У часі плавби Чорним морем пароплав Лесі Українки втрапив у великий шторм. Розповідаючи сестрі Ользі вже з єгипетського Гелуана про свою мандрівку, авторка пише: «Я думаю, що ти вже досі щось отримала (із посланих раніше листів. — Ред.), і знаєш мою “одісею” з блуканням по морю etc. Ja, das war Etwas!.. (Так, це було щось! (нім.) — Ред.) Як я згадаю тую безпричальну гонку в шкаралущі італіянській по розлютованому морю, то готова

вірити в “чудо”... властиве, лехше було не доїхати зовсім, ніж “доїхати благополучно”. Тим часом, все ж доїхала і тепер навіть поправитись уже встигла. Хоча ти й вірно вгадала, що скажена некогда в Європі одбилася й на Африці, але все таки тут “можна жити”» (Леся Українка. Лист О.Косач (сестрі) від 18.II(03.III).1911// Листи: 1903–1913. С. 512–513).

1800 У чорновому автографі викреслено: «[те демено, немов] співає...».

1801 У чорновому автографі: «...і дише важко».

1802 У чистовому автографі: «Мов велитенські...».

1803 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «од берега відбились і не знаєм,».

1804 У чорновому автографі викреслено: «як тим заклитим морякам в легенді».

Можливо, згадано легенду про «Летючого голандця» — заклятий корабель, капітан і команда якого довічно приречені плавати морем і не мати змоги зійти на суходіл.

1805 У чистовому автографі: «колоннади».

1806 У першодруці: «горяче». Подаємо за автографом.

У чорновому автографі далі викреслено рядок: «Раптом в ділі з кручі метнулись сані».

1807 У чистовому автографі: «траскіт».

1808 У чорновому автографі викреслено: «...трачу [пам'ять]...».

1809 У чорновому автографі далі викреслено рядок: «потужна кров у жилах бухає».

1810 У чистовому автографі викреслено: «...орда».

1811 У чорновому автографі викреслено: «стріли».

1812 ...чи гаківниці — гаківниця — важка великокаліберна рушниця, фортечна й наступальна зброя XVI–XVII ст. Малий підствольний гак, який для стрільби фіксувався на кріпленні (звідси й назва). Гаківниці були на озброєнні козацького війська.

1813 У чорновому автографі викреслено рядки:

І з диким жартом геть розмече різно
розшарпане [кріваве] тремтяче шмаття тіла
і кров паруючу[.]

1814 У чорновому автографі викреслено:

і буде пити нашу кров гарячу,
устами чорними[.]

- 1815 У чорновому автографі викреслено: «і [чорна згряя]...».
- 1816 У чистовому автографі: «Вже краще буду так...».
- 1817 У чорновому автографі викреслено рядок: «ловитиму проміння сонця зрідка».
- 1818 Датування наявне в чорновому автографі.

Земля! Земля!

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 196.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

- 1819 У чорновому автографі: «зрадило море її...».
- 1820 У першодруці: «візантійська». Подаємо за автографом.
...земля візантійська — Візантія, або Східна Римська імперія, — Держава РOMEЇВ (столиця м. Константинополь), яка утворилася 395 р. після розпаду Римської імперії на дві частини. Впала 1453 р. під натиском турків-османів. На час дії твору колишня територія Візантії, включно зі столицею Стамбулом, належала Османській імперії.
- 1821 У чорновому автографі викреслено: «в [білім] покрові...тихо [поникла]...».
- 1822 У чорновому автографі інший варіант початку рядка: «вічний коханець її...».
- 1823 У чорновому автографі викреслено:

«...Нехай там [холодна коханка
Друга зрадливого тво́го звабила]».

- 1824 У чорновому автографі викреслено: «кожнеє лихо і горе хилить їх ближче до тебе,».
- 1825 У чорновому автографі викреслено: «...стануть навіки твої».
- 1826 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Земле, радій і цвіти! ти ж найщасливіша мати!».

Епілог

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1911. Т. 54. Кн. 5. С. 196.
Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653 (чорновий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 652 (чистовий).

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком.

У чорновому автографі твір подано без заголовка.

У першодруці назва така: «Епільог», а твір подано без поділу на строфи. Назву і строфічну розбивку подаємо за чистовим автографом.

1827 У чорновому автографі викреслено первісний варіант початку вірша:

Хто не був на морі в бурю,
Той ціни життю не знає.

1828 У чорновому автографі викреслено: «... не знає [ганьби]...».

1829 У першодруці: «безділя».

1830 У чистовому автографі поезії «Епілог» викреслено п'яту і шосту строфи з варіантами рядків:

Хто на демені пильнує,
щоб не збитися з дороги...

В розлютованому морі
на легенькій шкаралуці
за життя своє боролись
тиї люде завзятуці.

І таки не похилились
перед [лютістю] силою стіхії,
[проти них були даремні]
і грудьми й чолом стрічали
бурі натиски лихії.

1831 У чорновому автографі викреслено два наступні рядки:

Хоч була в душі одвага,
хоч і серце не тремтіло[.]

1832 У чорновому автографі викреслено: «...сю пісню».

«Хто вам сказав, що я слабка...»

Першодрук: Літературна газета. 1945. 27 вересня. С. 3. (Твір подано без строфічної розбивки.)

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653.

Датується 1911 р. за автографом, де вірш подано після циклу «З подорожньої книжки», датованого 15–21.01.1911 р. У першодруці датування таке: «Чорне море. Січень. 1911».

Подається за автографом.

1833 В автографі викреслено варіанти рядка:

«чи голос й пісня кволі?»;

«чи думка й пісня кволі?».

1834 В автографі ще є невикреслений варіант: «...як я завела».

1835 В автографі первісний варіант рядка: «весняна буря то ж була»,. У першодруці та подальших перевиданнях: «То ж була буря весняна,».

1836 В автографі: «А в осени...».

1837 В автографі викреслено первісний варіант рядка: «чи я цвіту чи в'яну,».

1838 У першодруці ця строфа відсутня.

1839 В автографі ще є невикреслений варіант: «...смертельна зима».

1840 В автографі викреслено: «[я в неї виборю] сама».

1841 В автографі викреслено: «[найкращі] самоцвіти». Далі викреслено останню, незавершену строфу:

Та поки що я буду жить,
як в [тихим морі] тишу мёрська хвиля,
[вона на погляд наче спить]
на погляд море наче спить...

На роковини

Першодрук: Рідний край. 1911. № 9–10. Лютий. С. 3.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 686 (чорновий).

Датується орієнтовно 08.III.1911 р. за листом до О. Косач (матері).

Подається за автографом.

У листі до матері, редакторки «Рідного краю», Леся Українка щодо цього твору писала: «Вже три дні, як отримала я твого листа

й газети <...>, але не могла відповісти, бо не хотіла посилати листа без тих віршів, що ти просила, а написати їх не було змоги раніш, ніж учора ввечері <...>. Що до вірша, то либонь він не краший вийшов, ніж звичайне *vers d'occasion* (вірш задля okazji (фр.). — Ред.) бувають, хоча ідею його я “давно в умѣ держу”, ще з нагоди юбілею Гоголя хотілось щось подібного написати, але що нехвалебна частина антитези приходилась саме на долю Гоголя, а на юбілеях (хоч би й покійників) якось не випадає казати “не амінь і не Господи помилуй” — то так сей вірш зоставався ненаписаним до слухного часу. Тепер, здається мені, саме настав слухний час для сеї антитези і — трохи розширивши її та змінивши форму — я оце дала їй вираз. Що до заголовку, то, коли він здається тобі невідповідним, зміни його на який инший. Якщо я не догодила тобі сим віршем, то мені се дуже шкода, але кращого не можу с сеї нагоди написати, та вже й запізно було б» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 24.II(09.III).1911 // Листи: 1903–1913. С. 514–515).

1842 В автографі викреслено варіанти початку рядка:

«[ту рідну] Україну»;

«[прекрасну] Україну».

1843 В автографі викреслено варіанти рядка:

«Вона ввижалася співцям»;

«Хто переймав у».

1844 В автографі викреслено: «Вони любили в ній красу».

1845 В автографі викреслено: «...[нещасну] неньку».

1846 В автографі викреслено: «зів'яла, помарніла».

1847 В автографі викреслено: «[Пережила вона] не раз».

1848 В автографі викреслено: «забули ввечері про все».

1849 В автографі є ще один невикреслений варіант рядка: «Його ж любов скували».

1850 В автографі викреслено: «[як вічні] кайдани».

1851 В автографі викреслено: «[і він до віку] їй...».

ІНШІ РЕДАКЦІЇ

Fa (Сонет)

Першодрук: Життя і революція. 1928. № 2. С. 154.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11. С. 19 (альбом «Poésies»; чистовий).

Датується 1890 р. за іншими записами в автографі.

Подається за автографом.

В автографі це перший варіант поезії «Fa» з циклу «Сім струн».

За життя Лесі Українки у складі циклу «Сім струн» друкувався тільки другий варіант поезії «Fa».

«Не всі мої квітки пішли з тобою...»

Першодрук: Леся Українка. Твори: в 5 т. 1951. Т. 1. С. 466–467.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 687. Див. також коментар до поезії «Уста говорять: він навіки згинув!», с. 734 цього видання.

Датується за автографом. Подається за автографом.

1852 В автографі викреслено таке завершення рядка: «...землю, [злитую водою]».

1853 В автографі викреслено таке завершення рядка: «...квітки [пішли з тобою]».

1854 В автографі тут і далі: «чі».

1855 В автографі викреслено: «І душу опановують, — [все в серці,]».

1856 В автографі: «...с тобою!».

1857 В автографі: «...с тобою!».

«Завжди терновий вінець...»

Першодрук: Леся Українка. Неопубліковані твори. 1947. С. 20.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 649.

Датується 30.11.1900 р. за датою в першодруці основної редакції твору.

Подається за автографом.

У збірці «Відгуки» надруковано лише першу частину поезії з датою 30.11.1900 р.

1858 В автографі далі викреслено: «святечні».

1859 В автографі викреслено: «...на виду тім...».

- 1860 В автографі викреслено: «...круча кавказьська...».
- 1861 В автографі викреслено: «[нрзб.] арфи».
- 1862 В автографі викреслено: «поки [буятиме дух]...».
- 1863 В автографі викреслено: «...духом порушені...».
- 1864 В автографі викреслено: «...ховає, [і відає чий він нащадок]...».
- 1865 В автографі викреслено: «нащадок [хоч має дотепніі руки, здатні].».

ЛІРО-ЕПІЧНІ ТВОРИ

Русалка (Поема в народному стилію)

Першодрук: Перший вінок. Жіночий альманах. Виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Львів, 1887. С. 56–68. У цьому виданні поема не мала підзаголовка, не було розподілу на строфи, текст ділився на п'ять розділів.

Передруки: На крилах пісень. Твори Лесі Українки. Накладом авторки. Львів. 1893. С. 92–102; Леся Українка. На крилах пісень. Збірник творів. Київ. 1904. С. 95–110.

У збірці «На крилах пісень» (Львів, 1893) додано підзаголовок «Поема в народному стилію», текст розбито на строфи, розділ IV поділено на два, зроблено незначні стилістичні зміни. Між текстом поеми у збірці «На крилах пісень» (Львів, 1893) і у збірці вибраних творів «На крилах пісень» (Київ, 1904) істотних різночитань немає.

Автограф не відомий.

Датується за першодруком: 6 грудня 1885 р. С. Колодяжне. Волинь.

Подається за збіркою: Леся Українка. На крилах пісень. Збірник творів. Київ. 1904. С. 95–110.

Інтерес Лесі Українки до «русалкової теми» формувався під впливом двох чинників — значної популярності образу у фольклорі (більше того, цей персонаж народної міфології став своєрідним «родовим надбанням», про що вона писала матері, спогадуючи свої дитячі враження від її розповідей про русалок і мавок) і різноманітних художніх інтерпретацій персонажа в романтичній літературі, яка входила в лектуру Лариси Косач (Г. Х. Андерсен, К. Брентано, Г. Гейне, Й.-В. Гете, В. Жуковський, Ю. Б. Залеський, М. Лермонтов, А. Міцкевич, О. Пушкін, Ю. Словацький,

Ф. Шіллер; П. Гулак-Артемівський, М. Костомаров, М. Маркевич, Т. Шевченко, Ю. Федькович, М. Гоголь, П. Куліш, Я. Щоголів). Хоча наприкінці XIX ст. звернення до образу русалки сприймалося з іронією і не більше, як данина романтичній традиції, яку треба було долати чи переосмислювати, проте найближчими в часі написання «Русалки» Лесі Українки є твори Івана Франка «Мавка» (1883) і Олени Пчілки «Русалка (Фантазія)» (1888). Саме в образі русалки фольклорний матеріал у літературі отримав найширший діапазон значень, став національним символом з'єднання усної і писемної традиції.

«Русалка» — перший мистецький експеримент Лесі Українки в жанрі поеми. Коментуючи появу твору і водночас характеризуєчи доньку та її літературні інтереси, Олена Пчілка 1885 р. в листі до М. Драгоманова писала: «Леся пише вірші й, цілком не зле володіючи віршем, може колись то стати справжньою поеткою. Вона тепер ніби переживає загальні фази розвитку української поезії: спочатку писала про “долю”, а пізніше вірші її набрали цілком романтичний характер. Щойно написала вона цілу поему “Русалка”. Безумовно, поема ця робить враження чогось трохи старомодного, але написано її так тепло, так навіть художньо, що просто не знаєш, чи варто примушувати автора звертати з його тенденційного, вже застарілого, шляху?! Нічого й казати, що Леся перейде від “Русалок” до живішої писанини, але чи треба упереджувати цей перехід, настоювати, щоб тепер вона вже кинула своїх “Русалок”?!» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 59).

За два роки, подаючи «Русалку» Лесі Українки до «Першого вінка» Олена Пчілка листовно просила Івана Франка про супровідну «примітку од редакції відносно романтичного характеру поеми. Можна було б сказати щось об тім, що романтичні очертти фантазії характеризують взагалі твори починаючих авторів (адже хоч би навіть Шевч[енко] почав “Тополею”, “Причинною”). Можна думати, що з літами Леся Українка вийде на реальнішу дорогу (принаймні она каже вже тепер, що коли б була не послала торік своєї “Русалки”, то вже б тепер не пустила її в світ!) Але задля трохи наївного, романтичного змісту поезії, мені здається, шкода залишати доволі поетичний твір. <...> Якщо поема Л[есі] вже надрукована, то можна ту редакційну примітку, котру подаю, помістити у кінці поеми або навіть при дрібних віршах Л[есі]» (Лист Олени Пчілки до Івана Франка [не пізніше квітня] 1887 р. // Леся Українка. Документи і матеріали... С. 37–38).

І. Франко жодної примітки до тексту не подав, але саме йому належить перший літературно-критичний аналіз тексту поеми. За недолік авторці «Русалки» він ставить те, що її поема «не в народному стилі, як сказано в титулі, а в старому романтичному шаблоні <...> Слабенький відгомін шевченківських балад без їх широкої мелодії <...> події не мотивовані, соціальних контрастів нема, психологічні конфлікти ледве натякнені невмілою, ще дитячою рукою». Здобутком поетеси критик визнає «один уступ, де чути якісь нові, нешабланові, хоч дуже ще несмілі тони: се пісня русалки, котрою вона приваблює до себе козака» (Франко І. *Леся Українка // Зібрання творів у 50-ти т. С. 259*).

Поділяючи думку І. Франка про Шевченкові впливи на тему і сюжет твору, вже наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Б. Якубський вказував на важливість цього твору, його знаковість, бо «все ж таки ця перша поема свідчить про видатні поетичні здібності дівчинки-поетки. Даремно звичайно критики Лесі Українки підходять до цієї та інших дитячих поем Лесі, підкреслюючи їхню безпорадну слабкість. У 12–13 років неможливо вимагати від автора реформи літературного жанру. Якраз треба зазначити, що залишаючись по-учнівськи в межах шевченківської тематики, стилістики та лексики, молода поетка всі ці елементи в міру можливості підвищила й вміло впорядкувала, певна річ, у своєму пієтетові до шевченківських прийомів, іноді не додержуючи міри. Тому гадаємо, що й оцінювати цю дитячу творчість треба не в розрізі еволюції літературних жанрів, лише в розрізі еволюції літературного стилю, а в цьому відношенні поема 12–13-літньої дівчинки є вже крок наперед» (Якубський Б. *Творчий шлях Лесі Українки // Біографічні матеріали: зб. ст. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 78*).

Ширший літературний контекст «Русалки» Лесі Українки окреслив П. Филипович. За його словами, в поемі «елемент “літературний” сильніший за переспівану розтягнуто і нецікаво “народно-поетичну” і Шевченкову етнографічну спадщину. Цей елемент і визначить її дальший шлях» (Филипович П. *Русалка // Твори. Т. III (Поеми). Київ: Книгоспілка, 1927. С. 12*).

Очевидно, Леся Українка ставилася до цього тексту, як і персонажа, по-особливому, бо згодом умістила поему в першій поетичній збірці «На крилах пісень» (Львів, 1893), а пізніше у збірці вибраних поезій «На крилах пісень» (Київ, 1904). Можливо тому, що саме з «Русалки (Поеми в народному стилі)» бере свій початок у її творчості тема кохання і зради.

1866 Русалка — один із найскладніших образів української нижчої міфології. Фольклор про русалок найбільше поширений на Поліссі та Волині. Персонаж пов'язаний і з культом предків, і з культом родючості; в різних регіонах тиждень, на якому, за народними повір'ями, «ходять русалки», називається: Русальний, Зелений, Святий, Мавський, Марасавний, Нявський, Розигри, Грянуха і т. д. — загалом, це весняно-літній календарний період, час від Трійці до жнив. У східнослов'янській традиції вшанування померлих саме Русальний тиждень вважається часом літнього поминання духів-небіжчиків і пов'язується зі світоглядними уявленнями про періоди «відкритості» кордонів між земним і потойбічним світами. Залежність появи та поведінки міфологічного персонажа від конкретного сезону свідчить про включеність уявлень про русалок в структуру народного календаря.

Українська русалка постає у такій типології: 1) дівчата-утопленниці й незаміжні дівчата-самогубці; 2) діти, які вмерли нехрещеними; 3) всі, хто помер на Русальному чи Троїцькому тижні (діти, дівчата, жінки, старі баби, хлопчики, парубки, чоловіки); 4) жінки, що замість ніг мають риб'ячого хвоста (на думку дослідників, такий тип русалки має книжне походження); 5) старі неохайні баби, що сидять у житньому полі.

Найпоширеніші в уснопоетичній українській традиції уявлення про русалку-дівчину зводяться до мотивів: дівчата-красуні, що втопилися або покінчили життя самогубством; одягнені в білу довгу сорочку, мають довге розплетене волосся та вінок на голові; мають «холодний дух»; на Русальному тижні їх можна побачити в полі, лісі, біля води, на межі, на кладовищі; з'являються до сходу сонця, вдень, вночі; танцюють, сміються, співають, чешуть коси; можуть перекидатися у тварин (жаб, щурів, білок); передбачають майбутнє; не залишають сліду; охороняють житні поля в пору цвітіння; загадують загадки, а за неправильну відповідь карають смертю; заманюють людей у ліс, поле й залоскочують до смерті / у воду й топлять свою жертву; карають за порушення заборони працювати на Русальному тижні; оберегом від русалок служить полин, часник, сонце, окреслене коло; про зустріч з русалкою не можна розповідати; русалка віддячує чоловікові (жінці) за допомогу; хлопець грає з русалками; русалка перетворює хлопця у квітку; русалки втопили хлопця, який став випадковим свідком їхніх розваг.

Доповненням цих характеристик демонологічного персонажа виступають функції, які визначаються спрямованістю його

дій на людину: 1) шкідливі (лякають, топлять, лоскочуть свою жертву до смерті); 2) опікунські (охороняють житні поля в пору цвітіння; віддячують за послугу; нагадують про дотримання певних табу на Русальному тижні або окремих його днів; перелік таких заборон виявляють пісні, яких ніби-то наспівували русалки (не можна: йти в поле, ліс, до води; працювати в полі, полоти; шити, прати, золити, стелити полотно; спати в полі на межі; «мити/терти ніжку об ніжку»).

1867 Поема в народному стилі — підзаголовок додано у збірці «На крилах пісень» (Львів, 1893) і збережено в збірці «На крилах пісень» (Київ, 1904).

1868 ...старостоньки скрізь похочають... — традиційне весілля як цілісна народна драма складається з ряду обрядових дій. Воно включає багато сцен, які умовно об'єднують у кілька етапів: передвесільний, приготування до весілля, власне весілля та післявесільний.

1869 Сватання — передвесільний обряд, який відбувається після того, як молоді люди вирішують брати шлюб; молодий звертається до своїх батьків з проханням послати сватів до батьків нареченої. У свати традиційно запрошують поважних господарів. Якщо обряд сватання відбувся, старости обмінюються з батьками молодої хлібом. На знак своєї згоди, наречена перев'язує старостів вишитими рушниками, що готувала в часі свого дівування.

1870 Заручини — урочисте дійство, що мало закріпити згоду сторін на шлюб, супроводжується частуванням гостей і віншувальним співом на честь наречених.

1871 ...рушнички шиті... — традиційно дівчина «на порі», себто та, що готується заміж, мала подбати (підготувати й вишити) про весільні рушники — особливий предмет дівочої гордості і демонстрація працелюбності дівчини.

1872 ...на дівич-вечір дружок збирає... — дівич-вечір — передвесільне дійство, що відбувалося в домі молодої, прощання з дівуванням. Пісні, які дівчата-дружки співають на честь нареченої, сповнені й сумними мотивами про прощання дівчини з домом, батьками та ін.

1873 ...сіла на посад... — посад — обряд прощання з дівуванням; дівчину садовили на кожух, як символ добробуту.

1874 Благословення — згода, дозвіл, схвалення; звичай, що виражається через «висловлення блага (добра)» чи «благе (добре) словлення», через побажання добра з вірою, що це здійсниться.

У весільному обряді благословляють батько-мати разом із Богом, тому кажуть: «Благослови, Боже, і отець та мати».

1875 ...і гіллячко, і віночок... — весільні обряди, що проходять у четвер або п'ятницю перед весільною неділею під час т. зв. дівич-вечора в домі молодої; одночасно з гільцем (вільцем) в'ють і вінки, в одному з яких обов'язково мусить бути барвінок. Такий вінок з барвінку надягають на голову молодої, другий, такий самий, призначений молодому. Після цього молода йшла на село запрошувати всіх на гостину.

1876 ...русалкою стала... — уявлення про міфопростір представлені традиційними віруваннями в те, що «той світ» знаходиться по той бік водного простору. Водою (рікою, морем) у фольклорі означена межа, яка розділяє життя та смерть, вона розглядається як медіатор між світами. Однією з важливих характеристик русалки у фольклорі є уявлення про її походження з душ передчасно померлих дівчат, які помщаються живим за образи. Зазвичай, у таких сюжетах дівчина-самогубиця стає русалкою, а потім веде хлопця-кривдника на смерть.

1877 ...збираються русалоньки до моря гуляти... — в українській нижчій міфології немає уявлень про морських русалок, відтак немає і мотивів про подорожі русалок до моря. Очевидно, що авторка поеми модифікувала цей запозичений мотив відповідно до власного творчого задуму.

1878 Жнива — пора збирання злаків, відповідальний час для хлібороба, підсумок його цілорічної праці.

1879 ...та пісню співає... — творчо інтерпретований Лесею Українкою мотив про те, що русалки зваблюють хлопців своїм співом.

Самсон (На біблійську тему)

Першодрук: Леся Українка. Самсон. Зоря.¹ 1892. № 10. С. 186–189.

Передруки: На крилах пісень. Твори Лесі Українки. Накладом авторки. Львів, 1893. С. 57–65; Леся Українка. На крилах пісень. Збірник творів. Київ. 1904. С. 111–122.

Між текстом першодруку, збіркою «На крилах пісень. Твори Лесі Українки» (1893) і збіркою вибраних творів «Леся Українка. На крилах пісень. Збірник творів» (1904) істотних різночитань немає.

¹ «Зоря» — літературно-науковий і громадсько-культурний часопис, що виходив у 1880–1897 рр. у Львові та належав Літературному товариству ім. Т. Шевченка (з 1892 р. Наукове товариство імені Т. Шевченка).

Автограф невідомий.

Датується за першодруком: с. Колодяжне, 1888 р.

Подається за збіркою: Леся Українка. На крилах пісень. Збірник творів. Київ. 1904. С. 111–122.

Поема «Самсон» — перше творче звернення Лесі Українки до біблійної теми. Третя з «дитячих поем» (за Б. Якубським) демонструє літературну освіту, читацькі уподобання і творчі пошуки авторки. Інтерес до художньої інтерпретації біблійних історій стимулювався в родинному літературному колі. Впродовж 1886–1887 рр. опубліковано поеми Олени Пчілки: «Юдіта (На біблейські теми)» у збірці «Думки-мережанки», де розділ «Переспіви» адресовано Лесі Українці, та «Дебора: Біблейський образ (Присвята Лесі Українці)» в альманаху «Перший вінок». Якщо врахувати, що адресація моделює певну діалогічну ситуацію, то виглядає, що мати-поетка заохочувала доньку до творчості. Її мистецький посыл реконструюється й через ідейно-естетичну скерованість художніх текстів, у яких окреслюється коло заданих тем. Про те, що такі «заохочення» були результативними, згадувала О. Косач-Кривинюк: «У перших поетичних творах Лесі Українки можна помітити виразний вплив літературної творчості її матері Олени Пчілки. Напр[иклад], патріотична поема Олени Пчілки “Юдіта” безперечно мала вплив на Лесину поему “Самсон”» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 890).

Очевидно, перипетії з виданням поеми засмучували Ларису Косач, бо в листі до М. Драгоманова вона писала: «А дві мої поемки, то “з’їздили всю Польщу і Україну” і таки до мене вернулись — в оригіналі, а друку так і не виділи. Смішні ті наші видавці: оце смичуть за поли, — давай щось нового! — а даси, то воно й зостаріється те нове, поки на світ вилізе» (Лист Лесі Українки від 3(15).ІІІ.1892 р. з Колодяжного до Драгоманова М. П. // Листи: 1876–1897. С. 172).

Перші літературознавчі зауваги про поему висловив І. Франко. За його словами, інтерес Лесі Українки до теми викликаний «модою на переспівування біблійних тем у російському письменстві в половині 80-х р.» і «прикладом матері» Олени Пчілки та її «слабкої вірші “Дебора”». Обом авторкам вказано на «дуже вільне» поводження з біблійним текстом, «властиво, мовби й зовсім не дивляться на нього, а беруть тільки деякі мотиви, обскубані з тих міцних паростів, що в’яжуть їх із старожидівським життям

і дають їм безсмертну силу. Пчілчина Дебора — се якась тінь, а не жива людина; Лесин Самсон — се шаблонний вояка і патріот з чудесною силою, а зовсім не той напівгумористичний а напівтрагічний герой, змальований у “Книзі Судіїв”. І в оповіданні про Далілу, і в оповіданні про Самсона біблійні первовзори безмірно поетичніші і живіші від того, що з них зробили наші авторки. Леся, напр[иклад], силкується поглибити біблійне оповідання, аналізуючи психологію Самсона і Даліли, але сей аналіз відбирає оповіданню його героїчний характер» (Франко І. Леся Українка. С. 257–258). Переказуючи сюжет «Самсона» Лесі Українки і порівнюючи його з біблійним текстом, критик наче й сам дивується творчим знахідкам юної авторки: «Значить, Даліла не менша, а навіть більша патріотка від Самсона. Оригінал нічого про се не знає» чи «Як бачимо, ані герой, ані обставини, виведені в біблійному оповіданні, не надавалися до патріотичної поеми в нашій сучасній стилі» (Там само. С. 258). У підсумку Франкові міркування про поему «на біблейську тему» Лесі Українки, зведені до узагальнення: «Хоч і як невисоко ми ставимо сього “Самсона”, то все ж таки мусимо сказати, що, порівнюючи його з “Деборою” Олени Пчілки, видно вже тут перевагу таланту дочки над талантом матері. Дія в “Самсоні” розвивається досить драматично, а ліричні місця (Самсон у тюрмі) декуди виявляють силу і пластику виразу» (Там само. С. 260). Свідомо чи ні, але саме І. Франко спровокував ситуацію, яка перейшла у традицію, а пізніше, в радянському літературознавстві, і загалом у звичай, протиставляти поетичні таланти матері й доньки. Що ж до Лесі Українки, то очевидно, її такі порівняння розтривожили, бо дякуючи за критичну студію, вона все ж делікатно зауважила: «Спасибі за Вашу аж надто ласкаву відозву про мої вірші. Боюсь, далєбі, що в мені тепер розівьється *Mania grandiosa!* Одно тільки, мушу признатись, трохи неприємно вразило мене се власне паралелі між моїми а маминими віршами, се поставило мене в фальшиве положення... Ну, та не мені говорити про критику про мене ж таки» (Лист Лесі Українки з Києва до Франка І. Я. від 9(21).X.1898 // *Листи: 1898–1903*. С. 82).

Дещо інші акценти з'явилися в літературознавстві 20–30-х рр. ХХ ст. М. Драй-Хмара, І. Шаровольський, Б. Якубський суголосні у своїх висновках про те, що ранні поеми Лесі Українки — це так званий час учнівства, у якому вона не позбавлена впливів «творчості Шевченка, Куліша, матері-поетки Олени Пчілки» та водночас це і пошук власного творчого шляху (Леся Українка. Твори.

Том III. Поеми / ред. Б. Якубський. Київ: Книгоспілка, 1927. С. 43–48). «Тут вже бачимо з погляду літературного знайомість Лесину з романтизмом, — переконаний Б. Якубський, — світовий сюжет Самсона та Далілі розроблено в підвищено-романтичному, хоч і в примітивному стилі» (Якубський Б. Творчий шлях Лесі Українки. С. 78).

Що ж до самої авторки «Самсона», то її юнацький інтерес до біблійних історій дуже швидко перейшов у потребу читання і осмислення Вічної книги. «В біблії, окрім всього іншого, — писала Лариса Косач кількома роками пізніше М. Драгоманову, — маса дикої грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю» (Лист Лесі Українки від 21.XII.1891(2.I.1892) з Колодяжного до Драгоманова М. П. // Листи: 1876–1897. С. 167).

Про інтерес Лесі Українки до літературної історії біблійного Самсона свідчить і її увага до драматичної поеми Дж. Мільтона «Самсон-борець» (1671). З життєписом англійського митця вона ознайомилася за посередництва М. Драгоманова. Про свій намір створити популярну біографію Дж. Мільтона Леся Українка листовно з Софії сповіщала М. Павлика: «Для Поступу збираюся писати брош[у]ру, не знаю, як вийде, ще треба багато читати» (Лист Лесі Українки від 21.I(3.II).1895 з Софії до Павлика М. І. // Листи: 1876–1897. С. 327). Тому ж адресату письменниці писала про потребу обширної лектури для здійснення задуму: «Дуже б хотіла я написати як скоріше свою брошюрку, але не можу обіцяти дуже скоро, бо треба ще прочитати дві товстіші німецькі книги та одну англійську — се ж не жарти! Не хотілось би, що б на моїй книжці стояв невидимкою епіграф: «бігла через місточок, вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку, тільки ж я пила й їла» (Там само. С. 329).

Особа Дж. Мільтона як оборонця свободи віри, автора утопій «Утрачений рай» і «Повернений рай» імпонувала письменниці. Про нього писала у незавершеній статті так: «Мільтон був не тільки великим поетом, але й завзятим борцем за вільність віри, думки і слова у своїй країні, що він усе своє життя служив тому, що сам уважав за правду і що й тепер чесні та освічені люди правдою називають. Служив він сій правді, не жалуючи ні часу, ні здорів'я» (ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 858).

Дж. Мільтон у драматичній поемі «Самсон-борець» творчо переосмислив біблійний сюжет: оминаючи двадцятилітню історію життя і подвигів Самсона, зосередив увагу на його роздумах,

душевних терзаннях під час перебування у в'язниці, на бенкеті філістимлян. У діалогах з друзями, батьком, Далілою, гігантом Гарафом, служителем храму Даґона розкривається трагізм його особистості, вмотивовується остання помста кривдникам.

Повний переклад твору «Самсон-борець» Дж. Мільтона здійснив І. Франко і разом зі студією про англійського автора опублікував у 1913 р. На думку письменника, твір написаний задля «численних глибоких та влучних спостережень із людського життя, з відносин між мужем і жінкою, між вітцем і сином, між одиницею й народом, між чоловіком і божеством» (Франко І. Зібрання творів у 50 т. С. 485).

У поемі «Самсон» Лесі Українки стосунки Самсона і Даліли постають в аспекті вибору поміж кохання і обов'язком, зрадою і відданістю своєму народові; піднесена ідея звільнення з-під гніту загарбників.

Інтермедіальний контекст біблійної оповіді: картини переважно епохи Відродження — Франческо Мороне, Андреа Мантєннї, Пітера Рубенса «Самсон і Даліла», Яна Лівенса «Самсон і Даліла» (1626), картини Рембранта ван Рейна «Самсон і Даліла» (1632), «Осліплення Самсона» (1636), «Весілля Самсона» (1638), картина «Самсон» (1858) Фредеріка Лейтона, опера Каміля Сен-Санса «Самсон і Даліла» (1877).

1880 Самсон — один з героїв біблійних міфологічних уявлень, ім'я якого в перекладі означає «сонце», призначений Єговою для порятунку єврейського народу від ворогів і для оборони віри. Дванадцятий суддя Ізраїлю, правління якого тривало упродовж двадцяти років, володів надприродною силою, яка крилася у його волоссі. Про народження Самсона, його подвиги і загибель йдеться у Книзі Суддів Старого Заповіту: «І був один чоловік з Цар'ї, данівець з роду, а ім'я йому — Маноах. А жінка його була неплодна, і не родила. І явився Ангел Господній до тієї жінки, та й промовив до неї: “Ось ти неплодна, і не роджала, але ти зачнеш і породиш сина. А тепер стережись, і не пий вина та п'яного напою, і не їж нічого нечистого, бо ось ти зачнеш, і сина породиш, і бритва не торкнеться його голови, бо дитя те буде Божим назореєм від утроби, — і він зачне спасати Ізраїля з руки філістимлян”» (Народження Самсона. Суд. 13:2–5).

1881 Даліла — філістимлянка, блудниця, імовірно із заможної родини, жила в долині Сорехській. Богослови вважали жінку

втіленням диявола. Трагічна смерть Самсона пов'язана з її спокусою і зрадою. За «тисячу й сто шерлів срібла» як винагороду від філістимлян вивідала таємницю його сили, що призвело до трагічної загибелі Самсона. Схожими до Даліли є біблійні жіночі образи Юдит і Дебори, які підступно перемагають своїх ворогів. Вдова Юдит без сторонньої допомоги, але з Божою підтримкою врятувала юдеїв від поневолення і знищення царем асирійців Навуходоносором (відтяла голову полководцеві Олоферну, коли той спав). Книга Юдити — одна з книг «другого канону», які православно-протестантські біблієзнавці схильні вважати апокрифами. За цим біблійним сюжетом Олена Пчілка написала поему «Юдіта» («Думки-мережанки», Київ, 1886). Поема «Дебора» Олени Пчілки, опублікована 1887 р. в альманасі «Перший вінок», створена за мотивами біблійної оповіді про пророчицю Дебору з Книги Суддів Старого Заповіту, яка передбачила смерть полководця Сісери від руки Яїли, «жінки кенейнина Хевера», котра «всадила кілка в його скроню» і врятувала «Ізраїлевих синів» від «Явіна, царя ханаанського» (Девора. Суд. 4: 4–7).

1882 Єгова — Бог. При перекладі тексту Біблії з івриту на європейські мови (XIV ст., XVI ст.) відбулося зрощення приголосних Бога Ягве (в іудейському (масоретському) тексті Біблії ім'я позначалося чотирма приголосними «ЙГВЕ») з голосними Адонай (Господь), що і створило назву Єгова. Відповідно до біблійних уявлень євреїв, верховним главою та царем народу вважали Єгову, божественний закон якого визначав усі форми життя людей, а земні царі здобували здатність до особливого з ним спілкування. Бог діставав певний культ — у Старому Заповіті йдеться про те, що у визначених місцях йому приносили жертви на змайстрованих жертovníках чи олтарях, спершу з каміння, потім за допомогою скінні — переносного храму.

1883 ...він послав твоєму люду згубу... — наприкінці XIII ст. до народження Ісуса Христа з півночі ізраїльтян підкорювали філістимляни, які до переселення жили на острові Крит і вже знали секрети обробки заліза й успішно займалися піратством. Войовничо налаштовані, вони осіли на сирійському узбережжі, рушили на Ханаан і приблизно за сто років підкорили всю територію, називаючи її Палестиною. Ізраїльтяни змушені були підкоритися: платили данину, мужньо протистояли язичницьким культурам, однак потрапляли під вплив вірувань філістимлян. Віру Мойсея захищали Судді, духовно сильні люди, які ставали в обороні

евреїв. Одним з них був Самсон. Тут, очевидно, йдеться про помсту Самсона філістимлянам через їхню підступність. Коли дружину Самсона, яка вивідала в нього правильну відповідь на загадку, тесть віддав його приятелеві, Самсон побив тридцятьоро чоловік і «...зловив три сотні лисиць. І взяв він смолоскипи, і обернув хвоста до хвоста, і прив'язав одного смолоскипа всередині поміж два хвости. І запалив він огонь у тих смолоскипах, і пустив лисиць у филистимські жита. І попалив він стирти та жита, і оливкові сади» (Самсон нищить філістимлян. Суд. 15:4–5).

1884 Рикаючи й трясучи головою, / Спинився лев... — йдеться про подвиг Самсона, коли він убив лева: «І зійшов на нього Дух Господній, і він розірвав того левчука, як розривають ягня, а в руці його не було нічого. І він не сказав своєму батькові та своїй матері, що зробив» (Пригода з левом і загадка про мед. Суд. 14:6).

1885 І сам в неволю ворогам віддався..., / Мов льон горілий пута всі розпались, / Після схопив я щелепи ослині... — йдеться про загибель філістимлян від руки Самсона. Щоб урятуватися від знищення, три тисячі ізраїльтян на вимогу філістимлян рушили в гірські ущелини, щоб вмовити Самсона здатися. Він погоджується і дає себе зв'язати. Полоненого привели до ворогів, які зраділи такій здобичі. Однак Самсон напружив м'язи й усе мотуззя на ньому порвалося. Розгніваний, він знищив філістимлян: «Він прийшов аж до Лехі, а филистимляни зняли крик проти нього. І зійшов на нього Дух Господній, і стали ті сукані шнури, що на раменах його, як лляні, що перегоріли в огні, — і поспадали з його рук пута його. І знайшов він свіжу осялчу щелепу, і простяг свою руку й узяв її, та й побив нею тисячу чоловік» (Самсон нищить філістимлян. Суд. 15: 14–15).

1886 Не можу я тобі відповідати — Самсонові заборонено було розповідати свою таємницю. У Книзі Суддів Самсон тричі неправдиво розповідав про свою силу Далілі. Однак підкорений її лестощами, викрив свою таємницю: «І сталося, коли вона докучала йому своїми словами по всі дні, та напирала на нього, то знехотливо душа його на смерть. І виложив він їй усе серце своє, та й сказав їй: «Бритва не торкалась моєї голови, бо я Божий назорей від утроби своєї матері. Якщо я буду оголений, то відступить від мене сила моя, і я ослабну, та й стану, як кожна людина» (Самсон і Деліла. Суд. 16:16–17).

1887 Я назореем Божим був названий — назорей, обрані Богом, давали клятву на певний час або на усе життя не стригти волосся, не пити вина і не торкатися до мерця.

1888 *Вставай, Самсоне! Вороги на тебе!* — майже дослівний вигук Далілі про прихід філістимлян після зради: «А вона приспала його на колінах своїх, і поклікала чоловіка та й наказала оголити сім кучерів його голови. І став він слабнути, і відступила від нього сила його. І сказала вона: «Філістимляни на тебе, Самсоне!» (Самсон і Деліла. Суд. 16:19–20).

1889 Самсону очі ясні повиймали... — філістимляни осліплюють Самсона й ув'язнюють: «І взяли його філістимляни, та й вибрали очі йому. І вони звели його до Гази, і зв'язали його мідяними ланцюгами, і він молів у домі ув'язнених» (Самсон і Деліла. Суд. 16:21).

1890 Святці співають вдячні гімни/ Своєму божищу Ваалу... — Ваал — бог родючості, сонця, шторму, блискавки, переможець ворогів, якому поклонялися у Ханаані і Фінікії. Відроджувався з настанням дощів і знову починав панувати. Ханаанці, які займалися рільництвом і скотарством, вважали, що виконання ритуалів, які супроводжувалися оргіями і розпустою, заохотить Ваала сприяти доброму врожаю, відвертати посуху чи нашествя сарани. Практика поклоніння Ваалу проникла в єврейське релігійне життя у період Суддів, набула широкої популярності за часів правління Ахава. Бог застерігав євреїв від поклоніння богам Ханаана, але вони часто повертались до ідолопоклонства.

1891 Ведуть Самсона для наруги — філістимські володарі наказали поклікати Самсона на свято Дагона, особливо шанованого божества у Ханаані, головного бога у філістимлян, для наруги і веселощів. Самсон помстився своїм кривдникам, зрушивши серединні стовпи у будинкові, унаслідок чого «... впав той дім на володарів та на весь той народ, що в ньому... І були ті померлі, що він повбивав їх при своїй смерті, численніші за тих, що повбивав їх за свого життя» (Смерть Самсона. Суд. 16:30).

1892 О, боже помсти, Адонаю... — одне з імен Бога у Старому Заповіті. У давніх релігійних традиціях імена божеств були під забороною, натомість вживаними були евфемізми для збереження їхньої сакральності.

Місячна легенда

Першодрук: На крилах пісень. Твори Лесі Українки. Накладом авторки. Львів. 1893. С. 79–91.

Передрук: Леся Українка. На крилах пісень. Збірник творів. Київ. 1904. С. 134–148.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 11 (альбом «Poésie», арк. 39–58), без підзаголовка і посвяти. Після розділу I подано дату: «89 р.» (арк. 41).

Готуючи поему до друку у львівському виданні, авторка вилучила ряд строф, які подано у примітках. У третьому розділі після третьої строфи вилучено дві строфи, що не ввійшли до першодруку; у четвертому розділі після четвертої строфи вилучено строфу, наявну у першодруці; у п'ятому розділі після четвертої строфи йде фрагмент із 20-ти строф замість вилучених 13-ти; закреслено передостанню строфу розділу п'ять; у шостому розділі вилучено четверту строфу (наявна в автографі та першодруці); подано 13, 14 і 15 строфи, які в автографі відсутні; вилучено 17 строфу у розділі шість, якої немає у друкованому тексті.

Готуючи поему до передруку в збірці «На крилах пісень» 1904 р., Леся Українка вилучила три строфи: розділ 4, строфа 5; розділ 5, строфа 5; розділ 6, строфа 4.

Датується за автографом.

Подається за збіркою «На крилах пісень» 1904 р.

Поема має 6 розділів, текст розбито на строфи (катрени, перехресне римування).

У робочому примірнику першої збірки «На крилах пісень» Леся Українка олівцем після заголовку дописала до жанрового означника «поема» слово «Романтична», але потім закреслила його.

М. Драй-Хмара відзначає, що поема «Місячна легенда» справді має «багато цього наївного, запізненого романтизму. В першій, напр. розділі, що всього з 8-ми строк складається, подибуємо і «сни золотії», і «мрії барвисті», і соловейка, і «тіні химернії», і місяченька, що додолу спускає «мов струни ті проміні срібні», і «таємну млу», і «янгола величного з зорею на чолі», і «голос надземний», і «гімни небесні» — увесь репертуар романтично настроєної ліри» (Леся Українка: життя й творчість// Харків: Держ. вид-во України, 1926. С. 62).

Ймовірно, авторка хотіла дещо змінити романтичну настроєвість твору, надавши йому соціальної спрямованості. А тому вставляє у п'ятий розділ фрагмент із 20 нових строф, де лірник співає гостро-соціальних пісень: про «Даремщину-панщину», «Сирітку» та «Нема в світі правди...».

Леся Українка була знайома з лірницьким репертуаром, який актуалізовано в поемі. А йдеться про найпопулярніші лірницькі пісні — про панщину, сирітку, правду і неправду. У родині Косачів

було особливе ставлення до лірницького мистецтва. У 1892 р. брат Лесі Українки Михайло Косач записав у селі Колодяжному Ковельського повіту від невідомого лірника декілька пісень. Збереглася світлина лірника, який сидить на ганку одного з родинних будиночків Косачів і, вочевидь, виконує щось зі свого репертуару.

Олена Пчілка, згадуючи проживання в Новограді-Волинському (1860–1870-ті рр.), подає такий епізод: «Пришелъ къ намъ и лирникъ (ихъ на Волини и теперъ довольно много); онъ былъ уже знакомъ съ нашимъ домомъ, такъ какъ я даже записывала отъ него нѣкоторыя псалмы и пѣсни <...> Онъ спѣлъ, подъ аккомпаниментъ своей лиры, нѣсколько “божественныхъ” колядокъ, потомъ одну-двѣ попроще» (Киевская старина. Апрель 1903. Т. 81. С. 159).

У листі до матері з Євпаторії від 30 червня–3 липня (12–15 липня) 1891 р. Леся Українка ділиться планами щодо майбутньої публікації поеми: «Я потрошку улѣти (так у родині Косачів називали оригінальні художні твори. — Ред.) пишу: написала один «лехкоскрилений», шматок нещасливої “Місячної легенди”, (хутко вже її докінчу — не сьогодні, завтра) та ще написала вставну главу до “Жалю” <...> Про улѣтні справи я подумала і зважила так, порадившись з Мішею, що Жаль таки належиться більше всього до жіночого збірника, він створений для нього, Колесам я дам Місячну легенду, а в Бук[овинський] альм[анах] можна дати і Самсона, тільки так як він єсть, не переписуючи, бо вже сили моєї нема ёго переписувати по сто раз, бодай ёго!» (Леся Українка. Лист О. П. Косач від 30.VI–3.VII(12–15.VII).1891 // Листи: 1876–1897. С. 137).

Про дві свої поеми «Самсон» (1888) і «Місячна легенда» Леся Українка згадує також у листі до дядька М. Драгоманова: «А дві мої поемки, то “з’їздили всю Польщу і Україну” і таки до мене вернулись — в оригіналі, а друку так і не виділи. Смішні ті наші видавці: оце смичуть за поли, — давай щось нового! — а даси, то воно й зостаріється те нове, поки на світ вилізе» (Леся Українка. Лист М. Драгоманову від 3(15).III.1892 // Листи: 1876–1897. С. 172).

«Місячна легенда» була загалом негативно оцінена критикою. І. Франко, розглядаючи її в контексті поем «Русалка», «Самсон», циклу «Зоряне небо», віршів «В магазині квіток», «До мого фортепіано», відзначає «монотонну форму, многословність і брак пластичних картин та брак виразного, сильного чуття», називаючи усі ці твори «ремісницькою роботою» без душі (Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 31. С. 263). Те, що поема вийшла слабкою,

критик пояснює «важкими кризами» у стані здоров'я авторки, а також тим, що її дух «не був ще вповні вироблений і загартований» (Там само. С. 262). Далі Франко пише: «Так виясняю я собі той факт, що по 1888 р. вона продукує чимало творів, досить слабих і зманерованих. На першій місці між тими творами я поклав би «Місячну легенду», найдовшу і — найслабшу з п'ес, поміщених у збірці «На крилах пісень». Авторка присвятила її своїй мамі, може, й нехотя даючи свідоцтво, під чийм впливом постала ця поема. Є се історія артиста, не то співака, не то поета. Ще дитиною він чув у сні ангельські співи і виріс на співака. Та швидко слава відвернулася від нього; не знаємо, чи він стратив голос, чи що сталося з ним, досить, що він живе самотній у рідній хаті і нарікає на долю і на людей. Аж ось раз, проходжуючися селом, він почув пісні лірника про панщину, про сирітку та про правду і побачив, як люди плакали від тих пісень. Він іде до лісу; йому хочеться ще раз заспівати “на цілу країну” і “домовити гірку тугу”. Місячне світло западає в його серце, і йому вертається голос, він знов співає чудово і вертається в світ. Кінчиться поема описом концерту, на котрім наш співак співає не так гарну, як довгу пісню власного укладу. Яке враження зробила вона на слухачів — авторка не говорить. Як бачимо, композиція зовсім не особлива, поодинокі розділи порозривані, мотивування їх слабе або зовсім ніяке, оброблення многословне, віршова форма млява і монотонна. Леся Українка, мабуть, і сама не була вдоволена сією поемкою, коли пізніше вернула до сеї теми і в поемі “Давня казка” змалювала нам артиста-співака, але вже зовсім іншими фарбами і на зовсім іншому, широкому суспільному тлі» (Там само. С. 262–263).

«Місячна легенда» посідає особливе місце у доробку Лесі Українки. Авторка в ній уперше так широко окреслює одну з магістралей своєї творчості — покликання поезії, ролі та місця поета в суспільному житті. До цієї теми вона зверталася і раніше, зокрема у віршах «Співець», «Сафо», «На роковини Шевченка» і у пізніших — «Поет під час облоги», «Порвалася нескінчена розмова...», «Де поділися ви, голоснії слова...», «Слово, чому ти не твердая криця?» та ін.

Цілком імовірно, що поема була написана під впливом творчості матері письменниці, і тому П. Филипович проводить виразну паралель між «Місячною легендою» та віршем Олени Пчілки «Пророк» на «ту ж саму тему, але з біблійним зафарбованням» (Филипович П. Русалка. С. 61).

Не випадково, отже, поему присвячено матері. З дедикацією «Коханій мамі» Леся Українка трохи раніше публікує поезію «Вечірня година», написану орієнтовно 1889 р. Між обома текстами є чимало перегуків, особливо в традиційній образності (образи сонця, місяця, зір, весняного вітру тощо).

У «Місячній легенді» Леся Українка починає відходити від образу безжурного співця-естета і в концепції свого ліричного героя далі рухається до образу поета громадянського обов'язку, соціального звучання. У такий спосіб авторка прагне до поєднання двох типів творчої індивідуальності — античного співця-Орфея та біблійного співця-Пророка.

- 1893 В автографі: «...як місяць високо».
- 1894 В автографі: «Сіє у повному крузі».
- 1895 В автографі викреслено: «Як [місяць]...».
- 1896 В автографі: «І стелять...».
- 1897 В автографі: «...полохливо-швиденько».
- 1898 В автографі: «Химернії тіні та дрібні».
- 1899 В автографі: «...ті проміння срібні».
- 1900 В автографі викреслено: «...від пісні [дзвінкої]».
- 1901 В автографі та збірці 1904 р.: «акордів».
- 1902 В автографі: «...тиї гімни небесні».
- 1903 ...легіт майовий — легкий приемний травневий вітерець.
- 1904 В автографі: «...анголина».
- 1905 В автографі: «Ріс же той той хлопчик...».
- 1906 В автографі: «Буде тобі в цілім світі догода».
- 1907 В автографі: «Гарно та штучно співав». Далі в автографі подано дві строфи, які до першодруку не ввійшли:

Тільки немов би чогось бракувало
В співі мистецьким його:
Голос виводив, а серце мовчало!..
Слухали співу того,

Серце ж від нього не билось тепліше.
Він же за тее не дбав,
Слава для нього була наймиліше,
Тільки її він шукав.

- 1908 В автографі: «Юрбами всюд збігалися люди».
- 1909 В автографі: «Тішили всіх...».
- 1910 У збірці 1904 р.: «людім». Подаємо за автографом.

- 1911 В автографі: «Отже покинув він юрбу лукаву»,.
- 1912 В автографі: «...на те небо нічне»,.
- 1913 В автографі: «...слово гірке німе...».
- 1914 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка спочатку олівцем закреслила цю строфу, а потім, передумавши, записала збоку на полях: «Треба».

В автографі та першодруці далі подано строфу (відновлюємо за автографом):

І подумав співець: «Як тут скучно!
Там же, в світі, в часи незабутні,
Було весело, ясно та бучно,
Радість, квіти і лаври славетні...

У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу, написавши збоку: «Не треба».

- 1915 В автографі: «Та коли я забуду ту славу?!».
- 1916 В автографі: «...здійняв на хвилину»,.
- 1917 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка спочатку олівцем закреслила цю строфу, а потім, передумавши, записала збоку на полях: «Треба».
- 1918 В автографі: «...в цій самій хатині».
- 1919 В автографі: «З ним жила...».
- 1920 В автографі: «...ангелиний!..».
- 1921 В автографі: «Якось гордо та дико, та гучно»,.
- 1922 У збірці «На крилах пісень» 1904 р.: «мистецькїї». Подаємо за автографом.
- 1923 В автографі: «А ридання тяжкі, распачливі».
- 1924 В автографі біля цієї строфи стоїть знак NB і напис «не треба».
- 1925 В автографі: «Вернувсь він до дому...».
- 1926 В автографі: «Чи варто ж між людьми...».
- 1927 В автограф олівцем внесено правки у рядок «Нікчемні тут люде навколо!». Він набуває вигляду: «Нікчемнії люде навколо!».
- У першодруці далі подано п'яту строфу (в автографі відсутня), яка при передруці у збірці «На крилах пісень» 1904 р. була опущена. У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1262) авторка олівцем закреслила цю строфу, написавши збоку: «викинуть».

Нікчемна в них радість і втіха нікчемна,
Усяк з них за себе лиш дбає,

І що ж для них туга співецька таємна
Чуття у них в серці не має!

В автографі після четвертої строфи («Вернувся він до дому у тяжкій розраді...») подано фрагмент із тринадцяти строф, який до друкованого варіанту не увійшов:

«...Не тямлять безмірности туги моєї!
Не тямлять співецької туги!
Не знають печалі вони крім своєї...
Ні, годі цієї наруги!

Я більш не піду до людей тих нікчемних!»
І сумно співець похилився
І погляд суворий з-під брів його темних
У сутінь вечірню втопився.

Темніла помалу доріженька бита,
Червона зоря погасала,
І куряви хмара отарою збита
Мов дим від пожежі палала.

Ішов за отарою хлопець вівчарик,
В сопілоньку грав помаленьку,
То смутно-журливо виводив дударик,
То знов затинав веселеньку.

Смутна розливалась поважно широко,
Мов срібная повідь весною,
Весела пригровка далеко високо
Летіла луною дрібною.

«Гей, хлопче, послухай, щось маю казати!
Співець на хлопчину гукає,
Хлопчина покинув в сопілочку грати,
Сопілочку в торбу ховає.

— Послухай, ти чий? і з якої ти хати?
«Іванів, — ген з тої, що с краю».
— Коли ж се і хто тебе вивчив так грати?
«Я сам. Я давно на ній граю».

— А пісні тієї від кого навчився?
«Та я вже давно її знаю».

— Куди ж ти втікаєш? Чого заспішився?

«Ей, пане, я часу не маю».

Вже зник той вівчарь і отари не видко,
І курява вже уляглася,
Прилинула нічка темненькая швидко,
І нива в туман повилася.

Співець же віконця свого не покинув,
Дививсь, — і не бачив нічого,
Не бачив, як місяць по небі поплинув,
Не чув соловейка малого.

Не сходила з думки та пісня хлопьяти
І тихо брєніла й лунала,
Хотілось у пісні тії запитати,
Чого вона прагла-бажала?

Немов би чого домагались ті гуки,
То тихі, то сумно-здужалі;
Якісь недоспівані радощі, муки,
Якісь недомовлені жалі...

І ті недомовлені жалі гнітили
Співцеві серденько зболіле,
Ті радощі тихі неначе манили
До себе серденько замліле.

Замість цього фрагменту у виданні 1904 р. надруковано 20 інших строф, починаючи від строфи «Кому я віддав дорогі самоцвіти...» і закінчуючи строфою «Не сходили з мислі йому тії гуки...».

1928 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу разом із попередньою вилученою. Але потім, передумавши, написала збоку: «Треба».

1929 Поводарь — оскільки більшість незрячих старців постійно мандрували, було необхідно мати поруч зрячу людину — поводиря. Це був найманий робітник, який отримував за свою роботу платню. Вона залежала від віку та досвіду поводиря. Поводаторство було формою тимчасової праці переважно для дітей з бідних родин і сиріт. Старця могли водити і власні діти чи дружина. Також вважається, що хлопчик-поводир у майбутньому сам міг стати кобзарем.

1930 Сліпого співця... — українськими селами аж до початку ХХ ст. мандрували народні співці-музики, які супроводжували свій спів грою на кобзі, бандурі та лірі. В народі їх називали «старцями» або «дідами».

1931 «Даремщину-панщину» злюю... — даремщина (дарівщина) — в Україні XV–першої половини ХІХ ст. феодальні повинності, які виконували селяни, окрім панщини, на користь поміщиків (гвалти, зажинки, заскоки).

1932 Ліра — найпоширеніший в українського старцівства інструмент. Інша його назва — реля (хоча ця назва переважно побутувала на Дону). На лірі грають сидячи і стоячи. Для зручності інструмент чіпляють на перекинутому через плече ремінцеві або мотузці.

П. Демуцький, який записував лірницькі пісні на Київщині, так описує цей інструмент: «Ліра — музыкальний струментъ струнно-клявишно-смычковый. Въ нему звычайно тры струни (часомъ, але то буває дуже ридко, буває и чотири струни). Закрипляни вони зъ одного кинця на глухо, а зъ другого кинця на килкахъ, котри можно повертувати и тымъ самымъ натягувати струны. Сами струны звычайно кышкови (въ останни часы вжывають и дротяни), идуть одна одни параллельно але не въ идни плоскости. Середня зветься “мелодія”: вона дає тѣму-голосъ; натянута вона поверхъ клявіатуры <...> Други струны лежать низче, зъ бокивъ. Одна изъ нихъ “Теноръ” <...> друга “Байорокъ”. Струны бокови лежать на кобылкахъ рухомыхъ и ихъ легко прысунуты и видсунуты видъ смычка. Смычокъ — деревяне гладенько оточане колищатко. Прыставляне своєю периферією перпендикулярно до струнъ, воно крутыться за корбу и дає згукъ, як непрерывный смычокъ <...> Ліра зъ техничного погляду дуже примитивный інструментъ. Резонирующая коробка збыта зъ необчыщаныхъ до ладу дощычокъ (вербовыхъ, сосновыхъ, дубовыхъ, сокуровыхъ — яки трапляться); въ деяких мисцяхъ, на самыхъ деках и ихъ спайках, попадаються щилыны и скалки... Ліра брязчыть, дерчыть, гнусыть... але гра пидъ открытымъ небом те зглажує. Щобъ зробыть голосъ ійи трохы мягчымъ и щобъ не перетыралысь струны на тихъ мисцяхъ, де тре смычокъ-колесо, намотується вовна. То липшыи лирникъ, якъ липше вовну намотає и выдобуде кращый голосъ зъ свого капрызного и непокирного струменту» (Ліра і її мотиви. Зібрав на Київщині П. Демуцький. Київ: Нотнопечатня и друкарня И. И. Чоколова Фундуклиевська № 22. 1903. С. III–V).

1933 «Сирітки»... — популярний лірницький наспів. У різних регіонах мав свої особливості та варіанти. На Поліссі пісня починалася словами: «Нещасна година на світі настала, / Не одна сірота од матки зостала[сь]...» (Лірницькі пісні з Полісся. Рівне: Б.в, 2002. С. 21–22); на Київщині: «Дывная годына одъ Бога настала, / Не идна сыритка одъ матинкы д'стала...» (Ліра і її мотиви. Зібрав на Київщині П. Демуцький. С. 55).

1934 «Нема в світі правди...» — народна пісня, записана 1908 р. на фонограф подружжям Квіток від кобзаря Гната Гончаренка.

У листі до Ф. Колесси з Хелуана від 20. ІІ(5. ІІІ). 1913 Леся Українка з пам'яті відтворює фрагмент цієї пісні: «Слів до Попаді і Правди ми не записували, бо вони, здавалось нам, не одріжнялись од відомих, нераз друкованих варіантів, а для пізнання особливостей ритміки також мало цікаві. Початкові строфи я тямлю на пам'ять і оце подаю:

Правда.

Нема в світі правди, правди не зиськати,
Тільки в світі й правди, що рідная мати.

Уже тепер правда сидить у темниці,
а щира неправда з панами в світлиці.

Уже ж тепер правда, уже ж вона вмерла,
а щира неправда увесь світ зажерла.

Далі не памятаю. (Повний вар[іант], записаний од Вересая Лисенком, є в Зап[исках] Импер[аторского] Геогр[афического] Общ[ества])» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 649).

1935 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу. Але потім, передумавши, написала збоку: «Треба».

1936 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу. Але потім, передумавши, написала збоку: «Треба».

1937 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу. Але потім, передумавши, написала збоку: «Треба».

1938 В автографі строфа відсутня.

1939 В автографі первісний варіант рядка: «І світло лагіднее до серця проникло»,.

1940 В автографі викреслено наступну строфу:

Затих соловейко в гнізді на орісі,
Затихли веснянки дівочі,
Затихла сопілка вівчарика в лісі,
Затихли пісні парубочі.

- 1941 В автографі: «...наче бога, вітають»,».
- 1942 В автографі: «Молодь сипле...».
- 1943 В автографі: «А старі подарунки складають».
- 1944 В автографі: «Громи оплесків, люду без ліку»,».
- 1945 В автографі викреслено: «[Ось він вийшов] Він з'явився. Мов хвилі морський». У збірці 1904 р.: «...морськіі». Подаємо за автографом.
- 1946 У збірці 1904 р.: «...людськіі»,». Подаємо за автографом.
- 1947 В автографі та першодруці подано наступну строфу (відновлюємо за автографом):

Ось він руку здійняв, [за] в ту ж хвилину
Стало тихо, неначе в могилі.
Владарь був він у тую годину,
Всі корились чаруючій силі.

У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу, написавши збоку: «Не треба».

- 1948 В автографі та збірці 1904 р.: «...запирила;».
- 1949 В автографі: «Спів лунав, а юрба нечисленна».
- 1950 В автографі: «Кожний гук своїм серцем ловила». У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила цю строфу. Але потім, передумавши, написала збоку: «Треба».
- 1951 В автографі «плавець» виправлено на «пливець».
- 1952 В автографі: «найдорогший».
- 1953 В автографі: «Він чистіше, ніж...».
- 1954 В автографі строфу подано так:

«Недомовлені гіркії жалі
Я чував на рідній стороні,—
Ох, були тії жалі не малі!—
Їх домовить [судилось] бажалось мені».

Далі подано строфу, яка до першодруку не увійшла:

«Там і радісна пісня лунає,
Та нема ще тій пісні кінця,

Хтось колись докінчить її має,
Та нема ще такого співця».

Далі в автографі подано фрагмент, що починається строфою «Знайте, браття: хто пісні смутної...». У виданні 1904 р. їй передують ще три строфи, яких в автографі немає.

1955 В автографі далі подано строфу:

«І судилося так, — я те знаю:
В кожную місячну ніч на весні
Залунає від краю до краю
Пісня в рідній моїй стороні!»

1956 У робочому примірнику збірки «На крилах пісень» авторка олівцем закреслила останні чотири строфи першодруку. Але потім, передумавши, написала збоку: «Треба».

Роберт Брюс, король шотландський

Першодруки: Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський. Хлібороб. Львів. 1894. № 8–9. С. 59–62; № 10–11. С. 72–75. Одночасно: Леся Українка. Роберт Брюс, король шотланський. (Шотланська легенда). Посвята дядькові Михайлови. Дзвінок. 1894. № 11. С. 234–239; № 12–13. С. 271–275.

Окреме видання: Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський. Шотландська легенда. Коломия. Видавець Михайло Павлик. 1894. 22 с.

Передруки: Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський (Посвята дядькові М. Драгоманову). Думи і мрії. Львів: Українсько-Руська видавнича спілка, 1899. С. 30–44.; Леся Українка. Роберт Брюс, король шотланський (Шотланська легенда). Дубове листе. Альманах на згадку про П. О. Куліша / Упорядкували М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. Київ. 1903. С. 185–199.

Автографи:

(ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.) — із супровідною карткою-описом (написаною, ймовірно, в часі передачі архіву Лесі Українки до Бібліотеки НТШ у Львові в 1943–1944 рр.) О. Косач-Кривинюк: «Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський (шотландська легенда). Карток 9, формат 353 x 223 мм; пером б. д. [1893]. З 5-ої картки листу частину вирізано».

Арк. 1 — заголовок «Роберт Брюс, король шотланський (шотланська легенда). Посвята дядькові Михайлові»; примітки Лесі Українки до слів: «Шотландія — Шкоція. Назва Шкоція єсть правішою,

але для гармонічності вірша ми уживаємо Шотландія» (арк. 1); невідомою рукою синім олівцем закреслено перших п'ять строф (арк. 1); «Герольд — слуга або лицарь, що оповіщав волю королевську та вироки урядові» (арк. 2); на арк. 1–4 невідомою рукою червоним чорнилом виправлено: п'ятсот — п'ятсот, англійське — англійське, вони — они, девізів — окликів, браття — братя, чи — чи, хіба — хіба, напротив — напроти, шотландське — шотланське, міжгір'ї — міжгір'ю; арк. 5 — приписка рукою Лесі Українки — «Далі буде»; арк. 6–9 — IV–VI — «Роберт Брюс, король шотланський. Легенда» (Кінець).

(ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744, 14 арк.) — з виправленнями і закресленнями; арк. 1 — заголовок «Шотландська легенда. Роберт Брюс, король шотландський»; арк. 3 — написи олівцем рукою Лесі Українки: «Паук, паук, паук», «La sagesse» (мудрість. — Ред.), «L'esprit» (дух, розум. — Ред.); арк. 5 — написи олівцем, ймовірно, рукою Олени Пчілки — «Птїчка| ббжія| не| знаєт», «Мой дя| дя са|мих чест|них пра|віл», «Нїнчє| тї моя ма|лїутка / Снилась мне в короне звездной», «Вчера я| растворил тем|їницу», «В<нерозб.> плїнници моей», «Что ты| <нерозб.>шь, мой| конь ре|тивый»; арк. 13 — рукою Лесі Українки зазначено дату: «1893 літом в Гадячі».

Датується: 1893 літом в Гадячі.

Подается за збіркою: Леся Українка. Думи і мрії. Львів: Українсько-Руська видавнича спілка, 1899. С. 30–44; звірено з автографами.

1892 р. між Лесею Українкою і Михайлом Драгомановим розпочався листовний діалог на тему нової поеми: «Тема Ваша (Брюс) припала мені до серця, надто уступ з павуком цікавий! Здається мені, що можна буде так скласти, аби для Дзвінка годилось, хоча ручити за се не можна, бо у тих галичан бувають часом якісь надзвичайні погляди на самі звичайні речі. Ну, та се вже там будемо бачити, а покищо, моє діло робити, ні на кого не оглядаючись, окрім Вас. Коли ж буде зроблене, то вжедесь приткнемо, бо вже коли нещасливі *Rauvres gens* таки знайшли собі притулок після цілорічної блуканини, то видно ще моя доля не загинула» (Лист Лесі Українки від 3(15).ІІІ.1892 з Колодяжного до Драгоманова М. П. // Листи: 1876–1897. С. 171).

Майже півторарічне листування переконує, що тема була цікава обом: наприкінці грудня 1892 р. небога сповіщала дядька: «Половину Шотландської легенди написала» (Там само. С. 187), а наприкінці червня 1893 р. з Гадяча писала про успішне закінчення: «Я хотіла написати Вам тоді, коли скінчу Шотландську

легенду; тепер я її скінчила і пришлю Вам, як тільки виправлю її укупі з мамою» (Там само. С. 205), вже на початку жовтня надіслала М. Драгоманову рукопис з супровідним коментарем: «Посилаю Вам врешті Шотландську легенду, а Ви далі робіть з нею, що хочете, по її заслугі, — чи в Дзвінок посилайте, чи до кошика кидайте. Тільки прошу напишіть, яка їй від Вас резолюція вийде, бо всетаки “за своєю дитиною серце болить”... А може в ній треба буде що поправить, то поправте, коли ж не схочете самі — напишіть мені, а я вже хутко поправки пришлю (се пишеться в надії, що не один же на світі шлях до кошика!)» (Там само. С. 220).

За порадою М. Драгоманова, поема «Роберт Брюс, король шотландський» була надіслана до галицького часопису «Хлібороб». «Спасибі за Бернса, — писав авторці 14 жовтня 1893 р. М. Драгоманов. — Ти трохи по-своєму розказала історію його, — ну, та се нічого! Тільки тепер, коли павук зайняв не так багато місця, то в Дзвінок легенда не годиться, не дитяча! Найліпше б її напечатати в Хліборобі. Чи згода? Звелю зробити й окремі відбитки» (Мороз М. О. *Літопис життя і творчості Лесі Українки*. Київ: Наук. думка, 1992. С. 114).

Наприкінці 1893 р. письменниця отримала пропозицію редагувати журнал «Дзвінок», який з початку 1894 р. мав формуватися в Києві. «Дзвінок виходитиме в подвійному об'ємі, — писала Леся Українка про плани і перспективи Олені Пчілці, запрошуючи її до публікації. — Дзвінок буде роцитаний на дітей від 7-ми до 15-ти літ, бо для дуже малих все одно ніхто не вмє писати, а вони все одно не вмють читати. У мене просять Роберта Брюса, не вважаючи на те, що він буде друкуватись у Хліб[оробі], по тій причині, що сі дві газети виходять для різної публіки, — ті, що читають Дзвінок не читають Хліб[ороба] і навпаки. Ах, як би я хотіла, щоб Дзвінок став у наших руках кращим і цікавішим, ніж він був в останніх числах» (Лист Лесі Українки від 13(25).XII.1893 до Косач О. П. (матері) // *Листи: 1876–1897*. С. 240).

Окремою книжечкою-брошурою поему опублікував 1894 р. в Коломиї М. Павлик. Про це видання інформував читачів І. Франко в газеті «Kurjer lwowski» за 29 червня 1894 р.: «Роберт Брюс (Bruce), король шотландський. Шотландська легенда, написана Лесею Українкою. Коломия, 1894. Під вищезгаданою назвою вийшла малою брошурою (22 стор.) прекрасна невеличка поема талановитої української поетеси, племінниці Драгоманова, вперше надрукована в журналі “Хлібороб”. Поема, натхненна

палкою любов'ю до народу й свободи, звеличує вчинки шотландського короля Роберта Брюса, який, будучи шість разів розбитий англійцями, що завойовували Шотландію, на сьомий раз все ж таки переміг загарбників, незважаючи на перехід вельможних панів до табору завойовника, і потім волею народу обраний був на трон шотландський. Чудова мова, гладка форма і чарівність правдивої поезії цього твору робить його справжньою перлиною у новітній українській поетичній літературі» (Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 29. С. 149).

Сюжетна основа поеми «Роберт Брюс, король шотландський» співвідноситься з історією боротьби шотландців за своє визволення. За спостереженнями І. Шаровольського, історичні події, які відбулись у Шотландії упродовж багатьох років, Лесею Українкою «зведено до коротеньких епізодів (повстання шотландців, поразка Брюса, його перемога) і ефектових, але малоправдоподібних й іноді наївних сцен (зрада шотландських лицарів, обрання Брюса й читання умов селянством). Через це страчено типовість доби, країни й подій: середньовіччя характеризується тільки участю лицарів, спомином про хрестоносців і, до деякої міри, підневільним станом селянства, шотландці — вільнолюбством, а заздалегідь передбачений величезний бій під Баннокберном перевернувся на несподіваний напад шотландців на невеличкий англійський загін» (Шаровольський І. Роберт Брюс, король шотландський // Леся Українка. Твори. Т. III. С. 86). Такі скорочення й спрощення, на переконання дослідника, свідчать про те, що письменниця поставилася до матеріалу «цілком вільно, як до народнього або мандрівного сюжету (не даремне вона вставила в свою поему фантастичний епізод з павуком): вона бачила в цій історії лише зручний матеріал для втілення своїх думок і все, що не наближало її до цього, вона скоротила, спростила, а то й відкинула» (Там само. С. 87).

Заради ідеї авторка «свідомо переіначила деякі історичні факти: в поемі Лесі Українки шотландське лицарство всупереч історичним фактам переходить на бік англійського короля Едварда (аналогія з українським панством, що перейшло на бік Москви), в поемі, всупереч історичним фактам, вирішальна роля в звільненні Шотландії належить селянству (аналогія з українським селянством, що залишилося вірним своїй нації)» (Одарченко П. Леся Українка і М. П. Драгоманів (до питання про вплив М. П. Драгоманова на Лесю Українку) // Леся Українка. Твори. Т. III. Поеми. Нью-Йорк, 1954. С. 19).

Поема увиразнює читацькі інтереси Лесі Українки (як-от: Р. Бернс, В. Скотт) і демонструє професійні здобутки авторки, адже «писана вже двадцятилітньою поеткою, свідчить про значну поетичну еволюцію. В ці часи вірш Лесі вже цілком вироблений та йде просто й вільно. Тематично ця поема є перша спроба Лесина стати на шлях соціальної сюжетності» (Якубський Б. Творчий шлях Лесі Українки. С. 78).

1957 Посвята дядькові М. Драгоманову — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Посвята дядькові Михайлові»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) присвяти немає.

1958 Про стару Шотландію... — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.) до власної назви Леся Українка наприкінці сторінки подала примітку: «Шотландія — Шкоція. Назва Шкоція єсть правішою, але для гармонічності вірша ми уживаємо Шотландія»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) примітка відсутня. Історичну довідку з історії Шотландії й Англії подав І. Шаровольський: «Склавшись у IX ст. з самостійних раніш держав піктів і скотів, Шотландія в XI ст. розширила свою територію до теперішніх розмірів і прийшла в сутичку з Англією. Наприкінці XIII ст. і в першій третині XIV ст. боротьба двох держав набула надзвичайно упертого характеру». Коли престол у 1290 р. посів англійський король Едвард I, він «почав втручатися в справи цієї країни, примусив визнати себе «зверхнім лордом Шотландії». Шотландці у 1314 р. розбили англійців під Баннокберном і «ця перемога вважається за найславетнішу в їхній історії. Тепер Брюс став головою Шотландії. <...> Після цього Роберт поставив собі на меті добитися визнання незалежності Шотландії. Не вважаючи на постійні поразки, Едвард II не погоджувався на це. Тоді національні збори в Арброті (1320 р.) вирішили звернутись за допомогою до папи. В листі, який вони склали, зазначалося, між іншим, що шотландці мають законного короля, з яким на чолі вони боронитимуться проти всіх ворогів; але, коли б він задумав підгорнути їх під Англію, вони відмовляться слухати його. 1327 р. Едварда II було усунуто з престолу, а його син Едвард III підписав у Нортемптоні договір, яким Шотландія визнавалась незалежною державою (1328 р.) (Шаровольський І. Роберт Брюс, король шотландський. С. 83).

1959 Але ж правда, наче зірка гожа, / Сипле скрізь проміння золотії — в обох автографах: «Але правда, наче зірка гожа, / Сипле скрізь проміння золотії».

- 1960** На край шотландський вільний...— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «шотланський; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) вживається і «шотландський», і «шотланський».
- 1961** Війною йшов король Едвард— «в особі Едварда, — як зауважив І. Шаровольський, — сполучено 3 англійських королі: Едвард I, II і III», які у різний час домагалися підкорення Шотландії (Шаровольський І. Роберт Брюс, король шотландський. С. 86).
- 1962** Все горде, пишне панство— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Все горде-пишне пансьтво»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Все горде, пишне панство».
- 1963** Забрати у підданство— в обох автографах: «підданство».
- 1964** По всій Шотландії йде гук...— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «По всій Шотландії йде крик»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «По всій країні загуло».
- 1965** Геї, миле браття! чи у нас— в обох автографах ужито «чі».
- 1966** В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «Багато [ой досить] буде сього дня...».
- 1967** Блищать списи, брязчать мечі...— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Бряжчать мечі, блищать списи»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Брязчать списи, /блищать мечі».
- 1968** І шоломи яснії...— в обох автографах: «яснії».
- 1969** Ржуть коні воронії...— в обох автографах: «воронії».
- 1970** Англійська зброя сіяє— в обох автографах: «Англійська зброя сяє».
- 1971** В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Майнуло щось понад полком] Знялась над військом короґва...».
- 1972** Та не барвиста— біла— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «То короґовка біла». — Білий прапор— символ капітуляції, прохання або вимога припинення військових дій, знак перемир'я або пропозиції переговорів.
- 1973** Гука герольд— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.) примітка Лесі Українки наприкінці сторінки: «Герольд— слуга або лицарь, що оповіщав волю королівську та вироки урядові»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) примітки немає.
- 1974** В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: [Щоб люту] Лихую зваду залишить /Спокій вернути краю [країні].
- 1975** Так каже наш король: «Хто з вас...— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) строфу закреслено трьома вертикальними лініями.
- 1976** Погодиться зо мною— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «зі мною».

1977 Владітиме в спокою—в обох автографах «владатиме в спокою». Далі в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.) подано строфу:

«Всяк лицарь має з королем
Ходити у походи,
За те він матиме собі
І ласку, й надгороди»;

після неї:

«Люд простий має нам платить
Податки й десятини, —
А лицарь буде вільний пан
Своєї батьківщини»;

в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) порядок строф відповідає першодруковій.

1978 Податки й десятини—сплата податків шотландцями означала «не тільки втрату волі, а й економічне поневолення» (Шаровольський І. Роберт Брюс, король шотландський. С. 88).

1979 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Він має тільки] Всяк лицарь має з королем».

1980 І ласку, й надгороди—в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) далі подано строфу, яка закреслена скісною лінією:

«Шотландське військо загуло
Мов хвилі на роздолі,
Лицарство зброю всю свою
Поклало миттю долі».

1981 Весь гурт шотландський панський—в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Весь гурт шотланський панський».

1982 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Всі поскидали шоломи] Шотландське лицарство здалось».

1983 Робертом Брюсом звався—Роберт Брюс (1274–1329)—шотландський король, який підняв повстання і боровся за незалежність рідного народу у тривалій війні між Шотландією та Англією; був єдиним із шотландських лицарів, хто не визнав загарбницької влади короля Англії.

1984 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[І кинув просто королю] Здійняв і кинув ворогам».

1985 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Майнув у гори мов орел] Помчав у гори, мов стріла».

1986 Коли на широкій долині між гір— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) навпроти цієї строфи малюнок рукою Лесі Українки. Такі замальовки на берегах рукописів, на думку Л. Мірошниченко, увиразнюють творчий процес: «Найвиразнішим видається начерк портрета Роберта Брюса, шотландського лицаря. Профіль героя з'явився, найімовірніше, влітку 1893 р. у Гадячі в чорновому автографі; нарисований тим самим чорним чорнилом, яким зроблено багато виправлень та закреслень. Це свідчить про те, що паузи обдумування при перечитуванні та переписуванні, очевидно, були тривалими, і якусь із них поетеса заповнила малюванням голови гордого лицаря (завважимо: зарисовку зроблено того року, коли вона вчилася малювати). <...> Рисунок дрібний, але зроблений твердою рукою, чіткими насиченими лініями. Голова гордо піднята, вираз обличчя спокійний, рішучий. Увага авторки зосереджена на яскравій деталі — лицарському шоломі: внизу, під зарисовкою, чітко проглядає ще й маленький етюд (ніби перевірка пам'яті) — начерк фрагмента шолома. Прикметно, що ця деталь з обладунку героя знайшла своє втілення і в тексті поеми: «Роберт неначе річ держав, / Змагався, боронився. / Зняв потім ясний свій щолом / І людові вклонився» (Мірошниченко Л. *Над рукописами Лесі Українки: нариси з психології творчості та текстології*. Київ, 2001. С. 119).

1987 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Зібралися люди на раду] Зібралась великая рада».

1988 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Все лицарство наше навек продалось] Вони вже англійські піддані».

1989 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Розкуймо плуги на мечі] Розкуймо на зброю плуги! Щоб орать».

1990 Все ясную зброю ковали... — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «кували».

1991 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Не видко було в них] Те військо не мало ясных корогов».

1992 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «Хоч слів тих[девізу] ніхто на щиті не носив».

1993 У першому бою розбиті були — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «У першому бою розбитий він був».

1994 Знов військо шотландське розбите — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Шотланьці наново розбиті»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «Шотланьці і знову розбиті».

1995 Удалили втретє — знов поле кругом / Все трупом шотландським укриті — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Удалили втретє і знову поля / Все трупом шотланським укриті»; автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Шотланськими трупами вкриті».

1996 Ні в гори завести, ні в нетри загнать — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Ні в гори завести, ні в нетра загнать».

1997 «Шотландці, Шотландці розбиті!» — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) далі строфа закреслена скісною лінією:

«Мов листя осінне вкривають поля
Шотланські селяне бездольні
А ті, що zostались собі на печаль
Були вже до бою нездатні».

1998 Одні полягли, а другі розійшлись — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Одні полягли, а другі розішлись».

1999 Чи має піти — в обох автографах «чі».

2000 Останнього сорому ждати — в обох автографах: «Остатнього».

2001 В Ірландію мався прибути корабель — у поемі, як зауважив І. Шаровольський, зазначено такі факти, яких немає ні у творах В. Скотта, ні Р. Бернса на цю тематику, а саме: «повстання шотландців до виступу Брюса, його перебування в Ірландії (за історією — на о. Ратліні, поблизу Ірландії)» (Шаровольський І. Роберт Брюс, король шотландський. С. 86).

2002 Піти у хрестовім поході — на думку І. Шаровольського, письменниця увиразнила реальний факт: «Роберт Брюс, правнук дочки шотландського короля Давида I (1123–53). 1306 р. він забив у каплиці миноритів Джона Коміна, прихильника Англії, за що його було відлучено від церкви. (Пізніше він обіцяв піти у Палестину, щоб замолити свій гріх, але виконати це йому ніколи не довелося)» (Там само. С. 82).

2003 Що везуть хрестоносців одважних — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Що везуть хрестоносне лицарство».

2004 В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «На [полупану] стелю, на стелі...».

2005 Лицарь бачив, як прядась помалу — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Він дививсь, як там прядась помалу».

2006 Як павук по тій нитці спускався — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Як павук на тій нитці спускався».

2007 Далі невід розкинути свій — в обох автографах: «Потім невід розкинути свій».

2008 Але всьоме таки удержався— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «утримався».

2009 Менше має снаги, ніж павук!?!— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.) після цього рядка підпис— «Леся Українка. (Далі буде.)»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) після цього рядка дві строфи, які закреслено скісною лінією:

Ні! Було б то остатнее діло!..
Вибіг з хати Роберт в одну мить,
Сів упав на свого вороного
І— мов куля в Шотландію мчить

Не оглянувся й разу на море,
Де білили вже ті кораблі,
Що везли хрестоносне лицарство
На війну до святої землі...

2010 Ой то ж не сокіл винозір...— в обох автографах: «Ой то ж не сокіл винозор».

2011 Його лицарство розійшлося— в обох автографах: «розішлось».

2012 Збиратиме податки— в обох автографах: «Збиратиме податки»; далі подана строфа:

«Що ж не веселії сидять
всі лицарі шотланьські
Тож мають з ласки короля
Права й маєтки паньські»;

в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) строфа:

«Шотланьські лицарі сидять
І раді і не раді,
Їх ласка й надгороди
Заплата їхній кажуть зраді».

Натомість строфа з приписом олівцем «NB»:

«Серед англійських вояків
Сидять пани шотланьські;
Тепер король їм знов вернув
Права й маєтки паньські»

в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.) ця строфа відсутня.

- 2013** Тож завтра кожний з них піде— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «кожен».
- 2014** Чого ж сидять вони такі— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Чого ж тепер сидять вони такі».
- 2015** Того, що душу їм гризе— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Того, що серце їм гризе».
- 2016** Здається їм, що все кругом— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Здається гори всі кругом/ Гукають: “зрада, зрада!..”».
- 2017** Англійські ж лицарі собі— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) подано рядок: «І п’ють-гуляють вояки».
- 2018** «Ні, наша перемога!»— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Гей, браття, перемога».
- 2019** Нема ратунку їм, нема— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Нема ратунку ворогам».
- 2020** Наш край віддавна вільний був— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «вільним».
- 2021** Збіра хай в Англії Едвард— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Хай в Англії збіра король».
- 2022** Геть до землі рідної— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «До сторони рідної».
- 2023** І як в долину вже зійшли— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Коли долиною йдучи», в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Коли оглянулись вони з долини на ту гору».
- 2024** Уся гора зелена— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Внизу гора зелена».
- 2025** Зняв потім ясний свій шолом— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Зняв потім з голови шолом».
- 2026** В Едінбургу, преславному місті— Едінбург— столиця Шотландії; в 1306 р. Роберт Брюс коронувався на шотландського короля у м. Сконі (поблизу Едінбурга), яке на той час було центром королівства Шотландії.
- 2027** В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Коронація пишна] Урочиста одправа скінчилась».
- 2028** Коли се, раптом стихло гукання— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Коли се, стихли раптом гукання».
- 2029** В автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Гурт малий виступає з юрби], [вийшла з юрби громадка] З юрби виступив гурт невеликий».
- 2030** І таку промову чита— «умови, які ставлять селяни обраному на короля Брюсові,— за спостереженнями

І. Шаровольського, — дуже нагадують листа до папи зборів в Арброті: в поемі селяни, а в листі — збори обіцяли битися з ворогами на чолі з королем і відмовлялись слухатись його, коли б він захотів їх підгорнути під Англію. Коли до цього додати, що наша письменниця викладає всі ці події в історичній послідовності, яку не можна уловити, читаючи В. Скотта, то доводиться визнати, що вона взагалі знала історію Шотландії кінця XIII і першої третини XIV ст.» (Шаровольський І. Роберт Брюс, король шотландський. С. 86).

2031 Признаємо охочо себе — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Признаємо по волі себе»; далі подано строфу:

«Ти веди своїм розумом ясным
Добрий лад у рідній стороні,
Обіцяємось ми тобі вірне
Помагати в миру й на війні»;

далі закреслено двома скісними лініями чорнилом строфу:

«Коли ти боронитимеш волю
й самостійність народу твого,
ми повік шанувать тебе будем
і любити як друга свого»;

в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) закреслено вертикальною лінією олівцем строфу:

«Ти одбив ворогів, що хотіли
Наложить на шотландців ярмо
Під твою оборону міцною
Ми, Шотланці, тепер стоїмо»;

далі подано строфу:

«Ти веди своїм розумом ясным
Добрий лад у рідній стороні,
Обіцяємось ми тобі вірне
Помагати в миру й на війні».

2032 Ти кликнеш на війну, ми зберемось — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) цю строфу закреслено олівцем однією вертикальною лінією.

2033 Схочеш інші, багатшії землі — в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Схочеш інші, багатшії землі».

2034 Нам не треба в чужу мандровать— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «мандрувать».

2035 Ми тебе королем увінчали— в обох автографах: «Ми тебе на державу вінчали».

2036 Проти тебе повстанемо ми— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) наступну строфу викреслено:

«Доки ж будеш тримати присягу,
Що давав ти країні рідній,
Доти будеш ти міцно і певно
На престолі сидіти у ній».

2037 Дай нам Боже радіти довіку— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Дай нам Боже довіку радіти»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.): «Дай же Господи нам дотримати».

2038 Навіть давнім ворогам в пригоді— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) під цим рядком датування: «1893 р. літом в Гадячі».

2039 Поєднались в спільную державу— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Сполучились в спільную державу».

2040 Він борцем за рідний край з'явився— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «Що за волю так одважно бився»; в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 744. 14 арк.) викреслено: «[Що не зрадив він народу свого], [Що не хтів він у тяжку годину], [Що не слабша з нитки павутина], [Бути слабше павука малого]».

2041 І про себе світові розкаже— в автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 743. 9 арк.): «І про себе всякому розкаже». Далі підпис— «Леся Українка».

Давня казка

Першодрук: Жите і слово. Львів. 1896. Т. V. С. 442–453. Змінений текст поеми в другому прижиттєвому виданні подано у виданні: Думи і мрії. Львів. 1899. С. 3–29. За автографом поему вперше надруковано у виданні «Леся Українка. Твори в п'яти томах». (Т. I. Київ: Держлітвидав, 1951. С. 363–386).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 738 (чистовий). У фондах збереглися два аркуші чорного автографу (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 739). Це закінчення 4 ч. (18 строф) поеми, і текст починається словами «Ви скажіть своєму пану». Містить численні закреслення та виправлення.

Датується за чистовим автографом.

Подається за чистовим автографом, звіреном за першодруком і збіркою «Думи і мрії».

У тексті поеми збережено особливості авторського мовлення. Розбіжності між першодруком, чистовим і чорновим автографами вказані у примітках.

На першій сторінці автографу зазначено: «Альбом в картонній обкладинці». Містить 49 аркушів, до аркушу 7 долучено аркуш 7а. Текст написано чорнилом, як і авторські правки. Правки, коментарі, викреслення, зроблені олівцем, ймовірно, належать Олені Пчілці. Оскільки вони були враховані авторкою у першодруці та в прижиттєвій збірці «Думи і мрії», вносимо їх до основного тексту.

Леся Українка врахувала при підготовці поеми до друку вказівки матері та викреслила всі епізоди, що нагадували про її власну недугу.

Після першого аркуша долучено листівку зі зображенням дівчинки-ангела, а на звороті посвята, записана від руки: «Лесі».

Поема «Давня казка» у листі Лесі Українки до М. Косача від 30.XI(12.XII).1893 отримала характерне уточнення теми: «Уліти мої остатнього часу летом летіли, тепер трошки притихли, а далі знов полетять. Я скінчила “Давню казку” (поет і лицарь), прочитала її в плеяді з певним тріумфом, найбільш всіх сподобалась вона паничеві Ліпському (Ліпський К. А., брат другої дружини М. Лисенка. — Ред.), се мені приємно, бо все таки він людина, вихована на європейській літературі і патріотичної поблажливості у нього нема» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 233).

Поема складається з чотирьох розділів. Б. Якубський вважає «Давню казку» однією з кращих поем першої половини творчості Лесі Українки. При цьому зазначає, що стиль її «типово гайнівській» (Якубський Б. Давня казка // Леся Українка. Твори. Т. III. С. 109). І сама письменниця належно оцінювала свій твір, про що писала в листі до О. Судовщикової-Косач від 9(21).III.1899: «Через такі чисто механічні причини я забула, що я літератор і коли читала твій лист про мої вірші, то здавалось мені, що річ іде не про мене, а про якусь иншу людину, отже, значить, я тепер об'єктивна. Тим то кажу об'єктивно, що “Казка” краще ніж “Сон” (поезія 1891 р. — Ред.), бо вона і по формі літературніша і по змісту цікавіша, а “Сон” написаний ще дуже невмілою рукою» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 113).

Поет і лицарь — це маркер теми, наскрізної для всієї творчості Лесі Українки, просякнutoї духом Середньовіччя (раннього, часів гоніння на християн, і пізнього, коли лицарство, сформоване хрестовими походами, почало занепадати у нових історичних умовах). Лицарство як узагальнююче поняття марковане у письменниці безумовно позитивно, а от конкретні лицарі далеко не завжди відповідають високому статусу. У поемі «Роберт Брюс, король шотландський» знайшовся лише один справжній лицар серед всього шотландського лицарства. Досить суперечливим є також образ лицаря Бертольдо з поеми «Давня казка», не кажучи вже про лицарів пізнішої творчості («Камінний Господар»).

2042 «Давня казка» — назва більше нагадує жанрові визначення, які Леся Українка, як правило, додавала до назви твору. «Казка» трапляється саме серед жанрових визначень, наприклад: «Про велета. Казка» (1913). Є перегук з назвою драми «Осінь казка», твір з піджанровим визначенням «фантастична драма», датований 1905 р. Як і названі твори пізнішого часу, тут казка не відповідає жанровим ознакам саме казки, навіть літературної: казковий сюжет, формальні ознаки якого роблять його казковим, тут відсутній. Сюжет складається з кількох розрізнених, психологічно вмотивованих епізодів-зустрічей двох персонажів твору, поета і лицаря. Епічне начало подане в драматичному ключі (діалоги-суперечки персонажів) і підпорядковане ліричному витоку, адже за образом безіменного поета легко вгадується авторська присутність (навіть попри видалення строф, де наголошувалось каліцтво поета), зустрічі двох антагоністів ілюструють головні параграфи авторського кредо, містять відповідь на питання про роль і призначення поета. Отже, це типова поема, як і більшість ліро-епічних творів Лесі Українки, ускладнена посиленням драматизмом. Оскільки у творчості Лесі Українки власне казка присутня, і вона досить типова для літературної казки порубіжжя («Метелик»), висновок можна зробити наступний: слово «казка» вживається нею часто у метафоричному значенні, на позначення не жанру, а духу казки, казковості (у якості спорідненого синоніму вживається також «легенда»: у значенні «легендарність»).

2043 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «там».

2044 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Впадати».

2045 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Ет...».

2046 Може б, хто послухав казки?.. То хоч бубликів дай в'язку. ... Десь, колись, в якійсь країні... — ці стійкі вислови, характерні для казкової оповіді, авторка зосереджує на початку, а далі по тексті використовує для структуризації (переважно як ритмомелодійний засіб). Треба звернути увагу на відчутний іронічний елемент: «Та чого там, люде добрі, / За новинками вганяти?». В устах людини, яка прагнула кардинально оновлювати будь-що традиційне, це звучить як виклик читачеві, пропозиція певних правил гри. Ніби граємось, ніби казкою бавимось, а насправді вирішуємо складну проблему: чи справді поет (умовний, у сенсі будь-який митець) може стати для спільноти важливішим, ніж лицар (також умовний, у сенсі воїн, захисник).

2047 У першодруці: «Де захочте, там і буде,»; у збірці «Думи і мрії»: «Де захочете, там буде,».

2048 У чистовому автографі викреслено: «Бо [то в] казці».

2049 Перша позиція в маніфесті про призначення поета — це його вроджений дар (талант до віршів), цю рису авторка посилює людськими якостями: безкорисливий, незалежний. Поет живе, як анахорет, більше схожий на легендарного середньовічного відлюдника, аніж на поета тих часів.

2050 На обличчі у поета / Не цвіла урода гожа... — портрет поета, включно з вилученими рядками про каліцтво, — маркери опосередкування героя твору від автора, зокрема й наділення його чоловічою статтю. Але рядок «Не цвіла урода гожа» видає таки жіночий погляд, як і характер ліризму цілої поеми.

2051 У чистовому автографі далі викреслено строфу:

Ще ж до того був каліка, —
Не здивуйте сьому слову! —
Тільки й мав, що праву руку
Та ще голову здорову.

2052 Що не був співцем поет наш, / Бо зовсім не вмів співати — образ узагальненого митця у творчості Лесі Українки — це саме співець. Подальший розвиток теми досягне апогею наприкінці, у драматургічних творах «Орфееве чудо» й «Оргія». З одного боку, це архаїзм, який відсилає до синкретизму давнього мистецтва, з іншого — декларація пісенної основи віршування. Казка і вірш у першій строфі розділу не випадково поєднані («Бо у казці, та ще в віршах, / Все можливо...») як альтернатива реальності, атрибути піднесеного над життям мистецтва. Співець може вміти співати

і володіти музичним інструментом, як давньогрецькі кіфареди або українські кобзарі. Але співцем у глибшому й ширшому сенсі його робить саме поезія.

2053 У чистовому автографі викреслено: «[Але кожна його] пісня».

2054 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Була дзвінкою й гучною».

2055 У чистовому автографі наступну строфу подано в дужках:

(Його пісня, його думка
По країні скрізь лунала,
Не було тії людини,
Щоб пісень його не знала).

2056 У чистовому автографі є ще первісний невикреслений варіант початку рядка: «Тож не був...».

2057 У чистовому автографі викреслено початок рядка: «[Його] слова...».

2058 У чистовому автографі викреслено початок рядка: «[Його] слово...».

2059 У збірці «Думи і мрії»: «співцю».

2060 У чистовому автографі викреслено: «То [вела поета молодь]».

2061 У чистовому автографі викреслено наступну строфу:

[Цілий день] Сам весь день лежав поет наш
В зеленічку затишному,
[Сам собі] А на вечір його молодь
Знов одводила до дому.

2062 У чистовому автографі тут і далі: «Чи». Подаємо за сучасним правописом.

2063 У чистовому автографі викреслено: «Чи він з гаєм вів розмову».

2064 У чистовому автографі викреслено: «[А ці вірші ткак] — не знаю!».

У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Чи пісні складав — не знаю!».

Наш поет лежав у гаю, / Чи він слухав шум діброви / Чи складав пісні — не знаю! — стосовно багатьох елементів поеми варто ужити поняття «топос» («тороі», за: Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя // Львів: Літопис, 2007): топоси,

тобто усталені звороти мови, усталені образи, властиві для того чи іншого літературного жанру, були характерною ознакою середньовічної поетики. Поняття «давня казка» декларує опертя на топоси, відсилання до тих загальників, які, попри їх надмірну поширеність, тримають зв'язок із найдавнішими початками. Тут окреслено топос ідеального місця (гаю, саду) для поетичної творчості, започаткований ще давньогрецькою традицією, значно українізований алюзією до народних пісень. Водночас це завершальний штрих до образу поета (яким він має бути): слухати шум діброви і складати пісні — нероздільні процеси. Тобто маніфестується природний тип творчості, а поет вписаний у романтичну парадигму.

2065 У збірці «Думи і мрії»: «Тільки чує — гомін, гуки.»

2066 *Десь мисливські сурми грають...* — перша зустріч поета і лицаря залучає мисливський топос Середньовіччя, з його не менш усталеними атрибутами: сурмами, кіньми, собаками і слугами-ловцями. На думку Гоффа Ж. Л., «в куртуазній (придворній) літературі ліс почне відігравати головну матеріальну (в інтризі) та символічну роль. Тут він опиниться в самому серці рицарської пригоди, чи радше та пригода знайде в ньому своє вибірне місце» (Гофф Ж. Л. *Середньовічна уява*. Львів: Літопис, 2007. С. 77). У лицарських романах Крет'єна де Труа лицарі часто ховаються в лісі і живуть мисливством. Але в поемі *Лесі Українки* цей топос постає з іншого боку: мисливці полюють гуртом, їхній похід нагадує розвагу, вони повернулися без здобичі, отже, лицар з самого початку не цілком відповідає своєму статусу, топос піднесення отримує відтінок профанації.

2067 У чистовому автографі олівцем спочатку викреслено слово «голоси», а зверху над ним написано «крики десь». Потім повернуто первісний варіант через підкреслення. У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Й людські крики десь лунають».

2068 У чистовому автографі викреслено: «На [стежини]...». Остаточну правку написано олівцем.

2069 У першодруці: «Рвалася юрба, — спинилась»; у збірці «Думи і мрії»: «Гналася юрба, — спинилась».

2070 У чистовому автографі викреслено: «Чи не [звернеш] ти...».

2071 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «рими».

2072 «Не біда, — поет відмовив, — / Як ти й сам з дороги звернеш, / Бо як рими повтікають, / Ти мені їх не завернеш!» — перша зустріч поета і лицаря подається як дещо дивна суперечка, психологічно

не дуже вмотивована: незрозуміло, чому поет лежав на стежці і так наполягав на тому, щоб мисливці його об'їхали. Поет провокує сутичку з лицарем, яка завершується перемогою поета. Лицар повернувся з полювання ні з чим, а поет продемонстрував не безсилля, як велів його соціальний статус, а владу над людьми. Поет протиставлений лицареві як лідер і піднесений вище. Тут середньовічний топос не підтримується, а руйнується, оскільки в тому часі ці ролі переважно поєднувалися: лицарі були водночас поетами. Розділення ролей і осмислення особливої ролі поета — це прерогатива значно пізнішого часу, періоду романтизму.

2073 У чистовому автографі олівцем спочатку викреслено слово «дзвінким», а зверху над ним написано «гучним». Але потім повернуто первісний варіант через підкреслення. У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «гучним».

2074 У чистовому автографі викреслено початок рядка: «Тільки...».

2075 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «А то буде тобі...».

2076 У чистовому автографі викреслено: «Що на мову нема часу,».

2077 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Не забудьте тільки милиць».

2078 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Не займайте його, хлопці!».

2079 У чистовому автографі викреслено початок рядка: «Буду...».

2080 У чистовому автографі олівцем викреслено: «[То подам] тобі [на бідність,]». Подаємо цей варіант, оскільки нічого натомість не вписано.

У першодруці та збірці «Думи і мрії» рядок подано так: «Я ще дам тобі гостинця».

2081 У чистовому автографі викреслено первісний варіант закінчення рядка до правок, зроблених олівцем: «...подасть [на бідність,]».

2082 У чистовому автографі викреслено: «Та коли б же то [зловили]».

2083 У чистовому автографі викреслено олівцем: «...пташину!».

2084 У чистовому автографі викреслено: «[У] вечірньому...».

Остаточну правку написано олівцем.

2085 У чистовому автографі викреслено: «...потомився,». Остаточну правку написано олівцем.

2086 У чистовому автографі викреслено: «Ах, [то ти мене] чекаеш!». Остаточну правку написано олівцем.

2087 У чистовому автографі викреслено: «гроші». Остаточну правку написано олівцем.

2088 У чистовому автографі викреслено: «завзяття». Зверху над словом олівцем написано «затятість», а зліва сторінки — «упертість». У першодруці: «упертість» (очевидно, для уникнення повтору «завзятий/завзяття»).

2089 У чистовому автографі викреслено: «А поет [на те: не бійся]».

2090 У чистовому автографі викреслено: «То [мої маетки-статки]».

2091 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «сьому».

2092 У чистовому автографі викреслено: «Стис руками...».

2093 У чистовому автографі викреслено: «Справді,».

2094 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «світи».

2095 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Мов той вітер дзвінкий в полі;».

2096 У чистовому автографі викреслено: «...отой [надземний]». Остаточну правку написано олівцем.

2097 У чистовому автографі викреслено: «За наземнее баронство,».

2098 У чистовому автографі викреслено: «...простори».

2099 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Довго й лицарь слухав пісню,».

2100 У чистовому автографі далі викреслено рядки, біля яких написано олівцем «NB»:

«За єдиний поцілунок
від коханої дівчини»...

Наступні дві строфи, вміщені тут, були відсутні у першодруці та збірці «Думи і мрії».

2101 У чистовому автографі викреслено: «І прийшла [з піснями] молодь,».

2102 У чистовому автографі олівцем викреслено наступну строфу:

Молодь вся була на полі,
Бо як раз настали жнива,
І товаришів поету
Відбрала ясна нива.

- 2103 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...поет в віконці».
- 2104 У чистовому автографі викреслено варіанти рядка:
«Потім все затихло, хутко»;
«Потім співи стихли, хутко».
- 2105 У чистовому автографі викреслено: «Очі...».
- 2106 У чистовому автографі викреслено: «Таємнїю...». Остаточну правку написано олівцем.
- 2107 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Тільки...».
- 2108 «Я, Бертольдо, лицарь з гаю» — традиційно для Середньовіччя лицарів йменували за епізодом, який лицаря найбільше уславив, де він проявив лицарські риси: Ланселот, лицар воза, Івейн, лицар з левом. Тут знову іронічний нюанс: лицар з гаю насправді в гаю нічого лицарського не вчинив, тому поет одразу парирує: «А, мисливець! Знаю, знаю!», тобто міняє ім'я на більш занижене, але також невідповідне, адже й мисливець Бертольдо невдалий.
- 2109 У чистовому автографі викреслено: «...[в хаті] темно,». У першодруці: «...трошка темно,»; у збірці «Думи і мрії»: «...трошки темно,».
- 2110 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Бо...».
- 2111 У чистовому автографі викреслено: «Викресав огонь [з кресала] кресалом». Остаточну правку написано олівцем.
- 2112 У чистовому автографі викреслено: «висока». Остаточну правку написано олівцем.
- 2113 У чистовому автографі викреслено: «Лицаря». Остаточну правку написано олівцем.
- 2114 У чистовому автографі викреслено: «Де ж твоя, [лицарю], справа?». Остаточну правку написано олівцем.
- 2115 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...йому говорить:».
- 2116 У чистовому автографі викреслено наступний рядок: «Я іду туди, де сяють».
- 2117 У чистовому автографі викреслено: «свої». Правка олівцем.
- 2118 У чистовому автографі викреслено: «Кожну нічку...». Остаточну правку написано олівцем.
- 2119 У чистовому автографі викреслено: «...не [бачу]».
- 2120 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «До сподоби...».
- 2121 У чистовому автографі викреслено: «Бо я гину, пропадаю». Остаточну правку написано олівцем.
- 2122 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «віршем чудовим».
- 2123 У чистовому автографі викреслено: «За пораду, [яку] хочеш».

2124 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...поет відмовив, —».

2125 У чистовому автографі викреслено: «В мене знайдеться і даром».

2126 Будеш мати серенаду — наступна зустріч поета і лицаря подається як ще один середньовічний топос: лицар завойовує серце Прекрасної Дами за допомогою серенади (пісня і поетичний жанр), яка виконується під балконом красуні. І знову іронія робить його двозначним: Бертольдо вмів співати, але не вмів складати віршів, отож його залицяння до красуні неуспішне. Поет дуже швидко навчив лицаря, і допомога виявилася настільки ефективною, що залицяння завершилось весіллям. Зі сцени весілля акцентується така риса лицаря, як невдячність, за якою криється зневага до поета, небажання визнати його високий статус. В його очах вміння поета — лише забавка, яка іноді здатна прислужитися. Бертольдо не має середньовічного пієтету перед віршованим словом (алюзія до сучасників авторки, які також цей пієтет втратили).

2127 У чистовому автографі до виправлення був наступний порядок слів: «Та для сього мені треба».

2128 Їй наймення Ізідора, / А вродлива!.. не сказати!.. — на відміну від поета, інші два персонажі іменовані, не лише суперник поета Бертольдо, а й його наречена, згодом дружина Ізідора. Позбавлений імені поет посувається в зону авторської преференції, натомість іменовані персонажі цілком занурені у традицію. Бертольдо й Ізідора: середньовічна формула для закоханих пар, яка дуже часто потрапляла у назви творів («Трістан та Ізольда», «Окассен і Ніколетта»). У поемі пара не демонструє ні відданої любові, ні жертвовності, це обопільно вигідний шлюб.

2129 У чистовому автографі викреслено: «...не списати!..». Остаточну правку написано олівцем.

2130 У чистовому автографі викреслено: «[І промовив] для науки:». Остаточну правку написано олівцем. У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «І промовив для науки:». Далі у чистовому автографі викреслено строфу, подану у першодруці та збірці «Думи і мрії»:

«Ти, співаючи, на струнах
Маєш так перебірати:
Ut-fa-là-sol, fa-mi-ré-sol...
Далі [мусиш] можеш сам добрати».

- 2131 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...крикнув лицарь».
- 2132 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...хутко».
- 2133 У чистовому автографі викреслено: «Серенада...».
- 2134 У чистовому автографі до виправлення був наступний порядок слів: «...чулих гуків».
- 2135 У чистовому автографі викреслено: «сяють».
- 2136 У чистовому автографі викреслено: «Дорогих коштовних [перлів]». Остаточну правку написано олівцем.
- 2137 Та не може дорівнятись / Ні одна з них Ізідорі — серенада, яку подарував поет лицареві, складається із топосів, характерних для середньовічних серенад, зокрема це звороти мови у квітчастому східному стилі. Подібну серенаду співатиме Дон Жуан у «Камінному Господарі», а Донна Анна іронізуватиме над «мавританським стилем» пісні.
- 2138 У чистовому автографі викреслено: «[Як же тільки] серенада,». Остаточну правку написано олівцем. У збірці «Думи і мрії»: «Отже ледве серенада».
- 2139 У чистовому автографі викреслено початок рядка: «В серці...».
- 2140 У чистовому автографі ця строфа була дописана збоку пізніше. Біля неї стоїть знак NB.
- 2141 У чистовому автографі первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Перстень донни Ізідори». У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Далі перстінь Ізідорин».
- 2142 У чистовому автографі первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «І дружиною своєю».
- 2143 У чистовому автографі викреслено: «Відбулось його весілля!».
- 2144 У чистовому автографі: «неділлі». Подаємо за сучасним правописом.
- 2145 У чистовому автографі первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Всі були і п'яні й ситі».
- 2146 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Завжди пану молодому, —».
- 2147 У чистовому автографі викреслено наступну строфу:

З думки вийшов він Бертольду.
Та були ж пильніші справи,
То кохання, то весілля,
То бенкети, то забави.

2148 Герольд — вістник, вістун, глашатай (лат.).

2149 Розіслав він скрізь герольдів / На війну скликаєть лицарство — наступний середньовічний топос для нової зустрічі-змагання поета і лицаря — війна. З чималої кількості деталей зрозуміло, що мається на увазі лицарський хрестовий похід.

I. Качуровський, подаючи коротку історію хрестових походів, висновує наступні позитивні наслідки: «Формування лицарсько-християнської культури...»; витворення ідеалу лицарства, куди увійшло також шанобливе ставлення до жінки; естетизація світу, яка спричинила постання різноманітних жанрів: ліричної поезії (трубадури, трувери, міннезінгери, ваганти), розквіт лицарського роману, поеми, сонета; культурне збагачення запозиченнями зі східних культур (Качуровський I. Генерика і архітектоніка. Кн. I. Література європейського Середньовіччя. Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. С. 215). Хрестові походи були, окрім того, спільною справою багатьох християнських країн, що уможливлювало змішування культур і формування прототипу загальноєвропейської спільноти. Лицарство саме у хрестових походах сформувалось як новий суспільний прошарок, значною мірою визначальний для розвитку Європи. Леся Українка окреслює виразні знаки цієї історичної реальності (згодом вона прописуватиме деталі історичних локусів зі скрупкульозною достовірністю), але надає їм статусу казкових.

2150 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «десь».

2151 Подалося геть за море / Все одважнєє лицарство; / Там за морем геть лежало / Бусурменське господарство — геть за море, бусурменське господарство — маркери казковості, водночас досить точна вказівка на мету лицарських походів: відвоювати Єрусалим, християнську святиню, у бусурман (частіше сарацинів), отже, за морем, мусульманське царство.

2152 У чистовому автографі викреслено первісні варіанти закінчення рядка до правок, зроблених олівцем: «...вояк [затужив]»; «...вояк [заплакав]».

2153 У чистовому автографі викреслено: «здіймали».

2154 У чистовому автографі викреслено: «...[серце] розбивала». У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...тугу розважала».

2155 У чистовому автографі викреслено наступну строфу:

«У піснях рідних коханих
Ти шукай собі розваги,

[Про рідну країну спогад] Про країну рідну спогад
Хай додасть тобі [розваги] одваги».

- 2156** У чистовому автографі викреслено: «Гіркі...».
- 2157** У чистовому автографі первісний порядок слів у рядку: «Виступали три старшини,»; зміна слова «старшини» на «старший» зроблена олівцем.
- 2158** Карлос, Гвідо і Бертольдо... — казковий епізод вибору між трьома шляхами поданий знову в іронічному ключі. Причому, епізодичні персонажі, які з'являються й одразу зникають, наділені характерними іменами, частково міфічно-історичними (в іспанських хроніках про боротьбу з сарацинами є Карлоси), але більше умовно-казковими (Гвідо асоціюється з Гвідоном, героєм казки О. С. Пушкіна). Злегка пародійовано вибір шляхів: три лідери, три шляхи, ніяких «наліво підеш, знайдеш одне, направо — інше». Бертольдо йде прямо, що символічно, бо акцентує його прямоту, сміливість. У наступних битвах Бертольдо справді проявить себе як лицар, воєначальник і воїн. Це суперечить однозначності казкових героїв. Але навіть у битві поет прислухатися громаді більшою мірою, ніж лицар.
- 2159** У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Тута різними старшини».
- 2160** У чистовому автографі викреслено: «[По дорогах] подалися».
- 2161** У чистовому автографі викреслено первісний початок рядка до правок, зроблених олівцем: «Попрощалися, —».
- 2162** У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Городів чужих чимало».
- 2163** У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «стольне».
- 2164** У чистовому автографі викреслено: «щастя». Хоча в першодруці та збірці «Думи і мрії» саме цей варіант збережено.
- 2165** У чистовому автографі викреслено: «може».
- 2166** У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «тримавсь».
- 2167** У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Тая прикрая облога,».
- 2168** У чистовому автографі викреслено: «Геть веди нас з цього краю!».
- 2169** У чистовому автографі викреслено: «Нас провадив...».
- 2170** У чистовому автографі викреслено: «Що...».
- 2171** Всі вони були при зброї, / А в руках тримали лютні — штрих історично вмотивований (лицарі були поетами і співцями), але

привертає увагу вибір інструмента — лютні (поет грає на мандоліні). Не випадковий саме такий розподіл двох щипкових струнних інструментів між персонажами сюжету: лютня — для співців-лицарів, мандоліна — для поета. Лютня була поширена у всіх давніх культурах (Давній Єгипет, Греція, Рим, Китай), завдяки болгарам у VIII ст. поширилась в Іспанії, згодом по всій Європі. Мандоліна ж з'явилась в Італії лише у XVI ст., але теж швидко утвердилась як народний музичний інструмент. В опері В. А. Моцарта «Дон Жуан» серенада Дон Жуана виконується на мандоліні. Отже, співці отримують більш давній, загальноєвропейський інструмент, а поет виконує свої поезії під більш «романтичний» інструмент — мандоліну.

2172 У чистовому автографі викреслено: «Щоб з Бертольдом учинити».

2173 У чистовому автографі викреслено початок рядка: «[Все що] й так...».

2174 У чистовому автографі викреслено: «...раптово». У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...тихенько».

2175 У чистовому автографі викреслено: «Не одно розбив він місто...».

2176 У чистовому автографі викреслено: «Раз він рано в бій зібрався».

2177 У чистовому автографі викреслено: «І вернувся ще до ночі».

2178 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Всі ви тут знать охочі?».

2179 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Се було те мудре слово»,.

2180 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Ох, великі в страха очі!».

2181 У чистовому автографі викреслено: «Краще смерть...».

2182 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «у напад».

2183 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Що за славна перемога!». Остаточну правку написано олівцем.

2184 У чистовому автографі викреслено: «...питати».

2185 У чистовому автографі викреслено наступні строфи:

«Так, Бертольд промовив згорда, —
Ось який співець одваги!
Щож! словами воювати
Не багато треба зваги!»

«Ні, — співці загомоніли,
Не кажи такого слова,
Хто нікчемну душу має,
То така ж у нього й мова.

Ти не кидай [слів погорди] необачно
Згідних слів на чоловіка!
Наш поет зостався дома
Через те, що він каліка».

Тут то нашого поета
Пригадав Бертольд відразу, —
І сказав: «так, необачно
Я промовив сю образу».

Це строфи, про вилучення яких можна пошкодувати, адже вони необхідні для мотивації, для пояснення, чому поет не брав участі у хрестовому поході. Важливі також слова Бертольдо «Що ж, словами воювати / Небагато треба зваги», оскільки вони увиразнюють мотив «слово-зброя», характерний для багатьох поетичних творів Лесі Українки. Дуже вдалим штрихом у поетичному маніфесті стала б також друга строфа. Ймовірно, вилучення строф відбулося через слово «каліка».

2186 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Коли дасть нам Біг вернутись».

2187 У чистовому автографі викреслено: «Сріблом-золотом осиплю».

2188 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Геніального сірому!..».

2189 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Кажуть люде: “в пеклі поміст».

2190 У чистовому автографі викреслено: «Вся...».

2191 У чистовому автографі викреслено первісний варіант слова: «Признавать...». Остаточну правку написано олівцем.

2192 ...у паньстві — państwo (пол.) — держава.

2193 У чистовому автографі викреслено: «...[то треба] гроші». Цей варіант повернуто в першодруці та збірці «Думи і мрії».

2194 Цю і наступну строфи дописано збоку пізніше. Леся Українка врахувала зауваги Олени Пчілки, які та подала внизу сторінки: «Тут би ясніше посилити, що влада і награвовані багатства розпаскудили графа: став він бенькетами і самовладдям

впиватись, а для сего треба грошей, ну й почав...». Далі одне слово <нрзб>.

2195 У збірці «Думи і мрії»: «Та й по всіх...».

2196 По своїх далеких війнах / Граф привчився до грабунку... — після хрестового походу Бертольдо став багатим власником, з лицаря перетворився на графа. Важлива обставина, яка обґрунтовує подальшу деградацію героя, остаточну втрату лицарського складника. Перемога не зробила лицаря кращим. Далі весь опис порядків, заведених Бертольдо, має асоціюватися не стільки з історією, скільки з прикрою сучасністю, до якої надто небайдужа авторка поеми.

2197 У чистовому автографі первісний варіант строфи мав такий порядок рядків із викресленими варіантами:

Почалися нескінченні
Мита, панщини, податки
[Десятини, четвертини,] Граф поставив по дорогах
[І відсотки, і початки] Скрізь застави та рогатки.

У першодруці та збірці «Думи і мрії» також збережено цей порядок рядків.

2198 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Трудно навіть...».

2199 У чистовому автографі викреслено варіанти останніх двох рядків:

І здавалось, що ніколи
Людам просвітку не буде.

Далі олівцем поставлено знак NB. А справа сторінки по вертикалі подано олівцем коментар Олени Пчілки:

«NB Тут би слід:

Люд застогнав, і сльози,
і стогін долинули до співця...
І заграли у ёго струни, і
пісня-туга полинула...»

2200 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Розливався людський стогін».

2201 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Всюди...».

2202 У чистовому автографі викреслено первісний варіант строфи:

Бо як тільки де неспокій,
Зараз військо набігало.
І підданих непокірних
В міцні тюрми забірало.

Далі викреслено строфу:

Коли се одного разу
До Бертольда у господу
Чоловік якийсь приходить
І розказує пригоду:

2203 У чистовому автографі викреслено первісний варіант строфи:

Вибачай, вельможний пане,
Що лихі принощу вісті,
Але мушу я сказати,
Що не все спокійно в місті.

2204 У чистовому автографі строфа, яку взято в дужки. До першодруку та збірки «Думи і мрії» цю строфу не введено:

(Вже збираються гуртами
І міщане і селяне,
Неспокій великий в краю,
Так і жди, що люд повстане).

2205 У чистовому автографі викреслено: «[Люд їх хутко] переймає».

2206 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Раптом...».

2207 У чистовому автографі тут: «турму». Та оскільки в цьому тексті вже траплялося слово «тюрма» та похідні від нього, то подаємо його написання через «ю». Така особливість написання збережена і в першодруці та збірці «Думи і мрії».

2208 У чистовому автографі викреслено: «...почув [у хаті,]».

2209 У збірці «Думи і мрії» строфу подано так:

Коли се зза мурів замку
Обіззався голос долі:
Гей біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

У чистовому автографі викреслено наступну строфу:

То ловить нас — дарма праця!
Хоч би всіх переловили,
Все одно б сього джерела
Вільних співів не спинили.

2210 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «[Я прошу тебе,] даремне».

2211 У чистовому автографі викреслено первісний варіант початку рядка до правок, зроблених олівцем: «Не турбуйся...».

2212 У чистовому автографі внизу сторінки під цією строфою стоїть знак NB з коментарем Олени Пчілки: «Мені здається, що і сього співця повинні звязати і виргонути до темниці, а надто ще за зухвальство».

Далі викреслено строфу:

Стій! гукнув Бертольд співцеві, —
Я сей раз тобі дарую,
Сподіваюся, що вдруге
Сих дурниць [я] більш не почую.

2213 У чистовому автографі викреслено первісний варіант перших двох рядків:

Геть собі співець подався
[Радий, що] Лехко так позбувшись лиха,

2214 У чистовому автографі викреслено: «Я оце...».

2215 У чистовому автографі викреслено: «Дать [обіцяну] заплату,».

2216 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Буде жити в шані, в славі».

2217 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Принесли...».

2218 У чистовому автографі останні два рядки до правок, зроблених олівцем:

І застали там поета,
Що лежав собі в постелі.

Далі викреслено дві строфи:

Він, вітаючись, промовив:
«Вибачайте, любі друзі,
Що не встав я вам на зустріч,
Я лежу тепер в недюзі,

Щож, сідайте, будьте гості!»
Але слуги не сідають,
Тільки зараз же поету
Графські речі викладають.

2219 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «промовив».

2220 У чорновому автографі викреслено наступну строфу (у чистовому автографі відсутня):

І шаноба в нього в замку
Теж для мене не цікава, —
Що мені сказати може
Двораків юрба лукава?

У чистовому автографі далі викреслено строфу:

І на що б мені здалися
В замку пишній палати?
Чи в палатах, чи в хатині
Все одно мені лежати.

2221 Золотих не хочу лаврів... — топос випробування золотом і лаврами, тобто багатством, визнанням і славою (біблійний й античний дискурси). Є чітка й категорична настанова: матеріальне багатство і поетична творчість несумісні. Прояв романтичного світогляду, але також важливе свідчення того, що вибір на користь духовних цінностей зроблено твердо, свідомо.

2222 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка до правок, зроблених олівцем: «Як завітчаюся ними».

2223 У чистовому автографі викреслено наступну строфу (є в чорновому автографі):

Не поет, хто покидає
Боронить народню справу,
Щоб своїм словам блискучим
Золотую дати оправу;

2224 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «Тихий бренькіт...».

2225 У чистовому автографі викреслено: «Третій день поет слабує».

2226 У чистовому автографі викреслено первісний варіант початку рядка до правок, зроблених олівцем: «І лагідно...».

2227 Збоку сторінки олівцем по вертикалі написано такий коментар Олени Пчілки: «Треба раніш помянути, що поет слабий; з хворим <одне слово нрзб> ще вразливіше».

2228 У чистовому автографі викреслено первісний варіант початку рядка до правок, зроблених олівцем: «Ви скажітье...».

2229 Далі олівцем зроблено примітку: «Тут треба: понесли его в темницю, поклали слабого в леху, на землі, щей ланцюгами прибили, а він і після цього <перевищив?>».

У чистовому автографі викреслено наступну строфу:

Все одно мені лежати —
Чі в темниці, чі в хатині,
Там, чі тут — [я буду вільний] мені однако,
Я не буду в самотині.

2230 У чистовому автографі викреслено первісний варіант початку рядка до правок, зроблених олівцем: «Там, чі тут...».

2231 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...вільна птиця».

Далі Оленою Пчілкою олівцем написано коментар: «Після цієї похвалки, граф розлютовився і звелів ему голову одняти; побачимо, словом, як-то він стане співати! — Далі опис кари...кати, плач народа...і повстання».

Наче тая віща птиця — віща птиця, імовірно, Гамаюн — образ, що походить зі східної міфології, поширений також у слов'янських (насамперед російській) культурах. Одна з трьох райських птахів-жінок (ще Алконост і Сірін), які символізують щастя, достаток, владу, віщують щасливе майбутнє. Тут вказівка на міф узагальнена, вписана у романтичну традицію — поезія як віща птиця із міфів і казок, але здатна по-справжньому передбачати майбутнє.

2232 У чистовому автографі викреслено первісний варіант початку рядка до правок, зроблених олівцем: «З ним збратаються...».

2233 У чистовому автографі викреслено наступну строфу:

А як знайдуться кайдани
Навіть вже для мого слова,
То їх брязкіт залунає
Голосніш, ніж гучна мова.

2234 У чорновому автографі викреслено наступну строфу:

Иншії співці знайдуться,
І розкажуть всім про долю

Свого брата, що в неволі
Згинув за братерську волю.

І поет від свого люду / Не почує слів догани / В день сумний, коли на нього / Накладатимуть кайдани!» — останній топос — випробування темницею, позбавленням волі, надто важливої для поета. Тут знайдені остаточні формули, які завершують поетичний маніфест.

2235 У чистовому автографі викреслено: «Так і сталось».

2236 У чистовому автографі викреслено первісний варіант останніх двох рядків:

Але й там він не подумав
Зброї чесної зложити.

2237 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «...на світі».

2238 У чистовому автографі викреслено: «Що розносили по світі».

2239 У чистовому автографі викреслено: «Почалось...».

2240 У чистовому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Отже в другім поколінні».

2241 Строфа, яка була в чистовому автографі та в першодруці, але вилучена в збірці «Думи і мрії».

2242 У чистовому автографі викреслено первісний варіант закінчення рядка до правок, зроблених олівцем: «...паньськ[у]і».

2243 У першодруці та збірці «Думи і мрії»: «страшне».

Королівна

Першодрук: Рідний край. 1912. № 5. Березень. С. 5–8.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 731 (чорновий олівцем); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 730 (чистовий).

Датується за чистовим автографом.

Подається за чистовим автографом.

Через десять років після написання твору, авторка згадує про нього в листі до матері: «Тепер же і я тобі щиро і спокійно скажу. Коли тобі подобається “Королівна”, то візьми її у “Рідний Край”. Коли я одразу її тобі не призначила, то се тому, що думала — по аналогії з попередніми моїми середньовічними мотивами — що вона тобі не сподобається...» (*Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 20.ХІІ.1911(02.І.1912) // Листи: 1903–1913. С. 563*).

У передруці в «Неопублікованих творах» 1947 р. до тексту було подано коментар: «Поема ця була друкована в “Рідному краю”. Полтава 1912 р. № 5. До збірних видань не входила. Передрукована у Львові: Нова хата. 1938. № 15–16. В архіві Лесі Українки збереглася чернетка цього вірша — олівцем на чвертках паперу, після вірша “Трагедія”, з датою 6–7. IV. (1901) р. Кімполунг. В архіві Франка є чистопис цієї поеми, що ввійшла у цикл “легенди”. Входили до цього циклу I. Червоні легенди (“У легендах стародавніх...”, I.VIII.1900.); II. Трагедія (Чує лицар серед бою); III. Королівна (Королівно, ясна панно) з датою “20.VI. 1901 Кімполюнг”. (Очевидно, дата чистопису)» (Леся Українка. Неопубліковані твори. С. 139).

2244 У чорновому автографі: «...пишна панно»,».

2245 У чорновому автографі: «лицарю».

2246 У чорновому автографі викреслено: «Вам до статі багряниця».

2247 У чорновому автографі викреслено: «Та невже [без багряниці, без корони золотої]».

2248 У чистовому автографі викреслено: «ніж у [сих буденних]...».

2249 У чорновому автографі викреслено варіанти двох останніх рядків:

Я для вас не королівна?
Нащо вам здалась корона?

2250 У чорновому автографі викреслено варіант рядка: «я ж не маю навіть слави». У чорновому автографі в затвердженому варіанті рядка: «лицарю».

2251 У чорновому автографі викреслено: «...[ясний] пане».

2252 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:

«Як вас приймуть»;
«Як ви з’явитесь до двору»;
«Я вже знаю [...]».

2253 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:

«Не боюся я неслави»;
«Боронить мене не треба».

2254 У чорновому автографі викреслено варіанти рядків:

Маю право жити по волі
Звикла я чинити, що хочу;
Хто посміє говорити

щось лихе на королівну?
(викреслено четвертий рядок).

2255 У чорновому автографі далі викреслено п'ять строф:

— Королівно, ясна панно,
Як вас прийме пан-отець ваш,
Як вас приймуть царедворці
Після вашої сваволі?

— «Ой лицарю, любий пане,
Ви про сеє не питайте,
Не мені — відповідати [бо мене те не обходить,]
І не вам питать про тее,

— Час минув такої мови.
Ви не важтесь так питати,
Маю право на сваволю,
Бо на те я королівна».

— Королівно, ясна панно,
Чи одважитесь носити
По мені жалобні шати
Привселюдно, як вдовиця.

— «Ой лицарю, любий пане,
Се питання серце крає,
Страшно думать про жалобу,
А носити вже не страшно.

2256 У чистовому автографі єдиний випадок такого слововжитку: «Ой лицарю,».

2257 У чорновому автографі: «втеряти».

2258 У чорновому автографі викреслено: «майте [завжди гідність і повагу]».

2259 У чистовому автографі викреслено варіанти трьох останніх рядків:

ви даремне заклинали,
в тім найгірше в світі лихо —
що я завжди королівна...

У чорновому автографі викреслено інші варіанти цієї строфи:

— «Ой лицарю, любий пане,
Будьте певні, те закляття

Положив сам Бог на мене
Королівною я згину».

— «Ой лицарю, любий пане,
Ви даремне заклинали [я заклата вже від Бога]
Бог мені судив зостатись [так я створена, що буду]
Королівною довіку».

Окремо від основного тексту записано ще й такий варіант останніх двох рядків цієї строфи:

Королівна справжня буде,
королівною довіку.

У чорновому автографі викреслено наступну строфу:

— Королівно, ясна панно,
Я не смію вас обняти,
Дайте рученьку ласкаву
Поцілую на прощання.

2260 ...грають *Requiem* органи — реквієм — заупокійна меса в християн римо-католиків.

2261 *Miserere* — католицький церковний піснеспів, написаний італійським композитором першої половини XVII ст. Г. Аллегрі на слова 50 (51) біблійного псалма («Помилуй, мене, Боже...»).

2262 *De profundis* — біблійний псалом 129 («З глибини взиваю до тебе, Боже...»), покаюнна молитва, яка в християн римо-католиків проказується під час поховальної церемонії.

2263 У чорновому автографі далі викреслено строфу з варіантами її рядків:

Хто додолу пада крижем, [крижем падають селяне]
Хто склонив чоло й коліна [інші стали на коліна];
[Став навколішки товариш,]
Королівна нерухома [з туги мліє все жіноцтво, —]
Наче постать лита з бронзи [Королівна нерухома].

2264 У чорновому автографі викреслено інші варіанти рядка:

«То вельможна [цнотлива] королівна»;
«Ти не знаєш? — Королівна!».

2265 У чорновому автографі викреслено: «На порозі [царедворець]».

2266 У чорновому автографі викреслено: «догану».

2267 У чорновому автографі викреслено: «Поміж [лавами] лицарів».

2268 У першодруці: «У буденній чорній сукні».

2269 У чорновому автографі викреслено частину рядка: «королівської догани». У чорновому автографі подано варіант строфи:

Пишні дами стали раптом
Мов зозулі жалібниці
А лицарство поглядало [задивилось]
Пильно-пильно на остроги.

2270 У чорновому автографі викреслено: «Залунав».

2271 У чорновому автографі викреслено початок наступної строфи:

Батько доню розважає
Мов голубонько сивенький[.]

2272 У чорновому автографі викреслено варіант рядка: «відколи стояв той замок». У чистовому автографі викреслено початок рядка: «відколи стояв».

Одно слово (Оповідання старого якута)

Першодрук: Вільна Україна. 1906. № 1–2. С. 7–10. Твір подано з підзаголовком «Оповідання старого якута».

На поему відгукнувся А. Кримський заміткою «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду» (Нова громада. 1906. № 7. С. 105–112), у ній йшлося про те, що в якутській мові слово «воля» є. Згодом поема вийшла окремою книжкою: Леся Українка. Одно слово (Оповідання тубільця з півночі). Київ: Час, 1908. 12 с. У виданні заміна слова «якут» на «тубілець», імовірно, сталася під впливом рецензії А. Кримського. Також у виданні 1908 р. подано пояснення кількох слів: «тойон», «сполах», «юрта», «тайга» (далі у примітках подається сучасне тлумачення).

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 742 (чорновий), 8 аркушів, писаних частково олівцем, частково чорнилом, має первісну назву «Чужі люде». У кінці поеми закреслено 16 рядків: від слів «Я до нього усе ходив» до «добрий був». Далі закреслено ще чотири рядки: від слів «Уже б ми їм казали» до «чого тее слово?». У друкованих текстах ці рядки є.

Датується за автографом.

Подається за автографом, звіреном за першодруком. Збережені особливості авторського мовлення, за сучасним правописом подається: написання апострофа, варіативні форми (розказати / розказати, легше / лехше); написання, яке не змінює звучання: та й (тай), немає (не має), небагато (не багато), якби (як би), де-небудь (де небудь).

Леся Українка надіслала М. Коцюбинському поему «Одно слово» та поезію «Було се за часів святої Германдади...» у відповідь на його запрошення взяти участь в альманасі «З потоку життя». У супровідному листі до Коцюбинського з Тбілісі 10(23).І.1904 вона писала: «Високошановний пане Товаришу! / Пробачте, що не одразу відповіла я Вам на Ваш ласкавий лист, але я не хотіла посилати відповіді, поки не перепишу і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось, та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка (А. Кримському. — Ред.) на прелімінарний перегляд (бо там, здавалось мені, треба де-що перевірити з історичного погляду). Я воліла послати Вам той вірш, ніж оці, що тепер посилаю (апокриф «Що дасть нам силу?» був посланий А. Кримському в листі від 2(15).XII.1903. — Ред.), бо, на мою думку, той мені більше вдався, та що ж, коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу Вас далі затримувати з друком та непогода ж було б мені і «взяти назад» свою обіцянку, бо я ж її дала щиро, а не «для годиться». Вірші сі ніде ще не друковані, тай написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я б може Вам що ліпшого послала (і давно вже!), а так — вибачайте й на сьому!» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 172).

Лист до А. Кримського від 2(15).XII.1903 з Тбілісі підтверджує, що Леся Українка неодноразово зверталася до нього з проханням: «Якщо будете відповідати мені, то не забудьте, з ласки Вашої, поглянути десь по книгах за тим, чи є в якутській мові слово “воля” (liberté), що то я колись Вас питала, — сей інтерес не зник для мене і тепер» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 166).

Факт, що А. Кримський не відповів на обидва запити (щодо двох творів: «Одно слово» і «Що дасть нам силу?»), а згодом надрукував критичну рецензію, пов'язану з цими запитами, змушує шукати причину у листі Лесі Українки до А. Кримського від 3(16).XI.1905, де письменниця дещо критично охарактеризувала роман «Андрій Лаговський». На приватну критику письменник

дав прилюдну «відповідь», скориставшись питанням Лесі Українки. Те, що слово «якут» було замінене словом «тубілець» у виданні 1908 р., не є виправленням «помилки», а швидше акцентом на тому, що у тексті нічого міняти не потрібно. Адже в поемі не йдеться про те, що в якутській мові нема слова «воля», а про те, що його нема у словнику тих якутів, які не можуть збагнути причину загадкової хвороби чужого чоловіка. Слово «воля» стає важливим для приневолених; люди, які живуть споконвічним життєвим трибом і не зазнали неволі, його не потребують.

Поемі «Одно слово» не судилося бути опублікованою в альманасі «З потоку життя», упорядкованого М. Коцюбинським, — твір був вилучений цензурою. 8 грудня 1904 р. М. Коцюбинський в листі до І. Липи повідомив про вилучення з альманаху кількох творів, у тому числі «новелки» Лесі Українки, «найкращою, на мій смак, річчю з усього присланого до збірника» (цит. за: Мороз М. О. *Літопис життя та творчості Лесі Українки*. Київ: Наук. думка, 1992. С. 389).

Наскільки цензор зрозумів сенс твору, свідчить його відгук: «“Чужий”. Рассказ якута о том, как в их край были присланы трое ссыльных. Один вскоре умер, другой уехал, а третий остался. Этот последний пользовался глубоким уважением и почетом со стороны его, рассказчика, соплеменников за его приветливое отношение к ним и за то участие, с которым он относился к их нуждам. Когда же “чужой” заболел и стало всем ясно, что он уже не выздоровеет, то в юрту, где он жил, собрались якуты, чтобы в последний раз послушать его. Между прочим “чужой” сказал им, если бы у него было то, чего он не может им назвать, так как на их, якутов, языке, нет слова, которым можно бы было выразить это понятие, то он выздоровел бы. На вопрос же отца рассказчика много ли “этого” на его, чужого, стороне, последний сказал, что “этого” у них очень мало и что много его земляков гибнут, именно за то, что стараются добыть “это”. Целым рядом примеров “чужой” пытался объяснить якутам, что он умирает за дело вольности, свободы и что эта же свобода могла исцелить его теперь, но те не понимали его, и не было на их языке слова такого. Умер “чужой”, произнося это слово на своем языке, а якуты остались в убеждении, что это слово есть заклятье, ибо от него умирают люди. Явно вредная тенденция этого рассказа служит достаточным основанием к запрещению его к печати» (Курашова В. *Переслідування творів Лесі Українки царською цензурою // Леся Українка*.

Публікації, статті, дослідження. Київ: АН УРСР, 1956. С. 477). Це яскравий приклад вульгарно-соціологічного підходу до тлумачення літератури, який запанував у 1930–40-х рр. у Радянському Союзі (але базувався на «глибоких традиціях» імперської Росії). Цензору не знадобилась інформація про те, чи є в словнику якута слово «воля», і загалом зрозуміти, яке саме слово так і не було назване у тексті поеми. Він побачив головну шкідливу тенденцію: мовляв, йдеться про політичних злочинців, які у північних сибірських краях відбувають заслання, а отже, про критику системи. Глибокий філософсько-психологічний сенс твору не важливий для цензорів.

Про публікацію поеми в журналі «Вільна Україна» Леся Українка написала в листі до сестри Ольги і Михайла Кривинюка від 4(17).ІІ.1906: «Сьогодні отримала я першу книжку “Вільної України”, що нарешті таки вийшла в Петербурзі. Не скажу, щоб вона дуже добре редагувалась (і кореґувалась), але все ж таки важно, що з’явився вже “товстий” укр[аїнський] журнал по сей бік історичної прірви та ще й соціал-де[мократичний]» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 271).

2273 Слово «чужий», у друці послідовно витримане в лапках, у рукописі взяте в лапки лише двічі. Слово вживається замість імені, як свого роду прізвисько, тому доречніше, якщо йдеться про персонажа поеми, його писати з великої букви, аніж брати в лапки. Але очевидно, що авторка використовує його у ролі означення — чужий чоловік, один із трьох, які були тут, один з багатьох чужих людей, які мешкають в іншій (чужій) стороні. Герой поеми — справді чужий мешканцям півночі, тому пишеться без лапок.

2274 Тойон — тойон (тюрк.) — буквально «великий пан», покровитель шаманів в якутській міфології. З XVII ст. — титул князя. Тут справді слово «тойон», як це роз’яснено у виданні 1908 р., вживається у значенні «начальник», будь-яке високе начальство. Але міфологічний відтінок у слові зберігається, адже Чужий надає йому сенсу ширшого: ті, що втілюють нездоланну авторитарну владу. Це перегукується з магічною силою міфічного тойона якутів.

2275 Викреслено рядок: «Може в них/усі такі, там, в їхній стороні».

2276 Викреслено рядок: «Казав: не вмю, не моя робота».

2277 Сполох — з контексту зрозуміло, що йдеться про Північне Сяйво, полярне явище у верхніх шарах атмосфери, викликане магнітними бурями (результат зіткнення сонячного вітру з магнітним полем землі), вражаюче світіння неба у формі дуг, променів, стрічок, корон, плям тощо. Північні мешканці, на відміну від мандрівників, не сприймають це явище естетично, для них це поганий знак (в основі таке сприйняття обґрунтоване, адже відомо, що магнітні бурі негативно впливають на самопочуття і стан здоров'я). Цікаво інше — чому Леся Українка вжила слово «сполох», яке в українській мові означає яскраві спалахи світла на небі, і дуже рідко (в окремих діалектах) означає «Північне Сяйво». Це виразний мовно-стилістичний засіб, покликаний максимально відтворювати колорит мови «тубільця», у словник якого вираз «Північне сяйво» не вписується. Воно характерне для більш освіченої людини з півдня як назва явища, притаманного саме північним територіям. Неосвічені якути називають його, звісно, по-своєму, сприймають як атрибут світу загалом.

2278 ...різне єсть таке, що ми не знаєм — протягом усього тексту накопичуються деталі виразності різниці між світоглядом якута і чужинця. Світогляд якутів, обмежених способом життя, позбавлених освіти і знань про ширший світ, — ідеальний ракурс опосередковування звичного сюжету у межах Російської імперії: історій про життя поселенців, засланих у Сибір за політичну діяльність. Леся Українка завжди шукає незвичні ракурси для звичних (популярних, традиційних, легендарних, міфологічних тощо) історій. Уявити, як саме місцеві жителі сприймають білих людей, освічених європейців, — означає застосувати імагологічний підхід і відповідний наративний прийом. Такий прийом набув великої популярності в добу модернізму. Спостереження над прийомом дозволило одному з представників російської формальної школи В. Шкловському створити концепцію «остранення» (від слова «странный», тобто дивний, у перекладі Леся Курбаса, цей прийом називається «одивнення»). Звичне й буденне митець перетворює на щось дивовижне, міняючи ракурс зображення. При цьому важливо не узагальнювати надмірно, а бути психологічно вмотивованим: якути — це саме той народ Сибіру, який найочевидніше втілював «тубільців», «аборигенів» цієї території, людей зовсім іншої раси, культури і світогляду. Можна було б для прикладу взяти будь-якого тубільця, але важливо, щоб це були саме мешканці Півночі (дистанція для одивнення,

матеріал для екзотизації), але теж не всі поспіль. Скажімо, не підходили евенки, бо аж так далеко на північ не засилали: система покарання теж мусила вживатись у природні умови. Леся Українка знала про всі ці обставини, оскільки «Сибір» — сімейний сюжет Косачів. У спогадах про М. Ковалевського вона згадує книгу Д. Кеннана «Сибір», широкий й докладний опис системи покарань у Російській імперії. Отже, «оповідь старого якута» — це найбільш вмотивований ракурс зображення. Слово «воля», не назване у тексті, — це теж органічна частка прийому одивнення. Звичайне слово тут набуває сакрального ореолу. В очах якута воно стає чарами, закляттям (звична для них практика лікування). Хвороба чужого — це приневолення чужиною. Так само, як чужий цей герой для якутів, чужа йому якутська сторона. Попри те, що нема ще більш дошкульного ув'язнення, сам світ, замкнений на простому виживанні у суворих кліматичних умовах, стає активним стимулом ностальгії (жалю за батьківщиною).

2279 В автографі початкове «по нашому» (олівцем), надписане зверху чорнилом «у нас».

2280 В нас таких немає — борода до пояса, наче в казці — ще один «наочний» атрибут чужого — не просто чужий, а інший, не такий, як місцеві мешканці. Як відомо, волосяний покрив на обличчі є не лише гендерною, а й расовою ознакою: чимало народів «жовтої» раси його не мають. Тут ця расова ознака наголошена не випадково: борода до пояса була дивовижною для аборигенів Півночі, посилювала дистанцію між ним і його оточенням, але вона також свідчила про тяжку депресію чужого.

2281 Він довго був слабкий, — казав, від того, / що сторона йому чужа — дивна хвороба: туга за батьківщиною, яка призводить до смерті, — наскрізний мотив творчості Лесі Українки, важливий для багатьох творів. Особливо яскраво він прозвучить у драмі «Бояриня».

2282 У першодруці трохи інакше, хоча в автографі слідів правки нема: «що вже маєм хоч грошечки, або от-от здобудем».

2283 Юрта — переносне житло кочівників, поширене у народів Південного Сибіру і Середньої Азії, купол з жердин, який покривається повстю, шкурами чи тканиною.

2284 Тайга — хвойні ліси, які вкривають величезні території північної півкулі і межують на півночі з тундрою, для них характерний різко-континентальний клімат. Тайга утвердилась у свідомості мешканців Російської імперії поруч зі словом Сибір як

слово з помітно негативним маркуванням (небезпека регіону як місця для заслання посилюється небезпекою непрохідних, безкінечних лісів, майже в ті часи не заселених, безлюдних).

2285 І що я тут зроблю у вашій пущі? — пуща — ще один відповідник «чужини», цей образ Леся Українка вже почала розробляти у драмі «У пущі», яка буде завершена значно пізніше.

2286 Викреслено рядок: «сказав би инше яке небу».

2287 ...у нас нема книжок і мало слів — ще один штрих до мотиву «слова»: людині, яка не читає книжок, не треба багато слів. Багатослівна культура — це не обов'язково вища, насамперед вона — принципово інша. У поемі «Се ви питаєте за тих...», написаної майже в один період з «Одним словом», на ту ж тему, багатослів'я білих виявляється мало не карою небесною для якутів.

2288 Викреслені рядки: «а ще й багато інших, розумніших, / чужих, звичайне, наші не вмірають».

2289 То певне чари, то якесь закляття... — у племенах з традиційною культурою зберігається особливе ставлення до слова як магійного способу впливу на людину. Для якута це єдине пояснення, чому чужий чоловік так узалежнився від одного лише слова. Але і раціональна європейська людина, завдяки відкриттям психології, знає, що сенс життя справді може сконцентруватись в єдиному слові — символічній назві складних психічних процесів.

Що дасть нам силу? (Апокриф)

Першодрук як частина «Триптиху»: Привіт Іванові Франкові в сорокалітє його письменської праці. 1874–1914. Львів, 1916. С. 37–41.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 749 (чорновий). Усі три твори «Триптиху», оправлені разом, було передано авторкою до бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові 1913 р. Рукопис апокрифу — це шість аркушів (10 сторінок) чорнилом, окрім першої і початку другої сторінки, писаних олівцем. На першій сторінці рукопису печатка НТШ. Початковий заголовок «Хто дасть нам силу?» виправлено на «Що дасть нам силу?» Авторські виправлення свідчать про те, що відбувалася цілеспрямована зміна фокусу зображення в біблійній історії. Яскраві рядки, що описують страждання Ісуса, — вилучені; також викреслено усі рядки, де називається Ісус. Головний герой — тесля, який колись був чудовим майстром, митцем, але через нужду втратив хист і тому зробив надто важкого хреста для того, хто був розі'ятий на Голгофі.

Датується за автографом.

Подається за автографом, звіреним за першодруком. Збережені особливості авторської мови. Зміни за сучасним правописом стосувалися лише тих випадків, які не змінюють звучання слова: апостроф, що ж (щож), де ж (деж), додолю (до долу), варіативного написання (роspинати / розspинати). Пунктуація, важлива для синтаксису і ритмомелодики віршованого мовлення, збережена авторська, за винятком тире перед лапками у прямій мові, яке вживається непослідовно у рукописі й виданні 1908 р.

Апокриф «Що дасть нам силу?» є першою частиною «Триптиху», до якого увійшли також драма-легенда «Орфееве чудо» (1913) і Казка «Про велета» (1913). Вперше як триптих опубліковано у вказаному літературно-науковому збірнику. Див. коментар до Казки «Про велета».

Апокриф «Що дасть нам силу?» був посланий А. Кримському в листі від 2(15).XII.1903 з Тбілісі: «Дорогий товаришу! Що Ви думаете про мене? Чи не думаете, що я просто з недбальства залишила свою обіцянку й замір написати до Вас “першою”. Ні, товаришу, як бачите, і не залишила і не забула, а, вірте мені, думала і хотіла писати, але не могла. Я писала сими часами тільки тоді, коли мусіла конечне, і тільки до тих, до кого абсолютно повинна була писати. Ви либонь по собі знаєте, яке то непереможне буває тее taedium epistolarum (відраза до листів (лат.). — Ред.), навіть коли воно залежить просто від капризу неврівноважених нервів, а вже коли воно походить від гірших причин, то нераз треба просто героїського зусилля, щоб його перемогти. Геройства мені бракувало тай непевна я була, чи наслідки його були б добрі, власне, чи був би мій лист вартий того зусилля, чи не дав би він Вам смутку замість розваги, якої ми (принаймі, я і де-які відомі мені люде) звикли інстинктивно шукати в кожній запечатаній картці паперу, що адресована до нас... Не буду описувати Вам, чому був у мене сей настрій і який власне він був, се Ви сами догадаєтесь. Я тільки скажу Вам, що в той самий день, як я отримала Вашу книжку про семітизм (спасибі за неї!), я отримала і першу звістку про те, що в мене вже один тільки брат зостався на світі... Я не могла нікому писати без того, щоб не згадати про се, а тим часом і досі у мене є манія, що запанувала надо мною з того часу: мені все здається, що коли я пишу про се і називаю факт його іменням, то я власне роблю його фактом, перевозжу його в дійсність з облади якоїсь

страшної але тільки ілюзоричної абстракції фікції... Чи Ви мене розумієте? Я думаю, ні, бо я сама тямлю, що нормальною думкою сього збагнути неможна... Тож не говорім про се.

<...>

Се я посилаю Вам свої нові вірші і прошу Вас, коли маєте час і охоту, прочитати їх і відослати мені назад з Вашими увагами, чи нема в них чого недоладного з погляду побитово-історичного (напр[иклад], золоті покраси на царських палатах, конкуренція фінікійських майстрів і т. и.). Я тому прошу відослати мені самий текст, що може я пошлю сю річ куди до друку, то може б якось без переписування обійшлося, а я ненавижу переписувати. Хотіла б знати Вашу думку теж і про зміст сих віршів — либонь він Вам не дуже сподобається, бо се ж ідеалізація такої великої “неволі” людської, як співчуття, і добровільної покути за “безвинну провину”... та се належить до моєї “релігії” і коли я не вмю викладати свого credo (кредо, від лат. «вірю». — Ред.) в стислій, консеквентній і догматичній формі, то хочеться мені часами хоч у “притчах” вимовити свою “віру”, а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо інакше вони не знатимуть мене» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 164–166).

Невдовзі, у відповідь на запрошення М. Коцюбинського взяти участь в альманасі «З потоку життя», Леся Українка надіслала йому поему «Одно слово» та поезію «Було се за часів святої Германдади...». У листі також йдеться про апокриф. Лист до М. Коцюбинського з Тбілісі 10(23).І.1904: «Високошановний пане Товаришу! / Пробачте, що не одразу відповіла я Вам на Ваш ласкавий лист, але я не хотіла посилати відповіді, поки не перепишу і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось, та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на прелімінарний перегляд (бо там, здавалось мені, треба де-що перевірити з історичного погляду). Я воліла послати Вам той вірш, ніж оці, що тепер посилаю бо, на мою думку, той мені більше вдався, та що ж, коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу Вас далі затримувати з друком та непогода ж було б мені і “взяти назад” свою обіцянку, бо я ж її дала щиро, а не “для годиться”. Вірші сі ніде ще не друковані, тай написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я б може Вам що ліпшого послала (і давно вже!), а так — вибачайте й на сьому!» (Леся Українка.

Листи: 1903–1913. С. 172). Поема «Одно слово» не була опублікована в альманасі Коцюбинського, оскільки її вилучила цензура, тільки поезія «Було се за часів святої Германдади...». Отже, написаний 1903 р. текст не був опублікований за життя авторки, доки не став частиною «Триптиху», присвяченого Франкові.

Те, що сама Леся Українка в одному листі звела дві події — смерть брата Михайла і питання з приводу історичних деталей апокрифа «Що дасть нам силу?», — є красномовною деталлю, яка свідчить, що твір був написаний внаслідок трагічних переживань і глибоких екзистенційних роздумів, викликаних тяжкою особистою втратою. Ідеться про твір візійного ґатунку: фрагмент біблійної історії, побачений з іншого ракурсу, так само, як раніше відкрилися Лесі Українці вражаючі картини «Одержимої», які допомогли піднятися над життям і порівняти особисту втрату-трагедію з тою втратою-трагедією, яку пережили біблійні жінки, віддані послідовниці Мессії. У Євангеліях сказано: «І як Його повели, то схопили якогось Симона з Кірінеї, що з поля вертався, і поклали на нього хреста, щоб він ніс за Ісусом!» (Мт.: 27:32, Лк.: 23:26). У Лесі Українки хрест на Голгофу несе безіменний тесля, а не іменований селянин, несе свій хрест, а не хрест Ісуса. Заміна канонічного біблійного образу на апокрифічний дозволила письменниці поміняти ракурс зображення, максимально психологізувати стан зневіри, роздивитись його і виявити універсалізм іншого ґатунку. Допомогло вийти із стану зневіри (знесилля, занепаду, пригнічення) завдяки проєкції особисто пережитого на події і персонажів світової історії. Тесля, що втратив хист, був загнаний у глухий кут обставинами, змарнований і знесилений, зміг вчинити щось величне, те, що піднесло його над буденним життям, перетворило на легенду.

2290 Апокріф (так в рукописі і першодруку) — неканонічна біблійна історія. «Що дасть нам силу?» — найбільш відповідний жанровому визначенню твір «Триптиху», але теж надто авторський, адже у фокусі зображення — індивідуалізований і психологізований образ безіменного теслі, а не чоловіка, який, хоч би одним іменем, але все ж потрапив у канон.

2291 ...кладає вінці на шоломи спіжеві / центуріонам — центуріон — командир центурії в давньоримській армії. Одяг центуріонів, особливо святковий, вирізнявся численними прикрасами з металу, позолоченого або посрібленого. Особливий

атрибут — бронзовий чи мідний шолом з пір'яним або волосяним гребенем. Леся Українка вживає застаріле слово спіжеві замість бронзові, але треба врахувати, що в розмовній мові на Галичині досі вживаються вирази спіжевий горщик, спіжева сковорода і под. по відношенню до металевого посуду. Спіжевими в давнину називали переважно дзвони, гармати, шоломи. Тобто тут слово вжите як архаїзм, що надає зображенню історичного колориту.

2292 Єрусалим готується до свята — йдеться про свято єврейської Пасхи. Згідно Євангеліям, напередодні свята Єврейської Пасхи Ісус в'їхав до Єрусалима, також напередодні цього свята був зраджений і засуджений Понтієм Пілатом до страти через розп'яття на хресті.

2293 Викреслено рядок: «щоб дворища уквітчати й хати» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 2).

2294 ...заплітають / майстерно у дрібушки з дукачами... — деталь, яка, з одного боку, характерна для традиційної української культури (пишне волосся запліталось у дрібні кіски, дрібушечки, а дукачі, металопоподібні монети, використовувались як поширена жіноча прикраса від часів Київської Русі до ХХ ст.), а з іншого — асоціюється також з арабською (численні туго заплетені кіски) та індійською (монети як прикраса) культурами, тобто з давниною, цілком суголосною з біблійною.

2295 Вилучено рядки:

Сором не дає сказати «істи хочу»
в сусідській хаті. Тим то страшно вбогим
врочисте свято зустрічати в злиднях,
страшніше, ніж у будень бідувати.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 2).

2296 Написане чорнилом слово «буйним» олівцем виправлене на «рясним».

2297 ...із Сирії насунули... — у рукописі початково «он з Фінікії сунуть, наче хмара» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 3). Сирія, Фінікія, Палестина — це у Біблії землі Ханаанські. Фінікія у давнину славилась майстрами з різьби по дереву. Якби залишилася Фінікія, можна було б це сприйняти як акцент на тому, що прийшли кращі майстри, ніж був тесля, витіснили його за законом конкуренції. Але із Сирії насунули, мов хмара, не кращі, а більш настирні теслі. Заміна Фінікії на Сирію увиразнює історичні обставини, показує, що Майстер став поганим ремісником, бо змушений

був виживати. Ця деталь утворює перегук з «Орфеевим чудом», з його мотто «Такий митець, а був у нас як раб».

2298 ...в преторії... — у рукописі це слово надписано зверху олівцем, з малої букви. Преторій, преторіум — центральна площа у місті, резиденція правителів римських провінцій, місце адміністративних будівель, префекта, суду тощо. У Євангелії преторією названо місце, де Понтій Пілат допитував Ісуса: «Тоді то намісникові вояки, до преторія взявши Ісуса, зібрали на нього весь відділ» (Мт.: 27:27).

2299 Викреслено: «облесливі».

2300 У вислові «шибениці клятї», «клятї» олівцем виправлено на «тиї». У першодруку «шибениці тиї».

2301 Викреслено рядки:

Не мила жінка й посуду сьогодні;
заходила сусідка закликати
з собою до Йордану, — починилась
моя дружина хворою, тай справді,
що злидні, що сухота — все одно!
Коли нема мисок, горшків у хаті,
то господиня хвора, се вже так.
Дітей по віття ми не посилали
Та що там? на́ сміх людський? щоб сказали:
при злиднях та ще з перцем?.. Буде й так,
обійдеться і з голими кутками...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 3–4).

2302 Ціпильно — дерев'яний держак ціпа, яким молотили зерно. Тесля виробляв найпростіший дерев'яний реманент, необхідний в господарстві, який не потребує майстерності.

2303 Викреслено: «не розгинаючись».

2304 Викреслено рядок: «і руки опустив, — не стало сили» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 4).

2305 Викреслено рядки:

Чи з голоду, чи з праці — все вміраем.
Не маю сили... плакатимуть діти,
заводитиме жінка... Я скажу:
не маю сили, хоч усі загиньте,
я сам загину, бо пропала сила.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 4).

2306 У першодруку рядок такий: «що мов поток по вулиці котилась».

2307 Викреслено: «і наступив на теслю».

2308 Викреслено:

«Хіба ж не бачиш натовпу і тиску?»
— Чого ж там [той] натовп? — «Пробі, одурів!»
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 5).

2309 Закреслено рядки:

двох розбишак а з ними і того,
що сам себе Мессією взиває,
отого сина теслі з Назарету.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 5).

2310 Закреслено рядок: «немов душа твоя в пеньку десь пробуває!».

2311 Закреслено:

...упав отой «Мессія»,
він хтів звалити храм і знов підвести,
тепер же й сам підвестись не здолає.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 5).

2312 ...а сей раз довго щось вовтузяться над ним... — у першодруку цей рядок відсутній, хоча в чернетці не викреслений.

2313 ...дешева рибка, то погана й юшка... — цей рядок у першодруку відсутній.

2314 У першодруку «а тесля вже й не чує».

2315 Викреслено рядки:

немов кривава квітка розцвіла:
син чоловічий в царській багряниці
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 5).

2316 У першодруку «впав під хрестом на порох придорожній».

2317 Преторіанці — преторіанська гвардія, особиста охорона імператорів у Римській імперії. Вояки підкорялись префекту преторію, були привілейованою частиною війська. Їх залучали вищі посадовці у змовах проти імператорів. Тому вояки-преторіанці вирізнялись свавіллям і жорстокістю, наслідком безкарності.

2318 Викреслено:

звилися, мов гадюки, знов над тілом
Ісуса з Назарету і здавалось,
немов порфіра ще почервоніла...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 5).

- 2319 У першодруку «Не можу... хрест важкий... мені несила...».
2320 У першодруку «великим та палким глибоким смутком».
2321 Закреслено фінальні рядки:

Хто йому вернув
ту силу, що не міг збудити голод?
Ви, що в дива не вірите, скажіте.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 749. Арк. 6).

«Се ви питаєте за тих...»

Першодрук: Радянський Львів. 1945. № 5–6. С. 31–32. Твір подано під редакційною назвою «Якутська поема».

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 745 (олівцем), датований 20.IV.1904, на шести аркушах, писано розбірливо, але з численними правками (викреслені рядки подаються у примітках). На останній сторінці два рядки густо закреслені олівцем.

Датується за автографом.

Подається за автографом. Збережені особливості авторської мови, за сучасним правописом подається: написання апострофа, варіативні форми (зіма/зима), форми, що не змінюють звучання: ще й (щей), та й (тай), вдень (в день), розказати (росказати), дедалі (де-далі). Уніфіковані способи виділення прямої мови, в рукописі майже не впорядковані (лапки, двокрапка, тире).

Історія не-друкування поеми «Се ви питаєте за тих...» може стати окремим сюжетом у розгалуженій історії збереження рукописної спадщини Лесі Українки. Перше питання, яке вимагає відповіді: чому твір, написаний 1904 р., авторка не подавала до друку (при тому, що протягом кількох останніх років її штурмували пропозиціями подати щось у якийсь журнал чи альманах). Зрозуміло, чому не друкувалися поезії інтимного характеру: принциповою настановою Лесі Українки було розмежування приватного життя і творчості. Але тут йдеться про поему, яку можна трактувати як другу частину діалогії з поемою «Одно слово»: вони зовсім інакше сприйнялися б разом. Особливо шкода, що Леся Українка не вмістила цей твір у книжечку-брошуру «Одно слово», при повторній,

1908 р., публікації поеми. Можливо, не довелось би міняти жанрову назву «Оповідання старого якута» на «Оповідання тубільця з півночі», адже в поемі «Се ви питаєте за тих...» якути — головні герої, слово вживається багато разів і не могло бути замінене синонімом. Схоже, що заміна в поемі «Одно слово» якута на тубільця була викликана критичним відгуком А. Кримського, який написав у рецензії з промовистою назвою «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду» (Нова громада». 1906. № 7. С. 105–112), що слово «воля» у якутській мові є. Попередньо вчений зігнував питання Лесі Українки з цього приводу, з яким письменниця неодноразово зверталася до нього як фахівця-сходознавця у листах. Імовірно, що саме через цю рецензію Леся Українка і не опублікувала поему «Се ви питаєте за тих...», адже не була впевнена, що в якихось дрібних деталях побуту якутів не помилилась (у ті часи подібну інформацію було важко здобути чи перевірити). Наражатись знову на дошкульну критику не захотіла. Треба також врахувати, що Леся Українка усі свої «екзотичні» сюжети насичувала відповідними епосі деталями, доскіпливо і сумлінно вивчала атрибутику віддаленого у часі і просторі життя, намагалась бути максимально достовірною саме у деталях. З сучасної точки зору очевидно, що в ідейно-художньому плані поема «Се ви питаєте за тих...» не надто залежить, а то й зовсім не залежить від деталей якутського побуту чи особливостей їхньої мови. У поемі «Одно слово» подано цікавий ракурс зображення: як місцеві мешканці, неосвічені тубільці, сприймають білу людину, освіченого європейця. У поемі «Се ви питаєте за тих...» ракурс зображення зворотний: як європеець (простий, не дуже грамотний солдат) сприймає якутів, забраних із їх природного середовища (тундрової півночі) у більш південні сибірські краї для проходження солдатської служби. Чужий з поеми «Одно слово» — освічений інтелектуал, свідомий борець за політичну свободу, якути з поеми «Се ви питаєте за тих...» — це ті самі неосвічені тубільці, але приневолені чужиною й чужим способом життя. Парадоксально, що результат виявився той самий: і білий освічений чоловік, і якути-дикуни захворіли і померли (правда, якути не дочекались природної смерті, застрелили одне одного, що робить історію більш драматичною) від туги-жалю за батьківщиною.

2322 Викреслено: «бракувало».

2323 Викреслені й виправлені рядки: «було їм їсти досхочу, / незгіршу й одіж їм давали».

2324 Два рядки закреслені хвилястою лінією і відновлені в дещо зміненому вигляді, далі, після слів «одно ледащо!».

2325 Викреслено рядки:

Було, все держаться удвох,
ні з ким не водять

2326 Обличчя бабські, без борід, /ні бравости у них, ні зросту... — деталь в прийомі одивнення, яка використовується також в поемі «Одно слово». Там тубільці дивуються з величезної, наче в казці, бороди чужого чоловіка. З точки зору європейця, безбороді якути мають обличчя бабські, усім своїм виглядом демонструють «не-мужність», тобто не вкладаються в стереотипні уявлення європейців, яким має бути справжній воїн. Тим часом окремі деталі, а особливо фінал, свідчать, що «страхополохам» мужності не бракувало.

2327 Викреслено рядок: «[і дивиться аж] сльози в о́чу».

2328 Викреслено: «Далеко, там!».

2329 «Чи гарна ж ваша сторона?» — / було, питаєм. «Я не знаю» — для чужого із поеми «Одно слово» сибірська тайга — це пуща, в якій неможливо жити, для якутів з півночі та сама природа — це неправильний (чужий) світ, непридатний для життя. Освітчений білий і «дикий» якут сходяться у сприйнятті, бо для них це насамперед чужина. З точки зору російського солдата сторона, в якій служать якути, значно краща для життя, адже найбільш суворі умови характерні для півночі. Але за цією дикою негарною північною стороною якути сумують так само, як чужий — за південними краями.

2330 «Чого тут небо не горить?» — перегук з поемою «Одно слово»: чужий не любив морозу, але любив сполохи, Північне Сяйво. Для північних якутів така сама дивовижа — відсутність Північного Сяйва під час тривалої північної ночі, яка настає взимку.

2331 У рукописі «зіма», але далі ужита форма «зима».

2332 Рядок «Було їм страшно від розмов» початково: «Боялись голосних розмов». «Багато слова» змінене на «Велике слово». Для чужого з поеми «Одно слово» в якутській мові бракувало слів, для якутів багатослів'я білих стає нестерпною мукою, болем — через неспроможність голови вмістити надмірну кількість непотрібних слів.

2333 Закреслено рядок: «Що їх навчили, забудуть знов».

2334 ...за руки держаться, як діти: / «На нас хати ще упадуть...» — один з багатьох прикладів того, як працює прийом одивнення: звичне для солдатів (великі хати) — неймовірне для якутів, які мешкають у невеликих переносних житлах. Логічно, що вони бояться громіздких будівель, які справді можуть упасти і розчавити людину. В очах солдата-оповідача це прояв дитинності, маркований негативно.

2335 Ми в сміх, а ті якути в плач — яскравий приклад емоційної реакції на одне і те ж людьми різних культур і водночас концентрація прийому одивнення, наскрізного в тексті.

2336 Закреслено рядок: «Там всі таке співають, бач».

2337 Ми знов у сміх: «То се такі / пісні якутські? про олені?» — в поемі «Одно слово» Чужий не тільки співав місцевих пісень, а й записував їх у саморобний зошит. Для освіченого чоловіка це був об'єкт зацікавлення, для простого солдата якутські пісні не мають сенсу.

2338 Виправлено з «просяться».

2339 Закреслено: «то й ні гадки».

2340 ...се в них по ріднім краю жаль! — діагноз, який поставив військовий лікар якутам, той самий, що поставив сам собі Чужий у поемі «Одно слово». Ностальгія, туга за рідним краєм — це у Лесі Українки смертельна хвороба. Звісно, не для кожної людини. Але від чого це залежить — важко ствердити однозначно. У поемах «Одно слово» і «Се ви питаєте за тих...» показано, від чого це не залежить: від раси, національності, віросповідання, культури, освіти... Імовірно, якимось залежить від такої риси людини, як волелюбство: принаймні, у всіх творах, де герої вмирають від ностальгії, туга за батьківщиною увиразнюється образом чужини як особливої форми неволі.

2341 Викреслено рядки:

Се так було, поки зіма,
А літом, бач, напали страхи
по ночах знов, та то дарма!
Сказали їм: страхи не ляхи!

Смішні для білих страхи якутів тут особливо виразно показані як важлива особливість психіки. Незвичні звуки природи сприймаються якутами, які жили у згоді з природою, за її правилами, як більша небезпека, аніж покарання, які супроводжують солдатську службу. Вони вмili чудово виживати в умовах,

смертельних для нібито більш сильних і мужніх білих солдатів, але незнайомий світ для них — це суцільно ворожий світ, до якого вони не можуть і не хочуть пристосовуватись.

2342 Викреслено рядок: «по своєму якісь слова».

2343 Викреслено рядки:

Та я не був. Ніхто не був.
Знайшли їх мертвими обох.

2344 Закреслено рядок: «ніхто на їх життя не важив».

Віла-посестра

Першодрук: Леся Українка. Віла-посестра. Літературно-науковий вістник. 1911. Річн. XIV. Т. LVI. Кн. XII. С. 405–412.

Автограф: чорновий, написаний олівцем, з авторськими виправленнями та закресленнями, без дати (ВРІЛ. Ф. 2. Од. зб. 737. 9 арк.).

Датується орієнтовно: початок (213 рядків) — [1898–1901 pp.]; закінчення (109 рядків) — [1911 р.].

У першодрукові відповідно до правописних норм «Літературно-наукового вістника» ужито: життя, реміннем, стогнання, камень, зелізо, в ростіч, туть, усі дієслова з часткою -ся написані окремо (бій ся, обізвав ся).

Усі різночитання між автографом і першодруком відображено у примітках.

Подається за автографом.

У статті «Поема Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу» М. Драй-Хмара зробив детальний опис автографа і висловив припущення з приводу обставин написання твору: «Ми тільки знаємо з слів К. В. Квітки, що “Вілу-посестру” задумала Леся Українка давно, що першу її частину вона написала ще до знайомства з ним, тобто ще до 1898 року, а другу — безпосередньо перед “Лісовою піснею”, дата викінчення якої — 25 липня 1911 р.» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра» на тлі сербського та українського епосу // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. За головним редагуванням голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Київ: 1929. Кн. XXIII. С. 125–126).

На підставі «побаченого влітку 1927 року» оригіналу, який зберігався на той час у К. Квітки, М. Драй-Хмара узагальнив: «Ми переконалися, що спочатку Леся Українка написала не половину,

а приблизно 2/3 її, точніше—213 рядків; 109 же рядків вона написала через кільканадцять років після цього. Перша частина твору закінчується в тому місці, де побратим, промовляючи до вили в темниці, скаржитья їй на своє горе. Останні рядки її:

Вже мені сириця тіло ззіла,
а залізо кости перегризло,
а темниця очі помутила,
горде серце висушив той сором,
що зламав я сам почесну зброю,
що живим до рук дістався туркам
Вже мені тепер життя немиле,
чи в темниці, чи на вільній волі.

На підставі чого ми переконалися в тому, що якраз оцими віршами закінчується перша частина поеми? По-перше, ці вірші, як і всі попередні, писані на папері одного формату, а дальші, починаючи з рядка: “Шкода, праці, любая посестро!”, писані на папері іншого формату; цей останній тонший і гірший від того, на якому вміщено вищенаведені вірші (№ 6 якогось акц. т-ва). По-друге, п’ять чверточок першого формату зібгані посередині, якісь залежали й мають на собі жовтаві плями; це показує, що вони кільканадцять років десь лежали в книжці, або в папці. По-третє, письмо на папері другого формату має трошки інший характер, ніж письмо на папері першого формату (обидві частини писані олівцем). По-четверте, в першому письмі скрізь маємо написання *чі*, а в другому—скрізь *чи*. По-п’яте, в кінці останнього з наведених вище рядків зроблено дві риски нігтем і поставлено такого значка); очевидно, ці риски й цей значок мали показувати, що тут закінчується перша частина поеми» (Там само. С. 126). М. Драй-Хмара дійшов висновку: «Перерва межі написанням першої частини поеми, що становить 2/3 всього твору, та написанням другої її частини, що становить 1/3 всього твору, тяглася, як ми бачили, щонайменше 13 років» (Там само. С. 126).

Роздумуючи над питанням, чи вплинула тривала перерва між написанням частин твору на концепцію поеми, дослідник покликається на спогади Олени Пчілки: «Мати Лесі Українки Олена Пчілка розповіла нам, що “Віла-посестра” має дві редакції; з них дійшла до нас тільки друга. Першу ранню редакцію поеми, писану ще, мабуть, у 80-х роках, очевидно, затрачено. Щодо композиції вона була простіша проти другої й не мала того трагічного

розв'язання, яке характеризує останню. Взагалі зміст її був лагідніший і радісніший. Другу редакцію поеми писано, як ми знаємо, двічі. Коли написано другу частину її, відомо, точно, що ж до першої частини, то досі ми знали тільки *terminus ante quem* (1898 р.) (межа, до якої (лат.). — *Ред.*) тепер же знаємо й *terminus post quem* (межа, після якої (лат.). — *Ред.*): це, як переказала нам Олена Пчілка, 1895-й рік, коли Леся повернулася з Болгарії додому. Отже, першу частину “Віли-посестри” у другій редакції написано між 1895-м та 1898-м роками. Первісна концепція поеми у другій редакції, як згадує Олена Пчілка, мало чим одрізнялася від концепції поеми в першій редакції. Радикально змінено цю концепцію вже тоді, як письменниця, викінчуючи свій твір, писала фінал його» (Там само. С. 127).

О. Косач-Кривинюк у часи роботи над «Хронологією життя і творчості Лесі Українки» у листі від 16.XII.1942, відповідаючи на запитання дослідниці творчості Лесі Українки М. Деркач про датування поеми, зазначила: «Дату написання “Віли-посестри” я документально ще не усталила поки-що. Коли б це мені вдалося зробити, то зараз напишу Вам. Я чомусь не думаю, що “Віла” написана так рано. Збиває мене зауваження в примітках до “Творів”, що перша половина “Віли” написана перед знайомістю Лесиною з Квіткою. Можна думати, що Квітка казав щось про це. З ним porozумітися я не можу, бо він десь у Москві захоплений був війною, а тепер, не знаю, де. Але на його пам'ять не так то вже абсолютно сполягаю, бо знаю, що вона часами йому зраджує. Може бути, що Леся не читала йому першу половину “Віли”, а лише говорила на початку знайомості, що “тримає в умі” цю тему, — то можливо, бо ще в Звяглі, звідки вона виїхала 8-ми років, вона зачитувалася і захоплювалася “Сербськими народними піснями й думами” в перекладі Старицького, події з них грала з братом Михайлом, виконуючи роль Віли, і давно мала в родині прозвище “Віла-біла”. Якщо десь у своїх “розкопинах” натраплю на щось певне про дату написання “Віли”, то не забуду сповістити Вас» (Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач / Публ. і вступ. стаття «Подвиг сестри Лесі Українки» М. Вальо // Дзвін. 1995. № 5. С. 110).

У листі від 23.III.1943 до М. Деркач О. Косач-Кривинюк знову повертається до з'ясування дати написання «Віли-посестри»: «Шановна й дорога Пані Маріє, дуже уважно перечитала Вашу роботу про Лесину переписку з Павликом, зробила багато виписок з неї до своєї “Хронології” і зробила скільки заміток, які зараз надам Вам тут з проханням на деякі з них дати мені відповідь. <...> VI,

ст. 87 і 89. Якщо можете, то будьте ласкаві, з'ясуйте мені цю непогодженість: 27/III 95 Леся пише, що дуже лиха, що од злості пише по ночах поему в новому для неї жанрі. 12/V 95 Леся пише, що поему скінчила, що їй треба ще полежати, що нарешті пришло її Павликові. Ви припускаєте, що ця поема — то або “Віла-посестра” (але “В(іла)-пос(естра)” закінчена допіро 1911 року та й чого ж її писати “лихий, од злості”), або “Пророчий сон патріота” (але “Пр(орочий) сон” надрукований, як Ви і пр. (оф.) Сімович каже, 1/V 95 в ч. 9 “Народу”, а разом з тим на ст. 89 Ви пишете, що його Леся послала Павликові 21/V 95. Знов зазначаючи, що це новий для неї жанр). Я ніяк не можу погодити: 27/III — пише од злості поему в новому жанрі, 12/V 95 — скінчила поему, 21/V 95 — послала “патріотичну штуку” в новому жанрі. Це все добре підходить до “Пророчого сну”, але, раптом, він надрукований 1/V 95 і Ви припускаєте, що може це й не він, а “Віла-посестра”, — цього вже я ніяк не можу збагнути, що це не “Віла”, я не сумніваюся, але коли це і не “Пророчий сон”, то що ж тоді? В цьому часі Леся не написала жодної відомої нам поеми» (Там само. С. 114).

З приводу обізнаності Лесі Українки із сербським фольклором згадувала Олена Пчілка: «Великим вкладом до лектури дітей були Андерсенові казки в перекладі Старицького і сербські пісні в його ж перекладі, що дуже полюбила Леся. Тії пісні про “віли” (русалки) привели до того, що Леся сама себе називала “вілою» (Пчілка Олена. Із спогадів матері. У 20-ті роковини смерті Лесі Українки. Нова хата. 1933. Ч. 7–8. С. 3).

М. Драй-Хмара як автор першої біографії Лесі Українки, уточнюючи обставини написання твору, залучаючи спогади Олени Пчілки, М. Кривинюка, К. Квітки у статті «Поема Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу», зауважив, що книга М. Старицького «Сербські народні думи і пісні», видана в Києві 1876 р. (коли Лесі було 5 років), у першу чергу спричинилася до написання поеми. Праця А. Афанасьєва «Поетическія воззренія славян на природу» (1866–69), яка, зі слів Олени Пчілки, була в бібліотеці Косачів, і в III томі якої уміщений цілий розділ (XXIII), де говориться про німф, русалок, віл, самовіл, самодив, лебединих дів тощо, відіграла другорядну роль при написанні поеми (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 129).

Ретельно вивчивши джерела поеми, М. Драй-Хмара підсумував: «У нас була ще думка, що “Вілу-посестру” Леся Українка

написала після своєї мандрівки до Софії, після того, як вона вивчила там болгарську мову й могла безпосередньо обізнатися з болгарським народнім епосом. Але, прочитавши “Сербські народні думи” М. Старицького, порівнявши їх з “Вілою-посестрою” й побачивши, що вони мають багато спільного, ми від цієї думки відмовилися. Окрім того, ми маємо від К. В. Квітки такі відомості: 1) образ віли Леся Українка плекала ще з дитячих років; 2) свій твір вона завсіди зв’язувала не з болгарським, а якраз з сербським епосом». Обидва ці факти, на думку М. Драй-Хмари, підтверджують, що поштовою до написання поеми «Віла-посестра» була саме книжка М. Старицького: «Звичайно, проживши в Софії, Леся в бібліотеці Драгоманова та Шишманова читала болгарські й сербські книжки. Від Олени Пчілки ми почули, напр., як Леся вивчала сербську мову, як їй важко було навчатися вимовляти сербське складотворче Р. Приїхавши з Софії додому, вона хвалилася, що вже наламала собі язика, уміє вгадувати значіння сербських слів, але ще не наважується читати вголос. Серед тих болгарських та сербських книжок, що їх Леся читала в Софії, були, мабуть, і збірники пісень та дум народніх» (Там само. С. 130). «З ритмічного боку “Віла-посестра” цілком скидається на “Сербські народні думи” Старицького: і там, і там маємо п’ятистопного хорей» (Там само. С. 150). Про те, що переклади М. Старицького належали до «улюбленої лектури» у родині Косачів згадує й Олена Пчілка: «Летом 1876 г. книжка “Сербських думъ” в перекладі Старицького вийшла в Києві, с посвященням М. П. Драгоманову, “моєму щирому другови и товаришови”, как напечатал автор перекладчик на заглавном листке. Мне М. П. Старицкий прислал на Волынь экземпляр “Сербских думъ” в роскошном переплете с автографом» (Пчілка Олена. Михаил Петрович Старицкий (пам’яті товарища) // Киевская Старина. 1904. Т. 85. С. 417).

Із «Сербських народних дум і пісень» М. Старицького Леся Українка запозичила окремі фрагменти, мотиви, а саме — життя віли у горах, братання її з юнаком, зустріч з турками та бій з ними, розмова віли з конем, мотив визволення юнака з темниці. Проте письменниця змінила мотивацію вчинку хлопця і розв’язку подій — юнак, утративши віру в життя й не бажаючи виходити з в’язниці, просить вілу вбити його й поховати. «“Віла-посестра” — це гарна мозаїка, де оригінальне сплітається з запозиченням, де елементи південно-словянського, а почасти й українського, епосу гармонійно поєднуються з елементами власної творчості

поетки», — писав М. Драй-Хмара. Оригінальним, за його спостереженням, виявилось поєднання «мотиву визволення юнака з в'язниці й мотиву його вбивства» (Там само. С. 128). Смерть замість радісного визволення стає вмотивованою, зважаючи на трагічні події в житті самої письменниці (смерть С. Мержинського у березні 1901 р. і смерть рідного брата Михайла у жовтні 1903 р.). Ці обставини, ймовірно, стали поштовхом для завершення поеми.

Л. Драгоманова у листі до О. Кобилянської з приводу пережитої Лесею Українкою смерті С. Мержинського писала: «...Так страшно хочеться вірити, що Лесічка, дякуючи таким добрим людям, як Ви, видержить той удар, котрий так несправедливо послала їй доля <...> Леся поховала свого любимого приятеля, це само по собі таке велике горе <...> 2 місяці не відходила від хворого, і він помер на її руках. <...> Послідні два тижні при ній був дуже, дуже добрий приятель, котрого ми послали до неї, котрий і привіз її до нас» (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія... С. 537).

«Добрий приятель», з яким Леся Українка познайомилася 1896 р., і до якого вона у листах зверталася «брате», — М. Кривинюк, «був потім Лесиним співчленом соціал-дем[ократичного] гуртка, а пізніше другом і побратимом Лесиним, а ще пізніше швагром, бо одружився 1905 року з її сестрою Ольгою...» (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія... С. 349). Письменниця присвятила йому вірші «До товариша» і «Весна зимова», підтримувала друга в часі ув'язнення в Лук'янівській тюрмі, куди у листопаді 1896 р. він потрапив через участь у студентських заворушеннях і розповсюдженні нелегальної літератури. Згодом М. Кривинюк став довіреною особою в усіх важливих громадських і особистих справах усієї родини Косачів. Саме він допомагав Лесі Українці доглядати С. Мержинського упродовж останніх двох тижнів його життя. «На С[ергія]. К[остянтиновича]. п. Леся дивиться як на чоловіка вже вмерлого; то видно з розмови з нею, — писав М. Кривинюк у листі до Олени Пчілки. — Я думаю, що паралельно тому, як у С. К. притуплялись органи чувств, у п. Лесі одгострювались душевні муки і дійшли до того, до чого тільки могли дійти, і рішучий момент фізично не зможе їх збільшити; а разом з тим вона заховується дуже спокійно. Тепер вона дбає про те, щоб наближення того моменту справляло С. К. можливо найменших мук...» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія... С. 531).

У листі до О. Косач-Кривинюк Леся Українка з вдячністю згадувала підтримку і піклування М. Кривинюка у Мінську: «Ще на Новий рік наше з ним побратимство не було вже пустою формою, а потім ті страшні і незабутні для мене часи, що ми вкупі з ним пережили в Мінську, зробили його мені ще ріднішим, показали мені всю одвагу і разом з тим ніжність його серця. Коли найближчі приятелі мого нещасного друга боялися «розстроїти собі нерви» його видом, в той час Михайло Васильович, не примушений ніяким «довгом серця», був для нього і для мене ще більш справжнім братом милосердя і помагав так, як тільки було в людській силі допомогти. А вже до мене самої він і тоді і потім був таким уважним, що коли б хотіли віддати мірою за міру, то, певне б, знов математика зрадила б — може, ти вже якось відплатиш за мене...» (Лист Лесі Українки від 27.V(9.VI).1901 з Кимполунга до Косач О. П. (се-стри) // *Листи: 1898–1902*. С. 267).

В травні 1901 р. після пережитих у Мінську подій, Леся Українка на запрошення О. Кобилянської приїздить на Буковину. Перебуваючи у Кімполунгу, вона пише вірші, у яких відлунює трагічна подія: «Квіток, квіток, як можна більше квітів...», «Ти не хтів мене взяти, полишив мене тут на стороні...», «Уста говорять: він навіки згинув!».

У жовтні 1903 р. Леся Українка тяжко пережила смерть рідного брата Михайла: «Десь після 11 жовтня, ледве Леся поправила-ся після приїзду до Тифлісу, як одержала звістку про смерть брата Михайла і та звістка знов її прибила. Вона була «душею хвора». Коли б була сама, то може б і не витримала, але в Тифлісі була тоді давня товаришка Лесина, Марія Биковська-Біляєва, та К. Квітка, то вони допомогли Лесі жити» (Косач-Кривинюк О. П. *Леся Українка. Хронологія...* С. 717).

Аналізуючи твори Лесі Українки цього періоду, М. Драй-Хмара писав: «І коли ми переглянемо Лесині твори, писані між 1900 та 1911 роками, то побачимо, що мало не всі вони просякнені трагізмом. Найближче ж до “Віли-посестри” з цього погляду підходять такі твори, як “Кассандра”, “Руфін і Прісцілла”, “У пущі”, “Боярина”» (Драй-Хмара М. *Поема Лесі Українки «Віла-посестра»*. С. 144).

2345 ...а надібав вілу-білу в горах — віла — дівоча потвора, що живе по горах, подібна до нашої русалки, або краще — мавки. Тільки віла сербська більше доброчинна, ніж злочинна; вона дуже гарна, має чудовий голос; часами жартує з юнаками,

а більше пеклується про них і про Сербію» (Старицький М. Сербські народні думи і пісні / Переложив М. Старицький. Київ: 1876. С. 1). У ліричних та епічних піснях усної традиції балканських слов'ян віли — це добрі та прихильні до людей істоти, водночас у міфологічних баладах, деяких епічних віршах та демонологічних переказах вони зображені як такі, що поводяться згубно (Айдачич Д. Віли в народних баладах балканських слов'ян // Народна творчість та етнологія. 2012. № 2. С. 11).

2346 В автографі викреслено: «Цілував її в обличчя біле [тричі]».

2347 ...стиснув руку і назвав: «посестро» — у першодруковій зі знаком оклику «посестро!». Братання юнака з жінкою, за М. Драй-Хмарою, «звичайна річ у сербському епосі взагалі, а в “Сербських народніх думках” Старицького зокрема. В думі “Андрій і Марко”, напр., виступає корчмарівна Марія, Маркова посестра, а в думі “Марко в татарській темниці” — донька хазяцького короля, з якою Марко побратався, щоб та допомогла йому визволитися з темниці. У думі ж “Марко й сестра капітана Лека” навіть сказано, що Марко мав за посестру вілу» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 139).

2348 ...а вона його: «мій побратиме» — у першодруковій зі знаком оклику — «мій побратиме!». Побратимство — звичай загальноєвропейського мілітарного комплексу; згадка про таку традицію зустрічається ще в «Історіях» Геродота: «Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегнів обох, що складають угоду. Так роблять вони, злегка надрізуючи тіло вістрям або дряпаючи ножем. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитов і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують» (Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Пер., перед. й прим. А. Білецького. Харків: Фоліо, 2006. С. 252). Побратимство практикувалося між українським козацтвом. Простежуючи паралелі між спадщиною Запорізької Січі та духовно-лицарськими чернечими орденам Західної Європи XII–XIV ст., дослідники зауважують, що такий звичай був одним із моральних принципів обох культур (нерідко козаки, що браталися між собою, йшли один за одного на тортури і навіть на смерть). У сербів, чорногорців, боснійців, осетин традиція побратимства активно побутувала й впродовж XIX ст., обряд розпочинався тим, що побратими

обіцяли і клялися один одному братерською взаємодопомогою, й завершувався релігійною службою (Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. Київ: Стило, 2004. С. 78–79).

2349 В автографі викреслено: «Їдуть поруч [по дібр] по горі зеленій [от дібрана пара]». Викреслено і наступний рядок: [А в долині турки залягають]».

2350 В автографі викреслено: «Чи то галич [криє] налетіла».

2351 ...чи то гору турки — у першодруковій слово «Турки» скрізь написано з великої літери. М. Драй-Хмара зауважує, що «Зустріч із турками та бій з ними у Лесі Українки описано більше-менше так, як у сербській думі “Косове поле”, причому й там, і там турок порівняно з чорною галиччю та з хмарою» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 139).

2352 ...облягають, хмарою вкривають — у першодруковій «облягають, хмарою поймають».

2353 «Бійся Бога, побратиме любий» — у першодруковій «милий побратиме».

2354 В автографі викреслено: «Чи на те ж [з тобою ми] браталась я з тобою».

2355 Коли хочеш, утікаймо вкуні, — / дужий кінь мій нас обох врятує». / Згорда мовив побратим на тее: / «Неподоба лицарю втікати!» — в автографі ці рядки дописані вертикально, справа на папері. Далі у першодруковій є такі рядки: «Вже ж на те не обізвалась віла, / Лиш коневі крила буйні вяже», натомість в автографі такі рядки відсутні.

2356 В автографі викреслено: «[Тут своєму коневі віла була], [з коня зіходить], [прикрутила віла крила] І коневі крила в'яже віла».

2357 В автографі викреслено: «[Далі стала поруч побратима] Потім в'яже [і зв'язала] поводи докупі...».

2358 В автографі викреслено: «Се ж я наші долі поєднала [Де ти ляжеш, там і я загину]». Далі в першодруковій є рядок «Побратим іще її вмовляє», натомість в автографі його немає.

2359 В автографі викреслено: «але в тебе все ж [дівоча вдача] дівоче серце».

2360 Пірнач — «оружжя це зовсім схоже на нашу булаву; тільки булава у нас вживалася як клейноди, а буздован, був завжди оружжям: ним трошили зруч і кидали на-оддаль» (Старицький М. Сербські народні думи і пісні. С. 20).

2361 В автографі викреслено: «[Вже не встиг], [Хтів юнак про] Ще хотів юнак».

2362 ...заячали, наче люті круки... — у першодруковій «заячали, наче хижі круки».

2363 ...та в ясир забрати молоденьких — потрапити у полон до османців.

2364 ...не даються ворогам в неволю — в автографі є ще варіант цього рядка: «не дають свого життя задарма».

2365 В автографі викреслено: «хоч і знають, що не вборонитись [турків]».

2366 ...не хочать зганьбити ясну зброю — в автографі далі закреслено рядок «Б'ють, рубають. Хто впаде, того протягнуть коні».

2367 В автографі викреслено: «Перебив коню [попругу під сидельцем] на крилах пута».

2368 В автографі викреслено: «що [ти так] зламала ти братерське слово...».

2369 В автографі викреслено: «[Тут юнак шпурнув] Кинув геть юнак пернач злотистий». «За стереотипною формулою сербського епосу, — зауважує М. Драй-Хмара, — юнак спочатку одрізує голову своєму коневі, потім ламає надвое шаблю, списа і, нарешті, закидає пірнач. Таку формулу, напр., знаходимо в думі “Смерть Короленка Марка”, що її переклав Старицький» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 141).

2370 В автографі викреслено: «Бачить віла згубу [неминучу] побратима...».

2371 ...зачепилась там завоєм білим... — завій — «довгий шмат матерії, якою Турки завинають собі голови» (Старицький М. Сербські народні думи і пісні. С. 161). Із цим словом Леся Українка вживає — намітка: «Добува блискучу шаблю віла, / обтинає білу ю намітку».

2372 В автографі викреслено: «наче хмарка, що [з потоку встала на горі високій], [з дороги збилась] сплила з верхівля...».

2373 ...та котрим з них турки подалися? — в першодруковій «Та кудю ж Турки подалися».

2374 Заридала, загукала віла — в першодруковій «зарадила».

2375 Через тебе загинув побратим мій — в першодруковій «Через тебе побратим загинув».

2376 В автографі викреслено: «Кличе віла [посвистом, і гукає, й свище...». «До вілиного поввисту, — наголошує М. Драй-Хмара, — що ним вона кличе коня, ми паралелей у народніх піснях не знайшли. У Старицького такого прикладу теж немає. <...> Не знайшли ми паралелей і в українському епосі за винятком

такої: в одному з варіантів думи про Нечая козак Нечай кричить і свище на свого джуру». Відповідну паралель дослідник простежує в «Чорній раді» П. Куліша, коли Кирило Тур вийшов із хати і посвистом кликав коня з гаю. (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 142).

2377 В автографі викреслено: «Не [сказати] пізнати, що то віла біла...».

2378 Так блукала три дні і три ночі — у першодруковій «Так не день, не два вона блукала». Стереотипне число, яке вживається у фольклорі.

2379 В автографі викреслено: «Якби я тебе не винів [хма] небо...».

2380 В автографі викреслено: «[то б ви марне згинули обоє] ви б дістались у полон обоє...». «Розмова віли з конем — виразне запозичення з народного епосу, так у думках “Одружіння короля Вукашина”, “Марко і віла”, “Смерть Короленка Марка”, які перекладені М. Старицьким, є розмова людини з конем, в українській усній традиції такий мотив є в думі про Нечая, “Битві під Берестечком”» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 142).

2381 В автографі викреслено: «щоб [загинуть від людської зброї] тебе в’язали людські руки!».

2382 В автографі викреслено: «темну ніч [проймаючи очима] пройма огненним зором.

2383 Так вони не день, не два літали — в першодруковій «Так вони літали три дні й три ночі».

2384 В автографі викреслено: «в [прості шати] просту одіж, мов яка селянка...».

2385 Та шукає свого побратима — в першодруковій цей рядок відсутній.

2386 Віла йде аж до палат султанських — в першодруковій цей рядок відсутній.

2387 ...світа-сонця не видають в очі — традиційна словесна формула українського фольклору. Далі в автографі викреслено рядок «опівночі віла йде під мури», «йде до темниці».

2388 В автографі викреслено: «[Ледве] Тільки ніч покриє всі дороги...».

2389 В автографі викреслено: «приникає вухом [до віконців] скрізь до мурів...».

2390 ...наслукає, чи не чути гуку — у першодруковій «не чутно».

2391 В автографі викреслено: «[Коли се] Аж на третю ніч почувла віла...».

- 2392** Добуває віла запоясник — запоясник — ніж. За уточненням М. Драй-Хмари: «Олена Пчілка цілком потвердила наш здогад про те, що слово це запозичено у Куліша; вона також розповіла нам, що Леся знала слово “запоясник” ще в дитинстві й гралася навіть у якусь гру, де фігурують дерев’яні запоясники» (Там само С. 157).
- 2393** Кінь майнув зо мною поїд хмару — в першодруковій «шугнув». За словами М. Драй-Хмари, «Цей гіперболічний образ властивий сербському народньому епосові, бо сербські віли — летючі істоти. У Старицького в одній пісні віла тікає від Марка й, тікаючи, плигає “аж під хмари, бідна”» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра» на тлі сербського та українського епосу. С. 140).
- 2394** Богом свідчусь — в першодруковій «Свідчусь Богом».
- 2395** В автографі викреслено: «десь [ти певне] для турків довго чепурилась...».
- 2396** Обкипіло крів’ю — в першодруковій «облилося».
- 2397** В автографі у рядку «не сказав би, [віла] що я чепурилась...» — «віла» не викреслено.
- 2398** Тут юнак лагідно їй промовив — в першодруковій «лагідно бранець їй промовив».
- 2399** Вже мені сириця тіло ззіла — «Деякі деталі цього образу, — наголошує М. Драй-Хмара, — вказують на вплив українського епосу. Насамперед порівняння постарілого юнака з сивим голубом — це типова підхідка української думи. Далі “сирове реміння” відповідає “сириці” або “сирій сириці” українського епосу. Характерний для його й епітет “жовті кості”, як і брязкіт кайданів. Останні три риси маємо в одному уривкові з думи “Плач невольника у турок про викуп”: “Кайдани руки-ноги поз’їдали, / сирая сириця до жовтої кости тіло козацькеє проїдала”. Є ці деталі і в думі “Плач невольників на турецькій каторзі”» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 148).
- 2400** В автографі викреслено: «а залізо [кайдани] кости перегризло...».
- 2401** В автографі викреслено: «що зламав я [свою] сам почесну зброю».
- 2402** В автографі викреслено: «що живим до рук дістався туркам [в руки]...» У першодруковій «віддався».
- 2403** ...чі в темниці, чи на вільній волі — після цих слів авторська позначка —), на яку вказував М. Драй-Хмара.
- 2404** В автографі викреслено: «Я сама спущуся у темницю [по намітці]».

2405 ...я тебе таки дістану звідти — в першодруковій «я таки тебе вратую». Мотив визволення юнака з темниці суголосний сербському народному епосу: «Так, приміром, у думі “Марко в татарській темниці” оповідається про те, як капітан Дойчин визволив Марка з темниці. У цій думі в ролі визволителя виступає чоловік, Марків побратим. Але в сербській народній поезії поширений і інший варіант цього мотиву, де юнака з темниці визволяє жінка, здебільшого перебрана в чоловічу одягу. <...> В “Сербських народніх думках” Старицького натрапляємо на дві такі думи, де в’язня з темниці визволяє дівчина. Перша з них — “Весілля Радула Волошина”, в якій розповідається про те, як дівчина-наречена визволила двох братів з неволі; друга — “Короленко Марко і арапського короля дочка”, в якій розказується, як королівна-арапка визволила Марка з темниці» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра». С. 133). М. Драй-Хмара виокремлює ще три твори, де є мотив визволення бранця, з якими могла ознайомитися Леся Українка перед написання власної поеми: «Дума про княгиню-кобзаря» (1891) Б. Грінченка, балада «Княгиня-кобзарь» (1893) М. Кононенка, «Поема про білу сорочку» (1897) І. Франка.

2406 ...емію гоїть всі юнацькі рани... — традиційний для сербського епосу мотив про вілу-чарівницю, що лісовим зіллям уміє гоїти юнакам рани. «У книжці Старицького, — відзначає М. Драй-Хмара, — є дума “Марко і віла”, в якій розповідається, як Марко бив вілу булавою за те, що вона прострелила горло й серце Милошеві, наказуючи їй назбирати в лісі зілля й повернути до життя забитого юнака. Віла присягається Богом і святим Іваном, що чинить Маркову волю. І справді: вона назбирала по Мирочу зілля й загоїла юнакові дві рани. Не може бути сумніву в тому, що Леся Українка взяла цей момент із «Сербських народніх дум» (Там само С. 146).

2407 В автографі викреслено: «[я то гину не від ран юнацьких] не з юнацьких ран я погибаю».

2408 ...поховай десь тіло се стражденне / щоб над ним злий ворог не знущався — «Почесна смерть, особливо в бою, й почесний похорон — це характерні риси сербського юнацького життя, що їх не раз і не два відзначає народній епос <...> Ідея почесної смерті й почесного похорону відома й українському епосові, але наш козак, умираючи, боїться не так знущання ворогів, як того, що йому доведеться дістатися “звіру та птиці на поталу”» (Там само С. 147).

2409 В автографі викреслено: «Чи рука ж моя на те [здійметься] зведеться...».

2410 В автографі викреслено: «що не [судив] дав юнака-побратима...» закреслено.

2411 В автографі викреслено: «а судив [з посестрою з'єднатись], [з посестрою зострітись] посестру — сюю вілу...». Далі закреслено рядки «Якби мав я тут побратима, він мене б востанне», «Він би мав одвагу незрадливу».

2412 Обізвався побратим на тее — в першодруковій «Обізвався бранець ледве чутно».

2413 В автографі викреслено: «[Вже не гляну, бо погасли очі] Не добачу: потьмарились очі...».

2414 ...ось він вже на брамі камінь креше... — в автографі далі скісною лінією закреслено рядки «Простягає віла руки дужі/ і підводить свого побратима/ і несе, і на коня сажає/і сама сідає позад нього/Ось бере на руки віла в'язня,/ садовить на огиря край себе». В першодруковій є такі рядки: «Узяла на руки віла в'язня/ садовить в сідло поперед себе», хоч в автографі вони відсутні. Епізод, коли кінь копає суходіл копитом, вибиваючи землю, є і в українській пісні, і в сербській, і в польській народній поезії: «Самий вислів “копати суходіл” надзвичайно характерний для української думи, коли в ній розповідається про похорон козака» (Драй-Хмара М. Поема Лесі Українки «Віла-посестра», С. 148).

2415 В автографі викреслено: «Не неси мене високо, сестро [Я боюсь просторів, високостів]».

2416 В автографі викреслено: «та лівиця щільно [к серцю горне] пригортае...».

2417 В автографі викреслено: «а [правиця шабельку виймає] в правиці запоясник блиснув...».

2418 В автографі викреслено: «та й убився так глибоко в [серце] груди». «Дуже часто, — стверджує М. Драй-Хмара, — в сербському епосі мотив визволення юнака з темниці закінчується весіллям. <...> В українських думах усі невольники так само тільки й мріють про те, щоб повернутися додому з тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської. Ніхто з них не хоче гинути в кайданах, як це робить юнак у Лесиній поемі. Досить переглянути такі думи, як “Плач невольників на турецькій каторзі”, або “Плач невольника у турок про викуп”, або “Втеча Самійла Кішки з турецької неволі”, щоб переконатися у цьому. Особливо характерний кінець “Марусі Богуславки”» (Там само С. 144).

2419 В автографі викреслено: «тільки серце крив'ю [обкипіло] облилося...».

2420 Полонина — «або планина — гора, укрита лісом» (Старицький М. Сербські народні думи і пісні. С. 92).

2421 В автографі викреслено рядок: «аж гора до неба стала ближча. [Як скінчила ж ту сумну роботу]».

2422 В автографі викреслено: «Грім [озвався в горах] весняний чутно».

2423 В автографі викреслено: «Сльози ронить віла в [тузі] лютім горі...».

2424 В автографі викреслено: «[Нам пшениця буде] От весняний дощик...».

2425 В автографі викреслено: «[Так що разу] Ходять в горах світляні веселки...».

Ізоolda Білорука

Першодрук: Літературно-науковий вістник. 1913. Кн. 1. С. 24–28.

Автографи: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 740 (чистовий); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 741 (чорновий).

Датується за чорновим автографом, підписаним: 21 VII 12 К.

Подається за чистовим автографом, звіренням за першодруком.

Графіка строків подається за чистовим автографом.

Більшість тексту чорнового автографа написано олівцем, а правки виконані чорнилом. Складається з 8 аркушів, на полях першого аркушу примітка Лесі Українки. Чистовий автограф написаний чорнилом, датований 1912 р., кількість сторінок — 17.

Збережено особливості авторського мовлення. За сучасним правописом подається: написання апострофа, коли б (килиб), не варто (неварто), з-за (зза). Розділові знаки збережені авторські, окрім тире, якими починається пряма мова перед лапками. Розбіжності першодруку, чистового і чорнового автографів зазначені у примітках.

Сюжет поеми відноситься до т. зв. «вічних сюжетів», створених культурою Середньовіччя. Найдавніші витoki сягають західноєвропейського героїчного епосу VII ст. Ранні варіанти сюжету — легендарні, пізніші знайшли відбиток у лицарських романах XII–XV ст.

«Перший у світовому письменстві твір про Трістана й Ізоолду — це «ле» (lais — коротке віршоване оповідання) про жимолость

Марії Французької» (Качуровський І. Генерика і архітектоніка. Кн. І. С. 292). У цьому творі історія не стільки розказується, скільки поетизується фіналом: на могилі закоханих вирости горіх і жимолость, які сплелися, символізуючи вічний шлюб закоханих. Існує багато авторських варіантів цієї легенди. Найвідомішими версіями є нормандський роман Беруля (біля 1180 р.), німецький (Ейльгарт фон Оберге, близько 1190 р.), англійська поема «Сер Тристрам» (кінець XIII ст.), французька поема «Безумство Трістана», відома у двох варіантах (близько 1170 р.), а згодом з'явилися італійські, іспанські, чеські та навіть білоруська версія сюжету (повість «Про Трищане і Іжоте»). «Та найвідоміша й найвища щодо художнього рівня версія, де почуття героїв піднесені й ошляхетнені, це писаний тридцять років пізніше (пізніше 1190 р. — *Ред.*) твір видатного майстра (його так і називали Майстром) Готфрида зі Страсбурґу» (Качуровський І. Генерика і архітектоніка. С. 293). Наприкінці XIX ст. французький мовознавець Жозеф Бедье зібрав усі відомі на той час версії роману і створив за ними своєрідний «прототип» XII ст. У його редакції остаточний варіант легенди набув завершеної і компактної форми. Вишукана літературна мова Бедье чудово передала автентичну атмосферу і стиль давньої кельтської легенди. Ця версія твору поширилась під назвою «Роман про Трістана й Ізольду» (1900). Втім, світогляд людини нового часу в тексті дуже відчутний. Цей твір на українську мову переклав М. Рильський.

За сюжетом королевич Лоонуа Трістан осиротів у ранньому віці й, рятуючись від злої мачухи, втік до двору свого дядька Марка в Тінтажель. Там молодий і сильний юнак убив у поединку ірландського велетня Морхультя і звільнив народ від податків. Самого ж Трістана було поранено отруйною зброєю. У пошуках зцілення він приплив до Ірландії, де його врятувала від смерті принцеса Ізольда. Між молодими людьми спалахує любов. Втім, цей момент у романі Бедье — додаток Нового часу, бо Середньовіччя базує цю історію кохання виключно на чарах: кохання як незбагненна залежність, що виникла через любовний напій, випитий випадково. Трістан привіз Ізольду для свого короля Марка, з якою той і одружився. І Трістан, відданий васал короля, й Ізольда, його дружина, намагались боротись зі своїми почуттями, але дія чарівного зілля змушувала їх зраджувати знов і знов, поки, через низку пригод, історія не закінчилась трагічною смертю закоханих.

Леся Українка обрала класичний сюжет як основу, проте відходить від усталеної канви, зокрема оригінально подає перипетії в кожному з розділів поеми. Це підмітив ще А. Ніковський, котрий виокремив наступні сцени автентичного авторського сприйняття: Ізольда Білорука не царівна, а дівчина на простій роботі; Трістан і Білорука живуть як чоловік і жінка; нові чари: Ізольда Білорука робиться у всім подібною до Золотоконосої; у перетвореній Білорукій Трістан бачить істинну Ізольду Золотоконосу; зачеплено самолюбство дівчини, і вона знов вертається до свого питомого образу; порада феї Урганди, щоб до недужого Трістана привезти першу його кохану; зустріч обох Ізольд. (Ніковський А. Ізольда Білорука // *Леся Українка. Твори. Т. III. Поеми. Київ: Книгоспілка, 1927. С. 193*). М. Драй-Хмара порівняв любовну модель драми з діалогом Лесі Українки «Айша і Мохаммед» (Драй-Хмара М. *Леся Українка. Життя і творчість. Літературно-наукова спадщина. Київ, 2002. С. 35–101*).

На думку І. Качуровського, сюжет Трістана й Ізольди виник окремо від сюжетів про лицарів Круглого столу, лише згодом Трістан був долучений до числа лицарів короля Артура. Але у своїй поемі Леся Українка згадує імена чільних дійових осіб Артурівського циклу, Мерліна і Моргану, відсутніх у сюжеті Ж. Бедье. Отже, контекст твору стосується не лише сюжету Трістана та Ізольди, а й загалом усіх міфів Артурівського циклу.

Найдавніші згадки про Артура збереглися в кельтській міфології, у високому Середньовіччі (XII–XV ст.) були опрацьовані численними авторами західноєвропейських літератур, а потім на кілька століть призабуті. Наступний сплеск зацікавлення середньовічним епосом і його героями-лицарями припав на XIX ст. Започаткований романтиками, цей інтерес набував все більшої популярності і досяг апогею у період модернізму. На час написання «Ізольди Білорукою» Леся Українка знала чимало уславлених авторів, імена яких асоціювалися з середньовічною легендою. Насамперед це А. Теннісон (1809–1892), найвидатніший поет Англії Вікторіанської епохи. Під враженням від роману Т. Мелорі «Смерть Артура» (XV ст.) Теннісон у 1830-ті рр. почав писати поему «Смерть Артура», у 1842 р. опублікував двотомник «Поеми», який містив кілька поем на теми, взяті з роману Мелорі («Сер Галахад», «Сер Ланселот і королева Гвіневра», «Смерть Артура»), у 1859 р. вийшли друком його «Королівські ідилії». Під впливом Теннісона з'явилися поеми Вордсворта, Лонгфелло, Суїнберна.

Опрацьовував ці сюжети і шотландець Вальтер Скотт. У США Марк Твен у відповідь на апологетику Артура написав сатиричний роман «Янкї із Коннектикута при дворі короля Артура». Один із прерафаелітів, молодих англійських художників середини ХІХ ст., Д. Г. Россетті, створив на теми Артурівського циклу низку живописних полотен: «Сер Трістрам і прекрасна Ізольда п'ють любовне зілля», «Могила Артура: останнє побачення Ланселота і Гвіневри», «Артур і королеви, що плачуть». Популярності міфологічних сюжетів особливо сприяла музика. Німецький композитор Р. Вагнер надихнувся героїчним епосом «Пісня про Нібелунгів», творчістю Готфріда зі Страсбургу, Вольфрама фон Ешенбаха і створив низку опер: «Парсифаль», «Лоенгрін», «Трістан та Ізольда», «Зігфрід», «Тангейзер», які остаточно закріпили Артура і героїв його циклу у низці архетипних образів нового часу.

Леся Українка опрацьовує сюжет цілком по-своєму, адже висуває на перший план історію, яка в легендарному сюжеті існувала далеко на другому плані. Способом роботи з міфами поема «Ізольда Білорука» перегукується з драмами «Кассандра», «Орфеево чудо» і «Камінний Господарь». Леся Українка не наслідує й не компілює міфи, вона чинить з ними приблизно так само, як відомі психологи ХХ ст. — шукає в нібито фантастичних давніх історіях, зіставних з фольклорними казками, реальний психологічний зміст. Поема «Ізольда Білорука» — насамперед глибоко психологічний твір.

2426 У чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 741) під назвою Л. У. олівцем назва французькою мовою: «Iseult-aux-Blanches-Mains».

2427 Трістан — один із лицарів Круглого столу, який став героєм окремого сюжету. За однією з легенд, замок Тінтагель, руїни якого збереглися дотепер і датуються ХІ-ХІІ ст., був місцем народження Артура, за іншою — володінням короля Марка, дядька Трістана. Численні подвиги Трістана, а не лише любовна історія, вписують його в коло лицарів Круглого столу. Інша легенда стверджує, що Марку належав замок Дор, на вершині якого є Камінь Трістана, — камінний стовп, на якому є напис «Drustanus hic iacit Cunomori filius» («Тут лежить Друстан, син Куномора»). Валлійською Друстан — Трістан. (Кокс С., Оксбрау М. Король Артур и Святой Грааль от А до Я. Москва-Ленинград: Изд. худ. лит., 1961).

2428 У чорновому автографі викреслено: «Ізольду Злотокоосу».

2429 У чорновому автографі викреслено: «І ледве».

2430 З одчаю на узлісся/іде сумний Трістан... — Кохання у середньовічному епосі завжди супроводжується чарами і межує з божевіллям. Власне, один із стійких мотивів епосу — саме безумне кохання, яке зумовлює неадекватну поведінку лицаря. У сюжетах про лицарів Круглого столу таке кохання охоплює багатьох героїв. Саме так закохався король Утер, батько Артура, в одружену Ігрейну (Ігерну): за допомогою чарів Мерліна Утер набрав вигляду чоловіка Ігрейни й оволодів нею. Не менш відома історія шаленого кохання вірного васала Артура Ланселота і дружини Артура Гвіневри (Джівеври). Від шаленого кохання до Діви Озера збожеволів Мерлін, жив дикуном у лісі. Те саме сталось з Івейном, героєм роману Кретьєна де Труа «Івейн, або Рицар з левом» (бл. 1180): «Івейн, котрий не дотримав обіцянки, даної дружині і котрого вона через це відкинула, втрачає глузд, покидає двір Артура і дістається лісу» (Гофф Жак Ле. *Середньовічна уява*. Львів: Літопис, 2007. С. 78). Шалене кохання, подібне до божевілля, спричинюється, як правило, чарами. Цей мотив у XV–XVI ст. письменники почали пародіювати (найвідоміший твір — «Несамовитий Роланд» Л. Аріосто, 1505–1532). Дон Кіхот Сервантеса, який чомно наслідує поведінку лицарів, вважає, що в ролі закоханого він має чинити якісь безумства. Леся Українка формує свій сюжет із знакових елементів міфу, щоб зрештою надати їм суттєво іншого значення.

2431 Ізольда Злотокося — Важливий елемент сюжету — волосся Ізольди. Не випадково Леся Українка у початковій примітці, вказуючи на основні елементи сюжету, робить акцент (через повтор) на подвійному імені героїні: далі вона цю деталь використовує як психологічну. У середньовічних легендах Ізольда мала буквально золоте волосся, а не просто гарне світле волосся, подібне до золота. Король Марк побачив, як пташка принесла у дзьобі золоту волосину і закохався у власницю такого волосся, забажав будь-що її здобути. Волосся загалом — стійкий у багатьох міфологіях оберіг, залучений при різноманітних ритуалах ініціації. Посилує цю функцію охоронця ставлення до золота: волосся Ізольди перетворило її на дорогоцінний трофей короля Марка, здобутий так само, як і всі інші трофеї. Мотив волосся як важливого оберегу людини з'явився ще у ранній творчості Лесі Українки (поема «Самсон»).

2432 У чорновому автографі: «схилився».

2433 Прийшла дівчина жати/і постать зайняла... — Тут і далі в поемі активно використовується образність і мелодика українського фольклору, яка, на перший погляд, не зовсім пасує до

середньовічних легенд. Насправді така фольклоризація необхідна для увиразнення легендарності сюжету, адже його джерело — прадавній кельтський епос й усна традиція, яка тисячоліттями передавала історії від покоління до покоління, у кожній культурі з певними відмінами. Але загалом феномен Артурівських міфів полягає в тому, що вони не належать жодній конкретній національній культурі нового часу, в літературі Високого Середньовіччя почали розроблятися майже одночасно в кількох країнах. Кельтський спадок об'єднує всі європейські нації.

2434 У чорновому автографі: «темне».

2435 ...і чорна, мов те горе, / була її коса. // Хороші в неї очі, і темні, мов одчай, — / хто гляне в тее пекло... — Слова «горе», «одчай», «пекло» — маркери трагічного мотиву, зосередженого саме на Ізольді Білорукій, тій, якій судилося нерозділене кохання. Історія трагічна не там, де легенда цю трагедію змальовує, а там, де легенда трагедії не помічає.

2436 У чорновому автографі рядок виправлено: було «забути може рай».

2437 А голос у дівчини — / мов тої скрипки спів, / що викликає мертвих / на танець із гробів. — Образ Ізольди Білорукої з самого початку позначений маркерами, які віщують смерть Трістану. Тут алюзія до середньовічного «Danse Macabre» — танцю смерті, який виконувався під час поминання мертвих, часто у формі процесії, яка складалася з фігур скелетів або мерців, які жваво пританцюували, і живих, які рухалися сповільнено. Такий танець став втіленням середньовічного ставлення до смерті як переходу в потойбічний світ.

2438 У чорновому автографі викреслено: «і на землі».

2439 Ізольдо, Ізольдо моя, / в очах твоїх темних / хотів би я бачить блакить... — Трістанові здається, що йому бракує білявого волосся і блакитних очей в образі коханої. Ідеальний образ вичерпується зовнішністю. Образ статусної (легендарної) красуні, дівчини, яка підкоряє всіх досконалою зовнішністю, — наскрізний для творчості Лесі Українки, особливо увиразнений у драмах «Касандра», «Айша і Мохаммед», «Камінний Господарь».

2440 У чорновому автографі: «Ізольдо, твій голос такий».

2441 У чорновому автографі: «Коли б був як шелест берез».

2442 У чорновому автографі: «лагідний, пестливий».

2443 Бо мати хрещена моя, / то фея Морґана — Морґана — фея Морґана — зведена сестра короля Артура. Як і більшість міфів

Артурівського циклу, походить з кельтської міфології. Фея Морґана перегукується з кельтською богинею Модрон (Морріган). Вона мешкала на чарівному острові Авалон і була однією з дев'яти фей-цілительок. Фея Морґана — одна з міфічних фейрі, істот жіночої статі, які могли перетворюватись і на прекрасних дівчат, і на огидних старих жінок. Фейрі були лісові і водяні, останні особливо підступні. Вони чекали, доки хтось наблизиться до берега і затагували під воду. У Т. Мелорі і Морґана, і Вівіан, Діва Озера, — це фейрі. У ранніх міфах Морґана насамперед цілителька, в пізніших — зла відьма, яка володіла сильною магією і вміла перетворюватись, а також літати. Тут характерний штрих, відповідний реаліям Середньовіччя — фея є хрещеною, язичницькі і християнські вірування тісно переплітаються у тогочасній свідомості.

2444 У чорновому автографі: «Нехай же я стану, мов янгол ясний».

2445 *Хай буду білява та ясна, / мов ангел у Божім раю...* — розгортається мотив зміненої зовнішності, загалом характерний для будь-яких міфів і легенд. Зміна зовнішнього вигляду з метою підкорити кохану/коханого у Новому часі вже не стільки міфологічний, скільки казковий мотив. Леся Українка надає йому архетипного значення, виявляє психологічний зміст у проблемі співвідношення образу внутрішнього Я й ідеального образу Я, відбитому у дзеркалі чи образі легендарної красуні. Закохана Ізольда Білорука охоче міняє свою «чорняву» вроду на ясну «янгольську», бажаючи догодити коханому. Але саме це й загострило трагізм їхніх стосунків і наблизило трагічний фінал. Виглядом Золотокосої Ізольда Білорука тільки роз'ятрила рани Тристана. Дівчина запізно збагнула застереження мудрої Морґани: «одного не зможе Морґана — / твоєї душі одмінить».

2446 У чорновому автографі: «Не жалуй же».

2447 *...шумлять веретенечка фей* — алюзія до давньогрецьких міфів про парок, які прядуть долі людей, з доданим психологічним акцентом: до веретенечок, звук яких позначає залежність людини, фатальну визначеність її життя, люди прислухаються з втіхою. Не чинять спротив, а охоче підкоряються. Фея натякає на небезпеку, але Ізольда не хоче чути застережень.

2448 У чорновому автографі закреслено рядки: «Бо кождий при тому вчуває / Розмови коханих людей».

2449 У чорновому автографі:

Самотний журиться Трістан,
оплакує розлуку,
і жде й не жде до себе знов...

2450 У чорновому автографі: «З-за моря приплила сюди».

2451 У чорновому автографі: «І спогад».

2452 Напій кохання нам залле / і згадку про розлуку... — наголос на чарівному напої як єдиній причині кохання, який авторка зробила у початковій примітці, тут набуває додаткового значення. Незважаючи на те, що кохання під дією чарів принесло героям багато нещастя і штовхнуло на зраду, Трістан згоден випити його знову, вже усвідомлено, щоб знову й знову переживати ту пристрасть, якої зазнав раніше. Власне, без чарівного зілля втриматись на тій висоті емоцій, якої прагне Трістан, неможливо. Тобто, Леся Українка скеровує образ приворотного напою в психологічну площину — надмірної залежності від об'єкта закоханості. У результаті вибір: вічна безумна пристрасть або смерть.

2453 У чорновому автографі: «Тепер забудеться вона».

2454 Нехай вона в Єрусалим / іде на прощу боса — Цей прояв жорстокої байдужості до коханої перегукується з епізодом із драми «Камінний Господар», коли Дон Жуан випробовує закохану в нього Долорес, яка намірилась йти в монастир і накласти на себе жорстоку обітницю. Є перегук з «Камінним Господарем» і в наступних словах Ізольти: «Хоч зникла тьма з очей моїх, / зате лягла на душу. / Ти чорний камінь там поклав, — / повік його не зрушу» (нерозділене кохання як камінь на душі характеризує почуття Долорес).

2455 У чорновому автографі над словом «чари» написано слово «ліки».

2456 Мерлін — образ Мерліна не обґрунтований сюжетом, він важливий як маркер міфологічного циклу, асоційований у мотив чаклунства. Мерлін — важливий персонаж в історії Артура, він чарами з'єднав Утера й Ігрейну, батьків Артура, викрав немовля і віддав на виховання у просту сім'ю. У 15 років Артур висмикнув меч Ескалібур із каменя і став королем, як і передбачив Мерлін. Мерлін був ініціатором створення Круглого столу. Він порадив королю Утеру Пендрагону наслідувати Йосифа Арамафейського, який, за легендою, зберіг чашу з кров'ю Христа (легендарну чашу Граалю), а згодом створив стіл, який був копією стола, за яким відбувалася Таємна Вечеря. Томас Мелорі у романі «Смерть

Артура» писав, що Круглий стіл був створений Мерліном на знак єдності язичницького і християнського світу. У Мерліна багато легендарних могил на території Англії, Ірландії, Шотландії. Неолітичний камінь у Броселіанді має назву Склеп Мерліна. (Монмутський Гальфрід. *История бриттов*; *Жизнь Мерлина*. Москва: Наука, 1984; Мелори Т. *Смерть Артура*. Москва: Худ. Лит., 1991).

2457 Урґанда — третій знаковий образ Артурівської міфології, введений авторкою без сюжетної зумовленості. Поруч з доброю феєю Морґаною неминуче, за законами казки і легенди, має з'явитись її зловісний двійник, підступна фея. Кельтські фейрі загалом дуже численні, як і будь-які міфологічні істоти, діляться на добрих і злих. Власне, у ролі злої феї досить часто виступала саме Морґана. Лесі Українці вона знадобилася в іншій ролі: як відомий персонаж міфів про лицарів Круглого столу, покровителька Ізольди Білорукої. Морґана й Урґанда дисонують навіть звукописом імен. Важливо, що нічого лихого підступна фея не вчинила, порадила те, що напрошувалось само собою. Але саме це й привело до максимального загострення конфлікту, зустрічі двох Ізольд і їхнього змагання, яке перетворило Трістана на об'єкт. Дві красуні забувають про коханого, змагаються поміж собою. У міфах про лицарів Круглого столу фея Урґанда відсутня. Ймовірно, ім'я запозичене з роману Сервантеса «Дон Кіхот», який починається з великої кількості відгуків на книгу про Дон Кіхота, в тому числі один текст належить Урґанді Невловимій; він вирізняється тим, що це вірш без закінчень у рядках, які римується (риму треба вгадати).

2458 У чорновому автографі: «порадить одна».

2459 У чорновому автографі порядок рядків наступний:

«І вірного друга послав
Трістан геть за море
При тій злотокосій тебе
і смерть не поборе».

2460 У чорновому автографі: «І пильно пану».

2461 У чорновому автографі викреслено: «щоб друг кораблі нарядив».

2462 ...напни лиш одно, /велике та чорне, /хай потім у нього мій труп /чорнява угорне... — мотив чорних і білих вітрил, які здалеку сигналізують про перемогу чи поразку, контамінований у сюжет Трістана та Ізольди з давньогрецької міфології (міф про

Тесея). Леся Українка зміцнює символіку білого і чорного кольору як знакових для двох красунь, білявої і чорнявої, щасливої і нещасливої. Акцент на імені Білорука робить символіку кольорів більш ускладненою і психологічно вмотивованою. Чорний колір, колір очей, коси, вітрил і останнього савану Трістана, супроводжує Ізолду Білоруку, яка порятувала коханого від тяжкої туги. Останнє слово в сюжеті віддане саме їй: «чорнява угорне».

2463 В чорновому автографі викреслено: «сплески».

2464 У чорновому автографі викреслено: «таки».

2465 У чорновому автографі викреслено: «співать нам поруч і».

2466 У чорновому автографі: «є».

2467 У чорновому автографі викреслено:

А я тим часом нам обом придбала
серпанку чорного один сувій.

Про велета (Казка)

Першодрук як частина «Триптиху»: Привіт Іванові Франкові в сорокалітє його письменської праці. 1874–1914. Львів. 1916. С. 51–54.

Автограф: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 749. Писаний олівцем, але чіткий, містить мало правок, добре читається, може мати статус чистового рукопису. Авторські правки зазначені у примітках. Усі особливості авторського мовлення збережені. За сучасним правописом подано: апострофи, слова «розповідав», «розказував» (росповідав, розказував).

Датується за автографом

Подається за автографом, звіреном за першодруком. У першодруці текст поділений на строфи (катрени), згідно з римунанням, очевидно, завдяки мимовільній підказці авторки, яка відділила останній катрен (роз'яснення алегорії). Але в рукописі текст суцільний, без строфічних відступів, що характерно для ліро-епічних творів Лесі Українки.

Казка «Про велета» є третьою частиною «Триптиху», до якого увійшли також апокриф «Що дасть нам силу?» (1903) і драма-легенда «Орфееве чудо» (1913). Вперше як триптих опубліковано у вказаному літературно-науковому збірнику. Див. коментар до апокрифа «Що дасть нам силу?».

Про обставини написання твору йдеться в листі Лесі Українки до сестри Ольги від 3(16)ІІ.1913: «Підгоївшись і воспрянувши

духом, я зробила маленьку роботку: написала і послала до збірника на честь Франка дві невеличкі речі, що вкупі з третьою, написаною дуже давно, становлять наче якусь цілість. Я не можу докоряти собі за таке “нарушення режиму”, бо не прийняти участі у цьому збірнику здавалось мені морально неможливим, а якби я тепер нічого не написала, то не мала б нічого відповідного, щоб туди послати, а воно вже час» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 642).

2468 Казка — фольклорний жанр, епічний, гостросюжетний, з формалізованими елементами. Казка про велета — не казка за формальними ознаками, казковим у ній є лише велет, образ алегоричний. Віршоване мовлення, герої-реципієнти і відсутність казкового сюжету ще більше індивідуалізують жанр. Жанр казки, а особливо казки літературної, утвердився в царині прозового епосу, тому авторка й висловлює сумнів («я може помилку роблю») в доцільності викладати казку римованим віршем, який представляє літературну традицію іншого плану (асоціюється якщо не з лірикою, то з ліро-епосом, баладами романтиків, наприклад). Водночас дужки і вставне «може» додають вислову трюхи іронії: авторка насправді не вважає це помилкою, а лиш передбачає певну читацьку рецепцію. Твір майже не має формальних ознак казки, ані фольклорної, ані літературної, оскільки історія про велета не містить елементів казкового сюжету. Власне, історія позбавлена сюжетності. Акцент зроблено на спогаді, на взаєминах оповідачки з товаришем дитинства, який запам’ятовся і чомусь дуже виразно пригадався у дорослому віці. Отже, казка — не зовсім казка, а, скоріше, казковий ліричний спогад, якому авторка надала функції алегорії через певне роз’яснення: «Кохана стороно моя! / Далекий рідний краю! / Що-раз згадаю я тебе, / то й казку сю згадаю». Без цього додатку зник би елемент алегоричного просвітництва, який потрібен був авторці задля адресації твору, присвяти Іванові Франкові. В останньому посланні до «метра», в заключному акорді, який звучить після «Орфеево-го чуда», письменниця усе народницьке «будительство» маркує як нездійсненну, казкову, дитячу мрію.

2469 Викреслено: «свавільний» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 749).

2470 Далі викреслені рядки:

Одно до одного тоді
тулилися щільненько

маленькі «панна і мужик»,
бо їм було страшненько.
Я пам'ятаю очі ті
наївні, круглі, карі,
неначе вчора то було,
як ми раділи в парі.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 749. С. 2, б. н.).

Чому ці рядки викреслено, — питання, варте уваги, адже вони не порушують розвитку дії, навпаки, посилюють драматизм ситуації: діти, занурені в казкову історію про велета, бояться природи, яка враз ожила. Очевидно, товаришування з хлопчиком — це надто особистий спогад, а пам'ять про хлоп'ячі очі, вислів «раділи в парі» може видатись натяком на історію дитячої закоханості. Так само вислів «панна і мужик»: мабуть, він прийшов разом зі спогадом і потвердив його біографізм. Вилучення цих рядків, як завжди у Лесі Українки при шліфуванні текстів, свідчить про те, що в основі написаного завжди є особисто пережите, але в процесі свідомої обробки воно набуває більш універсальних ознак. Справа не в хлопчикові, який раптом пригадався, важлива ситуація: спільне переживання якоїсь неймовірної історії. Йдеться про важливе: казки, міфи, героїв, які входять у дитячу свідомість, стають життєвими настановами.

2471 У першодруку «так приятель мій звався». Ймовірно, це редакційне втручання, адже нема підстав вважати, що саме так було у чистовому автографі, якщо у початковому варіанті написано «так мій товариш звався». Слово «товариш» характерне для словника Лесі Українки більшою мірою, ніж приятель. Крім того, воно краще вписується в сюжет поеми.

2472 Викреслено: «що в землю заховався».

2473 Викреслено: «подужать».

2474 Викреслено рядок: «і не могла його зломить».

2475 Викреслено рядок: «Господь на нього не стріляв».

2476 Викреслено: «грізним».

2477 Не встрілив велета Господь / своїм страшним перуном — Перун — давнє слов'янське божество, тут вживається у значенні «грім, блискавка».

2478 Викреслено рядок: «у сні на велета прийшла».

2479 Викреслено рядок: «а вже не прокидавсь».

2480 ...землю заснітвився... — За словником Б. Грінченка, це рідкісне діалектне слово має кілька значень, зокрема, слово сніт

вживається в значенні труп, а снітитися, в числі інших, має значення пліснявіти. Вислів «землею заснітився» замість «землею укритися» посилює емотивне маркування тривалого сну велета як змертвіння.

2481 ...безкарно точать з нього кров / і трощать білі кості — Перегук з «Орфеевим чудом»: у відповідь на зауваження Амфіона, що каміння мертве, Зет каже: «Хто тобі сказав, / що се каміння мертве? Таж каміння — / то кості матері-землі. Удар же / себе по кістці — як ще заболить!». У дитячій свідомості світ суцільно антропоморфний. Саме так, із обоження природи, антропоморфізму й анімізму (про це Леся Українка докладно писала у статті «Утопія в белетристиці») з'являються первісні вірування. Людина у своєму розвитку проходить той самий шлях, що й людство.

2482 Вже оснували тіло все / залізними дротами... — Цей і наступні рядки — алюзія до технічного прогресу, внаслідок якого земля засновується дротами, в землі копаються глибокі рани і висмоктуються кров-нафта. У кінці XIX – початку XX ст. тема протистояння природи, природного способу життя й технічного прогресу набула особливої актуальності у всіх європейських літературах, звучить вона і в творчості Лесі Українки. Велет — антропоморфне втілення сил природи, яка, будучи могутньою, не чинить спротиву людській нарузі. Не можна стверджувати, що рідний край — і є сплячий велет, це швидше натяк на подібність історій. Як і велет-природа, велет-край спить, хоча здатний будь-якої миті пробудитись і показати свою грізну силу.

2483 Викреслено рядок: «а валет затремтить у сні».

2484 Викреслено: «з тяжкої злої».

2485 Викреслено: «чорні».

2486 Викреслено: «здрігаються».

2487 Викреслено рядок: «а по землі мов пройде корч».

2488 Безрік — ніколи, невідомо коли.

2489 Викреслено рядок: «здрігнули довгі тіні».

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВОРІВ

Ангел помсти (Невільничі пісні)	162	626
Афра (Весна в Єгипті, III)	407	799
Байдари (Кримські спогади, 7)	125	600
Бахчисарай (Кримські спогади, 9)	126	601
Бахчисарайська гробниця (Кримські спогади, 11)	127	601
Бахчисарайський дворець (Кримські спогади, 10)	127	601
Безсонна ніч (Кримські спогади, 3)	120	598
Божа іскра	271	712
Бранець (Середньовічний мотив)	334	754
Братові й сестрі на спомин	275	713
«Було се за часів святої Германдади...»	333	753
«В холодну ніч самотній мандрівець...»	390	791
«Велике місто. Будинки високі...» (Подоріж до моря, V) .	112	590
Веселий пан	378	784
Весна зимова (Кримські відгуки, VII)	196	649
Веснянка	134	603
Вечірня година	102	586
«Вже сонечко в море сіда...» (Подоріж до моря, VIII)	116	595
«В інші гори я долину...»	308	738
«Ви щасливі, пречистиї зорі...» (Хвилини)	233	680
Вишеньки	261	702
Відгуки (Відгуки)	167	629
Віла-посестра	532	889
Вісті з півночі (Весна в Єгипті, V)	409	801
Вітряна ніч (Весна в Єгипті, IV)	408	800
Віче (Невольницькі пісні)	218	671
В магазині квіток	88	579
«В небі місяць зіходить смутний...» (Зоряне небо)	70	566

Ворогам (Уривок) (Невільничі пісні)	145	617
«Все, все покинуть, до тебе полинуть...»	297	729
«Всі наші сльози тугою палкою...» (Сльози-перли, III) ...	92	581
В'язень	78	573
«Горить мое серце, його запалила...» (Мелодії)	138	611
«Гострим полиском хвилі спалахують...»	325	747
Грай, моя пісне!.. (Кримські спогади, 2)	120	598
Грішниця (Невільничі пісні)	153	623
Граф фон Ейнзідель	369	777
Давня весна (Мелодії)	141	613
Давня казка	485	848
«Далі, все далі! он латані ниви...» (Подоріж до моря, II) ..	110	590
«Далі, далі від душного міста!» (Подоріж до моря, VI)	113	592
«Де поділися ви, голосніє слова...» (Ритми, I)	223	674
«Де тиї струни, де голос потужний...»	314	740
«Дивилась я на тебе і в ту мить...»	290	724
«Дивлюсь я на ясній зорі...» (Мелодії)	138	611
«Дивлюся я на смерть натури, і благання...»	260	702
Дим	327	749
Дихання пустині (Весна в Єгипті, II)	407	799
До lady L.W. (Осінні співви, I)	315	741
До мого фортеп'яно (Елегія)	86	575
До музи (Мелодії)	140	612
До Натури	101	585
Досвітні огні	87	578
До товариша	176	633
До товаришів (Невільничі пісні)	147	618
Дочка Іефая	339	758
Епілог («Хто не жив...») (З подорожньої книжки, VI)	421	809
Епільог («Чи сумно вас...») (Невольницькі пісні)	214	670
Єврейська мелодія (Відгуки)	168	629
«Єреміє, зловісний пророче...» (Єврейські мелодії, II) ...	213	669
«Єсть у мене одна...» (Зоряне небо)	69	566

Жалібний марш	255	699
Жертва (Легенди)	243	689
Жіночий портрет	388	789
Забута тінь	208	659
Забуті слова (Невольницькі пісні)	217	670
«Завжди терновий вінець...» (Невольницькі пісні)	221	673
«Завжди терновий вінець...» (Інша редакція)	432	812
Завітання	103	586
«За горою блискавиці...»	394	792
«За правду, браття, єднаймося щиро...»	259	702
Земля! Земля! (З подорожньої книжки, V)	421	808
Зимова ніч на чужині (Кримські відгуки, V)	186	643
«Знов весна і знов надії...» (Мелодії)	138	611
«Зорі, очі весняної ночі!..» (Зоряне небо)	68	566
Зоря поезії (Імпровізація)	204	657
«І все-таки до тебе думка лине...» (Невільничі пісні)	145	616
Ізольда Білорука	541	903
Ізраель в Єгипті	350	766
Імпровізація (Кримські відгуки, I)	179	636
«І ти колись боролась, мов Ізраель...»	352	768
Іфігенія в Тавриді (Кримські відгуки, VI)	190	645
Казка про Оха-Чудодія	374	781
Казочка про край Царя Гороха	383	786
Калина	307	737
«Квіток, квіток, як можна більше квітів...»	305	735
«Кінець подорожі...» (Подоріж до моря, IX)	117	595
«Князь Володимир за Дніпром...»	413	802
«Коли вже зачепили сі питання...»	264	704
«Коли втомлюся я життям щоденним...»	75	570
«Коли дивлюсь глибоко в любі очі...»	355	771
Конвалія	71	567
Королівна	511	868
«Красо України, Подолля!» (Подоріж до моря, III)	111	590
«Кров твоя — рубін коштовний...»	279	715

Легенда	384	786
Легенди (Легенди)	244	690
«Літо краснее минуло...» (В дитячому крузі)	130	603
Любка	253	698
«Люде бояться вночі кладовища...»	345	762
«Мамо, іде вже зіма...» (В дитячому крузі)	131	603
Мати-невільниця (Невільничі пісні)	143	615
Мердвен (Кримські спогади, 6)	124	600
«Минаю я, було, долини й гори...» (Хвилини)	234	681
Мій шлях	77	572
Місячна легенда (Поема)	459	825
«Мої любі, до мене ходіть! я сама...»	343	761
«Моя любя зоря ронить в серце мені...» (Зоряне небо)	69	566
«Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...»	365	776
Мрії (Кримські відгуки, IV)	183	641
Мрії в бурю (З подорожньої книжки, IV)	419	806
«Мрія далекая, мрія минулая...»	309	738
Музині химери (Гумореска)	402	795
На вічну пам'ять листочкиви... (Невільничі пісні)	165	627
«Нагаечка, нагаечка!..» (Пісні про волю, III)	364	775
На давній мотив	105	587
Надія	90	579
Надсонова домівка в Ялті (Кримські спогади, 12)	128	601
«На зеленому горбочку...» (В дитячому крузі)	130	602
На Земмерінгу	326	748
«На кладовищі ми...» (Пісні з кладовища)	360	772
На мотив з Міцкевича (Романси, II)	263	704
На пам'ять 31-го юля 1895 року	269	710
Напис в руїні	348	764
На провесні	73	568
Народ пророкові	395	792
На роковини	424	810
На роковини Шевченка	99	584
На столітній юбілей української літератури	202	654
На стоянці (З подорожньої книжки, III)	416	805

На човні (Кримські спогади, 4)	121	598
«Не всі мої квітки пішли з тобою...» (Інша редакція)	430	812
Негода (Кримські спогади, 5)	123	599
«Не дорікати слово я дала...»	278	714
«Не співайте мені сеї пісні...» (Мелодії)	137	611
«Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?»	389	790
Ніобея	321	744
«Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш...»	318	743
«Нічка тиха і темна була...» (Мелодії)	137	611
«...Ні! я покорити її не здолаю...» (Ритми, V)	226	676
«Обгорта мене туга...» (З пропавших років, 2)	174	633
Одно слово (Оповідання старого якута)	515	872
«О, знаю я, багато ще промчить...» (Невільничі пісні)	161	625
«Ой високо сонце...» (Подоріж до моря, VII)	114	593
«Ой в раю, в раю, близько Дунаю...»	373	780
«Ой здається — не журюся...» (Хвилини)	236	683
«Ой не зникли золотії терни...»	358	772
«Ой піду я в бір теменький...» (Хвилини)	237	683
«Ой, я постреляна, порубана словами...»	311	739
«О, не кори мене, любий, за мрії про славу...»	357	771
«Осінній плач, осінній спів...»	320	744
Осінь (Осінні співи, II)	316	741
Остатні квітки (Осінні співи, III)	317	742
«Ось вони йдуть...» (Пісні про волю, I)	361	773
«Ось уночі пробудились думки...»	368	777
«Ох, як то тяжко тим шляхом ходити...» (Ритми, VII) ...	228	677
Пан-народовець	381	785
Пан-політик	380	785
Перемога (Мелодії)	139	612
Питання — Відповідь (Романси, I)	262	703
«Південний краю!..» (Кримські спогади, Заспів)	118	597
Північні думи (Невільничі пісні)	146	617
Пісня («Гей, піду я в ті зелені гори...») (Хвилини)	235	682
Пісня («Чи є кращі між квітками...»)	107	588
Плач Єремії (Осінні співи, IV)	317	742

Поворіт	206	658
Поет під час облоги (Невільничі пісні)	148	619
Полярна ніч (Фантазія)	397	794
«...Порвалася нескінчена розмова...»	198	650
Практичний пан	379	784
Про велета (Казка)	549	912
Прокляття Рахілі (Апокріф)	283	716
Пророк (З біблійних мотивів)	387	789
Пророчий сон патріота	266	707
«Прощай, Волинь!..» (Подоріж до моря, I)	110	590
Ра-Менеіс (Легенди)	239	686
Роберт Брюс, король шотландський	471	836
Розбита чарка	82	573
Романс («Не дивися на місяць весною...»)	178	635
Русалка (Поема в народному стилі)	437	813
Самсон (На біблейську тему)	450	818
Саул (Монолог) (Легенди)	245	691
Сафо	85	574
Свята ніч (Хвилини)	232	679
«Се ви питаєте за тих...»	527	885
«Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?»	299	730
«Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися...»	347	763
«Скрізь плач і стогін, і ридання...»	100	585
«Слово, чому ти не твердая криця...» (Невільничі пісні) ..	166	628
Сон («Був сон мені колись: богиню ясно...»)	94	582
Сон («Тепло та ясно... чи се Єгипет?»)	412	802
Сон літньої ночі	97	583
Сонет («Натура гине — вся в оздобах, в золоті...»)	98	584
«Сонечко встало...» (Подоріж до моря, IV)	111	590
Сосна	83	574
Співець	80	573
Спогад з Євпаторії	341	760
«Сторононько рідна!..» (Сльози-перли, I)	91	581
«Стояла я і слухала весну...» (Мелодії)	139	612
Сфінкс (Легенди)	238	683
Східна мелодія (Кримські відгуки, III)	182	639

Таємний дар (Весна в Єгипті, VI)	410	801
«...Так прожила я цілу довгу зиму...»	280	716
«Талого снігу платочки сивенькіі...» (Хвилини)	233	681
Татарочка (Кримські спогади, 8)	126	600
«Твої листи завжди пахнуть зов'язлими трояндами...» ..	295	728
«Темна хмара, а веселка ясна...» (Хвилини)	236	682
«Ти, дівчино, життям розбита, грай!»	282	716
«Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі...»	304	734
«Ти хотів би квіток на дорозі моїй?»	313	739
«Тиху задуму вечірнюю...»	386	787
Тиша морська (Кримські спогади, 1)	118	597
«Тішся, дитино, поки ще маленька...» (В дитячому крузі)	132	603
«То була тиха ніч чарівниця...» (Мелодії)	141	612
Товаришці на спомин (Невільничі пісні)	151	617
«То, може, станеться і друге диво...»	301	731
Трагедія (Легенди)	249	695
«Угорі так яро сяють зорі...»	330	752
«Україно! плачу слізьми над тобою...» (Сльози-перли, II) .	92	581
«Упоєні на бенкетах кривавих...»	366	776
У пустині	200	651
У путь!	108	588
Уривки з листа (Кримські відгуки, II)	180	636
«Уста говорять: він навіки згинув!»	303	734
У тумані (З подорожньої книжки, II)	415	805
«У чорную хмару зібралася туга моя...» (Мелодії)	142	613
Хамсін (Весна в Єгипті, I)	406	797
Хвилина розпачу (Невільничі пісні)	160	625
Хвиля	400	794
«Хотіла б я піснею стати...» (Мелодії)	139	612
«Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...»	298	729
«Хотіла б я уплисти за водою...» (Ритми, IV)	225	676
«Хочеш знати, чим справді було...» (Хвилини)	235	682
«Хто вам сказав, що я слабка...»	423	810
«Хто дасть моїм очам потоки сліз?»	323	746

«Часто кажуть: “ясні зорі...”»	294	727
«Чи пам’ятаєте, коли я говорила...»	302	732
«Чи тільки блискавицями літати...» (Ритми, II)	224	675
«Чого марсельську пісню чути?» (Пісні про волю, II)	362	774
«Чого то часами, як сяду за діло...»	257	701
«Чом я не можу злинути угору...» (Ритми, VIII)	229	678
«Шлю до тебе малий сей листочок...»	258	701
«Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист...»	312	739
Що дасть нам силу? (Апокріф)	522	878
«Я бачила, як ти хилився додолу...»	300	730
«Я блукав колись по ріднім краю...»	254	699
«Я знала те, що будуть сльози, мука...»	337	757
«Я знаю, так, се хворії примари...» (З пропавших років, I) .	174	632
«Якби вся кров моя уплинула отак...» (Ритми, VI)	227	677
«Якби оті проміння золоті...» (Ритми, III)	224	675
«Якби я знав, що їм нема ратунку...»	287	723
«Як дитиною, бувало...»	177	635
«Як Ізраїель діставсь...» (Єврейські мелодії, I)	213	669
«Якщо прийде журба, то не думай її...»	84	574
«Як я люблю оці години праці...»	292	726
«Як я умру, на світі запалає...»	277	714
«Я на старім кладовищі лежала...» (Пісні з кладовища) .	360	772
«Я сьогодні в тузі, в горі...» (Зоряне небо)	69	566

Ave regina! (Відгуки)	170	631
Contra spem spero!	74	569
Do. Гімн. Grave (Сім струн)	61	563
Errur ti tradiró	359	772
Fa. Сонет (Сім струн)	64	564
Fa. Сонет (Інша редакція)	429	812
Fiat pox! (Невільничі пісні)	163	627
Impromptu	291	724
La. Nocturno (Сім струн)	66	565
Légende des siècles	391	791
Lied ohne Klang (Хвилини)	231	679
Mi. Колискова. Arpeggio (Сім струн)	63	564
Pontos Axeinos (З подорожньої книжки, I)	414	804
Re. Пісня. Briosio (Сім струн)	62	563
Si. Settina (Сім струн)	67	566
Slavus-slavus	273	713
Sol. Rondeau (Сім струн)	65	565
To be or not to be?.. (Відгуки)	172	632

ЛІРИЧНІ ЦИКЛИ

В дитячому крузі (збірка «На крилах пісень»)	130	602
Весна в Єгипті (поза збірками)	406	797
Відгуки (збірка «Думи і мрії»)	167	629
Єврейські мелодії (збірка «Відгуки», Невольницькі пісні)	213	668
Зоряне небо (збірка «На крилах пісень»)	68	566
З подорожньої книжки (поза збірками)	414	803
З пропащих років (збірка «Думи і мрії»)	174	632
Кримські відгуки (збірка «Думи і мрії»)	179	635
Кримські спогади (збірка «На крилах пісень»)	118	596
Легенди (збірка «Відгуки»)	238	683
Мелодії (збірка «Думи і мрії»)	137	610
Невільничі пісні (збірка «Думи і мрії»)	143	614
Невольницькі пісні (збірка «Відгуки»)	213	668
Осінні співи (поза збірками)	315	740
Пісні з кладовища (поза збірками)	360	772
Пісні про волю (поза збірками)	361	772
Подоріж до моря (збірка «На крилах пісень»)	110	589
Ритми (збірка «Відгуки»)	223	674
Романси (поза збірками)	262	703
Сім струн (збірка «На крилах пісень»)	61	563
Сльози-перли (збірка «На крилах пісень»)	91	581
Хвилини (збірка «Відгуки»)	231	678

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 5

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ. ЛІРО-ЕПІЧНІ ТВОРИ

Редакторки тому Олександра Вісич, Світлана Кочерга
Випускова редакторка Олександра Сауляк
Коректура Ірина Курганська, Ольга Погинайко
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Наталія Патола, Микола Ковальчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/16}. Ум. друк. арк. 59,5.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45 Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 5. Поетичні твори. Ліро-епічні твори /
ред. О. Вісич, С. Кочерга; передм. С. Романов; упоряд.,
комент. С. Романов, О. Кицан, М. Моклиця та ін. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 928 с., 24 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-720-2 (Т. 5)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Том 5 об'єднав поетичні твори Лесі Українки, представлені збірками «На крилах пісень», «Думи і мрії» та «Відгуки». Крім того, до видання увійшли поезії і ліричні цикли поза збірками, а також поеми, серед яких — «Роберт Брюс, король шотландський», «Давня казка», «Віла-посестра» та інші.

УДК 821.161.2'05-1

AY